

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Κωνσταντίνος Μαρίνος
Α.Μ.: 1963

Η ρεπουμπλικανική θεωρία του ελεύθερου κράτους και του ελεύθερου πολίτη: Ιστορικές απαρχές, φιλοσοφική θεμελίωση, πολιτικές αποτυπώσεις και ερμηνευτικές επαναπροσεγγίσεις στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΑΘΗΝΑ, 2022

Κωνσταντίνος Μαρίνος

Η ρεπουμπλικανική θεωρία του ελεύθερου κράτους και του ελεύθερου πολίτη: Ιστορικές απαρχές, φιλοσοφική θεμελίωση, πολιτικές αποτυπώσεις
και
ερμηνευτικές επαναπροσεγγίσεις στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ	
ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ	
ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ	
Θεοδώρα Αντωνίου	Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Χρήστος Γκόρτσος	Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Αικατερίνη Ηλιάδου	Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Βασιλική Χρήστου	Επίκουρη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

--	--

Copyright © Κωνσταντίνος Μαρίνος 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	37
ΤΟ ΚΥΡΙΟ CORPUS ΤΗΣ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΛΟΣΗΣ.....	37
Εισαγωγή.....	37
1.1. Αριστοτέλης.....	41
1.2. «Ρωμαϊκός» Ρεπουμπλικανισμός.....	52
1.3. Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες.....	64
1.4. Ο αγγλικός Ρεπουμπλικανισμός.....	73
1.5. Ο Αμερικανικός Ρεπουμπλικανισμός.....	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	117
ΒΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	117
Εισαγωγή.....	117
2.1: Thomas Hobbes.....	122
2.2. Berlin.....	132
2.3. Η Ελευθερία ως μη κυριαρχία.....	138
2.4. Κριτική αποτίμηση.....	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ....	158
Εισαγωγή.....	158
3.1. Για ένα σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού.....	163
3.2. Η διαφύλαξη από το «dominium».....	170
3.3. Η προφύλαξη από το imperium.....	178
3.4. Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας.....	193
3.5. Κριτική αποτίμηση.....	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΩΣ	
«ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ» ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ.....	211
Εισαγωγή.....	211
4.1. Ο βρετανικός συνταγματισμός.....	216
4.2. Ο πολιτικός συνταγματισμός του J.A.G. Griffith.....	225
4.3. Ο πολιτικός συνταγματισμός των Waldron, Bellamy και Tomkins.....	230
4.4. Πολιτικός και δικαστικός/νομικός συνταγματισμός.....	236
4.5. Κριτική αποτίμηση.....	248
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ.	253
Εισαγωγή.....	253
5.1. Το στοίχημα της διαβουλευτικής δημοκρατίας:.....	258

5.2.. Η «Δημοκρατία της Αμφισβήτησης» ως εγγυητής του πολιτικού συνταγματισμού και εφαρμογές της στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο.....	269
5.3. Ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου	292
5.4. Ισχυρή θεσμική αντιπολίτευση.....	315
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	337
6.1. Περιπτώσεις πολιτικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων	338
6.2. Μία ειδικότερη εκδήλωση του Πολιτικού Συνταγματισμού: Η αναθεώρηση του Συντάγματος.....	343
6.3. Άλλες εκφάνσεις του Πολιτικού Συνταγματισμού.....	362
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	380
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	404
Ελληνόγλωσση	404
Ξενόγλωσση	429

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ρεπουμπλικανισμός (republicanism) έχει αποτελέσει ένα από τα πλέον ουσιαστικά σημεία αναφοράς για τις ιδέες και τα κανονιστικά πρότυπα που πηγάζουν από τα ρεύματα του ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού¹. Μετά από μία πρόσκαιρη αναβίωση του τον 11^ο αιώνα στις ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες², από τον 17^ο αιώνα - και παρά τη σημασία και την ανθεκτικότητά του-, έπαψε να αποτελεί το mainstream της νεωτερικής πολιτικής³, ιδίως κατά τον 19^ο αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε και ως ο «φιλελεύθερος αιώνας»⁴. Ωστόσο, ο ρεπουμπλικανισμός συγκαταλέγεται, από

¹ Κ.Α. Λάβδας, (2010), *Η Πολιτική ανάμεσα στο Δυνητικό και το Οικείο. Παρεμβάσεις και Αναθεωρήσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 13.

² D. Held, (2007), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μετάφραση Μ. Τζιαντζή, Κ. Κεή, Γ. Βογιατζής, επιστημονική επιμέλεια Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα, σελ. 56.

³ C. Galli, (2016), *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, μετάφραση Π. Δημητρόπουλος, Πόλις, Αθήνα, σελ. 28.

⁴ A. Heywood, (2020), *Βασικές Πολιτικές Ιδέες*, μετάφραση Ε. Κοτσουφού, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 12.

κοινού με τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου⁵ και του ωφελιμισμού στις τρεις μεγάλες φιλοσοφικές παραδόσεις της νεωτερικότητας⁶.

Εντούτοις, ως ιστορικό, φιλοσοφικό, πολιτικό και νομικό ρεύμα ιδεών, μετά από μια μακρά περίοδο κυριαρχίας του ωφελιμισμού⁷ στην ηθική φιλοσοφία και την

⁵ Κατά τον Πλαγγέση: «Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή [...] οι άνθρωποι στη φυσική τους κατάσταση είναι όλοι τους ίσοι ή έχουν τα ίδια φυσικά δικαιώματα, αλλά στην πολιτική κοινωνία μερικοί ασκούν την εξουσία και άλλοι υποτάσσονται σ' αυτή, ενώ τα δικαιώματα διαφοροποιούνται. Η διαφοροποίηση αυτή πρέπει να εξηγηθεί και εξηγείται με τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Πιο συγκεκριμένα, η θεωρία για το κοινωνικό συμβόλαιο αποτελεί τόσο μια θεωρία για τη γένεση του κράτους, όσο και μια θεωρία για τη σχέση κυριαρχίας και υποταγής. Αποτελεί μια προσπάθεια να εξηγηθεί η γένεση, διαμόρφωση και λειτουργία της πολιτικής κοινωνίας ή του κράτους· ωστόσο, δεν πρόκειται για μια ιστορική εξήγηση, αλλά μάλλον για λογική υπόθεση». Όπως σημειώνει ο Βix το κοινωνικό συμβόλαιο αντικατοπτρίζει την «ιδέα της συμφωνίας ως θεμελίου για δίκαιες ή νομιμοποιημένες αρχές διακυβέρνησης της κοινωνίας», όπου οι εκπρόσωποι της θεωρίας αυτής «ξεκινούν από το ότι ένα κράτος νομιμοποιείται να κυβερνά τους πολίτες του εφόσον οι πολίτες εκχώρησαν στο κράτος αυτές τις εξουσίες».. Ο Στυλιανού επισημαίνει την απλότητα της θεωρίας, παρά τις επιμέρους εξελίξεις και διαφοροποιήσεις στο εξής σχήμα: «υπάρχει μια προ-πολιτική φυσική κατάσταση, που για κάποιους λόγους οι άνθρωποι αποφασίζουν να την εγκαταλείψουν και να συγκροτήσουν μια πολιτική κοινωνία· η μετάβαση από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία συντελείται μέσω ενός είδους συμφωνίας, δηλαδή μέσω ενός συμβολαίου». Ο Κοντιάδης υποστηρίζει ότι οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου αποτελούν θεωρητική μήτρα του συνταγματισμού, επισημαίνοντας ότι: «Οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου εμπεριέχουν εν σπέρματι τη λογική της συναινετικής θέσπισης ενός θεμελιώδους συστήματος κανόνων, στο οποίο καταγράφονται οι βασικές αρχές συμβίωσης σε μια κοινωνία και οι κοινά αποδεκτοί όροι οργάνωσης της πολιτείας». Ο Heywood επισημαίνει ότι: «το επιχείρημα σχετικά με το κοινωνικό συμβόλαιο εμπεριέχει δύο σημαντικές φιλελεύθερες στάσεις απέναντι στο κράτος συγκεκριμένα, και την πολιτική αρχή γενικά. Πρώτον, δίνει έμφαση στο ότι η πολιτική εξουσία προέρχεται, κατά μία έννοια από τα κάτω, δηλαδή δημιουργείται από τους ίδιους τους πολίτες και υπάρχει για να εξυπηρετεί τις ανάγκες και τα συμφέροντά τους. [...] Δεύτερον, στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, το κράτος δεν δημιουργείται από μία προνομιά ελίτ, που επιθυμεί να εκμεταλλευτεί τις μάζες, αλλά από μία συμφωνία μεταξύ όλων των ανθρώπων». Τέλος, ο Τασόπουλος υποστηρίζει ότι: «Στην πολιτική φιλοσοφία, η παράδοση του κοινωνικού συμβολαίου και της πολιτικής αμεροληψίας είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση της νεωτερικής αντίληψης για την πολιτική νομιμοποίηση με βάση τη συναίνεση. Για τούτο, η επιρροή της παράδοσης αυτής στο δημόσιο δίκαιο ήταν αποφασιστική και συνδέθηκε ιδίως με την αμφισβήτηση και τον κλονισμό της μοναρχικής ή γενικότερα της απολυταρχικής εξουσίας» Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω ότι: «Πρόκειται για 'συμφωνία-πλαίσιο' των κοινωνιών που θέτει τους κανόνες του παιχνιδιού βάσει των οποίων λαμβάνονται οι αποφάσεις στη συνθήκη περίπτωση της πολιτικής διαφωνίας». Βλ. κατά σειρά: Γ. Α. Τασόπουλος, (2001), *ΰ Θεμέλιο του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 118-125. Α. Στυλιανού, (2006), *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου: Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 26. Β. Βix., (2007), *Φιλοσοφία του Δικαίου*, πρόλογος Α. Χατζής, μετάφραση Α. Καραστάθη, Κριτική, Αθήνα, σελ. 163. Γ. Πλαγγέσης, (2013), *Νεότερη Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σελ. 171. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), *Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, Κριτική, Αθήνα, σελ. 117, 119. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 41. Βλ. Α. Heywood, (2020), *ό.π.*, σελ. 20.

⁶ Γ. Μολύβας, «Προτεσταντισμός και πολιτικός ριζοσπαστισμός», στο: Σ. Ζουμπουλάκης, (2018), *Ο Λούθηρος και η Μεταρρύθμιση. Ιστορία, θεολογία, πολιτική*, (επιμ.), Άρτος Ζωής, Αθήνα, σελ. 400.

⁷ Ωφελιμισμός σύμφωνα με τον Μολύβα είναι η θεωρία που πρεσβεύει ότι η ύψιστη αξία είναι η μεγιστοποίηση της ωφελιμότητας, του κοινού καλού ή της ευημερίας. Όλες οι άλλες αρχές, ακόμη και τα δικαιώματα, υπάγονται σε αυτή και αντλούν την σπουδαιότητά τους από αυτήν. Κατά Swift: «Ωφελιμισμός είναι η θέση ότι αυτό που έχει σημασία από ηθικής άποψης είναι η ωφέλεια ή η ευτυχία, και ότι η ορθοπραξία σε κάθε περίπτωση εννοείται ως η μεγιστοποίηση της συνολικής ποσότητας της ευτυχίας». Η αρχή της ωφέλειας υπήρξε επαναστατική, αφού σύμφωνα με τον Rachels η αρχή αυτή

οικονομική θεωρία⁸ είχαν ως αποτέλεσμα την εξασθένηση της ρεπουμπλικανικής παράδοσης και την εγκατάλειψη της ριζοσπαστικής δυναμικής του ρεπουμπλικανισμού⁹. Μολονότι αυτό το ιδεώδες αντικατόπτριζε ένα συναφές «επαναστατικό» πάθος, περιθωριοποιήθηκε σταδιακά, όχι μόνο γιατί η νεωτερικότητα «ωρίμασε», καθιστώντας τον ρεπουμπλικανισμό «ως μη πρακτικό και ανεπιθύμητο»¹⁰ αλλά και επειδή η ρεπουμπλικανική θεωρία θεωρήθηκε επικίνδυνη για την καθιέρωση ενός μόνο αγαθού που επιτρέπεται υποχρεωτικά να επιδιώκουν οι πολίτες που διαβιούν σε μια πολιτεία, συγκεντρώνοντας επικρίσεις περί καταπίεσης της διαφορετικότητας και του αποκλεισμού των επιμέρους ταυτοτήτων¹¹.

Ο ρεπουμπλικανισμός ωστόσο φαίνεται να αναβιώνει τα τελευταία 40 χρόνια¹², όχι μόνο λόγω της αντίθεσής της με την θεωρία της ορθολογικής επιλογής¹³, αλλά και

απέκλεισε «όλες τις αναφορές στον Θεό ή σε αφηρημένους ηθικούς κανόνες που είναι “εγγεγραμμένοι στους ουρανούς”. Η ηθική δεν πρέπει πλέον να γίνεται αντιληπτή σαν αφοσίωση σε κάποιον θεϊκής προέλευσης κώδικα ή σαν ένα σύνολο από ανελαστικούς κανόνες. [...] Αντιθέτως, σκοπός της ηθικής είναι η ευτυχία των όντων αυτού του κόσμου, και τίποτε περισσότερο». Ο ωφελιμισμός, ως πλήρης κανονιστική θεωρία ενσωματώνει τα στοιχεία της συνεπειοκρατίας, του ευημερισμού και του αθροιστικού χαρακτήρα. Από την πλευρά του ο Δελλής επισημαίνει ότι: «Ο ωφελιμισμός [...] Είναι προέκταση δύο ευρύτερων φιλοσοφικών ρευμάτων, του εμπειρισμού και της συνεπειοκρατίας. Εστιάζει στη σημασία του πραγματικού κόσμου, δηλαδή της εμπειρίας και των συνεπειών κάθε πράξης. Μια δράση θεωρείται αποδεκτή μόνο αν παράγει “ωφέλιμα” αποτελέσματα. Και ωφέλιμες είναι μόνο οι δράσεις που μεγιστοποιούν τη χρησιμότητα (utility), δηλαδή την ευτυχία και την ευζωία εκείνων στους οποίους απευθύνονται». Βλ. κατά σειρά: Γ. Μολύβας, (2007), *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης*, Ανατύπωση, Πόλις, Αθήνα, σελ. 50. J. Rachels, S. Rachels, (2012), *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Ξ. Μπαμιατζόγλου, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 142. A. Swift, (2015), *Πολιτική Φιλοσοφία*, μετάφραση Λαμπράκος, Γ., Οκτώ, Αθήνα, σελ. 169. Βλ. Γ. Μολύβας, (2019), «Το ιδεώδες της ισότητας», στο: Β. Κιντή, Χ. Μπάλλα, Γ. Φαράκλας, *Τόποι: αντίδωρα στον Παντελή Μπασάκο*, Αριάδνη, Ρέθυμνο, σελ. 123. Γ. Δελλής, (2020), *Φιλελευθερισμός και σοσιαλδημοκρατία*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 18.

⁸ Γ. Μολύβας, (2007), *ό.π.*, σελ. 20.

⁹ Κ.Α. Λάβδας, «Νόρμες, κανόνες και εξελικτικές διαστάσεις της συνεργασίας στις διεθνείς σχέσεις», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Κ. Ξενάκης, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 79.

¹⁰ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), «Η Ευρώπη ως δημοκρατία», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 190.

¹¹ J. Jennings, (2004), «Ο ρεπουμπλικανισμός και η πολιτική της ολοκλήρωσης: Μία κριτική προσέγγιση», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 208.

¹² R.H. Fallon, Jr., (1989), “What is Republicanism, and Is It Worth Reviving?”, *Harvard Law Review*, vol. 102, No. 7, σελ. 1695-1735.

¹³ Όπως διαμορφώθηκε από την Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας του Anthony Downs. Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής περιλαμβάνει τη θεωρία της δημόσιας επιλογής, τη θεωρία της κοινωνικής επιλογής και την θεωρία παιγνίων. Αναδείχθηκε ως ένα εργαλείο πολιτικής ανάλυσης τη δεκαετία του 1950 και απέκτησε μεγαλύτερη προβολή μετά τη δεκαετία του 1970. Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής υποστηρίζει ότι οι καταναλωτές, όπως στην αγορά, επιλέγουν ορθολογικά όπως τους συμφέρει, έτσι και στην «πολιτική αγορά» οι ψηφοφόροι επιλέγουν ορθολογικά το κόμμα που θα ενισχύσει τους σκοπούς και τις επιδιώξεις τους, αυτό δηλαδή που νομίζουν ότι θα εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντά τους. Ο Δελλής από την πλευρά του διακρίνει στη θεωρία της ορθολογικής

λόγω της σταδιακής απόρριψης του οικονομικού και κοινωνικού ντετερμινισμού στις τελεολογικές αφηγήσεις της πολιτικής σκέψης, οι οποίες συνοψίστηκαν στην αφήγηση περί «τέλους της ιστορίας»¹⁴. Ο ρεπουμπλικανισμός λογίζεται και ως μια κριτική στον ατομικισμό¹⁵ και την κυριαρχία της ιδεολογικής εξατομίκευσης¹⁶, που σχετίζεται με τις

επιλογής ένα διπλό τεκμήριο: «Αφενός, την τεκμαιρόμενη ορθολογικότητα των επιλογών: ένα ελεύθερο και "γνωστικό" άτομο, έχοντας ως κίνητρο τη δική του ωφέλεια, θα ικανοποιήσει ορθολογικά τις ανάγκες του. Αφετέρου -και αυτό έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία για την οικονομική ανάλυση- την τεκμαιρόμενη αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα των επιλογών: ενεργώντας ορθολογικά, όχι μόνο θα επιτύχει την ικανοποίηση των αναγκών του αλλά και θα το καταφέρει με το μικρότερο κόστος, άρα χωρίς σπατάλη πόρων οι οποίοι είναι εξ ορισμού ανεπαρκείς. Αυτός είναι ο *homo oeconomicus* για την οικονομική θεωρία». Και συμπληρώνει: «Οι ορθολογικές επιλογές (υποτίθεται ότι) υπηρετούν όχι μόνο το ατομικό αλλά και το συλλογικό συμφέρον: κατανέμουν αποτελεσματικά τους πεπερασμένους πόρους ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας, ανάλογα με τις προτεραιότητες των τελευταίων. Στη θεωρία τουλάχιστον, οι ανεμπόδιστε συναλλαγές, εκτός του ότι αποκαλύπτουν τις πραγματικές επιθυμίες των συναλλασσομένων, δρομολογούν τα αγαθά σε εκείνους που τα θέλουν περισσότερο». Ασκώντας κριτική ο Hindmoor στην θεωρία της δημόσιας επιλογής επισημαίνει ότι: «Η δημόσια επιλογή εφαρμόζει τις μεθόδους των οικονομικών και ιδιαίτερα την υπόθεση της ιδιοτελούς συμπεριφοράς στη μελέτη της πολιτικής. Η επέκταση όμως αυτής της υπόθεσης στην πολιτική αρένα ίσως είναι εντελώς ακατάλληλη». Βλ. κατά σειρά: M. Schmidt, (2004), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, μετάφραση Δεκαβάλλα Ε, επίμετρο Πάσχος, Γ., Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 234-250. A. Hindmoor, «Δημόσια Επιλογή», στο: C. Hay, M. Lister, D. Marsh, (2011), *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, (επιμ.), μτφ Γ. Αντωνίου, Α. Κουτσογιάννης, Σάββαλας, Αθήνα, σελ. 163. Σ. Μακρής, (2007), *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις: Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Ι. Σιδέρης, Β' Έκδοση, Αθήνα, σελ. 377-398. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), *Πολιτική Συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 309. Γ. Δελλής, (2018), *Δήμος και Αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς», με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης* Ευρασία, Αθήνα, σελ. 54-55, A. Heywood, (2019), *Πολιτική Θεωρία: Μία εισαγωγή*, μετάφραση Κοτσουφού, Ε., 4^η Έκδοση, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 213-218. Γ. Δελλής, (2020), *ό.π.*, σελ. 19.

¹⁴ Όπως την εισηγήθηκε ο Φράνσις Φουκογιάμα στο άρθρο του «The End of History?» το 1989 (National Interest, pp. 3-18), ως απόρροια της οικουμενοποίησης της Δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας ως τελικής μορφής ανθρώπινης διακυβέρνησης, η οποία οδήγησε στο καταληκτικό σημείο της ανθρώπινης ιδεολογίας. Το «τέλος της ιστορίας» όμως σήμαινε για τον Φουκογιάμα και κάτι άλλο: την τάση ομογενοποίησης των καθεστωτικών μορφών των εξω-δυτικών περιοχών του πλανήτη. Πρόσφατα, το 2014, ο Φουκογιάμα («At the End of History Still Stands Democracy», The Wall Street Journal, 6 June 2014, προσβάσιμο στο: <https://www.wsj.com/articles/at-the-end-of-history-still-stands-democracy-1402080661>) αναγνώρισε ότι η πρόβλεψή του για την επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας που θα σηματοδοτούσε τη μετάβαση σε ένα νέο ιστορικό στάδιο δεν επαληθεύτηκε, καθώς παραμένουν πολλά ολιγαρχικά και απολυταρχικά κράτη στον κόσμο, ενώ πολλές νέες δημοκρατίες απέτυχαν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών τους. Για μία επαναδιατύπωση και επαναξιολόγηση της πορείας σκέψης του Φουκογιάμα βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2010), *ό.π.*, σελ. 97-101. Για τις κύριες παραμέτρους της θέσης του, όπως και για μία κριτική αποτίμησή τους πρβλε D. Held, (2007), *ό.π.*, σελ. 304-307, καθώς και Φ. Παιονίδης, (2020), *Προλεγόμενα στην πολιτική φιλοσοφία*, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 36-37, όπως και I. Kershaw, (2020), *Η Ευρώπη σε δίνη, 1950-2017*, μετάφραση Μ. Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 417. Βλ. επίσης Σ. Μακρής, (2007), *ό.π.*, σελ. 363 επ., όπως και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), *Οργανωμένη Πολλαπλότητα: Το μωσαϊκό της διεθνούς συμβίωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 125-126..

¹⁵ Όπου σύμφωνα με τον Heywood ο ατομικισμός: «αναφέρεται στην πίστη στην προτεραιότητα του ατόμου έναντι οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας ή συλλογικού φορέα, υποστηρίζοντας ότι το άτομο παίζει κεντρικό ρόλο σε οποιαδήποτε πολιτική θεωρία ή κοινωνική εξήγηση. Βλ. A. Heywood, (2019), *Πολιτική Θεωρία: Μία εισαγωγή*, Επίκεντρο, 4^η Έκδοση, σελ. 50.

¹⁶ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), *ό.π.*, σελ. 24.

σύγχρονες μορφές φιλελευθερισμού¹⁷, οι οποίες, παρά τις επιμέρους διαφορές, καταλήγουν σε ορισμένα κοινά συμπεράσματα, όπως: α) κάθε μεμονωμένο ανθρώπινο ον υπόκειται απόλυτα σε ηθικές αξίες, β) κάθε ανθρώπινο ον μπορεί να υπόκειται σε καταπίεση, είτε από άλλο ανθρώπινο ον ή την κυβέρνηση και γ) κάθε κοινωνία, προκειμένου να είναι η δίκαιη, πρέπει να αναγνωρίζει ένα σύστημα ατομικών δικαιωμάτων και να εφαρμόζει αυτά τα δικαιώματα ομοιόμορφα¹⁸.

Ο ρεπουμπλικανισμός παρουσιάζει ιδεολογική συνάφεια τόσο με τον σοσιαλισμό¹⁹, όσο και τα κινήματα υπέρ του φεμινισμού²⁰, ιδίως πάνω στην αντίληψη

¹⁷ Πέρα των επιμέρους διαφοροποιήσεων, ταξινομήσεων, κατηγοριοποιήσεων, για λόγους απλοποίησης, η βασικότερη διάκριση βρίσκεται σήμερα ανάμεσα στον πολιτικό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ενώ ο πολιτικός φιλελευθερισμός αναπτύχθηκε, λίγο-πολύ προγραμματικά, από τον 17^ο αιώνα με αιχμή την διάκριση της κοσμικής από την εκκλησιαστική εξουσία και τον αυξανόμενο καταμερισμό των πολιτικών έργων, ο οικονομικός φιλελευθερισμός προέκυψε σχεδόν αθόρυβα και αναγνωρίστηκε ως τέτοιος εκ των υστέρων, όχι προγραμματικά. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός δηλώνει την αξίωση για μια δίκαιη, ανοικτή και ανεκτική κοινωνία με γνώμονα τις εγγυήσεις ελευθερίας του συνταγματικού κράτους δικαίου. Από την πλευρά του ο Held υποστηρίζει ότι παρά τις όποιες παραλλαγές του φιλελευθερισμού, «όλες συμφωνούσαν στην υπεράσπιση του συνταγματικού κράτους, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς, που θεωρούνταν κεντρικοί μηχανισμοί για το συντονισμό των ατομικών συμφερόντων». Βλ. κατά σειρά: D. Held, (2007), ό.π., σελ. 92. Κ.Α. Λάβδας, (2015), *Φιλελευθερισμός των Πολιτών. Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 92-93. Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2017), *Πολιτεία Αδέσμευτου Βίου: Μια εισαγωγή στην πολιτική θεωρία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα., σελ. 104. G.H. Sabine, (1961), *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, μετάφραση Μ. Κρίστη, Ατλαντίς, Αθήνα, σελ. 792. Βλ. επίσης και Σ. Δημητρίου, (2018), «Η αξία της αντιπροσωπευτικής συνταγματικής δημοκρατίας και το αξιακό μέτρο της κοινωνικής δικαιοσύνης», στο: Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21^{ου} αιώνα, Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 3,5.

¹⁸ R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1697.

¹⁹ Όπως επισημαίνει ο Honneth: «Στην ρεπουμπλικανική παράδοση, την οποία εκπροσωπούν σήμερα συγγραφείς όπως ο Quentin Skinner ή ο Philip Pettit, η περίμετρος του τι θα πρέπει να θεωρείται καταναγκασμός διευρύνεται ώστε εκείνος να συμπεριλάβει την επιρροή επί της βούλησης του άλλου-«freedom as non-domination» είναι η διατύπωση που καθιερώθηκε για να ορίσει την ρεπουμπλικανική αντίληψη περί ελευθερίας. Οι σοσιαλιστές, όμως, προχωρούν πολύ πιο πέρα από αυτή την αφετηρία, καθώς παραδέχονται ότι ο καταναγκασμός υφίσταται ήδη από τη στιγμή που οι ορθολογικές προθέσεις ενός προσώπου, οι οποίες αξιώνουν την πραγμάτωσή τους, προσκρούουν σε μια κοινωνική αντίσταση που έγκειται στις αντιτιθέμενες προθέσεις ενός άλλου προσώπου. Στα μάτια τους, η ατομική αυτοπραγμάτωση ενός ορθολογικού σκοπού εντός του κοινωνικού συνόλου θα μπορούσε τότε μόνο να συντελεστεί, εφόσον εξασφάλιζε τη συναίνεση όλων των άλλων και, μέσω της συμπληρωματικής τους σύμπραξης, κατόρθωνε να ολοκληρωθεί. Η ατομική ελευθερία υπάρχει λοιπόν, κατά συνέπεια, μόνο εκεί όπου, με τους όρους του Χέγκελ, έχει προσλάβει “αντικειμενική” μορφή, στον βαθμό που τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας μπορούν πλέον να θεωρηθούν όχι ως δυνάμει υπαίτιοι περιορισμού των προθέσεων του καθενός, αλλά ως απαραίτητοι συνεργάτες για την πραγμάτωσή τους». Βλ. Α. Honneth, (2018), *Η ιδέα του σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια επικαιροποίησης*, μετάφραση Μ. Τοπάλη, Πόλις, Αθήνα, σελ. 51.

²⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Pettit: «παρόλο που οι προ-νεωτερικοί υποστηρικτές της έννοιας της ελευθερίας ως μη-κυριαρχίας και των ρεπουμπλικανικών ιδεών ήταν όλοι άνδρες με σημαντικούς πόρους, εντούτοις υπάρχουν σοβαροί λόγοι για τους οποίους αυτή καθαυτή η ρεπουμπλικανική έννοια της ελευθερίας μπορεί να έχει απήχηση στους υποστηρικτές του φεμινισμού και του σοσιαλισμού». Επιφανής εκπρόσωπος της ρεπουμπλικανικής θεωρίας που ανέδειξε την εξάρτηση των γυναικών από

ότι αυτά που συμβαίνουν στην οικιακή, οικογενειακή και προσωπική ζωή είναι έντονα πολιτικά και στο πλαίσιο αυτής είναι δυνατόν να αναπτυχθούν άνισες σχέσεις ισχύος μεταξύ συζύγων ή μεταξύ γονέων και παιδιών, εργοδοτών και εργαζομένων²¹. Με άλλα λόγια, η αναβίωση του ρεπουμπλικανισμού στηρίχθηκε σε μία διανοητική δυσαρέσκεια, η οποία εκφράστηκε σε έργα φιλοσόφων και πολιτικών διανοητών, όπως οι MacIntyre και Sandel²².

Οι ρεπουμπλικάνοι θεωρητικοί συμπυκνώνουν τα ελαττώματα/παθογένειες της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας στην πολιτική απάθεια, στην ελάττωση της πολιτικής δέσμευσης, στην άνοδο του ατομικισμού και την διάλυση των κοινωνικών νορμών της εμπιστοσύνης και της αμοιβαιότητας, την αυξανόμενη υλική ανισότητα προϊόν κυριάρχησης των περισσότερο οικονομικά ευνοημένων, την αυξανόμενη δυσπιστία στην κυβέρνηση, τον κομματισμό και τον εγωισμό των ομάδων συμφερόντων στη δημόσια σφαίρα, την έλλειψη σεβασμού στο κράτος δικαίου, καθώς και την μείωση του πατριωτισμού και της πολιτικής συνειδητότητας λόγω έλλειψης της αίσθησης επιδίωξης του κοινού αγαθού²³. Και οι ρεπουμπλικάνοι κατά τον Βουτσάκη «νιώθουν την ικανοποίηση της δικαίωσης: [...] χρόνια τώρα υπογραμμίζουν την ανάγκη τόνωσης των θεσμών συμμετοχής των πολιτών, τονίζοντας ότι η ύπαρξη ενός δημοκρατικού κράτους στηρίζεται σε πολίτες με συγκεκριμένες ιδιότητες, τις πολιτικές

τους άνδρες και την ανάπτυξη σχέσεων κυριαρχίας σε αυτές ήταν η Mary Wollstonecraft, με το εμβληματικό έργο της *A Vindication of the Rights of the Women* (1792). Η Wollstonecraft υποστήριξε σύμφωνα με την Cameron «πώς τίποτε δεν νομιμοποιεί την εξαίρεση των γυναικών από τα δικαιώματα του ανθρώπου. [...] Εκείνη, μιλώντας για ανθρώπους εννοούσε όλα τα ανθρώπινα όντα και αντιδρούσε έντονα στο επιχείρημα που δικαιολογούσε την αποστέρηση των γυναικών από τα δικαιώματά τους, με τον ισχυρισμό ότι δήθεν οι γυναίκες δεν διαθέτουν την ικανότητα των ανδρών για λογική σκέψη». Κατά τον Heywood: «Τα γραπτά της Γουόλστονκραφτ θεωρείται ευρέως ότι έθεσαν τη βάση για την παράδοση του φιλελεύθερου φεμινισμού, καθώς χαρακτηρίζονται από μια δέσμευση στην επίσημη ισότητα, δηλαδή σε μια ίση κατανομή τόσο των νομικών όσο και των πολιτικών δικαιωμάτων, και στις πολιτικές ελευθερίες, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην επαγγελματική σταδιοδρομία». Βλ. κατά σειρά: J.L. Marti, P. Pettit, (2010), *A Political Philosophy in Public Life: Civic Republicanism in Zapatero's Spain*, Princeton University Press, Oxford, σελ. 46-48.. A. Sen, (2015), *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μετάφραση Γ. Χρηστίδης, Επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα, σελ. 152. D. Cameron, (2020), *Φεμινισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 51-52. Πρβλε επίσης D. Held, (2007), ό.π., σελ. 80-86, καθώς και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), *Ο Στενός Διάδρομος. Κράτη, Κοινωνίες και η Μοίρα της Ελευθερίας*, μετάφραση Α. Αλαβάνου, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, σελ. 250-251.

²¹ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 82-85. Όπως συμπληρώνει και ο ίδιος αναφορικά με τη σύμπτωση ρεπουμπλικανισμού-φεμινισμού: «η ρεπουμπλικανική σκέψη αντανάκλαται στο πρώτο κύμα του φεμινισμού, ως προς το ότι η εκστρατεία του υπέρ της χειραφέτησης των γυναικών εστίασε στον αγώνα για απόκτηση δικαιώματος ψήφου των γυναικών και ανδρών στην εκπαίδευση, την επαγγελματική σταδιοδρομία και τη δημόσια ζωή γενικά». Βλ. και A. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 229.

²² R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1696.

²³ J.L. Kimpell, (2009), "Neo-republicanism: Machiavelli's solutions for Tocqueville's republic", *European Political Science Review*, 1:3, σελ. 378.

αρετές, ή τουλάχιστον πολίτες με ενεργό συμμετοχή στη δημόσια ή την κοινωνική ζωή, σε κάθε δε περίπτωση την ηθική αυτοτέλεια και την πρωταρχική σημασία της ιδιότητας του πολίτη και, περαιτέρω, της δημοκρατίας»²⁴.

Έχει προταθεί από τη θεωρία ότι η δομική κρίση νομιμοποίησης της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας επιτάσσει τη φιλοσοφική και θεωρητική εκπόνηση και εφαρμογή ενός νέου ιδεολογικού προτάγματος για την αναθέρμανση της ατομικής ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας, μέσα ενδεχομένως σε ένα εντελώς νέο πολιτειακό πρότυπο²⁵, που κατατείνει στην ενίσχυση της ουσιαστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η παραπάνω κρίση έχει ως συνέπεια να επανεμφανίζονται στον δημόσιο λόγο έννοιες όπως της «πολιτειακής αρετής», του «κοινού συμφέροντος» και του «δημόσιου πνεύματος»²⁶, οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της ρεπουμπλικανικής θεωρίας. Σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη θεωρία, ο ρεπουμπλικανισμός προτείνει την μετατόπιση του επίκεντρου της προσοχής από το άθροισμα ιδιωτικών συμφερόντων στην έννοια του κοινού αγαθού ή του δημοσίου συμφέροντος²⁷. Όπως επισημαίνει και η Landemore: «Με το να είσαι φιλελεύθερος, εννοώ ότι πηγάζει από μία ιδεολογία που πρωτίστως νοιάζεται για την προστασία απράγραπτων δικαιωμάτων του ατόμου ενάντια στην καταπάτησή τους από τις κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένων και των δημοφιλών. Με το να είσαι ρεπουμπλικάνος, εννοώ μία ιδεολογία όπου το ιδεώδες της μη κυριαρχίας του ατόμου αναιρεί το ιδεώδες του κανόνα της λαϊκής κυριαρχίας»²⁸.

Στόχος όσων στρέφονται σήμερα στον ρεπουμπλικανισμό είναι η ανάδειξη ενός προβληματισμού για τις θεσμικές μορφές της πολιτείας και έννοιες ελευθερίας που δεν επικράτησαν, παρουσιάζουν όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την οπτική γωνία του σημερινού πολίτη²⁹. Είναι προφανές ότι δεν αρκεί να απαλλαγεί από νομικά

²⁴ Β. Βουτσάκης, «Πολιτικά δικαιώματα: μεταξύ δημοκρατίας και ηθικής αυτονομίας», στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Αγγελίδης, Μ. - Σπουρδαλάκης, Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 58-59.

²⁵ Σ. Μακρής, (2017), *Πολιτική Επιστήμη. Κοινωνικός Μετασχηματισμός & Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Δεύτερη Έκδοση-Επαυξημένη-Αναθεωρημένη, Ι.Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 498.

²⁶ Όπου σχετίζεται και με την απόπειρα διαμόρφωσης μιας θεωρίας περί «ιδιότητας του πολίτη», που ασκεί ενεργά την ευθύνη και τις αρετές του. Βλ. W. Kymlicka, (2005), *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας: Μια εισαγωγή*, εισαγωγή-μετάφραση, Γ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, σελ. 402, 406

²⁷ J. Schwartzmantel, (2005), *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, πρόλογος Κ.Α. Λάβδας, μετάφραση Ξ. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα, σελ. 26.

²⁸ H. Landemore, (2020), *Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, σελ. 3.

²⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2010), *ό.π.*, σελ. 37-38.

κατοχυρωμένα εμπόδια, ώστε να μπορεί να λειτουργεί ισότιμα και ελεύθερα. Χρειάζονται και ειδικές ρυθμίσεις, ακόμη και ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνική δομή για να εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις της θετικής ελευθερίας ορισμένων κατηγοριών πολιτών³⁰. Η ρεπουμπλικανική παράδοση επιδιώκει να παρουσιαστεί ως εναλλακτική τόσο στην φιλελεύθερη προσέγγιση της ελευθερίας ως μη παρέμβασης, όσο και σε ένα πολιτικό σύστημα διαδικαστικής ουδετερότητας, που δίνει υπερβάλλουσα έμφαση στη θεωρία περί των δικαιωμάτων³¹.

Ταυτόχρονα, η ρεπουμπλικανική θεωρία προβάλλει και μια περισσότερο απαιτητική έννοια της πολιτικής συμμετοχής, που εκτείνεται πέραν της περιοδικής άσκησης του εκλογικού δικαιώματος και νοείται με όρους Pettit ως *αέναη επαγρύπνηση* που είναι αλληλένδετη με τη σημασία του δημόσιου πολιτισμού και της εμπιστοσύνης³². Προσβλέπει σε εντονότερους δεσμούς μεταξύ ατόμων και πολιτικής τάξης στην οποία συμμετέχουν³³.

Ο ρεπουμπλικανισμός ως σύνθετο πολιτικό μοντέλο³⁴, από την αρχαία Ρώμη, μέσω της Αναγέννησης, της οποίας αποτελεί αναπόσπαστη πρώτη ύλη του «μύθου» της³⁵, μέχρι τα χρόνια του σύντομου αντι-μοναρχισμού της Αγγλικής Κοινοπολιτείας και τις μετέπειτα επιδράσεις στην Αμερικανική Επανάσταση και τη διαμόρφωση του αμερικανικού συνταγματισμού, τα ρεπουμπλικανικά πρότυπα αφορούν τόσο θεσμούς όσο και αξίες³⁶. Αναφέρονται σε ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο οι θεσμοί κυβερνούν. Αναφέρονται επίσης στην ελευθερία με την έννοια της απουσίας δομικών συνθηκών κυριαρχίας³⁷, στην ελευθερία με την έννοια που προηγήθηκε του φιλελευθερισμού³⁸.

³⁰ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 115.

³¹ J.L. Kimpell, (2009), ό.π., σελ. 377.

³² J. Jennings, (2004), ό.π., σελ. 211..

³³ J. Schwartzmantel, (2005), ό.π., σελ. 73.

³⁴ C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 26-28.

³⁵ Φ. Μπαρούτσος, (2019), *Αναγέννηση: Η ιστορία μιας έννοιας*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, σελ. 71.

³⁶ Ο Λάβδας ορίζει τους θεσμούς ως «*συνεκτικά αθροίσματα κανόνων και πρακτικών, που έχουν σχεδιαστεί να εφαρμόζονται με τρόπο που εξασφαλίζει τη συλλογική και σχετικά συνεκτική εφαρμογή τους*», ενώ η αξία «*προϋποθέτει την αναγνώριση ενός αγαθού σύμφωνα με το οποίο προβαίνω στις επιλογές μου ή, γενικότερα, διάγω τον βίο*». Οι αξίες αντιδιαστέλλονται από τις νόρμες τις οποίες «*ακολουθώ για διάφορους λόγους, ένας εκ των οποίων ενδέχεται να είναι η αντίληψη που έχω ότι μια νόρμα εκφράζει κάτι που αποτελεί αξία*». Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2010), ό.π., 21-22, 58.

³⁷ Όπως αναφέρει και η Laborde: «*Όταν τελούμε υπό καθεστώς κυριαρχίας, αυτό σημαίνει ότι στερούμαστε την ικανότητα να σχηματίσουμε τη δική μας οπτική (είμαστε θύματα ιδεολογικής ή άλλης μορφής χειραγώγησης ή κοινωνικοποιούμε σε υποτελείς ρόλους) είτε, ακόμη και αν διαθέτουμε αυτή την ικανότητα, στερούμαστε τη δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσουμε (είμαστε θύματα φίμωσης, ταπείνωσης ή απειλών)*». Βλ. C. Laborde, (2008), *Critical Republicanism: The Hijab Controversy and Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 153-154.

³⁸ Κ.Α. Λάβδας, (2010), ό.π., σελ. 14.

Αλλά τα ρεπουμπλικανικά πρότυπα αναπτύσσουν και μία ιδιαίτερη σύλληψη για την ουσιαστική σημασία του να είναι κανείς ελεύθερος. Οι ρεπουμπλικάνοι στοχαστές ανέδειξαν ως πρότυπο ανελευθερίας τη δουλεία³⁹, υποστηρίζοντας ότι το άτομο που ζει υπό τυραννικό καθεστώς είναι επίσης ανελεύθερο, αφού εξουσιάζεται και υπόκειται στην αυθαίρετη βούληση κάποιου κυρίαρχου. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο της ρεπουμπλικανικής παράδοσης, το να είσαι ελεύθερος εξελίχθηκε σε συνώνυμο του να ζει κάποιος ως ίσος πολίτης, ελεύθερος από αυθαίρετες παρεμβάσεις⁴⁰.

Η κληρονομιά του ρεπουμπλικανισμού δεν περιορίζεται μονάχα στην ελευθερία ως μη κυριαρχία, αλλά εκτείνεται στην λαϊκή κυριαρχία, η οποία έχει ως αντικείμενο τις δημόσιες υποθέσεις (*res publica*)⁴¹, την αυτοκυβέρνηση⁴², τον

³⁹ Όπως σημειώνει και ο Τσινισιζέλης: «Στη ρεπουμπλικανική παράδοση η ελευθερία ορίζεται πάντοτε με βάση την αντίθεση *liber* και *servus* ή μεταξύ ελεύθερου και δούλου, ενώ ο “μη κυρίαρχος παρεμβολέας είναι ο νόμος και η κυβέρνηση μιας ευνομούμενης πολιτείας”. Η έννοια του *liber* είναι συνώνυμη με εκείνη του πολίτη (*cives*) και συνεπώς η ελευθερία στη ρεπουμπλικανική παράδοση υπάρχει μόνο υπό κατάλληλο νομικό καθεστώς, το οποίο και διασφαλίζει την ύπαρξή της». Βλ. Μ.Ι. Τσινισιζέλης, (2020), *Ο Λόγος της Κυριαρχίας- Διανοητικό κερκτημένο, θεωρία της ομοσπονδίας και αντιτίξεις στη σημερινή Ευρώπη*, Τζιόλας, Θεσσαλονίκη, σελ. 190.

⁴⁰ A. Shorten, (2017), *Σύγχρονη Πολιτική Θεωρία*, μετάφραση: Γ. Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα, σελ. 244-245.

⁴¹ Γ. Α. Τασόπουλος, «Από την οικονομική κρίση στην κρίση κοινοβουλευτισμού; Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση», στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Αγγελίδης, Μ. - Σπουρδαλάκης, Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 154.

⁴² Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Galli: «Οι άνθρωποι της νεωτερικής εποχής δεν κυβερνώνται από τον πολεμιστή, τον σοφό τον φιλόσοφο, τον ευγενή, τον ιερέα, αλλά από τον ίδιο τους τον εαυτό. Είναι ίσοι μεταξύ ίσων (επομένως εκτός των παραδοσιακών δομών της κάστας, των κοινωνικών τάξεων, των συντεχνιών) και όλοι συνδέονται μέσω μιας γενικής και οικουμενικής εξουσίας, που εκπορεύεται από το σύνολο, αντιπροσωπεύει το σύνολο και έχει ισχύ *erga omnes*. Αυτή είναι η κυριαρχία». Βλ. C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 30.

ρεπουμπλικανικό πατριωτισμό που αντιδιαστέλλεται με τον εθνικισμό⁴³, την ανοικτή διακυβέρνηση, την πολιτική ισότητα⁴⁴ και το μικτό πολίτευμα⁴⁵.

Επομένως, ο ρεπουμπλικανισμός, ως πολιτική θεωρία, διαπερνά ιστορικά τις πόλεις κράτη και τις δημοκρατίες της κλασσικής αρχαιότητας και φτάνει σε ιστορικά πιο πρόσφατα παραδείγματα, όπως αυτά των Η.Π.Α. και της επαναστατικής Γαλλίας⁴⁶. Όμως διαφορετικά πλαίσια παρείχαν εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Στην Βρετανία, νήματα της ρεπουμπλικανικής σκέψης εξακολούθησαν να ασκούν επίδραση, αν και συχνά εμπλέκονταν με ισχυρά τοπικά ρεύματα σκέψης, στα οποία δέσποζαν μοναρχικές και θρησκευτικές αντιλήψεις. Στις Η.Π.Α., οι ρεπουμπλικανικές έννοιες παρέμειναν αμφισβητούμενες, όμως οι συνδηλώσεις τους μετατοπίστηκαν με εντυπωσιακό τρόπο, ενώ μεταβλήθηκε η σημασία του ιδεώδους του ενεργού πολίτη. Στην επαναστατική Γαλλία, οι ρεπουμπλικανικές ιδέες δέσποζαν και αποτέλεσαν μέρος της σοβαρής αμφισβήτησης της παλαιάς μοναρχικής τάξης⁴⁷.

⁴³ Κατά τον Viroli, ο ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός ως ιδανικό: «υποστήριζε ότι η πίστη και η αγάπη μας πρέπει να κατευθύνονται στην πατρίδα, εννοούμενη ως ελεύθερη ρεπούπλικα πολιτών που έχουν ίδια δικαιώματα και ίδιες υποχρεώσεις, εξελάμβανε την αγάπη στην πατρίδα ως φιλόνηρωπη αγάπη (*amore caritatevole* · με το κλασικό περιεχόμενο της έννοιας «*caritas*») για το γενικό καλό ενός λαού, προέτρεπε τους ανθρώπους να δεσμευτούν για πολιτική ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη, επέβαλλε τον σεβασμό όλων των λαών». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Οι ρεπουμπλικάνοι πολιτικοί συγγραφείς παρουσίαζαν την αγάπη για την πατρίδα ως μία αγάπη έλλογη, την οποία η λογική μας ενθαρρύνει να καλλιεργήσουμε και να διατηρήσουμε μέσα στα σωστά όρια. Η λογική επιβάλλει να αγαπάμε τη ρεπούμπλικα γιατί μόνο εντός αυτής μπορούμε να ζήσουμε ελεύθεροι και γιατί η ελευθερία είναι το πλέον πολύτιμο αγαθό του ανθρώπου. Για να αγαπήσουμε την ελευθερία, οφείλουμε να μάθουμε να σκεφτόμαστε σύμφωνα με τη δημόσια λογική (*ragione pubblica*) και να θέσουμε ένα όριο στην έμφυτη τάση μας να τοποθετούμε την αγάπη για τον εαυτό μας και για τους οικείους μας πάνω από το κοινό καλό. Για να γίνει κανείς πατριώτης, με τη ρεπουμπλικανική έννοια, πρέπει να υποβληθεί σε μια εκπαίδευση πολιτική και ηθική (*educazione civica e morale*) καθοδηγούμενη από τη λογική». Βλ. M. Viroli, (2020), *Εθνικιστές και Πατριώτες*, μετάφραση/σχόλια Δ.Δ. Αρβανιτάκης, MIET, Αθήνα, σελ. 33, 35-36.

⁴⁴ Gee, G., Webber, G.C.N., (2010), *What is Political Constitution?*, *Oxford Journal of Legal Studies*, 30 (2), p. 281. Ο Παιονίδης προσδιορίζει την πολιτική ισότητα ως την αρχή «ότι όσοι και όσες αποτελούν τον λαό θα πρέπει να εννοούνται ως ισότιμα και πλήρως συμμετέχοντας μέλη μιας αυτοδιοικούμενης και ανεξάρτητης συλλογικότητας- καθώς και τα παράγωγά του». Βλ. και Φ. Παιονίδης, «Η εγγενής επισφάλεια των πολιτικών αποφάσεων συνιστά πρόβλημα για τις σύγχρονες δημοκρατίες;» στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 183.

⁴⁵ Ο Πολύβιος ήταν ο πρώτος που καταπιάστηκε με την προβληματική των μεικτών τύπων διακυβέρνησης, επιχειρώντας να εξηγήσει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος της ρεπουμπλικανικής περιόδου της Ρώμης με όρους εξισορρόπησης μεταξύ διαφορετικών κέντρων εξουσίας. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), *ό.π.*, σελ. 77.

⁴⁶ Όπου οι Ιακωβίνοι ανέδειξαν την πολιτική συμμετοχή στις κοινές υποθέσεις του κράτους ως την ύψιστη πηγή ηθικής αξίας. Το ενάρετο άτομο ταυτιζόταν με τον ενάρετο πολίτη και τον καλό πατριώτη. J. Jennings, (2004), *ό.π.*, σελ. 216. Για την ιακωβίνικη συνιστώσα της Γαλλικής Επανάστασης βλ. και σχετικό άρθρο Τασόπουλου.

⁴⁷ D. Held, (2007), *ό.π.*, σελ. 87.

Παρ' όλο βέβαια την ιστορική διαδρομή, ανακύπτει ένα πρόβλημα εννοιολογικής οριοθέτησης της ρεπουμπλικανικής θεωρίας⁴⁸. Κι αυτό εξηγείται από το γεγονός ο ρεπουμπλικανισμός έχει αναφορές τόσο στον συνταγματισμό⁴⁹, όσο και την πολιτική επιστήμη, τις διεθνείς σχέσεις⁵⁰, την ιστορία και την φιλοσοφία. Μπορεί επίσης να αφορά εθνικά, υπερεθνικά ή και μετα-εθνικά μορφώματα ενώ βασική πρόκληση για τις σύγχρονες εκδοχές του ρεπουμπλικανισμού είναι η πολυφωνική και πολυπολιτισμική συγκρότηση των σημερινών πολιτικών κοινοτήτων⁵¹.

⁴⁸ Εξαιρετικά χρήσιμη στην προσπάθεια ορισμού και εννοιολογικής διάκρισης του ρεπουμπλικανισμού προσφέρει ο John Rawls στον «Πολιτικό Φιλελευθερισμό». Ειδικότερα ο Rawls, προκειμένου να προβάλλει την δική του ιδέα περί ουδετερότητας του φιλελεύθερου κράτους, κάνει λόγο για «κλασσικό ρεπουμπλικανισμό» από τη μια και «πολιτειακό ουμανισμό», όπου σαν κλασσικό ρεπουμπλικανισμό χαρακτηρίζει τη θεώρηση σύμφωνα με την οποία οι πολίτες, προκειμένου να διατηρήσουν τα βασικά δικαιώματα και ελευθερίες τους, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών ελευθεριών, πρέπει να κατέχουν σε επαρκή βαθμό πολιτικές αρετές και να είναι πρόθυμοι να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή, ενώ ως πολιτειακό ουμανισμό παρουσιάζει μια θεώρηση ότι ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό ή ακόμη και πολιτικό ζώο, η ουσιαστικής φύσης του οποίου πραγματώνεται με τον πληρέστερο τρόπο σε μια δημοκρατική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από συμμετοχή στην πολιτική ζωή, ως μια μορφή μάλιστα προνομιούχου τύπου της καλής ζωής. Βλ. J. Rawls, (2017), Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, μετάφραση Σ. Μαρκέτος-Α. Κιουπκιολής, Μεταίχμιο, Αθήνα, σελ. 274-275.

⁴⁹ Οι ρεπουμπλικάνοι ενστερνίζονται όχι ένα συγκεκριμένο συνταγματικό σύστημα, αλλά κάθε συνταγματικό σχέδιασμα που θα μπορούσε να εγγυηθεί ότι η πολιτεία ανταποκρίνεται σε ορισμένα πολιτικά πρότυπα και προωθεί το κοινό καλό. Υπό αυτή την έννοια ο ρεπουμπλικανισμός προϋποθέτει μία κάποια εκδοχή του συνταγματισμού. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 77.

⁵⁰ Όπου αναπτύσσεται η ρεπουμπλικανική θεώρηση της ασφάλειας (republican security), η οποία διαμορφώθηκε στη βάση τριών θεμελιωδών αντιλήψεων: Πρώτον, ότι η πολιτική επένδυση της «κρατικότητας» εξασφαλίζει ένα minimum ισότητας και συμβολικής, τουλάχιστον, ισοπολιτείας στους δρώντες των διεθνών σχέσεων. Δεύτερον, ότι στις ευρωπαϊκές διεθνείς σχέσεις αναδύεται μία κοινότητα χαρακτηριστικών που επιδρούν τόσο εντός της Ευρώπης όσο και στο περιβάλλον της. Και τέλος, ότι η επικράτηση των ρεπουμπλικανικών πολιτευμάτων αποτελεί προϋπόθεση για τη διασφάλιση συνθηκών που θα επιτρέψουν σταδιακά την ειρηνική συνύπαρξη. Επίσης από την πλευρά του ο Pettit περιγράφει τρία είδη διεθνούς κυριαρχίας: Πρώτον, τα ισχυρά κράτη που κυριαρχούν επί των ασθενέστερων, χρησιμοποιώντας π.χ. την απειλή της στρατιωτικής βίας, τις οικονομικές κυρώσεις, τις δωροδοκίες και την κατασκοπεία. Δεύτερον, οι ισχυρές επιχειρήσεις ασκούν κυριαρχία επί των κρατών, για παράδειγμα, απειλώντας να μεταφέρουν τις παραγωγικές δραστηριότητές τους αλλού, χρησιμοποιώντας ομάδες πίεσης για να επηρεάσουν πολιτικούς και χειραγωγώντας τις πολιτικές διαδικασίες. Τρίτον, οι διεθνείς φορείς κυριαρχούν επί των κρατών, για παράδειγμα, απειλώντας τα κράτη με επιβολή κυρώσεων. Παραπλήσια η Laborde υπογραμμίζει ότι οι ισχυροί παγκόσμιοι δρώντες είναι συχνά σε θέση να εκμεταλλεύονται την τρωτότητα των φτωχών και αδύναμων κρατών. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα, όταν τα κράτη αυτά δέχονται «προσφορές με όρους που δεν μπορούν να αρνηθούν, ενώ οι απειλές δεν χρειάζεται να υλοποιηθούν ή ακόμη και να διατυπωθούν για να επιτύχουν τον σκοπό τους». Βλ. κατά σειρά: P. Pettit, (2010), «A Republican Law of Peoples», *European Journal of Political Theory*, 9, 77-78. C. Laborde, (2010), «Republicanism and Global Justice: A Sketch», *European Journal of Political Theory*, 9, σελ. 59. Κ.Α. Λάβδας, (2010β), ό.π., σελ. 76-77.

⁵¹ Κ.Α. Λάβδας, (2010α), ό.π., σελ. 14. Βλ. και A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 60.

Ανακύπτει επομένως το ερώτημα αν ο ρεπουμπλικανισμός συνιστά περισσότερο αυτόνομη πολιτική ιδεολογία⁵², ρεύμα πολιτικής θεωρίας και σκέψης⁵³ ή τέλος διακριτή συνιστώσα της πολιτικής φιλοσοφίας⁵⁴. Η ρεπουμπλικανική θεωρία, λόγω της μακράς ιστορικής της διαδρομής, όσο και του αιτήματος αναβίωσής της από σύγχρονους θεωρητικούς ως απόπειρα ερμηνείας της σύγχρονης πραγματικότητας και υπέρβασης των παθογενειών της μέσω μίας εναλλακτικής πολιτικής δράσης⁵⁵, προσλαμβάνει χαρακτηριστικά τόσο πολιτικής ιδεολογίας, όσο και θεωρίας⁵⁶ και

⁵² Η ιδεολογία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πολιτική συμπεριφορά και παρουσιάζουν ουσιαστικές αλληλεξαρτήσεις, αφού οι ιδεολογίες επιδιώκουν να πείσουν τα κοινωνικά υποκείμενα για την ορθότητα των ερμηνειών που προτείνουν, ώστε αυτά να μορφοποιήσουν τη συμπεριφορά τους, έτσι ώστε να ενεργήσουν προς την κατεύθυνση των αναγκών μεταβολών. Όπως συμπληρώνει ο Παιονίδης: «οι ιδεολογίες συνεχίζουν να προσανατολίζουν πολιτικά και να κινητοποιούν άτομα και ομάδες, καθώς παρουσιάζουν μια συνεκτική και συχνά προσιτή εξήγηση της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης και καταθέτουν μια πρόταση για το τι πρέπει να γίνει με γνώμονα ένα ιδεώδες μέλλον, ένα χρυσό παρελθόν ή κάποια θεμελιώδη κείμενα». Βλ. και Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 40. Από την πλευρά του ο Heywood ορίζει την ιδεολογία ως «ένα λίγο ή πολύ συνεκτικό σύνολο ιδεών που παρέχει μια βάση για οργανωμένη πολιτική δράση, είτε έχει ως σκοπό να διατηρήσει, ή να ανατρέψει το υπάρχον σύστημα σχέσεων εξουσίας. Επομένως, όλες οι ιδεολογίες (1) προσφέρουν μια περιγραφή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, συνήθως με τη μορφή μιας κοσμοθεώρησης, (2) παρέχουν ένα μοντέλο ενός επιθυμητού μέλλοντος, ένα όραμα για την καλή ζωή, και (3) σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί και θα πρέπει να επέλθει η πολιτική αλλαγή». Τέλος, ο Λάβδας προσδιορίζει την ιδεολογία ως ένα σύστημα πεποιθήσεων, ιδεών, αξιών και αντιλήψεων για την πολιτική που οφείλει ουσιαστικό κομμάτι της ιδιοσυστασίας της στην εμπλοκή τους με το πολιτικό γίνεσθαι. Η ιδεολογία επιτελεί τέσσερις λειτουργίες: α) προσφέρει μια ερμηνεία γιατί οι κοινωνικές συνθήκες είναι όπως είναι· β) αξιολογεί αυτές τις συνθήκες· γ) κατευθύνει τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν τη θέση τους στην κοινωνία· και δ) ορίζει ένα πρόγραμμα κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Βλ. κατά σειρά: Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 95. Κ.Α. Λάβδας, (2015), *Φιλελευθερισμός των Πολιτών. Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*, Παπαζήσης, Αθήνα. σελ. 311, 313. Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 40. Βλ. Α. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 5.

⁵³ Η πολιτική σκέψη μπορεί να ανιχνευθεί σε διάφορες κοινωνικοπολιτικές πρακτικές και αντιλήψεις, ενώ η πολιτική θεωρία ενοποιεί πολιτικές ιδεολογίες και αιτήματα. Βλ. Χ. Πλατανάκης, «Αρχαία Πολιτική Φιλοσοφία», στο *Εισαγωγή στην Αρχαία Φιλοσοφία*, (2017), επιμ. Γ. Καραμανώλης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 420.

⁵⁴ Η πολιτική φιλοσοφία διεκδικεί έναν κανονιστικό ρόλο πέρα από πολιτικές συγκυρίες μέσα από την αναζήτηση σταθερών και διαχρονικών θεμελίων. Βλ. Χ. Πλατανάκης, (2017), ό.π., σελ. 420

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά Μ. Tushnet, (1988), *Red, White and Blue: A critical analysis of Constitutional Law*, Harvard University Press, Cambridge · F.I. Michelman, (1988), *Law's Republic*, Yale Law Journal, vol. 97, no. 8, pp.1493-1537 · C. Sunstein, (1988), *Beyond the Republican Revival*, vol. 97, no. 8, pp. 1539-1590. Για μία κριτική ανάλυση, επιμέρους επισκόπηση των παραπάνω συμβολών πρβλε R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1699 επ.

⁵⁶ Αφού σύμφωνα με τον Shorten, «ο όρος πολιτική θεωρία περιγράφει μάλλον μια δράση παρά κάποιο σώμα γνώσης -είναι κάτι το οποίο ασκούμε παρά ένα αντικείμενο που γνωρίζουμε». Από την πλευρά του ο Heywood υποστηρίζει ότι: «Η πολιτική θεωρία αφορά στην αναλυτική μελέτη ιδεών και εννοιών που έχουν κεντρικό ρόλο στην πολιτική σκέψη». Τέλος, για τον Χρυσόχοου η πολιτική θεωρία «φωτίζει τις ιδεατές και δεοντικές σημάνσεις μιας κοινωνικής ολότητας, που αποκαλείται «πολιτική κοινότητα» και πραγματώνει τον κοινό βίο διά της αυτεξουσιότητας των μελών». Βλ. Α. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 25. Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 25. Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2020), *Πολιτειολογία των ενώσεων*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 23.

πολιτικής φιλοσοφίας⁵⁷. Διότι, όπως η πολιτική φιλοσοφία, έτσι και η πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού αναμετρύται με το έλλογο και εύλογο της ανθρώπινης κρίσης και δράσης⁵⁸. Και επειδή η πολιτική φιλοσοφία έχει στο επίκεντρό της τη μελέτη της οργάνωσης της πολιτείας⁵⁹, ανακλαστικά, η ρεπουμπλικανική θεωρία προσεγγίζει και τη συνταγματική θεωρία, αφού η θεωρία για το Σύνταγμα σημαίνει και θεωρία για την οργάνωση της πολιτείας⁶⁰. Αλλά ταυτόχρονα η ρεπουμπλικανική θεωρία δύναται να απολήγει και στην πολιτική επιστήμη, αφού κι αυτή αποπειράται να περιγράψει την κυβέρνηση κι άλλους πολιτικούς θεσμούς⁶¹, χωρίς να αποσειείται τον κανονιστικό προσανατολισμό της⁶², μολονότι κινείται σε χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης από την πολιτική φιλοσοφία⁶³.

⁵⁷ Από την πλευρά του ο Παιονίδης εκτιμά ότι οι όροι «πολιτική θεωρία» και «πολιτική φιλοσοφία» είναι νοηματικά ισοδύναμοι, «καθώς δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο γενικά αποδεκτό χαρακτηριστικό που να τους διαφοροποιεί». Η εννοιολογική διαφοροποίηση ανάμεσα στην πολιτική θεωρία και τη φιλοσοφία έγκειται κατά τον ίδιο στο γεγονός ότι «στον αγγλοαμερικανικό ακαδημαϊκό κόσμο ο όρος πολιτική θεωρία (*political theory*) τείνει να χρησιμοποιείται περισσότερο στα τμήματα *Politics* ή *Government*, ενώ ο όρος πολιτική φιλοσοφία (*political philosophy*) κυριαρχεί στα προγράμματα των τμημάτων φιλοσοφίας». Βλ. Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 23.

⁵⁸ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 16. Για τον Heywood, η πολιτική φιλοσοφία συνεπάγεται δύο καθήκοντα: Το πρώτο, ενδιαφέρεται για την κριτική αξιολόγηση των πολιτικών πεποιθήσεων, δίνοντας προσοχή τόσο σε επαγωγικές όσο και σε παραγωγικές μορφές συλλογισμού. Το δεύτερο, επιχειρεί να διασαφηνίσει και να βελτιώσει τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στον πολιτικό λόγο. Βλ. και Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 25-26.

⁵⁹ Ο Παιονίδης αντιλαμβάνεται την πολιτική φιλοσοφία ως «έναν κλάδο της φιλοσοφίας με μακράιωνη ιστορία, ο οποίος μελετά τα ζητήματα της οργάνωσης της πολιτείας, των γενικότερων στόχων της, καθώς και της διαχείρισης των κοινών ζητημάτων υπό την ευρεία έννοια, από δύο συχνά διαπλεκόμενες αλλά διακριτές οπτικές γωνίες: α) από αυτήν της ανάλυσης των σχετικών υπαρχουσών εννοιών, της παρακολούθησης των σημασιολογικών αλλαγών που υφίστανται και της επινόησης νέων, και β) από την οπτική γωνία της κανονιστικής προσέγγισης του εν λόγω πεδίου, η οποία εννοείται ως η προσπάθεια να αναζητηθεί και να δικαιολογηθεί πειστικά τι είναι ηθικά ορθό ή εσφαλμένο, δίκαιο ή άδικο, επιβεβλημένο ή απορριπτέο εντός μιας πολιτικής συλλογικότητας». Βλ. Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 14

⁶⁰ Λ. Παπαδοπούλου, «Από τη διπλή στην τριπλή νομομοποίηση της ευρωπαϊκής Ένωσης: Το μετέωρο βήμα του Δημήτρη Τσάτσου και η πρακτική πολιτική φιλοσοφία του Γιώργου Παπαδημητρίου, στο: Λ. Παπαδοπούλου, Κ. Γώγος, Μ.Ν. Πικραμένος, (2019), Η Ελλάδα στην Ευρώπη, (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, σελ. 81.

⁶¹ Συμπληρώνει ο Ψυχοπαίδης: «Η σημερινή πολιτική επιστήμη δεν μπορεί να θέσει το ζήτημα των ορθών πολιτικών θεσμών ανεξάρτητα από το ζήτημα των κοινωνικών συμφερόντων που επιβάλλονται μέσω των θεσμών στην κοινωνία. Πρέπει να θέτει διαρκώς το ερώτημα κατά πόσο οι σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί της δημοκρατίας εγγυώνται ότι, παρά την προσπάθεια των ατομικών συμφερόντων να επιβληθούν, διασφαλίζονται τα δικαιώματα όλων των πολιτών, έτσι ώστε να πραγματοποιείται αληθινά κάτι από το φιλοσοφικό εκείνο αξιολογικό ιδεώδες της παραδοσιακής πολιτικής θεωρίας». Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Ποταμός, Αθήνα, σελ. 27.

⁶² Όπως αναφέρει και ο Ψυχοπαίδης: «[Η] πολιτική επιστήμη δεν μπορεί να τοποθετείται με ουδετερότητα απέναντι στο πολιτικό φαινόμενο αλλά οφείλει να στρατεύεται στην πραγματοποίηση της ελευθερίας και της ισονομίας και για τον έλεγχο εκείνων των κυβερνήσεων που δεν σέβονται τις αξίες αυτές. Μ' αυτήν την έννοια, η πολιτική επιστήμη είναι επιστήμη αξιολογική και πρακτική». Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 23. Βλ. και Α. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 28.

⁶³ Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 25.

Προς την κατεύθυνση ειδικότερου ορισμού του ρεπουμπλικανισμού, οι Renaut και Held έχουν προτείνει ενδεικτικά ορισμένες κατηγοριοποιήσεις, ανάλογα με το ποιο στοιχείο του προτάσσεται εννοιολογικά. Κατά τον Renaut, ο ρεπουμπλικανισμός λαμβάνει τις κάτωθι μορφές.⁶⁴

i) *Ηθικός Ρεπουμπλικανικός Φιλελευθερισμός (Rousseau)*: Συνιστά στην προετοιμασία των ατομικών βουλήσεων για την άσκηση της ιδιότητας του πολίτη, κάνοντας τους ανθρώπους να μην ενδιαφέρονται για τον εαυτό τους. Η μορφή αυτή ρεπουμπλικανισμού αποτελεί μία προσπάθεια διαφυγής από την ατομικιστική παρέκκλιση της νεωτερικότητας⁶⁵, συνιστώντας μια μορφή ηθικοποίησης των ατόμων μέσω μιας ορισμένης επαναγωγής στο γενικό συμφέρον, η οποία και θα μπορούσε να τα ωθήσει, λίγο έως πολύ εξαναγκαστικά, να συμμετάσχουν στην άσκηση της κυριαρχίας. Αυτή η μορφή ρεπουμπλικανισμού ελλοχεύει τον κίνδυνο ηθικού αυταρχισμού, οδηγώντας σε ρήξη με τη φιλελεύθερη οπτική του περιορισμού της δημόσιας εξουσίας και την επιβολή απολυταρχίας⁶⁶. Αυτή η εκδοχή ρεπουμπλικανισμού βλέπει στην πολιτική βούληση, η οποία είναι εξ ορισμού ορθολογική, μια κυρίαρχη νομοθετική δύναμη, από την οποία εξαρτάται η νομιμότητα κάθε δημόσιου κανόνα⁶⁷.

ii) *Πολιτισμικός Ρεπουμπλικανικός Φιλελευθερισμός (Taylor, Walzer)*: Εκφράζει την υπαγωγή ή αίσθημα του «ανήκειν» σε μια κοινότητα⁶⁸ κληροδοτημένων παραδόσεων και αξιών, η οποία επανεντάσσει τον πολίτη στο σύνολο και των ωθεί να συμμετάσχει

⁶⁴ Από την πλευρά του ο Kymlicka διαχωρίζει τον πολιτειακό ρεπουμπλικανισμό σε δύο μορφές, την κλασσική άποψη που δίνει έμφαση στην εγγενή αξία της πολιτικής συμμετοχής και την φιλελεύθερη άποψη, που δίνει έμφαση στην εργαλειακή της σημασία. Βλ. και Kymlicka, W., (2005), ό.π., σελ. 404-405.

⁶⁵ Σημαντική διάσταση της οποίας σύμφωνα με τον Giddens είναι ο καπιταλισμός, ως ολοκληρωτική εμπορευματοποίηση της παραγωγής με χαρακτηριστικό τη σχέση της ατομικής ιδιοκτησίας του κεφαλαίου και την εμπορευματοποίηση της εργασίας. Βλ. Ε. Ρεθυμνωτάκη, (2012), Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 30.

⁶⁶ A. Renaut, (2007), *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός; Φιλελευθερισμός ή Ρεπουμπλικανισμός;*, μετάφραση Γ. Παπαδημητρίου, Πόλις, Αθήνα, σελ. 196.

⁶⁷ Z.M. Φερύ, (2006), *Το Ζήτημα του Ευρωπαϊκού Κράτους*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 47.

⁶⁸ Ο Walzer διακρίνει στη νόμιμη και την ηθική κοινότητα. Η μεν ηθική εννοείται ως μια κοινότητα πεπονημένων και αντιλήψεων που σχετίζονται με το δίκαιο και το αγαθό, ένα σύνολο νοοτροπιών, σχημάτων σκέψης, κοσμοθεωρήσεων και αξιών που συμερίζονται άτομα που ανήκουν στον ίδιο πολιτισμικό χώρο και στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο. Η δε νόμιμη εννοείται ως ένα πλαίσιο εφαρμογής των μέτρων δημόσιας πολιτικής που επιβάλλονται σε μια συλλογικότητα υπηκόων μίας και μόνης περιοχής δικαιοδοσίας. Όταν η νόμιμη με την ηθική κοινότητα δεν συμπίπτουν, τότε οι πολίτες αρχίζουν και αναρωτιούνται για τη νομιμότητα της ίδιας της πολιτικής κοινότητας μέσα στην οποία ζουν. Βλ. Z.M. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 43.

πραγματικά στην άσκηση κυριαρχίας, απομακρύνοντάς τον από τον ατομικισμό⁶⁹, μέσω συνεργατικών δικτύων της κοινωνίας των πολιτών⁷⁰. Εντούτοις, υποστηρίζεται ότι το περιεχόμενο αυτής της υβριδικής μορφής φιλελευθεροκοινοτισμού είναι αινιγματικό, λόγω της έμφασης στο ρίζωμα ή στο ανήκειν, έμφαση που μπορεί να διαλύσει το άτομο μέσα στην ομάδα⁷¹.

iii) Πολιτικός Ρεπουμπλικανικός Φιλελευθερισμός: Ούτε η αρετή ούτε οι πολιτισμικές ταυτότητες μπορούν να εδραιώσουν σύμφωνα με αυτή τη μορφή τις ατομικότητες, εμπνέοντας εκ νέου το αίσθημα ότι η συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο όχι μόνο δεν είναι άχρηστη, αλλά και αποβαίνει προς το συμφέρον τους· τούτο μπορεί να γίνει με τη δημιουργία περισσότερο δημοκρατικών πολιτικών δομών, οι οποίες θα εξασφαλίσουν και μεγαλύτερη συμμετοχικότητα. Σ' αυτή την περίπτωση, το καλώς εννοούμενο συμφέρον του ατόμου θα εξακολουθήσει να αποτελεί το μόνο κίνητρο για την λειτουργία του κράτους δικαίου⁷².

Από τη δική του πλευρά, ο Held διακρίνει τον ρεπουμπλικανισμό σε αναπτυξιακό, με επιφανέστερους εκπροσώπους τον Marsiglio of Padua⁷³ και τον Rousseau⁷⁴ και στον προστατευτικό ρεπουμπλικανισμό, που ενώνει τους Machiavelli⁷⁵,

⁶⁹ Τον οποίο ο Charles Taylor τον θεωρεί ως ένα από τα συμπτώματα μιας ιδιόμορφης παθολογίας της νεωτερικότητας. Βλ. C. Taylor, (2000), *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press, Cambridge Mass, σελ. 2-4. Βλ. και Ζ.Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 68

⁷⁰ W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 426.

⁷¹ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 197.

⁷² A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 200.

⁷³ Ο Πεχλιβανίδης συνοψίζει τα ρεπουμπλικανικά στοιχεία της πολιτικής σκέψης του Marsiglio of Padua στα κάτωθι: 1) Η πεποίθηση ότι οι πολίτες δημιουργούν τους νόμους· 2) Η κυβέρνηση ή ο κυβερνήτης πρέπει να λειτουργούν σε συμφωνία με τους νόμους, οι οποίοι οριοθετούν την εξουσία τους· 3) Οι πολίτες εκλέγουν την κυβέρνηση και 4) Οι πολίτες μπορούν να διορθώνουν, να τιμωρούν και να καθαιρούν τον κυβερνήτη, όταν αυτός παραβιάζει τους νόμους. Βλ. Α. Πεχλιβανίδης, (2019), *Κράτος και πολιτική στον όψιμο μεσαίωνα: Ο Μαρσίλιος της Πάδουας και οι καταβολές του δημοκρατικού στοχασμού*, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 346-347.

⁷⁴ Για τη ρεπουμπλικανική σκέψη του Rousseau βλ. P. Pettit, «Rousseau's dilemma», στο: A. Lifschitz, (2016), *Engaging with Rousseau Reaction and Interpretation from the Eighteenth Century to the Present*, ed., Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 168-188. Βλ. A., De Dijn, A., (2018), «Rousseau and Republicanism», *Journal of Political Theory*, vol. 46, σελ. 58-80.

⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Σκίνερ, (2001), *Μακιαβέλι*, μετάφραση Κ. Αθανασίου, επιμέλεια Θ. Νικολαΐδης, Νήσος, Αθήνα. Σ. Μακρής, (2009), *Niccolò Machiavelli: «Virtù» και Ερμηνευτικά κάτοπτρα. Σπουδή στη νεοτερική και σύγχρονη πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα. J. Burnham, (2009), *Οι Μακιαβελιστές υπέρμαχοι της ελευθερίας*, μετάφραση: Μ-Α. Αλαβάνου, Κέδρος, Αθήνα. Λ. Αλτουσέρ, (2016), *Ο Μακιαβέλι και εμείς*, εισαγωγή και επιμέλεια Γ. Φουρτούνης, μετάφραση-επιμέλεια Μ. Λάμπρου, Νήσος, Αθήνα. Β. Καλδής, «Ρεπουμπλικανισμός και Ελευθερία», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Σύγχρονη διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, σελ. 437-460. Δ. Κοτρόγιαννος, Κ.Α. Λάβδας, «Περί Κυριαρχίας. -Από την Πολιτική Χειραφέτηση στη Νέα Τάξη του Πραγματικού-», στο Α-Ι. Δ., Μεταξάς, (2016), *Πολιτική*

Montesquieu⁷⁶ και Madison⁷⁷. Οι μεν θεωρητικοί του αναπτυξιακού ρεπουμπλικανισμού τονίζουν την εγγενή αξία της πολιτικής συμμετοχής, για την ανάπτυξη των πολιτών ως ανθρωπίνων όντων, ενώ οι θεωρητικοί του προστατευτικού ρεπουμπλικανισμού αναδεικνύουν την εργαλειακή της σημασία, για την προστασία των στόχων των πολιτών, δηλαδή την ατομική τους ελευθερία. Αναφορά του αναπτυξιακού ρεπουμπλικανισμού είναι η αρχαία ελληνική πόλη, ενώ του προστατευτικού η ρεπουμπλικανική Ρώμη⁷⁸.

Οι παραπάνω υποδιαιρέσεις εντούτοις δεν επαρκούν για να οριοθετήσουν τον ρεπουμπλικανισμό ως έννοια:

-Έναντι της μοναρχίας⁷⁹, όπου η θέσπιση αβασίλευτου/μη μοναρχικού και κατ' ουσίαν μη δεσποτικού πολιτεύματος, καίτοι προϋποτίθεται στη ρεπουμπλικανική ελευθερία, δεν αρκεί όμως, αφού η ρεπουμπλικανική θεωρία απαιτεί την άνευ δομικών

Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ.285-302. Ε. Φιλιππάκη, «Κένταυροι, Λύκοι και Θνητοί Θεοί. -η Αμφισημία της Εξουσίας στη Σκέψη των Machiavelli και Hobbes-» στο Α-Ι. Δ., Μεταξάς, (2016), Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 253-268.

⁷⁶ Ρεπουμπλικανικές πτυχές της σκέψης του Montesquieu ανευρίσκουν μία σειρά από συγγραφείς. Όπως επισημαίνει ο Held για τον Montesquieu: «Συναρθρώνοντας εκ νέου τον ρεπουμπλικανικό με το φιλελεύθερο ενδιαφέρον, που αφορούσε το πρόβλημα της συνένωσης του ατομικού ενδιαφέροντος με το δημόσιο αγαθό, αναζήτησε στα θεσμικά μέσα έναν τρόπο να λαμβάνονται υπόψη τα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων στη δημόσια ζωή χωρίς συγχρόνως να θυσιάζεται η ελευθερία ολοκλήρωσης της κοινότητας». Κατά Ψυχοπαίδη, από τη σκοπιά της καλλιέργεια της πολιτικής αρετής στη δημοκρατία, μέσω της κατάλληλης αγωγής και πλέγματος θεσμών, ως ενίσχυση της αγάπης προς τους νόμους και την πατρίδα: «Στο πολίτευμα αυτό δρουν ενάρετοι πολίτες που η πολιτική αρετή τους συνίσταται στην αγάπη των νόμων του κράτους και σε πολιτικές πράξεις που διέπονται από μια τέτοια αγάπη. Η ιδέα της δημοκρατίας προϋποθέτει ότι αυτοί οι οποίοι εκτελούν τους νόμους υποτάσσονται οι ίδιοι σ' αυτούς. Αυτό απαιτεί η αρετή από τους κυβερνώντες». Συμπληρωματικά ο Siedentop αναφέρει για τον Montesquieu ότι: «Αυτός υποστήριξε ότι κάθε αυτοδιοικούμενη κοινότητα ή πολιτεία εξαρτάται από την πολιτική αρετή, η οποία απαιτεί με τη σειρά της, την πληρη συμμετοχή των πολιτών στις δημόσιες συζητήσεις και στη λήψη αποφάσεων». Τέλος ο Manent, αναδεικνύοντας τη διαρκή εκπαίδευση στο δημόσιο συμφέρον έναντι του ιδιωτικού, ως τρόπου αποτροπής της διαφθοράς και πρόταξης του συλλογικού έναντι του ατομικού, υποστηρίζει ότι ο Montesquieu: «μας μεταφέρει από το μερικό στο γενικό, από ό,τι είναι εγωιστικό, ιδιοτελές και συχνά ένοχο, σε ό,τι είναι καταρχήν ηθικό, αυτή η τροποποίηση προκύπτει από μία απλή μετατόπιση της ενέργειας του πάθους: όσο αφαιρούμε από τα ιδιωτικά πάθη, τόσο προσθέτουμε στα γενικά». Βλ. κατά σειρά: L. Siedentop, (2002), *Η Δημοκρατία στην Ευρώπη*, πρόλογος Π.Κ. Ιωακειμίδης, μετάφραση Σ. Μανδηλαρά, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 22. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 102. Κ. Ψυχοπαίδη, (2010), ό.π., σελ. 52. Ρ. Manent, (2014), *Οι μεταμορφώσεις της πόλεως. Δοκίμιο για τη δυναμική της Δύσης*, μετάφραση Χ. Μαρσέλλος, Πόλις, Αθήνα, σελ. 125.

⁷⁷ Για τον ρεπουμπλικανισμό του James Madison βλ. ενότητα 1.5.

⁷⁸ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 60-61.

⁷⁹ Όπου η συζήτηση κορυφώθηκε στην Αγγλία του 17^{ου}, ιδιαίτερα μετά την εκτέλεση του Βασιλιά Καρόλου του Α' το 1649 και την ανακήρυξη της Αγγλικής Κοινοπολιτείας. Βλ. παρακάτω την ενότητα για τον αγγλικό ρεπουμπλικανισμό.

εξαρτήσεων προσήλωση στον πολιτειακό βίο ως καθαυτό δημόσια αξία⁸⁰. Ο λαός επομένως θα πρέπει να έχει αποφασιστικό ρόλο στην οργάνωση του δημοσίου χώρου⁸¹.

-Έναντι της συνήθους σύγχυσης που παρατηρείται με το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα στις Η.Π.Α, αν και η ίδρυση στα 1790 του Ρεπουμπλικανικού-Δημοκρατικού Κόμματος από τους Τζέφερσον και Μάντισον εγγράφεται στη ρεπουμπλικανική παράδοση, ως αντίδραση στο οικονομικό σύστημα του Χάμιλτον, το οποίο και θεωρήθηκε ότι απειλεί τα ήθη της δημοκρατίας μέσω της ίδρυσης μίας μονοπωλιακής εθνικής τράπεζας, μιας προνομιάς τάξης ομολογιούχων του δημοσίου χρέους και μιας συγκεντρωτικής κεντρικής εξουσίας⁸²

-Έναντι των κοινοτιστικών προσεγγίσεων στο εσωτερικό της ρεπουμπλικανικής σκέψης⁸³, η οποία προσομοιάζει περισσότερο στον εθνικό ρεπουμπλικανισμό ρουσσώϊκού τύπου⁸⁴ και θεωρείται από τμήμα της θεωρίας ως «στρεβλή αναπλήρωση του ρεπουμπλικανικού ελλείμματος»⁸⁵

-Έναντι των κοσμοπολιτικών θεωρήσεων, οι οποίες, μολονότι βρίσκονται εγγύτερα στον φιλελευθερισμό⁸⁶, δύναται να υποστηρίξουν και μία μορφή ρεπουμπλικανισμού που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κι ως καντιανή⁸⁷.

⁸⁰ Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2017), ό.π., σελ. 27.

⁸¹ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 171.

⁸² Γ. Κοκκινάκης, (2012), *Εξουσία και Ελευθερία: Η συγκρότηση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής 1776-1789*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. ιβ', υποσημ. 2.

⁸³ Οι Pocock και Sandel υποστήριξαν ότι στο κέντρο της ρεπουμπλικανικής παράδοσης βρίσκονται οι έννοιες της πολιτικής αρετής και του κοινοτισμού και όχι η ελευθερία. Βλ. και J.G. Pocock, (1975), *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton, NJ και M. Sandel, (1995), *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, MA).

⁸⁴ Ζ.Μ. Φερού, (2006), ό.π., σελ. 48.

⁸⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 64-70.

⁸⁶ Εντούτοις οι εκφραστές του κοσμοπολιτισμού επεκτείνουν τις φιλελεύθερες αντιλήψεις για την πρόοδο της κοινωνίας σε μία μετα-εθνική κατεύθυνση. Υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση παράγει επικαλυπτόμενες κοινωνίες με κοινό πεπρωμένο, που απαιτούν και καθιστούν πιθανή τη δημιουργία παγκόσμιων ρυθμιστικών σωμάτων, όπως η Ε.Ε., τα οποία χαρακτηρίζονται από ενιαίες και ισότιμες νόρμες. Βλ. R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 161.

⁸⁷ Υπό την άποψη ότι η αντίληψη των πολιτών περί του *raison publique*, έτσι όπως εκφράζεται μέσα από την πρακτική συζήτηση, κατέχει τη θέση της ανώτατης αρχής, που επικυρώνει κάθε κανόνα με πολιτικές συνέπειες. Βλ. Ζ.Μ. Φερού, (2006), ό.π., σελ. 47.

-Έναντι ελευθεριακών προσεγγίσεων⁸⁸, όπου ο ρεπουμπλικανισμός θεωρείται κοινωνικά⁸⁹ και πολιτικά⁹⁰ ριζοσπαστικότερος του ελευθερισμού, με τον ελευθερισμό να θεωρείται αντίστοιχα από τους ρεπουμπλικάνους θεωρητικούς κοινωνικά και πολιτικά συντηρητικός⁹¹. Η ρεπουμπλικανική θεώρηση, σε σύγκριση με την

⁸⁸ Για τον ελευθερισμό, κυριότερος εκπρόσωπος του οποίου είναι ο Robert Nozick μέσα από το βιβλίο του *Anarchy State and Utopia* που εκδόθηκε το 1974 ως μία απάντηση στον εξισωτικό φιλελευθερισμό της Θεωρίας της Δικαιοσύνης του John Rawls, τα ανθρώπινα δικαιώματα απορρέουν από ένα θεμελιώδες ηθικό δικαίωμα αυτό-ιδιοκτησίας, το οποίο υποδηλώνει την αξίωση που διαθέτει κάθε άνθρωπος να αναπτύσσει και να διαθέτει τις σωματικές και νοητικές του ικανότητες με όποιο τρόπο επιθυμεί, σε έναν απαραβίαστο ηθικό χώρο υπό τον όρο ότι δεν καταπατά τα αντίστοιχα δικαιώματα αυτό-ιδιοκτησίας των άλλων και το ίδιο ισχύει και για την ιδιοκτησία που αφορά πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Πλάι σε αυτά τα πρωτεύοντα δικαιώματα, το πρόσωπο διαθέτει και δευτερεύοντα δικαιώματα, αυτά της άμυνας και της αυτοδικίας. Τα δικαιώματα αυτά είναι αποκλειστικά, προπολιτικά και απόλυτα: δεν υπόκεινται σε σταθμίσεις ούτε σε περιορισμούς (χωρίς τη συναίνεση του προσώπου). Τα δικαιώματα αυτά περιορίζονται όχι από το κράτος, αλλά αμοιβαία και οικειοθελώς από ενώσεις ελεύθερων ενώσεων, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής συμβίωσης εντός του ελάχιστου κράτους, που υπάρχει μόνο για να προστατεύει κατά τρόπο ουδέτερο τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα των ανθρώπων και είναι δίκαιο και νομιμοποιημένο μόνο στο βαθμό που προστατεύει το άτομο από τη βία, την απάτη και την κλοπή, διασφαλίζοντας παράλληλα τη τήρηση των συμβολαίων. Βλ. κατά σειρά: Φ. Βασιλόγιαννης, (2015), *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 134. Α. Χατζής, (2017), *Φιλελευθερισμός*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 94. Λ. Μελά, (2018), *Δοκίμια Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας. Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή*, (επιμ.), Εισαγωγή-Μετάφραση Λ. Μελά, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 21. Φ. Βασιλόγιαννης, (2019), *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 104.

⁸⁹ Κοινωνικά, ο ρεπουμπλικανισμός είναι ριζοσπαστικός, επειδή προϋποθέτει ένα κράτος που πρέπει να κάνει τα πάντα, ώστε να εγκαθιδρύσει μια κοινωνική τάξη στην οποία οι πολίτες ατομικά μπορούν να απολαύσουν την ανεξαρτησία τους και να διαφύγουν της υποταγής στην αυθαίρετη εξουσία των άλλων. Ο ελευθερισμός, όπως εκφράζεται κυρίως από τον Nozick, προϋποθέτει ένα ελάχιστο κράτος, το οποίο δεν έχει αρμοδιότητες και δεν ασκεί παρεμβατική δράση σε θέματα που σχετίζονται με την κοινωνική δικαιοσύνη. Κατά την άποψη του Nozick, φαίνεται ότι το κράτος πρέπει να είναι μόνο μια υπηρεσία προστασίας ενάντια στη βία, την κλοπή, την απάτη και την αθέτηση των συμβολαίων. Συνεπώς, το κράτος, ακόμα κι αν η διανομή του πλούτου είναι ακραία άνιση, δεν μπορεί να κάνει τίποτα γι αυτό. Σύμφωνα με τους ρεπουμπλικάνους, στο κοινωνικό επίπεδο, το κράτος δεν είναι απλά νυχτοφύλακας, που προστατεύει από εσωτερικές και εξωτερικές καταστροφές, αλλά μια αρχή που συνέχει και διαμορφώνει την κοινωνία Βλ. D. Held, (2007), *ό.π.*, σελ. 280. Βλ. και Λ. Μελά, (2018), *ό.π.*, σελ. 30, 33.

⁹⁰ Πολιτικά, ο ρεπουμπλικανισμός είναι ριζοσπαστικός, στο βαθμό που επιτρέπει τις εξαναγκαστικές παρεμβάσεις του κράτους, ως προς την επιβολή νόμων και φόρων, στον βαθμό που δεν καταλύει την ελευθερία των ανθρώπων, εφόσον εκείνοι υπόκεινται σε ελέγχους που θα κάνει αυτή την επιβολή μη αυθαίρετη και μη κυριαρχική. Στο πολιτικό επίπεδο, η ρεπουμπλικανική προσέγγιση επιτρέπει το ορθά διατεταγμένο κράτος να δράσει, χωρίς να παραβιάζει την ελευθερία των ανθρώπων ως μη κυριαρχία. Οι παρεμβάσεις του κράτους μπορούν να περιορίσουν την άσκηση της ελευθερίας με ένα τρόπο που τα φυσικά εμπόδια κάνουν, αλλά εάν το κράτος ελέγχεται κατάλληλα, δεν κυριαρχεί επί της πολιτεότητας. Βέβαια, για να γίνει αυτό, προϋποτίθεται η εγκαθίδρυση ενός συνταγματικού-δημοκρατικού κράτους, όπου μέσω των περιορισμών του, δεν θα καταστεί αυθαίρετο ή κυριαρχικό. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), *ό.π.*, σελ. 49, 51.

⁹¹ Οι ελευθεριστές είναι κοινωνικά συντηρητικοί στον βαθμό που επιδιώκουν μια τάξη στην οποία επαρκεί για την ελευθερία ότι οι άνθρωποι δεν υπόκεινται σε ενεργή παρέμβαση σε βασικές περιοχές της ανθρώπινης επιλογής, με όρους απαξίωσης της κοινωνικού και της αλληλεγγύης· εξάλλου, η ενεργή παρέμβαση είναι η μόνη απειλή στην ελευθερία. Η ελευθεριακή προσέγγιση δεν παρέχει εύφορο έδαφος για οποιαδήποτε ανησυχία σχετικά με ανισορροπίες εξουσίας, που επιτρέπουν σε κάποια άτομα να ασκούν έλεγχο στα άλλα, από την στιγμή που αυτές οι ανισορροπίες δεν σχετίζονται με την ενεργή παρέμβαση. Από την άλλη οι ελευθεριστές είναι πολιτικά συντηρητικοί, από την στιγμή

ελευθεριακή, πέρα από τον χαρακτηριστικό του ριζοσπαστισμού σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, προσλαμβάνει κατά τον Skinner και χαρακτηρα προειδοποίησης που συμπεκνώνεται στη θέση ότι «αν δεν θέσουμε τα καθήκοντά μας προ των δικαιωμάτων μας, θα πρέπει να αναμένουμε την υπονόμευση των δικαιωμάτων μας»⁹².

-Έναντι του πολιτικού φιλελευθερισμού, ιδίως όπως εκδηλώθηκε από την παραδοσιακή φιλοσοφική διαμάχη ανάμεσα στον Rawls και τον Habermas⁹³, όπου ο πολιτικός φιλελευθερισμός, σε ευθεία γραμμή με τη συμβολιακή παράδοση, προβάλλει την επίτευξη μίας γνήσια συναινετικής συμφωνίας. Ο ρεπουμπλικανισμός από την άλλη προωθεί τον πολιτικό συμβιβασμό, αποτυπώνοντας τις συγκρούσεις αξιών που μπορούν να ανακύψουν σε ένα πλουραλιστικό περιβάλλον⁹⁴.

-Έναντι της Δημοκρατίας, όπου συνήθως η λατινική λέξη “Republic” μεταφράζεται στα ελληνικά ως «δημοκρατία», ενώ η κυριολεκτική της σημασία είναι «Πολιτεία», στην οποία οι θεσμοί κυβερνούν και εγγυώνται ελευθερία ως απουσία συνθηκών αυθαίρετης κυριαρχίας κάθε είδους-πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού⁹⁵. Η δημοκρατία προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη κράτος, που σημαίνει «δύναμη» ή «εξουσία» και σημαίνει «εξουσία του δήμου» και δήμος σημαίνει «οι πολλοί» ή ο

που δεν αναγνωρίζουν καμία διαφορά μεταξύ της παρέμβασης του κράτους στις ζωές των ανθρώπων και στην παρέμβαση των ποινικών δραστών, με όρους υπονόμευσης της αυτονομίας της πολιτικής και του δεσπίζοντα ρόλου της στη συγκρότηση της κοινωνίας. Σύμφωνα μ’ αυτή τη θεώρηση, κάθε παρέμβαση μειώνει την ελευθερία εκείνων που αναγκάζονται να την υποστούν. Από την στιγμή που το κράτος είναι αναπόφευκτα μια πηγή παρέμβασης, όπως π.χ. σε θέματα φορολογίας και νομοθεσίας, αντιτίθεται ουσιαστικά στην ελευθερία. Ακόμη κι όταν δρα για να αποτρέψει την παρέμβαση, το κάνει με την τέλεση παρέμβασης. Βλ. Βλ. Marti, J.L., Pettit, P., (2010), ό.π., σελ. 50-51.

⁹² Q. Skinner, «Τα παράδοξα της πολιτικής ελευθερίας», στο *Δοκίμα Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας. Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή*, (2018), εισαγωγή-μετάφραση Λ. Μελά, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 361.

⁹³ J. Habermas, (1995), “Reconciliation through the public use of reason: Remarks on John Rawl’s Political Liberalism”, *The Journal of Philosophy*, vol. 92, No3, pp. 109-131. Και J. Rawls, «Απάντηση στον Χάμπερμας», στο J. Rawls, (2017), *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μετάφραση Σ. Μαρκέτος-Α. Κιουπκιολής, Μεταίχιμο, Β’ Έκδοση, Αθήνα, σελ. 487-547.

⁹⁴ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 184.

⁹⁵ Για την ακριβή μετάφραση του όρου, καθώς και οι περιπλοκές και συγχύσεις που δημιουργεί η εσφαλμένη απόδοσή του βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2012), *Αμερική: Πολιτική Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Εξωστρέφεια στις Η.Π.Α.*, Παπαζήσης, σελ. 21-24. Από την πλευρά του ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι ο όρος «πολιτεία» παραπέμπει στο συνολικό φαινόμενο της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης σε αντιδιαστολή με την έννοια «κράτος», ο οποίος δεν χαρακτηρίζει το συνολικό φαινόμενο της έννομης συμβίωσης των ανθρώπων σε ένα οργανωμένο σύνολο, αλλά μόνο το εξουσιαστικό φαινόμενο στη θεσμική του διάσταση. Το κράτος κατά την άποψη αυτή είναι ένα στοιχείο της «πολιτείας» Βλ. Δ.Θ. Τσάτσος, (2007), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Λιβάνης, Αθήνα, σελ. 50-51. Τέλος, ο Χρυσόχου εννοεί την Πολιτεία ως «η αρχιτεκτονική της συντεταγμένης δημόσιας συμβίωσης και παραπέμπει την ‘εστία’ της πολιτικής πράξης, στη συνάρτηση του κοινωνικού σώματος προς τον ‘εν τω δήμω’ βίω». Βλ. και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 83

«λαός»⁹⁶. Αντίθετα, ο όρος πολιτεία, με ρίζα τον όρο και την έννοια της (αρχαίας) πόλης, παραπέμπει στο συνολικό φαινόμενο της κατά δίκαιο οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης⁹⁷. Και ο λατινικός όρος «respublica», όπως περιγράφεται στην οικεία ενότητα, σημαίνει «δημόσια πράγματα, δημόσια αγαθά»⁹⁸. Οι ρωμαίοι ιστορικοί χαρακτηρίζουν με τη λέξη «δημοκρατία» την περίοδο της ρωμαϊκής ιστορίας που ξεκινά τον 6^ο αιώνα π.Χ., όταν καταργήθηκε η προγενέστερη βασιλεία, μέχρι και τα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ., όταν εγκαθιδρύθηκε μια νέα βασιλεία, το πριγκηπάτο⁹⁹. Πηγή της παραπάνω σύγχυσης αποτελεί επίσης και η συχνά συνώνυμη χρήση των όρων «république» και «démoctratie» από τον Montesquieu στο «Πνεύμα των Νόμων»¹⁰⁰.

Οι παραπάνω εννοιολογικές ταξινομήσεις-οριοθετήσεις δεν επιδιώκουν τον επακριβή ορισμό του τι είναι ρεπουμπλικανισμός. Εξάλλου, όπως ο ίδιος ο Rawls αναφέρει ενδεικτικά στη Θεωρία της Δικαιοσύνης: «Οι ορισμοί και οι αναλύσεις του νοήματος δεν κατέχουν κάποια ειδική θέση»: «Ο ορισμός δεν είναι παρά ένα επινόημα που χρησιμεύει στην οργάνωση της γενικής δομής της θεωρίας»: «Η αξία ενός ορισμού εξαρτάται από την ορθότητα της απορρέουσας θεωρίας. Ένας ορισμός από μόνος του δεν μπορεί να επιλύσει κανένα θεμελιώδες ζήτημα»¹⁰¹.

⁹⁶ Όπως αναφέρει ο Dunn: «Δημοκρατία, πρέπει να το θυμόμαστε, ήταν η ονομασία ενός τύπου πολιτικού καθεστώτος που για πρώτη φορά εγκαθίδρυσε μόνιμα στην ελληνική πόλη κράτος της Αθήνας ο αριστοκράτης Κλεισθένης στα 508/507π.Χ.». Βλ. J. Dunn, (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ.-1993 μ.Χ.*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 324. Από την πλευρά του ο Bellamy υποστηρίζει ότι η Δημοκρατία «προϋποθέτει έναν λαό, ή δήμο, με επαρκή αισθήματα αλληλεγγύης, ώστε [τα μέλη] να αποδέχονται συλλογικές αποφάσεις, και με αρκετή εμπιστοσύνη, ώστε να συνεργάζονται». Βλ. R. Bellamy, (2007), *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 70. Τέλος ο Σπυρόπουλος ορίζει τη δημοκρατία ως τον Δήμο που «κρατεί εφόσον κύριοι της πολιτείας είναι οι πολλοί». Βλ. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, σελ. 35.

⁹⁷ Δ.Θ. Τσάτσος, (2010), *Πολιτεία*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, σελ. 176.

⁹⁸ Από την πλευρά του ο Skinner υποστηρίζει για τον όρο respublica ότι: «χρησιμοποιούνταν συχνά με την έννοια της δημοκρατίας (republic). [...] Μερικές φορές ωστόσο η λέξη αναφερόταν και σε βασιλεία ή πριγκηπάτα. [...] Προτίμησα λοιπόν σε όλες αυτές τις περιπτώσεις να ακολουθήσω την πρώιμη νεότερη πρακτική της μετάφρασης του όρου respublica ως πολιτεία ή κοινοπολιτεία (commonwealth)». Βλ. Q. Skinner, (2005), *Τα Θεμέλια της Νεότερης Πολιτικής Σκέψης*, μετάφραση Μ. Σαρηγιάννης, επιστημονική επιμέλεια Σ. Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 25.

⁹⁹ J. Coleman, (2005), *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, μετάφραση Γ.Ε. Χρηστίδης, επιμέλεια Π.Σ. Βαλλιάνος, Α' Τόμος, Κριτική, Αθήνα, σελ. 456.

¹⁰⁰ Εισαγωγή του Π. Κονδύλη στο: Μοντεσκιέ, (2006), *Το Πνεύμα των Νόμων*, μετάφραση Κ. Παπαγιώργης, Π. Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα, σελ. 23.

¹⁰¹ Για τη σταχυολόγηση των παραπάνω ρωσισιανών θέσεων βλ. Φ. Βασιλόγιαννης, (2015), *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 23. Αυτός με τη σειρά του παραπέμπει στο Τ. Ρωλς, (2015), *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μετάφραση Φ. Βασιλόγιαννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, Α. Τάκης, επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου, Ανατύπωση, Πόλις, Αθήνα, σελ. 81, 145, 166.

Βασική θέση της παρούσας διατριβής είναι ότι η πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στην άσκηση εφαρμοσμένης πολιτικής¹⁰² και να μην μείνει μονάχα στο επίπεδο της πολιτικής ουτοπίας¹⁰³. Και αξιοποιεί τις συναιρέσεις και τις αλληλοσυμπληρώσεις που προκύπτουν ανάμεσα στην πολιτική θεωρία, την πολιτική επιστήμη και την πολιτική φιλοσοφία, αφού και οι τρεις αυτές γνωστικές εστίες αποσκοπούν στην εννόηση του κοινού πολιτικού βίου, των αξιών του και των δρώντων υποκειμένων του· κι έτσι αλληλοσυμπληρώνονται¹⁰⁴.

Ο ρεπουμπλικανισμός, ως έννοια, συσσωρεύει τόσο πυκνά το βάρος της ιστορίας που φέρει, ώστε καμία απόπειρα απόσταξης της να μην είναι ικανή να την απεκδώσει από όλες τις συσσωρευμένες περιπλοκότητές της¹⁰⁵. Παρ' όλα αυτά, ο Fallon καταφέρνει και συμπυκνώνει τις βασικές πτυχές της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, οι οποίες είναι: α) ότι ο άνθρωπος είναι κατεξοχήν πολιτικό ζώο· β) ότι η ανθρώπινη φύση πραγματώνεται μόνο μέσω της συμμετοχής στην αυτοκυβέρνηση· και γ) ότι από τις σημαντικότερες επιδιώξεις που πρέπει να προωθεί μία πολιτική κοινότητα είναι η αρετή μεταξύ των πολιτών και η προώθηση του κοινού καλού¹⁰⁶.

Η παρούσα συμβολή δεν αποσκοπεί στο να παρέχει μια ανταγωνιστική πολιτική θεωρία έναντι του φιλελευθερισμού. Αντίθετα, αποσκοπεί να αλλάξει την εικόνα του ρεπουμπλικανισμού, ως «αντι-ιδεολογίας»¹⁰⁷ έναντι του φιλελευθερισμού,

¹⁰² A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 39.

¹⁰³ Σύμφωνα με τον Παιονίδη, η πολιτική ουτοπία θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως «η κειμενική παρουσίαση με αφηγηματικούς όρους μιας φανταστικής και ανοίκειας πολιτικοκοινωνικής τάξης πραγμάτων, η οποία (α) περιλαμβάνει ένα επεξεργασμένο σύνολο θεσμών, αξιών, πεποιθήσεων και στάσεων που παρουσιάζεται ως πολύ καλύτερο ή πολύ χειρότερο από αυτό που διαθέτουμε εδώ και τώρα, και (β) θα μπορούσε να υπάρξει με την έννοια ότι δεν ενέχει λογικές αντιφάσεις ή δεν αναφέρεται σε έναν φυσικό κόσμο ριζικά διαφορετικό από αυτόν στον οποίο είμαστε ενταγμένοι». Βλ. Φ. Παιονίδη, (2020), ό.π., σελ. 69.

¹⁰⁴ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2020), ό.π., σελ. 27. Όπως συμπληρώνει ο Παιονίδης: «Η πολιτική επιστήμη χρειάζεται τη συνδρομή της πολιτικής φιλοσοφίας στο μέτρο που επιθυμεί να εκφέρει κανονιστικές κρίσεις για τα αντικείμενα που μελετά. [...] Από την άλλη πλευρά, [...] μια πρακτικά προσανατολισμένη πολιτική φιλοσοφία χρειάζεται τα δεδομένα της πολιτικής επιστήμης, εάν πρόκειται να προχωρήσει όχι μόνο σε εύλογες διαπιστώσεις αλλά και σε συγκροτημένες προτάσεις που δεν είναι ανεδραφικές και θα μπορούσαν δυνητικά να εφαρμοστούν σε συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες». Βλ. και Φ. Παιονίδη, (2020), ό.π., σελ. 26-27.

¹⁰⁵ D. Armitage, (2020), *Εμφύλιοι Πόλεμοι: μια ιστορία στο πεδίο των ιδεών*, μετάφραση Μ. Μηλιώρη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 33.

¹⁰⁶ R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1697. Για τον αναγνώστη χρήσιμη πηγή πληροφόρησης για τον ρεπουμπλικανισμό ως έννοια συνιστά το παρακάτω link:

<https://plato.stanford.edu/entries/republicanism/>

¹⁰⁷ R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1703-1715

παρουσιάζοντας μία θεωρία που μπορεί να υιοθετηθεί, εφόσον συντρέχει μία σειρά προϋποθέσεων¹⁰⁸. Επιλέγει επομένως τη σκοπιά της συνύπαρξης, η οποία δεν πρέπει να συνδέεται με τη συμπληρωματικότητα ή την επικάλυψη, αφού οι παραδόσεις αυτές είναι βεβαίως ιστορικά συνδεδεμένες και στοιχεία αμφότερων είναι δυνατό να βρεθούν στα πολιτικά συστήματα των περισσότερων δυτικών δημοκρατιών¹⁰⁹. Επιπλέον, δεν πρόκειται να προσεγγίσει τα κεκτημένα της νεωτερικότητας¹¹⁰ με όρους καχυποψίας και όχι κριτικής¹¹¹, εκτιμώντας ότι είναι «χαμένη υπόθεση»¹¹².

Αντίθετα, αποσκοπεί να αναδείξει τέσσερα επίπεδα ανάλυσης της ρεπουμπλικανικής σκέψης: το ιστορικό, το φιλοσοφικό, το πολιτικό και τέλος στο νομικό-συνταγματικό, με κοινό τόπο το συστηματικό και ενδεδειγμένο στοχασμό περί του πολιτικού φαινομένου εν γένει αλλά και ειδικότερα του φαινομένου της πολιτικής εξουσίας¹¹³, όπως αποτυπώνεται στη σχέση εξουσιαστή και εξουσιαζομένου και εντός της οποίας ευρίσκεται η θεμελιώδης έννοια της εξάρτησης, από την οποία η

¹⁰⁸ Στρατηγική που υποστηρίζουν οι Michelman και Sunstein. Βλ. R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1725-1733.

¹⁰⁹ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., 156.

¹¹⁰ Η οποία προσεγγίζεται ως ένα πλέγμα διανοητικών στάσεων και αξιακών δεσμεύσεων, ως μια απόφαση απόρριψης της εκ των άνω αυθεντίας κατά την αναζήτηση της αλήθειας, ώστε να πορευθεί ο άνθρωπος με γνώμονα τις αισθήσεις και την λογική. Προσδιορίζεται επίσης και ως η δέσμευση να αναγνωρισθεί το δικαίωμα της αιρετικής γνώμης και της κριτικής στην κάθε κυρίαρχη θεωρία και δοξασία. Με άλλα λόγια, η νεωτερικότητα προσδιορίζεται ως ένας χώρος ελεύθερης παραγωγής ιδεών και προτύπων ζωής που ανταγωνίζονται χωρίς περιορισμούς, ρίχνοντας αδιάλειπτα καινούργιο φως σε πτυχές του κοινωνικού γίνεσθαι που είχαν μείνει προηγουμένως ανεξέταστες. Σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, η νεωτερικότητα ως διαδικασία είναι ανοικτή και ανολοκλήρωτη. Η νεωτερικότητα δεν αναφέρεται σε κάποια αποκρυσταλλωμένη ή τελική κατάσταση, αλλά στην απουσία της, στην ρευστότητα που χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα πράγματα μετά την παρέλευση της παράδοσης. Από την πλευρά του ο Κοντιάδης επισημαίνει ότι: «ο όρος νεωτερικότητα μπορεί να προσεγγιστεί υπό δύο διαφορετικές έννοιες: τη νεωτερικότητα της τεχνολογίας, που είναι κατ' εξοχήν υλιστική στη συγκρότησή της, και τη νεωτερικότητα της απελευθέρωσης, με ιδίως ιδεολογικό περιεχόμενο». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην Υστερη Νεωτερικότητα*, πρόλογος Κ. Τσουκαλάς, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 54. Βλ. και Π. Βαλλιάνος, (2010), *Ελληνισμός, Επιστήμη, Κριτική: Εννοιολογικά Θεμέλια της Νεωτερικότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 13, όπως και Π. Λέκκας, (2012), *Αφαίρεση και Εμπειρία: μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα, σελ. 148.

¹¹¹ Τη διάκριση μεταξύ καχυποψίας και κριτικής - ως έκφανση της καχυποψίας ως ενδογενούς παθογένειας της δημοκρατίας - περιγράφεται ανάγλυφα από τον Worms στο παρακάτω απόσπασμα: «Θανάσιμο κίνδυνο για τη δημοκρατία δεν αποτελεί βέβαια ούτε η κριτική των δημοκρατικών θεσμών και της δυσλειτουργίας τους, όταν είναι τεκμηριωμένη, αφού ούτως ή άλλως η λειτουργία τους ποτέ δεν πρόκειται να είναι τέλεια. Όχι, αλλού βρίσκεται ο θανάσιμος κίνδυνος για τη δημοκρατία, έγκειται σε αυτό που μπορεί να ακυρώσει την ίδια την αρχή της, στην περιφρόνηση των νόμων ή σε αυτό που χαρακτηρίσει ως καχυποψία έναντι των θεσμών, ακόμη περισσότερο δε στην περιφρόνηση και την καχυποψία όταν αυτές ανακινούνται, υποθάλπτονται και επιδεινώνονται από δημόσια πρόσωπα ή ακόμη και πολιτικούς». Βλ. F. Worms, (2018), *Οι χρόνιες παθήσεις της δημοκρατίας*, μετάφραση Γ. Φαράκλας, Πόλις, Αθήνα, σελ. 160.

¹¹² Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 47.

¹¹³ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 29.

παραδοσιακή ρεπουμπλικανική θεωρία περί ελευθερίας θέλει να απελευθερώσει το υποκείμενο εξουσίασης από τις συνθήκες εσωτερικής βίας που μπορούν να τον καταπιέζουν.

Η ειδικότερη μελέτη του ρεπουμπλικανικού κράτους κρίνεται απαραίτητη, λόγω της θεμελιώδους θέσης της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, ότι η πολιτεία ή το κράτος οφείλει να κάνει ό, τι μπορεί για να διασφαλίσει την ελευθερία των μελών του, με άλλα λόγια ότι κράτος θα πρέπει να μεριμνά για την ελευθερία¹¹⁴, σε μία πολιτεία που «βιώνει την ελευθερία»¹¹⁵. Επομένως η μονομερής ανάπτυξη της έννοιας της ρεπουμπλικανικής ελευθερίας θα είχε ως άμεση συνέπεια μια «χωλή» παρουσίαση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, η οποία βασίζεται στην καταστατική παραδοχή ότι «κάποιος μπορεί να είναι ελεύθερος μόνο σε μια ελεύθερη πολιτεία»¹¹⁶. Τόσο η έννοια της ελευθερίας όσο και η έννοια της πολιτείας είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση της ιστορικής διαμόρφωσης των ρεπουμπλικανικών προτάσεων¹¹⁷.

Απ' αυτό προκύπτει ότι η πραγμάτευση περί ελευθερίας και ελεύθερης πολιτείας είναι ταυτόχρονη, ανατροφοδοτούμενη και αλληλοεπηρεαζόμενη και μόνο μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να επιτευχθεί πλήρης αποκρυστάλλωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, ως τέλεια «γέφυρα» μάλιστα για την εφαρμογή της θεωρίας στην πολιτική πρακτική. Αλλά προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, απαιτείται η ανάλυση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας σε τέσσερα διαδοχικά και άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους επίπεδα μακροθεσμικής ανάλυσης¹¹⁸.

Το πρώτο κεφάλαιο, συνιστά το πρώτο επίπεδο ανάλυσης, το ιστορικό. Αυτό κρίνεται απαραίτητο, αφού η χρησιμότητα της ιστορικής προσέγγισης ευρίσκεται στο να σταθμίζει όχι μόνο την ιδεολογική λειτουργία, αλλά και το περιεχόμενο των ιδεών, με την ανάκτηση της ιστορικότητας να επιτρέπει «την αναγνώριση του αυθεντικού χαρακτήρα των ιδεών», αποκαλύπτοντας «τις αρχικές προθέσεις των πολιτικών επιχειρημάτων, πριν αυτές συσκοτισθούν από μεταγενέστερες ιδεολογικές χρήσεις και

¹¹⁴ P. Pettit, P., (2007), *Θεωρία της Ελευθερίας: Από την ψυχολογία στην πολιτική της δράσης*, μετάφραση Α. Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα, σελ. 234

¹¹⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 27.

¹¹⁶ Κ. Σκίνερ, (2002), *Η ελευθερία προτιμότερη από τον Φιλελευθερισμό*, μετάφραση Α. Παρίση, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 66.

¹¹⁷ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 137.

¹¹⁸ Και όχι σε επίπεδο ατομικής διάστασης του ρεπουμπλικανικού εγχειρήματος, η οποία εγγράφεται σε μία προβληματική που αφορά δύο ζητήματα: πρώτον, τα κατά Taylor υποκειμενικά και ενδο-υποκειμενικά εμπόδια στην πραγμάτωση της ελευθερίας και δεύτερον στη δυνατότητα συνολικών μικρο-θεμελιώσεων μίας ρεπουμπλικανικής θεωρίας περί ελευθερίας και θεσμών που την εγγυώνται. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 70-71.

αναγνώσεις»¹¹⁹. Η παρούσα συμβολή δεν αποτελεί αποκλειστικά δοκίμιο ευρωπαϊκής συνταγματικής ιστορίας, ή δοκίμιο ιστορίας των πολιτικών ιδεών, τομέας στον οποίο έχουν διακριθεί ιστορικοί όπως οι Hans Baron, Felix Gilbert, Carol Robbins, Zera Fink, Bernard Bailyn, Gordon Wood, J.G.A Pocock και Quentin Skinner¹²⁰. Αναμφίβολα, δανείζεται από αυτά ιστορικά συμβάντα και πολιτικές-φιλοσοφικές φυσιογνωμίες, ωστόσο δεν διεκδικεί την παράθεσή τους με όρους ιστορικής πληρότητας. Κάτι τέτοιο ξεπερνά την πρωταρχική της στόχευση, η οποία δεν είναι άλλα από την διαπειθαρχική παρουσίαση μίας συγκεκριμένης ιδέας, της ρεπουμπλικανικής, όχι σε ένα αδιάκοπο ιστορικό συνεχές, αλλά μέσα από την επιλεκτική παράθεση ιστορικών «στιγμιότυπων», τα οποία τη διαμόρφωσαν. Σύμφωνα με τον Fallon, ο ρεπουμπλικανισμός έχει δύο πηγές, την ιστορική και την κανονιστική-πολιτική¹²¹. Προκρίνεται επομένως για μία αλληλοδιαπλοκή συγκεκριμένων ιστορικών οροσήμων και εμβληματικών ιδεών, όπως διατυπώθηκαν από τους πολιτικούς στοχαστές στο πέρασμα των αιώνων, προκειμένου να αποκρυσταλλωθούν οι ιστορικές βάσεις της ρεπουμπλικανικής θεωρίας. Η επιλογή αυτή επιδιώκει να αποδείξει ότι η ρεπουμπλικανική ιδέα έχει την αναγκαία ιστορικότητα, δίχως αυτό να σημαίνει ότι θέλει να ξαναγράψει την ιστορία στα μέτρα της ή να χωρέσει την εξέλιξη αιώνων στο ερμηνευτικό της πρίσμα.

Η παρούσα συμβολή έχει χαρακτηριστικά της μεθόδου της «διανοητικής γενεαλογίας», όπου το παρελθόν ανασκάπτεται, αναζητώντας ρίζες, με την έρευνα όμως να παραμένει ανοιχτή στις παρακαμπτήριες οδούς μίας περίπλοκης ιστορίας, ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα τον σκεπτικισμό και την ταπεινότητα, επισημαίνοντας ρήξεις ή ασυνέχειες και υπενθυμίζοντας ότι οι διευθετήσεις που περιέχει η παρούσα συμβολή είναι το αποτέλεσμα κάποιων επιλογών και όχι το παράγωγο κάποιου συγκεκριμένου σχεδίου¹²².

Προφανώς και η καθοδική στροφή σε πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές του παρελθόντος ενέχει τους κινδύνους του αναχρονισμού και της ερμηνευτικής μεροληψίας-υπεραπλούστευσης εντούτοις με την μελέτη της ιστορίας της πολιτικής φιλοσοφίας και των πολιτικών ιδεών: α) κατανοείται ο τρόπος με τον οποίο διανοητές του παρελθόντος επιχειρήσαν να αναδείξουν και να πραγματευθούν προβλήματα που

¹¹⁹ Π. Κιτρομηλίδης, (2016), *Νεότερη Πολιτική Θεωρία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 106.

¹²⁰ J.L. Kimpell, (2009), ό.π, σελ. 376-377.

¹²¹ R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1695-1696.

¹²² D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 32.

σχετίζονται με το πολιτικό φαινόμενο υπό την ευρεία έννοια του όρου, β) επιδιώκεται η ευρύτερη σύλληψη του πλαισίου που οδήγησε στη διαμόρφωση των όρων που συγκροτούν τις σύγχρονες φιλοσοφικές διαμάχες, ειδικά επί αμφίσημων και αμφισβητούμενων εννοιών όπως «λαϊκή κυριαρχία», «κοινωνικό συμβόλαιο», «ελευθερία» κ.ο.κ., γ) ανακαλύπτονται θεωρήσεις και προσεγγίσεις που διαφέρουν από αυτές που διαθέτει το τρέχον φιλοσοφικό οπλοστάσιο του ερευνητή και δ) αποσπώνται θέσεις και επιχειρήματα που ενσωματώνονται αυτούσια ή εκσυγχρονισμένα στην επιχειρηματολογία του ερευνητή, στο πλαίσιο της σύγχρονης συζήτησης¹²³. Όπως συνοψίζει και ο Heywood: «Όλες οι πολιτικές ιδέες διαμορφώνονται από τις ιστορικές και κοινωνικές περιστάσεις στις οποίες αναπτύσσονται και από τις πολιτικές φιλοδοξίες τις οποίες υπηρετούν. Πολύ απλά, η πολιτική σκέψη και η πολιτική πράξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένες»¹²⁴.

Επιπρόσθετα, το πρώτο κεφάλαιο εμφανίζει συμπτώσεις με το τέταρτο, ως προς τις ιστορικές καταβολές του πολιτικού συνταγματισμού, οι οποίες τοποθετούνται στη Βρετανία. Λόγω αυτής της σύνδεσης, γίνεται κι ένας έμμεσος καταμερισμός: Στο μεν πρώτο κεφάλαιο η ιστορική αναδρομή αφορά περισσότερο το ρεύμα των ρεπουμπλικανικών ιδεών που αναπτύχθηκαν στη Βρετανία μέχρι και την Ένδοξη Επανάσταση του 1688· Στο δε τέταρτο κεφάλαιο η ιστορική αναδρομή εστιάζει περισσότερο στην εξέλιξη των συνταγματικών και πολιτικών θεσμών που στήριζαν την ανάπτυξη του πολιτικού συνταγματισμού από την Ένδοξη Επανάσταση και έπειτα. Προφανώς, αμφότερες οι αναπτύξεις δεν πραγματοποιούνται με όρους στεγανότητας ή άκαμπτης διακριτότητας. Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς προτιμάται αυτή η ξεχωριστή πραγμάτευση, αφού στόχος των δύο κεφαλαίων του πρώτου μέρους είναι η ιστορική και φιλοσοφική θεμελίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, ενώ στόχος των τεσσάρων κεφαλαίων του δεύτερου μέρους είναι η πολιτική και συνταγματική εφαρμογή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα δύο αυτά μέρη δεν συνομιλούν μεταξύ τους, δεν παραπέμπει το ένα στο άλλο, ως ένα εκκρεμές που αποδεικνύει τη βασική υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής. Ότι η ρεπουμπλικανική θεωρία συνιστά ένα πλέγμα ιδεών και πρακτικών άρρηκτα συνδεδεμένων μεταξύ τους, όπου τα επιμέρους μέρη αναπτύσσουν μεταξύ τους έναν πολυπρισματικό διάλογο, ο οποίος δεν μπορεί να περιοριστεί μονάχα σε μία επιστημονική πειθαρχία.

¹²³ Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 283-285

¹²⁴ Α. Heywood, (2020), *Βασικές Πολιτικές Ιδέες*, μετάφραση Ε. Κοτσουφού, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 3.

Το δεύτερο κεφάλαιο, συνιστά το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, το φιλοσοφικό, όπου αναπτύσσονται οι θεωρίες περί ελευθερίας, όπου το πρότυπο της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας εστιάζει στον ανεξάρτητο και με αυτή την έννοια ελεύθερο πολίτη μιας ανεξάρτητης και με αυτή την έννοια ελεύθερης πολιτείας. Τόσο τα άτομα όσο και τα κράτη μπορούν να χαρακτηριστούν ελεύθερα στο μέτρο που έχουν την δυνατότητα αυτοκυβέρνησης¹²⁵, η οποία εντάσσεται στον αξιακό ιστό της *res publica*¹²⁶. Στην παράδοση αυτή, το αντίθετο της ελευθερίας δεν αποτελούν έννοιες όπως ο περιορισμός ή ο καταναγκασμός, αλλά η έννοια της εξάρτησης, προσωπικής και συλλογικής¹²⁷. Η προσέγγιση αυτή πηγάζει από τη ρωμαϊκή αντίληψη της ανελευθερίας ως συνάρτησης όχι της ύπαρξης συγκεκριμένων παρεμβάσεων ή καταναγκασμών, αλλά μιας κατάστασης εξουσίας από κάποιον άλλο¹²⁸.

Το τρίτο κεφάλαιο, συνιστά το τρίτο επίπεδο ανάλυσης, το θεσμικό. Στο θεσμικό επίπεδο περιγράφεται το πρότυπο του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, όπου αυτό προϋποθέτει το συνταγματισμό¹²⁹ και το σεβασμό του κράτος δικαίου¹³⁰ και επιπρόσθετα εμπεριέχει στοιχεία που ενθαρρύνουν την συμμετοχή των πολιτών στη διαμόρφωση της ατζέντας για τα θέματα που τους αφορούν¹³¹.

Ως θεσμικό πρότυπο διακυβέρνησης, το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα εμπεριέχει, αφενός θεσμούς που εγγυώνται την ελευθερία ως απουσία κυριαρχίας εντός ενός μικτού και ισορροπημένου πολιτεύματος, με τη ταυτόχρονη προβολή των πολιτικών αρετών και του κοινού καλού εις βάρος των επιμέρους, ιδιωτικών

¹²⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 52.

¹²⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 64.

¹²⁷ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 52-53.

¹²⁸ Κ.Α. Λάβδας, (2005), ό.π., σελ. 10.

¹²⁹ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τσάτσος: «Ο συνταγματισμός εκφράζει, τόσο ως πολιτειολογική σύλληψη όσο και ως πολιτική ιδεολογία, την εκτόπιση της μεταφυσικής από το πεδίο θεμελίωσης και οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, καθιστάμενος έτσι το πρώτο κρίσιμο βήμα εκδημοκρατισμού της πολιτείας». Βλ. Δ.Θ. Τσάτσος, (2010), Πολιτεία, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, σελ. 251.

¹³⁰ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Habermas: «Η ιδέα του κράτους δικαίου απαιτεί οι συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις της οργανωμένης κρατικής εξουσίας, τις οποίες πρέπει να χρησιμοποιεί το δίκαιο για την εκτέλεση των ίδιων του των λειτουργιών, να μην ενδύονται απλώς το σχήμα του δικαίου, αλλά και να νομιμοποιούνται βάσει του τεθειμένου, ως νομίμου, δικαίου». Βλ. J. Habermas, (1996), Το Πραγματικό και το Ισχύον, μετάφραση Θ. Λουπασάκης, πρόλογος Ν. Κοτζιάς, επιμέλεια Θ. Γεωργίου, Λιβάνης, Αθήνα, σελ. 198. Η παραπάνω θέση του Habermas αναδεικνύει τον κατά Παπαρρηγόπουλο «νομοκρατικό» και όχι «δικαιοκρατικό» πυρήνα του Κράτους δικαίου, ότι το περιεχόμενο της δικαιοκρατικής αρχής σχεδόν ταυτίζεται με τη νομοκρατική αρχή. Βλ. Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλος, (2011), Κράτος Δικαίου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 10-11.

¹³¹ A. Renaut, (2007), *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός; Φιλελευθερισμός ή Ρεπουμπλικανισμός;*, μετάφραση Γ. Παπαδημητρίου, Πόλις, Αθήνα, σελ. 48.

επιδιώξεων¹³². Κι αυτό γιατί σύμφωνα με τον Shorten «ένα από τα δεινά της κυριαρχίας είναι ότι καλλιεργεί καταστροφική ψυχολογία της εξάρτησης, όπου ο υποτελής υποκύπτει και φοβάται τους ανωτέρους του»¹³³. Αλλά αυτό δεν αρκεί. Πρέπει πλάι στους μηχανισμούς αποτροπής του *dominium* και του *imperium* να παρέχονται και οι υλικές συνθήκες διασφάλισης και προαγωγής της ελευθερίας, αποστολή με την οποία επωμίζεται το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται μια ευθεία αναγωγή της ρεπουμπλικανικής θεωρίας με τον πολιτικό συνταγματισμό, ο οποίος έχει ως χώρα αναφοράς τη Βρετανία και τη συνταγματική παράδοση της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου. Κι αυτό διότι ο όρος «Σύνταγμα» συνδέεται άρρηκτα με την ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία και την ευρωπαϊκή φιλοσοφία¹³⁴, συνεπώς η μελέτη τόσο της ιστορικής εξέλιξης του συνταγματισμού, η οποία ως θεωρία συνδέεται άρρηκτα με τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου¹³⁵, όσο και της ρεπουμπλικανικής θεωρίας ως διακριτού ρεύματος στην πολιτική φιλοσοφία δικαιολογεί την ένταξη του πολιτικού συνταγματισμού ως σταδίου εξέλιξης της ιστορίας του ρεπουμπλικανισμού, αφού ως *res publica* λογίζεται το «πολιτικό σύνταγμα που εδράζεται στην αρχή του κοινού αγαθού»¹³⁶

Η ρεπουμπλικανική παράδοση συνδέεται με μια συγκεκριμένη αντίληψη περί πολιτείας, η οποία προϋποθέτει τη συνταγματική της θεμελίωση. Στο πλαίσιο της ρεπουμπλικανικής παράδοσης, σημασία δεν έχει τόσο η μορφή «σύνταγμα» ως τυπική έκφραση των ρυθμίσεων που οργανώνουν, ιεραρχούν και εποπτεύουν τους θεσμούς της πολιτείας, όσο το περιεχόμενο που αποδίδεται στη φύση του συνταγματισμού: οι δομικοί όροι που διέπουν την έννομα οργανωμένη συμβίωση σε ένα δημόσιο χώρο που εξισορροπεί πολλαπλές πηγές εξουσίας μέσω αμοιβαίων ελέγχων¹³⁷. Ο συνταγματισμός, ο οποίος ως θεωρία αναπτύχθηκε σε άρρηκτη διασύνδεση με τις θεωρίες για το κοινωνικό συμβόλαιο¹³⁸, παίζει βασικό ρόλο τόσο στη φιλελεύθερη όσο και στη ρεπουμπλικανική σκέψη ακριβώς επειδή δανείζει στη τελευταία την στενότερη λογική περιορισμού της κυβέρνησης μέσω ενός συντάγματος, αλλά και την ευρύτερη

¹³² Λάβδας, Κ., (2012), ό.π., σελ. 108.

¹³³ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 246.

¹³⁴ Δ. Θ. Τσάτσος, (2007^α), ό.π., σελ. 252.

¹³⁵ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 41-42.

¹³⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 45.

¹³⁷ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), *Caritas rei publicae*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 59.

¹³⁸ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 246.

λογική ως συνόλου πολιτικών αξιών και μηχανισμών που διασπούν την εξουσία σε διάφορα μέρη, και επομένως δημιουργούν ένα δίκτυο ελέγχων και ισορροπιών στην κυβέρνηση¹³⁹.

Η ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού συμβαδίζει με τον πολιτικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, όπου η τήρηση του Συντάγματος δεν επαφίεται αποκλειστικά από τα δικαστήρια, αλλά μπορεί και να επιτυγχάνεται στο πλαίσιο της τρέχουσας πολιτικής πρακτικής από τα δρώντα πολιτικά υποκείμενα. Ο πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων δεν αμφισβητεί την υπεροχή του συντάγματος ως θεμελιώδη νόμου¹⁴⁰, αλλά προσεγγίζει την άποψη ότι το συνταγματικό δίκαιο είναι, κατεξοχήν πολιτικό δίκαιο¹⁴¹, το οποίο κατοχυρώνει τον διάλογο μεταξύ των κυριότερων θεσμικών παραγόντων του πολιτικού συστήματος¹⁴². Ο πολιτικός συνταγματισμός και η ειδικότερη πτυχή του, ο πολιτικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, θέτουν ερωτήματα για τα όρια της πολιτικής εξουσίας έναντι του δικαστικού ελέγχου, καθώς και τις συνέπειες¹⁴³ της δικαστικής κρίσης στη

¹³⁹ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 170. Από την πλευρά του ο Χρυσόγονος προσεγγίζει τον συνταγματισμό υπό τη στενή και υπό την ευρεία έννοια του όρου. Συνταγματισμό υπό στενή έννοια εννοεί το ιστορικό κίνημα που διεκδίκησε τη θέσπιση τυπικού Συντάγματος από τα τέλη του 18^{ου} έως τα τέλη του 20^{ου} στο μεγαλύτερο μέρος της υφηλίου. Ο συνταγματισμός υπό την ευρεία έννοια υποδηλώνει γενικότερα την απαίτηση επιβολής νομικών περιορισμών στην κρατική εξουσία από την αρχαιότητα έως σήμερα. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), *Πολιτειολογία. Το Κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 347-348.

¹⁴⁰ Όπου αυτή η υπεροχή συνεπάγεται: α) η διασφάλιση της ενότητας της έννομης τάξης, β) την εγγύηση προστασίας των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, γ) και τη διατήρηση του θεμελιώδους consensus που είναι αναγκαίο για την κοινωνική συνοχή. Βλ. Κ. Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 309.

¹⁴¹ Όπως γράφει ο Μάνεσης: «είναι πολιτικό διότι εκφράζει θεμελιώδεις πολιτικές σχέσεις και αποφάσεις, θεσμοθετώντας τα νομικά πλαίσια των πολιτικών ανταγωνισμών και εξελίξεων της κοινωνικής συμβίωσης». Βλ. Α. Μάνεσης, (1980), *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 128.

¹⁴² Όπως επισημαίνει ο Tushnet, ως δίκαιο το συνταγματικό δίκαιο είναι αναδρομικό: Αυτοί που λαμβάνουν τις αποφάσεις σήμερα ανατρέχουν στις αποφάσεις του χθες, οι οποίες βασίζονται είτε στο κείμενο του συντάγματος, είτε στο δικαστικό προηγούμενο, για καθοδήγηση και περιορισμό. Ο αναδρομικός χαρακτήρας του συνταγματικού δικαίου σύμφωνα με τον Tushnet κάνει τη νομική ανάλυση μία άσκηση ερμηνείας κειμένου, πρακτικών και ιστορίας. Στον αντίποδα, το στοιχείο του πολιτικού κατά τον Tushnet είναι ως επί το πλείστο προσδωκόμενο: Εκείνοι που λαμβάνουν τις αποφάσεις διατυπώνουν κρίσεις σχετικά με το τι είναι καλύτερο για την κοινωνία από δω και στο εξής, δίχως την απαραίτητη αναφορά σε προγενέστερα γεγονότα ή πρακτικές. Βλ. M. Tushnet, (2006), *Popular Constitutionalism As Political Law*, 81 Chi.-Kent L. Rev, σελ. 992-993.

¹⁴³ Χρήσιμη είναι εδώ η θέση που ανάγεται από τη Μεταφυσική των Ηθών (1785) του Kant, στο οποίο περιλαμβάνεται η κατηγορική προσταγή, η οποία αποδίδεται στην επιταγή: «Να πράττεις μόνο σύμφωνα με την αρχή η οποία θα ήθελες να αναχθεί σε γενικό κανόνα». Η λήψη εκ μέρους του δικαστή της παραπάνω επιταγής δύναται να αποτελέσει ισχυρότατη οδηγία κατά την εκφορά της δικαστικής κρίσης, είτε προς την κατεύθυνση του δικαστικού αυτοπεριορισμού, είτε προς την αντίστοιχη του δικαστικού ακτιβισμού. Όπως είναι λογικό, ο πολιτικός συνταγματισμός ενθαρρύνει

νομοθετική διαδικασία και την ευρύτερη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, σε συνθήκες πλέον όχι διάκρισης, αλλά σύγχυσης των εξουσιών και μετεξελίξεων της ίδιας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας¹⁴⁴.

Όμως ο πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων είναι μία ειδικότερη πτυχή του πολιτικού συνταγματισμού, όπως ασκείται ως επί το πλείστο από τη νομοθετική εξουσία (άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής που προβλέπει την ένσταση αντισυνταγματικότητας επί σχεδίου ή πρότασης νόμου) και την εκτελεστική εξουσία (άρθρο 42 που προβλέπει την περίπτωση αναπομπής ψηφισθέντος σχεδίου νόμου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας)¹⁴⁵. Η παρούσα συμβολή υποστηρίζει ότι υπάρχουν και ειδικότερες πτυχές στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, όπως σταχυολογούνται ενδεικτικά και διακρίνονται σε εκείνες που εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου και σε εκείνες όπου η νομοθετική ή εκτελεστική εξουσία¹⁴⁶ έχουν το προβάδισμα έναντι της δικαστικής ή η νομοθετική εξουσία αναλαμβάνει να ασκήσει έλεγχο σε διοικητικά όργανα που διέπονται από αυξημένες εγγυήσεις ανεξαρτησίας. Στις μεν πρώτες συγκαταλέγεται η ίδια η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπως προβλέπεται στο άρθρο 110 του ελληνικού Συντάγματος¹⁴⁷, όπως και επιμέρους περιπτώσεις που αφορούν τα *interna corporis* της Βουλής, τις κυβερνητικές πράξεις και του ελέγχου συνδρομής των προϋποθέσεων έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης» κατά την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου κατά τα άρθρα 44 παρ. 1 και 48 παρ. 5 του Συντάγματος. Στις δε συγκαταλέγονται περιπτώσεις όπως η περίπτωση διορισμού της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων από το Υπουργικό Συμβούλιο κατά τις προβλέψεις του άρθρου 90 παρ. 5 του ελληνικού Συντάγματος ή ο κοινοβουλευτικός έλεγχος των ανεξάρτητων αρχών¹⁴⁸.

Ο πολιτικός συνταγματισμός συνιστά θεωρητικό προϊόν της βρετανικής συνταγματικής παράδοσης. Η ειδικότερη σταχυολόγηση περιπτώσεων από την

περισσότερο την πρώτη, ενώ επί παραδείγματι στο ενωσιακό δίκαιο, το οποίο ως επί το πλείστο είναι νομολογιακό δίκαιο, επικρατεί η δεύτερη. Βλ. Β. Χριστιανός, Ρ.-Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Περάκης, (2020), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 17-18.

¹⁴⁴ Ε. Ρεθυμνιωτάκη, (2012), *Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 236-237.

¹⁴⁵ Βλ. ειδικότερα ενότητα 6.1.

¹⁴⁶ Την οποία ο Βλαχόπουλος διακρίνει στο αιρετό (κυβέρνηση) και το μη αιρετό (δημόσια διοίκηση) σκέλος. Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, «Σύνταγμα και δημόσια διοίκηση», στο: Δ. Α. Σωτηρόπουλος-Β. Νταλάκου, (2021), *Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα*, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 29.

¹⁴⁷ Βλ. ειδικότερα ενότητα 6.2.

¹⁴⁸ Βλ. ειδικότερα ενότητα 6.3.

ελληνική συνταγματική διαρρύθμιση συνιστά ένα διανοητικό πείραμα που προσπαθεί να φέρει τις δύο παραδόσεις σε έναν εποικοδομητικό διάλογο, με γέφυρα την ρεπουμπλικανική θεωρία. Κι αυτό καθίσταται ευκολότερο μέσω των επιμέρους εγγυήσεων του πολιτικού συνταγματισμού, οι οποίες αντλούν θεωρητική θεμελίωση από την ρεπουμπλικανική παράδοση, όπως επί παραδείγματι είναι η δημοκρατική διαβούλευση¹⁴⁹ και η δημοκρατία της αμφισβήτησης¹⁵⁰. Από κοινού με τις εγγυήσεις του δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου¹⁵¹ και της ισχυρής/θεσμικής αντιπολίτευσης¹⁵² διαμορφώνεται ένα διαλογικό αμάγαλμα που δύναται να επιστρατευθεί για μία συνολικότερη επανακατεύθυνση στη συνταγματική θεωρία, δίχως αυτό να σημαίνει ότι προλειαινεται το έδαφος για κάποια δομική αμφισβήτηση των θεμελιωδών παραδοχών της.

Η επανακατεύθυνση αυτή έχει ως στόχο περισσότερο να συνδέσει την συνταγματική θεωρία με την ίδια την εξέλιξη και την πραγματικότητα, όπως αποτυπώνονται από τις θεωρίες του «ζωντανού» και του «πραγματικού» συντάγματος». Το αμάγαλμα εγγυήσεων και εκδηλώσεων του πολιτικού συνταγματισμού επιδιώκει να τοποθετήσει τη συνταγματική θεωρία σε ένα περισσότερο διαλογικό πλαίσιο με προοπτική αναζωογόνησης της και της εμπέδωσης μίας αντίληψης ότι δεν υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στην πολιτική και το δίκαιο, μεταξύ των επιμέρους κρατικών οργάνων και των πολιτειακών θεσμών με τον λαό.

Το θεωρητικό οπλοστάσιο του ρεπουμπλικανισμού, του πολιτικού συνταγματισμού, του ζωντανού και πραγματικού συντάγματος προωθούν την διαλεκτική συναρμογή μεταξύ κρατικών οργάνων, θεσμών, πολιτικής και συνταγματικής πρακτικής και όχι την άνευ όρων και ορίων σύγκρουση, αναγνωρίζοντας ένα πλαίσιο αρχών και αξιών βάσει των οποίων δομείται η σφαίρα δράσης τους, το οποίο τελικό αποδέκτη και πομπό έχει τον πολίτη ως άτομο, αλλά και ως ενεργό δρώντα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Κι αυτό επιβάλλουν οι σημερινές συνθήκες που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό περιπλοκότητας και αμφιβολίας, πέρα των παραδοσιακών αντιλήψεων και αναπτύξεων περί κρίσης και έκτακτης ανάγκης και η εισαγωγή μίας εναλλακτικής θεώρησης που στόχο έχει όχι να

¹⁴⁹ Βλ. ειδικότερα ενότητα 5.1.

¹⁵⁰ Βλ. ειδικότερα ενότητα 5.2.

¹⁵¹ Βλ. ειδικότερα ενότητα 5.3.

¹⁵² Βλ. ειδικότερα ενότητα 5.4.

ανατρέψει υφιστάμενες δομές, πρακτικές και παραδοχές, αλλά να τις επανατοποθετήσει, βασιζόμενη σε διαφορετικά από τα παραδοσιακά ερμηνευτικά σχήματα.

Αυτός ήταν και ο λόγος που η παρούσα συμβολή υιοθέτησε μία διαπειθαρχική μέθοδο παράθεσης επιμέρους πολιτικών ιδεών, ιστορικών στιγμών, νομικών και συνταγματικών περιπτώσεων και θεσμικών προτάσεων. Δεν επελέγη μία ειδικότερη μελέτη περίπτωσης, αλλά η ενδεικτική αποτύπωση μίας κεντρικής ιδέας, που δεν είναι άλλη από την διαδρομή της ρεπουμπλικανικής ιδέας, διαμέσου των αιώνων, των πολιτικών στοχαστών και των επιστημών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΥΡΙΟ CORPUS ΤΗΣ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο εκκινεί με δύο παραδοχές: Αφενός, η μελέτη της ρεπουμπλικανικής παράδοσης εντάσσεται στην εν γένει εξέλιξη της δυτικής πολιτικής σκέψης. Αφετέρου, από τη διάρρηξη της σύμπτωσης μεταξύ του φιλελευθερισμού και της πολιτικής θεωρίας, όπως δομήθηκε από την πρώτη νεωτερική περίοδο και έπειτα¹, αναδύεται η ειδικότερη ανάγκη αναβίωσης και επιστροφής της ρεπουμπλικανικής θεωρίας. Οι κυριότερες ιδέες που ενσαρκώνει η ρεπουμπλικανική παράδοση είναι η ελευθερία ως μη κυριαρχία², το μικτό σύνταγμα³ και η αμφισβήτηση των πολιτών⁴, όπου το κράτος καθιστά ικανούς τους πολίτες να ενεργήσουν ως ελεύθερα και μη κυριαρχούμενα πρόσωπα εντός μιας σφαίρας θεμελιωδών ελευθεριών, προστατευόμενοι κάτω από ένα μικτό και αμφισβητησιακό σύνταγμα⁵. Τα κυριότερα στάδια αυτής της ιστορικής διαδρομής σκοπεύει να παρουσιάσει, κατά το δυνατόν συνοπτικά, το παρόν κεφάλαιο.

Προφανώς και ο ρεπουμπλικανισμός, όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή, αναμετράται αντίπαλα θεωρητικά ρεύματα (επί παραδείγματι κοινοτισμός, ελευθερισμός, πολιτικός φιλελευθερισμός), εντούτοις ο χαρακτήρας αυτής της αναμέτρησης ενέχει περισσότερο το στοιχείο της αποσαφήνισης και όχι του ετεροπροσδιορισμού, πόσο μάλλον, δεν εκφράζει την αγωνία αποκλειστικής επικράτησης της ρεπουμπλικανικής θεωρίας. Τουναντίον, εκφράζει το αίτημα συμπλήρωσης του ανθρώπου ως πολίτη-εκλογέα με στοιχεία του πολιτικού πολίτη⁶, στο πλαίσιο της ανανοηματοδότησης και ανασυγκρότησης της σύγχρονης *res publica*. Αλλά ταυτόχρονα εκφράζει και το αίτημα αμφισβήτησης που βιώνει σήμερα η

¹A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 26.

² Για μία συνοπτική επισκόπηση πρβλε. Δ.Ν. Χρυσόχου, (2020), ό.π., σελ. 186-189, υποσημ. 131. Για μία αναλυτικότερη προσέγγιση βλ. την οικεία ενότητα.

³ P. Pettit, (2012), *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 220-225

⁴ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 225-229.

⁵ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 5-6.

⁶ Σ. Μακρής, (2017), ό.π., σελ. 22.

φιλελεύθερη θεωρία, εντείνοντας την ανάγκη μελέτης εναλλακτικών θεωρητικών διαδρομών που μπορούν εξίσου να ερμηνεύσουν και να αλλάξουν τα ανθρώπινα πράγματα⁷.

Η ρεπουμπλικανική παράδοση λοιπόν αρχίζει στην πραγματικότητα στη Ρώμη, αν και ιστορικές αναφορές εντοπίζονται στην ιδέα της πολιτικής ελευθερίας της Αρχαίας Αθήνας, όπου οι πολίτες ήταν ελεύθεροι εφόσον συμμετείχαν στη διοίκηση της κοινότητάς τους⁸. Παράλληλα, αντλεί στοιχεία από το έργο πολλών Ελλήνων στοχαστών, όπως για παράδειγμα ο Αριστοτέλης και την επεξεργάζονται εκ νέου οι βόρειες πόλεις της Αναγεννησιακής Ιταλίας σε ένα ιστορικό περιβάλλον γενικής εκκομίσκευσης και εξορθολογισμού της κοινωνικής ζωής⁹, καθώς και αφύπνιση της φιλοσοφίας περί εξουσίας και ηθικής θεμελίωσης της διακυβέρνησης που ήδη αρχίζει και συμβαίνει κατά τον 12^ο αιώνα¹⁰. Συνεχίζει στην Αγγλία, ειδικά κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου τον 17^ο αιώνα και καταλήγει στην δραματική της ενσάρκωση μέσω των κρίσιμων ιδεών που προσέφερε στην Αμερικανική και την Γαλλική Επανάσταση¹¹.

Όπως ελέχθη και στην εισαγωγή, η παράδοση αυτή ενταφιάζεται ξαφνικά στα τέλη του 18^{ου}-αρχές του 19^{ου} αιώνα και τη θέση της παίρνει ένα σύνολο ιδεών που χαρακτηρίστηκαν φιλελεύθερες, με έμφαση στη διαδικασία, την ατομοκεντρικότητα και την πρόταξη των θεσμικών έναντι των προσωπικών εγγυήσεων¹². Ο φιλελευθερισμός: *«διαμόρφωσε ένα σύστημα εξουσίας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αφενός, στηριζόταν στην ελευθερία, την ισότητα ενώπιον του νόμου και τις ανοιχτές αγορές. Αφετέρου, εξαντλούσε (τουλάχιστον αρχικά) τις λειτουργίες και την παρέμβαση του κράτους στα εντελώς απαραίτητα»*¹³.

Αυτές οι αρχές, πρωτοεισαγόμενες από τον Hobbes, εκφράστηκαν από μια σειρά στοχαστών που χαρακτηρίστηκαν ως φιλελεύθεροι, όπως οι John Locke, David

⁷ Λόρδος Άκτον, (2008), *Από την Αναγέννηση στην Αμερικανική Επανάσταση: Η φιλελεύθερη ματιά στην ιστορία*, μετάφραση Α. Παππάς, πρόλογος Α. Λιάκος, Σμίλη, Αθήνα, σελ. 25.

⁸ Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 19.

⁹ Π. Βαλλιάνος, (2010), ό.π., σελ. 14.

¹⁰ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 26.

¹¹ P. Pettit, (1997), *Republicanism: A theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, New York, σελ. 19.

¹² Π. Σούρλας, (2020), *Ρυθμίζοντας τα του βίου. Ο νομοθέτης και η βιοηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 78-81.

¹³ Γ. Δελλής, (2020), ό.π., σελ. 15-16.

Hume, Adam Smith στην Μεγάλη Βρετανία, οι Βολταίρος και Montesquieu στη Γαλλία, οι Thomas Paine¹⁴, Thomas Jefferson και James Madison, που μέσω των κειμένων τους προετοίμασαν και εδραίωσαν την αμερικανική επανάσταση ή τέλος τους Jeremy Bentham, Benjamin Constant και John Stuart Mill, οι οποίοι συνέβαλαν αποφασιστικά στην επικράτηση του φιλελευθερισμού¹⁵.

Αυτό όμως που επιδιώκεται στο παρόν κεφάλαιο είναι η ανάδειξη των βασικών αξιακών συνιστωσών της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, μέσω της στοχευμένης μελέτης εμβληματικών πολιτικών φιλοσόφων και θεωρητικών της, όπως οι Αριστοτέλης, Πολύβιος, Κικέρων, των Άγγλων ρεπουμπλικάνων Harrington, Milton και Sidney και τέλος των ιδρυτών της Αμερικάνικης δημοκρατίας. Η επιμέρους μελέτη θεμελιωδών συμβολών των ανωτέρω φιλοσόφων και θεωρητικών και η ένταξή τους στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο ενσωματώνονται, αποσκοπεί στην απόδειξη ότι ο ρεπουμπλικανισμός δεν συνιστά απλά ένα άθροισμα κειμένων πολιτικού χαρακτήρα, αλλά περισσότερο μία ιδεολογία που εγκολπώνεται στο ευρύτερο ρεύμα των πολιτικών ιδεών, με το οποίο διαλέγεται ανοιχτά. Η άντληση ιδεολογικών συγκειμένων από τους ρεπουμπλικάνους στοχαστές, αλλά και η επιστροφή στην καθεαυτή μελέτη των κλασσικών κειμένων τους, δημιουργεί τις προϋποθέσεις πληρέστερης παρουσίασης και κατανόησης της εν λόγω θεωρίας¹⁶.

Η αναψηλάφηση των κλασσικών της ρεπουμπλικανικής σκέψης αποσκοπεί και σε κάτι ακόμη: στη μετάθεση του κέντρου βάρους της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας: Αν οι φιλελεύθεροι πολιτικοί φιλόσοφοι και οι θιασώτες των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου προάγουν μία πολιτεία ως μορφή ενός εμπορικού ή πολιτικού συνεταιρισμού, οι ρεπουμπλικάνοι προάγουν μία πολιτεία ως οργανικής κοινότητας ανθρώπων, που θεμελιώνεται στη φιλία και την αλληλεγγύη, που στοχεύει στη δημιουργία μιας καλής ζωής, η οποία προετοιμάζει τους ενάρετους και ίσους πολίτες¹⁷. Για την καλύτερη κατανόηση της ιστορικής ανάπτυξης του ρεπουμπλικανικού ρεύματος, έχει προταθεί η τυπολογία του Brugger, η οποία περιοδολογεί την ιστορία

¹⁴ T. Paine, (1985), *Rights of Man*, Penguin Books, Χάρμοντσουερθ. Βλ. και Γ. Μολύβας, (2018), ό.π., σελ. 410-412.

¹⁵ Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 20-22.

¹⁶ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 15.

¹⁷ Σ. Μακρής, (2009), ό.π, σελ. 218.

της ρεπουμπλικανικής σκέψης σε: α) πρώιμο-αναγεννησιακό, β) αγγλικό, γ) αμερικάνικο και τέλος δ) σύγχρονο παγκόσμιο¹⁸.

Εντούτοις, όποια τυπολογία κι αν προταχθεί, αυτή θα είναι ελλιπής, δίχως τη ταυτόχρονη παράθεση της καταγωγικής αφετηρίας της ρεπουμπλικανικής σκέψης, η οποία ως πυλώνες της έχει την Αρχαία Ελλάδα (Αριστοτέλης) και την Αρχαία Ρώμη (Πολύβιος-Κικέρων).

¹⁸ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 46.

1.1. Αριστοτέλης

Ο ρεπουμπλικανισμός, ως εγγραφή των πολιτειακών υποθέσεων στο κοινό αγαθό, έλκει την καταγωγή του στα Πολιτικά του Αριστοτέλους¹⁹ και ιδιαίτερα στο τρίτο βιβλίο²⁰. Τα «Πολιτικά» αποτελούν την προσπάθεια του Αριστοτέλη να πραγματευθεί με συστηματικό τρόπο τις συνθήκες εντός των οποίων ο άνθρωπος εθίζεται στις ηθικώς εξαιρετικές πρακτικές που αποτελούν προϋπόθεση για να γνωρίσει κανείς το ανθρώπινο αγαθό²¹. Παράλληλα, στα Πολιτικά του Αριστοτέλους περιέχεται μία βásiμη προϊδέαση για το μικτή διάρθρωση του πολιτεύματος, κατόπιν συνδυασμού ολιγαρχικών και δημοκρατικών στοιχείων για την επίτευξη σταθερότητας και ισορροπίας²².

Τα Πολιτικά του Αριστοτέλους «είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο κίνησε η πολιτική φιλοσοφία την εννοιολογία της δημοκρατικής-ρεπουμπλικανικής παράδοσης»²³. Ο Αριστοτέλης, αφού θέσει κατά σειρά ερωτήματα αναφορικά με το τι είναι κράτος, τι είναι πολίτης, ταυτίζοντας την αρετή του καλού ανθρώπου με την αρετή του καλού πολίτη²⁴, καταλήγει στο ότι η βέλτιστη θεσμική οργάνωση μιας πολιτείας (το άριστο πολίτευμα) είναι αυτή που υλοποιεί τον κοινό σκοπό ή κοινό συμφέρον της ευτυχίας²⁵, που νοείται ως η πληρέστερη ολοκλήρωση της ατομικής φύσης του καθενός²⁶. Το άριστο πολίτευμα με άλλα λόγια είναι η ολοκλήρωση της φύσης του καθενός μέσα από τη συμμετοχή στην κοινή πολιτική ζωή, συγκροτώντας έναν κοινό πολιτικό δεσμό που συνδέει την πραγμάτωση του ενός με την πραγμάτωση όλων των άλλων²⁷.

¹⁹ Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2017), ό.π., σελ. 33.

²⁰ Για τη θέση του τρίτου βιβλίου στην ευρύτερη διάθρωση των Πολιτικών του Αριστοτέλους και την επιμέρους αποτύπωση της σκέψης του βλ. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 107-108.

²¹ J. Coleman, (2005α), ό.π., σελ. 375.

²² Ε. Παναγόπουλος, (1996), *Οι Ελληνικές Ρίζες του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 49-50.

²³ Σ. Δημητρίου, (2016), *Ελευθερία και κυριαρχία. Πολιτική ελευθερία και κυριαρχία στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 11.

²⁴ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 116.

²⁵ «κοινωνία ζωής τελείας και αὐτάρκους. τοῦτο δ' ἐστίν, ὡς φαμέν, τὸ ζῆν εὐδαιμόνως καὶ καλῶς» Βλ. Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281a, 1-2.

²⁶ «τῶν καλῶν ἄρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν ἀλλ' οὐ τοῦ συζῆν». Βλ. Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281a, 2-3. Βλ. επίσης και Α. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 69. Το «να ζει κανείς όπως επιθυμεί» αποτελεί τη μια πτυχή της ελευθερίας, ως θεμελιωδέστερης αρχής του δημοκρατικού πολιτεύματος. Βλ. και Φ. Παιονίδης, (2018), *Η Δημοκρατία ως Λαϊκή Κυριαρχία*, μετάφραση Α. Φριλίγγος, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 32.

²⁷ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 50.

Κατόπιν, με γνώμονα την εξυπηρέτηση ή μη του κοινού σκοπού ή συμφέροντος, προβαίνει στη διάκριση μεταξύ δεσποτικών και πολιτικών κοινωνιών²⁸. Οι μεν δεσποτικές, δεν αποσκοπούν στην πραγμάτωση του κοινού συμφέροντος (δηλαδή της ευτυχίας), αλλά στην πραγμάτωση ενός ατομικού ή ιδιωτικού συμφέροντος –όχι του κοινού αγαθού ή του γενικού συμφέροντος, αλλά ενός ιδιωτικού ή επιμέρους αγαθού. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι στις δεσποτικές κοινωνίες βασικό χαρακτηριστικό είναι η εξουσία του κυρίου²⁹. Στις δε πολιτικές κοινωνίες, το πολίτευμα (η «πολιτεία»)³⁰ αποσκοπεί στο κοινό όφελος, με αποτέλεσμα εκείνες να συνιστούν ορθές και δίκαιες μορφές πολιτεύματος³¹.

Βασικό χαρακτηριστικό των πολιτικών κοινωνιών είναι η πολιτική εξουσία, η οποία είναι εξουσία ελεύθερων και ίσων ανθρώπων³². Εφόσον δεν συγχέεται η εξουσία του δεσπότη με την εξουσία της πόλης και από τη στιγμή που αποσκοπεί πραγματικά στο κοινό αγαθό, τότε δύναται να γίνει λόγος για πολιτεία³³. Η προτεραιότητα του κοινού

²⁸ Ο Sabine οριοθετεί αυτή τη διάκριση της συνταγματικής από τη δεσποτική εξουσία. Βλ. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 118.

²⁹ F.,Wolff, (1995), *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 112.

³⁰ Οι όροι «πολιτεία» και πολίτευμα» στον Αριστοτέλη διαπλέκονται, αφού ο όρος πολιτεία συμπεριλαμβάνει τόσο μία σύνθεση δημοσίων αρχών, όσο και το ποιος ασκεί την κυριαρχία και τον τελικό σκοπό της. Ο όρος «πολιτεία» τότε χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του όρου πολίτευμα και τότε ως ρεπουμπλικανική πολιτεία, ως πολιτική συνθήκη στην οποία η πολιτική κυριαρχία, η εξουσία ασκείται για χάρη του δημοσίου συμφέροντος Σε κάθε περίπτωση, το πολίτευμα είναι αυτό που καθορίζει τη ταυτότητα της πόλης γι αυτό κι όταν αλλάζει το πολίτευμα αλλάζει επίσης και η πόλη. Είναι κατά τον Sabine «ένα είδος ζωής και η μορφή της κυβέρνησης είναι έκφραση του είδους της ζωής που επιδιώκει να επιβάλλει το κράτος». Όπως σημειώνει και η Coleman: «Στο βαθμό που το σύνολο των πολιτών επιδιώκει με διαφορετικούς τρόπους το συλλογικό αγαθό -την εξασφάλιση του αυτάρκους βίου για το σύνολο- και όχι ένα μερικό ή ατομικό αγαθό, βουλεύεται, δικάζει και διοικεί προς αυτό το σκοπό. Με αυτή την ενεργητική έννοια, το σώμα των πολιτών είναι το πολίτευμα» Βλ. κατά σειρά: Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1276b, 1-6, 1278b, 8-11, 1279a, 22-31. Βιβλίο IV, 1289a 13-25. Βλ. επίσης G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 116-117, J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 414, Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 78. Α. Πεχλιβανίδης, (2019), *Κράτος και πολιτική στον όψιμο μεσαιώνα: Ο Μαρσίλιος της Πάδουας και οι καταβολές του δημοκρατικού στοχασμού*, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 238.

³¹ Βλ. Αριστοτέλους Πολιτικά 1279a, 17-21. Βλ. και Wolff, F., (1995), ό.π., σελ. 113

³² A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 69. Λόγω αυτής της ισότητας, προκύπτει και η ιδιότητα του πολίτη, που ορίζεται αυτός που μετέχει στην άσκηση κάποιας εξουσίας της πόλης. Βλ. και Wolff, F., (1995), ό.π., σελ. 120-121. Η ισότητα προκύπτει επίσης από τον εκ περιτροπής εξουσιασμό ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους, ως δεύτερη πτυχή της ελευθερίας. Βλ. και Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 33.

³³ Π. Πανταζάκος, (2012), *Ηθική και Δημοκρατία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 39 επ.

συμφέροντος συμβολίζει το δίκαιο πολίτευμα, δηλαδή αυτό που αποσκοπεί στο κοινό συμφέρον και όχι στο συμφέρον αυτών που ασκούν εξουσία³⁴.

Ωστόσο οι παραπάνω οριοθετήσεις είναι αρκετά ευρείες και δεν οδηγούν απαραίτητα στο συμπέρασμα ότι ρεπουμπλικανικό είναι το μη δεσποτικό. Απαιτείται ένας περιορισμός της έννοιας, που έχει να κάνει με το ερώτημα «ποιος ασκεί την κυριαρχία, οι εύποροι, οι άριστοι ή ένα τύραννος;»³⁵. Κι αυτό γιατί ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο κριτήρια³⁶ που προσδιορίζουν τα ορθά πολιτεύματα: Το πρώτο κριτήριο προσδιορίζει το πολιτικό υποκείμενο της κυριαρχίας, δηλαδή το ποιος κυβερνά και επομένως ορίζει το πολίτευμα³⁷, ενώ το δεύτερο κριτήριο απαντά στο ερώτημα «για ποιο σκοπό κυβερνά αυτός που κυβερνά;»³⁸, με άλλους όρους το απόλυτο δίκαιο³⁹. Κατά τον Αριστοτέλη, «καλό» μπορεί να υπάρξει υπό την μορφή του δικαίου, όπου με πολιτικούς όρους μεταφράζεται στο πώς πρέπει να επιμεριστεί η εξουσία που θα ασκηθεί εντός της πολιτείας, άρα σε ποιον είναι δίκαιο να ανήκει η εξουσία⁴⁰. Με άλλα λόγια, ποιος θα ασκήσει τη διακυβέρνηση που κατευθύνεται από τη μέριμνα για το κοινό ή γενικό συμφέρον, δηλαδή από την μέριμνα που εξασφαλίζει στον καθένα τη δυνατότητα της ευτυχίας⁴¹. Όπως σημειώνει και ο Sabine: «Ένα καλό κράτος πρέπει να κυβερνιέται από το δίκαιο, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ένα κράτος που κυβερνιέται από το δίκαιο είναι καλό»⁴². Αφού λοιπόν ο Αριστοτέλης απορρίπτει κατά σειρά τον τύραννο⁴³, το πλήθος των απόρων⁴⁴ και την κυριαρχία των ολίγων⁴⁵, καταλήγει στο ότι η κυριαρχία πρέπει να ασκείται από όλους τους πολίτες⁴⁶, το πλήθος που μετατρέπεται σε Δήμο⁴⁷.

³⁴ Σ. Δημητρίου, «Απλώς δίκαιον και κύριον της πόλεως: Η ιδέα της δικαιοσύνης και ο καθορισμός της κυριαρχίας στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη», στο Σ. Ζουμπουλάκης, (2015), *Δικαιοσύνη και Δίκαιο*, (επιμ.), Άρτος Ζωής, σελ. 56.

³⁵ Όπως διατυπώνεται αυτό το ερώτημα στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών. Βλ. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 36 επ. Βλ. και Α. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 70-71

³⁶ Γ. Πλαγγέσης, (2010), ό.π., σελ. 255-256.

³⁷ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1279α, 25-32.

³⁸ Σ. Δημητρίου, (2015), ό.π., σελ. 59-60.

³⁹ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1279α 20.

⁴⁰ βλ. F. Wolff, (1995), ό.π., σελ. 109, 112. 123-127. Βλ. και Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 80.

⁴¹ Όπου εδώ συνδυάζονται τα κριτήρια του αριθμητικού πλήθους με το κριτήριο της τελεολογίας, βλ. F. Wolff, (1995), ό.π., σελ. 114.

⁴² G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 120.

⁴³ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281α21-24

⁴⁴ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281α14-17

⁴⁵ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281α24-27.

⁴⁶ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙΙ, 1281α40-b10

⁴⁷ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δημητρίου: «Ο Δήμος είναι οι πολλοί, δηλαδή το πλήθος, όταν αυτοί συμμετέχουν στο σύνολο των δημοσίων πραγμάτων, όταν δηλαδή όλοι αυτοί που συναποτελούν το πλήθος συμμετέχουν διαβουλευόμενοι, άρα συναθροιζόμενοι για αυτόν τον σκοπό, για να

Μια διακυβέρνηση που αποσκοπεί στο κοινό συμφέρον ή κοινό αγαθό μπορεί να ασκηθεί από ένα άτομο, από λίγους ή πολλούς, άρα εν δυνάμει μπορούμε να έχουμε τρία «ρεπουμπλικανικά» καθεστώτα⁴⁸. Τα δύο πρώτα καθεστώτα ο Αριστοτέλης τα ονομάζει «μοναρχία»⁴⁹ και «αριστοκρατία»⁵⁰, ενώ το τρίτο (όπου η εξουσία ανατίθεται στους πολλούς⁵¹) το χαρακτηρίζει απλώς με τον όρο «Πολιτεία»⁵². Στην «Πολιτεία» η διακυβέρνηση των πολλών εξυπηρετεί το κοινό συμφέρον, γιατί το ίδιον συμφέρον των πολλών είναι εξ ορισμού το πλησιέστερο συμφέρον όλων, και άρα στο κοινό ή γενικό συμφέρον⁵³. Υπ' αυτή την έννοια, η αρετή που πρέπει να επιδείξει ο κυρίαρχος μοιάζει λιγότερο απαιτητική, με αποτέλεσμα η διακυβέρνηση των πολλών να αποτελεί τον τρόπο διακυβέρνησης όπου είναι ευκολότερο να είναι κανείς ενάρετος, καθόσον το συμφέρον των πολλών, έστω κι αν δεν είναι το γενικό συμφέρον, είναι το συμφέρον που βρίσκεται πλησιέστερα στο γενικό⁵⁴.

Τα δύο αυτά κριτήρια δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Τόσο το κριτήριο του αριθμού όσο και το κριτήριο των σκοπών υπάγονται σε καθεστώς συνεξάρτησης, με μικρή αλλά διακριτή υπεροχή του κριτηρίου που αφορά τον σκοπό της κυριαρχίας. Μέσω αυτής της συνεξάρτησης των κριτηρίων καθορίζεται και η ουσία της πολιτικής⁵⁵. Επομένως, το ορθό και αυθεντικό πολίτευμα είναι αυτό που προτάσσει το

συναποφασίσουν. Συνεπώς, ο Δήμος είναι η έκφραση των συνεννοούμενων και διαβουλευόμενων πολιτών, δηλαδή των πολλών που συναποφασίζουν εκεί που συνέρχονται, για να διαβουλευτούν, κατά την άσκηση της συλλογικής, πολιτικής αυτονομίας». Βλ. Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 183.

⁴⁸ Βλ. F. Wolff, (1995), ό.π., σελ. 125-126. Βλ. και Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 93.

⁴⁹ Όπου σύμφωνα με την Coleman: «Η βασιλεία νομιμοποιείται όταν την εξουσία ασκεί ένας άνθρωπος ανώτερος σε ηθική αρετή και ο οποίος κυβερνά για το συμφέρον όλων». Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 416.

⁵⁰ Όπου πάλι σύμφωνα με την Coleman: «Η αριστοκρατία νομιμοποιείται είτε στην περίπτωση που αυτοί οι λίγοι οι οποίοι ασκούν την εξουσία είναι αδιαμφισβήτητα οι καλύτεροι και οι πλέον ενάρετοι ηθικά άντρες, είτε επειδή επιδίωξη αυτών των απολύτως άριστων ανδρών είναι η διακυβέρνησή τους να εξυπηρετεί το καλό ολόκληρου του κράτους και των πολιτών του». Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 417.

⁵¹ Ο Αριστοτέλης εισάγει επομένως το πολίτευμα της λαϊκής κυριαρχίας, όπου οι διαβουλεύσεις για λήψη αποφάσεων ενεργούνται συλλογικά από όλο τον λαό. Βλ. F. Wolff, (1995), ό.π., σελ. 127.

⁵² Και όχι «Δημοκρατία», γιατί ο Αριστοτέλης την θεωρεί παρέκκλιση της «Πολιτείας», μιας και η κυβέρνηση των πολλών δεν εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον, αλλά το ίδιον συμφέρον των πολλών. Αυτή η διάκριση έχει να κάνει με τα ορθά πολιτεύματα και όχι τις παρεκκλίσεις τους, βλ. και A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 79, καθώς και F. Wolff, (1995), ό.π., σελ. 137. Η πολιτεία σύμφωνα με τον αριστοτελικό ορισμό επομένως είναι το σύνολο των συντεταγμένων οργάνων και φορέων της πολιτικής κυριαρχίας, ιδίως του κατεχοχόν υποκειμένου της κυριαρχίας, δηλαδή του δήμου, του λαού. Βλ. και Σ. Δημητρίου, (2016), 96-97.

⁵³ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1281b 1-4

⁵⁴ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 72-76.

⁵⁵ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 88.

κοινό συμφέρον και, ως εκ τούτου, πραγματώνει την ουσία της πολιτικής, επειδή αναδεικνύει την πόλη ως κοινότητα ελεύθερων ανθρώπων, ώστε η ουσία της πολιτικής να ταυτίζεται με το να είναι πολιτικό το πολίτευμα, δηλαδή με το να είναι δίκαιο⁵⁶. Το ορθό πολίτευμα προσανατολίζεται, δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το άριστο· το άριστο πολίτευμα διαθέτει όλα αυτά τα γνωρίσματα ιδανικότητας που την καθιστούν όριο ως προς το οποίο πρέπει να κατατείνουν οι προσπάθειες των πραγματικών, των υπαρκτών ορθών πολιτευμάτων. Η ταυτότητα ενός ορθού πολιτεύματος δεν χρειάζεται να είναι αυτή της ιδεώδους πολιτικής ενότητας που αναπαριστά το άριστο πολίτευμα. Χρειάζεται όμως η ιδέα του τελευταίου να είναι παρούσα κατά τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ορθού πολιτεύματος⁵⁷.

Παρεκβάσεις αυτών είναι η τυραννία, η ολιγαρχία και η δημοκρατία αντίστοιχα⁵⁸ και είναι παρεκβάσεις επειδή δεν συνεχονται από την επιδίωξη του κοινού συμφέροντος, αλλά θέτουν σε προτεραιότητα το συμφέρον των αρχόντων, προκρίνοντας το επιμέρους έναντι του γενικού⁵⁹. Με άλλα λόγια, το παρεκβατικό πολίτευμα εξαρτάται εννοιολογικά από την ορθή μορφή του και η απόκλισή του έχει να κάνει με το ότι δεν πληροί την αληθινή και ουσιώδη φύση ενός πολιτεύματος: την οργάνωση όλων των κατοίκων με τρόπο που να στοχεύει στην ευημερία του συνόλου⁶⁰. Η παραπάνω διάκριση των πολιτευμάτων θα αποτελέσουν, έστω και με παραλλαγές, ιστορικό προηγούμενο μίας μεταγενέστερης διάκρισης των πολιτευμάτων τόσο από τον Marsiglio of Padua στο έργο του Defensor Pacis⁶¹, όσο και από τον Montesquieu στο Πνεύμα των Νόμων⁶². Μια ορισμένη αναλογία είναι δυνατό επίσης να εντοπιστεί και σε ό,τι αφορά τους όρους διατήρησης και φθοράς των πολιτευμάτων⁶³.

Η κυβέρνηση και οι κυβερνώντες έχουν γνήσια ρεπουμπλικανικό χαρακτήρα και δεν αφήνουν την ρεπουμπλικανική πολιτεία να εκφυλιστεί σε Δημοκρατία, όταν

⁵⁶ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 90.

⁵⁷ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 194-195.

⁵⁸ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1279b 4-10. Βλ. και Σ. Δημητρίου, (2015), ό.π., σελ. 61.

⁵⁹ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 49. Βλ. και Α. Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), *Η έννοια της Κυβέρνησης*, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα. Σελ. 17.

⁶⁰ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 415.

⁶¹ Βλ. παρακάτω ενότητα 1.3.

⁶² Όπως γράφει και ο Κονδύλης στην εισαγωγή του Πνεύματος των Νόμων: «Ο Montesquieu, προσεκτικός αναγνώστης των Πολιτικών, αφίσταται συνειδητά από το κριτήριο του αριθμού των φορέων της κυρίαρχης εξουσίας. Η δική του τριμερής διάκριση -αβασίλευτο πολίτευμα, μοναρχία, δεσποτεία- συγχωνεύει δύο αριστοτελικά πολιτεύματα (την αριστοκρατία και τη δημοκρατία) σε ένα (το αβασίλευτο πολίτευμα εν γένει) και ταυτόχρονα διασπά την αριστοτελική βασιλεία σε δύο ουσιωδώς διαφορετικά πολιτεύματα, τη μοναρχία και τη δεσποτεία». Εισαγωγή του Π. Κονδύλη στο: Μοντεσκιέ, (2006), *Το Πνεύμα των Νόμων*, ό.π., σελ. 16.

⁶³ Γ. Πλαγγέσης, (2010), ό.π., σελ. 288.

δεν επιδιώκουν καθ' οιονδήποτε τρόπο τα ίδια συμφέροντά τους. Επιπρόσθετα, η μη διολίσθηση της πολιτείας σε δημοκρατία επιτυγχάνεται με δύο ακόμη τρόπους: αφενός, τη μίξη ολιγαρχικών και δημοκρατικών στοιχείων⁶⁴ και αφετέρου την ανάπτυξη της πολιτικής αρετής. Ως προς τη μίξη δημοκρατικών-ολιγαρχικών στοιχείων, που ξεπερνά τα ειδικότερα προβλήματα της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας⁶⁵, ο Αριστοτέλης προτείνει να είναι προσεκτική και η πολιτεία μπορεί να επιτευχθεί εφόσον εδράζεται σε συγκεκριμένες άριστες πρακτικές που ήδη κυριαρχούν στις δημοκρατίες και τις ολιγαρχίες αντίστοιχα⁶⁶. Η παραπάνω θεσμική μορφοποίηση θα εγγραφεί μετέπειτα στη «μεικτή ρωμαϊκή πολιτεία» ως αδέσμευτη και ανυπότακτη και στην εξισορροπητική δράση αλληλοελεγχόμενων αρχών⁶⁷. Με αυτό το τρόπο, το «άριστο πολίτευμα» του Αριστοτέλη συγκροτεί μία φιλοσοφία της μεικτής πολιτείας που εδράζεται στη θέσπιση ελέγχων και ισορροπιών⁶⁸. Αυτή η φιλοσοφία θα αποτελέσει πεδίο έμπνευσης και σύγκρισης με το μικτό πολίτευμα που θα περιγράψει στο *De Republica* ο Κικέρων, με τις επιμέρους ομοιότητες και διαφορές ανάμεσά τους⁶⁹.

Ως προς το ζήτημα της αρετής των πολιτών, που θα εξασφαλίσει την μη ροπή προς τα ίδια συμφέροντα, παρά το γεγονός ότι η «διακυβέρνηση των πολλών» ή του πλήθους μπορεί να ερμηνευθεί ότι προωθεί τα «ίδια» συμφέροντα του πλήθους, αν και σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η διακυβέρνηση των πολλών απαιτεί από τους κυβερνώντες την μικρότερη προσπάθεια ως προς την επίτευξη της ενάρετης συμπεριφοράς. Επομένως, για να υπάρξει μια ρεπουμπλικανική πολιτεία δεν απαιτείται

⁶⁴ Η αριστοτελική Πολιτεία συνιστά ένα μείγμα ολιγαρχίας και δημοκρατίας, μια μέση οδό διακυβέρνησης, που ως κοινωνικό υπόβαθρο έχει τη μεσαία τάξη, και η οποία στον σκληρό της πυρήνα εμπεριέχει εν σπέρματι δημοκρατικές έννοιες όπως η διάκριση των εξουσιών και των ελέγχων και εξισορροπήσεων. Όπως σημειώνει και ο Galli: «Είναι μία μορφή διακυβέρνησης που ακόμη και αν δεν είναι τέλεια, είναι καλή και σταθερή γιατί βασίζεται [...] σε μια διευρυμένη μεσαία τάξη, [...] δηλαδή σε εκείνους που δεν είναι άπληστοι, γιατί δεν έχουν ούτε πολλά ούτε πολύ λίγα και επομένως μπορούν να εργάζονται ειρηνικά και ειρηνικά να αυτοκυβερνώνται». Βλ. κατά σειρά: Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 77. Γ. Πλαγγέσης, (2010), *Αρχαία Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία: Σοφιστές, Πλάτων, Αριστοτέλης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη*, σελ. 260. Κ.Γ. Μαυριάς, (2014), *Ιστορία Πολιτικών Ιδεών [από την Ελληνική Αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ]*, Δ' Έκδοση, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, σελ. 45. Μ.Β. Σακελλαρίου, (2016), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 357. C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 18-19. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 89-90.

⁶⁵ Όπως επισημαίνει ο Sabine: «Το πρόβλημα της δημοκρατίας είναι πώς να συνθέσει τη λαϊκή εξουσία με τη διοικητική αντίληψη [...] Το πρόβλημα της ολιγαρχίας είναι ακριβώς το αντίθετο από εκείνο της δημοκρατίας: είναι πώς θα διατηρήσει την εξουσία στα χέρια μιας μικρής σχετικά τάξης, χωρίς να επιτρέψει στην τάξη αυτή να γίνει πολύ καταπιεστική στις μάζες, γιατί η καταπίεση είναι ο εχθρός της τάξης». Βλ. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 129.

⁶⁶ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 421-422.

⁶⁷ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2007), *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 34.

⁶⁸ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 85.

⁶⁹ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 539-544.

μόνο η ανάθεση της διακυβέρνησης στους πολλούς, αλλά θα πρέπει αυτή η συνθήκη να εκπληρώνεται από την αρετή των πολιτών, πρόβλεψη η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «περφεξιονική», βάζοντας τους ανθρώπους να επιδιώκουν την τέλεια ζωή ή να θυσιάζεται προς όφελος της συλλογικής τελειότητας, με το κράτος να μην μένει ουδέτερο, αλλά να προάγει αυτές τις τάσεις. Η αρετή αυτή σχετίζεται με την πολιτική δικαιοσύνη, ως κατεξοχήν γνώρισμα της ίδιας της δικαιοσύνης, ως υπέρτερης έναντι όλων αρετής⁷⁰. Η πολιτική δικαιοσύνη αποτελεί κατεξοχήν γνώρισμα της δικαιοσύνης, διότι υπερβαίνει το καθ' έκαστον επιμέρους σχέσεων και συναλλαγών μεταξύ των πολιτών, που διακρίνουν τις συμβιωτικές σχέσεις μέσα στην πόλη⁷¹. Η πολιτική δικαιοσύνη επομένως αφορά την ίδια την πόλη και μάλιστα την πολιτική αρετή. Η πολιτική δικαιοσύνη συνιστά την κατεξοχήν πολιτική αρετή και αναφέρεται ευθέως στο σκοπό χάρι του οποίου συγκροτείται η πόλη και ασκείται η πολιτική εντός αυτής, που δεν είναι άλλος από το κοινό συμφέρον⁷². Η πολιτική δικαιοσύνη επομένως είναι έκφραση της συλλογικής αυτονομίας της πόλεως, η οποία διά της πολιτικής αρετής, στην οποία μετέχει κάθε πολίτης συνιστά έκφραση και αναβαθμό της προσωπικής αυτονομίας των μελών της πόλεως, ως ενεργών πολιτών⁷³. Ο κάθε πολίτης, διατηρώντας όλα τα ιδιαίτερα και διαφοροποιητικά στοιχεία που τον καθιστούν ανόμοιο⁷⁴, είναι ίσος και υπεύθυνος ως προς την εκτέλεση του καθήκοντος που αφορά τη διατήρηση της πολιτικής ενότητας, η οποία του επιτρέπει να είναι πολίτης⁷⁵. Η αρετή επομένως του πολίτη ταυτίζεται με την άσκηση των αξιών που υποστηρίζουν το πολίτευμα, το οποίο υπηρετεί ως συμμετοχος στη διαβούλευση και στα δημόσια αξιώματα⁷⁶.

Καταληκτικά, όταν ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι «ο άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό» εννοούσε εν μέρει πως αυτό που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους είναι η ικανότητά τους να συναθροίζονται και να διαβουλεύονται, λαμβάνοντας αποφάσεις σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας τους⁷⁷, πετυχαίνοντας στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας να ζήσουν την «καλή ζωή»⁷⁸. Μέσα από πολυπληθή

⁷⁰ Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλίο V, 1129b25-1130a

⁷¹ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1280a 22-36.

⁷² Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 130.

⁷³ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 192.

⁷⁴ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1276b27-34

⁷⁵ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 202.

⁷⁶ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 426.

⁷⁷ W. Kymlicka (2005), ό.π., σελ. 416.

⁷⁸ Το ευ ζην είναι η ζωή εκείνη που επιδιώκει την απόκτηση και άσκηση των αγαθών της ψυχής, που αποτελούν τις προσιδιάζουσες στους ανθρώπους αρετές. Ευδαίμων είναι η πόλη όπου όλοι

διαβουλευτικά σώματα, όπως αυτά απαντούν σε μια Πολιτεία κατά τον Αριστοτέλη, λαμβάνουν καλύτερες πολιτικές αποφάσεις απ' ό,τι μικρές ομάδες ή μεμονωμένα άτομα, ακόμα και αν τα τελευταία υπερτερούν ως προς τις γνώσεις και τις ικανότητες που διαθέτουν⁷⁹. Η με αυτό το τρόπο συλλογική άσκηση της εξουσίας αποτρέπει την υπερβολική συγκέντρωση δύναμης σε ένα πρόσωπο ή αρχή, πράγμα που θα αποσταθεροποιούσε την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και συνεπώς τη διατήρησή του⁸⁰. Οι αποφάσεις αυτές λαμβάνονται από ένα συλλογικό σώμα ελεύθερων πολιτών που συναποτελούν τον Δήμο και την πόλη, συγκαθορίζοντας τα δημόσια, πολιτικά πράγματα και την κοινή τους μοίρα σε συνθήκες ίσης ελευθερίας και αυτονομίας⁸¹. Όπως σημειώνει από την πλευρά του και ο Sabine: «*Τα άτομα, σαν μάζα, συμπληρώνει το ένα το άλλο μ' ένα μοναδικό τρόπο, έτσι που όταν ο ένας καταλαβαίνει μια πλευρά του προβλήματος και ο άλλος μια άλλη, όλοι μαζί καταφέρνουν να συλλάβουν ολόκληρο το πρόβλημα*»⁸².

Για τους αριστοτελικούς ρεπουμπλικάνους, η πολιτική συμμετοχή αποτελεί τον αληθινό σκοπό του ανθρώπου, το προνομιακό πεδίο του αγαθού βίου για τους ανθρώπους και συνεπώς τον δρόμο για την πραγματική ελευθερία⁸³. Επομένως, ο πολιτειακός ρεπουμπλικανισμός περιστρέφεται γύρω από την ιδέα της «αρετής του πολίτη», όπου η συμμετοχή στη δημόσια, πολιτική ζωή είναι σπουδαία αξία⁸⁴. Μάλιστα σύμφωνα μ' αυτή την προσέγγιση, μια από τις υποχρεώσεις του κράτους είναι να κάνει τους πολίτες περισσότερο ενάρετους και να ενθαρρύνει τη συμμετοχή τους στο δημόσιο αγαθό⁸⁵. Αλλά και οι ίδιοι οι πολίτες θα πρέπει πρωτίστως να μεριμνούν για την καλλιέργεια των πολιτικών αρετών που απορρέουν από το κοινό συμφέρον⁸⁶.

ανεξαιρέτα οι πολίτες ευδαιμονούν και όχι μόνο ένα μέρος τους. Επιπλέον, ο Αριστοτέλης εννοούσε ότι ο άνθρωπος είναι πολιτικό ζώο όχι μόνο για να λαμβάνει πολιτικά αξιώματα, αλλά και να ζει μέσα σε μία κοινότητα, εντός της οποίας υπάρχουν ηθικοί νόμοι και ευταξία. Για τον Αριστοτέλη, ο άνθρωπος εκείνος που εκ φύσεως και όχι από κακή τύχη ζει εκτός πόλεως είναι είτε υπάνθρωπος είτε υπεράνθρωπος. Με αυτό το τρόπο η πόλη καθίσταται αυθεντική και όχι απλή συνένωση προσώπων που συνυπάρχουν είτε για να διασφαλίσουν οικεία συμφέροντα, είτε για να αποτρέψουν απειλές και κινδύνους. Βλ. κατά σειρά: J. Coleman, (2005), ό.π., σελ., 402-403, 412, 430. Γ. Πλαγγέσης, (2010), ό.π., σελ. 243. Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 168.

⁷⁹ Αριστοτέλους Πολιτικά, Βιβλίο III, 1283b30-35.

⁸⁰ Γ. Πλαγγέσης, (2010), ό.π., σελ. 266.

⁸¹ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 184.

⁸² G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 112.

⁸³ W. Kymlicka, W., (2005), ό.π., σελ. 418

⁸⁴ Π. Πανταζάκος, (2012), ό.π., σελ. 53.

⁸⁵ B. Bix., B, (2007), ό.π., σελ. 173., Kymlicka, W., (2005), ό.π., σελ. 413.

⁸⁶ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 173.

Η παραπάνω ρεπουμπλικανική άποψη διαφέρει ασφαλώς από την αντίστοιχη φιλελεύθερη άποψη ότι η ελευθερία σχετίζεται με το να αφήνουμε τους ανθρώπους να ζουν την ζωή τους όπως οι ίδιοι πιστεύουν πως είναι καλύτερα⁸⁷.

Ιδιαίτερα σημαντική θέση στην αριστοτελική πολιτική σκέψη, η οποία έχει άμεση σύνδεση και δύναται να αξιοποιηθεί από την ρεπουμπλικανική θεωρία, κατέχει η έννοια της πολιτικής φιλίας, ως λυδία λίθος της πολιτικής ευδαιμονίας⁸⁸, της ευδαιμονίας της πόλεως. Ο Αριστοτέλης αφιερώνει δύο από τα συνολικά δέκα βιβλία των Ηθικών Νικομαχείων και ειδικότερα τα βιβλία Η' και Θ' στη φιλία⁸⁹. Η φιλοσοφική παράδοση κληρονόμησε από τον Αριστοτέλη δύο κεντρικές ιδέες: Αφενός, ότι η φιλία είναι ένα καθαρό αγαθό· Αφετέρου, τη διάκριση της φιλίας σε τρία είδη: λόγω οφέλους, λόγω απόλαυσης και λόγω αρετής⁹⁰. Από τα τρία είδη φιλίας που διακρίνει ο Αριστοτέλης, μόνο ο δεσμός στον οποίο οι άνθρωποι έλκονται μεταξύ τους λόγω της αρετής τους είναι τέλειος ή ολοκληρωμένος, συνιστώντας με άλλα λόγια φιλία ως ενάρετοι⁹¹. Για τον Αριστοτέλη, μόνο ο δεσμός των ενάρετων είναι τέλειος διότι οι αρετές καθιστούν το άτομο αυτό που πραγματικά είναι, εκφράζουν την ουσιαστική φύση του⁹². Οι λόγοι για τους οποίους ο Αριστοτέλης κάτι τέτοιο είναι αρκετοί: α) η φιλία αυτού του είδους βασίζεται στις εσωτερικές ποιότητες του φίλου και όχι στο κατά πόσο είναι ευχάριστος ή χρήσιμος· β) οι φιλίες που βασίζονται στον θαυμασμό για την προσωπική ποιότητα έχουν περισσότερες πιθανότητες να αντέξουν στο χρόνο, συγκριτικά με σχέσεις που βασίζονται στην ευχαρίστηση ή στο αμοιβαίο συμφέρον· γ) η βάση μιας τέτοιας φιλίας είναι άξια θαυμασμού χωρίς προϋποθέσεις⁹³.

⁸⁷ A. Swift, (2015), ό.π., σελ. 100

⁸⁸ Σχολιάζοντας τα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη, ο Τασόπουλος προβαίνει σε μία τριμερή διάκριση της ευδαιμονίας: «Η πρώτη υπολαμβάνει την ευζωία ως βίον απολαυστικό, φορτωμένο με ηδονές. Η δεύτερη ανάγει την ευδαιμονία στην τιμή που απολαμβάνει κάποιος για την αρετή, τη φρόνηση και την κρίση του, και συνδέεται με την πολιτική δράση, δηλ. την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ζωή και την ανάληψη της πολιτικής ευθύνης με γνώμονα την αρετή των πράξεών του. Η τρίτη έννοια της ευδαιμονίας είναι και η πλέον αυτάρκης και προστατευμένη από εξωτερικές επιδράσεις και αφορά τον θεωρητικό βίο, δηλ. τη ζωή του ερευνητή που ενδιαφέρεται για την γνώση. [...] Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις είναι συναφώς αξιολογημένες ιεραρχικά. Κατά τον Αριστοτέλη, ποιοτικώς ανώτερος είναι ο θεωρητικός βίος, έπεται ο πολιτικός βίος και έσχατος έρχεται ο απολαυστικός βίος. Ακριβώς αντίστροφη, όμως, είναι η δημοφιλία των προτύπων αυτών. Οι πολλοί έλκονται από το τελευταίο, ενώ οι πιο καλλιεργημένοι από τον πολιτικό βίο». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 422.

⁸⁹ Π. Κόντος, (2018), τα δύο ευ της ευτυχίας. Εισαγωγή στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ. 241.

⁹⁰ Α. Νεχαμάς, (2017), Περὶ Φιλίας, Πρόλογος-μετάφραση Θ. Τάσης, Μεταίχιμιο, Αθήνα, σελ. 34-35.

⁹¹ Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλίο VIII, 1156b, 7-11

⁹² Α. Νεχαμάς, (2017), ό.π., σελ. 39-41.

⁹³ G.J. Hughes, (2013), Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης, Επιστημονική Επιμέλεια Π. Κοτζιά, μετάφραση Π. Γκολίτσης, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 190.

Η αριστοτελική πολιτική φιλία ταυτίζεται με τον πολιτικό διάλογο, τη ζωντανή ανταλλαγή απόψεων και γνωμών στη δημόσια σφαίρα, μεταξύ ελεύθερων και ως εκ τούτου ισότιμων πολιτών⁹⁴, οι οποίοι απολαμβάνουν την παρουσία και τη φιλία των συμπολιτών τους⁹⁵. Μόνο η τέλεια φιλία είναι μεταξύ αληθινά ίσων, όπου ο ένας βλέπει τον φίλο του ως «άλλον εαυτό»⁹⁶. Σε ένα τυραννικό καθεστώς δεν είναι δυνατόν να υπάρχει καθόλου φιλία⁹⁷.

Οι κοινότητες κατά τον Αριστοτέλη δεν διατηρούνται μόνο χάρη στη δικαιοσύνη αλλά και χάρη στη φιλία⁹⁸. Αν, κατά τον Σταγειρίτη, οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ, αν είναι δίκαιο, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, ενώ η πιο γρήγορη μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας⁹⁹. Κατά τον Αριστοτέλη, οι πολίτες ενός κράτους θα πρέπει να θεωρούν τη φιλία και την ομόνοια ως το υπέρτατο αγαθό, αφού χωρίς αυτές δεν υπάρχει περίπτωση να μπορέσουν να απολαύσουν τα αγαθά της κοινωνικής ζωής¹⁰⁰.

Οι αναπτύξεις του Αριστοτέλη περί της φιλίας στα «Ηθικά Νικομάχεια», θα εμπνεύσουν αργότερα την Hanna Arendt να μιλήσει γι αυτή, ως παράγοντα εξίσωσης των πολιτών στο πλαίσιο της πόλεως. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Η κοινότητα αποκτά υπόσταση μέσα από μία διαδικασία εξίσωσης, το ισασθύνει. Αυτή η εξίσωση εκδηλώνεται σε κάθε είδους συναλλαγές, όπως ανάμεσα στον γιατρό και στον αγρότη, και βασίζεται στο χρήμα. Η πολιτική, μη οικονομική μορφή εξίσωσης είναι η φιλία.. [..] Η κοινότητα αποτελεί το επίτευγμα της φιλίας και είναι προφανές πως αυτή η εξίσωση έχει ως αντεπιχείρημα την όλο και μεγαλύτερη διαφοροποίηση των πολιτών, που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της ανταγωνιστικής ζωής. Ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα πως εκείνο που φαίνεται να συνδέει τις κοινωνίες είναι η φιλία και όχι η δικαιοσύνη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η φιλία είναι ανώτερη από τη δικαιοσύνη, επειδή η δικαιοσύνη δεν είναι απαραίτητη μεταξύ φίλων. Το πολιτικό στοιχείο της φιλίας*

⁹⁴ Π. Κόντος, (2018), ό.π., σελ. 255.

⁹⁵ Σ. Μακρής, (2017), ό.π., σελ. 431.

⁹⁶ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 394.

⁹⁷ Γ. Πλαγγέσης, (2010), ό.π., σελ. 248.

⁹⁸ C. Rapp, (2012), *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη*, Επιστημονική Επιμέλεια Π. Θανασάς, μετάφραση Η. Τσιριγκάκης, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 35.

⁹⁹ Π.Ν. Πανταζάκος, (2015), *Ηθική και Μεταηθική*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 289.

¹⁰⁰ Π. Πανταζάκος, (2012), ό.π., σελ. 30.

έγκειται στο ότι στα πλαίσια ενός ειλικρινούς διαλόγου, καθένας από τους φίλους μπορεί να καταλάβει την αλήθεια που κρύβεται στην άποψη του άλλου»¹⁰¹.

¹⁰¹ H. Arendt, (2012), *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, μετάφραση Γ.Ν. Μερτίκας, Στάσει Εκτίπτοντες, Αθήνα, σελ. 64-65.

1.2. «Ρωμαϊκός» Ρεπουμπλικανισμός

Εάν οι Έλληνες επινόησαν την έννοια του πολιτικού ως αυτόνομου πεδίου της κοινωνικής ζωής, οι Ρωμαίοι ήταν υπεύθυνοι για ένα από τα πλέον εύφημα πολιτειακά πρότυπα στην ιστορία των πολιτικών θεσμών, το μικτό πολίτευμα, επιτυγχάνοντας τόσο τη λειτουργική όσο και την πολιτειακή σύνδεση τριών αλληλοελεγχόμενων πηγών εξουσίας, εκπροσωπούμενων από διακριτές κοινωνικές τάξεις: τη μοναρχική αρχή της ισχύος (στο πρόσωπο των Υπάτων), την αριστοκρατική αρχή της σοφίας (υπό τη μορφή της Συγκλήτου) και τη δημοκρατική αρχή της λαϊκής ελευθερίας¹⁰². Χάρη σε αυτό η ρωμαϊκή κυριαρχία μπόρεσε να αποκτήσει χαρακτηριστικά διάρκειας και σταθερότητας¹⁰³.

Η υπεράσπιση του (νέο) ρωμαϊκού ιδεώδους, ως ιδιαίτερη σύλληψη «για το τι σημαίνει να είσαι ελεύθερος» απαντά σε επιφανείς Ρωμαίους στοχαστές, με επίκεντρο την εννόμως αυτεξούσια πολιτεία ως αδέσμευτη από και ανυπότακτη προς κάθε αυθαίρετη ή εξουσιαστική βούληση¹⁰⁴. Στον αξιακό πυρήνα της *res publica*, η πολιτειακή ελευθερία «συνιδρύεται»: η βιωματική της πρόσληψη ως πραγμάτωση, όχι μόνο ως πρόθεση ελευθερίας, και εδώ, αλλά κυρίως εδώ, προϋποθέτει ηθική και εμπειρική απαγκίστρωση από κάθε συνθήκη υποτέλειας, καθυπόταξης ή δουλείας. Κι αυτό, το πραγματώνει η αυτοκυβέρνηση¹⁰⁵.

Ιστορικά, η απαρχή της ρωμαϊκής πολιτείας, ή αλλιώς *res publica*, ευρίσκεται στο 509 π.Χ. Διαδέχεται κατά την παράδοση την περίοδο των επτά ρωμαίων Βασιλέων (753-508 π.Χ)¹⁰⁶ και προηγείται της αυτοκρατορικής περιόδου που εγκαινιάζεται με τον Καίσαρα και τον Αύγουστο¹⁰⁷. Το πολίτευμα που εγκαθίσταται στη Ρώμη ονομάζεται από τους ίδιους τους Ρωμαίους ως *res publica*, όρος που σήμαινε «τα δημόσια πράγματα, το ρωμαϊκό δημόσιο», χωρίς ειδικότερη μνεία στην έννοια

¹⁰² A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 91.

¹⁰³ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 22.

¹⁰⁴ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 244.

¹⁰⁵ Δ. Ν. Χρυσόχου, (2020), ό.π., σελ. 157.

¹⁰⁶ M. Beard, (2017), *SPQR. Ιστορία της Αρχαίας Ρώμης, μετάφραση Κ. Κουρεμένος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 83 επ. Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει το πώς περιγράφει την εποχή των Βασιλέων στη Ρώμη ο Μοντεσκιέ στο Πνεύμα των Νόμων με τίτλο «Η κυβέρνηση των βασιλιάδων της Ρώμης και πώς κατανεμήθηκαν εκεί οι τρεις εξουσίες». Βλ. και Μοντεσκιέ, (2006), Βιβλίο Ενδέκατο, Κεφάλαιο Ενδέκατο, σελ. 303-305.

¹⁰⁷ Για το φαινόμενο του «Καισαρισμού» που εγκαινιάστηκε με τον Ιούλιο Καίσαρα βλ. P. Manent, (2014), ό.π., σελ. 187-195. Βλ. επίσης και Κ. Μπουραζέλης, (2017), *Οι τρόφιμοι της λύκαινας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 39. Βλ. και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 209. Για τη μετατροπή του μικτού πολιτεύματος της ρεπουμπλικανικής περιόδου σε ηγεμονία την περίοδο της αυτοκρατορικής Ρώμης βλ. και A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 23-25.

«λαός»¹⁰⁸ ή στο ποιο ήταν ακριβώς το κρατούν στοιχείο της πολιτείας, οι άριστοι (αριστοκρατία) ή οι πολλοί (δημοκρατία)¹⁰⁹.

Βασικοί θεσμοί της ρωμαϊκής *res publica* ήταν κατά σειρά οι πραιτόρες, από τους οποίους οι δύο ισχυρότεροι εκλέγονταν για ένα έτος ως ύπατοι που διέθεταν την εκτελεστική εξουσία και δικαστικά καθήκοντα¹¹⁰, η σύγκλητος και μία σειρά λαϊκών συνελεύσεων, όπως η *comitia centuriata*, τα *comitia curiata* και τέλος η *comitia tributa*¹¹¹. Πέρα των βασικών θεσμών, η ρεπουμπλικανική Ρώμη είχε και ορισμένες βασικές αρχές αυτοελέγχου που απέρρεαν από το άγραφο πολίτευμα/κώδικα-παράδοσης των Ρωμαίων (*mos maiorum*), όπως: α) ο θεσμός των τιμητών¹¹², β) το ενιαύσιο της θητείας των αρχόντων, χωρίς δικαίωμα παράτασης ή άμεσης επανάληψης και γ) την απαγόρευση ταυτόχρονης ανάληψης περισσότερων του ενός δημόσιων αξιωμάτων από το ίδιο πρόσωπο¹¹³. Δύο κεντρικής σημασίας παραδοχές επομένως της ρεπουμπλικανικής διακυβέρνησης ήταν ότι, αφενός, η κατοχή ενός αξιώματος έπρεπε να είναι πάντοτε προσωρινή και, αφετέρου, ότι με εξαίρεση τις έκτακτες περιστάσεις, η εξουσία έπρεπε να μοιράζεται¹¹⁴. Επίσης, βασικό χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής διακυβέρνησης ήταν η πρακτική που δημιουργήθηκε από την παραδοσιακή υποχρέωση όλων όσων επρόκειτο να προβούν σε κάποια ενέργεια να συμβουλευονται μία ομάδα

¹⁰⁸ Ειδικά από τη στιγμή που ο ρωμαϊκός λαός (*populus*) διακρινόταν σε πατρικίους (*patricii*) και πληβείους (*plebs*). Βλ. Κ. Μπουραζέλης, (2017), ό.π., σελ. 105. Κατόπιν μίας περιόδου σύγκρουσης, τελικά οι πληβείοι κατάφεραν σε διάστημα περίπου 200 ετών (494 π.Χ-287 π.Χ) και την μεσολάβηση μεταρρυθμίσεων να εξισωθούν σε πολύ μεγάλο βαθμό με τους πατρικίους, μετέχοντας σχεδόν ισότιμα στην καθημερινή διακυβέρνηση της ρεπουμπλικανικής Ρώμης. Οι πληβείοι επέτυχαν την εκλογή των δημάρχων αποκλειστικά από αυτούς, οι οποίοι, αρχικά δύο και έπειτα δέκα, διέθεταν την εξουσία να ματαιώσουν την εκτέλεση κάθε πράξης των πατρικίων αρχόντων. Ακολούθως πέτυχαν να εκλέγουν τον ένα από τους δύο Υπάτους. Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 22. Για την εξέλιξη αυτής της σύγκρουσης πρβλε Μ. Beard, (2017), ό.π., σελ. 128-134. Βλ. και J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 460.

¹⁰⁹ Κ. Μπουραζέλης, (2017), ό.π., σελ. 96.

¹¹⁰ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 22.

¹¹¹ Μ.Η. Crawford, (2013), *Η Ρεπουμπλικανική Ρώμη*, μετάφραση Ν. Ρουμπέκας, Ο. Παναγιωτίδου, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σελ. 293-295. Ως προς την σημασία των *comitia centuriata* και *comitia tributa*, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Alexander Hamilton στα *Federalist Papers*: «*Η πρώτη, κατά την οποία ο λαός ψήφισε μέσω εκατόνταρχων, ήταν οργανωμένη έτσι ώστε να υπερέχει το συμφέρον των πατρικίων στη δεύτερη, που ήταν και πιο πολυάριθμη, το συμφέρον των πληβείων είχε απόλυτη κυριαρχία. Κι όμως αυτά τα δύο νομοθετικά σώματα συνυπήρχαν για πάρα πολύ καιρό, και η ρωμαϊκή δημοκρατία ανήλθε στο ανώτατο σημείο του ανθρώπινου μεγαλείου*». Βλ. Madison, J., Hamilton, A., Jay, J., (2009), *Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα των ΗΠΑ*, πρόλογος P. Sarbanes, μετάφραση. Ε. Χατζηδημητρίου Παπαζήσης, Αθήνα, Νο. 34, ό.π., σελ. 260.

¹¹² Έργο των τιμητών ήταν: α) η εκτίμηση της περιουσίας των πολιτών και η κατανομή τους σε αντίστοιχες κατηγορίες· β) η επιβολή προστίμων και η διαχείριση της κρατικής περιουσίας· και γ) η φροντίδα για το ήθος των πολιτών και η συστηματική αναθεώρηση του καταλόγου των συγκλητικών, με δικαίωμα διαγραφών και συμπληρώσεων. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, (2017), ό.π., σελ. 112.

¹¹³ Κ. Μπουραζέλης, (2017), ό.π., σελ. 117-118

¹¹⁴ Μ. Beard, (2017), ό.π., σελ. 111-112.

συμβούλων. Αυτή η πρακτική ήταν έκδηλη στη ρωμαϊκή κοινωνία. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της πρακτικής αυτής ήταν η Σύγκλητος, η οποία αποτελούσε το συμβούλιο των δύο ανώτατων αξιωματούχων, των υπάτων¹¹⁵.

Πολιτικά, φιλοσοφικά, ο ρεπουμπλικανισμός στην Ρώμη είχε περισσότερο τα χαρακτηριστικά μιας ρωμαϊκής ηθικής φιλοσοφίας, κυρίως από συγγραφείς που επεφύλασσαν τον μεγαλύτερο θαυμασμό για την καταδικασμένη ρωμαϊκή δημοκρατία, όπως οι Λίβιος¹¹⁶, Σαλλούστιος¹¹⁷ και πάνω απ' όλους ο Κικέρων¹¹⁸. Αυτό που θεωρήθηκε ως πολιτική ιστορία των πρώτων χρόνων της Ρώμης ήταν δημιούργημα αυτών των μεταγενέστερων ιστορικών, που δεν είχαν κανέναν τρόπο να αποκτήσουν αυθεντική γνώση των πραγματικών πολιτικών συνθηκών της εποχής¹¹⁹.

Οι οπαδοί αυτής της μορφής ρεπουμπλικανισμού υποστήριζαν την *res publica*, μια δέσμη θεσμικών ρυθμίσεων υπό την οποία θα μπορούσε δικαιολογημένα να υποστηριχθεί ότι η *res*¹²⁰ (η διακυβέρνηση) αντανακλά γνήσια τη βούληση και προάγει το αγαθό της *publica* (της κοινότητας ως όλου)¹²¹. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, η *res publica* σήμαινε τη *res populi* -τις υποθέσεις ή πράγματα του λαού- όπου «λαός» (*populus*) είναι «η συνάθροιση ενός αξιόλογου αριθμού ανθρώπων, που αναγνωρίζουν ο ένας τα δικαιώματα του άλλου και επιδιώκουν από κοινού την πρόοδο, την ωφέλεια ή το συμφέρον τους»¹²².

Η προσφορότερη μορφή διακυβέρνησης θεωρείται η δημοκρατία, έναντι οποιουδήποτε είδους ηγεμονίας ή μοναρχίας¹²³. Μία *res publica* στοχεύει στην

¹¹⁵ M. Crawford, (2013), ό.π., σελ. 52-53.

¹¹⁶ Ο Λίβιος στην Ιστορία της Ρώμης υποστήριξε ότι η επέκταση της δημοκρατικής εξουσίας, μπορούσε άμεσα να συνδεθεί με το σεβασμό στην εξουσία, κοσμική και θρησκευτική, όπως επίσης και με τη σεμνότητα, την εντιμότητα και την ευγένεια του νου, που χαρακτήριζε όλο το λαό. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 60.

¹¹⁷ Ο Σαλλούστιος από την πλευρά του, στη Συνωμοσία του Κατιλίνα, συνέδεε την άνοδο της Ρώμης με την επίτευξη της ελευθερίας, υποστηρίζοντας ότι, όταν η πολιτική αρετή επικρατεί, οι πολίτες γίνονται περισσότερο ικανοί στην επιδίωξη της ατομικής τους δόξας. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 60.

¹¹⁸ Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, η *res publica* σήμαινε τη *res populi* -τις υποθέσεις ή πράγματα του λαού- όπου «λαός» (*populus*) είναι «η συνάθροιση ενός αξιόλογου αριθμού ανθρώπων, που αναγνωρίζουν ο ένας τα δικαιώματα του άλλου και επιδιώκουν από κοινού την πρόοδο, την ωφέλεια ή το συμφέρον τους». Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 452.

¹¹⁹ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 479.

¹²⁰ Ο όρος *res* αφορά επίσης μια δικαίως οργανωμένη πολλαπλότητα ατόμων, δράσεων και πραγμάτων, αποτυπώνοντας τη σημασία που αποδίδει ο νομικός πολιτισμός της κλασικής Ρώμης σε αυτό που ο Ροσοκ ονομάζει «κόσμο των πραγμάτων». Βλ. Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 27.

¹²¹ Q. Skinner, (2018), «Τα παράδοξα της πολιτικής ελευθερίας», στο Δοκίμα Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας: Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή, εισαγωγή-μετάφραση Λ. Μελά, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 349.

¹²² J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 452.

¹²³ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 350.

επίτευξη τριών θεμελιωδών αρχών: α) της δικαιοσύνης μέσα από τη λειτουργία του κράτους δικαίου, β) του κοινού καλού ή του δημοσίου συμφέροντος μέσω ενός μεικτού και ισορροπημένου συντάγματος και γ) της πολιτικής ελευθερίας μέσω της ιδιότητας του ενεργού πολίτη¹²⁴. Η αυθεντική πολιτειακή ταυτότητα της *res publica* έγκειται επομένως στην ύπαρξη ενός ελεύθερου λαού, που αποσκοπεί στο κοινό αγαθό και στη διασφάλιση της δημόσιας ελευθερίας¹²⁵.

Η ιδανική κοινωνία είναι αυτή όπου σε καθεστώς αυτοκυβερνώμενης δημοκρατίας οι πολίτες όχι μόνο αποφασίζουν για τις τύχες της πολιτείας, αλλά συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή της κοινότητας καθώς θέτουν σε δεύτερη μοίρα τις προσωπικές και τις οικογενειακές τους υποθέσεις (*res privata*)¹²⁶. Η συμμετοχή στα κοινά ανάγεται έτσι σε ιδανικό που οδηγεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας και την αληθινή ευτυχία.

Βασική όμως προϋπόθεση της επωφελούς για την πολιτεία συμμετοχής είναι η ύπαρξη αυτού που ο Κικέρων περιέγραψε ως *virtus*, αρετή, στους πολίτες¹²⁷. Κατά τον Viroli, *virtus* σημαίνει «*επιθυμία και ικανότητα να υπηρετείς το κοινό αγαθό*», ενώ με όρους Skinner σημαίνει «*εύρος ιδιοτήτων, που ο κάθε ένας από εμάς έχει περισσότερο ανάγκη να διαθέτει ως πολίτης: ιδιότητες που θα μας επιτρέψουν να υπηρετήσουμε με προθυμία το κοινό αγαθό, ως εκ τούτου να διατηρήσουμε την ελευθερία της κοινότητας μας και, συνεπώς, να εγγυηθούμε την ευφημία της ταυτόχρονα με την ατομική μας ελευθερία*»¹²⁸.

¹²⁴ Την ρωμαϊκή *res publica* περιγράφει η Coleman ως εξής: «Οι λειτουργίες της δημοκρατικής κυβέρνησης της Ρώμης ήταν κατανεμημένες, τουλάχιστον κατ' όνομα, σε τρεις ομάδες: 1) στους πραιτόρες, οι ισχυρότεροι εκ των οποίων ήταν οι δύο κατ' έτος εκλεγόμενοι ύπατοι, συγκροτούσαν την εκτελεστική εξουσία του κράτους [...] 2) στη Σύγκλητο, μια αυτοδιοικούμενη συνέλευση της αριστοκρατίας ή ηγετικής ελίτ, αποτελούμενη από μη εκλεγμένα ισόβια μέλη [...] και 3) στις δημοκρατικές κυρίαρχες συνελεύσεις του λαού [π.χ. η Λοχίτιδα Εκκλησία (*comitia centuriata*), η μεγαλύτερη συνέλευση ολόκληρου του σώματος των πολιτών] που διακρινόταν από τους πληβείους και τη δική τους συνέλευση (*concilium plebis*), την οποία συγκαλούσαν οι δήμαρχοι. Οι αποφάσεις της τελευταίας αναγνωρίζονταν ως αποφάσεις του *populus*, όταν συνέρχονταν στην *comitia tributa* (η συνέλευση των φυλών, που εκπροσωπούσε το χωρισμένο σε φυλές *populus*)». Από την πλευρά του ο Sabine συνοψίζει τις γενικές αρχές της *res publica* ως εξής της «ότι η εξουσία εκπορεύεται από το λαό, ότι πρέπει να ασκείται μόνο με την εγγύηση του νόμου, και ότι δικαιώνεται μόνο όταν τα βάθρα της είναι ηθικά». Βλ. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 188. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 460. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 460. Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010α), ό.π., σελ. 29.

¹²⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 29.

¹²⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 25.

¹²⁷ Έννοια που αργότερα οι Ιταλοί απέδωσαν αργότερα ως *virtu* και την οποία οι Άγγλοι ρεπουμπλικάνοι μετέφρασαν ως *civic virtue* ή πολιτική συνείδηση. Βλ. Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 350.

¹²⁸ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 44 με την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

Η *virtus* εκδηλώνεται σε μια σειρά από ικανότητες, όπως η φρόνηση, η τιμιότητα, η ακεραιότητα του χαρακτήρα, αλλά πάνω απ' όλα η αγάπη για την πατρίδα τους. Η φιλοπατρία δύναται να εκδηλωθεί με δύο τρόπους: με την καθημερινή ενασχόληση του πολίτη με τα κοινά, με σκοπό την ενεργό συμμετοχή στην πρόοδο της πατρίδας και, κατά τη διάρκεια του πολέμου, με τη γενναία συμπεριφορά του στη μάχη και την αυτοθυσία του, εφόσον χρειαστεί¹²⁹.

Η Αθήνα και η Ρώμη είχαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, όντας και οι δύο ανεξάρτητες πόλεις και ελεύθερες Δημοκρατίες¹³⁰. Η βασική διαφορά όμως του ρωμαϊκού προτύπου ρεπουμπλικανισμού σε σχέση με τον «ρεπουμπλικανισμό τύπου Αθήνας» εντοπίζεται στην κεντρική θέση της ιδέας του ενεργού και ενάρετου πολίτη που συναντάται στην αρχαιοελληνική εκδοχή περισσότερο σε αντίθεση με την θεσμική κυρίως στόχευση της ρωμαϊκής εκδοχής, όπου κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η ιδέα του νόμου, της δικαιοσύνης και του νομικά κατοχυρωμένου *status* του πολίτη¹³¹.

Ο *civis Romanus* περνά από τη σφαίρα του ιδεατού (στην οποία εντάσσεται ο αριστοτελικός πολίτης, νοούμενος ταυτόχρονα ως άρχων και αρχόμενος) στη σφαίρα του πραγματικού¹³². Εξίσου σημαντική διαφορά συνιστά το ότι ο ρεπουμπλικανισμός ρωμαϊκού τύπου αποδέχεται την πολλαπλότητα των επιδιωκόμενων σκοπών από τα ελεύθερα άτομα, σ' αντίθεση με την αντίστοιχη αριστοτελική προσέγγιση, που αποδέχεται ως σκοπό μονάχα την επίτευξη της ευδαιμονίας. Για τον ρωμαϊκού τύπου ρεπουμπλικανισμό, το να είναι ένα άτομο ελεύθερο σημαίνει απλώς το να μην

¹²⁹ Α. Χατζής, (2000), *Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας του δικαίου: μια κριτική προσέγγιση*, Επιστήμη και Κοινωνία, Τεύχος 4, σελ. 81-83.

¹³⁰ Σύμφωνα με τον Held: «Και οι δύο ήταν κυρίως κοινωνίες "πρόσωπο με πρόσωπο", προφορικοί πολιτισμοί, με στοιχεία λαϊκής συμμετοχής στις κυβερνητικές υποθέσεις και με ελάχιστο, ή και καθόλου, κεντρικό γραφειοκρατικό έλεγχο. Και οι δύο προσπαθούσαν να εμψυχήσουν στους πολίτες ένα ισχυρό αίσθημα δημόσιου καθήκοντος, μια παράδοση δημόσιας αρετής ή υπευθυνότητας απέναντι στη "δημοκρατία" – στα συγκεκριμένα ζητήματα του δημόσιου βίου. Και στις δύο πολιτείες, τα δικαιώματα του κράτους είχαν αδιαμφισβήτητη και προνομιακή προτεραιότητα σε σχέση με εκείνα του ατόμου πολίτη». Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 51. Βλ. και P. Manent, (2014), ό.π., σελ. 176.

¹³¹ Εξίσου μία βασική διαφορά ανάμεσα στη ρωμαϊκή *libertas* και την ελευθερία της δημοκρατικής Αθήνας αναδεικνύει η Coleman: «οι Αθηναίοι ασκούσαν στην πράξη την ισότητα των πολιτικών τους δικαιωμάτων, ενώ η ρωμαϊκή πολιτεία ουδέποτε επιδίωξε να είναι πραγματικά δημοκρατική. Επίσης οι ρωμαίοι πολίτες δεν απολάμβαναν την ελευθερία του δημόσιου λόγου». Ακόμη μία διαφορά μεταξύ της Αθηναϊκής Δημοκρατίας με την Ρωμαϊκή *Res Publica* ευρίσκεται κατά τον Χρυσόχοου στις προτεραιότητες. Οι μεν Αθηναίοι απέδιδαν προτεραιότητα στους πολίτες έναντι της πόλεως· οι δε Ρωμαίοι απέδιδαν προτεραιότητα στην «αιώνια Πόλις» έναντι των πολιτών. Αμφότεροι όμως ασπάζονταν την προτεραιότητα του δημόσιου έναντι του ιδιωτικού. Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 468. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), «Ρεπουμπλικανισμός και Ελευθερία», στο *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Σύγχρονη διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, σελ. 438-439. Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2017), ό.π., σελ. 46.

¹³² Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2010^α), ό.π., σελ. 27.

υφίσταται περιορισμούς κατά την επιδίωξη των όποιων σκοπών συμβαίνει να θέτουν στους εαυτούς τους¹³³.

Πτυχές της ρωμαϊκού ρεπουμπλικανισμού αποτυπώνονται ιδίως στα έργα των Πολύβιου και Κικέρωνα, οι οποίοι αναφέρονται στις αρετές του μικτού πολιτεύματος. Ειδικότερα, ο Πολύβιος¹³⁴, έχοντας ως βάση της θεωρίας του την ιδέα του κύκλου και της εναλλαγής των πολιτευμάτων¹³⁵, βασίστηκε στο πολίτευμα της Σπάρτης επί Λυκούργου¹³⁶, θεωρώντας ως το καλύτερο πολίτευμα μία μεικτή κυβέρνηση που συνδυάζει τις αρετές των άριστων πολιτευμάτων, υποστηρίζοντας ότι στο μικτό πολίτευμα οφείλεται η επιτυχία της δημοκρατικής Ρώμης¹³⁷.

Αναφέρει χαρακτηριστικά στο Έκτο βιβλίο των Ιστοριών του ότι: *«Οι τρεις πηγές της πολιτικής εξουσίας για τις οποίες έκανα λόγο νωρίτερα είχαν τη θέση τους στο ρωμαϊκό πολίτευμα. Όλες οι δραστηριότητες του κράτους, σε καθέναν από τους τομείς στους οποίους ασκούνταν, οργανώνονταν και ρυθμίζονταν υπό τη διεύθυνση αυτών των τριών αρχών με τρόπο τόσο ακριβοδίκαιο και σωστό που κανείς -ούτε καν ένας Ρωμαίος πολίτης- δεν θα μπορούσε να πει με βεβαιότητα αν αυτό το πολίτευμα ήταν εντέλει, αριστοκρατικό, δημοκρατικό ή μοναρχικό. Δικαιολογημένα θα βρισκόταν σε αμηχανία. Πράγματι, σε όποιον έστρεφε όλη του την προσοχή στις εξουσίες που είχαν οι ύπατοι φαινόταν ως καθεστώς εντελώς μοναρχικό, με όλα τα χαρακτηριστικά που έχει μια βασιλεία. Σε όποιον εξέταζε τη Σύγκλητο, φαινόταν ως αριστοκρατία. Και αν κανείς παρατηρούσε όλες τις εξουσίες που διέθετε ο λαός, τότε του φαινόταν προφανές ότι επρόκειτο για δημοκρατία»¹³⁸. Η θέση του Πολύβιου για το μικτό πολίτευμα*

¹³³ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 348-349.

¹³⁴ Για τη ζωή και τη δράση του Πολύβιου βλ. M. Beard, (2017), ό.π., σελ. 160 επ.

¹³⁵ Κ.Γ. Μαυριάς, (2014), ό.π., σελ. 60.

¹³⁶ Τις βασικές γραμμές του πολιτεύματος της Σπάρτης επισημαίνει ο Παναγόπουλος, λέγοντας ότι: *«Εκείνο που έκανε μεγάλη εντύπωση στους θαυμαστές του Σπαρτιατικού συντάγματος ήταν η διανομή της δύναμης: Ανάμεσα στους δύο βασιλείς που αντιπροσώπευαν το μοναρχικό στοιχείο, στα είκοσι οκτώ μέλη της γερουσίας που αντιπροσώπευαν την αριστοκρατία, στους πέντε εφόρους, που μερικοί θεωρούσαν σαν αντιπροσώπους του ολιγαρχικού στοιχείου ενώ άλλοι τους θεωρούσαν αντιπροσώπους του λαού και ανάμεσα στην Απέλλα, το σώμα στο οποίο ανήκαν όλοι οι Σπαρτιάτες που ήταν ικανοί να φέρουν όπλα, δηλαδή αυτούς που καθαρά αντιπροσώπευαν τον δήμο»*. Παρακάτω ο Παναγόπουλος μεταφέρει την άποψη του Πολύβιου για το πολίτευμα της Σπάρτης: *«Ο Λυκούργος δεν επενόησε ένα απλό και ενός είδους κυβερνητικό σύστημα, αλλά συγκέντρωσε σε αυτό όλα τα πλεονεκτήματα και όλες τις αρετές των άριστων πολιτειών, με τέτοιο τρόπο ώστε καμιά πλευρά της να μην μπορεί να αυξήσει την δύναμή της υπέρ το δέον, και έτσι να παρεκκλίνει και να οδηγηθεί προς την παρακμή της»*. Βλ. Ε. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 41, 58.

¹³⁷ Βλ. Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 57. Βλ. και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 19, όπως και J.Coleman, (2005α), ό.π., σελ. 461.

¹³⁸ Βλ. Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 60. Βλ. και P. Manent, (2014), ό.π., σελ. 300, όπως και Κ.Γ. Μαυριάς, (2014), ό.π., σελ. 61.

αποσκοπούσε στο να αποτελέσει αντίβαρο στην ιστορική φθορά των πολιτευμάτων¹³⁹, όπου μόνο η Ρώμη είχε καταφέρει να σπάσει αυτόν τον φαύλο κύκλο¹⁴⁰.

Ο Πολύβιος υποστήριζε την ύπαρξη δύο νόμων: της ανακύκλωσης, δηλαδή της κυκλικής διαδοχής των κυβερνητικών συστημάτων, όπου σύμφωνα με τον ίδιο ήταν η φυσική τάξη πραγμάτων¹⁴¹ και του βιολογικού εκείνου νόμου που ρυθμίζει την ανάπτυξη και παρακμή του καθενός από αυτά¹⁴². Για να αμβλυνθεί η επιρροή των παραπάνω νόμων, ο Πολύβιος θεωρούσε ότι έπρεπε να υπάρχει ένα αμοιβαίο σύστημα ελέγχου και εξισορρόπησης των εξουσιών: *«Τέτοια είναι, λοιπόν, τα μέσα που διαθέτουν οι τρεις εξουσίες για να αποτρέψουν ή να στηρίζουν η μία την άλλη. Με αυτό το δεδομένο, σε όλες τις κρίσιμες περιστάσεις, δημιουργείται μεταξύ τους τέλεια αρμονία, έτσι που δεν θα μπορούσε να βρεθεί καλύτερο σύστημα διακυβέρνησης. Όταν εμφανίζεται μια εξωτερική απειλή που τους αφορά όλους και τους αναγκάζει να συντονίσουν τις απόψεις τους και να συνεργαστούν, το κράτος βρίσκεται να κινείται από τέτοιο άθροισμα ενέργειας που τίποτε απαραίτητο δεν παραμελείται. Όλοι βάζουν τα δυνατά τους για να αντιμετωπίσουν κάθε ενδεχόμενο, και οι αποφάσεις που λαμβάνονται ποτέ δεν αργούν να εκτελεστούν, γιατί οι πολίτες, όλοι μαζί και καθένας για λογαριασμό του, ενώνονται για να πραγματοποιήσουν τους στόχους που τους έχουν ανατεθεί. Έτσι συμβαίνει, χάρη στη μοναδικότητα του ακριβώς, αυτό το πολίτευμα να δείχνει ακατανίκητη αποτελεσματικότητα και να επιτρέπει στο κράτος να πετυχαίνει όλους τους στόχους που θέτει»*¹⁴³.

Αναμφίβολα όμως, κέντρο βάρους της ρωμαϊκής ρεπουμπλικανικής παράδοσης αποτελεί το «Περί Πολιτείας» του Κικέρωνα¹⁴⁴, έργο το οποίο γράφτηκε μεταξύ των ετών 54 π.Χ. και 51 π.Χ.¹⁴⁵ και τοποθετείται δραματουργικά την περίοδο της υπατείας των Γ. Σεμπρόνιου Τουδιτανού και Μάνιου Ακύλιου το 129 π.Χ. Πρωταγωνιστής του

¹³⁹ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 78-81.

¹⁴⁰ J. Coleman, (2005α), ό.π., σελ. 461.

¹⁴¹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 21.

¹⁴² Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 61.

¹⁴³ P. Manent, (2014), ό.π., σελ. 301.

¹⁴⁴ Το οποίο σύμφωνα με τον Manent αποτελεί μίμηση της πλατωνικής Πολιτείας. Βλ. P. Manent, (2014), ό.π., σελ. 283. Από την πλευρά της η Coleman υποστηρίζει ότι: *«Έχει ειπωθεί, όμως, ότι κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Κικέρωνα είναι ότι τον πρώτο τον απασχολούσε η διατύπωση μιας καθολικής ισχύος θεωρίας για την ατομική δικαιοσύνη, ενώ για τον Κικέρωνα η δικαιοσύνη του ατόμου (αυτά που του οφείλονται) στερείται κάθε νοήματος αν τεθεί έξω από το κράτος του οποίου είναι πολίτης»*. Βλ. και J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 524.

¹⁴⁵ Μ. Τύλλιος Κικέρων, (2015), Περί Πολιτείας, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια Ι. Ντεληγιάννης, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 17.

διαλόγου είναι ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας Αιμιλιανός¹⁴⁶, ο οποίος πρωταγωνιστεί κατά τη διάρκεια μιας πολιτικής κρίσης που προέκυψε από την προσπάθεια εισαγωγής ενός αγροτικού νόμου επί δημαρχίας Τιβέριου Γράκχου¹⁴⁷, ο οποίος τελικά δολοφονήθηκε υπό το βάρος των αντιδράσεων που έφεραν οι μεταρρυθμίσεις του¹⁴⁸. Ο Κικέρων χρησιμοποιεί την περίοδο των Γράκχων για να αναφερθεί στα δεινά της δικής του εποχής, επειδή πίστευε ότι οι Γράκχοι έδωσαν το έναυσμα για τη σύγκρουση που κατέληξε στο διχασμό της δημοκρατίας¹⁴⁹. Ο Κικέρων γράφει το «Περί Πολιτείας» σε μία περίοδο «αναγκαστικής πολιτικής αργίας για τον ίδιο», η οποία τελειώνει προσωρινά με το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Ιούλιο Καίσαρα και τον Πομπήιο το 49 π.Χ.¹⁵⁰.

Στο έργο αυτό ο Κικέρων, συνεχίζοντας τις αναπτύξεις του Πολύβιου, εξετάζει την ιδέα της μεικτής κυβέρνησης: «*Η πολιτεία λοιπόν είναι η κυριότητα του λαού· λαός όμως δεν είναι κάθε συνάθροιση ανθρώπων συναγμένη με οποιοδήποτε τρόπο, αλλά συνάθροιση ενός πλήθους ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους από τη συμφωνία τους προς το δίκαιο και από τη συμμετοχή τους στο κοινό καλό*»¹⁵¹. Στο χωρίο αυτό γίνεται αντιληπτή η αριστοτελική καταγωγή των ιδεών, λόγω της ταύτισης του ρεπουμπλικανικού πνεύματος, με τον προσανατολισμό προς το κοινό συμφέρον, όσο και μια νέα συμβολή στον αναστοχασμό για τα πολιτικά μέσα πραγμάτωσης ενός τέτοιου προσανατολισμού, που είναι η μεικτή μορφή διακυβέρνησης, που συνίσταται στην ιδέα ότι πρέπει να υπάρχει η Ρεπουμπλικανική Πολιτεία που ταυτίζει τη δικαιοσύνη με το συμφέρον¹⁵².

¹⁴⁶ Ήδη ο Πολύβιος τον είχε ξεχωρίσει, ως τον άνθρωπο που είχε νικήσει τον Αννίβα το 202 π.Χ., αλλά και ως άνθρωπο απόλυτης, αν όχι μοναδικής ακεραιότητας. Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 454.

¹⁴⁷ Ο αγροτικός νόμος προέβλεπε την επάνοδο σε συγκεκριμένα ανώτατα όρια γαιοκτησίας. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, (2017), ό.π., σελ. 192.

¹⁴⁸ M. Beard, (2017), ό.π., σελ. 194.

¹⁴⁹ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 524.

¹⁵⁰ Κικέρων, (2017), *Περί Καθηκόντων (De officiis)*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Δ. Χαλκωματάς, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 19.

¹⁵¹ Βασιζόμενος σε αυτό το χωρίο, ο Sabine σχολιάζει ότι: «*Το κράτος λοιπόν είναι ένα εταιρικό σχήμα· κοινό δικαίωμα όλων των πολιτών είναι να είναι μέλη του. Το κράτος υπάρχει για να παρέχει στα μέλη του τα πλεονεκτήματα της αμοιβαίας συνδρομής και της δίκαιης διακυβέρνησης. Επακολουθούν λοιπόν τρεις συνέπειες: Πρώτη, αφού το κράτος και ο νόμος του είναι κοινό κτήμα του λαού, η εξουσία του πηγάζει από τη συλλογική δύναμη του λαού. Ο λαός είναι μια αυτοκέφαλη οργάνωση που έχει κατ' ανάγκη τις απαιτούμενες για τη συνήρησή της και τη συνέχιση της ύπαρξής της δυνάμεις: *salus populi suprema lex esto*. Δεύτερη, η πολιτική εξουσία όταν ασκείται δίκαια και νόμιμα είναι η μαζική δύναμη του λαού. [...] Τρίτη, το ίδιο το κράτος και ο νόμος του υπόκεινται πάντα στο νόμο του Θεού, ή στον ηθικό ή φυσικό νόμο, που είναι ο υπέρτατος κανόνας δικαίου, πάνω από την ανθρώπινη εκλογή και τους ανθρώπινους θεσμούς*». Βλ. Μ. Τύλλιος Κικέρων, *Περί Πολιτείας*, Βιβλίο Πρώτο, 39, σελ. 41. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 187-188.

¹⁵² J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 527.

Αλλά για να καταλήξει σε αυτήν, ως «τέταρτο είδος πολιτείας», περιγράφει τις άλλες τρεις μορφές, την βασιλική, την ολιγαρχική και τη δημοκρατική, αναφέροντας μέσω του Σκιπίωνα Αιμιλιανού: «Γι' αυτό, όταν ο έλεγχος όλων των πραγμάτων είναι σε έναν, αποκαλούμε εκείνο μόνο τον άνθρωπο βασιλιά και βασιλεία το πολίτευμα αυτής της πολιτείας. Όταν όμως είναι σε κάποιους επιλεγμένους, τότε εκείνη η πολιτεία λέγεται ότι κυβερνάται από την εξουσία της αριστοκρατίας. Η πολιτεία όμως η δημοκρατική (διότι έτσι την αποκαλούν) είναι εκείνη στην οποία τα πάντα ανήκουν στον λαό. Και από αυτά τα τρία είδη, όποιο θέλεις, εάν κρατά εκείνο τον δεσμό ο οποίος αρχικά ένωσε τους ανθρώπους μεταξύ τους στη συνύπαρξη μιας πολιτείας, μπορεί αυτό βέβαια να μην είναι τέλειο ούτε το καλύτερο κατά την άποψή μου, αλλά όμως μπορεί να είναι ανεκτό, και μπορεί κάποιο να είναι καλύτερο από το άλλο. Διότι είτε ένας βασιλιάς είναι δίκαιος και σοφός είτε κάποιος επιλεγμένος και επιφανείς πολίτες είτε ο ίδιος ο λαός, αν αυτό πρέπει να είναι το λιγότερο επιθυμητό, εντούτοις φαίνεται ότι, αν δεν παρεισφρύνουν τίποτε αδικίες ή πλεονεξίες, μπορούν να εξασφαλίσουν κάποιο σταθερό πολίτευμα»¹⁵³.

Όμως καθεμία από τις τρεις παραπάνω μορφές πολιτείας δύναται να μην έχει την επιθυμητή έκβαση, αφού: «...και στις βασιλείες έχουν ελάχιστη συμμετοχή οι υπόλοιποι στο κοινό δίκαιο και στη λήψη αποφάσεων, και υπό την κυριαρχία της αριστοκρατίας ο λαός μετά βίας μπορεί να είναι κοινωνός της ελευθερίας, καθώς στερείται κάθε συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στην εξουσία· και όταν όλα διεκπεραιώνονται από τον λαό, όσο δίκαιος και χαλιναγωγημένος και να είναι, εντούτοις η ίδια η ισότητα είναι άδικη, καθώς δεν αναγνωρίζει κανένα βαθμό αξιότητας»¹⁵⁴. Παρ' όλο που «αυτά τα είδη, εν πρώτοις, έχουν το καθένα χωριστά τα δικά του ελαττώματα... [...] κι έπειτα έχουν και κάποιες άλλες καταστροφικές παραπλήσιες μορφές», εντέλει ο Κικέρων, μέσα από τα λόγια του Σκιπίωνα Αιμιλιανού καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «..θεωρώ ότι κάποιο τέταρτο είδος πολιτείας είναι το πλέον επιθυμητό, αυτό το οποίο είναι ένα εναρμονισμένο και συνδυαστικό κράμα από τα τρία αυτά τα οποία ανέφερα πρώτα»¹⁵⁵

¹⁵³ Μ. Τύλλιος Κικέρων, Περί Πολιτείας, Βιβλίο Πρώτο, 42, σελ. 41, 43..

¹⁵⁴ Μ. Τύλλιος Κικέρων, Περί Πολιτείας, Βιβλίο Πρώτο, 43, σελ. 43.

¹⁵⁵ Αυτή η πολιτειακή μορφή κατά τον Renaut «συνδυάζει τα καλύτερα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, της αριστοκρατίας και της μοναρχίας, περιστέλλοντας συγχρόνως τις πιθανές αδυναμίες τους, οι οποίες σχετίζονται αποκλειστικά και μόνο με τη μονομέρεια των συμφερόντων στα οποία υπάρχει ο κίνδυνος να ανταποκριθεί καθένα από αυτά τα καθεστώτα». Για να συμπληρώσει η Coleman: «Κανένας από τους απλούς τύπους πολιτεύματος δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός από μόνος του, καθώς το καθένα από αυτά τα πολιτεύματα έχει τις δικές του αδυναμίες, ενώ πέραν τούτου όλα μπορούν να εκφυλιστούν στις διεφθαρμένες παρεκβάσεις τους». Βλ. Μ. Τύλλιος Κικέρων, Περί

Ο Κικέρων, μέσα από τα λόγια του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, κλείνει το πρώτο βιβλίο του «Περι Πολιτείας» με την παρατήρηση ότι το μικτό πολίτευμα διέπεται από δύο βασικές αρχές, την ισότητα και την σταθερότητα. Ειδικότερα αναφέρει ότι: «Επειδή έτσι έχουν τα πράγματα, <από> τα τρία πρωταρχικά είδη πολιτευμάτων ιδιαίτερος ξεχωρίζει, κατά τη γνώμη μου, η μοναρχία· κι από την ίδια όμως την μοναρχία θα είναι προτιμότερο αυτό το πολίτευμα το οποίο θα αποτελεί έναν ισορροπημένο και αρμονικό συνδυασμό από τα τρία καλύτερα είδη πολιτευμάτων. Διότι είμαι της γνώμης να υπάρχει κάποια ανώτατη και μοναρχική εξουσία σε μία πολιτεία, κάποιες αρχές να αποδίδονται και να παραχωρούνται στην εξουσία των αριστοκρατών, και κάποια θέματα να παραμένουν στην κρίση και στην επιθυμία του πλήθους. Αυτό το πολίτευμα κατ' αρχάς χαρακτηρίζεται από κάποια ισότητα την οποία μετά βίας μπορούν να στερηθούν οι ελεύθεροι άνθρωποι για μεγάλο διάστημα· έπειτα παρουσιάζει σταθερότητα, επειδή ακόμη και εκείνα τα πρωταρχικά πολιτεύματα εύκολα παρεκτρέπονται στις εκφυλισμένες εκδοχές τους (με αποτέλεσμα από τον μονάρχη να ξεπηδάει ο τύραννος, από την αριστοκρατία η ολιγαρχία και από τη δημοκρατία η αναρχία και η σύγχυση), κι επειδή αυτά τα ίδια είδη συχνά μεταβάλλονται σε νέα είδη, αυτό συμβαίνει σπάνια σε αυτόν τον ισορροπημένο και αρμονικό συνδυασμό πολιτείας, εκτός κι αν υπάρχουν σοβαρά ελαττώματα στους ηγέτες· διότι δεν υπάρχει λόγος αλλαγής εκεί όπου ο καθένας είναι σταθερά εδραιωμένος στη βαθμίδα του και δεν υφέρπει εκείνη η εκδοχή στην οποία θα παρεκτρεπόταν και θα εξέπιπτε»¹⁵⁶.

Ο Κικέρων πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του υπερασπιζόμενος το μικτό πολίτευμα ως εκείνο που παρέχει ισορροπία δικαιωμάτων, υποχρεώσεων και λειτουργιών ανάμεσα στους πραιτόρες, τους Συγκλητικούς και τον λαό. Ο Κικέρων πίστευε ότι αυτό το θεσμικό ιδεώδες ήταν ο μοναδικός εφικτός συμβιβασμός που μπορούσε να επιτρέψει την ύπαρξη ισχυρής διακυβέρνησης χωρίς απολυταρχισμό, ικανοποιώντας τον λαό χωρίς στην πραγματικότητα να υπάρχει δημοκρατία¹⁵⁷.

Συγκεκριλαιωτικά, το ρωμαϊκό ρεπουμπλικανικό μοντέλο κληρονόμησε, τρία στοιχεία στις επόμενες γενιές: Το πρώτο ήταν το προσωπικό ιδεώδες της ελευθερίας

Πολιτείας, Βιβλίο Πρώτο, 44, 45, σελ. 43, 45. A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 92-93. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 528.

¹⁵⁶ Μ. Τύλλιος Κικέρων, Περί Πολιτείας, Βιβλίο Πρώτο, 69, σελ. 67. Βλ. και J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 530.

¹⁵⁷ Το σχέδιο του ήταν κατά Sabine: «να αναπτύξει τη θεωρία του τέλειου κράτους (μικτού πολιτεύματος), αφήνοντας τις αρχές του να αναπτυχθούν μέσα στην ιστορική πορεία του ρωμαϊκού πολιτεύματος (σύμφωνα με τη θεωρία του κύκλου)». Βλ. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 183. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 477.

ως μη κυριαρχίας¹⁵⁸, η οποία σφραγίζει τη ρεπουμπλικανική παράδοση και εστιάζεται στον ανεξάρτητο και με αυτή την έννοια ελεύθερο πολίτη μιας ανεξάρτητης και με αυτή την έννοια ελεύθερης πολιτείας¹⁵⁹. Τα άλλα δύο ήταν τα συναφή θεσμικά ιδεώδη της μεικτής διακυβέρνησης¹⁶⁰ και της αμφισβητησιακής πολιτειότητας. Ειδικότερα, το ρωμαϊκό πρότυπο της μεικτής (με την επιρροή να εδράζεται περισσότερο στο αριστοκρατικό στοιχείο) και περιορισμένης (αντισταθμισμένης ή αλληλοελεγχόμενης) διακυβέρνησης καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στη ρεπουμπλικανική σκέψη¹⁶¹. Η φιλοσοφία της μεικτής πολιτείας αποτυπώνει ορισμένες αρετές¹⁶² και εδράζεται στη διασφάλιση συνταγματικών εγγυήσεων και στην εμπέδωση «ελέγχου και ισορροπιών» υπό τη μορφή θεσμικών αντιβάρων ή αντισταθμισμάτων, χωρίς κάποια από τις εξουσίες του κράτους να ευνοείται ή να κατισχύει έναντι των άλλων¹⁶³.

Η *res publica* συνεπώς διαχειρίζεται τα δημόσια πράγματα εφόσον ικανοποιεί α) τα κριτήρια του Αριστοτέλη και του Πολύβιου ως μεικτού πολιτεύματος και β) εφόσον αποτελεί ένα πρότυπο διακυβέρνησης που προσανατολίζεται σταθερά και χωρίς προπαγανδιστικές παραμορφώσεις σε κάποιες πολιτικές αξίες, κυρίως αυτές της

¹⁵⁸ Όπως αναφέρει ο Pettit: «Μη κυριαρχία είναι το καθεστώς που συνδέεται με τον πολιτικό ρόλο του *liber*: *libertas* είναι *civitas*, στον ρωμαϊκό τρόπο έκφρασης αυτής της ιδέας». Βλ. και P. Pettit, (1997), *ό.π.*, σελ. 66.

¹⁵⁹ Δ. Κοτρόγιαννος, Κ.Α. Λάβδας, (2016), «Περί Κυριαρχίας. -Από την Πολιτική Χειραφέτηση στη Νέα Τάξη του Πραγματικού-», στο *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 287. Όπως σημειώνει και η Coleman: «Όμως η πολιτική ελευθερία ήταν ένα επίκτητο αστικό δικαίωμα, εξαρτημένο από την ιδιότητα του πολίτη, την οποία προσδιόριζε το δίκαιο του κράτους. Αυτή ακριβώς η αστική ελευθερία αποτελεί μία από τις ανθεκτικότερες κληρονομίες που άφησε η Ρώμη στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση». Βλ. και J.Coleman, (2005), *ό.π.*, σελ. 465.

¹⁶⁰ Όπου ο λαός διαθέτει κυρίαρχη ισχύ ή *potestas*, με την έννοια ότι η δημόσια αρχή αποσκοπεί στο κοινό όφελος και υπόκειται στον έλεγχο του συνόλου των πολιτών, ενώ η πολιτική αυθεντία ή *auctoritas*, η επιρροή που καθορίζει την άσκηση της δημόσιας εξουσίας, αποτελεί υπόθεση των ανώτερων τάξεων. Βλ. Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), *ό.π.*, σελ. 24-25. Βλ. επίσης Α. Πεχλιβανίδης, (2019), *ό.π.*, σελ. 160 υποσημ. 425.

¹⁶¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), *ό.π.*, σελ. 33.

¹⁶² Όπως συνοψίζει ο Renaut: «Η Ρεπουμπλικανική Πολιτεία είναι ανώτερη από τα άλλα καθεστώτα ακριβώς επειδή είναι ένα μεικτό πολίτευμα το οποίο, συνδυάζοντας τις διάφορες πιθανές αρχές, κατορθώνει να αντισταθμίσει την εγγενή αστάθεια των ποικίλων καθεστωτικών τύπων. Συλλογισμός απλός και σαφής: σε μια Ρεπουμπλικανική Πολιτεία, όταν μιας από τις τρεις συνιστώσες έχει την τάση να επιβάλλει την αυθεντία της, προσκρούει στην επαγρύπνηση των άλλων δύο, οι οποίες την εμποδίζουν να προχωρήσει πέρα του δέοντος στον σφετερισμό της εξουσίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, η πολιτική ευταξία γίνεται κάτι που το υπερασπίζονται οι πάντες και όχι κάτι που προσπαθεί να το επιβάλλει μια εξουσία, ώστε να δει όλες τις άλλες να υποτάσσονται στην ίδια». Βλ. Α. Renaut, (2007), *ό.π.*, σελ. 99.

¹⁶³ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), *ό.π.*, σελ. 45.

ενεργητικής συμμετοχής στα κοινά και της αναγνώρισης της ελευθερίας των μελών της πολιτικής κοινότητας¹⁶⁴.

Καταληκτικά, η ρωμαϊκή αρχή της νομικά περιορισμένης διακυβέρνησης, σε συνδυασμό με την κικερώνεια θεώρηση ότι «η υποταγή στο νόμο δεν είναι ασυμβίβαστη με την έννοια της ηθικής ελευθερίας» και την εμβέλεια που προσέδωσε το ρωμαϊκό σύστημα δικαίου στην αρχή της ισονομίας¹⁶⁵, αποτέλεσαν τους πρωταρχικούς, αν όχι μόνιμους, συντελεστές του ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού¹⁶⁶. Μόνο υπό τη στέγη των νόμων μπορούσε κανείς να απολαύσει τη ρωμαϊκή ελευθερία (*libertas*)¹⁶⁷. Κι αυτό κατέστη δυνατό, επειδή η Ρώμη λειτούργησε και ως σαφής ιστορική αναγωγή ως προς τη διάπλαση πολιτειακής συνείδησης διά της ενεργού μαθητείας¹⁶⁸, ιδίως κατά την περίοδο της Αναγέννησης, όπου προσέφερε ένα πρότυπο διακυβέρνησης που συνένωνε όχι μόνο την ελευθερία με την αρετή, αλλά και το πολιτικό μεγαλείο και τη στρατιωτική ισχύ¹⁶⁹. Όπως σημειώνει από την πλευρά της η Coleman: «Όταν οι Ευρωπαίοι του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, αλλά και οι μεταγενέστεροι έκαναν λόγο για τα ευεργετήματα ενός μικτού πολιτεύματος, είχαν κατά νου αυτό που εκλάμβαναν ως πολιτεία του Ρωμαίου Κικέρωνα και όχι την πολιτεία του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη»¹⁷⁰. Για να συμπληρώσει ότι: «Ο αριθμός των σύγχρονων κρατών που αυτοαποκαλούνται δημοκρατίες και επεκτείνοντας γεωγραφικά από τη βόρεια Αμερική μέχρι την ευρωπαϊκή ήπειρο αποτελούν τους ιστορικούς, πρακτικούς και θεωρητικούς κληρονόμους της Αρχαίας Ρώμης»¹⁷¹.

¹⁶⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 132.

¹⁶⁵ Όπως επισημαίνει η Coleman: «Οι Ρωμαίοι ήταν ίσοι έναντι του νόμου, όχι όμως για ισάξια πράγματα. Επέμεναν σε μια αναλογική αμεροληψία ή σε ένα περί δικαίου αίσθημα. Όλοι οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στον δημόσιο βίο, όχι όμως ισότιμα αλλά ανάλογα με την κοινωνική τους θέση». Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 467.

¹⁶⁶ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 194.

¹⁶⁷ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 466.

¹⁶⁸ Δ.Ν. Χρυσοχόου, (2017), ό.π., σελ. 75-76.

¹⁶⁹ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 59.

¹⁷⁰ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 456.

¹⁷¹ J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 550.

1.3. Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες

Η σύγχρονη ευρωπαϊκή κουλτούρα, ο συνδυασμός της ρεπουμπλικανικής διοίκησης και της δημοκρατικής διακυβέρνησης έχουν ρίζες και στις μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις κράτη. Και ο λόγος είναι ότι εκεί, ειδικά στην κεντρική και βόρεια Ιταλία, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για μία διακυβέρνηση με βάση το νόμο και τους θεσμούς και όχι τη φεουδαρχική εξουσία¹⁷². Οι αυτόνομες πολιτικές οντότητες που δημιουργήθηκαν εκεί ήταν γεωγραφικά συμπαγείς πόλεις-κράτη, οι οποίες ήταν συγκριτικά ελεύθερες από τους συνεχείς περιορισμούς που επέβαλε η απασχολημένη σε άλλα μέτωπα γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην οποία ανήκαν¹⁷³. Ο μεγαλύτερος βαθμός αυτονομίας των εν λόγω πολιτικών οντοτήτων είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός διαφορετικού μοντέλου οικονομικής οργάνωσης βασισμένη στα κίνητρα και ευκαιρίες, ανοίγοντας το δρόμο προς την ευημερία¹⁷⁴.

Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες άρχισαν να αναπτύσσουν το χαρακτηριστικό πολιτικό σύστημα της ρεπουμπλικανικής αυτοκυβέρνησης κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ενδέκατου αιώνα¹⁷⁵. Εκείνη την εποχή, ορισμένες βόρειες κοινότητες ανέλαβαν οι ίδιες, αφηρώντας την παπική όσο και την αυτοκρατορική επικυριαρχία, να διορίσουν τους δικούς τους «υπάτους» και να τους περιβάλουν με ύπατη δικαστική εξουσία. Αυτό συνέβη στις πόλεις της Πίζα το 1085, του Μιλάνο το 1097, της Γένουα το 1099 και του Αρέτσο πριν από το 1100, του Μπέργκαμο το 1117, της Μπολόνια το 1123, της Πάντοβα και της Σιένα το 1125¹⁷⁶.

¹⁷² Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 90.

¹⁷³ Βλ. J. Coleman, (2006), *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης: Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση*, Τόμος Β', εισαγωγή Π.Σ. Βαλλιάνος, μετάφραση Γ.Ε. Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα, σελ. 414. Βλ. και Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 30.

¹⁷⁴ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 182. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 279 επ.

¹⁷⁵ Όπως επισημαίνει και ο Black: «Το μεταίχμιο, μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα, αποτέλεσε τη χρυσή εποχή μιας μικρής κλίμακας αστικής ανεξάρτητης διακυβέρνησης. Οι πόλεις περιγράφονταν πανομοιότυπα με λέξεις ενδεικτικές του κοινοτικού τρόπου ζωής: *commune* στα ιταλικά και τα γαλλικά, *Gemeinde* στα Γερμανικά, *commune* (πάλι), *communitas*, ή *universitass civium et burgensium*, στα Λατινικά». Η *de facto* αυτονομία αυτών των κοινοτήτων αναγνωρίστηκε με την «Ειρήνη της Κωνσταντίας» το 1183. Βλ. A. Black, (2018), *Η Πολιτική Σκέψη στην Ευρώπη του Μεσαίωνα (1250-1540)*, μετάφραση-επιμέλεια Δ.Κ. Γιαννακόπουλος, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σελ. 181-182. Βλ. και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 171.

¹⁷⁶ Οι Acemoglu και Robinson υποστηρίζουν ότι η στροφή σε πιο ρεπουμπλικανικά συστήματα διακυβέρνησης είχε ξεκινήσει ήδη από το 891 και την πόλη της Μόντενα και επεκτάθηκε σε ιταλικές πόλεις όπως το Τορίνο και την Κρεμόνα (924), το Τρεβίζο (997) και την Μπρέσια (1038). Βλ. D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 171.

Προοδευτικά, κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια του δωδέκατου αιώνα έλαβε χώρα ακόμη μια σημαντική εξέλιξη. Το σύστημα των υπάτων αντικαταστάθηκε βαθμιαία από μια μορφή διακυβέρνησης που είχε επίκεντρο κυβερνητικά συμβούλια που προεδρεύονταν από αξιωματούχος γνωστούς ως *podestà* (δημάρχους, άρχοντες)¹⁷⁷, που ονομάζονταν έτσι επειδή τους είχε παραχωρηθεί η ύπατη εξουσία ή *potestas* (ισχύς) στις εκτελεστικές όπως και τις δικαστικές υποθέσεις. Οι *podestà* διορίζονταν για ορισμένη θητεία σε κάθε πόλη και είχαν ως καθήκον να επιβλέπουν τις υποθέσεις της και να ελαχιστοποιούν τις εσωτερικές φατριαστικές συγκρούσεις, διατηρώντας και υπερασπιζόμενοι την ειρήνη¹⁷⁸. Έδιναν μάλιστα όρκο να απονέμουν δικαιοσύνη σύμφωνα με τους νόμους της πόλης¹⁷⁹. Εκλέγονταν με λαϊκή εντολή και συνήθως κυβερνούσαν με τη βοήθεια δύο κύριων συμβουλίων, το μεγαλύτερο από τα οποία μπορούσε να έχει μέχρι και εξακόσια μέλη, ενώ το εσωτερικό ή μυστικό συμβούλιο περιοριζόταν συνήθως σε σαράντα περίπου εξέχοντες πολίτες¹⁸⁰. Οι *podestà* ήταν συνήθως πολίτες άλλης πόλης και μετά την έγκριση των πεπραγμένων τους απαλλάσσονταν των καθηκόντων τους¹⁸¹.

Ένα τέτοιο συμβούλιο λειτούργησε στην Πάντοβα πριν από τη δεκαετία του 1170, στο Μιλάνο πριν από τη δεκαετία του 1180 και στη Φλωρεντία, την Πίζα, τη Σιένα και το Αρέτσο ως τα τέλη του αιώνα. Ως τα μέσα του δεκάτου τρίτου αιώνα, πολλές σημαντικές κοινότητες της Λομβαρδίας και της Τοσκάνης είχαν φτάσει, έτσι, στο επίπεδο της ανεξάρτητης πόλεως-κράτους, με γραπτά Συντάγματα, που εγγυούνταν τις εκλογικές και αυτοδιακυβερνητικές ρυθμίσεις τους¹⁸².

Όλες οι παραπάνω κοινότητες είχαν ορισμένα κοινά θεσμικά χαρακτηριστικά όπως¹⁸³: α) ήταν δημοκρατίες που διοικούνταν από εκλεγμένους υπάτους ή άρχοντες των οποίων η εξουσία περιοριζόταν αυστηρά· β) τα αντιπροσωπευτικά σώματα, όπως λαϊκές συνελεύσεις κι άλλου είδους συμβούλια λειτουργούσαν ως τα δεσμά της εξουσίας του κράτους και των εκτελεστικών του σωμάτων· γ) εκείνα τα σώματα δεν

¹⁷⁷ Ο *podestà* ήταν συνήθως πολίτης μιας άλλης πόλης, ώστε να διασφαλίζεται ότι οι τοπικοί δεσμοί ή εξαρτήσεις δεν θα επηρέαζαν την αμερόληπτη άσκηση της δικαιοσύνης εκ μέρους του. Βλ. Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 29.

¹⁷⁸ A. Πεχλιβανίδης, (2019), ό.π., σελ. 38-39.

¹⁷⁹ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 415. Βλ. και D. Acemoglu και J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 173.

¹⁸⁰ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 29-30.

¹⁸¹ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 34 υποσημ. 34.

¹⁸² Q. Skinner, «Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες», στο J. Duhn, (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε. 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, (επιμ.), μετάφραση Π. Χιωτέλλης, Α. Παρίση, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 77-78.

¹⁸³ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 175.

υπόκειντο σε καμία εκκλησιαστική ή αριστοκρατική εξουσία. Και δ) ήταν αυτοκυβερνώμενες οντότητες, υποστηριζόμενες από μία ισχυρή κοινωνία που ήταν σε θέση να κρατά τη δική της αυτονομία έναντι του κράτους. Αποτέλεσμα των παραπάνω θεσμικών χαρακτηριστικών ήταν η κατασκευή μίας «ιδεολογικής πανοπλίας» βασικό υλικό της οποίας ήταν μία πρώιμη έννοια της ελευθερίας, η οποία στηριζόταν σε δύο σαφείς και διακριτές ιδέες: α) την ελευθερία από κάθε εξωτερικό έλεγχο της πολιτικής ζωής· και β) το δικαίωμα της αυτοκυβέρνησης¹⁸⁴.

Εντούτοις, κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα αρκετοί signori, άρχοντες με φεουδαρχικό παρελθόν, κατάφεραν να πάρουν την εξουσία σε διάφορες πόλεις¹⁸⁵. Ιδιαίτερα στα μέσα του 14^{ου} αιώνα η οικονομική αστάθεια και ο φατριασμός που επήλθε σε ολόκληρη την ιταλική επικράτεια, ως αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων και των υποστηρικτών της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁸⁶, καθώς και της επιβίωσης των προνομίων των ελίτ σε πολλές ιταλικές πόλεις-κράτη¹⁸⁷. Αυτό υποχρέωσε έναν σημαντικό αριθμό πόλεων-κρατών να εγκαταλείψουν την κοινοτική διακυβέρνηση και της θέση της πήραν πιο δικτατορικά συστήματα¹⁸⁸.

Ο ρεπουμπλικανισμός ξεκινά από τη στιγμή που ορισμένα Κοινά επιβίωσαν και θεμελίωσαν διακυβέρνηση βασισμένη στο νόμο και στην αρχή των πολλών και όχι του ενός¹⁸⁹. Κι αυτό γιατί σύμφωνα με τον Skinner: «Ορισμένες πόλεις αφιερώθηκαν στην αντίσταση ενάντια στην άνοδο των τυράννων με πείσμα και σε κάποιες περιπτώσεις με επιτυχία, αναπτύσσοντας κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής μια εντεινόμενη αυτοσυνείδηση της αξίας της πολιτικής ανεξαρτησίας και της δημοκρατικής αυτοδιοίκησης»¹⁹⁰.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πόλεις-κράτη της Φλωρεντίας και της Βενετίας. Ως προς την Φλωρεντία, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λαϊκή διακυβέρνηση που εγκαθίδρυσαν οι Φλωρεντινοί το 1494 μετά την κατάρρευση του

¹⁸⁴ Q. Skinner, (1997), ό.π., σελ. 32-33.

¹⁸⁵ Q. Skinner, (1997), ό.π., σελ. 78. Βλ. και J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 447.

¹⁸⁶ Όπως σημειώνει από την πλευρά του ο Black: «Ο ύστερος 13ος και πρώιμος 14ος αιώνας ήταν μία περίοδος συγκρούσεων, εξεγέρσεων και πειραματισμών». Βλ. A. Black, (2018), ό.π., σελ. 182.

¹⁸⁷ Όπως το Μιλάνο, η Γένοβα, η Πίζα, η Μάντοβα, η Μόντενα και η Ραβέννα. Βλ. D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 528-529.

¹⁸⁸ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 437-438. Βλ. και Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 50, όπως και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 530.

¹⁸⁹ Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 90-91.

¹⁹⁰ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 53.

καθεστώς των Μεδίκων¹⁹¹ (το οποίο είχε εγκαθιδρυθεί από το 1434) και του κεντρικού ρόλου που είχε στο Φλωρεντικό σύστημα λαϊκής διακυβέρνησης το Μεγάλο Συμβούλιο. Μέχρι την επαναφορά τους στην εξουσία το 1512, κάθε μέλος του Μεγάλου Συμβουλίου (το οποίο αριθμούσε τρεις χιλιάδες μέλη) είχε τη δυνατότητα να διεκδικήσει κάποιο αξίωμα και όλοι οι άρχοντες διορίζονταν από το Συμβούλιο μέσω εκλογής ή και κλήρωσης. Οι δημόσιες θέσεις καταλαμβάνονταν εκ περιτροπής και δεν επιτρεπόταν να παραμείνει κανένας στο ίδιο αξίωμα για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος να αναπτύξει ιδιοφελή νοοτροπία¹⁹². Οι νόμοι της Φλωρεντίας έπρεπε να επικυρωθούν μέσω ψηφοφορίας από το Μεγάλο Συμβούλιο και οι φόροι συλλέγονταν μόνο με τη σύμφωνη γνώμη του¹⁹³. Όπως σημειώνει και η Coleman: «Το συμβούλιο αυτό άσκησε πρωτοφανή επίπεδα επί της εκτελεστικής Σινιορίας, διαμορφώνοντας παράλληλα το πλαίσιο στο οποίο έζησε τις δικές του δημοκρατικές εμπειρίες ο Μακιαβέλι»¹⁹⁴. Σταδιακά όμως το Συμβούλιο έχασε τον ευρύτερα αντιπροσωπευτικό του χαρακτήρα για να καταλήξει ένα Συμβούλιο ισχυρών οικονομικών παραγόντων και ευγενών. Μετά δε μάλιστα την τυπική επικράτηση των Μεδίκων τον 16^ο αιώνα, η λειτουργία του Συμβουλίου ήταν αποκλειστικά συμβουλευτική¹⁹⁵.

¹⁹¹ Για το πώς επεκτάθηκαν οι τυραννικές πρακτικές των Μεδίκων στη Φλωρεντία με την εγκαθίδρυση, πρώτα από τον Κόζιμο, του νέου Συμβουλίου των Εκατό το 1458 και έπειτα από τον Λαυρέντιο με τη δημιουργία ενός νέου μόνιμου Συμβουλίου των Εβδομήντα το 1480 βλ. Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 148. Για ιστοριογραφικά στοιχεία σχετικά με την οικογένεια των Μεδίκων και ιδίως για τις προσωπικότητες των Κοσμά του Πρεσβύτερου και του Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπή βλ. και Σ. Μακρής, (2009), ό.π., σελ. 46-52.

¹⁹² Q. Skinner, (1997), ό.π., σελ. 81.

¹⁹³ Το Μεγάλο Συμβούλιο (Consiglio Maggiore), το οποίο προοδευτικά έφτασε να αντιπροσωπεύει το ένα πέμπτο του συνολικού ανδρικού πληθυσμού άνω των είκοσι εννέα ετών, απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη ισχύ μετά την κατάργηση με νόμο το 1495 της έκτακτης λαϊκής συνέλευσης, του *parlamento*, στην οποία μπορούσε να συμμετάσχει ολόκληρη η πόλη προκειμένου να εγκρίνει ή να απορρίψει δια βοής μια σημαντική πρόταση. Βλ. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 52-55. Βλ. επίσης Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 179.

¹⁹⁴ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 458.

¹⁹⁵ Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 141-142. Αποτιμώντας η Coleman την δημοκρατία την περίοδο ακμής του Μεγάλου Συμβουλίου αναφέρει ότι: «τα πρότυπα δεν ήταν αυτά της συμμετοχικής δημοκρατίας, όπου όλοι οι πολίτες, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, συμμετέχουν εκ περιτροπής στη διακυβέρνηση. Η δημοκρατία αφορούσε κάπου τρεις χιλιάδες πολίτες, όλοι τους μέλη των οικογενειών που κατείχαν τα υψηλότερα αξιώματα κατά την εποχή των Μεδίκων. Μια *republica popolare* ή ένα *governo popolare* δεν είναι συμμετοχική δημοκρατία». Βλ. και J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 478.

Ακόμη και μετά την επιστροφή των Μεδίκων στη Φλωρεντία το 1512¹⁹⁶, απόρροια της εισβολής του στρατού του Φερδινάνδου της Ισπανίας στην Ιταλία¹⁹⁷ το πολιτικό περιβάλλον της πόλης ήταν ακόμη ρεπουμπλικανικό. Οι θεσμοί της λειτουργούσαν και λίγες φορές έθεσαν εμπόδια στις επιδιώξεις της οικογένειας. Ακόμα και όταν καταλύθηκε η ρεπουμπλικανική διοίκηση, στοιχεία της επιβίωσαν σε αρκετές πόλεις, επειδή αποτελούσαν μέρος της πολιτικής παράδοσης. Επί παραδείγματι, στα συμβούλια της πόλης, μολονότι αφαιρέθηκαν σημαντικές πολιτικές λειτουργίες, συνέχισαν ωστόσο να λειτουργούν ως ενεργό σκέλος της διοίκησης¹⁹⁸. Παράλληλα, η δημοκρατική πολιτική θεωρία γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κι αυτό σύμφωνα με τον Skinner για τρεις λόγους: *«την ανάμνηση της επιτυχούς αποκατάστασης της δημοκρατίας μεταξύ 1494 και 1512· την ελπίδα να ανατραπεί ξανά το καθεστώς των Μεδίκων -ελπίδα που πραγματοποιήθηκε όντως το 1527· τέλος, την ανάγκη να διατηρηθεί στο μεταξύ ζωντανό ένα αντιπολιτευτικό πνεύμα ενάντια στις υποτιθέμενες δεσποτικές και τυραννικές πρακτικές»*¹⁹⁹

Αναφορικά με τη Βενετία, κατάφερε και πέτυχε τη διατήρηση του πολιτεύματος που είχε εγκαθιδρύσει το 1297 μέχρι και την τελική πτώση της Δημοκρατίας το 1797²⁰⁰. Το πολίτευμα αυτό αποτελούνταν από τρία στοιχεία: i) Το Μεγάλο Συμβούλιο, υπεύθυνο για τον διορισμό των περισσότερων αξιωματούχων της πόλης· ii) Τη Γερουσία που είχε τον έλεγχο των εξωτερικών και των οικονομικών υποθέσεων· Και τέλος, iii) το δόγη, ο οποίος με το συμβούλιο του ήταν ο εκλεγμένος αρχηγός της κυβέρνησης²⁰¹.

Το ενετικό πολίτευμα, αν και ποτέ δεν καταγράφηκε επίσημα σε ένα κείμενο συγκρίσιμο προς τα σύγχρονα τυπικά, διακρινόταν για τον υψηλό, για τα δεδομένα του ύστερου μεσαίωνα και της αναγεννησιακής περιόδου, βαθμού θεσμοποίησής του, καθώς και για τον χαμηλό βαθμό εσωτερικών κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών και άσκησης βίας²⁰². Το πολιτικό καθεστώς της Βενετίας ήταν ρεπουμπλικανικό για

¹⁹⁶ Οι οποίοι εκδιώχθηκαν εκ νέου το 1527 από τους Φλωρεντινούς, οι οποίοι διακήρυξαν για μία ακόμη φορά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Βλ. Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 149.

¹⁹⁷ Κ. Σκίνερ, (2001), Μακιαβέλι, μετάφραση Κ. Αθανασίου, επιμέλεια Θ. Νικολαΐδης, Νήσος, Αθήνα, ό.π., σελ. 39.

¹⁹⁸ Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 94.

¹⁹⁹ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 188.

²⁰⁰ W.H. McNeil, (2020), *Βενετία: Γέφυρα Δύσης και Ανατολής, 1081-1797*, μετάφραση Γ. Μίχα, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 105.

²⁰¹ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 174.

²⁰² Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 288.

μία σειρά λόγους, όπως: α) η έλλειψη κληρονομικής ανάθεσης του ανώτατου πολιτικού αξιώματος, β) η κατοχή για περιορισμένη περίοδο δημόσιων αξιωμάτων, γ) η επιτήρηση και ο έλεγχος όλων των επιτροπών και των υπαλλήλων, δ) η διευθέτηση των συγκρούσεων με διαδικασίες ψηφοφορίας σε σώματα με ευρεία συμμετοχή και ε) τη λήψη μέτρων για το «κοινό καλό» ή την «ίση δικαιοσύνη», όπως η μέριμνα για την παροχή επαρκούς ποσότητας σιτηρών, οι πολιτικές για την απασχόληση σε κρατικές επιχειρήσεις, η στρατολόγηση πληρωμάτων για τους πολεμικούς στόλους με κλήρο και με δικαίωμα εναλλαγής κ.ο.κ. Όλα τα παραπάνω δημιουργούσαν την εικόνα μίας απρόσωπης κρατικής εξουσίας, η οποία αποτελούνταν από αμερόληπτους κρατικούς μηχανισμούς²⁰³.

Η ρεπουμπλικανική φύση του πολιτικού καθεστώτος στη Βενετία προκάλεσε και τον θαυμασμό του James Harrington, ο οποίος στο έργο του *The Commonwealth of Oceana* υποστηρίζει ότι το πολιτικό καθεστώς της Βενετίας μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο προς μίμηση της βρετανικής κοινοπολιτείας: «*Η κοινοπολιτεία της Βενετίας, αυτή η οποία ανάμεσα σε όλες τις άλλες είναι η πλέον εξισωτική στο σύνταγμα, είναι εκείνη στην οποία δεν υπήρξε ποτέ σύγκρουση μεταξύ της γερουσίας και του λαού [...]. Δεν έχω μπει σε μια πιο συγκεκριμένη περιγραφή αυτού του τύπου ψηφοφορίας, διότι εκείνος της Βενετίας, που αποτελεί το χαρακτηριστικό πρότυπο, είναι από όλους τους άλλους ο πιο τέλειος*»²⁰⁴.

Τη σοφία του πολιτεύματος της Βενετίας, εν είδει συνολικής αποτίμησής του, αποτυπώνει ο Παναγόπουλος: «*Οι Βενετοί πήραν κάθε μέτρο για να εμποδίσουν τη συγκέντρωση πολιτικής δύναμης στα χέρια μιας εξουσίας μόνο ή ενός συμφέροντος ή στα χέρια ενός δήμου. Δημιούργησαν μια μικτή διακυβέρνηση όπου ένα μοναρχικό στοιχείο ισορροπούσε με ένα αριστοκρατικό στοιχείο· και ακόμη είχαν ρυθμίσει το σύστημα με τέτοιο τρόπο ώστε μόνο τα αξιώματα του Δόγη και των αντιπροσώπων του Αγίου Μάρκου να είναι ισόβιοι θεσμοί. Αυτοί ελέγχονταν τόσο καλά ώστε η χρησιμοποίηση της δύναμης των θεσμών για προσωπικό όφελος ήταν αδύνατη. Σχεδόν όλοι οι άλλοι αξιωματούχοι, από τα μέλη του Ανώτατου Συμβουλίου μέχρι τους δικαστές του Συμβουλίου των Δέκα υπηρετούσαν για σύντομο χρονικό διάστημα, από έξι μήνες μέχρι*

²⁰³ Γ. Μηλιός, (2020), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 279-280.

²⁰⁴ J. Harrington, (1992), *The Commonwealth of Oceana and 'A System of Politics'* (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (J. Pocock, Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 33-34.

ένα χρόνο. Η συνεχής εναλλαγή των ευθυνών ματαίωσε κάθε προσπάθεια για κατάχρηση εξουσίας. Η συνταγματική διάρθρωση της κυβέρνησης, από την άλλη μεριά, επέβαλε ένα σύστημα ελέγχου πάνω στη δύναμη του κάθε ενός»²⁰⁵.

Από την πλευρά του ο Χρυσόγονος υποστηρίζει το πολίτευμα της Βενετίας ήταν ολιγαρχικό, αφού: «η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων της ίδιας της Βενετίας και το σύνολο του πληθυσμού των κτήσεων της στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων. Γενικότερα άλλωστε οι κτήσεις εκείνες ουδέποτε ενσωματώθηκαν στην πόλη-κράτος, αφού αντιμετωπιζόνταν από την τελευταία ως αντικείμενα οικονομικής εκμετάλλευσης [...] Η διαρκώς ετεροβαρής αυτή σχέση απέκλειε την οικοδόμηση μιας ενιαίας συλλογικής ταυτότητας και έθετε *de facto* όρια στην ενετική επέκταση στην ιταλική χερσόνησο, καθιστώντας αδιανόητη την οικοδόμηση ενός ιταλικού εθνικού κράτους με πυρήνα τη Βενετία»²⁰⁶.

Όλα τα ανωτέρω δεικνύουν ότι οι δημοκρατικές πόλεις της Βορείου Ιταλίας δημιούργησαν μια τεράστια παράδοση και εμπειρία γύρω από το φαινόμενο του ρεπουμπλικανισμού, ιδίως ως μέσο υπεράσπισης των παραδοσιακών ελευθεριών των πόλεων-δημοκρατιών απέναντι στην αναδυόμενη τυραννία των *signori* και των κοσμικών δυνάμεων της Εκκλησίας²⁰⁷. Όπως σημειώνει και ο Μακρής: «Η ιστορική εμπειρία των πόλεων-δημοκρατιών του Ιταλικού Βορρά στο πρώιμο νεοτερικό ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, αναζωογόνησε την κλασική τέχνη της *civitas* και το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες της κοινής ζωής, της πολιτικής κοινότητας, η οποία εδράζεται στις αξίες και τις πολιτειακές ποιότητες της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αυτό-κυβέρνησης»²⁰⁸. Γι αυτό και έχει υποστηριχθεί ότι ο Ιταλός του 15^{ου} αιώνα υπήρξε σύμφωνα με τον Burckhardt «ο πρώτος σύγχρονος ευρωπαίος»²⁰⁹.

Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες προκάλεσαν μία πλούσια πολιτική γραμματεία όπου πολλά επιχειρήματα υπέρ της λαϊκής διακυβέρνησης²¹⁰. Οι πόλεις-δημοκρατίες αποτέλεσαν την πρώτη περίπτωση, στην μετακλασική πολιτική σκέψη, ανάπτυξης επιχειρημάτων για και στο όνομα του αυτοπροσδιορισμού και της λαϊκής κυριαρχίας,

²⁰⁵ Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 81-82.

²⁰⁶ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 288-289.

²⁰⁷ Q. Skinner, (2018), ό.π.,σελ. 345.

²⁰⁸ Σ. Μακρής, (2009), ό.π., σελ. 219.

²⁰⁹ Π. Βαλλιάνος, (2010), ό.π., σελ. 42.

²¹⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Leonardo Bruni, ο οποίος περιέγραψε το πολίτευμα της Φλωρεντίας. Βλ. A. Black, (2018), ό.π., σελ. 199 επ.

με τα επιχειρήματα αυτά να αποκτούν ευρεία επιρροή όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά και στην Ευρώπη και την Αμερική, στην αυγή της Μεταρρύθμισης και της αναβίωσης του πολιτικού λόγου κατά τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα²¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιταλικές πόλεις διατήρησαν μέχρι και τον 16^ο αιώνα μια εδραιωμένη αντίληψη της πολιτειακής μοναδικότητάς τους, καθώς και ένα διακριτό τρόπο ζωής ή *vita active civilis*: «κάτι που να εξηγεί την αντίσταση των πόλεων στην υιοθέτηση ξένων κυβερνητικών θεσμών»²¹²: Και η Coleman εξηγεί ότι «καθώς δεν υπήρχαν γραπτά Συντάγματα, οι κοινότητες λειτουργούσαν η καθεμία με τα δικά της, διαφορετικά τοπικά έθιμα, νόμους, κανονισμούς ή θεσπίσματα, που καθόριζαν τις λειτουργίες και τα καθήκοντα των αρχόντων και τη σύνθεση των συμβουλίων»²¹³. Και συμπληρώνει ειδικότερα προς τη σοφία του ρωμαϊκού πολιτεύματος ότι: «αναγνώρισε ότι η διαιρεμένη εξουσία ενός μικτού πολιτεύματος είναι από τη φύση της πιο αποτελεσματική από τη συγκεντρωμένη εξουσία ενός απλού καθεστώτος»²¹⁴.

Ο ρεπουμπλικανισμός των ιταλικών πόλεων του βορρά ευνόησε την ανάπτυξη της Αναγέννησης (1400-1600)²¹⁵, αφού τα κοινά των μεσαιωνικών πόλεων αποτέλεσαν χώρο απελευθέρωσης ανθρώπων, κοινωνικών δυνάμεων και ιδεών, που αντιτάχθηκαν στην ισοπεδωτική εξουσία των αρχόντων, μέσω ενός ιδιότυπου συστήματος ελέγχου και ισορροπιών²¹⁶. Η Αναγέννηση αντικατοπτρίζει την εδραίωση του ρεύματος του πολιτικού ουμανισμού (*civic humanism*)²¹⁷, όπως διαμορφώθηκε μέσα από τις εμπειρίες των πολιτειών της Βορείου Ιταλίας²¹⁸, αντλώντας τη νομιμότητά του στα

²¹¹ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 58.

²¹² Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 35.

²¹³ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 426.

²¹⁴ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 526.

²¹⁵ Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 9.

²¹⁶ Ε. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 67-95.

²¹⁷ Ο Black τον μεταφράζει ως «αστικό ουμανισμό», «δηλαδή σαν μια ακριβής εφαρμογή των ανθρωπιστικών αξιών στην κοινωνική και πολιτική ζωή, στο πλαίσιο της «πόλης-κράτους». Η υψηλότερη αξία είναι η ατομική προσωπικότητα η οποία επιβεβαιώνεται μέσω μιας πολιτικής δράσης, εμπνευσμένης από την αρετή και αποσκοπούσας στη δόξα, μέσα σε μία ανεξάρτητη, αυτοκυβερνώμενη δημοκρατία, όπου οι άνθρωποι μπορούν να αξιοποιούν τα ταλέντα τους για το καλό ολόκληρης της κοινότητας» Βλ. A. Black, (2018), ό.π., σελ. 197.

²¹⁸ Επί παραδείγματι στην αναγεννησιακή Φλωρεντία, ο πολιτικός λόγος του ουμανισμού βοήθησε τις ηγετικές ομάδες να αντιληφθούν την πολιτεία τους όχι ως συνάθροιση αυτοκυβερνώμενων συντεχνιακών ενώσεων ενταγμένων στο πλαίσιο της ευρύτερης μεσαιωνικής δικαιοκράτειας, αλλά ως ένα κυρίαρχο κοσμικό κράτος καθοδηγούμενο από την αριστοκρατία της αρετής, θέτοντας έτσι τις βάσεις για μια νέα εκκοσμηκευμένη προσέγγιση η οποία ήταν ανθρωπιστική και βαθύτατα πολιτική:

ιδεώδη της δημοκρατικής ελευθερίας, όπως αντικατοπτρίστηκαν στη ρωμαϊκή *res publica*, που ήταν συνυφασμένη με τη συντεταγμένη συμμετοχή του λαού στα κοινά μέσω των νομίμων αντιπροσώπων του²¹⁹.

Από αυτή τη δεξαμενή ιδεών και ενεργών πολιτών και μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες γεννήθηκε ο δυναμισμός που έκανε την Ιταλία την πιο επιτυχημένη οικονομικά και καλλιτεχνικά περιοχή της Ευρώπης²²⁰, γνωρίζοντας το απόγειό της τον 15^ο αιώνα, με την κληρονομιά της να διαπνέει τα έργα του Machiavelli²²¹.

υπογραμμίζοντας τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Βλ. Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010α), ό.π., σελ. 36, καθώς και Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 47.

²¹⁹ Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 114.

²²⁰ Φ. Μπαρούτσος, (2019), ό.π., σελ. 98-99.

²²¹ J. Coleman, (2006), ό.π., σελ. 421.

1.4. Ο αγγλικός Ρεπουμπλικανισμός

Ο ουμανισμός της Αναγέννησης επέδρασε σημαντικά στην πολιτική σκέψη της Αγγλίας του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, δίνοντας μορφή στα επιχειρήματα διανοουμένων και προσφέροντας παράλληλα το αναγκαίο ιστορικό βάθος και τη φιλοσοφική ερμηνεία για τις αγωνιώδεις περιόδους των συγκρούσεων που συντελέστηκαν εκείνη την περίοδο, των εμφυλίων πολέμων, της επανάστασης και της μεταρρύθμισης²²².

Η αγγλόφωνη ιστορία έχει ιδιαίτερη αξία για την μελέτη της εξέλιξης των σύγχρονων θεωριών περί κρατικής εξουσίας και ελευθερίας των πολιτών, με εμβληματικότερα παραδείγματα την Magna Carta το 1215, το θεμέλιο των βρετανικών πολιτικών θεσμών²²³ και την Χάρτα Δικαιωμάτων (Bill of Rights) το 1688, απότοκος της Ένδοξης Επανάστασης του 1688. Παράλληλα, ο Ροσοκ έχει επισημάνει τη σημασία της ρεπουμπλικανικής παράδοσης για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκε η κοινωνική θεωρία στη Βρετανία τον 18^ο αιώνα, ενόψει των νέων οικονομικών και πολιτικών δεδομένων της εμπορικής κοινωνίας²²⁴.

Η Magna Carta (1215)²²⁵ θέσπισε μερικές θεμελιώδεις αρχές²²⁶, οι οποίες περιόριζαν την εξουσία του βασιλιά²²⁷. Η σημαντικότερη από αυτές προέβλεπε ότι ο βασιλιάς έπρεπε να διαβουλευεται με τους βαρόνους προτού επιβάλλει φόρους²²⁸. Η συνέλευση αυτή των βαρόνων, που ονομάστηκε curia major ή magnum consilium από το 1265 και έπειτα²²⁹, με τη μεσολάβηση του Simon de Montfort, εμπλούτισε τη

²²² Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 95.

²²³ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 229.

²²⁴ Δ.Γ. Δρόσος, (2016), *Το Ευγενές Εμπόριο της Συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Νήσος, Αθήνα, σελ. 76, υποσημ. 5.

²²⁵ Ολόκληρο το κείμενο της Magna Carta μεταφρασμένο στα ελληνικά βλ. Χ. Σταμέλος, (2020), *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 155-166.

²²⁶ Κατά τον Χρυσόγονο οι ρυθμίσεις της Magna Carta: «δεν περιείχαν τίποτε το επαναστατικό, ακόμη και για τα δεδομένα της εποχής. Επρόκειτο κυρίως για καταγραφή ήδη ακολουθούμενων (από τον 12^ο αιώνα) πρακτικών, που εξέφραζαν τον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ μοναρχίας και φεουδαρχίας». Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 264.

²²⁷ Για το περιεχόμενο της Magna Carta βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 110, υποσημ. 37.

²²⁸ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2013), *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη: Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, μετάφραση Φιλιππάτος, Α., Λιβάνης, Αθήνα, σελ. 203.

²²⁹ Το Magnum Consilium αποτελεί μετεξέλιξη της Curia Regis, η οποία εμφανίστηκε μετά την νορμανδική κατάκτηση. Από τις αρχές του 12 αιώνα, ο βασιλιάς συμβουλευεται για τη διακυβέρνηση της χώρας ορισμένα μόνο από τα μέλη της, συνιστώτας τη λεγόμενη μικρή Curia Regis, η οποία σε ευρύτερη σύνθεση χαρακτηρίζεται ως Magnum Consilium (Μεγάλο Συμβούλιο). Κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα αυτά τα συμβούλια υπέστησαν μεταβολές, εξελίχθηκαν και απέκτησαν χαρακτηριστικά στα οποία αναγνωρίζονται οι σύγχρονοι θεσμοί, όπως επί παραδείγματι η διάκριση ανάμεσα στην Βουλή των Κοινοτήτων και την Βουλή των Λόρδων ή την αφετηριακή διαμόρφωση της ευθύνης των

σύνθεσή της με εκπροσώπους των πόλεων, κατώτερους ευγενείς και κληρικούς, εισάγοντας με αυτό το τρόπο και για τέσσερις αιώνες ένα καθεστώς διαπραγμάτευσης με τον θρόνο. Παρά τις αντιπαραθέσεις, διαμόρφωσε την σταδιακή συμμετοχή αυτής της πρώιμης μορφής κοινοβουλίου στην άσκηση της εξουσίας, πετυχαίνοντας μία πρωτόλεια θεσμική ισορροπία ανάμεσα στον Βασιλιά και τους αντιπροσώπους της χώρας²³⁰.

Η σημασία της Magna Carta είναι διττή: Αφενός, αποτέλεσε προϊόν συμβιβασμού και όχι ένοπλης σύρραξης, όπως ήταν ο κανόνας εκείνη την εποχή· Αφετέρου, περιείχε μία σειρά διατάξεων που κατοχύρωνε ελευθερίες, που έδιναν τη δυνατότητα διεύρυνσής τους στο μέλλον υπέρ των ελεύθερων ανθρώπων²³¹. Στους αιώνες που ακολούθησαν, ο Χάρτης επικράτησε ως δίκαιο που εφαρμόζουν τα δικαστήρια του common law έναντι των αξιωματούχων του Στέμματος και μοιλονότι η εφαρμογή αυτή πολύ συχνά συνοδεύτηκε από πρόδηλους αναχρονισμούς σχετικά με το περιεχόμενο του Χάρτη, παρ' όλα αυτά, θεμελίωσε μία μακρά παράδοση συνάρθρωσης του common law με τον αγγλικό συνταγματισμό²³².

Τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα πριν από τον Bill of Rights του 1689 χαρακτηρίζονται από πυκνότητα και ρευστότητα. Πριν την Ένδοξη Επανάσταση προηγήθηκαν τρεις εμφύλιοι πόλεμοι, οι οποίοι κατέληξαν στην συνταγματική μοναρχία του Γουλιέλμου της Οράγγης²³³. Οι αγγλικοί εμφύλιοι πόλεμοι του 17^{ου}

υπουργών (impeachment). Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 105-106. Βλ. επίσης Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 270.

²³⁰ Ι. Καμτσιδου, (2011), *Το Κοινοβουλευτικό σύστημα: Δημοκρατική αρχή και κυβερνητική ευθύνη*, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 20-21.

²³¹ Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), *Λαϊκή Κυριαρχία και Κοινοβουλευτισμός στην Αγγλία: Το αγγλικό πολίτευμα και κυβερνητικό σύστημα. Συμβολή στην συνταγματική και ιστορική διαρεύνηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 50. Ο Τασόπουλος εντοπίζει στην Magna Carta τον θεμελιώδη κανόνα δίκαιης διαδικασίας, ως προέκταση της φυσικής δικαιοσύνης ότι η υπεράσπιση ενός ανθρώπου πρέπει να ακούγεται με τη δέουσα προσοχή, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 39, το οποίο ορίζει: «Κανείς ελεύθερος άνθρωπος δεν θα συλληφθεί ή φυλακιστεί, ούτε θα του αφαιρεθούν τα δικαιώματα ή η περιουσία του, ούτε θα κηρυχθεί παράνομος, ούτε θα εξοριστεί, ούτε θα στερηθεί με οποιονδήποτε τρόπο τη θέση του, ούτε θα κινηθούμε εναντίον του, ούτε θα στείλουμε άλλους για αυτό τον σκοπό, παρά μόνο με βάση τη νόμιμη κρίση των ίσων του ή σύμφωνα με τον νόμο της χώρας». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 188. Για την μετάφραση του συγκεκριμένου άρθρου βλ. και Χ. Σταμέλος, (2020), ό.π., σελ. 161.

²³² Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 49-50.

²³³ Για το εάν η Ένδοξη Επανάσταση ήταν ή όχι Εμφύλιος Πόλεμος, τοποθετείται ο Armitage: «Εάν τα γεγονότα της Ένδοξης Επανάστασης συνιστούν έναν τέταρτο αγγλικό εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος συμπληρώνει τους άλλους τρεις που συμβατικά καταμετρώνται μεταξύ του 1641 και του 1649, τότε ο πόλεμος αυτός έληξε προτού καλά-καλά ξεκινήσει τους τελευταίους μήνες του 1688. Ίσως, εντέλει, η Ένδοξη Επανάσταση να ήταν ο αγγλικός- ή ο βρετανικός- εμφύλιος που έβαλε τέλος σε όλους τους άλλους εμφύλιους πολέμους: ένας πόλεμος μεταξύ εμφύλιων παρατάξεων, κατά τον οποίο και οι δύο

αιώνα αποτέλεσαν ιστορική καμπή σε ένα βαθμό για τις σχέσεις εξουσίας και ακόμη περισσότερο για τον πολιτικό στοχασμό αναφορικά με την εξέλιξη, τις προοπτικές και τη δικαιολόγησή τους²³⁴. Η σπουδαιότητά τους είναι τόσο μεγάλη που μπορεί να συγκριθεί και με τη Γαλλική Επανάσταση²³⁵.

Στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, ιδίως κατά το δεύτερο μισό²³⁶, διαμορφώνεται σταδιακά μια αντίληψη για τη διακυβέρνηση ως σύστημα ελέγχου της διοίκησης από εκλεγμένα σώματα αντιπροσώπων, αντίληψη που επηρέασε σημαντικά τη θεωρία της δημοκρατίας έως σήμερα²³⁷. Η κοινή γνώμη αναδύεται ως σημαντικός παράγοντας της πολιτικής²³⁸. Παράλληλα και ως συνέχεια της λουθηρανικής διδασκαλίας, εμφανίζεται το ρεύμα ιδεών του πολιτικού ριζοσπαστισμού (εναλλακτικά του προτεστανισμού), σκιαγραφώντας σε πολύ γενικές γραμμές το ρόλο του δικαιώματος στην προσωπική κρίση. Το ιερό δικαίωμα στην προσωπική κρίση έμελλε να γίνει το έμβλημα της θρησκευτικής ανεκτικότητας²³⁹ και στη συνέχεια μιας πιο διευρυμένης αντίληψης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία²⁴⁰. Ο ριζοσπαστισμός αυτός εκφράστηκε πολιτικά με τους «Levellers», οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν την περίοδο 1647-1650, δηλαδή στον πρώτο εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στο Στέμμα και το Κοινοβούλιο, που βρήκε νικητή τον Oliver Cromwell, στον στρατό του οποίου γνώρισαν σημαντική διείσδυση²⁴¹. Βασική επιδίωξη των Levellers ήταν η κατάργηση των διαφορών της κοινωνικής θέσης, της πολιτικής ιεραρχίας, ακόμα και της ιδιοκτησίας, με στόχο την επίτευξη της ισότητας όλων των ανθρώπων²⁴².

πλευρές διέθεταν στράτευμα αλλά δεν διεκδικούσαν εδάφη, ούτε ενεπλάκησαν σε στρατιωτικές συγκρούσεις μεταξύ τους (τουλάχιστον όχι σε αγγλικό έδαφος). Αντ' αυτού, διευθέτησαν αναίμακτα τη μετάβαση της εξουσίας από τη μια παράταξη στην άλλη: επρόκειτο για μια πολιτισμένη και πιθανόν εμφύλια διαδικασία, την οποία όμως δύσκολα θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε πόλεμο». Βλ. D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 149.

²³⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 140.

²³⁵ Γ. Μωραϊτης, (2019), Φιλοσοφία της Κυριαρχίας: Στοχασμοί στην Πολιτική και Κοινωνική Θεωρία του Τόμας Χομπς και του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, Νησος, Αθήνα, σελ. 31-32.

²³⁶ Ο Παπαγρηγορίου χαρακτηρίζει τον αγγλικό «συνταγματικό 17^ο αιώνα» ως διχασμένο κι αυτό γιατί κατά το πρώτο μισό του διεξάγονται οι εμφύλιοι πόλεμοι, η εκτέλεση του Καρόλου του Α' και η στρατιωτική δικτατορία του Cromwell, ενώ κατά το δεύτερο μισό, ο συνταγματικός βίος ομαλοποιείται και πάλι λόγω της Ένδοξης Επανάστασης του 1688. Βλ. Β.Ι. Παπαγρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 89-90.

²³⁷ Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 45.

²³⁸ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 517.

²³⁹ J. Robertson, (2019), *Ο Διαφωτισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*, πρόλογος Π.Μ. Κιτρομηλίδης, μετάφραση Θ. Αναγνωστόπουλος, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 66-70.

²⁴⁰ Γ. Μολύβας, (2018), ό.π., σελ. 399, 402.

²⁴¹ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 321.

²⁴² G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 518-522. Βλ. και Γ. Μωραϊτης, (2019), ό.π., σελ. 40.

Κατά τον 17^ο αιώνα κεντρικό ζήτημα αποτελεί η θέσπιση συνταγματικού χάρτη στην Αγγλία, όπου οι αντίπαλοι της μοναρχίας των Stuart, η οποία αντικατέστησε τη δυναστεία των Τιτόρ²⁴³, αμφισβητούν τις εξουσίες του στέμματος, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1640, αρχίζοντας να περιγράφουν τους εαυτούς τους ως ελεύθερους πολίτες και όχι ως υπηκόους του βασιλέα τους, οι οποίοι κατέχουν την προσωπική ελευθερία τους απλώς και μόνο χάριτι του Στέμματος²⁴⁴. Εξέφρασαν την αντίρρηση ότι, στον βαθμό που επαφίονταν στην καλή θέληση του Στέμματος για τη διατήρηση των ελευθεριών τους, ήταν καταδικασμένοι να ζουν ως δούλοι και όχι ως ελεύθεροι υπήκοοι, υποκείμενοι σε μια αυθαίρετη εξουσία ικανή να παρέμβει ανά πάσα στιγμή στην άσκηση των ελευθεριών τους. Τόσο ο Ιάκωβος ο Α΄²⁴⁵, όσο και ο διάδοχός του στο θρόνο Κάρολος Α΄ φιλοδοξούσαν να ενισχύσουν την μοναρχία, περιορίζοντας παράλληλα την επιρροή του Κοινοβουλίου και εδραιώνοντας απολυταρχικούς θεσμούς παρόμοιους με αυτούς της Ισπανίας και της Γαλλίας²⁴⁶. Γι αυτό ήταν φυσικό ότι η πολιτική θεωρία του δέκατου εβδόμου αιώνα στην Αγγλία δημιούργησε θεωρητικά έργα με επιπτώσεις εξαιρετικά αντιμοναρχικές²⁴⁷.

Η αντίδραση στις παραπάνω επιδιώξεις εκφράστηκε μέσω της αναβίωσης του ρωμαϊκού οράματος της πολιτικής ελευθερίας από κάποιους ομιλητές στο Κοινοβούλιο, οι οποίοι έκαναν λόγο για συστηματική παραβίαση εκ μέρους του Στέμματος θεμελιωδών ελευθεριών, ειδικά για τη φυλάκιση υπηκόων χωρίς αποχρώντα λόγο και την επιβολή κατασχέσεων χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου. Όσο, λοιπόν, οι Stuart επεδίωκαν την περιθωριοποίηση του κοινοβουλίου, τόσο τα πιο ενεργά μέλη του εμφανίζονταν ως προασπιστές των ατομικών ελευθεριών και των αρχών της ορθολογικής διακυβέρνησης της χώρας²⁴⁸. Συμπληρωματικά, ο Κάρολος ο Α΄, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο το 1625, έπαψε από το 1629 να συγκαλεί το Κοινοβούλιο, παραβιάζοντας τη σχετική υποχρέωση που είχε θεσπιστεί με τη Magna Carta²⁴⁹. Επί έντεκα χρόνια αρνείτο να προβεί σε σύγκληση των νομοθετικών σωμάτων, προτού συγκαλέσει τη Βουλή των Κοινοτήτων στις 13

²⁴³ Ειδικά για τη δυναστεία των Τιτόρ βλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 77 επ.

²⁴⁴ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 346.

²⁴⁵ Για τις ενέργειες του Ιακώβου του Α΄ με την άνοδό του στο θρόνο πρβλε Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 95.

²⁴⁶ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2013), ό.π., σελ. 206.

²⁴⁷ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 316.

²⁴⁸ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 22.

²⁴⁹ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2013), ό.π., σελ. 207.

Απριλίου του 1640 και την διαλύσει στις 5 Μαΐου 1640²⁵⁰. Ακολούθησαν οι δύο «μεγάλες παραινήσεις» εκ μέρους της Βουλής των Κοινοτήτων το 1641 και το 1642, με αίτημα προς τον βασιλιά Κάρολο Α' να συζητά τις υποθέσεις του κράτους μόνο με συμβούλους υπουργούς που απολαμβάνουν της εμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου²⁵¹.

Οι επιθέσεις κατά του βασιλικού προνομίου οδήγησαν σταδιακά στην κρίση κατά τους πρώτους μήνες του 1642²⁵², όπου με αφορμή την κατάθεση πρότασης εκ μέρους του Κοινοβουλίου πρότασης ελέγχου της πολιτοφυλακής²⁵³ και της δήλωσης του βασιλιά Καρόλου Α' περί άσκησης του προνομίου της αρνητικής ψήφου²⁵⁴, το Κοινοβούλιο προέβη στο επαναστατικό βήμα να ισχυριστεί ότι τουλάχιστον σε κατεπείγουσες περιστάσεις πρέπει να έχει το δικαίωμα να νομοθετεί αυτό χωρίς προηγούμενη βασιλική συγκατάθεση. Επακολούθησε αιματηρός εμφύλιος πόλεμος, όπου οι περισσότερες πόλεις, προεξάρχοντας του Λονδίνου, καθώς και το βασιλικό πολεμικό ναυτικό τάχθηκαν με το μέρος του Κοινοβουλίου, με τους μοναρχικούς να βρίσκουν ερείσματα κυρίως στη βόρεια και δυτική Αγγλία. Κατόπιν μιας σειράς συγκρούσεων μεταξύ 1642 έως 1646, ο στρατός του Κοινοβουλίου επικράτησε οριστικά των μοναρχικών δυνάμεων²⁵⁵.

Το σημείο καμπής ωστόσο στην κρίση αυτή έφτασε, όταν οι αντίπαλοι του βασιλιά Καρόλου Α' άσκησαν εναντίον του δίωξη τον Ιανουάριο του 1649 με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Για να γίνει αυτό, έπρεπε πρώτα η έδρα της κυριαρχίας να μεταφερθεί από το Στέμμα στο Κοινοβούλιο, ώστε να είναι εφικτό ο μονάρχης να υποβληθεί σε δίκη. Το επονομαζόμενο «Βραχύ» Κοινοβούλιο αυτοανακηρύχθηκε σε «ανώτατη εξουσία αυτού του έθνους» στις 4 Ιανουαρίου 1649, έχοντας ήδη όμως διακηρύξει από την 1^η Ιανουαρίου 1649 ότι ο Κάρολος ο Α'

²⁵⁰ Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 96.

²⁵¹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 107.

²⁵² Παρά το γεγονός ότι ήδη από τον Νοέμβριο του 1640 τα δύο νομοθετικά σώματα έχουν συγκληθεί, εγκαινιάζοντας με αυτό το τρόπο την περίοδο του «Μακρόβιου Κοινοβουλίου» (1640-1653). Βλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 96-97.

²⁵³ Όπως μεταφέρει ο Skinner τα γραφόμενα του Milton στον Εικονοκλάστη: «Όσο για την αποκλειστική εξουσία στην Πολιτοφυλακή [...] του τη δίνουν ολόκληρη, και ως αγαθό του δίνουν συλλήβδην όλους τους Νόμους και τις Ελευθερίες μας. Διότι, αν η δύναμη του Σπαθιού ήταν κάπου χωριστή και ανεξάρτητη από τη δύναμη του Νόμου, η οποία άνηκε αρχικά στο Ανώτατο Δικαστήριο, τότε τούτη η δύναμη του Σπαθιού θα γινόταν σύντομα κυρίαρχη του νόμου, και, όντας στη διάθεση ενός ανθρώπου, θα μπορούσε, όταν του άρεσε αυτουνού, να ελέγχει τον Νόμο, και περιγελώντας τη Μεγάλη Χάρτα [Magna Charta] μας, η οποία δεν αποτελούσε παρά αδύναμη αντίσταση ενάντια σ' έναν οπλισμένο Τύραννο, θα μπορούσε να μας υποδουλώσει απόλυτα». Βλ. Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 76-77. Βλ. και Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 99.

²⁵⁴ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 57.

²⁵⁵ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 317.

διαπράττει προδοσία με το να διεξάγει πόλεμο εναντίον του. Στις 6 Ιανουαρίου 1649 το Κοινοβούλιο ψήφισε το «Διάταγμα σύγκλησης Ανώτατου Δικαστηρίου για τη δίκη του βασιλιά», απαγγέλοντάς σε βάρος του Καρόλου Α' κατηγορίες για εγκαθίδρυση αυταρχικής και τυραννικής διακυβέρνησης και διεξαγωγή πολέμου ενάντια στο Κοινοβούλιο και το Βασίλειο²⁵⁶. Η δίκη είχε αποτέλεσμα να οδηγήσει και στην εκτέλεση του Βασιλιά Καρόλου Α' της Αγγλίας στις 30 Ιανουαρίου του 1649²⁵⁷.

Με το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η ηγεσία του στρατού του Κοινοβουλίου αυτονομείται πολιτικά με επικεφαλής τον Oliver Cromwell. Η βασιλεία καταργείται την άνοιξη του 1649, ενώ η Βουλή των Λόρδων ανακηρύσσει την «Κοινοπολιτεία» (Commonwealth). Τον Δεκέμβριο του 1653 το Συμβούλιο του Κράτους, ένα ολιγομελές όργανο αποτελούμενο από πρόσωπα έμπιστα του Cromwell εγκρίνει τον θεμελιώδη νόμο της Αγγλικής Κοινοπολιτείας, της Σκωτίας και της Ιρλανδίας, ο οποίος αποκλήθηκε ως «Όργανο Διακυβέρνησης» (Instrument of Government). Το νέο πολίτευμα, που προσομοιάζει σε συνταγματική μοναρχία, στη θέση του ανώτατου άρχοντος τίθεται ο Λόρδος Προστάτης (Lord Protector) που δεν είναι κληρονομικός. Η Βουλή των Λόρδων καταργείται, ενώ ο Cromwell, ως Λόρδος Προστάτης, ασκεί την εξουσία του με την βοήθεια του «Συμβουλίου των εικοσιενός», ενός οργάνου που αντιστοιχεί σε κυβέρνηση που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης του Λόρδου Προστάτη. Το 1658 μετά τον θάνατο του πατέρα του αναλαμβάνει τον ρόλο του «Λόρδου Προστάτη» ο Richard Cromwell και αφού είχε έρθει σε ρήξη και είχε διαλύσει το Κοινοβούλιο που είχε συγκληθεί τον Σεπτέμβριο του 1656. Τον Ιανουάριο του 1659 συγκαλείται εκ νέου νέο Κοινοβούλιο, στο οποίο η αντιπολίτευση (δημοκρατικοί-μοναρχικοί) πλειοψηφούσε. Καθώς διαφαινόταν ότι ο Instrument of Government δεν ήταν βιώσιμος, η στρατιωτική ηγεσία υποχρέωσε τον «Λόρδο Προστάτη» να διαλύσει κι αυτό το Κοινοβούλιο, και στη συνέχεια να παραιτηθεί και ο ίδιος την άνοιξη του 1659²⁵⁸.

²⁵⁶ D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 141-142.

²⁵⁷ Η «βασίλοκτονία» όπως χαρακτηρίστηκε του Καρόλου του Α' αποτέλεσε ρήξη τεράστιας σημασίας, την οποία ακολούθησε η ρεπουμπλικανική δικτατορία του Κρόμγουελ και των συμμάχων του. Εκείνη η ρήξη επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί βάσει της κατηγορίας ότι ο Κάρολος είχε μεταβληθεί σε «τύραννο» και είχε μονομερώς καταργήσει τα πλέον ρυθμιζόμενα συνταγματικά και προβλέψιμα στοιχεία της αγγλικής μοναρχίας ως "regulated monarchy". Είχε διαρρήξει, με άλλα λόγια, το συμβόλαιο με τους υπηκόους του. Βλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 101-106. Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 141.

²⁵⁸ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 319.

Από την περίοδο της δικτατορίας του Cromwell (1645-1659) έως και την παλινόρθωση της συνταγματικής μοναρχίας το 1660 στο πρόσωπο του γιού του Καρόλου Α', Καρόλου Β', μεσολαβεί μία περίοδος, μέχρι την Ένδοξη Επανάσταση του 1688, όπου γίνεται μία προσπάθεια «αποκάθαρσης» των θεσμικών συνεπειών που είχε αφήσει πίσω της η κρομγουελιανή περίοδος²⁵⁹, αλλά και μία αμφιθυμία αναφορικά με την πρόσδεση ή μη της Αγγλίας στον καθολικισμό. Με τον θάνατο του Καρόλου Β' το 1685 και της ανόδου του καθολικού Ιακώβου Β' στο θρόνο η αμφιθυμία αυτή μετατρέπεται σε ανοιχτή σύγκρουση κυρίως λόγω της εύνοιας που επέδειξε ο νέος Βασιλιάς προς στους καθολικούς²⁶⁰. Η εύνοια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση των δύο παρατάξεων της Βουλής των Κοινοτήτων, των Ουϊγών και των Τόρις, οι οποίοι με επιστολή τους κάλεσαν τη πρωτότοκη θυγατέρα του Ιακώβου του Β', την πριγκήπισσα Μαίρη και τον σύζυγό της Γουλιέλμο Γ' της Οράγγης να παρέμβουν, όπως και γίνεται, με την τελική επικράτηση των στρατευμάτων τους τον Δεκέμβριο του 1688²⁶¹. Την επαύριο της επέμβασης του Γουλιέλμου του Γ', τα νομοθετικά σώματα αναλαμβάνουν μια σειρά πρωτοβουλιών για να αμβλύνουν τις επιπτώσεις της συνταγματικής κρίσης που προκάλεσε ο Ιάκωβος Β'. Αυτή η σειρά πρωτοβουλιών ονομάστηκε «Ένδοξη Επανάσταση»²⁶² που στόχο είχαν την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας και την περαιτέρω εμβάθυνση των κοινοβουλευτικών θεσμών²⁶³. Λίγο αργότερα εκδίδεται η Act of Settlement (Νόμος του Διακανονισμού)

²⁵⁹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 108-109.

²⁶⁰ Όπως επί παραδείγματι την προώθηση Ιρλανδών καθολικών σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 352.

²⁶¹ Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 102-128.

²⁶² Κατά τον Παπαρηγορίου: «Είναι Επανάσταση γιατί οι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει, δεν φαίνεται, σύμφωνα με το αγγλικό Σύνταγμα της εποχής, ότι αποτελούν αρμοδιότητές της. Είναι ένδοξη, γιατί προβαίνει σε βαθειά συνταγματική τομή, που, όμως δεν συνδέεται με προγραφές ή διωξεις αντιφρονούντων». Με την Ένδοξη Επανάσταση, σύμφωνα με τον Παπασπύρου: «τίθενται τα θεμέλια ενός θεσμικού συστήματος με κύρια γνωρίσματα τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, τη ρύθμιση των αστικών σχέσεων από το common law και την αποδοχή του πολιτικού και κοινωνικού πλουραλισμού, τα οποία με τη σειρά τους συνέβαλαν, μαζί με άλλους παράγοντες, στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και του οικονομικού ανταγωνισμού και, μέσα από μηχανισμούς θεσμικής επιλογής, στην παγκόσμια γεωπολιτική και οικονομική κυριαρχία της δυτικής Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα». Από την πλευρά του ο Porter συμπληρώνει ότι: «Προπάντων χάρη στην Ένδοξη Επανάσταση του 1688, η Αγγλία είχε καταφέρει να διασφαλίσει την κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση, τη συνταγματική διακυβέρνηση, την ατομική ελευθερία (habeas corpus), σημαντική θρησκευτική ανοχή (αν και όχι πλήρη) και την ελευθερία της έκφρασης και της εκδοτικής δραστηριότητας». Βλ. κατά σειρά: Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 130. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού: Διαδρομές και συναντήσεις της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής παράδοσης πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο, πρόλογος Ν. Αλιβιζάτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 53.

²⁶³ Ειδικότερα, η Ένδοξη Επανάσταση εισάγει δύο μείζονες συνταγματικές καινοτομίες: α) Εγκαθιδρύει το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας και β) επανακαθορίζονται σε νέες βάσεις και περιορίζονται οι εξουσίες του Στέμματος, που παύει να είναι ο μόνος φορέας της κυριαρχίας. Ο

που ρύθμιζε τη σειρά διαδοχής στον αγγλικό θρόνο. Το σημαντικότερο στοιχείο της ανάρρησης των συμβασιλέων στον Αγγλικό Θρόνο ήταν ότι δέχθηκαν το στέμμα από τα αντιπροσωπευτικά όργανα του κράτους, διαδικασία που κατέστησε τον βασιλιά όργανο της πολιτείας και όχι κυρίαρχο αυτής²⁶⁴.

Ο Χάρτης των Δικαιωμάτων (Bill of Rights) που ακολούθησε, καθιέρωνε μερικές βασικές συνταγματικές αρχές όπως: α) ο καθορισμός της διαδοχής στο θρόνο με τρόπο που απέκλινε ριζικά από την αρχή της κληρονομικής διαδοχής· β) τον ορισμό ότι ο βασιλιάς δεν μπορούσε να καταργεί τους νόμους ή να αναστέλλει την εφαρμογή τους, επανεπιβεβαιώνοντας ότι ήταν παράνομη η φορολόγηση χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου· Και γ) ο καθορισμός ότι δεν μπορούσε να υπάρχει μόνιμος στρατός στην Αγγλία χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου²⁶⁵. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η πρόβλεψη του άρθρου IX του Bill of Rights, το οποίο διαμόρφωσε καίρια τη θεωρία των *interna corporis* του Κοινοβουλίου, σύμφωνα με το οποίο «η ελευθερία του λόγου και οι συζητήσεις και οι διαδικασίες στο Κοινοβούλιο δεν μπορούν να αναιρεθούν ή να αμφισβητηθούν σε οποιοδήποτε δικαστήριο ή όργανο εκτός του Κοινοβουλίου»²⁶⁶. Όπως αναλύεται περισσότερο στο έκτο κεφάλαιο, η ενίσχυση του θεσμικού ρόλου του κοινοβουλίου οδήγησε πολύ σύντομα στη *de facto* μονοπώληση από αυτό της νομοθετικής εξουσίας και στη μετατροπή της κύρωσης των νόμων από τον μονάρχη σε απλό πανηγυρικό τύπο²⁶⁷.

Οι ρεπουμπλικάνοι του 17^{ου} αιώνα στην Αγγλία αρχικά επενδύουν το θεσμικό ιδεώδες και με αξιώσεις άμεσης και καθολικής συναίνεσης όσων επηρεάζονται από τους νόμους. Σε αντίθεση με την έννοια της συναίνεσης στον φιλελευθερισμό του

βασιλιάς είχε τη δυνατότητα να επιλέγει ελεύθερα τους θεράποντές του, αλλά πλέον η Βουλή διέθετε τη δυνατότητα να παραλύει τις ενέργειές του. Βλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 140 και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 112.

²⁶⁴ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 109.

²⁶⁵ Για μία αναλυτικότερη περιγραφή των δικαιωμάτων που κατοχύωσε ο Χάρτης των Δικαιωμάτων πρβλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 134-136, όπως και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2013), ό.π., σελ. 209. Βλ. επίσης Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 109.

²⁶⁶ Όπως συμπληρώνει ο Γεραπετρίτης: «Κατά τούτο, και δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος από τα *privileges* έχουν καθιερωθεί μέσω εθιμικού δικαίου του *common law*, η παρέμβαση του δικαστή περιορίζεται μόνο στο να διαγνώσει εάν συντρέχει καταρχάς στη συγκεκριμένη περίπτωση θέμα κοινοβουλευτικής προνομίας. Εάν η απάντηση που δίδεται είναι καταφατική, ο δικαστικός έλεγχος σταματά εκεί· εάν η απάντηση είναι αρνητική, το δικαστήριο θα προχωρήσει στην εκδίκαση της υπόθεσης με βάση τους κοινούς οικονομικούς κανόνες». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), Το Σύνταγμα και η Βουλή, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. ό.π., σελ. 161. Για το πώς διαμορφώθηκε νομολογιακά στο Ηνωμένο Βασίλειο η θεωρία των *interna corporis*, όπως και οι πρόσφατες νομολογιακές μεταστροφές και θεωρητικές αμφισβητήσεις βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 161-163.

²⁶⁷ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 353.

Locke²⁶⁸, οι ρεπουμπλικάνοι επιμένουν ότι κάθε νόμος πρέπει να έχει τη συναίνεση όλων εκείνων στους οποίους πρόκειται να εφαρμοστεί, παρόλο που, αναλογιζόμενοι τις πρακτικές διαστάσεις του ζητήματος, αποδέχονται τελικά οι περισσότεροι διάφορες λύσεις και μορφές αντιπροσώπευσης²⁶⁹. Ειδικά, με την κατάργηση του βασιλικού αξιώματος τον Μάρτιο του 1649 εμπεδώθηκε η αντίληψη ότι το να είναι κανείς ελεύθερος ως πολίτης προϋποθέτει ότι το κράτος αντικατοπτρίζει τη θέλησή του, γιατί διαφορετικά παραμένουν εξαρτημένοι από μια αυθαίρετη εξουσία²⁷⁰. Οι ρεπουμπλικάνοι αντιλαμβάνονταν το έργο τους ως έργο συνεχιστών του Machiavelli και επικαλούνταν την Αρχαία Ρώμη, ενίοτε δε και την Αθήνα²⁷¹. Έρχονται έτσι σε ευθεία αντίθεση με τον Hobbes αναφορικά τόσο με τις απόψεις του για τις αρνητικές

²⁶⁸ Ο Locke στη Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως ανέπτυξε την ιδέα της «σιωπηρής συναίνεσης», ως μιας υπόρρητης συμφωνίας μεταξύ πολιτών να υπακούουν τον νόμο και να σέβονται την κυβέρνηση. Όπως αναφέρει στην παράγραφο 119 του Ογδού Κεφαλαίου: «Επειδή όλοι οι άνθρωποι, όπως έχει δειχθεί, είναι εκ φύσεως ελεύθεροι και τίποτε δεν μπορεί να τους υποδουλώσει σε μια εξουσία επί της γης παρά η συγκατάθεσή τους, πρέπει να εξεταστεί τι θα εννοείται ως επαρκής διακήρυξη της συγκατάθεσης ενός ανθρώπου, ώστε να τον υποτάσσει στους νόμους κάποιας κυβερνήσεως. Υπάρχει μια συνήθης διάκριση μεταξύ ρητής και σιωπηρής συγκατάθεσης, η οποία θα μας απασχολήσει στην προκείμενη περίπτωση. Ουδείς αμφιβάλλει ότι η ρητή συγκατάθεση οποιουδήποτε εισέρχεται σε κάποια κοινωνία τον μεταβάλλει σε πλήρες μέλος της και υπήκοο της κυβερνήσεώς της. Η δυσκολία ανακύπτει σε σχέση προς τι θα έπρεπε να θεωρείται σιωπηρή συγκατάθεση και σε ποια έκταση είναι δεσμευτική. [...] Ως προς το ζήτημα αυτό, λέγω ότι κάθε άνθρωπος που διαθέτει περιουσία ή με οποιοδήποτε τρόπο απολαμβάνει μέρος της επικρατείας κάποιας κυβερνήσεως, παρέχει με τον τρόπο αυτό τη σιωπηρή συγκατάθεσή του και υποχρεώνεται στο εξής να υπακούει τους νόμους της εν λόγω κυβερνήσεως όπως κάθε άλλος υπήκοος της». Ωστόσο κατά Held, «στα κείμενα του Locke, η συναίνεση είναι μια κρίσιμη και δύσκολη έννοια». Και συμπληρώνει: «Ωστόσο ο Locke φαίνεται να θεωρεί την ενεργό συναίνεση των ατόμων αποφασιστική μόνο για την αρχική εγκαθίδρυση μιας νόμιμης κυβέρνησης. Στη συνέχεια, η συναίνεση θα πρέπει να προκύπτει από πλειοψηφικές αποφάσεις των εκπροσώπων του λαού, στο βαθμό που οι εκλεκτοί όροι των κυβερνωμένων τηρούν το αρχικό συμβόλαιο και τους όρους που εγγυώνται ζωή, ελευθερία και περιουσία». Βλ. κατά σειρά: J. Locke, (2010), Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, μετάφραση-εισαγωγή Π. Κιτρομηλίδης, Πόλις, Αθήνα, σελ. 180. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 578-579. Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 147-148, 153-154. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 99. B. Bix, (2007), ό.π., σελ. 164. Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 200. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 174.

²⁶⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 77-78. Για τις διάφορες μορφές που μπορεί να λάβει η αντιπροσώπευση, από την τυπική και την ουσιαστική, μέχρι τη δεσμευμένη και την ελεύθερη βλ. και A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 112 επ.

²⁷⁰ Όπως μεταφέρει ο Skinner τα γραφόμενα του Milton στις Δεκαεννέα Προτάσεις: «Εάν οι ύψιστες διαβουλεύσεις και οι προτεινόμενοι νόμοι μας πρέπει να τερματίζονται από τη βούληση του Βασιλιά, τότε Νόμας μας είναι η βούληση ενός ανθρώπου, και καμιά λεπτόλογη συζήτηση δεν μπορεί να λυτρώσει το Κοινοβούλιο και το Έθνος από την κατάσταση του Δούλου, ούτε μπορεί τότε οποιοσδήποτε Τύραννος να απαιτεί περισσότερα από το να παραμένει σε ισχύ και να καθορίζει τα πάντα η δική του βούληση ή λογική, μολονότι μη ικανοποιητική». Και συμπληρώνει: «Παραχωρήστε του αυτό, και το Κοινοβούλιο δεν έχει πια ελευθερία περισσότερη από το να βρισκόταν πιασμένο στην Κρεμάλα του, η οποία θα πνίγει ένα ολόκληρο έθνος, όταν αυτοονού θα του αρέσει να ρίχνει μ' ένα τίναγμα την Αρνητική του Ψήφο». Βλ. Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 57, 60.

²⁷¹ Δ.Γ. Δρόσος, (2016), ό.π., σελ. 433.

επιδράσεις των ελληνικών και ρωμαϊκών πολιτικών κειμένων²⁷², όσο και με την αντίληψη περί ελευθερίας, αντίληψη η οποία αποτελεί τον προάγγελο αυτού που αργότερα ονομάστηκε αρνητική ελευθερία²⁷³. Ο βρετανικός ρεπουμπλικανισμός αναδιατυπώνει την μακιαβελλική πολιτική αρετολογία, με σκοπό να αμβλύνει τον χωρισμό κράτους-κοινωνίας. Κι αυτό το επιδιώκει: α) με την ανακατανομή της ιδιοκτησίας, ώστε να αποτρέπεται η μεγάλη συγκέντρωσή της σε λίγα χέρια· β) η ενθάρρυνση της ενεργούς ανάμειξης των πολιτών-ιδιοκτητών στα κοινά· και γ) ο περιορισμός της ιδιώτευσης των ατόμων. Η εν λόγω πολιτική αρετολογία έχει στον πυρήνα της την αποδοχή ενός κοινού πολιτικού αγαθού ως συστατικού στοιχείου της πολιτείας²⁷⁴.

Τα εμβληματικότερα ρεπουμπλικανικά έργα είναι εκείνα των Harrington, Milton, Sidney, όπου μέσω αυτών εκφράζουν την παράδοση του πολιτικού ουμανισμού και ρεπουμπλικανισμού, εστιάζοντας στον ανεξάρτητο και υπό αυτή την έννοια ελεύθερο πολίτη μιας ανεξάρτητης πολιτείας²⁷⁵. Τόσο τα άτομα όσο και τα κράτη μπορούν να χαρακτηριστούν ελεύθερα στο μέτρο που έχουν τη δυνατότητα αυτοκυβέρνησης. Όπως ένα ελεύθερο πρόσωπο, έτσι κι ένα κράτος είναι ελεύθερο, όταν μπορεί να ενεργεί σύμφωνα με τη δική του βούληση στο πλαίσιο της επιδίωξης των δικών του επιλεγμένων σκοπών. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κοινότητα, στην οποία η βούληση των πολιτών, η γενική βούληση του πολιτικού σώματος, επιλέγει και καθορίζει τους όποιους σκοπούς επιδιώκονται από την κοινότητα ως όλον²⁷⁶. Συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στον Harrington και τους Milton και Sidney ήταν κατά Sabine: *«ο θαυμασμός τους για την αρχαιότητα, ενώ ειδικότερα για τους δύο τελευταίους ήταν ότι η πίστη στη δημοκρατία «ήταν ένα ηθικό ιδανικό βασισμένο στις αφηρημένες έννοιες του φυσικού δικαιώματος και της δικαιοσύνης»*²⁷⁷.

²⁷² Ο Hobbes βάζει κατά της ρεπουμπλικανικής άποψης, ρωμαϊκής εμπνεύσεως, ότι η ρητορική συντελεί στη δημιουργία καλών και υπεύθυνων πολιτών, στο μέτρο που υποκινεί το ενδιαφέρον τους για τα κοινά και τους εξοικειώνει με τις πρακτικές της δημόσιας διαβούλευσης. Ο Hobbes θεωρούσε τους ρήτορες ως κατεξοχήν υπεύθυνους για τη μεταδοτικότητα των αποσταθεροποιητικών για την κοινοπολιτεία πολιτικών παθών. Βλ. Q. Skinner, (1996), *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 284-286.

²⁷³ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 49. Βλ. και Γ. Μωραΐτης, (2019), ό.π., σελ. 42.

²⁷⁴ Δ.Γ. Δρόσος, (2016), ό.π., σελ. 434.

²⁷⁵ Βλ. Σ. Μακρής, (2009), ό.π., σελ. 206-207. Βλ. και Δ.Γ. Δρόσος, (2016), ό.π., σελ. 136.

²⁷⁶ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 347.

²⁷⁷ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 552.

Το έργο αιχμής του Harrington είναι η Oceana, η οποία εκδόθηκε το 1656 στο Λονδίνο και ανήκει από πλευράς μορφής στην κατηγορία των πολιτικών ουτοπιών. Παράλληλα αποτελεί πρότυπο ενός ιδιαίτερα ισορροπημένου πολιτεύματος²⁷⁸. Περιγράφει τον σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης στην φανταστική πολιτεία της Oceana²⁷⁹. Στη φανταστική Oceana του (1656) ο Harrington αναθέτει στη σύγκλητο την αρμοδιότητα συζήτησης των νόμων, παραχωρώντας ταυτόχρονα σε μια αντιπροσωπευτική συνέλευση πολιτών μόνο το δικαίωμα διά ψηφοφορίας να απορρίπτει, να εγκρίνει ή να αναπέμπει για περαιτέρω συζήτηση τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της συγκλήτου²⁸⁰.

Με τον Harrington εγκαινιάζεται η νεώτερη ρεπουμπλικανική θεωρία²⁸¹, ιδίως μέσω της θέσης ότι: «Ο άνθρωπος που δεν μπορεί να ζει βασισμένος στον εαυτό του, πρέπει να είναι υπηρέτης· αλλά εκείνος που μπορεί να ζήσει με τις δυνάμεις του, μπορεί να είναι ελεύθερος»²⁸². Σε αντίθεση με την ατομοκεντρική προσέγγιση των θεωριών του συμβολαίου και του φυσικού δικαίου, ο Harrington επαναφέρει τις θεματικές των πολιτικών αρετών, της πολιτικής ενεργοποίησης και υπευθυνότητας των πολιτών και του ισοζυγίου μεταξύ ατομικής ιδιοκτησίας και πολιτικής εξουσίας²⁸³.

²⁷⁸ Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 102.

²⁷⁹ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 540.

²⁸⁰ Όπως σχολιάζει ο Sabine για τον παραπάνω διαχωρισμό του Harrington: «Το επιτελικό έργο ή η διαμόρφωση της πολιτικής κατά τη γνώμη του άνηκε αναγκαστικά στην αριστοκρατία, με την έννοια ότι πρέπει να ανατίθεται σε λίγα πρόσωπα που να έχουν και εμπειρία και ειδικότητα. Την έγκριση ή την απόρριψη της προτεινόμενης πολιτικής τη θεωρούσε ως λαϊκό λειτουργήμα που θα έπρεπε να ανατεθεί σε ένα πολυάριθμο σώμα που να εκλέγεται ειδικώς για το σκοπό αυτό από τον λαό και να μην έχει το δικαίωμα επεξεργασίας των πολιτικών κατευθύνσεων». Σε αυτό το σημείο ο Skinner συμπληρώνει: «Καμιά σχεδόν έκπληξη δεν προκαλεί το ότι, ύστερα από την παλινόρθωση της βρετανικής μοναρχίας και της Βουλής των Λόρδων το 1660, η άποψη που υπερίσχυσε ακόμη και στους ριζοσπαστικότερους από τους νέο-ρωμαιογράφους έργων για τις ελεύθερες κοινοπολιτείες ήταν η άποψη του Harrington». Βλ. Θωμάς Ακινάτης-Marsiglio της Πάδοβα-Μπάρτολος του Σαξοφερράτο, (2016), σελ. 132, υποσημ. 16. G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 548-549. Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 46.

²⁸¹ Αμφισβητείται κατά πόσο στοχαστές όπως ο Harrington, που ανήκουν στην παράδοση των Άγγλων Commonwealth, συνιστούν την ιστορική αφετηρία της νεώτερης ρεπουμπλικανικής θεωρίας, υπό την έννοια του κλασικού πολιτικού ρεπουμπλικανισμού (civic republicanism), που εστιάζει στην πρωτοκαθεδρία της έννοιας της ελευθερίας ως αλληλοσεβασμού και της ομοιογένειας σκέψης, με σύγχρονους ιστορικούς να θεωρούν λανθασμένη και μονομερή παραπάνω ανάγνωση, υπέρ του Αμερικανικού Φεντεραλισμού και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, όπου το ελιτίστικο-ενδοστρεφές στοιχείο του civic αντικαθίσταται από το αντι-αποικιακό στοιχείο, εξ ορισμού διεθνοποιημένο και με ανοχή στην ανομοιογένεια και τη διαφορετικότητα των ανθρώπων. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 440, υποσημ. 2.

²⁸² J. Harrington, (1992), ό.π., σελ. 269.

²⁸³ Όπου οι θεματικές αυτές ανατρέχουν σε παλαιές παραδόσεις του λεγόμενου «αρχαίου συντάγματος». Βλ. και J.G.A. Pocock, (1975), ό.π., σελ. 423-460. Για την επίδραση του ρεπουμπλικανικού προτάγματος του Harrington στον Shaftesbury και ιδίως το πως το εσωτερικό σύνταγμα της ψυχής συντονίζεται ομοιότροπα με το σύνταγμα της πολιτείας βλ. και Δ.Γ. Δρόσος, «Η

Ο νόμος και η κυβέρνηση θα πρέπει να παροτρύνουν τον άνθρωπο στην κατεύθυνση του να δώσει στο δημόσιο πεδίο το καλύτερο του εαυτού του προς όφελος της αξιοπρέπειας και του κοινού συμφέροντος²⁸⁴. Όπως σημειώνει από την πλευρά του και ο Skinner: «Ο Harrington διακηρύσσει στην αρχή της Ωκεάνας ότι η ειδική αξία τέτοιων κοινοτήτων απορρέει από το γεγονός ότι οι νόμοι τους διαμορφώνονται από κάθε ιδιώτη για να προστατεύσουν την ελευθερία κάθε ιδιώτη, η οποία με το μέσο αυτό γίνεται ελευθερία της κοινοπολιτείας»²⁸⁵. Αλλά για να γίνει αυτό προϋποτίθεται κατά τον Harrington η διασφάλιση μίας κοινοπολιτείας ισότητας. Όπως αναφέρει και ο Skinner: «Εάν, και μόνο εάν, κάποιος παραμένει ίσος όταν γίνονται οι νόμοι, θα είναι δυνατόν να διασφαλίζει την ελευθερία όχι μόνο της κοινοπολιτείας, αλλά και του καθενός»²⁸⁶. Ή κατά Sabine: «Σε μια τέτοια μορφή κυβέρνησης, αυτοί που έχουν συμφέροντα να επαναστατήσουν δεν έχουν τη δύναμη, και εκείνοι που έχουν την δύναμη δεν έχουν τα συμφέροντα»²⁸⁷. Κι αυτό θα επιτυγχανόταν κατά τον Harrington με τον Αγροτικό Νόμο, τον οποίο αντιλαμβάνονταν ως έναν διαρκή νόμο, που εδραίωνε και διατηρούσε την ισορροπία της επικράτειας με τέτοια διανομή ώστε κανένας άνθρωπος στο χώρο των ολίγων ή της αριστοκρατίας, να μην μπορεί να ξεπεράσει σε δύναμη τον λαό με την ιδιοκτησία που κατείχε. Με αυτό το τρόπο η ίση κοινοπολιτεία θα μπορούσε να διατηρηθεί για πάντα²⁸⁸.

Ο Harrington επιχείρησε να θεμελιώσει την ανάγκη της ρεπουμπλικανικής πολιτείας σε μια αντίληψη περί πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης²⁸⁹, υπερασπιζόμενος τους δημοκρατικούς θεσμούς²⁹⁰. Κατά τον Harrington, οι άρχοντες πρέπει να εκλέγονται με ενιαύσια θητεία και να μην επιτρέπεται η άμεση επανεκλογή. Οι εκλογές προβλέπει να διεξάγονται με μυστική ψηφοφορία, ενώ προβλέπει και την ανεξαρτησία των δικαστών. Στο κυβερνητικό σχέδιο ο Harrington προβλέπει γραπτό

Αισθητική του Κοινού Αγαθού στην Πρώιμη Νεωτερικότητα. -Πολιτικός Ουμανισμός και Εκλέπτυνση των Ηθών στον Shaftesbury-», στο: Α-Ι.Δ., Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 273.

²⁸⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 139.

²⁸⁵ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 71.

²⁸⁶ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 80.

²⁸⁷ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 546.

²⁸⁸ Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 102-103.

²⁸⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 49. Όπως συμπληρώνει και ο Sabine: «Ο Χάρρινγκτον ήταν ο μόνος από τους πολιτικούς συγγραφείς της εποχής του που είδε ότι τόσο η δομή όσο και η λειτουργία μιας κυβέρνησης καθορίζεται από τις επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις». Βλ. και G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 541.

²⁹⁰ Κ.Γ. Μαυριάς, (2014), ό.π., σελ. 187.

Σύνταγμα, διακρινόμενο από την απλή νομοθεσία. Συνεπώς τα αιτήματα που προώθησε ο Harrington εκείνη την εποχή ήταν η εκλογή των κυβερνώντων, η εναλλαγή στην εξουσία, οι εγγυήσεις θρησκευτικής ελευθερίας καθώς και η δωρεάν εκπαίδευση²⁹¹.

Δεν προώθησε όμως μόνο αυτά. Προώθησε και μία ιδιαίτερη αντίληψη ελευθερίας, ερχόμενος σε ευθεία αντίθεση με τον χομπσιανό Λεβιάθαν. Στην κοινοπολιτεία του Harrington διασφαλίζεται η ελευθερία, επιχειρηματολογώντας σε βάρος της αντίστοιχης χομπσιανής θεώρησης της ελευθερίας, με αφορμή την περιφρόνηση που επεφύλαξε ο τελευταίος για την αβασίλευτη δημοκρατία της Λούκας. Όπως αναφέρει ο Hobbes στον Λεβιάθαν: «Στους πύργους της πόλης Λούκα είναι μέχρι και σήμερα γραμμένη με μεγάλα γράμματα η λέξη LIBERTAS. Δεν μπορούμε ωστόσο να συμπεράνουμε ότι εκεί απολαμβάνει κανείς μεγαλύτερης ελευθερίας ή ασυλίας απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Η ελευθερία παραμένει η ίδια είτε η πολιτική κοινότητα είναι μοναρχική, είτε είναι λαϊκή»²⁹². Στην παραπάνω θέση ο Harrington απαντά ευθέως λέγοντας ότι: «Εάν κάποιος είναι υπήκοος του σουλτάνου, θα είναι λιγότερο ελεύθερος από έναν πολίτη της Λούκας, απλώς επειδή η ελευθερία του στην Κωνσταντινούπολη, οσοδήποτε μεγάλη σε έκταση, θα παραμείνει εντελώς εξαρτημένη από την αγαθή προαίρεση του σουλτάνου. [...] Με άλλα λόγια, και μόνο το γεγονός ότι ο νόμος και η βούληση του σουλτάνου είναι ένα και το αυτό έχει το αποτέλεσμα να περιορίζει την ελευθερία κάποιου. Στην περίπτωση που η κοινοπολιτεία είναι μοναρχική και στην περίπτωση που είναι λαϊκή, η ελευθερία δεν εξακολουθεί να είναι η ίδια»²⁹³. Το χαρακτηριστικό σημάδι επομένως μίας κατά Harrington κοινοπολιτείας είναι ότι είναι μια αυτοκρατορία νόμων και όχι ανθρώπων, η οποία επιτρέπει την ελευθερία μέσα στο πλαίσιο του νόμου, παρέχοντας τις κατάλληλες ευκαιρίες στους αληθινούς πολιτικούς και στο δημόσιο φρόνημα²⁹⁴.

Ο John Milton, βασιζόμενος στις ιδέες του φυσικού δικαίου, αποδοκίμαζε «τις διαρκείς υποκλίσεις και τη δουλοπρεπή συμπεριφορά ενός άθλιου λαού», τις οποίες

²⁹¹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 57-58.

²⁹² Τ. Χομπς, (2006), Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας, Εισαγωγή Α. Μεταξόπουλος, Μετάφραση Γ. Πασχαλίδης-Α. Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα, Κεφάλαιο Εικοστό Πρώτο, σελ. 281-282.

²⁹³ Κ. Σκίννερ, (2002), ό.π., σελ. 87.

²⁹⁴ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 546.

θεωρούσε αναπόφευκτες στις μοναρχίες²⁹⁵. Ο Milton υποστήριζε ότι οι άνθρωποι είναι φύσει ελεύθεροι και ότι επιλέγουν βασιλείς ή άρχοντες χωρίς όμως οι συμφωνίες να διαρκούν στο διηνεκές, διότι παραβιάζονται από τους κρατούντες²⁹⁶. Ορίζοντας τη δική του Κοινοπολιτεία υποστηρίζει ότι: *«Κάθε Κοινοπολιτεία ορίζεται, γενικά, ως μια αυτάρκης κοινωνία, ως προς καθετί ευάγωγη στην ευημερία και την άνετη ζωή. Αν δεν μπορεί να έχει οποιοδήποτε από τα απαραίτητα αυτά πράγματα χωρίς τη δωρεά και την εύνοια ενός μεμονωμένου προσώπου, ή χωρίς την άδεια της ιδιωτικής του λογικής ή της συνείδησής του, τότε δεν μπορεί να θεωρείται αυτάρκης και, συνεπώς, ούτε Κοινοπολιτεία ούτε ελεύθερη»*²⁹⁷

Ο Milton το 1649, έχοντας διοριστεί ως ένας από τους γραμματείς του νεοσύστατου Συμβουλίου του Κράτους²⁹⁸, διακήρυξε ότι η πολιτική εξουσία ασκείται μόνο για το κοινό καλό και στους άρχοντες την έχουν εμπιστευθεί για να ασκηθεί με αυτό και μόνο τον τρόπο²⁹⁹. Ο λαός αναθέτει την εξουσία στους άρχοντες για το κοινό όφελος και κατά τον Milton το δικαίωμα αυτό ενυπάρχει στην ψυχή κάθε ενός λαού και τον προστατεύει απέναντι στη τυραννική εξουσία³⁰⁰. Η αντίσταση στον τύραννο είναι επιβεβλημένη, η κυβέρνηση υπάρχει για να διασφαλίζει την άμυνα των πολιτών από κάθε είδους προσβολή, ο νόμος θεσπίζεται και επιβάλλεται για να περιορίζει και να ελέγχει τις κρατικές αρχές³⁰¹.

Για τον Milton, *«όλοι οι άνθρωποι γεννήθηκαν εκ φύσεως ελεύθεροι, καθώς αποτελούν την εικόνα και την ομοίωση του ίδιου του θεού»*³⁰². Ο Milton είναι ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας της αυτοκυβέρνησης, με τον λαό να παίρνει στα χέρια του τις υποθέσεις της πολιτειακής διακυβέρνησης, ώστε, *«εάν δεν διοικείται καλά, να μην έχει κανένα να μέμφεται τότε, εκτός από τον ίδιο τον εαυτό»*³⁰³. Παράλληλα ήταν υποστηρικτής ενός ισορροπημένου πολιτικού συστήματος που εξασφαλίζει την ελευθερία και τη σταθερότητα³⁰⁴. Τέλος, σύμφωνα με τον Milton, η κληρονομική

²⁹⁵ B. Worden, «English Republicanism», στο: J.H. Burns & M. Goldie, (1991), *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, ed., Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 443-475, 457.

²⁹⁶ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 58.

²⁹⁷ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 59.

²⁹⁸ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 29.

²⁹⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 139-140..

³⁰⁰ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 554.

³⁰¹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 58.

³⁰² Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 34.

³⁰³ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 43.

³⁰⁴ Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 105.

εξουσία δεν είναι φυσική, διότι η φύση ορίζει ότι οι σοφοί πρέπει να κυβερνούν τους άλλους, στοιχείο που βασίζεται στην πλατωνική διδασκαλία, καθώς η πραγματική δικαίωση της εξουσίας είναι η ηθική και η πνευματική της υπεροχή³⁰⁵.

Από την πλευρά του ο Algernon Sidney μπορούσε να παρατηρεί ότι «η δουλεία παράγει φυσικά ευτέλεια πνεύματος μαζί με το χειρότερο αποτέλεσμα της, την κολακεία»³⁰⁶. Εξετάζοντας τις κοινές έννοιες της ελευθερίας, ο Sidney επισημαίνει ότι: «καθώς η ελευθερία συνίσταται αποκλειστικά σε μίαν ανεξαρτησία από τη βούληση κάποιου άλλου, έτσι και με το όνομα δούλος αντιλαμβανόμαστε έναν άνθρωπο που δεν μπορεί να διαχειρίζεται ούτε το άτομό του ούτε αγαθά, αλλά τα απολαμβάνει όλα κατά τη βούληση του κυρίου του· εάν δεν είναι δούλοι όσοι άνθρωποι ή έθνη δεν έχουν κανέναν άλλο τίτλο ιδιοκτησίας να απολαμβάνουν πέρα από τη χάρη του ηγεμόνα, που αυτός μπορεί να την ανακαλεί οποτεδήποτε του αρέσει, τότε δεν υπάρχει στη φύση πράγμα που να λέγεται δούλος».³⁰⁷

Ο Sidney ορίζει μια ελεύθερη πολιτεία ως «ένα πλήρες σώμα που έχει το ίδιο κάθε εξουσία πάνω στον εαυτό του», στο οποίο ο καθένας «εξίσου ελεύθερος να μετέχει ή να μην μετέχει, έτσι ώστε κανείς να μην μπορεί «να έχει οποιοδήποτε προνόμιο περισσότερο απ' τους άλλους, εκτός αν αυτό έχει παραχωρηθεί από το σύνολο»³⁰⁸. Ο Sidney θεωρούσε ότι όλοι λαοί έχουν το φυσικό δικαίωμα να αυτοκυβερνώνται και να επιλέγουν τους κυβερνήτες τους, οι οποίοι μεριμνούν για την ευημερία και την ασφάλεια των πολιτών³⁰⁹. Για να συμπληρώσει παρακάτω λέγοντας ότι: «Καθώς η

³⁰⁵ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 58.

³⁰⁶ A. Sidney, (1990), *Discourses Concerning Government*, ed. T.G. West, Liberty, Indianapolis, σελ. 162. Ο Sydney, ο οποίος, όπως ο Locke, είχε γράψει μια λεπτομερή κριτική-απάντηση στην Patriarchia του Filmer, άσκησε μεγάλη επίδραση σε αμερικανούς θεωρητικούς και πολιτικούς, όπως ο Thomas Jefferson. Στο έργο του Filmer η βασιλική εξουσία ανάγεται στον Αδάμ και στους Πατριάρχες, και συνεπάγεται ένα Divine Right of Kings. Παράλληλα υποστηρίζει ότι υπάρχει δυναστική κληρονομική διαδοχή θεία βουλήσει από τους Πατριάρχες μέχρι τους σημερινούς βασιλιάδες. Από τον τύπο αυτόν νομιμοποίησης συνάγεται ως μόνη επιτρεπτή η στάση της μη αντίστασης και της παθητικής υπακοής. Το μοντέλο που προκύπτει από τη γενεαλογία του Filmer, περιγράφεται συνοπτικά από τον Παιονίδη ως εξής: α) Ο πατέρας-βασιλέας είναι ο απόλυτος άρχων του βασιλείου του· β) Ο πατέρας-βασιλέας θέτει τους κανόνες και τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία του βασιλείου του, καθώς ο νόμος αποτελεί την «εντολή μιας υπέρτερης δύναμης», η οποία προϋπάρχει του νόμου· γ) Οι κανόνες αυτοί αποβλέπουν στο κοινό αγαθό, αλλά ακόμα και εάν αυτό δεν ισχύει, οι υπήκοοι-παιδιά δεν επιτρέπεται να επαναστατούν· και δ) Οι υπήκοοι δεν εκλέγουν τον βασιλέα τους, όπως τα παιδιά δεν εκλέγουν τον πατέρα τους, ούτε συνάπτουν κάποια συμφωνία με αυτόν. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 49. Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 49, όπως και G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 557-558, καθώς και Φ. Παιονίδη, (2020), ό.π., σελ. 114-115.

³⁰⁷ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 75.

³⁰⁸ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 41.

³⁰⁹ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 58.

ελευθερία συνίσταται μόνο στο να μην είναι κάποιος υποκείμενος στη βούληση ενός ανθρώπου, και τίποτε άλλο δεν δηλώνει έναν δούλο πέρα από την εξάρτηση από τη βούληση κάποιου άλλου, εφόσον σ' ένα βασίλειο δεν υπάρχει άλλος νόμος εκτός από τη βούληση ενός ηγεμόνα, δεν υπάρχει πράγμα τέτοιο όπως η ελευθερία»³¹⁰. Κατά τον Sidney, το να ζει κάποιος κάτω από ένα τέτοιο καθεστώς, «είναι το ότι ο καθένας ζει μέσα σε συνεχή φόβο και κίνδυνο να περιπέσει στη δυσαρέσκεια του τυράννου»³¹¹. Κι αυτός ο φόβος αναγκαστικά οδηγεί στη δουλοπρέπεια και στην πελατειακή σχέση με τον ηγεμόνα που διέπεται από τη τυφλή εξάρτηση³¹².

Κατά τον Sidney, εκεί όπου υπάρχει ελευθερία, υπάρχει και σταθερότητα· αντίθετα, σε τυραννικά και μοναρχικά πολιτεύματα όπου απουσιάζει η ελευθερία, απουσιάζει και η ευστάθεια³¹³. Κατά τον Sidney οι κοινοπολιτείες αντιμετωπίζουν λιγότερες αρρυθμίες, με τις δημοκρατικές κυβερνήσεις να «κινδυνεύουν λιγότερο από εμφύλιες αναταραχές σε σχέση με τις μοναρχίες· τις χειρίζονται πιο αποτελεσματικά και τις ξεπερνούν ευκολότερα», αφού τα μη μοναρχικά καθεστώτα δεν υποφέρουν από τις καταστρεπτικές διαμάχες γύρω από τα ζητήματα της κληρονομιάς και της διαδοχής που χαρακτηρίζουν τις μοναρχίες³¹⁴. Τέλος, ο Sidney κάνει λόγο για την ελευθερία των εθνών και προσθέτει ότι ως έθνη που έχουν απολαύσει την ελευθερία εννοούνται εκείνα που «κυβερνήθηκαν και θα κυβερνώνται μόνον από τους νόμους που τους έχουν κάνει τα ίδια»³¹⁵.

³¹⁰ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 88.

³¹¹ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 92.

³¹² Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 93.

³¹³ Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 110.

³¹⁴ D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 149-150.

³¹⁵ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 43, 48-49

1.5. Ο Αμερικανικός Ρεπουμπλικανισμός

Τα ρεπουμπλικανικά ιδεώδη όχι μόνο επηρέασαν τα επαναστατικά χρόνια της αμερικανικής ανεξαρτησίας, αλλά αποτέλεσαν και πηγή έμπνευσης για σημαντικά ρεύματα σκέψης στην πολιτική ζωή των ΗΠΑ³¹⁶. Όπως επισημαίνει ο Jonathan Israel: «Από το 1775 και στο εξής, η Αμερική, παρά τις αδυναμίες της αποτέλεσε ένα καινούργιο πρότυπο κοινωνίας που άνοιξε το δρόμο στον ρεπουμπλικανισμό, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ισότητα και τη δημοκρατία, έναν δρόμο που ακολούθησε, έστω και παραπατώντας, ο σύγχρονος κόσμος»³¹⁷.

Η διαμόρφωση της νέας Πολιτείας προσέλαβε για τους θεμελιωτές του αμερικανικού συνταγματισμού διαστάσεις μιας μοναδικής ιστορικής εμπειρίας³¹⁸. Η αμερικανική επανάσταση του 1776 αποτελεί αφετηρία της πρώτης επιτυχημένης προσπάθειας οικοδόμησης μιας νέας σύνθετης πολιτειακής οντότητας σε μια εξαιρετικά εκτεταμένη γεωγραφική περιοχή, όχι πάνω στη βάση της κυριαρχίας ενός προσώπου, μιας δυναστείας ή ενός ολιγομελούς οργάνου, αλλά πάνω στη βάση θεσμοθετημένων διαδικασιών συλλογικής λήψης πολιτικών αποφάσεων, με τη συμμετοχή του μεγαλύτερου μέρους του (ανδρικού πληθυσμού)³¹⁹.

Ιστορικά, η Αμερικανική Επανάσταση ήταν το αποκορύφωμα της σύγκρουσης ανάμεσα των βρετανικών αποικιών με τη Μητρόπολη, διεκδικώντας ανεξαρτησία και αμφισβητώντας το δικαίωμα του αγγλικού Κοινοβουλίου να τις φορολογεί³²⁰, αντιστεκόμενες σε μία σειρά καταναγκαστικών νόμων που επεβλήθησαν σε αυτές³²¹. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λόρδος Άκτον η σύγκρουση μεταξύ των αποικιών στις Η.Π.Α. και της Βρετανίας «ήταν μια σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και αυθεντίας, διακυβέρνησης μέσω της συναίνεσης και διακυβέρνησης μέσω του εξαναγκασμού, ελέγχου του κράτους από τους υπηκόους του και ελέγχου των υπηκόων από το κράτος. Το ζήτημα δεν είχε ποτέ ως τότε τεθεί με τόσο σαφή τρόπο»³²².

³¹⁶ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 49-50.

³¹⁷ J. Israel, (2017), *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World 1775-1848*, Princeton University Press, Princeton, σελ. 24.

³¹⁸ Όπως σημειώνει και ο Γεραπετρίτης, η πολιτική και συνταγματική ιστορία των ΗΠΑ, σε αντίθεση με εκείνη της Αγγλίας, σφυρηλατήθηκε από τη δυναμική των διαδοχικών ρήξεων και της ανατροπής των προγενέστερων δομών από νέες. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 142. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2016), *Αγγλο-Αμερικανικοί Συνταγματικοί Θεσμοί*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 85.

³¹⁹ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 366.

³²⁰ Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 63.

³²¹ Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 91-92.

³²² Λόρδος Άκτον, (2008), ό.π., σελ. 344.

Κανέναν Βρετανός, προστατευμένος από μια δίκαιη νομοθεσία, δεν είχε την ανάγκη να εξαρτάται από την αυθαίρετη βούληση του άλλου, ακόμη και από την αυθαίρετη βούληση του Βασιλιά. Στις Η.Π.Α., οι Αμερικανοί έποικοι υποκατέστησαν την αυθαίρετη βούληση του Βασιλιά με την αυθαίρετη βούληση ενός ξένου προς αυτούς Κοινοβουλίου και προσπάθησαν να δραπετεύσουν από την βρετανική κυριαρχία, αποκόπτοντας τους δεσμούς με τη μητέρα πατρίδα και εγκαθιδρύοντας μια παραλλαγή ενός μικτού συστήματος διακυβέρνησης, την Ρεπουμπλικανική Πολιτεία³²³. Όπως σημειώνει και ο Wood: «Οι περισσότεροι Αμερικανοί επαναστάτες στα 1776 δεν είχαν καμία πρόθεση να εγκαταλείψουν αυτήν τη φημισμένη θεωρία της μεικτής ή ισοζυγιασμένης κυβέρνησης -ακόμα κι αν απέρριπταν τη μοναρχία και εγκαθιστούσαν αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες»³²⁴.

³²³ Marti, J.L., Pettit, P., (2010), ό.π., σελ. 40-41. Αντίθετη άποψη είχε ο Jeremy Bentham, ο οποίος στο αντίποδα υποστήριξε ότι κάθε κυβέρνηση αποτελεί, σε ορισμένο βαθμό, παραβίαση της ελευθερίας, επιμένοντας ότι οι υποστηρικτές της αμερικανικής υπόθεσης τελούν σε σύγχυση και υπεραπλουστεύουν, όταν θεωρούν ότι υπάρχει οποιαδήποτε μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην κατάσταση των Βρετανών και των Αμερικανών υπηκόων από αυτή την άποψη. Βλ. και D.G. Long, (1977), Bentham on Liberty, University of Toronto Press, Toronto, σελ. 53-54.

³²⁴ Επιπλέον, κατά τον Σαρμά, στις συγκεντρωτικές αντιλήψεις της μητρόπολης, οι άποικοι αντέταξαν την ιδέα της ομοσπονδίας, υπό τη μορφή της διηρημένης κυριαρχίας, την οποία ασκούσαν με όρους επαυξημένης αυτονομίας. Βλ. G.S. Wood, «Δημοκρατία και η Αμερικανική Επανάσταση», στο J. Dunn, (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ-1993 μ.Χ.* (επιμ.), μετάφραση Π. Χιωτέλλης, Παρίση, Α., Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 127. Βλ. και Ι. Σαρμάς, (2016), «Εμείς ο Λαός»: Η Συνταγματική Νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 5.

Η Αμερικανική Επανάσταση αντιπαραβάλλεται σε πολλά σημεία από την Γαλλική Επανάσταση, όπως επισημαίνουν στοχαστές³²⁵ και συγγραφείς³²⁶, χωρίς

³²⁵ Αντιπαραβάλλοντας ο Tocqueville στην «Δημοκρατία στην Αμερική» την Αμερικανική με τη Γαλλική Επανάσταση σημειώνει ότι: «Η επανάσταση στις Ηνωμένες Πολιτείες προήλθε από μια ώριμη και μελετημένη επιθυμία ελευθερίας και όχι από ένα θολό και απροσδιόριστο ένστικτο ανεξαρτησίας. Καθόλου δεν στηρίχθηκε πάνω σε πάθη αταξίας· βάδιζε, αντίθετα, με την αγάπη για τη τάξη και τη νομιμότητα». Η Arendt με τη σειρά της θεωρεί ως μεγάλη ατυχία της Γαλλικής Επανάστασης «ότι καμιά από τις συντακτικές συνελεύσεις της δεν διέθετε αρκετό κύρος ώστε να θεσπίσει τον συνταγματικό χάρτη της χώρας» και ως μοιραίο σφάλμα των ανθρώπων της Γαλλικής Επανάστασης ήταν η «σχεδόν αυτόματη, άκριτη πεποίθησή τους ότι η εξουσία και ο νόμος ξεπηδούν από την ίδια ακριβώς πηγή». Στον αντίποδα: «η μεγάλη καλοτυχία της Αμερικανικής Επανάστασης ήταν ότι οι άνθρωποι των αποικιών, πριν τη σύγκρουσή τους με την Αγγλία, οργανώθηκαν σε αυτοκυβερνώμενα σώματα, ότι η επανάσταση -για να μιλήσουμε στη γλώσσα του 18ου αιώνα- δεν τους έκανε να περιέλθουν σε “φυσική κατάσταση”, ότι ποτέ δεν υπήρξε σοβαρή αμφισβήτηση της *rounoir constituent* εκείνων που διαμόρφωσαν τα συντάγματα των πολιτειών και, τελικά, το σύνταμα των Ηνωμένων Πολιτειών». Για να συμπληρώσει λέγοντας: «Οι αντιπρόσωποι στα επαρχιακά νομοθετικά σώματα ή στις λαϊκές συνελεύσεις που διαμόρφωναν τα συντάγματα για τις πολιτειακές κυβερνήσεις αντλούσαν την αυθεντία τους από έναν αριθμό υποδεέστερων, πλήρως εξουσιοδοτημένων σωμάτων- περιφέρειες, κομητείες, δήμους· το να διατηρούνται αυτά τα σώματα με αλώβητες τις αρμοδιότητές τους ισοδυναμούσε με το να διατηρείται άθικτη η πηγή της δικής τους αυθεντίας. Αν το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο, αντί να δημιουργήσει και να συγκροτήσει την ομοσπονδιακή εξουσία, είχε επιλέξει να περικόψει και να καταργήσει τις πολιτειακές εξουσίες, οι ιδρυτές θα είχαν αμέσως συναντήσει τα προβλήματα των γάλλων συναδέλφων τους. Θα είχαν χάσει τη ‘συντακτική εξουσία’ τους -και αυτός, πιθανώς, ήταν ένας από τους λόγους που ακόμα και οι πιο ένθερμοι θιασώτες μιας ισχυρής κεντρικής κυβέρνησης δεν ήθελαν να καταργήσουν τις εξουσίες των πολιτειακών κυβερνήσεων εντελώς». Βλ. Αλέξης ντε Τοκβίλ, (2001), *Η δημοκρατία στην Αμερική*, εισαγωγή Γ. Μανιάτης, μετάφραση Μ. Λυκούδης, Στοχαστής, Αθήνα, σελ. 98. Βλ. και Η. Arendt, (2006), *ό.π.*, σελ. 223-224.

³²⁶ Συγκρίνοντας η Fontana την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση επισημαίνει ότι: «Αν και οι δύο νεαρές δημοκρατίες έκαναν μεγάλη επίδειξη αμοιβαίου θαυμασμού κι ενθουσιασμού, στην πράξη οι αμερικάνικοι θεσμοί αποδείχτηκε δύσκολο ν’ αντιγραφούν. Όταν ξέσπασε η επανάσταση, η Γαλλία είχε περάσει δύο αιώνες εξαιρετικά συγκεντρωτικού κράτους. [...] Αν μη τι άλλο, η επαναστατική κυβέρνηση είχε ξαναενισχύσει και τελειοποιήσει τη συγκεντρωτική διοίκηση του Παλαιού Καθεστώτος. Η Αμερική στα μάτια των Γάλλων παρατηρητών ήταν μια γη της αφθονίας, όπου κάθε πολίτης μπορούσε να γίνει ιδιοκτήτης ενός μικρού αγροκτήματος. Στη Γαλλία μια τέτοια γενικευμένη κατανομή της ιδιοκτησίας ήταν αδιανόητη: [...] Υπήρχε, επιπλέον, μία ακόμη σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δύο αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, που οι συγκαιρινοί την επισήμαναν χωρίς καθυστέρηση: από τη στιγμή που έδωξαν τους πρώην αποικιακούς κυβερνήτες τους από το εθνικό έδαφος, οι Αμερικανοί ήταν καλά προστατευμένοι από την απειλή ξένης εισβολής λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, ενώ η Γαλλία ήταν εκτεθειμένη στις επιθέσεις των ισχυρών Ευρωπαϊών γειτόνων της». Από την πλευρά του ο Γεραπετρίτης εντοπίζει τις κάτωθι διαφορές ανάμεσα στις δύο επαναστάσεις, ως προς το θεωρητικό υπόβαθρο, ως προς την πηγή και τέλος ως προς την επιδίωξή τους. «Ως προς το θεωρητικό υπόβαθρο η Γαλλική Επανάσταση αξιοποίησε την ιδεολογική και πολιτειολογική εμβάθυνση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, ενόσω η αμερικανική στερείτο τέτοιου ευρείας κλίμακας θεωρητικού ρεύματος, εξαιρουμένης της Μεγάλης Αφύπνισης. Ως προς την πηγή τους, η Γαλλική ήταν μια γνήσια αστική επανάσταση με τροφοδότη κατεχοχόν την Τρίτη Τάξη, ενόσω η Αμερικανική, αν και κυρίως στηρίχθηκε στους γαιοκτήμονες των αποικιών, δεν είχε την ταξική αυτοσυνειδησία, ώστε να μπορεί να ταυτισθεί με αστική. Ως προς την επιδίωξή τους, η Γαλλική Επανάσταση ήταν πρωτίστως φιλελεύθερη, σκοπώντας να περιορίσει τη δύναμη του κυρίαρχου με την καθιέρωση ορίων στην άσκηση των εξουσιών που θα ελάμβαναν τη μορφή δικαιώματος, ενόσω η Αμερικανική Επανάσταση ήταν πρωτίστως απελευθερωτική». Κατά τον Παπασπύρου, με αφορμή τη διδασκαλία του Sieyès για το αδιαίρετο και αναπαλλοτρίωτο της εθνικής κυριαρχίας και τη διάκριση μεταξύ συντακτικής και συντεταγμένης εξουσίας σημειώνει ότι: «Ο αμερικανογαλλικός συνταγματισμός μπορεί να ειπωθεί, στη γενικότητά του, ως τέκνο του διαφωτισμού και ειδικότερα ως έκφραση της αυτονομίας της συλλογικής βούλησης με την οποία μία πολιτική κοινότητα οργανώνει

ωστόσο αυτό να υποβαθμίζει την συμβολή αυτών των δύο εμβληματικών ιστορικών οροσήμων στη διαμόρφωση της νεωτερικότητας και τη θέσμιση του σύγχρονου συνταγματισμού³²⁷.

Οι Γάλλοι επαναστάτες, αν και άντλησαν έμπνευση από τα πρότυπα της ελληνικής πόλης κράτους και τη ρωμαϊκή *res publica*³²⁸, η Γαλλική Επανάσταση επηρεάστηκε ως επί το πλείστο από την θέση ότι κάθε κράτος πρέπει να έχει έναν αποκλειστικό κυρίαρχο, όπου σύμφωνα με τον Rousseau, τον θεωρητικό της Γαλλικής Επανάστασης³²⁹, ήταν ο λαός. Η λατρεία της κυριαρχίας, αλλά και το γεγονός ότι η απόλυτη εξουσία που ασκούσε πριν η μοναρχία μεταβιβάστηκε αδιαίρετη στην ίδια την Εθνοσυνέλευση και δεν διαμοιράστηκε σε πολλούς και διάφορους θεσμούς³³⁰, είχε

νομικά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας. Ενώ όμως το αμερικάνικο μοντέλο χαρακτηρίζεται εξαρχής από τον θεσμικό πλουραλισμό και τη νομική οριοθέτηση της εξουσίας, ήδη με τη σκέψη του Sieyès ο συνταγματισμός εισάγεται στην ηπειρωτική Ευρώπη με ιδιαίτερο ιδεολογικό φορτίο: το συνδυασμό ανάμεσα στο βουλευσιαρχικό στοιχείο (η δημόσια εξουσία ως προϊόν βούλησης της κυρίαρχης οντότητας) και το αίτημα της ενότητας (που διατρέχει τόσο το περιεχόμενο της βούλησης όσο και τη νομιμοποίηση του συνόλου των συντεταγμένων οργάνων που τη διαμορφώνουν και την υλοποιούν)». Τέλος ο Gauchet σημειώνει ότι: «Ενώ τα μέλη της Συντακτικής Συνέλευσης αρχίζουν να εφαρμόζουν την ανεξέλεγκτη πολιτική των αρχών, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού οι Αμερικανοί ολοκλήρωναν, ανάμεσα στο 1789 και το 1791, μία άλλη επανάσταση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η οποία θα στεφθεί με επιτυχία. Γιατί αυτοί δεν χρειάστηκε να ιδιοποιηθούν μία απόλυτη κυριαρχία που ήδη υπήρχε· δεν χρειάστηκε να γίνουν κύριοι ενός μηχανισμού εξουσίας που ήταν γερά εδραιωμένος. Μπόρεσαν, επίσης να αναπτύξουν μία φιλοσοφία θεμελίωσης που ήταν πιο μετριοπαθής και πρακτική: οργάνωνε σε ανιούσα κλίμακα τις εξουσίες, βαθμιδωτά, στη βάση των ατομικών δικαιωμάτων, η άσκηση των οποίων διασφαλιζόταν πριν αυτά να πρέπει να μετατραπούν σε συλλογική εξουσία. Μπόρεσαν να κατασκευάσουν το οικοδόμημα των θεσμών τους αυτόνομα, χωρίς άλλο περιορισμό πέρα από το να μην υπάρχουν αντιφάσεις ανάμεσα στην πολιτική οργάνωση και την απόλαυση των προσωπικών ελευθεριών, ενώ οι Γάλλοι ήταν καταδικασμένοι να επιζητούν την κυριαρχία του συνόλου ταυτόχρονα με τα δικαιώματα των μερών, και χρειάστηκε να επιδιώξουν, επομένως, μία στενή αντιστοιχία ανάμεσα στο θεσμικό σύστημα και τη λογική των δικαιωμάτων, με τη μοιραία παγίδα που ενείχε αυτή η αναγκαστική επιδίωξη της εξίωσης ανάμεσα στην εξουσία όλων και την ελευθερία καθενός. Οι Αμερικανοί, εν ολίγοι, είχαν τη δυνατότητα να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους χωρίς την πολιτική μήτρα που επέτρεψε την κυοφορία τους στη Γηραιά Ήπειρο, και χωρίς το συνακόλουθο πρόβλημα της συναρμολόγησης δύο τάξεων- ένα πρόβλημα που εκδηλώθηκε μέχρι παροξυσμού στη Γαλλική Επανάσταση». Βλ. Β. Fontana, «Δημοκρατία και η Γαλλική Επανάσταση», στο J. Dunn, (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε* 508 π.Χ-1993 μ.Χ, (επιμ.), μετάφραση Π. Χιωτέλλης, Α. Παρίση, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 165. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), *ό.π.*, σελ. 96. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), *ό.π.*, σελ. 88. Μ. Gauchet, (2009), *Η Άνοδος της Δημοκρατίας*, μετάφραση Α. Κιουπκιολής, Τόμοι Α' και Β', Πόλις, Αθήνα, σελ. 111.

³²⁷ Α. Μανιτάκης, (2020), *Ελληνικός Συνταγματισμός 200 χρόνια μετά. Δημοκρατικός, νεωτερικός, ακμαίος*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 38.

³²⁸ Ως προς την ενεργό και διαρκή συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις, την πλήρη αφοσίωση στην υπηρεσία και την άμυνα της δημοκρατικής πολιτείας και τη βαθιά ταύτιση με τις συλλογικές αξίες της τιμής, του πατριωτισμού και της αρετής. Βλ. Β. Fontana, (1997), *ό.π.*, σελ. 152.

³²⁹ Α. Στυλιανού, (2006), 160.

³³⁰ Β. Fontana, (1997), *ό.π.*, σελ. 160. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), *ό.π.*, σελ. 423.

ως αποτέλεσμα να συμβεί αυτό που επισημαίνει ο Gauchet ότι: «το έθνος δεν θα μπορούσε να αποδεχθεί μία αρχή διαχωρισμένη από το ίδιο»³³¹.

Υπό τη μορφή της μίας, αδιαίρετης και αναπαλλοτριώτης κυριαρχίας του έθνους που εκφράζεται μέσω μιας κοινής αντιπροσωπευτικής θέλησης που διαμορφώνεται στο Κοινοβούλιο κατά τη διδασκαλία του αββά Sieyès για το έθνος ως συνώνυμου της Τρίτης Τάξης και φορέα συντακτικής εξουσίας³³², υπονομεύθηκε το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες του μικτού συστήματος διακυβέρνησης, αβασίλευτου, με μοναδική πηγή νομιμοποίησης τους θεμελιωτές πολίτες (“*We the People of the United States*”) στο οποίο διαφορετικές εξουσίες θα ελέγχουν η μια την άλλη, σ’ ένα καθεστώς θεσμικών αντιβάρων³³³. Το ιδεώδες αυτό καλλιεργούσε στις Η.Π.Α. ταυτόχρονα την πολιτική ελευθερία και την διάκριση των εξουσιών, εντός ενός πλαισίου ισορροπίας ανάμεσα στην κεντρική κυβέρνηση και τις πολιτείες –με ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση και ευρεία ευχέρεια παρέμβασης της κοινωνίας των πολιτών-, σύστημα το οποίο είχε προκαλέσει και τον θαυμασμό του Alexis de Tocqueville³³⁴.

Παρ’ όλα αυτά, η Γαλλική Επανάσταση, ως «ένανσμα και εργαστήριο ιδεών για τους λαούς της Ευρώπης», το διάστημα 1789-1799 κατέγραψε πλούσιο

³³¹ M. Gauchet, (2009), ό.π., σελ. 108.

³³² Όπως υποστηρίζει ο Sieyès στο κεφάλαιο 1: «*Η Τρίτη Τάξη περιλαμβάνει, επομένως, όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το έθνος· από την άλλη, όποιος δεν ανήκει στην Τρίτη Τάξη, δεν μπορεί να θεωρηθεί μέλος του έθνους. Τι, επομένως, είναι η Τρίτη Τάξη; ΤΟ ΠΑΝ*». Στο κεφάλαιο 5 ο Sieyès περιγράφει ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του έθνους: «*Το έθνος προϋπάρχει των πάντων, είναι η πηγή των πάντων. Η βούλησή του είναι πάντα νόμιμη, αποτελεί τον ίδιο τον νόμο. Πριν από αυτό και πάνω από αυτό υπάρχει μόνο το φυσικό δίκαιο. [...] Θα ήταν γελοίο να υποθέσουμε να υποθέσουμε ότι το ίδιο το έθνος δεσμεύεται από τις ίδιες διαδικασίες ή από το Σύνταγμα, όπως δεσμεύονται οι ενδολοδόχοι του. Εάν η ύπαρξη ενός έθνους εξαρτιόταν από τους θετούς κανόνες δικαίου που δίνουν περιεχόμενο στην ύπαρξή του, δεν θα είχε υπάρξει ποτέ. Το έθνος διαμορφώνεται μόνο από το φυσικό δίκαιο. Η κυβέρνηση, αντίθετα, είναι προϊόν αποκλειστικά του θεσπισθέντος δικαίου. Κάθε ιδιότητα του έθνους πηγάζει από το απλό γεγονός της ύπαρξής του. [...] Κατ’ αρχάς, ένα έθνος δεν μπορεί ούτε να αλλοιώσει ούτε να παραιτηθεί του δικαιώματός του να διαθέτει βούληση· και όποια και να είναι η βούλησή του, δεν μπορεί να απεμπολήσει το δικαίωμα να την μεταβάλει, από τη στιγμή που αυτό επιβάλλει το συμφέρον του*». Βλ. E. Sieyès, (2016), *Τι είναι η Τρίτη Τάξη*, Μετάφραση: Φ. Στεφοπούλου, επιμέλεια-εισαγωγή Χ. Παπαστυλιανός, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 34, 108, 109-110, 111. Βλ. Θ. Αντωνίου, Γ. Γεραπετρίτης, (2014), *Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 155. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 87. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 67. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 431-432.

³³³ Για το πώς ο Madison εισήγαγε στην πολιτική του θεωρία το σύστημα των θεσμικών αντιβάρων βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), *Τα Θεσμικά Αντίβαρα της Εξουσίας και η Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 23-26. Το πώς η θεωρία των θεσμικών αντιβάρων διαπέρασε το ομοσπονδιακό πολιτικό σύστημα των Η.Π.Α. βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 229 επ.

³³⁴ L. Siedentop, (2002), ό.π., σελ. 28. Βλ. και Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 66-72., όπως και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 79.

συνταγματικό απολογισμό, δίνοντας τρία Συντάγματα³³⁵ και ισάριθμες διακηρύξεις δικαιωμάτων του ανθρώπου³³⁶, με εμβληματικότερη όλων τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη³³⁷. Διαμόρφωσε πολιτικά και ιδεολογικά τον 19^ο αιώνα, δίνοντας το λεξιλόγιο και τα θέματα της φιλελεύθερης και της ριζοσπαστικής-δημοκρατικής πολιτικής στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου³³⁸. Αποτέλεσε το καθοριστικό στάδιο μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό και συνεπώς στον νεωτερικό κόσμο³³⁹. Η επανάσταση ως συμβάν έδωσε τη θέση της στην επανάσταση ως πράξη³⁴⁰.

Πολιτικά και φιλοσοφικά, η Αμερικανική Επανάσταση, όπως αποτυπώθηκε στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της 4^{ης} Ιουλίου 1776³⁴¹, εκτυλίχθηκε αρχικά μέσα στο πνεύμα της αγγλικής παράδοσης του φυσικού δικαίου, όπως εκπήγαζε από τους

³³⁵ Κατά χρονολογική σειρά ήταν τα Συντάγματα του 1791, του 1793 και του 1795. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010, Πόλις, Αθήνα, σελ. 197-200. Για την ειδικότερη ανάγνωση των κειμένων αυτών, καθώς και των θεσμών που εισήγησαν βλ. και Θ. Αντωνίου, Γ. Γεραπετρίτης, (2014), ό.π., σελ. 145-152. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 131-133. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 438-446. Ξ.Δ. Μπαλωτή, (2020), *Γαλλική Επανάσταση (1789-1799)*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, σελ. 91-97.

³³⁶ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 195.

³³⁷ Κεντρικές ιδέες της Διακήρυξης είναι η προσωπική ελευθερία, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας γνώμης, η ισότητα και η ιδιοκτησία. Όπως συμπληρώνει η Μπαλωτή: «*Ιθύνοντες νόες της Διακήρυξης ήταν οι Σιεγές, Λαφαγέτ και Μιραμπώ. Αποτελούνταν από 17 άρθρα που διευθετούσαν δικαιώματα α) όλων των ανθρώπων β) των πολιτών που ζούσαν στη Γαλλία και γ) του έθνους τους*». Βλ. Ξ.Δ. Μπαλωτή, (2020), ό.π., σελ. 87-88. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 434-436.

³³⁸ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Hobsbawm: «*Η Αμερικανική Επανάσταση παραμένει κεφαλαιώδες γεγονός στην αμερικανική ιστορία, αλλά -αν εξαιρέσουμε όσες χώρες έμελλε να εμπλακούν άμεσα και να επηρεαστούν- άφησε λιγιστά σημαντικά ίχνη αλλού. Η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί ορόσημο για όλες τις χώρες*». Βλ. Ε.Ι. Hobsbawm, (2019), *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 86.

³³⁹ Τ.С. W. Blanning, (2016), *Γαλλική Επανάσταση. Ταξική ή πολιτισμική σύγκρουση;*, μετάφραση Τ. Παπαϊωάννου, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 12.

³⁴⁰ D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 189.

³⁴¹ Κατά τον Porter: «*Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (1776) απέδειξε ότι, στον νέο κόσμο τουλάχιστον, η ενάρτη δράση για την υπεράσπιση της ελευθερίας ήταν ακόμα εφικτή. Ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας έδειξε το ηθικό ανάστημα ενός στρατού πολιτών ο οποίος υπερασπίζονταν την ελευθερία ενάντια στους Βρετανούς τυράννους. Το Αμερικανικό Σύνταγμα επιβεβαίωσε ότι δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης μπορούσαν να λειτουργήσουν στον νεωτερικό κόσμο, και αποτέλεσε πρότυπο για τον ρόλο του λαού ως κυρίαρχου πολιτικού σώματος*». Οι τέσσερις αξιακές παραδοχές που δομούν τον συλλογισμό της Διακήρυξης είναι: Πρώτον, το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών, το οποίο συνδεόταν με την ίδια την ανθρώπινη φύση. Δεύτερον, το δικαίωμα αντίστασης του λαού να αλλάξει ή να αποπέμψει μια κυβέρνηση, όταν αυτή γίνεται καταστροφική με σειρά καταχρήσεων και σφετερισμών, ώστε να καταστεί λυσιτελής η ασφάλεια και η ευτυχία του. Τρίτον, τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, η ζωή, η ελευθερία, η επιδίωξη της ευτυχίας και η ισότητα. Και, τέταρτον, η ύπαρξη ενός συμβολαίου μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων για να εξασφαλιστούν αυτά τα δικαιώματα. Βλ. R. Porter, (2014), *Ο Διαφωτισμός*, μετάφραση Ξ. Μπαμιατζόγλου, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 62. Χ. Σταμέλος, (2019), *Εισαγωγή στο ομοσπονδιακό δίκαιο των ΗΠΑ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 2. Για την διάρθρωση και το περιεχόμενο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας πρβλε Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 129-130. Βλ. επίσης Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 373.

Locke³⁴² και Βαττέλ³⁴³ και της συνηγορίας του υπέρ της αντίστασης στο όνομα των αναφαίρετων δικαιωμάτων της προσωπικής ελευθερίας, της συγκατάθεσης και της ελευθερίας απόκτησης και νομής περιουσίας³⁴⁴. Παράλληλα, τα ρεπουμπλικανικά ιδεώδη, τα οποία αναπτύσσονταν στη Βρετανία τον 17ο και 18ο αιώνα, τα οποία απέρριπταν τις χομπσιανές προσεγγίσεις περί ελευθερίας³⁴⁵, θα ασκήσουν την δική τους διακριτή επιρροή. Οι άποικοι, στους αγώνες κατά της Μητρόπολης, θα

³⁴² Για το πώς επηρέασε ο Locke τους διαμορφωτές της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας και του Αμερικανικού Συντάγματος βλ. Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 242-243. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 128-129, όπως επίσης J. Lepore, (2018), *These Truths: a history of the United States*, W.W. Norton & Company, New York, σελ. 52-55, καθώς και A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 282-283. Παρά το γεγονός ότι η λοκιανή σκέψη υπήρξε μια από τις κύριες συντεταγμένες της αμερικανικής πολιτικής σκέψης και κουλτούρας, υποστηρίζεται ότι η μονοδιάστατη εστίαση στις φιλελεύθερες παραμέτρους και τον ατομικισμό (είτε υπό την επιχειρηματικά προσανατολισμένη, είτε υπό την ρομαντική μορφή του) εμπεριέχει τον κίνδυνο παρανόησης της συνθετότητας και της ποικιλίας και των διανοητικών και ιδεολογικών πηγών της αμερικανικής πολιτικής. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 102-105.

³⁴³ Όπως αναφέρει ο Armitage, ο ελβετός συγγραφέας Εμέρ ντε Βαττέλ (1714-1767), ως ο πρώτος σημαντικός εκπρόσωπος της παράδοσης του φυσικού δικαίου στην Ευρώπη, είχε συνδέσει την ανεξαρτησία με την εξωτερική κυριαρχία ή με την κρατική υπόσταση στο διεθνές πεδίο. Στο πόνημά του, το δίκαιο των εθνών (*"On the Law of Nations"*), γραμμένο το 1758, αποτέλεσε μία επιτομή του φυσικού δικαίου, όπου την εποχή της Αμερικανικής Επανάστασης οι θεμελιωτές του αμερικανικού έθνους χρησιμοποίησαν το συγκεκριμένο έργο ως οδηγό ορθής διεθνούς συμπεριφοράς. Προς αυτή την κατεύθυνση η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας πληροφορούσε τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν πλέον διαθέσιμες για μελλοντικές οικονομικές συναλλαγές και συμμαχίες. Όπως συμπληρώνει ο Armitage: *«Η χαρακτηριστική φράση με την οποία ο Βαττέλ περιγράφει επανειλημμένα τα κράτη ως ελεύθερα και ανεξάρτητα αποτελούσε κεντρικό σημείο της Διακήρυξης, καθότι αυτός ήταν ένας τρόπος να εξασφαλιστεί η αναγνώριση του αμερικανικού αγώνα στη Μεγάλη Βρετανία από τις δυνάμεις της υφηλίου»*. Βλ. D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 165-166, 185-186. Η φράση αυτή προκύπτει πιθανότατα από τον πρόλογο του Δικαίου των Εθνών, όπου ο Βαττέλ αναφέρει ότι: *«Δεν αναγνωρίζω καμία άλλη φυσική κοινότητα μεταξύ των Εθνών από αυτή που η φύση δημιούργησε μεταξύ των ανθρώπων. Επιβάλλεται σε κάθε πολιτική κοινωνία (civitas) για κάθε μέλος της να αποσύρεται από μέρος των δικαιωμάτων του και ότι υπάρχει στην κοινωνία αυτή μια εξουσία ικανή να καθοδηγεί όλα τα μέλη της, να τους δίνει νόμους και να επιβάλλεται σε αυτούς που αρνούνται να συμμορφωθούν. Τίποτε από όλα αυτά δεν μπορεί να υπάρξει και να ισχύσει μεταξύ Εθνών. Κάθε κυρίαρχο κράτος διεκδικεί και διαθέτει μια απόλυτη ανεξαρτησία σε σχέση με τα άλλα»*. Βλ. Μ.Ι. Τσινιζιέλης, (2020), ό.π., σελ. 99-100. Έκφραση της ανεξαρτησίας των κρατών ήταν και η θέσπιση Συντάγματος, όχι μόνο ως μέσου καθορισμού της πολιτικής εξουσίας, αλλά και μέσου έκφρασης και δράσης ενός έθνους ως πολιτικού σώματος. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 345.

³⁴⁴ Το δικαίωμα αντίστασης αναφέρεται κατά τρόπο αναλυτικό στην παράγραφο 222 της Δεύτερης Πραγματείας Περί Κυβερνήσεως του Locke. Η Αμερικανική Επανάσταση εμπνεύστηκε ευθέως από αυτή την παράγραφο (όπως και την παράγραφο 225), όπου οι επαναστάτες επικαλέστηκαν την επιβολή φορολογίας χωρίς τη νόμιμη συναίνεση που θα εξασφαλιζόταν με την αντιπροσώπευσή τους στο βρετανικό κοινοβούλιο, για να ανατρέψουν την καθιερωμένη για σχεδόν δύο αιώνες σχέση κυβερνητικής εξάρτησης. Βλ. J. Locke, (2010), ό.π., σελ. 261-264, όπως και Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 39.

³⁴⁵ P. Pettit, *«Η ελευθερία ως αντιδύναμη, στο: Δοκίμια Πολιτικής Φιλοσοφίας: Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή»*, (2018), εισαγωγή-μετάφραση Λ. Μελά, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 401.

υιοθετήσουν πολλά επιχειρήματα προερχόμενα από την ρεπουμπλικανική παράδοση³⁴⁶.

Όμως εκείνος που άσκησε ξεχωριστή επίδραση σε πολιτικό και φιλοσοφικό επίπεδο ήταν ο Thomas Paine, μέσα από τα έργα *Common Sense* («Κοινή Λογική»), που γράφτηκε το 1776³⁴⁷ και *Rights of Man* («Δικαιώματα του Ανθρώπου»), που γράφτηκε το 1791-1792 αντίστοιχα³⁴⁸. Σε ένα διάσημο χωρίο της «Κοινής Λογικής», ο Paine εκφράζει με τρόπο απερίφραστο τον αντι-μοναρχισμό του λέγοντας ότι: «[η μοναρχία] προστατεύει ένα έθνος από τους εμφυλίους πολέμους· κι αν αυτό ήταν αλήθεια, θα είχε βαρύνουσα σημασία· πρόκειται όμως για το πιο κατάφωρο ψεύδος που επιβλήθηκε ποτέ στην ανθρωπότητα. Ολόκληρη η ιστορία της Αγγλίας το διαψεύδει. Τριάντα βασιλιάδες και δύο ανήλικοι βασίλευσαν σ' αυτό το ταραγμένο βασίλειο από τον καιρό της [νορμανδικής] κατάκτησης, ενώ κατά την ίδια περίοδο έγιναν τουλάχιστον οκτώ εμφύλιοι πόλεμοι και δεκαεννιά εξεγέρσεις (συμπεριλαμβανομένης και της [Ένδοξης] Επανάστασης). Άρα, αντί να συμβάλλει στην ειρήνη, [η μοναρχία] εργάζεται εναντίον της, καταστρέφοντας το ίδιο το θεμέλιο πάνω στο οποίο φαινομενικά στηρίζεται. [...] Με λίγα λόγια, η μοναρχία και η κληρονομική διαδοχή έχουν σπρώξει ολόκληρο τον κόσμο (και όχι μονάχα αυτό ή το άλλο βασίλειο) στο αίμα και τη στάχτη»³⁴⁹.

Επιπρόσθετα, στο έργο αυτό ο Paine προβάλλει το επιχειρήμα ότι ελευθερία και δουλεία είναι αντίθετες τόσο στην περίπτωση των ατόμων όσο και των λαών και ότι η ελευθερία προϋποθέτει ότι δεν υπάρχει έκθεση στην αυθαίρετη παρέμβαση των άλλων, πιο συγκεκριμένα, την ανυπαρξία έκθεσης που εγγυάται το κατάλληλο κράτος

³⁴⁶ Όπως σημειώνει και ο Wood: «Με τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας στα 1776, οι Αμερικανοί αποτίναξαν την κληρονομική μοναρχία και όλες εκείνες τις επιπτώσεις της μοναρχίας που εξυπονούνταν στις αριστοκρατικές ιεραρχίες εξ αίματος και οικογενείας, και γρήγορα εγκατέστησαν νέες δημοκρατικές κυβερνήσεις για τις όποιες όλοι οι πολίτες θεωρούνταν ίσοι». Βλ. G.S. Wood, (1997), ό.π., σελ. 123. Βλ. και Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. ια'-ιβ', υποσημ. 2.

³⁴⁷ T. Paine, (1985), «Common Sense», στο *Collected Writings*, The Library of America, New York.

³⁴⁸ Ο Παιονίδης παραθέτει το εξής απόσπασμα (σε μετάφραση Ε. Σακκά): «Χρειαζόμαστε ισχυρότερη απόδειξη του παράλογου της κληρονομικής διακυβέρνησης από την εικόνα που παρουσιάζουν οι απόγονοι εκείνων των ανθρώπων, σε οποιοδήποτε πεδίο του βίου, που κάποτε υπήρξαν διάσημοι; Υπάρχει έσω και μία περίπτωση όπου δεν παρατηρείται πλήρης αντιστροφή του χαρακτήρα [των διασήμων]; Φαίνεται σαν πλημμυρίδα των νοητικών λειτουργιών να εισέρρευσε όσο μπορούσε σε ορισμένα κανάλια και ύστερα άλλαξε πορεία και να στράφηκε σε άλλα. Πόσο παράλογο είναι, επομένως, το κληρονομικό σύστημα διακυβέρνησης που καθιερώνει κανάλια εξουσίας στα οποία η σοφία αρνείται να εισχωρήσει! Συνεχίζοντας αυτόν τον παραλογισμό, ο άνθρωπος βρίσκεται συνεχώς σε αντίθεση με τον εαυτό του· απιδέχεται για βασιλιά ή ανώτατο άρχοντα ή νομοθέτη, ένα πρόσωπο που δεν είχε εκλέξει ούτε για αστυνόμο». Βλ. Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 122-123.

³⁴⁹ D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 184.

δικαίου³⁵⁰. Ο Paine επεδίωξε την όσο το δυνατό μικρότερη κυβερνητική δράση, ώστε να αναδεικνύεται η συνεργασία των μελών της κοινωνίας³⁵¹. Παράλληλα στο ίδιο έργο ο Paine υποστήριξε την ανεξαρτησία της Αμερικής και κατ' επέκταση την υιοθέτηση μιας Διακήρυξης κατά βάση με δύο επιχειρήματα: Το πρώτο, ευθέως προερχόμενο από το ρουσσωϊκό κοινωνικό συμβόλαιο, ήταν θεσμικό και αναγόταν στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών και της δια αντιπροσώπων συμμετοχής στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης, ιδίως του καθορισμού της φορολογίας· Το δεύτερο, περισσότερο ωφελιμιστικό και περισσότερο πολιτικό, υποστήριξε την άποψη ότι η διακυβέρνηση θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν απλή και προσιτή προς τους πολίτες και να μην στηρίζεται σε μία απομακρυσμένη εξουσία, αποκομμένη από τα καθημερινά προβλήματα τους³⁵². Κατά τον Paine, οι αντιπρόσωποι στο νομοθετικό σώμα πρέπει να εκλέγονται για περιορισμένα χρονικά διαστήματα από το εκλογικό σώμα και ο αριθμός των αντιπροσώπων οφείλει να είναι επαρκής και ανάλογος των εκλεκτόρων. Ζητούμενο είναι οι αντιπρόσωποι να αποτρέπονται από το να επιδιώκουν το προσωπικό όφελός τους και να ενεργούν, όπως ακριβώς θα ενεργούσαν οι εκλογείς τους, δίχως να προδίδουν την εμπιστοσύνη που οι τελευταίοι επέδειξαν προς το πρόσωπό τους³⁵³. Κατά τον Paine, το αντιπροσωπευτικό σύστημα στο σύνολό του είναι ο πλέον φυσικός σύμμαχος της *res publica*, των κοινών πραγμάτων του λαού. Σύμφωνα με τον Μολύβα, το αντιπροσωπευτικό σύστημα δεν είναι απλώς μια μορφή διακυβέρνησης, *«αλλά η ευλογία της κοινωνίας στο πλαίσιο, το πλαίσιο για να μπορεί να ανανεώνει τις δυνάμεις της, να γνωρίζει καλύτερα τον εαυτό της σε όλες τις εκφάνσεις της και να διαχέει τη γνώση στα μέρη της»*³⁵⁴.

Η πορεία εντούτοις προς το Αμερικανικό Σύνταγμα δεν ήταν καθόλου εύκολη. Μετά τη νίκη στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1775-1783)³⁵⁵, οι διαμάχες είχαν κλονίσει τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητα της Ένωσης των έντεκα βορειοαμερικανικών πολιτειών που είχε δημιουργηθεί το 1777. Μέσα από τα Άρθρα της Συνομοσπονδίας (Articles of Confederation) που τέθηκαν σε ισχύ τον Μάρτιο του

³⁵⁰ B. Bailyn, (1967), *The Ideological Origins of the American Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, Mass

³⁵¹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 67.

³⁵² Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 156.

³⁵³ T. Paine, (1985), ό.π., σελ. 8, 43-44.

³⁵⁴ Γ. Μολύβας, (2018), ό.π., σελ. 118.

³⁵⁵ Βλ. Λ. Άκτον, (2008), ό.π., σελ. 349 επ.

1781³⁵⁶, συγκροτήθηκε, από τη σκοπιά της συνταγματικής θεωρίας, μία συνομοσπονδία δεκατριών κυρίαρχων κρατών, τα οποία αποφάσισαν με την κύρωση της διεθνούς συνθήκης να διαμορφώσουν μια ένωση στην οποία παραχωρήθηκαν συγκεκριμένες δοτές αρμοδιότητες, χωρίς όμως να παραιτηθούν της κυριαρχίας τους³⁵⁷.

Η Ένωση ωστόσο μέσα από μία σειρά αδυναμιών και δοκιμασιών δεν μπορούσε με επάρκεια να ανταποκριθεί στον ρόλο της³⁵⁸. Η έλλειψη ισχυρών κεντρικών εξουσιών, ο αποκλεισμός με ειδική διάταξη της σιωπηρής επέκτασης των αρμοδιοτήτων της Συνομοσπονδίας και οι έριδες μεταξύ των νέων κρατών καλούσαν για μια νέα πρόσληψη του κρατικού φαινομένου³⁵⁹. Όπως περιγράφει παραστατικά ο Tocqueville: *«Μόλις όμως έγινε η ειρήνη φάνηκα γυμνά τα κουσούρια της νομοθεσίας: το κράτος ξαφνικά πήγε να διαλυθεί. Κάθε αποικία, γινόμενη ανεξάρτητη δημοκρατία (république) εγκολλώθηκε την πλήρη κυριαρχία. Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση, που η ίδια της η συγκρότηση καταδίκασε σε αδυναμία, και που δεν τη συγκρατούσε πια το αίσθημα του κοινού κινδύνου, είδε τη σημαία της να εγκαταλείπεται στη χλεύη των μεγάλων λαών*

³⁵⁶ Για το τι προηγήθηκε, τη διάρθρωση και το περιεχόμενο των Άρθρων της Συνομοσπονδίας πρβλε Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 130-133. Για το περιεχόμενο των Άρθρων της Συνομοσπονδίας και την μορφή ένωσης που καθιέρωναν βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 377.

³⁵⁷ Όπως επισημαίνει και ο Σαρμάς: *«Το σύνολο των αρμοδιοτήτων της Συνομοσπονδίας ήταν πολύ περιορισμένο. Αφορούσε κυρίως σχέσεις των Πολιτειών με τον έξω κόσμο. Δεν αφορούσε ούτε την απευθείας φορολόγηση των Αμερικανών, ούτε τη ρύθμιση του εμπορίου μεταξύ των Πολιτειών»*. Βλ. Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., σελ. 6-7. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 93.

³⁵⁸ Βλ. Κ. Παναγόπουλος, (1996), ό.π., σελ. 16. Βλ. και Μ. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 120.

³⁵⁹ Συμπληρωματικά, όπως επισημαίνει ο Αλιβιζάτος: *«Η όχι πάντοτε επιτυχής διεξαγωγή των επιχειρήσεων κατά των Βρετανών στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας [...], η αδυναμία, κατόπιν, της φύλαξης των δυτικών συνόρων, οι δυσχέρειες του διεθνούς δανεισμού και, προπαντός, ο καταστροφικός εμπορικός πόλεμος στον οποίο είχαν αποδυθεί αρκετές Πολιτείες μεταξύ τους, διαφωνώντας σε θέματα δασμών και φόρων, είχαν αναδείξει τις ατέλειες της χαλαρής ένωσης, που οι ίδιες είχαν συστήσει με το Σύμφωνο της Αμερικανικής Συνομοσπονδίας (Articles of Confederation) το 1777»*. Από την πλευρά του ο Σαρμάς επισημαίνει ότι: *«Οι αδυναμίες των Άρθρων της Συνομοσπονδίας καταφάνηκαν εξ αφορμής χειρισμού προβλημάτων που ανέκυψαν αναφορικά με τη δημοσιονομική διαχείριση και τη ρύθμιση του εμπορίου. Καθώς η Συνομοσπονδία στερούνταν της εξουσίας να φορολογεί ευθέως τους πολίτες αλλά ανέμενε να γεμίσουν τα ταμεία της από τις εισφορές των Πολιτειών που όμως καθυστερούσαν απελπιστικά, οι απλήρωτοι υπάλληλοι της Συνομοσπονδίας και κυρίως ο στρατός δυσανασχετούσαν και απειλούσαν. Αλλά, και καθώς η Συνομοσπονδία εστερείτο της εξουσίας ρύθμισης και εμπορίου, δεν μπορούσε η ίδια να συνάψει διεθνείς εμπορικές συνθήκες χωρίς την ομόφωνη συναίνεση όλων των Πολιτειών με αποτέλεσμα οι ξένες δυνάμεις να επιζητούν συμφωνία και των Πολιτειών για κάθε εμπορική συμφωνία. Η Συνομοσπονδία ήταν αδύναμη ως δημοσιονομική και ως εμπορική δύναμη»*. Ο Δερβιτσιώτης αποδίδει την αποτυχία της Συνομοσπονδίας στο γεγονός ότι: *«οι κυβερνήσεις ήταν ασταθείς, αφού πολλές από τις πολιτείες που τη συγκροτούσαν διενεργούσαν εκλογές κάθε έτος. Οι πολιτείες αυτές ήταν αναμφιβόλως δημοκρατικές, με πολύ ισχυρά νομοθετικά σώματα, ενώ η εθνική και η πολιτειακή εκτελεστική εξουσία υπερβολικά αδύναμες για να διεκπεραιώσουν τις συνήθεις υποθέσεις των πολιτειών και της ένωσης»*. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 186. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 94. Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., σελ. 7. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 68.

της Ευρώπης ενώ αδυνατούσε να βρει επαρκείς πόρους ώστε να αντιπαραταχθεί στις ινδιάνικες φυλές και να πληρώσει τον τόλο των χρεών που είχαν συναφθεί στη διάρκεια του πολέμου της Ανεξαρτησίας. Φτάνοντας στο χείλος του γκρεμού κήρυξε η ίδια επισήμως την αδυναμία της και προσέφυγε στη συντακτική εξουσία»³⁶⁰. Από την πλευρά του, ο Alexander Hamilton συνέκρινε τις ξεχωριστές κυβερνήσεις μιας συνομοσπονδίας με τις φεουδαρχικές βαρονίες, υποστηρίζοντας ότι: «Παρόλο που τα αρχαία φεουδαρχικά συστήματα δεν ήταν, στην ουσία, συνομοσπονδίες, εντούτοις είχαν σχέση με τη φύση μιας τέτοιας ένωσης. Υπήρχε η κοινή κεφαλή, ο αρχηγός της φυλής, ή ο ανώτερος άρχοντας, του οποίου η εξουσία εξαπλωνόταν σε ολόκληρο το έθνος· κι ένας αριθμός υποδέστερων δουλοπαροικιών, ή φέουδων, στα οποία είχαν δοθεί μεγάλα τμήματα γης, και πολυάριθμες σειρές από ΚΑΤΩΤΕΡΟΥΣ δουλοπάροικους ή υπηρέτες, οι οποίοι κατοικούσαν σε αυτή τη γη και την καλλιεργούσαν, βάσει του αξιώματος πίστης και υποταγής στα άτομα τα οποία την είχαν παραχωρήσει. Κάθε κατ' εξοχήν δουλοπαροικία ήταν ένα είδος αυτόνομου κράτους, μέσα σε συγκεκριμένα εδαφικά πλαίσια. Τα παράγωγα αυτής της πραγματικότητας ήταν η συνεχής αντίδραση απέναντι στην εξουσία του ανώτατου άρχοντα, και οι συχνοί πόλεμοι μεταξύ των ίδιων βαρόνων ή των αρχηγών φέουδων. Η κεφαλή της χώρας ήταν συνήθως πολύ αδύναμη, είτε για να διατηρήσει τη γενική ειρήνη είτε για να προστατεύσει το λαό από την καταπίεση των αρχόντων του. Αυτή η περίοδος ευρωπαϊκών γεγονότων έχει χαρακτηριστεί με έμφαση από τους ιστορικούς ως οι καιροί της φεουδαρχικής αναρχίας»³⁶¹.

Γύρω από το νέο Σύνταγμα δημιουργήθηκαν δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις, οι φεντεραλιστές και οι αντι-φεντεραλιστές³⁶². Σχηματικά, τα επιχειρήματα των τελευταίων περιστρέφονταν γύρω από την αναγκαιότητα οικοδόμησης μίας ρεπουμπλικανικής δημοκρατίας στο κέντρο της οποίας θα βρίσκεται η πολιτική αρετή, η οποία καλλιεργείται σε μικρής έκτασης κοινότητες που απολαμβάνουν υψηλό αίσθημα αυτονομίας από την κεντρική ομοσπονδιακή κυβέρνηση³⁶³. Οι αντι-φεντεραλιστές θεώρησαν ότι η πολυπλοκότητα του νέου Συντάγματος και η πρακτική

³⁶⁰ Αλέξης Ντε Τοκβίλ, (2001), ό.π., σελ. 134-135.

³⁶¹ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 17, σελ. 142-143..

³⁶² Ο Γεραπετρίτης από την πλευρά του κάνει λόγο για διαμάχη μεταξύ «Ρεπουμπλικάνων» και Φεντεραλιστών, εντοπίζοντας διαφορές στο πολιτειακό ζήτημα, στην εξωτερική πολιτική, στην οικονομία και στην ομοσπονδιακή δομή του κράτους. Στην πλευρά των Φεντεραλιστών κατατάσσονται οι Alexander Hamilton, John Adams και John Jay, ενώ στην πλευρά των ρεπουμπλικάνων κατατάσσονται οι Thomas Jefferson και James Madison. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 98-99.

³⁶³ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 121-122.

των «ελέγχων και εξισορροπήσεων» που το συνόδευε συνιστούσε μια αντιδημοκρατική μέθοδο αποκλεισμού του λαού από την άσκηση της εξουσίας³⁶⁴, αφού η λαϊκή κυριαρχία αποτελούσε την πεμπουσία του αμερικάνικου ρεπουμπλικανισμού³⁶⁵. Στο διάχυτο φόβο απέναντι σε μια υπερβολικά ισχυρή κεντρική εξουσία η απάντηση των φεντεραλιστών ήταν ότι το Σύνταγμα αφήνει άθικτη την κυριαρχία των Πολιτειών σε όλα τα ζητήματα, εκτός από εκείνα που η ρύθμισή τους ανατίθεται στην ομοσπονδιακή νομοθετική εξουσία³⁶⁶.

Για να γίνει όμως αντιληπτό το σύστημα που ήθελαν οι θεμελιωτές της αμερικανικής δημοκρατίας να εγκαθιδρύσουν³⁶⁷, είναι αναγκαίο να μελετηθούν τα Ομοσπονδιακά Κείμενα (Federalists Papers), οι συγγραφείς των οποίων, James Madison, Alexander Hamilton και John Jay, ήθελαν να υποστηρίξουν το νέο σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών έναντι των αντι-φεντεραλιστών³⁶⁸ και να διασώσουν την Ένωση των αμερικανικών κρατών, καθιστώντας την σταθερή για το μέλλον³⁶⁹.

Ο ιστορικός χρόνος των Federalist Papers εντοπίζεται στο τέλος μίας περιόδου (1774-1787), η οποία χαρακτηρίζεται κατά τον Κοκκινάκη ως μία περίοδος «διπλής επανάστασης». Η πρώτη ήταν κυρίως η αντιαποικιακή επανάσταση ενάντια στη Βρετανική Αυτοκρατορία, που γέννησαν την Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας το 1776 και τα Άρθρα της Συνομοσπονδίας το 1777. Η δεύτερη επανάσταση αφορούσε τη μετεξέλιξη των ΗΠΑ από μία Συνομοσπονδία σε μια στενότερη Ένωση που προσέλαβε σταδιακά χαρακτηριστικά εθνικής κυβέρνησης³⁷⁰. Κατά τη διαδικασία επικύρωσης του Συντάγματος³⁷¹, όπως διαμορφώθηκε από τη Συντακτική Συνέλευση της Φιλαδέλφεια

³⁶⁴ Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 320.

³⁶⁵ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 187.

³⁶⁶ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 380.

³⁶⁷ Επί παραδείγματι, ο Ψυχοπαίδης, αντιπαραθέτει την πολιτική φιλοσοφία και θεωρία των Alexander Hamilton και Thomas Jefferson, όπου για τον μεν Hamilton οι πολιτικοί θεσμοί πρέπει να εγγυώνται τα πώς τα εγωιστικά κίνητρα των ατόμων δεν θα θέσουν σε κίνδυνο την πολιτεία με την κυβέρνηση να πρέπει να είναι ισχυρή, συγκεντρωτική και να βασίζεται στη διάκριση των εξουσιών. Στον αντίποδα, ο Jefferson θεωρούσε ότι η κυβέρνηση είναι περισσότερο ένα τεχνικό εργαλείο στα χέρια του κυρίαρχου και αυτοκυβερνώμενου λαού, υποστηρίζοντας, σε αντιδιαστολή με τον Hamilton, ότι οι μικροί ιδιοκτήτες γης και όχι οι λίγοι πλούσιοι αποτελούν τα βασικά στοιχεία που απαρτίζουν τον κυρίαρχο λαό. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 64-65.

³⁶⁸ Όπως σημειώνει ο Κοκκινάκης: «Ο Ομοσπονδιακός, παρά την ποιότητα των ιδεολογικών του προस्ताγμάτων, απηχούσε τη φιλοσοφία μιας μόνο πτέρυγας της Αμερικανικής Επανάστασης, η οποία μορφοποιήθηκε τη δεκαετία του 1780 γύρω από το αίτημα μιας ισχυρής κεντρικής κυβέρνησης». Βλ. Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. ιδ'.

³⁶⁹ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 122.

³⁷⁰ Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 483.

³⁷¹ Το ψηφισθέν Σύνταγμα, στο άρθρο 7, προέβλεπε ότι θα τεθεί σε ισχύ με την επιψήφισή του από εννέα κράτη μέλη της Συνομοσπονδίας. Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 94.

στις 17 Σεπτεμβρίου 1787³⁷² και αφού προηγήθηκαν οι επικυρώσεις στις Πολιτείες του Delaware, Connecticut, New Jersey, Georgia, Pennsylvania, Massachusetts, Maryland, Virginia, New Hampshire, η επικύρωση που συνάντησε ιδιαίτερες περιπλοκές ήταν στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης³⁷³, όπου εξαιτίας αυτών των περιπλοκών δημοσιεύεται μια σειρά άρθρων στις εφημερίδες της Νέας Υόρκης³⁷⁴, το σύνολο των οποίων έμεινε στην ιστορία ως τα «Ομοσπονδιακά Κείμενα» των ΗΠΑ³⁷⁵, τα οποία εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να θεωρούνται η αυθεντικότερη και εγκυρότερη ερμηνεία του αμερικανικού Συντάγματος³⁷⁶. Τα Federalists Papers χωρίζονται, όπως αναφέρει ο Schmidt, σε τέσσερα τμήματα. Ειδικότερα, *«τα πρώτα 14 άρθρα αναλύουν τη σημασία της ένωσης των αμερικανικών πολιτειών. Τα επόμενα οκτώ αποκαλύπτουν τις ελλείψεις της τότε ισχύουσας Ομοσπονδίας και εκφράζουν τις εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικές αδυναμίες της και, για να εκφραστούμε με αυστηρό τρόπο, την ανικανότητά της. Τα άρθρα 15 έως 36 περιγράφουν τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου συντάγματος, με το οποίο οι πολιτείες θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις. Ωστόσο νέα προβλήματα ανακύπτουν, με κυριότερο την ενίσχυση των παραπάνω κατηγοριών από πλευράς των αντιπάλων του συντάγματος. Στην αποδυνάμωση των κατηγοριών αυτών είναι αφιερωμένα τα υπόλοιπα από τα συνολικά 85 άρθρα»*³⁷⁷.

Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, ως αξιοσημείωτα δοκίμια πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτικής θεωρίας, γίνεται προσπάθεια να ξεκαθαρίσουν οι σχέσεις Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας-Δημοκρατίας, γύρω από αιτήματα που βρίσκονται στην

³⁷² Για μία ευσύνοπτη εικόνα των εργασιών της Συνέλευσης βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 187.

³⁷³ Όπως επισημαίνει ο Τσινισιζέλης: *«Για την ιστορία του πράγματος, η Νέα Υόρκη υποστήριξε το νέο Σύνταγμα με μια ισχνή πλειοψηφία (30-27), όπως και η Μασαχουσέτη και η Βιρτζίνια»*. Βλ. Μ.Ι. Τσινισιζέλης, (2020), ό.π., σελ. 178.

³⁷⁴ Επίσης στις εφημερίδες της Νέας Υόρκης αρθρογραφούσε υπέρ των Άρθρων της Συνομοσπονδίας ο Brutus, ο οποίος εκτιμάται ότι ήταν ο Robert Yates (1738-1801), γνωστός νομικός της Νέας Υόρκης και ένας από τους εκλεγμένους εκπροσώπους της Πολιτείας της Νέας Υόρκης στο Συνέδριο της Φιλαδέλφειας. Ο Brutus στην αντιπαράθεσή του με τον Publius των Federalist Papers έγραψε 16 άρθρα στην εφημερίδα New York Journal. Βλ. Μ.Ι. Τσινισιζέλης, (2020), ό.π., σελ. 179, 183-184.

³⁷⁵ Ως Ομοσπονδιακά Κείμενα εννοούνται τα “Federalist Papers”, μια σειρά 85 δοκιμίων που δημοσίευσαν στον Τύπο οι Alexander Hamilton, James Madison και John Jay, με σκοπό να πείσουν τους ψηφοφόρους της πολιτείας της Νέας Υόρκης να επικυρώσουν το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα που είχε υπογραφεί στην Φιλαδέλφεια στις 17 Σεπτεμβρίου 1787 μεταξύ των εκπροσώπων των 13 Πολιτειών της Συνομοσπονδίας. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 379-380.

³⁷⁶ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 188.

³⁷⁷ Μ. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 125.

καρδιά της ρεπουμπλικανικής ιδέας, όπως είναι το κοινό αγαθό και το γενικό συμφέρον³⁷⁸.

Τι νέο όμως έρχονται να κομίσουν τα Ομοσπονδιακά Κείμενα³⁷⁹; Από την μια, το έργο αυτό συνιστά μια απόπειρα συμβιβασμού της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας με την Δημοκρατία³⁸⁰, από την άλλη -και ειδικότερα στο 14^ο Κείμενο- γίνεται μια προσπάθεια διάκρισης των όρων «Ρεπουμπλικανική Πολιτεία» και «Δημοκρατία», όπου παρουσιάζεται ως «σφάλμα» η σύγχυση τους³⁸¹. Για τους συντάκτες των Ομοσπονδιακών Κειμένων, το σύνταγμα του κράτους πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικά δημοκρατικό και όχι άμεσο, ομοσπονδιακό και όχι συνομοσπονδιακό, ρεπουμπλικανικό/πολιτειακό και όχι απεριόριστα δημοκρατικό³⁸².

Από την πολιτική, συνταγματική και οικονομική σκέψη των Hamilton, Madison, Jay, ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στον James Madison, ο οποίος έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη για συνταγματικούς ελέγχους και εξισορροπήσεις³⁸³. Στα 29 άρθρα του που συμπεριλαμβάνονται στο corpus των Ομοσπονδιακών Κειμένων, πραγματεύεται κυρίως ζητήματα συνταγματικής πολιτικής του νέου-σύστατου κράτους³⁸⁴. Ο Madison αντιδιαστέλλει τη Δημοκρατία από την Ρεπουμπλικανική Πολιτεία, υποστηρίζοντας ότι σε μια Δημοκρατία («Λαοκρατία») «ο λαός συγκεντρώνεται και ασκεί ο ίδιος την διακυβέρνηση», ενώ σε μια

³⁷⁸ Κατά τον Schmidt: «Τα Federalists Papers υποστηρίζουν τη ρεπουμπλικανική δημοκρατία ή, για να ακριβολογούμε, υποστηρίζουν ένα ρεπουμπλικανισμό που αναμειγνύει το ομοσπονδιακό με το στοιχείο του συγκεντρωτισμού του κεντρικού κράτους- όπως το πολιτειακό δόγμα του Αριστοτέλη, ο οποίος από τη μετριοπαθή ολιγαρχία και τη μετριοπαθή δημοκρατία φανταζόταν τη σχετικά καλύτερη εξισορρόπηση των πολιτευμάτων». Βλ. M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 128. Βλ. και Σ. Μακρή, (2017), ό.π., σελ. 182, όπως και A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 112.

³⁷⁹ Για τους στόχους των Federalist Papers μιλά ο Sternhell: «1) Καταρχάς να πείσει τον πληθυσμό αυτής της καθοριστικής πολιτείας ότι τόσο η ελευθερία όσο και η ιδιοκτησία θα διατηρούνταν και θα προστατεύονταν στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού κράτους που θα διέθετε μια κεντρική εξουσία. 2) Δεύτερον, έπρεπε να αποδείξουν ότι η ελευθερία δεν εξαρτάται από τις διαστάσεις μιας χώρας αλλά και στους καλούς θεσμούς: γι αυτό και οι συγγραφείς επικαλούνται την αυθεντία του «περίφημου Μοντεσκιέ». 3) Ο τρίτος τους στόχος ήταν να αποδείξουν ότι μπορεί να υπάρξει μια δημοκρατία που δεν είναι άμεση αλλά αντιπροσωπευτική. Και τέλος 4) Προσπάθησαν να δείξουν ότι η ελευθερία έχει ως προϋπόθεση να είναι σαφώς διατυπωμένα τα όρια των δικαιωμάτων της πλειοψηφίας». Βλ. Z. Sternhell, (2012), *Ο Αντι-Διαφωτισμός: Από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μετάφραση Α. Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα, σελ. 47.

³⁸⁰ Όπου ο όρος «Ρεπουμπλικανική Πολιτεία» στην ελληνική έκδοση αποδίδεται ως «κοινοβουλευτική δημοκρατία» και η δημοκρατία ως «λαοκρατία».

³⁸¹ «Εδώ θα σχολιάσω μόνο ότι (αυτό το σφάλμα) φαίνεται να χρωστάει το γεγονός της ανόδου και επικράτησης του κυρίως στη σύγχυση μεταξύ κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και λαοκρατίας». Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), No. 14, σελ. 113-114.

³⁸² M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 126.

³⁸³ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 68.

³⁸⁴ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 125.

Ρεπουμπλικανική Πολιτεία («Κοινοβουλευτική Δημοκρατία») «η συνέλευση και η διαχείριση γίνονται μέσω εκπροσώπων και αντιπροσώπων» και συμπληρώνει: «Ως εκ τούτου, μια λαοκρατία θα είναι περιορισμένη σε ένα μικρό σημείο. Μια κοινοβουλευτική δημοκρατία μπορεί να επεκταθεί σε μια μεγάλη περιοχή»³⁸⁵. Επομένως για τον Madison, θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας είναι: i) η αντιπροσώπευση και ii) η διεύρυνση του εδάφους, ενώ της Δημοκρατίας η αυτοκυβέρνηση και το περιορισμένο του εδάφους αντίστοιχα.

Αναλυτικότερα, ο Madison διανθίζει περισσότερο τις διαφορές μεταξύ της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας και της Δημοκρατίας, στο κείμενο 10 των Ομοσπονδιακών Κειμένων, όπου αναφέρει χαρ/κα: «Τα δύο μεγάλα σημεία διαφοράς μεταξύ μιας δημοκρατίας και μιας δημοκρατικής πολιτείας είναι: πρώτον, η ανάθεση της διακυβέρνησης, στη δημοκρατική πολιτεία, σε ένα μικρό αριθμό πολιτών που εκλέγονται από τους υπόλοιπους· δεύτερον, ο μεγαλύτερος αριθμός πολιτών και το μεγαλύτερο εύρος της επικράτειας επί της οποίας μπορεί να επεκταθεί η τελευταία. Το αποτέλεσμα της πρώτης διαφοράς είναι, αφ' ενός, ο εξευγενισμός και η διεύρυνση των δημοσίων απόψεων, καθώς αντιπροσωπεύονται από ένα εκλεγμένο σώμα πολιτών, η σοφία των οποίων μπορεί με τον καλύτερο τρόπο να διακρίνει το αληθινό συμφέρον της χώρας τους.. Υπό μια τέτοια ρύθμιση είναι σαφώς εύλογο ότι η δημόσια φωνή, που εκφέρεται από τους αντιπροσώπους του λαού, θα είναι πολύ σύμφωνη με το κοινό καλό από ό, τι εάν εκφραζόταν από τον ίδιο τον λαό σε μια αντίστοιχη συνέλευση»³⁸⁶.

Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται εμφανές ότι ο Madison αναγνωρίζει την αντιπροσώπευση ως συστατική δύναμη ενός ρεπουμπλικανικού χώρου³⁸⁷. Παράλληλα ο Madison επιχειρηματολογεί υπέρ της αντιπροσώπευσης, σε αντιδιαστολή με την άμεση δημοκρατία, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Άνθρωποι με φατριαστική διάθεση, με τοπικές προκαταλήψεις ή με άσχημα σχέδια μπορεί μέσω συνωμοσίας ή διαφθοράς ή άλλων μέσων, εν πρώτοις να αποκτήσουν τις ψήφους και κατόπιν να προδώσουν τα συμφέροντα του λαού. Το τελικό ερώτημα είναι εάν μικρές ή μεγάλες δημοκρατικές πολιτείες είναι ευνοϊκότερες για την εκλογή των ορθών φυλάκων του κοινού καλού· και η απάντηση είναι σαφώς υπέρ των δευτέρων με βάση τους εξής δύο συλλογισμούς». Και

³⁸⁵ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 14, σελ. 114.

³⁸⁶ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), σελ. 89. Βλ. και M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 127.

³⁸⁷ Αυτή η αναγνώριση αντιτίθενται στην ρουσβίτη ρεπουμπλικανική θεώρηση, η οποία αντιμετωπίζει την αντιπροσώπευση ως «αναγκαίο κακό», καθώς αποτελεί παράγοντα αλλοίωσης της γενικής βούλησης. Βλ. Ζ.Ζ. Ρουσσώ, (2004), ό.π., σελ. 158-161. Αναλυτικότερα οι θέσεις του Madison για την αντιπροσώπευση βλ. Τασόπουλος, Γ., (2001), ό.π., σελ. 167-168.

συμπληρώνει: «*Εν πρώτοις, θα πρέπει να σημειωθεί ότι όσο μικρή κι αν είναι η δημοκρατική πολιτεία, οι αντιπρόσωποι πρέπει να ανέρχονται σε συγκεκριμένο αριθμό για να υπάρχει προφύλαξη ενάντια στις σκευωρίες των λίγων· και ότι, όσο μεγάλη κι αν είναι, θα πρέπει να περιορίζονται σε συγκεκριμένο αριθμό για να υπάρχει προφύλαξη στη σύγκυση του πλήθους*»³⁸⁸. Μια ουσιώδης διαφοροποίηση επομένως του κλασικού ρεπουμπλικανισμού των αρχαίων και μεσαιωνικών χρόνων από τον ρεπουμπλικανισμό των νεώτερων χρόνων αποτέλεσε η αποδοχή από τον τελευταίο της αρχής της αντιπροσώπευσης ταυτόχρονα με την (αν και όχι ολοκληρωτική) απομάκρυνσή του από το όραμα της άμεσης δημοκρατίας. Μια αλλαγή η οποία υπήρξε κυρίως το αποτέλεσμα της δημιουργίας μεγάλων εθνικών κρατών, αλλά και αυτοκρατοριών στους νεώτερους χρόνους³⁸⁹.

Η αντιπροσώπευση κατά Madison αποτελεί ίδιον της αμερικανικής δημοκρατίας, το οποίο τη διαφοροποιεί έναντι των άλλων δημοκρατιών. Μάλιστα την χαρακτηρίζει ως «μοχλό», πάνω στην οποία κινείται η πρώτη³⁹⁰.

Από τα παραπάνω συνάγεται η θέση ότι ο Madison υποστηρίζει μια αντιπροσώπευση υπό την μορφή διύλισης, αναδεικνύοντας ελίτ οι οποίες διακρίνονται τουλάχιστον με βάση τις αρχές του ρεπουμπλικανικού συστήματος από εντονότερη μέριμνα για το κοινό αγαθό³⁹¹. Για τον Madison, το δημόσιο αγαθό αποτελεί σκοπό της διακυβέρνησης και πρέπει να προφυλαχθεί από την επίδραση των επιμέρους ισχυρών συμφερόντων που, όταν κυριαρχήσουν, ακυρώνουν και κάθε έννοια δημόσιου συμφέροντος και τα άλλα ιδιωτικά συμφέροντα που δεν κατόρθωσαν να ακουστούν³⁹². Η καχυποψία του Madison ως προς τον ρόλο των συμφερόντων στην πολιτική συστοιχίζεται με την αντίστοιχη ρουσωϊκή καχυποψία³⁹³. Για τον Madison σημασία έχει να μείνουν υπό έλεγχο τα πάθη και τα συμφέροντα, χωρίς να αμφισβητηθούν οι

³⁸⁸ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), No. 10, ό.π., σελ. 89. Βλ. και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 68.

³⁸⁹ Α. Χατζής, (2000), ό.π., σελ. 84. Βλ. και C. Hay, M. Lister, D. Marsh, (2011), *Το Κράτος: Θεωρίες και Προσεγγίσεις*, (επιμ.), μετάφραση Γ. Αντωνίου, Α. Κουτσογιάννης, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 31-32.

³⁹⁰ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), No. 63, σελ. 499.

³⁹¹ A. Renaut., (2007), ό.π., σελ. 115.

³⁹² Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 134.

³⁹³ Όπου για τον Rousseau τα συμφέροντα αποτελούν στοιχείο κατακερματισμού, ο οποίος δεν αίρεται με την αθροιστική *volonte de tous*. Διότι η *volonte de tous* προκύπτει αθροιστικά από τα επιμέρους εγωϊστικά συμφέροντα και πρέπει να αντιδιαστέλλεται από τη *volonte generale*, που υποδηλώνει την επικράτηση του δημοσίου λόγου στην έκφραση της γενικής βούλησης. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 99.

βαθύτερες αιτίες των διαφορών, δηλαδή η ελευθερία³⁹⁴. Προς την ίδια κατεύθυνση συνηγορεί και ο Hamilton, ο οποίος, διασαφηνίζοντας την ρεπουμπλικανική αρχή αναφέρει ότι: *«Η ρεπουμπλικανική αρχή [...] δεν απαιτεί μια άνευ όρων συγκατάβαση σε κάθε ξαφνικό ρεύμα πάθους ή σε κάθε παροδική παρόρμηση που εισπράττει ο λαός από τις ραδιουργίες των ανθρώπων, οι οποίοι κολακεύουν τις προκαταλήψεις του, ώστε να προδώσουν τα συμφέροντά του. [...] Όταν εμφανίζονται περιστάσεις όπου τα συμφέροντα του λαού δεν συμπίπτουν με τις διαθέσεις του, είναι υποχρέωση των ατόμων που τους έχει διορίσει ως φύλακες αυτών των συμφερόντων να αντισταθούν στην παροδική αυταπάτη, ώστε να του δώσουν χρόνο και την ευκαιρία για πιο ψύχραιμη και νηφάλια σκέψη»*³⁹⁵

Από το παραπάνω απόσπασμα μπορεί να συναχθεί και κάτι ακόμη. Το «εκλεγμένο σώμα» των αντιπροσώπων, που διαμορφώνει μια «δημόσια φωνή» που βρίσκεται πολύ κοντά στο κοινό συμφέρον, υποδηλώνει μια αποστασιοποίηση από τα ιδιωτικά συμφέροντα, η οποία ενισχύεται ακριβώς από την αντιπαράθεση μεταξύ των συμφερόντων που λαμβάνουν χώρα εντός του εκλεγμένου σώματος. Αυτό οδηγεί στην θέση του Renaut, ότι η *«αντιπροσώπηση ρεπουμπλικανοποιεί την εξουσία»*, καθώς μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση εξυπηρετεί προσφορότερα το κοινό αγαθό. Ακριβώς, η μετάβαση από το ιδιωτικό προς το κοινό αγαθό διευκολύνεται έτι περαιτέρω από την διαβούλευση που διεξάγεται στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης συμφερόντων στο εσωτερικό μιας αντιπροσωπευτικής συνέλευσης³⁹⁶, η οποία μπορεί να εξυπηρετήσει την ιδέα του κοινού αγαθού, πέρα από οποιοδήποτε κίνδυνο φατριασμού³⁹⁷ ή εξυπηρέτησης ιδιοτελών συμφερόντων³⁹⁸.

³⁹⁴ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 126.

³⁹⁵ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 71, σελ. 562.

³⁹⁶ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 116.

³⁹⁷ Η ανησυχία του Madison για τις αρνητικές επιπτώσεις του φατριασμού, δηλαδή της κατάληψης της εξουσίας από συγκεκριμένα συμφέροντα, αποτυπώνεται στο Νο. 10 των Ομοσπονδιακών Κειμένων αναφέροντας: *«διάφορους πολίτες, είτε αποτελούν πλειοψηφία είτε μειοψηφία του συνόλου, οι οποίοι ενώνονται και ιθύνονται από κάποια κοινή παρόρμηση πάθους, ή συμφέρον, αντίθετο προς τα δικαιώματα των άλλων πολιτών, ή τα μόνιμα και συνολικά συμφέροντα της κοινότητας»*. Βλ. Γ. Παπαδόπουλος, (2018), *Οι Δημοκρατίες σε Κρίση; Πολιτική και διακυβέρνηση*, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 198.

³⁹⁸ Ο ίδιος ο Madison ορίζει την φατρία ως *«ένα σύνολο πολιτών, που αντιστοιχεί στην πλειοψηφία ή την μειοψηφία του συνόλου, οι οποίοι είναι ενωμένοι και ενεργούν βάσει κάποιας κοινής παρόρμησης πάθους ή συμφέροντος, αντιστρατευόμενοι τα δικαιώματα άλλων πολιτών ή τα μόνιμα και συνολικά συμφέροντα της κοινωνίας»*. Βλ. Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 84. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 313-314.

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι στα Ομοσπονδιακά κείμενα δεν παρακάμπεται η αναγνώριση της πολλαπλότητας των συμφερόντων και των πεποιθήσεων που συνεπάγεται η άμεση δημοκρατία, πόσο μάλλον από την ποικιλομορφία των τρόπων εξυπηρέτησής τους. Ο Madison επισημαίνει ότι η «αμιγείς» δημοκρατίες απέτυχαν επειδή «αποτέλεσαν ανέκαθεν θέατρα αναταραχών και διεκδικήσεων· αποδείχθηκαν πάντα ασύμβατες με την προσωπική ασφάλεια ή με τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας και υπήρξαν γενικά τόσο βραχύβιες όσο και ο θάνατός τους υπήρξε βίαιος»³⁹⁹. Ο Madison υποστηρίζει ότι «οι λανθάνουσες αιτίες του φατριασμού είναι έτσι έμφυτες στη φύση του ανθρώπου»⁴⁰⁰, συμπληρώνοντας ότι: «η συνηθέστερη και διαρκέστερη πηγή φατριασμού υπήρξε η ποικίλη και άνιση κατανομή της ιδιοκτησίας. Εκείνοι που έχουν και εκείνοι που δεν έχουν ιδιοκτησία αποτελούσαν πάντα διαφορετικούς φορείς συμφερόντων στην κοινωνία. Εκείνοι που είναι πιστωτές και εκείνοι που είναι οφειλέτες υπάγονται επίσης στην ίδια διάκριση. Γαιοκτητικό συμφέρον, βιομηχανικό συμφέρον, εμπορικό συμφέρον, χρηματικό συμφέρον, με πολλά υποδέεστερα συμφέροντα, αναπτύσσονται κατ' ανάγκη στα πολιτισμένα έθνη και τα διαιρούν σε διαφορετικές τάξεις, οι οποίες δραστηριοποιούνται μέσω διαφορετικών συναισθημάτων και απόψεων. Η ρύθμιση αυτών των ποικίλων και αλληλοδιαπλεκόμενων συμφερόντων αποτελεί το κυριότερο καθήκον της σύγχρονης νομοθεσίας, και εμπλέκει το πνεύμα του κομματισμού και της φατρίας στις απαραίτητες και τακτικές λειτουργίες της κυβέρνησης»⁴⁰¹. Ο Madison εκτιμά ότι «είναι μάταιο ότι πεφωτισμένοι πολιτικοί θα είναι σε θέση να διευθετούν αυτά τα συγκρουόμενα συμφέροντα» γι αυτό και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αιτίες του φατριασμού «δεν μπορούν να αρθούν και ότι η ανακούφιση μπορεί μόνον να αναζητηθεί στα μέσα ελέγχου των επιπτώσεών του».⁴⁰²

Το καθήκον που επωμίστηκε λοιπόν ο Madison ήταν ο συνδυασμός δύο αιτημάτων: α) την έντονη μέριμνα για την ενότητα του κοινωνικού σώματος και β) την αποφασισμένη βούληση να δοθεί ταυτόχρονα πλήρης κάλυψη στην ποικιλομορφία του κοινωνικού σώματος⁴⁰³. Με άλλα λόγια η αμερικανική εκδοχή του ρεπουμπλικανισμού, όπως αποτυπώνεται και στα Ομοσπονδιακά Κείμενα, επεδίωκε να

³⁹⁹ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 88.

⁴⁰⁰ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 85.

⁴⁰¹ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 86. Βλ. και Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 166.

⁴⁰² Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 87.

⁴⁰³ A. Renault, (2007), ό.π., σελ. 118.

εξασφαλίσει την εξυπηρέτηση του κοινού αγαθού μέσω της αντιπροσώπευσης, όπου η διαβούλευση όχι μόνο θα απονεύρωνε τον φατριασμό, αλλά ταυτόχρονα θα σεβόταν την ποικιλομορφία των συμφερόντων εντός της κοινότητας, απόρροια της θεμελιώδους αρχής της αυτοκυβέρνησης⁴⁰⁴. Ο Madison συνηγορούσε επομένως υπέρ της δημιουργίας ενός ισχυρού αμερικανικού κράτους, που θα ήταν οχυρό απέναντι στη τυραννία και μέσο για έλεγχο των επιμέρους φατριών, οργανωμένο πάνω σε αρχές αντιπροσώπευσης, όπου η κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε την κρίση των πολιτών σε τακτική βάση⁴⁰⁵.

Ένας από τους βασικούς στόχους της «σύνθετης» δημοκρατικής πολιτείας του Madison ήταν να μειώσει την απειλή της εξουσίας που έφτανε να είναι συγκεντρωτική για το κέντρο μέσω της λειτουργίας της αρχής της πλειοψηφίας, ακυρώνοντας οτιδήποτε έμοιαζε με τυραννία της πλειοψηφίας⁴⁰⁶. Αυτός είναι εξάλλου ο λόγος που ο Madison επεδίωκε όχι μόνο να μοιράσει την κυριαρχία ανάμεσα στα κράτη αλλά και να ενδυναμώσει τη διάκριση των εξουσιών του Montesquieu με ελέγχους και ισοζύγια μέσω της εισαγωγής των θεσμικών αντιβάρων (checks and balances). Το ότι αποτελούσε πρότιστη μέριμνα για εκείνον αποδεικνύεται ήδη από τις πρώτες γραμμές του άρθρου 51 του Ομοσπονδιακού, λέγοντας ότι: *«Σε τι τέχνασμα, λοιπόν, θα πρέπει τελικά να καταφύγουμε, για να διατηρήσουμε στην πράξη τον αναγκαίο επιμερισμό εξουσίας μεταξύ των διαφόρων τμημάτων, όπως θεσπίζεται από το Σύνταγμα; Η μόνη απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι, καθώς όλες οι εξωτερικές μέριμνες έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς, η ανεπάρκεια αυτή πρέπει να διορθωθεί συγκροτώντας με τέτοιο τρόπο την εσωτερική δομή της κυβέρνησης, ώστε τα διάφορα συστατικά της μέρη να καταστούν, μέσω των αμοιβαίων τους σχέσεων, τα μέσα διατήρησης του καθενός την αρμόζουσα θέση του»*⁴⁰⁷. Όπως αναφέρει και παρακάτω, στο ίδιο άρθρο: *«Αν οι άνθρωποι ήταν άγγελοι, δεν θα ήταν απαραίτητη καμία κυβέρνηση. Αν οι άγγελοι επρόκειτο να κυβερνήσουν τους ανθρώπους, δεν θα ήταν απαραίτητοι ούτε εξωτερικοί ούτε εσωτερικοί έλεγχοι στην κυβέρνηση. Συγκροτώντας μια κυβέρνηση στην οποία οι*

⁴⁰⁴ Σ' αντίθεση με τον γαλλικό ρεπουμπλικανισμό, που υπερτόνιζε το στοιχείο της ενότητας, με την γαλλική Ρεπουμπλικανική Πολιτεία να θεωρείται «μια και αδιαίρετη», όπου το συγκεντρωτικό κράτος, ως αυτόνομο έναντι της κοινωνίας, αποτελεί τον ερμηνευτή και τον εγγυητή του κοινού συμφέροντος. Βλ. A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 131. Βλ. και J. Schwartzmantel, (2005), ό.π., σελ. 118-119. Για μια αντίθετη άποψη και ιδίως το πώς η ανισορροπία ανάμεσα αντιπροσώπων και αντιπροσωπευομένων μπορεί να οδηγήσει στη διακυβέρνηση από αιρετές κομματικές ελίτ. βλ. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 155-156.

⁴⁰⁵ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 110. Βλ. και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 70.

⁴⁰⁶ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 111.

⁴⁰⁷ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο 51, σελ. 409.

άνθρωποι θα διοικούν ανθρώπους, η μεγάλη δυσκολία βρίσκεται στο εξής: πρέπει πρώτα να καταστήσεις ικανή την κυβέρνηση να ελέγξει τους κυβερνωμένους, και, κατά δεύτερον, να την υποχρεώσεις να ελέγξει τον εαυτό της»⁴⁰⁸. Και ερμηνεύοντας τη διάκριση των εξουσιών, όπως την εισηγήθηκε ο Montesquieu, τόνιζε ότι: «όταν εκείνος έλεγε «Δεν μπορεί να υπάρχει ελευθερία εκεί που οι νομοθετικές και εκτελεστικές δικαιοδοσίες συγκεντρώνονται στο ίδιο πρόσωπο ή σώμα δικαστών», ή «εάν η εξουσία της δικαστικής κρίσης δεν διαχωρίζεται από τη νομοθετική και δικαστική εξουσία», δεν εννοούσε ότι το καθένα από αυτά τα τμήματα δεν έπρεπε να έχει καμία ΜΕΡΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ή καθόλου ΕΛΕΓΧΟ στις ενέργειες του άλλου. Το νόημα του, όπως οι δικές του λέξεις δηλώνουν, και ακόμη πιο αδιαμφισβήτητα όπως διευκρινίζεται από το παράδειγμά του, δεν καταλήγει σε τίποτε περισσότερο από αυτό ότι δηλαδή όπου ΟΛΟΚΛΗΡΗ η εξουσία του ενός τμήματος ασκείται από τα ίδια χέρια που κατέχουν ΟΛΟΚΛΗΡΗ την εξουσία ενός άλλου τμήματος, υπονομεύονται οι θεμελιώδεις αρχές ενός ελεύθερου συντάγματος»⁴⁰⁹

Σύμφωνα με τον Madison, η εξουσία πρέπει να κατανέμεται κάθετα μεταξύ ομοσπονδιακής κυβέρνησης και των κυβερνήσεων των επιμέρους πολιτειών⁴¹⁰ και οριζόντια ανάμεσα στην εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική εξουσία. Όπως σημειώνει και ο ίδιος: «Σε μια ενιαία [=μη ομοσπονδιακή] δημοκρατική πολιτεία, όλη η εξουσία που παραχωρείται από τον λαό υπάγεται στη διοίκηση μιας μοναδικής κυβέρνησης, και οι κίνδυνοι σφετερισμού αντικρούονται μέσω της διαίρεσης της κυβέρνησης σε ξεχωριστούς και διακριτούς κλάδους. Στην πολυσύνθετη δημοκρατική επικράτεια της Αμερικής, η εξουσία που παραχωρείται από το λαό διαιρείται αρχικά μεταξύ δύο ξεχωριστών κυβερνήσεων, και κατόπιν το μερίδιο που κατανέμεται στην καθεμιά υποδιαιρείται σε ξεχωριστούς και διακριτούς κλάδους. Προκύπτει έτσι διπλή ασφάλεια για τα δικαιώματα του λαού. Οι διαφορετικές κυβερνήσεις θα ελέγχουν η μία την άλλη, την ίδια στιγμή που η καθεμιά θα ελέγχεται από τον εαυτό της»⁴¹¹. Μέσω των θεσμικών αντιβάρων επομένως ο Madison επιδιώκει όχι μόνο να αντισταθμίσει την μία εξουσία έναντι της άλλης, αλλά να εκφράσει ταυτόχρονα τα αντιτιθέμενα και ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους συμφέροντα που αντιπροσωπεύουν μία πολυμερή δομή της κοινωνίας που ανταποκρίνεται πλέον σε μία πολύ μεγαλύτερη επικράτεια⁴¹². Όπως

⁴⁰⁸ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, Νο 51, σελ. 411.

⁴⁰⁹ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο 51, σελ. 385.

⁴¹⁰ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.ο., σελ. 70.

⁴¹¹ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο 51, σελ. 412. Βλ. και Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 177.

⁴¹² M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 129-130.

συμπληρώνει και ο ίδιος: «Έχει μεγάλη σημασία σε μια δημοκρατική πολιτεία όχι μόνο να προφυλάσσεται η κοινωνία ενάντια στην κατάχρηση εξουσίας από τους κυβερνώντες, αλλά και να προφυλάσσεται το ένα μέρος της κοινωνίας από την αδικία του άλλου. Σε διαφορετικές τάξεις πολιτών υπάρχουν κατ' ανάγκη διαφορετικά συμφέροντα. Αν μια πλειοψηφία ενωθεί από ένα κοινό συμφέρον, τα δικαιώματα της μειοψηφίας θα είναι επισφαλή»⁴¹³.

Πέρα από το χαρακτηριστικό της αντιπροσώπευσης και της κατανομής των εξουσιών, ο Madison βάζει και μία επιπλέον διάσταση, αυτή της αναγκαιότητας διεύρυνσης του εδάφους που έρχεται να ενοποιήσει η Ρεπουμπλικανική Πολιτεία, προκειμένου να διασφαλιστούν αποτελεσματικά οι ρεπουμπλικανικές αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της αντιπροσώπευσης⁴¹⁴. Όσο μεγαλύτερη σε μέγεθος είναι μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τόσο περισσότερο η ποικιλία των συμφερόντων που αυτή συγκεντρώνει κι αυτή ακριβώς η βαθύτατη ποικιλομορφία των συμφερόντων είναι ο παράγοντας που αποκλείει το είδος εκείνο του συνασπισμού ο οποίος σε ένα μικρό κράτος, όπου είναι και μεγαλύτερη η ομοιογένεια, μπορεί να αποβεί σε βάρος ορισμένων⁴¹⁵. Όπως συνοψίζει εύληπτα ο Madison: «Όσο πιο μικρή η κοινωνία, τόσο λιγότερα θα είναι, κατά πάσα πιθανότητα, τα διαφορετικά κόμματα και συμφέροντα που την αποτελούν· όσο λιγότερα είναι τα διαφορετικά κόμματα και συμφέροντα, τόσο συχνότερα θα προκύπτει μια πλειοψηφία από το ίδιο κόμμα· όσο δε μικρότερος ο αριθμός που αποτελεί μια πλειοψηφία και όταν είναι εξίσου μικρή η ακτίνα δράσης του, τόσο πιο εύκολος θα είναι ο συντονισμός τους και η εκτέλεση των καταπιεστικών τους σχεδίων. Εάν διευρύνουμε τη σφαίρα δράσης, συμπεριλαμβάνουμε μεγαλύτερη ποικιλία κομμάτων και συμφερόντων· και καθιστούμε λιγότερο πιθανό ότι η πλειονότητα του συνόλου θα έχει κοινό κίνητρο να παραβιάσει τα δικαιώματα άλλων πολιτών· ή, εάν υπάρχει τέτοιο κοινό κίνητρο, θα είναι δυσκολότερο για όσους το αισθάνονται να ανακαλύψουν τη δύναμή τους και να δράσουν με ομοφωνία»⁴¹⁶.

⁴¹³ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο 51, σελ. 412.

⁴¹⁴ J. Schwartzmantel, (2005), ό.π., σελ. 117.

⁴¹⁵ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Madison: «[Ο]σο μεγαλύτερη είναι η κοινωνία, με την προϋπόθεση ότι βρίσκεται εντός πρακτικών ορίων, τόσο ικανότερη θα είναι, με τον αρμόζοντα τρόπο, για αυτοδιοίκηση. Και ευτυχώς για τον ρεπουμπλικανικό σκοπό, η σφαίρα της πρακτικής μπορεί να διευρυνθεί σε μεγάλο βαθμό με συντητή τροποποίηση και ανάμειξη της ομοσπονδιακής αρχής». Βλ. Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο 51., σελ. 414-415.

⁴¹⁶ Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 10, ό.π., σελ. 90.

Κατά αυτό τον τρόπο το μέγεθος της εδαφικής επικράτειας και η κοινωνική διαφοροποίηση αποτελούν για τον αμερικάνικο ρεπουμπλικανισμό περισσότερο θετικά, παρά ανασταλτικά στοιχεία για τη ρεπουμπλικανική διακυβέρνηση δεδομένου ότι ο πλουραλισμός των απόψεων και των κέντρων εξουσίας συμβάλλει στη διαβούλευση και σε μία διαδικασία αμοιβαίου ελέγχου⁴¹⁷. Η θεώρηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη ρουσσωϊκή, βασική θέση της οποίας στο Κοινωνικό Συμβόλαιο ήταν ότι *«γενικά, ένα μικρό κράτος είναι αναλογικά ισχυρότερο από ένα μεγάλο»*⁴¹⁸, συμπληρώνοντας ότι: *«Όχι μόνο η κυβέρνηση έχει μικρότερο σθένος και ταχύτητα να επιβάλλει τη τήρηση των νόμων, να εμποδίζει τις παραβιάσεις των ισχυρών, να επανορθώνει τις καταχρήσεις, να προλαμβάνει τις απόπειρες στασιασμού που μπορεί να συμβούν σε απομακρυσμένα μέρη, αλλά και ο λαός τρέφει λιγότερη αγάπη για τους ηγέτες του, που δεν βλέπει ποτέ, για την πατρίδα του, που τη βλέπει σαν να 'ναι όλος ο κόσμος, και για τους συμπολίτες του, καθώς βλέπει τους περισσότερους σαν ξένους. Έπειτα, οι ίδιοι νόμοι δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε τόσο διαφορετικές επαρχίες, που διαφέρουν στα ήθη και στο κλίμα, και δεν επιδέχονται την ίδια μορφή διακυβέρνησης»*⁴¹⁹. Για να καταλήξει ο Rousseau στο συμπέρασμα ότι: *«όσο μεγαλύτερο το κράτος τόσο μειώνεται η ελευθερία»*⁴²⁰. Συναφή θέση είχε διατυπώσει και ο Montesquieu στο «Πνεύμα των Νόμων», αναφέροντας χαρακτηριστικά: *«Είναι στη φύση της [αβασίλευτης] δημοκρατίας να μην έχει παρά μικρή μόνο εδαφική έκταση· διαφορετικά δεν μπορεί να υπάρξει»*, συμπληρώνοντας παράλληλα ότι: *«Μία μεγάλη αυτοκρατορία προαπαιτεί εξουσία δεσποτική από την πλευρά εκείνου που κυβερνά»*⁴²¹. Και συμπληρώνει: *«Σε μια μεγάλη [αβασίλευτη δημοκρατία] υπάρχουν μεγάλες περιουσίες, και επομένως περιορισμένη είναι και η μετριοπάθεια των πνευμάτων. [...] Σε μια μικρή,*

⁴¹⁷ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 191.

⁴¹⁸ Ο Rousseau δικαιολογεί αυτή του τη θέση πάνω στα εξής επιχειρήματα: *«Πρώτον, η διοίκηση ασκείται δυσχερέστερα σε μεγάλες αποστάσεις, όπως ένα βάρος ζυγίζει περισσότερο όταν βρίσκεται στην άκρη ενός μεγάλου μοχλού. Επίσης γίνεται πιο επαχθής όσο οι βαθμίδες της πολλαπλασιάζονται... Τέλος, υπάρχει η ανώτατη διοίκηση, που συνθλίβει τα πάντα»*. Βλ. Βιβλίο II, κεφ. 9^ο, στο: Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, Βιβλίο Δεύτερο, Κεφάλαιο Ένατο, σελ. 99-100. Από την έκδοση: Ζ. Ρουσσώ. (2004), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μετάφραση Β. Γρηγοροπούλου- Α. Σταϊνχάουερ, επιμέλεια-εισαγωγή-επιμέτρο Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα

⁴¹⁹ Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, Βιβλίο Δεύτερο Κεφάλαιο Ένατο, ό.π., σελ. 100.

⁴²⁰ Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, Βιβλίο Τρίτο, Κεφάλαιο Πρώτο, σελ. 114. Για περαιτέρω διαφορές ανάμεσα στον Rousseau και τον Madison βλ. και Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 173 επ.

⁴²¹ Το Πνεύμα των Νόμων, Βιβλίο Όγδοο, Κεφάλαιο Δέκατο Έκτο, Δέκατο Ένατο, σελ. 245, 248.

το δημόσιο καλό γίνεται πιο αισθητό, πιο γνωστό, βρίσκεται πιο κοντά σε κάθε πολίτη· οι καταχρήσεις έχουν μικρότερη έκταση, και συνεπώς υποθάλπτονται λιγότερο»⁴²².

Η παραπάνω θέση του Montesquieu αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τους αντιφεντεραλιστές φυλλαδιογράφους στη δεκαετία του 1780⁴²³. Ο αντιφεντεραλιστής φυλλαδιογράφος «Βρούτος»⁴²⁴, χρησιμοποιώντας το παραπάνω απόσπασμα, υποστήριξε ότι «η ιστορία δεν μας προσφέρει κανένα παράδειγμα μιας ελεύθερης δημοκρατίας η οποία να έχει την έκταση των Ηνωμένων Πολιτειών» και ότι οι δημοκρατίες της αρχαιότητας μόλις «κατέκτησαν μεγάλες εδαφικές περιοχές μεταμορφώθηκαν από ελεύθερες στις πιο τυραννικές κυβερνήσεις που υπήρξαν ποτέ στον κόσμο»⁴²⁵.

Κατ' αυτό τον τρόπο ο αμερικανικός ρεπουμπλικανισμός καταφέρνει και ενώνει δύο θεμελιώδη αιτήματα: την πολλαπλότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας και την ενότητα του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους, συνιστώντας την «ενότητα της ποικιλομορφίας»⁴²⁶. Οι συγγραφείς των Federalists Papers πιστεύουν πώς είναι πραγματοποιήσιμος ένας ρεπουμπλικανισμός ο οποίος χαλιναγωγείται μέσω του συντάγματος, του ομοσπονδιακού συστήματος και της αντιπροσώπευσης⁴²⁷. Παράλληλα, ο ρεπουμπλικανισμός των Federalist Papers, αντίθετα με τους περισσότερους συγγραφείς της Αμερικανικής Επανάστασης⁴²⁸, απέρριψε όλες τις κλασσικές αντιλήψεις περί πολιτειακής αρετής⁴²⁹. Θεώρησε αρχαϊκή και ξεπερασμένη την απόπειρα αναστήλωσης της ενότητας και των ηθικών χαρακτηριστικών της αρχαίας πολιτείας. Ο στόχος πλέον της σύγχρονης δημοκρατίας δεν ήταν η αλλαγή της ανθρώπινης φύσης, μιας και οι πατέρες της αμερικανικής ομοσπονδίας δεν φοβήθηκαν

⁴²² Το Πνεύμα των Νόμων, Βιβλίο Όγδοο, Κεφάλαιο Έκτο, σελ. 245-246.

⁴²³ J. Lepore, (2018), ό.π., σελ. 129.

⁴²⁴ Βλ. υποσημ. 775.

⁴²⁵ Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 187-188.

⁴²⁶ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 125, 127.

⁴²⁷ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 132. Βλ. και H. Landmore, (2020), ό.π., σελ. 4.

⁴²⁸ Την εποχή εκείνη η πολιτική αρετή νοείται ως η ανιδιοτελής προσπάθεια προαγωγής του κοινού αγαθού κυρίως εκ μέρους των αξιωματούχων της πολιτείας, αλλά και από κάθε πολίτη ξεχωριστά. Πρόκειται περισσότερο για μία μορφή «αρετή-ομπρέλα», η οποία με τη σειρά της περιέχει ένα σύνολο επιμέρους πολιτικών αρετών, όπως π.χ. η δικαιοσύνη, η αμεροληψία, ο πατριωτισμός, η εντιμότητα, η γενναιότητα, η παρρησία, η αυταπάρνηση, η συνεργατικότητα κ.ο.κ. Βλ. G. Wood, (1990), "Classical Republicanism and the American Revolution", Chicago-Kent Law Review, σελ. 13-38.

⁴²⁹ Ο Madison δεν πίστευε ιδιαίτερα στην αρετή των πολιτών: πίστευε ότι έδιναν προτεραιότητα στα προσωπικά και κομματικά τους συμφέροντα. Όπως αναφέρει ο ίδιος στο Νο. 10 των Ομοσπονδιακών Κειμένων: «έχουν πολύ μεγαλύτερη προδιάθεση να ενοχλούν και να καταπιέζουν ο ένας τον άλλο από το να συνεργάζονται για το κοινό τους καλό». Βλ. Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 198.

το εύρος και τη διαφορετικότητα⁴³⁰. Η κύρια σημασία των Federalists Papers έγκειται κατά τον Schmidt: «στην υπεράσπιση μιας ενεργού ομοσπονδίας πολιτειών που την αποτελούν και της μετριοπαθούς κυβέρνησης, καθώς και της χαλιναγώγησης της δημοκρατίας μέσω αντιπροσώπευσης, ομοσπονδιακού συστήματος και συντάγματος, έτσι ώστε αυτή να καταστεί εφαρμόσιμη σε ένα εκτεταμένο κράτος και ταυτόχρονα ανθεκτική στις θύελλες που προκαλούν τα ιδιαίτερα συμφέροντα και κυρίως η τυραννία της πλειοψηφίας»⁴³¹.

Οι Η.Π.Α. συγκροτήθηκαν επομένως ως Ρεπουμπλικανική Πολιτεία, σύμφωνα με μια πολιτική επιλογή που πραγματοποιήθηκε από τους θεμελιωτές της, οι οποίοι ήθελαν να εγκαθιδρύσουν μια μορφή Πολιτείας με στοιχεία μεικτού πολιτεύματος. Αβασίλευτη⁴³², σε ρήξη με τη βρετανική παράδοση, με μοναδική πηγή νομιμοποίησης τους θεμελιωτές-πολίτες («We the People of the United States»⁴³³) και όχι κάποια Θεϊκή επικύρωση ή παραδοσιακή νομιμοποίηση, αλλά αντιπροσωπευτική και όχι «άμεση», με ιδιαίτερη έμφαση αφενός σε ζητήματα ευταξίας και αφετέρου στην εξισορρόπηση μεταξύ των διαφορετικών εξουσιών⁴³⁴. Η «νέα Ρόμη» επρόκειτο να αποτελέσει ένα νέο ξεκίνημα στην ιστορία των πολιτικών και πολιτειακών θεσμών⁴³⁵. Και είναι γεγονός ότι, αν υπάρχει ένα σύνταγμα που παγίωσε επί μακρόν τους θεσμούς της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας, τούτο είναι αναντίρρητα και προπαντός το σύνταγμα της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας των Η.Π.Α⁴³⁶. Εκτός του πρώτου γραπτού συντάγματος, το «πρώτο νέο έθνος⁴³⁷», σύμφωνα με τη διατύπωση του S.M. Lipset, καθιέρωσε κι ένα γενικότερο υπόδειγμα θεσμικής αρχιτεκτονικής το οποίο

⁴³⁰ J. Schwartzmantel, (2005), ό.π., σελ. 117.

⁴³¹ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 134.

⁴³² Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 176.

⁴³³ Μεταφρασμένο στα ελληνικά ως «Εμείς ο Λαός». Ο Σαρμάς το σχολιάζει ως εκείνο τον συναισθηματικό τρόπο «να αναφέρεται κανείς στο Σύνταγμα της χώρας αναγνωρίζοντας, πρώτον, το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος που εγκαθιδρύθηκε το 1787 και που δεν έπαιξε να λειτουργεί ως σήμερα στη βάση του ίδιου κειμένου και, δεύτερον, το ενιαίο της αμερικάνικης κυριαρχίας που ανήκει σε ένα ενιαίο λαό και όχι στις επιμέρους κυριαρχίες των Πολιτειών». Βλ. Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., σελ. 2.

⁴³⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 68.

⁴³⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 106.

⁴³⁶ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 105, 106, 108. Για το ιστορικό της αμερικανικής επανάστασης και το πέρασμα από τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας στην κατοχύρωση του αμερικανικού συντάγματος βλ. Renaut, A., (2007), ό.π., σελ. 110-111. Από μια καθαρά ιστορική σκοπιά βλ. και P. Maier, (1997), *American Scripture: Making the Declaration of Independence*, Knopf, Νέα Υόρκη, P. Maier, (1998), *The Declaration of Independence and the Constitution of the United States*, Bantam Dell, New York

⁴³⁷ Υποστηρίζεται ότι το αμερικανικό έθνος αποτελεί και το πρώτο «πολιτικό έθνος», βασιζόμενο στην καταγωγική ρεπουμπλικανική ιδέα του πολιτικού ή πολιτειακού έθνους που ενσαρκώθηκε ιστορικά στη Μεγάλη Βρετανία, μέσω της επινόησης της ανεξιθρησκείας, της πολιτικής ελευθερίας και του κοινοβουλευτισμού. Βλ. Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 194-195.

διαδραμάτισε έναν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της Δυτικής πολιτικής παράδοσης⁴³⁸.

Το Αμερικανικό Σύνταγμα⁴³⁹ έχει πολύ μεγάλη συνεισφορά στην ιστορική διαμόρφωση των συνταγματικών θεσμών⁴⁴⁰ και θεωρείται ότι ήταν εντελώς πρωτότυπο για την εποχή του⁴⁴¹. Το Αμερικανικό Σύνταγμα, ως «ιδρυτικό αφήγημα» των ΗΠΑ⁴⁴², χαρακτηρίζεται από σειρά καινοτομιών, αλλά και ως ένα προϊόν αγονιών και συμβιβασμών. Το αμερικανικό Σύνταγμα προσπάθησε να συμβιβάσει μία σειρά από αγωνίες: Απέναντι στον ισχυρό πρόεδρο⁴⁴³ θεσπίστηκαν τα θεσμικά αντίβαρα⁴⁴⁴ και η διάκριση εξουσιών ανάμεσα στην εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία. Απέναντι στην υπέρμετρη λαϊκή συμμετοχή αντιτάχθηκε η έμμεση εκλογή των γερουσιαστών από τα πολιτειακά κοινοβούλια⁴⁴⁵ και η εκλογή του Προέδρου από το εκλεκτορικό κολλέγιο⁴⁴⁶. Απέναντι στην αγωνία διατήρησης των δικαιωμάτων των πολιτειών, ως

⁴³⁸ Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 19. Για το ιστορικό προηγούμενο και περιεχόμενο του αμερικανικού συντάγματος ό.π., σελ. 95 επ.

⁴³⁹ Το αμερικανικό ομοσπονδιακό Σύνταγμα, όπως ψηφίστηκε το 1787, περιλαμβάνει επτά Άρθρα, στα οποία προστέθηκαν, το 1791, δέκα Άρθρα Τροποποιήσεων, και ακολούθως, μέχρι το 1992, ακόμη 17 Άρθρα Τροποποιήσεων. Για το περιεχόμενο των άρθρων και των τροποποιήσεων βλ. Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., σελ. 3-4. Για την ιστορική εξέλιξη αυτών των προσθηκών και τροποποιήσεων βλ. και Χ. Σταμέλος, (2019), ό.π., σελ. 14-15.

⁴⁴⁰ Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 133.

⁴⁴¹ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 185.

⁴⁴² Β. Ackerman, (1998), *We the People*, vol. 1 Foundations, Harvard University Press, Cambridge MA, σελ. 36.

⁴⁴³ Για μία αποτύπωση των αρμοδιοτήτων του βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 389-393.

⁴⁴⁴ Όπως σημειώνει ο Αλιβιζάτος: «Πρόκειται για τις διαδικαστικές εκείνες εγγυήσεις που, με απειλή αυστηρών κυρώσεων, επιβάλλουν όχι απλώς την ανοιχτή διαβούλευση και τη δημοσιότητα κατά τη λήψη των αποφάσεων, αλλά και το να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη η γνώμη της μειοψηφίας. Έτσι, ευνοούνται κατ' αποτέλεσμα οι ευρύτερες συναινέσεις και περιορίζεται η παντοδυναμία της πλειοψηφίας, της εκάστοτε πλειοψηφίας» Και συνεχίζει: «Η θεσμική ισοδυναμία των δύο νομοθετικών σωμάτων, το βέτο που μπορεί να ασκήσει ο Πρόεδρος σε ψηφισμένα νομοσχέδια (και το οποίο η Βουλή και Γερουσία μπορούν να ξεπεράσουν μόνο με πλειοψηφία των 2/3) και, βέβαια ο διακοστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων είναι τα σπουδαιότερα θεσμικά αντίβαρα που το ίδιο το αμερικανικό Σύνταγμα προβλέπει για τον έλεγχο των κυβερνήσεων και την αποτροπή τους από τη φυσική ροπή κάθε πλειοψηφίας να εκμεταλλεύεται τη θέση της για να παραμείνει στην εξουσία, παραβιάζοντας προς τούτο εν ανάγκη και το ίδιο το Σύνταγμα». Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 190-191.

⁴⁴⁵ Αυτό διατηρήθηκε μέχρι το 1913, όπου με τη 17^η τροποποίηση και οι Γερουσιαστές εκλέγονταν πλέον άμεσα από τον λαό. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 190. Όπως σχολιάζει ο Τσινισιζέλης, η 17^η τροποποίηση: «οδήγησε σε μεγαλύτερο εκδημοκρατισμό του συστήματος, αλλά από την άλλη έκανε τους γερουσιαστές περισσότερο υπόλογους στο εκλογικό σώμα και όχι στις πολιτείες στις οποίες εξελέγοντο». Βλ. Μ.Ι. Τσινισιζέλης, (2020), ό.π., σελ. 181.

⁴⁴⁶ Η εκλογή του Προέδρου των ΗΠΑ είναι έμμεση με τη συμμετοχή εκλεκτόρων που αντιστοιχεί σε ίσο αριθμό με το άθροισμα του αριθμού των Γερουσιαστών και των Βουλευτών κάθε Πολιτείας (άρθρο 2 παρ. 1 και 12^η Αναθεώρηση). Κάθε πολιτεία είναι μοναδρική περιφέρεια, Όποιο κόμμα εκλέγεται

«εργαστηρίων δημοκρατίας» σύμφωνα με τον δικαστή Brandeis⁴⁴⁷, θεσπίστηκαν όρια στην ομοσπονδιακή εξουσία και επικράτησε το τεκμήριο ότι δεν είναι ρητά κατοχυρωμένο στο Σύνταγμα ανήκει κατ' επέκταση στις πολιτείες⁴⁴⁸. Τέλος, απέναντι σε πολίτες που κινητοποιούνται, ριζοσπαστικοποιούνται και γενικότερα αντιτίθενται στον δεσποτισμό, κατοχυρώθηκε η Χάρτα Δικαιωμάτων⁴⁴⁹.

Όλα τα παραπάνω όμως δεν απέτρεψαν το Αμερικανικό Σύνταγμα να δείξει αξιοσημείωτη ιστορική αντοχή⁴⁵⁰, ενώ σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη: α) αποτέλεσε το πρώτο τυπικό σύνταγμα εξουσιών, το οποίο μετέπειτα έγινε μοντέλο οικοδόμησης κάθε αστικού κράτους· β) εισήγαγε το ομοσπονδιακό μοντέλο, ως εναλλακτικό σχέδο οργάνωσης κράτους· γ) καθιέρωσε την αβασίλευτη δημοκρατία, δηλαδή ένα ρεπουμπλικανικό πολίτευμα· δ) προέκρινε μία καινοτόμο εκδοχή της διάκρισης των εξουσιών, μέσω των θεσμικών αντιβάρων (checks and balances)⁴⁵¹. ε) καθιέρωσε την εφαρμογή του σχετικώς αυστηρού τυπικού συντάγματος⁴⁵². στ) εισήγαγε την ιεραρχική υπεροχή του συντάγματος έναντι των τυπικών νόμων, θεωρητικό θεμέλιο του έλεγχου της συνταγματικότητας των νόμων· ζ) μετέφερε το πεδίο της θεσμικής εξέλιξης στη Δύση, από την Αγγλία στις Η.Π.Α.⁴⁵³.

πρώτο, εκπροσωπείται μόνο αυτό από τους εκλέκτορες στην τελική εκλογή του Προέδρου. Βλ. Χ. Σταμέλος, (2019), ό.π., σελ. 11-12.

⁴⁴⁷ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 377, ο οποίος παραπέμπει στην απόφαση *New York v. United States*, 505 US 144 (1992), σελ. 187 (VIII)

⁴⁴⁸ Η πρακτική σημασία του τεκμηρίου αρμοδιότητας υπέρ των Πολιτειών περιόριζε σε μεγάλο βαθμό η ρητή κατοχύρωση της υπεροχής του ομοσπονδιακού Συντάγματος και των ομοσπονδιακών νόμων έναντι των πολιτειακών από την παρ. 2 του άρθρου 6. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 190.

⁴⁴⁹ Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 488. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 386-388.

⁴⁵⁰ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π. σελ. 413.

⁴⁵¹ Για το πώς λειτουργούν τα θεσμικά αντίβαρα ως προς τη σχέση νομοθετικής-εκτελεστικής λειτουργίας, νομοθετικής-δικαστικής εξουσίας και εκτελεστικής-δικαστικής εξουσίας πρβλε Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 136.

⁴⁵² Η αυστηρότητα του αμερικανικού Συντάγματος αποδεικνύεται και από την ίδια την αναθεωρητική διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί βάσει του άρθρου 5 του Συντάγματος των ΗΠΑ. Η αναθεωρητική διαδικασία εκκινεί με πρωτοβουλία του Κογκρέσου και ψήφο των 2/3 κάθε Βουλής ή ύστερα από αίτηση των Κοινοβουλίων των 2/3 των Πολιτειών. Εν συνέχεια, συγκροτείται Συνέλευση για την υποβολή Αναθεωρητικών Διατάξεων, οι οποίες τίθενται σε ισχύ με την ψήφισή τους από τα Κοινοβούλια των ¾ των Πολιτειών ή από ειδικές συνελεύσεις στα τρία τέταρτα των Πολιτειών, αναλόγως της επιθυμίας κάθε Πολιτείας, μια διαδικασία κυρώσεως. Βλ. Χ. Σταμέλος, (2019), ό.π., σελ. 14.

⁴⁵³ Κατά Σαρμά στο αμερικανικό Σύνταγμα κατοχυρώθηκαν: α) η αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών με βασικό της θεμέλιο την ανεξάρτητη δικαιοσύνη· β) τα θεμελιώδη δικαιώματα ελευθερίας του ατόμου έναντι του κράτους· γ) την ισότητα όλων και την αξιοπρέπεια· και δ) τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ της Ομοσπονδίας και των ομόσπονδων Πολιτειών κατά τρόπο που να διασφαλίζεται η υπεροχή του ομοσπονδιακού δικαίου, χωρίς συγχρόνως να μειώνεται η εξουσία των Πολιτειών να ρυθμίζουν κυρίαρχα τις ενδοπολιτειακές σχέσεις, σε ένα καθεστώς διπλής ή δυαδικής κυριαρχίας. Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 133. Βλ. και Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., σελ. 2, όπως και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 380.

Όμως η θεσμική διαρρύθμιση του αμερικανικού Συντάγματος⁴⁵⁴ είχε και σοβαρές ελλείψεις, με την κυριότερη να είναι το ζήτημα της δουλείας στον αμερικάνικο Νότο⁴⁵⁵, κοιτίδα βίας, διακρίσεων φτώχειας και κυριαρχίας, χαρακτηριστικά που μεταβιβάστηκαν έναν αιώνα αργότερα σε βάρος των αφρο-αμερικανών πολιτών⁴⁵⁶. Ως επιπρόσθετη έλλειψη-υστέρηση επισημαίνει από τον

⁴⁵⁴ Για τη θεσμική διαρρύθμιση που επεφύλαξε το Σύνταγμα των ΗΠΑ σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 134-135.

⁴⁵⁵ Για το χρονικό της εμφάνισης και της εξέλιξης της δουλείας και των φυλετικών διακρίσεων στη Β. Αμερική από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας μέχρι και τη θέσπιση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος βλ. και Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 353 επ. Όπως επισημαίνει και ο Τασόπουλος, η δουλεία δημιουργούσε: «*θεμελιώδη και ανυπέρθλητα εμπόδια στη μετεξέλιξη της κυριαρχίας θέτοντας στην καρδιά του πληθυσμού μια ακραία φυλετική διάκριση σε βάρος των μαύρων. Η δουλεία δεν ήταν απλώς παραφωνία σε σχέση με την ισοτιμία και την αξιοπρέπεια των ανθρώπων, αλλά διαρκής και ανυπόφορη προσβολή, απολύτως ασυμβίβαστη με την αμεροληψία, τη θεμελιώδη πολιτική αξία της νεωτερικότητας. Η δουλεία ματαίωνε την ομαλή πολιτική ολοκλήρωση του λαού*». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 372.

⁴⁵⁶ Το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έκανε σημαντική προσπάθεια να καταπολεμήσει τις φυλετικές διακρίσεις που επεφύλασσαν οι λευκοί σε βάρος των μαύρων, με μία σειρά δικαστικών αποφάσεων του την περίοδο 1953-1969, η οποία έμεινε στην ιστορία ως «Warren Court», προς τιμή του πρόεδρου του Earl Warren. Ιδίως για την απόφαση Brown κατά Board of Education του 1954 όπου με αυτήν το Δικαστήριο, ανατρέποντας την παλαιότερη νομολογία του 1896 (Plessy v. Ferguson, 163 US 537) καταδίκασε ομόφωνα το σύστημα του φυλετικού διαχωρισμού στην εκπαίδευση και συγχρόνως σηματοδότησε την έναρξη ενός δυναμικού νομολογιακού ακτιβισμού για το οριστικό γκρέμισμα των φυλετικών διακρίσεων στις Η.Π.Α. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης: «*ο διαχωρισμός τους [των μαύρων μαθητών] από τα άλλα παιδιά της ηλικίας τους, με παρόμοια προσόντα, αποκλειστικώς εξαιτίας της φυλής τους γεννά ένα αίσθημα κατωτερότητας όσον αφορά το status στην κοινότητα, το οποίο μπορεί να επιδράσει στις καρδιές και το μυαλό τους με τρόπο που είναι απίθανο να αποκατασταθεί ποτέ*». Σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο, η απόφαση αυτή αποτέλεσε «κορυφαίο παράδειγμα δυναμικής ερμηνείας του Συντάγματος». Η νομολογία του Warren Court ευρύτερα εντάσσεται στη συνταγματική τάξη του New Deal του Franklin Roosevelt και της Great Society του Lyndon Johnson, η οποία διήρκεσε από τη δεκαετία του 1930 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Ως θεμελιώδη χαρακτηριστικά του συνταγματικού δικαίου από την εποχή του New Deal και έπειτα συνοψίζονται από τον Τασόπουλο α) στο πεδίο των δικαιωμάτων, στην υποκατάσταση της πολιτικής ελευθερίας, της ιδιωτικής αυτονομίας και της ισότητας στη θέση της οικονομικής ελευθερίας και στη γενίκευση της εφαρμογής των εγγυήσεων του Bill of Rights στις πολιτείες ως θεμελιώδεις αξίες, προστατευόμενες από την due process, διαδικαστική και ουσιαστική και β) στο πεδίο του κράτους: στην αποδοχή του κρατικού παρεμβατισμού και του διοικητικού κράτους με την κοινωνική, προστατευτική και προφυλακτική του λειτουργία και τη νομιμοποίηση των αντίστοιχων δημόσιων σκοπών. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η συνταγματική τάξη του New Deal και της Great Society έφτασε στα όρια της, κυρίως λόγω της εκτεταμένης πολιτικής αναταραχής, και της άρνησης επιλογής ανάμεσα στις δαπάνες στον πόλεμο του Βιετνάμ και την κοινωνική πρόνοια. Ειδικά από την εποχή της προεδρίας Ρόναλντ Ρήγκαν τη δεκαετία του 1980 και στο εξής ξεκινά μία συντηρητική στροφή του Ανώτατου Δικαστηρίου, με προμετωπίδα της συνταγματικής ερμηνείας την επιστροφή στο αυθεντικό νόημα του Συντάγματος. Όπως επισημαίνει ο Βλαχογιάννης: «*Η βασική κριτική που είχε ασκηθεί στο Δικαστήριο ήταν ότι στην αγωνιώδη προσπάθεια του να εφαρμόσει τις σύγχρονες αρχές και αξίες, που ενστερνιζόταν πλέον η κοινωνία, είχε παρεκκλίνει του κειμένου, το οποίο είχε πλέον καταστεί άνευ αντικειμένου. Αποτέλεσμα ήταν μία μερίδα δικαστών, οι οποίοι κατά τα άλλα δεν διαθέτουν καμία δημοκρατική νομιμοποίηση, να επιβάλλουν τις απόψεις τους σε όλη την αμερικανική κοινωνία παραβιάζοντας έτσι και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αλλά και αυτήν της αυτοδιακυβέρνησης. Πρόκειται δηλαδή για μια επαναφορά και επίκληση του κλασικού αντι-πλειοψηφικού προβλήματος (countermajoritarian difficulty)*». Βλ. κατά σειρά: Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 596 επ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού

Χρυσόγονο η μη συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων⁴⁵⁷, ενώ από την πλευρά του ο Dahl απαριθμεί τα μελανά σημεία του αμερικανικού συντάγματος στα εξής σημεία: α) δεν κατήργησε τη δουλεία· β) επέτρεψε στις Πολιτείες να καθορίσουν τα κριτήρια με τα οποία παραχώρησαν το δικαίωμα ψήφου· γ) ότι εισήγαγε το σύστημα του Κολλεγίου των Εκλεκτόρων στη διαδικασία εκλογής του Προέδρου· δ) ότι ανέθεσε την εκλογή των γερουσιαστών στα νομοθετικά σώματα των Πολιτειών· ε) ότι μέσω της ισότιμης συμμετοχής των Πολιτειών στη Γερουσία έδωσε δυσανάλογη εξουσία σε «προνομιούχες πλειοψηφίες», όπως οι δουλοκτήτες· στ) ότι ενίσχυσε υπερβολικά τη δικαστική εξουσία· και τέλος, ζ) ότι έθεσε περιορισμούς στην κυβέρνηση να παρεμβαίνει στο πεδίο της οικονομίας⁴⁵⁸.

Από την πλευρά τους, οι Acemoglu και Robinson εκτιμούν ότι η διάχυση ισχύος που επιφύλαξε το αμερικανικό Σύνταγμα ανάμεσα στη Βουλή των Αντιπροσώπων, την Γερουσία και τον Πρόεδρο και τη δυνατότητα που τους δόθηκε να μπλοκάρει το ένα σώμα της αποφάσεις του άλλου, ήταν ιδιαίτερα επιζήμια για την αποτελεσματική προώθηση της κοινωνικής πολιτικής και της αναδιανομής του εισοδήματος⁴⁵⁹. Παρ' όλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Porter: *«Το Αμερικανικό πείραμα, το οποίο έδειχνε να λειτουργεί, φαινόταν να αποδεικνύει ότι η εξουσία δεν διαφθείρει αυτομάτως, υπό την προϋπόθεση ότι προέρχεται από τον λαό και ότι ρυθμίζεται προσεκτικά από το σύνταγμα. Η νέα δημοκρατία ένευε στην παλιά Ευρώπη να βαδίζει σε παρόμοια κατεύθυνση»*⁴⁶⁰. Ή όπως συνοψίζει ο Balkin: *«Το αμερικανικό Σύνταγμα είναι ταυτόχρονα ένα κείμενο, ένα σύνολο πολιτικών θεσμών, μια πηγή αξιών και προσδοκιών, ένα αποθετήριο πολιτισμικής μνήμης και ένα διαγενεακό πολιτικό εγχείρημα»*⁴⁶¹.

κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 27. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 192-193, 196-198. Ι. Σαρμάς, (2016), ό.π., 249-257. Α. Βλαχογιάννης, Εισαγωγή στο: J.M. Balkin, (2018), Το Ζωντανό Σύνταγμα, εισαγωγή-μετάφραση Α. Βλαχογιάννης, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 12-13. D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 391-393. Βλ. και M. Tushnet, (2020), *Taking Back the Constitution: Activist Judges and the Next Age of American Law*, Yale University Press, New Haven and London, σελ. viii, 1. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 405,408.

⁴⁵⁷ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 414.

⁴⁵⁸ Γ. Κοκκινάκης, (2012), ό.π., σελ. 483.

⁴⁵⁹ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 404.

⁴⁶⁰ R. Porter, (2014), ό.π., σελ. 62.

⁴⁶¹ J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 193.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ¹

Εισαγωγή

Η ελευθερία, νοούμενη είτε ως κατάσταση, είτε ως αξίωση, είτε ακόμη ως έκφραση διεκδίκησης, αποτελεί την ύπατη ανθρώπινη αξία, «την υπαρχή όλων των σκοπών», εν τέλει, το ουσιώδες και διαχρονικό περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας² και αναπόσπαστο στοιχείο της δημοκρατικής αρχής³. Η ελευθερία υποδηλώνει, καταρχήν, ένα καθεστώς του ατόμου, τόσο εξωτερικό (αναφορικά με τις σχέσεις με το περιβάλλον και τη συμπεριφορά του) όσο και εσωτερικό (αναφορικά με την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου και τη διαμόρφωση των προτιμήσεών του). Μπορεί να τεκμαίρεται με τη χρήση κριτηρίων με αποφαιτικό χαρακτήρα, την έλλειψη δεσμεύσεων απέναντι σε κάτι ή μπορεί να τεκμαίρεται με κριτήρια καταφατικού χαρακτήρα, την ικανότητα να πράξει κάτι⁴. Με άλλα λόγια, μία εύλογη εννόηση της ελευθερίας είναι ως βίωση της αδέσμευτης ύπαρξης: της ελλόγως σταθμισμένης προς την ελευθερία των άλλων⁵.

Η ελευθερία όμως υποδηλώνει και ένα καθεστώς θεσμικών και πολιτικών πραγμάτων στο πλαίσιο των οποίων μπορεί να ισχύει η ελευθερία ως καθεστώς του ατόμου, θέση που συμπυκνώνει ο ρεπουμπλικανισμός στο ότι πραγματικά ελεύθερος άνθρωπος μπορεί να υπάρξει μόνον ως πολίτης σε μια πραγματικά ελεύθερη πολιτεία⁶.

¹ Η ελευθερία στην αγγλική γλώσσα περιγράφεται είτε ως “liberty”, είτε ως “freedom”. Η μεν ελευθερία ως “liberty” σχετίζεται περισσότερο με την ιστορική καταγωγή των ελευθεριών (liberties) ως δικαιωμάτων και δυνατοτήτων των ευγενών, ενώ η ελευθερία ως “freedom”, αποτυπώνει περισσότερο ένα ανθρώπινο συναίσθημα. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 57-58. Στην παρούσα συμβολή, ο όρος που προτιμάται για την ελευθερία είναι αυτός της “freedom”, διότι η βιβλιογραφία στα αγγλικά που περιγράφει τόσο τη φιλελεύθερη, όσο και την ρεπουμπλικανική έννοια της ελευθερίας χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο.

² Δ.Ν. Χρυσόχου, (2009), *Στη Δημόσια Σφαίρα: Δοκιμές Ιδεών*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 55.

³ Σ. Γεωργίου, (2017), *Τα συνταγματικά θεμέλια του δημοσίου χώρου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 17.

⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 34.

⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 91.

⁶ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 35.

Η έκλειψη όμως του ρεπουμπλικανισμού κατά τη διάρκεια του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα⁷ άφησε ανοικτό, όπως ειπώθηκε στην εισαγωγή, το πεδίο αρχικά για την πλήρη επικράτηση εννοιών περί ελευθερίας υπό το πρίσμα του ενισχυόμενου φιλελευθερισμού⁸. Η δυτική πολιτική πράξη επέλεξε θεσμούς που εγγυώνται την διατήρηση μιας μορφής αρνητικής ελευθερίας των πολιτών, με εστίαση στην απουσία αυθαίρετων δημόσιων καταναγκασμών και παρεμβάσεων, αδιαφορώντας παράλληλα για τις συνθήκες εξάρτησης στις οποίες οι πολίτες μπορούσαν να περιέλθουν⁹. Ο Bentham, ο Mill και ωφελιμιστές διατύπωσαν μια από τις ασφαλέστερες αιτιολογήσεις για το φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, που διασφαλίζει τις απαραίτητες συνθήκες ώστε τα άτομα να επιδιώκουν τα συμφέροντά τους χωρίς τον κίνδυνο της αυθαίρετης πολιτικής παρέμβασης, να συμμετέχουν ελεύθερα στις οικονομικές συναλλαγές, να ανταλλάσσουν την εργασία και τα αγαθά στην αγορά και να ιδιοποιούνται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές ιδιωτικά. Οι παραπάνω ιδέες αποτέλεσαν και πυρήνα του αγγλικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα¹⁰.

Το ερώτημα γύρω από το τι είναι¹¹ και πως μπορεί να πραγματωθεί και να εξασφαλιστεί η ελευθερία, ως σπάνια περίπτωση της ανθρώπινης ιστορίας¹², αποτέλεσε πηγή έμπνευσης αλλά και αναστάτωσης για την ευρωπαϊκή πολιτική φιλοσοφία κατά τους τελευταίους αιώνες¹³, η οποία διαμορφώθηκε ως επί το πλείστο από την παράδοση του κοινωνικού συμβολαίου¹⁴ και ιδίως των Hobbes και Locke¹⁵, εντασσόμενες στο

⁷ Σύμφωνα με τον Skinner, ο ρεπουμπλικανισμός στην Ευρώπη σχεδόν εξαφανίστηκε με τη διαμόρφωση και τελικά την παγίωση της κυρίαρχης ώσμωσης φιλελευθερισμού και ωφελιμισμού κατά τη διάρκεια του δεκάτου ενάτου αιώνα. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 50-51.

⁸ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 52.

⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 85.

¹⁰ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 114.

¹¹ Ερώτημα που διατυπώνει με ιδιαίτερη ένταση και η Hanna Arendt. Βλ. H. Arendt, (2012), ό.π, σελ. 9-54.

¹² D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 49.

¹³ A. Wellmer, (2001), *Η Ελευθερία στο Νεωτερικό Κόσμο: Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού*, εισαγωγή-μετάφραση Κ. Καβουλάκος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 47.

¹⁴ Η οποία αναφέρεται τόσο στη δικαιολόγηση της θεμελίωσης της πολιτικής εξουσίας όσο και στην πηγή των πολιτικών υποχρεώσεων και της πολιτικής υπακοής. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 107. Βλ. και Θ. Αντωνίου, (2016), *Ιστορία Πολιτικών Ιδεών*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 44.

¹⁵ Στην πολιτική φιλοσοφία του Locke, το κράτος καλείται, κατά την υποθετική διαδικασία συνάψεως ενός κοινωνικού συμβολαίου από όλα τα εκ προοιμίου ελεύθερα και ισότιμα πρόσωπα, να εγγυηθεί τα προϋπάρχοντα του συμβολαίου (φυσικά) δικαιώματά τους: πρωτίστως, ένα εν ευρεία εννοία δικαίωμα ιδιοκτησίας, περιλαμβανομένης, δηλαδή, της προστασίας της προσωπικής ελευθερίας και ακεραιότητας του ατόμου. Από την πλευρά του ο Κιτρομηλίδης αναφέρει ότι: «*Τα υλικά υπάρχοντα, που εμείς σήμερα εννοούμε με τη λέξη ιδιοκτησία, υπεισέρχονται στην ευρύτερη έννοια του όρου ως ενισχυτικό στοιχείο της αυτόνομης υπόστασης της προσωπικότητας, ιδίως ως υπόβαθρο της κατοχύρωσης της ατομικής ελευθερίας και όχι ως αυτοσκοπός*». Η ίδρυση του κράτους έρχεται να καλύψει, σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο, τρεις ελλείψεις της φυσικής κατάστασης: α) την

ευρύτερο πολιτικό ρεύμα του φιλελευθερισμού¹⁶. Όμως η μονοπώληση της φιλελεύθερης εκδοχής της ελευθερίας έναντι τη ρεπουμπλικανικής, υποβάθμισε το γεγονός ότι αμφότερες είναι όχι δύο διαφορετικά ήδη, αλλά δύο διαφορετικές χρήσεις της ίδιας ιδέας, της εξωτερικής ελευθερίας, ιδέας κεντρικής για τη σύλληψη της φιλελεύθερης δημοκρατίας¹⁷.

Η πολιτική θεωρία δεν μπόρεσε να άρει τελεσίδικα την ένταση ανάμεσα στην λαϊκή κυριαρχία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ανάμεσα στην «ελευθερία των παλαιών» και την «ελευθερία των συγχρόνων». Ο δημοκρατισμός, που ανάγεται στον Αριστοτέλη και τον πολιτικό ανθρωπισμό της Αναγέννησης, έδιδε πάντοτε την προτεραιότητα στη δημόσια αυτονομία των πολιτών του κράτους σε σύγκριση με τις μη πολιτικές ελευθερίες των ιδιωτών. Ο φιλελευθερισμός, που ανάγεται στον Locke, επικαλέσθηκε (τουλάχιστον από τον 19ο αιώνα και εξής) τον κίνδυνο τυραννικών πλειοψηφιών και ζήτησε την προτεραιότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε σύγκριση με την λαϊκή βούληση. Στη μία περίπτωση τα ανθρώπινα δικαιώματα έπρεπε να οφείλουν τη νομιμότητά τους στο αποτέλεσμα της ηθικής αυτοσυνεννόησης και της κυρίαρχης αυτοδιάθεσης μιας πολιτικής κοινότητας· στην άλλη περίπτωση έπρεπε να

απουσία τεθειμένων, εκ των προτέρων γνωστών νόμων· β) την απουσία γνωστών και αδέκαστων δικαστών· και γ) την απουσία εκτελεστικής των νόμων εξουσίας. Σύμφωνα με τον Κοντιάδη: «Η πολιτική κοινωνία δεν αποτελεί παρά ένα μέσο για την προστασία της ιδιοκτησίας και την εξασφάλιση των συναλλακτικών σχέσεων. Η αντιπαράθεση των ιδιωτικών συμφερόντων εγγυάται την καλύτερη δυνατή ανάπτυξη του συλλογικού καλού και το κράτος περιορίζεται στη διαφύλαξη των όρων απρόσκοπτης λειτουργίας της φαινομενικά απρόσωπης, ουδέτερης και δίκαιης αγοράς». Βάσει των ανωτέρω επιβεβαιώνεται ο Held, ο οποίος υποστηρίζει: «η πολιτική δραστηριότητα είναι εργαλειακή· διασφαλίζει το πλαίσιο ή τους όρους ελευθερίας, ώστε οι ιδιωτικοί στόχοι των ατόμων να μπορούν να εκπληρώνονται μέσα στην κοινωνία πολιτών. Η δημιουργία μιας πολιτικής κοινότητας ή μιας κυβέρνησης είναι το βάρος που αναγκάζονται να φέρουν τα άτομα, προκειμένου να διασφαλιστούν οι στόχοι τους». Προϋποθέσεις δίκαιης ιδιοποίησης του εξωτερικού κόσμου κατά τον Locke είναι: α) η πρόσμειξη της εργασίας με τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου, β) η άφεση επαρκών και καλής ποιότητας αγαθών για τους άλλους και γ) τον περιορισμό της ιδιοποίησης από τα εγγενή όρια που θέτουν οι προσωπικές ανάγκες αναλώσεως των αγαθών. Βλ. κατά σειρά: G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 573 και M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 73-74. Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 143. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 99. Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλος, (2011), ό.π., σελ. 17. Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 175 επ. Φ. Βασιλόγιαννης, (2015), *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 240-241. Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 30. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 45. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 278-279. Φ. Βασιλόγιαννης, (2019), ό.π., σελ. 96.

¹⁶ Σ. Τσακουράκης, (1992), *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα. Βλ. και Μ. Αγγελίδης, (1994), *Η Γένεση του Φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου Thomas Hobbes-John Locke*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Held: «Από τις περισσότερες πλευρές, ήταν κυρίως του Locke παρά του Hobbes οι απόψεις που συνέβαλαν στη θεμελίωση της ανάπτυξης του φιλελευθερισμού και άνοιξαν τον δρόμο για την παράδοση των αντιπροσωπευτικών κυβερνήσεων με λαϊκή βάση». Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 100.

¹⁷ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 13.

αποτελούν από μόνα τους νόμιμα όρια τα οποία απαγορεύουν στην κυρίαρχη βούληση του λαού να παρεμβαίνει στις απαραβίαστες υποκειμενικές σφαίρες ελευθερίας¹⁸.

Από την πλούσια παράδοση και βιβλιογραφία σχετικά με την ελευθερία, ατομική και πολιτική, «ατομικιστική» ή «κοινοτιστική»¹⁹, το παρόν κεφάλαιο υιοθετεί, για λόγους μεθοδολογικούς, την ειδικότερη πραγμάτευση από τον Phillip Pettit τριών διαφορετικών θεωριών περί ελευθερίας, η καθεμία από την οποία δίνει μια διαφορετική οπτική για την ελευθερία²⁰. Η μια θεωρία, που χαρακτηρίζεται ως χομπσιανή, υποστηρίζει ότι η ελευθερία της επιλογής συνίσταται στην απουσία οποιουδήποτε εμποδίου στην προτιμώμενη επιλογή του ατόμου, εξισώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο την ελευθερία με την μη απογοήτευση, δηλαδή ότι το άτομο είναι ελεύθερο μόνο όταν κάνει αυτό που θέλει. Η δεύτερη, όπως υποστηρίζεται από τον Berlin, εννοεί την ελευθερία ως την απουσία κάθε εμποδίου σε οποιαδήποτε επιλογή, προτιμώμενη ή μη, εξισώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο την ελευθερία με την μη παρέμβαση, δηλαδή ότι το άτομο ελεύθερο, αρκεί να μην δέχεται την οποιαδήποτε παρέμβαση. Και μια τρίτη, προερχόμενη από την ρεπουμπλικανική παράδοση της Ρώμης, της Αναγέννησης και της Αγγλικής πολιτείας²¹, εννοεί την ελευθερία ως απουσία της δύναμης παρέμβασης εκ μέρους οποιουδήποτε άλλου, εξισώνοντας την ελευθερία με την μη κυριαρχία, όπως την εννοεί ο Pettit²². Τόσο ο Pettit όσο και ο Skinner έδειξαν ότι η καρδιά της ρεπουμπλικανικής προσέγγισης εδράζεται σε ένα διαφορετικό πλησίασμα της ελευθερίας από αυτό που υιοθετούν οι φιλελεύθεροι. Η ελευθερία εκλαμβάνεται περισσότερο ως πολιτικό επίτευγμα παρά ως φυσικό γνώρισμα²³.

¹⁸ J. Habermas, (2003), *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, μετάφραση Λ. Αναγνώστου, εισαγωγή Παπαγεωργίου Κ., Πόλις, Αθήνα, σελ. 160-161.

¹⁹ Όπου οι ατομικιστικές θεωρίες της ελευθερίας επικεντρώνονται στην έννοια των βασικών δικαιωμάτων και η ελευθερία εντοπίζεται στα βασικά δικαιώματα των ατόμων. Αντίθετα, οι κοινοτιστικές θεωρήσεις της ελευθερίας εντοπίζουν την ελευθερία σε μια διυποκειμενική μορφή ζωής, κατανοώντας την ελευθερία όχι τόσο (αρνητικά) ως ανυπαρξία εξωτερικού καταναγκασμού, δηλαδή με την έννοια ενός δικαίως εξασφαλισμένου χώρου ελευθερίας των ατόμων, αλλά (θετικά) ως μια κανονιστικά καθορισμένη μορφή ζωής των ατόμων εντός της κοινωνίας. Βλ. A. Wellmer, (2001), *ό.π.*, σελ. 47-48.

²⁰ P. Pettit, (2011), *The Instability of Freedom as Noninterference: The Case of Isaiah Berlin*, *Ethics*, Vol 121, Number 4, σελ. 693-716.

²¹ P. Pettit, (2011), *ό.π.*, σελ. 708.

²² Όπως σημειώνει ο Pettit: «*Η έννοια της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ των ιδεωδών της μη παρέμβασης και του αυτοελέγχου, που και αυτή αποτελεί ιδεώδες της πολιτικής και κοινωνικής ελευθερίας*». Βλ. P. Pettit, (1997), *ό.π.*, σελ. 22.

²³ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), *ό.π.*, σελ. 180-181.

Η αυτοτελής μελέτη της ελευθερίας στο παρόν κεφάλαιο εξυπηρετεί και κάτι ακόμη: Προσπαθεί, μέσω της συγκριτικής παράθεσης μεταξύ φιλελεύθερων και ρεπουμπλικανικών προσεγγίσεων, να απαντήσει έμμεσα σε μία διττή απειλή που αναδύεται σε βάρος της ελευθερίας, ως αξίας και ως ιδεώδους: Από τη μία, η απειλή που εκπορεύεται από τους θιασώτες της ανεξέλεγκτης οικονομίας και της παντοδυναμίας της αγοράς και των αγορών. Από την άλλη, η απειλή που εκπορεύεται από τους οπαδούς ποικίλων αυταρχισμών, που επενδύουν στην μισαλλοδοξία και τον δογματισμό²⁴. Το κεφάλαιο αυτό οριοθετεί και επαναοριοθετεί το περιεχόμενο της ελευθερίας, με το βλέμμα όχι μόνο στραμμένο στο παρελθόν, αλλά στο παρόν και το μέλλον.

Όμως όλες οι επιμέρους παραλλαγές και διακρίσεις της ελευθερίας δεν μπορούν να μην λάβουν υπόψη την ελάχιστη, θεμελιώδη αντίληψη γι αυτήν. Κάθε ορισμός της ελευθερίας πρέπει να έχει ως εκκίνηση με το ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι από τη βία, τον εκφοβισμό και από άλλες ταπεινωτικές πράξεις. Οι άνθρωποι πρέπει να είναι σε θέση να κάνουν ελεύθερες επιλογές σχετικά με τη ζωή τους και να έχουν τα μέσα για να τις πραγματοποιήσουν χωρίς την απειλή παράλογης τιμωρίας ή δρακόντειων κοινωνικών κυρώσεων²⁵.

²⁴ Π. Κιτρομηλίδης, (2013), *Πολιτική Επιστήμη: Οι περιπέτειες μιας ιδέας*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 129.

²⁵ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), *ό.π.*, σελ. 7-8.

2.1: Thomas Hobbes

Ο Thomas Hobbes (1588-1679) θεωρείται ο ιδρυτής και θεμελιωτής της νεότερης θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου²⁶, ενώ υποστηρίζεται ότι θέτει τα φιλοσοφικά θεμέλια του νομικού θετικισμού και του φιλελεύθερου κράτους δικαίου²⁷. Ορόσημο για την κατανόηση της πολιτικής του φιλοσοφίας αποτελεί το έργο του *Λεβιάθαν*²⁸. Στο έργο αυτό αξιοποιεί το σύνολο του διανοητικού οπλοστασίου για την φυσική κατάσταση, το φυσικό νόμο και το κοινωνικό συμβόλαιο, στοιχεία τα οποία επεξεργάστηκαν προηγούμενοι διανοητές με σκοπό να περιορισθεί πρώτα η παπική και ακολούθως η κρατική εξουσία του μονάρχη. Ο Hobbes στον *Λεβιάθαν* χρησιμοποιεί τα ανωτέρω πορίσματα κατά τρόπο αντίστροφο, με σκοπό να ενισχύσει την κρατική εξουσία²⁹.

Η πρωτότυπη συμβολή του Hobbes στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου έγκειται στη χρήση της έννοιας του συμβολαίου για την αποσαφήνιση της θεωρίας του νεότερου κράτους και τη σύνδεση του θεωρητικού αυτού σχήματος με το ζήτημα της πολιτικής υποχρέωσης³⁰. Το κοινωνικό συμβόλαιο στον Hobbes θεμελιώνεται στη σύμπτωση της βούλησης των πολιτών ως προς τη συγκρότηση της πολιτείας και ως προς τους πρωταρχικούς κανόνες θεσμικής οργάνωσης και λειτουργίας της³¹. Η δραστική λογική της πολιτικής του φιλοσοφίας επηρέασε όλη την κατοπινή ιστορία της ηθικής και πολιτικής σκέψης³², μέσω της κοσμικής θεωρίας της νομιμότητας, της ιδέας των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου και της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου³³.

²⁶ Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 76. Από την πλευρά του ο Τασόπουλος υποστηρίζει ότι: «*Η κατά Hobbes θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου διακρίνεται για την εξαιρετικά περιορισμένη και αποψιλωμένη αντίληψή της όσον αφορά τον αυτοπροσδιορισμό των ανθρώπων*». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 125.

²⁷ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 43

²⁸ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 95-100. Εξίσου σημαντικά έργα για την κατανόηση της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes είναι το “*Elements of Law*” (Στοιχεία Δικαίου), που γράφτηκε το 1640 και το *De Cive*, που γράφτηκε το 1641. Το τελευταίο κυκλοφόρησε στα ελληνικά ως: Τ. Hobbes, (2015), *De Cive*-Περί του Πολίτη, μετάφραση-σχόλια Η. Βάβουρας-Ε. Φιριπή, εισαγωγή-μελέτη Η. Βάβουρας, Πρόλογος Α. Στυλιανού, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη. Στην παρούσα ενότητα έργο αναφοράς αποτελεί ο *Λεβιάθαν*, όπως μεταφράστηκε στα ελληνικά. Βλ. Τ. Χομπς, (2006), *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, Εισαγωγή Α. Μεταξόπουλος, Μετάφραση Γ. Πασχαλίδης-Α. Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα.

²⁹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 53-54.

³⁰ Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 17.

³¹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 42-43.

³² G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 495.

³³ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 71.

Από τις αναπτύξεις του Hobbes για την κυριαρχία και την αναγκαιότητα ύπαρξης του κράτους³⁴, ως προϋπόθεσης εξόδου από τη «μοναχική, φτωχή, άσχημη, βίαιη και σύντομη φυσική κατάσταση»³⁵ που διέπεται από φυσικούς νόμους³⁶ και στην οποία όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι³⁷ και ίσοι³⁸, διεκδικώντας, σε μια κατάσταση που θα μπορούσε να νοηθεί και ως «κοινωνικός πόλεμος»³⁹, την εξουσία πάση θυσία⁴⁰, ιδιαίτερη μνεία χρήζει η χομπσιανή προσέγγιση περί ελευθερίας, η οποία κατά πάσα πιθανότητα αποτέλεσε και προπομπός της αντίληψης περί μη παρέμβασης. Η προσέγγιση αυτή υποστηρίζει ότι ελεύθερος είναι εκείνος που δεν υπόκειται σε καταναγκασμό δια της βίας, εξαναγκασμό δι' απειλής ή χειραγώγηση μέσω παρασκηνακίων ρυθμίσεων⁴¹.

Ο Λεβιάθαν του Hobbes, γράφτηκε το διάστημα 1649-1651 και αποτελεί, μεταξύ άλλων, βίαιη επίθεση κατά της θεωρίας της ελευθερίας που διέδιδαν οι υποστηρικτές του Κοινοβουλίου κατά τη διάρκεια των αγγλικών εμφυλίων πολέμων

³⁴ Κατά τον Heywood, ο Hobbes πίστευε ότι η ύπαρξη οποιουδήποτε κράτους, ανεξάρτητα από το πόσο καταπιεστικό είναι, είναι προτιμότερο από το να μην υπάρχει καθόλου κράτος, κάτι που θα οδηγούσε στη δημιουργία χάους και βαρβαρότητας. Κατά τον Στυλιανού: «Ο Χόμπς φτιάχνει μια θεωρία για το κράτος επειδή ενδιαφέρεται πρωτίστως για το άτομο: παρά την έντονη κρατικίστικη χροιά της φιλοσοφίας του, συλλαμβάνει το κράτος με αφετηρία το άτομο, τις ανάγκες και τις προσδοκίες του, όχι αντιστρόφως». Βλ. και Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 278, καθώς και Α. Στυλιανού, ό.π., σελ. 80.

³⁵ Όπως αναφέρει ο Hobbes για τη φυσική κατάσταση: «Εκεί έχει θέση μόνο το υπέρτατο κακό, δηλαδή ο διαρκής φόβος και ο κίνδυνος του βιαιού θανάτου». Βλ. Τ. Χόμπς, (2006), Λεβιάθαν, Κεφάλαιο Δέκατο Τρίτο, σελ. 196, όπως και G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 503. Στον αντίποδα ο Montesquieu θεωρεί ότι η φυσική κατάσταση δεν είναι κατάσταση πολέμου των πάντων εναντίον των πάντων. Πηγή του πολέμου δεν είναι η φυσική κατάσταση, αφού ο άνθρωπος δεν είναι εκ φύσεως εχθρός του ανθρώπου. Ο πόλεμος δεν είναι τόσο ανθρωπινό, όσο κοινωνικό φαινόμενο. Βλ. Το Πνεύμα των Νόμων, Βιβλίο Πρώτο, Κεφάλαιο Δεύτερο, σελ. 98-99. Βλ. επίσης Ρ. Αρόν, (2008), ό.π., σελ. 80-81, καθώς και Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 224.

³⁶ Τ. Χόμπς, Λεβιάθαν, Κεφάλαιο Δέκατο Τέταρτο, σελ. 200 επ. Βλ. και Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 113 επ. και D. Held, (2007), ό.π., σελ. 94, όπως και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 149 και Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 15-16.

³⁷ Όπου ως πηγές διαμάχης ο Hobbes αναγνωρίζει τον ανταγωνισμό, τη δυσπιστία και τη δόξα. Βλ. Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 96. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 125, καθώς και Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 14.

³⁸ Όπως αναφέρει ο Hobbes: «Στην αμιγή φυσική κατάσταση, όπου, όπως δείξαμε, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, δεν τίθεται ζήτημα για το ποιος είναι ο καλύτερος». Βλ. Τ. Χόμπς, (2006), Κεφάλαιο Δέκατο Πέμπτο, σελ. 222. Ως προς την κατάσταση της ισότητας, παραπλήσια θέση διατυπώνει και ο Locke στη Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως. Ωστόσο, προσθέτει ότι εξίσου σημαντική επιταγή του φυσικού δικαίου για τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι ο σεβασμός των θεμελιωδών φυσικών δικαιωμάτων των άλλων, δηλαδή της ζωής, της υγείας της ελευθερίας και των υπαρχόντων. Βλ. J. Locke, (2010), Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, Κεφάλαιο Δεύτερο, Παράγραφος Τέταρτη, σελ. 89, καθώς και Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 28.

³⁹ D. Armitage, (2020), ό.π., σελ. 139.

⁴⁰ Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 92.

⁴¹ P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 395.

(1642-1645)⁴². Ο τερματισμός του εμφυλίου σπαραγμού και των συρράξεων⁴³, η ειρήνευση και η ασφάλεια της Πολιτείας τίθενται ως θεωρητικά προβλήματα, με τον Hobbes να επιδιώκει μία νέα ορθολογική θεμελίωση της πολιτικής και της επιστήμης, η οποία εμπνέεται από τα μαθηματικά και τη φυσική⁴⁴. Ο Hobbes αναλώθηκε στο έργο του να εκτοπίσει την έννοια της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, την οποία θεώρησε και ως μία ατυχή κληρονομιά της κλασσικής πολιτικής σκέψης⁴⁵.

Η θεώρηση του Hobbes για την ελεύθερη πράξη διατυπώθηκε στον Λεβιάθαν με τον εξής ορισμό: «*Ελευθερία σημαίνει (για να κυριολεκτήσουμε) απουσία αντίστασης (και εννοώ την απουσία εξωτερικών εμποδίων στην κίνηση) και αναφέρεται τόσο στα έλλογα όσο και στα άλογα και άψυχα πλάσματα*»⁴⁶. Ή όπως αναφέρει αμέσως παρακάτω: «*ελεύθερος είναι όποιος δεν εμποδίζεται να κάνει ό,τι θέλει από τα όσα πράγματα είναι ικανός να κάνει χάρη στη δύναμη και στο νου του*»⁴⁷. Σύμφωνα με τον Pettit, προκύπτουν δύο επιχειρήματα από τον παραπάνω ορισμό: Πρώτον, όταν εμποδίζεται κάποιος εξωτερικά στην επιλογή μιας δεδομένης επιλογής, στερείται την ελευθερία του μόνο στην περίπτωση που έχει τη θέληση να το κάνει, δηλαδή μόνο όταν προτιμά αυτή την επιλογή. Δεύτερον, το να είναι κάποιος ελεύθερος, το να αξίζει να του δοθεί αυτό το καθεστώς, πρέπει να ξεφύγει από κάθε εξωτερικό εμπόδιο στις επιλογές που προτιμά να κάνει⁴⁸.

Ο Hobbes ταύτισε την αυστηρή έννοια της ελευθερίας περισσότερο με τη «σωματική»⁴⁹ και λιγότερο με την «πολιτική» ελευθερία, προσεγγίζοντας τον άνθρωπο περισσότερο ως βιολογικό ον, σαν έναν φυσικό μηχανισμό σε κίνηση που κυριαρχείται

⁴² Q. Skinner, (2002), ό.π., σελ. 9. Ή όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο Hobbes στον Λεβιάθαν: «*Ανεξαρτήτως αν μια Κοινοπολιτεία είναι Μοναρχική ή Λαϊκή, η Ελευθερία εξακολουθεί να είναι η ίδια*». Βλ. και P. Pettit, (2018), ό.π. σελ. 400.

⁴³ Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 79.

⁴⁴ Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 46. Βλ. και Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 81-85.

⁴⁵ P. Pettit, (2011), ό.π., σελ. 695.

⁴⁶ Τ. Χομπς, (2006), Λεβιάθαν, Κεφάλαιο Εικοστό Πρώτο, σελ. 277. Βλ. και Ι. Πατέλλη, (1995), *Η Φιλοσοφία του Hobbes: Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σελ. 150. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 477-478.

⁴⁷ Τ. Χομπς, (2006), Λεβιάθαν, Κεφάλαιο Εικοστό Πρώτο, σελ. 277.

⁴⁸ P. Pettit, (2011), ό.π., σελ. 696.

⁴⁹ Όπως αναφέρει ο Hobbes: «*Είναι, εντούτοις, καταχρηστικό οι λέξεις ελεύθερος και ελευθερία να χρησιμοποιούνται για οτιδήποτε άλλο εκτός από σώματα, διότι ό,τι δεν υπόκειται σε κίνηση, δεν υπόκειται και σε παρεμπόδιση*». Βλ. Τ. Χομπς, (2006), Κεφάλαιο Εικοστό Πρώτο, σελ. 277. Βλ. και P. Pettit, (2008), *Made with Words: Hobbes on Language, Mind and Politics*, Princeton University Press, Princeton NJ, σελ. 42-54.

από την επιθυμία της επιβίωσης⁵⁰, παρά ως πολίτη ή μέλος της κοινότητας⁵¹. Η παραπάνω προσέγγιση στηρίζεται στο γεγονός ότι ο Hobbes βλέπει τον άνθρωπο ως ένα κομμάτι ύλης εν κινήσει.⁵² Το δικαίωμα συνιστά μια ελευθερία του ανθρώπου και συνεπώς διαφέρει από το νόμο που αποτελεί περιορισμό της ελευθερίας⁵³.

Η άποψη αυτή τον έκανε να υποστηρίξει ότι η εξαναγκαστική απειλή ή ποινή ενώ ίσως καταργεί την πολιτική ελευθερία του προσώπου, δεν του αφαιρεί τη φυσική ή σωματική ελευθερία, δεν ακυρώνει την δυνατότητα επιλογής⁵⁴. Η πολιτική ελευθερία στον Hobbes συνδέεται άρρηκτα με τη διαμόρφωση της πολιτικής κοινότητας και όλες οι άλλες μορφές ελευθερίας πρέπει να υποτάσσονται σε αυτή, αφού το άτομο έχει εξέλθει πια της φυσικής κατάστασης⁵⁵.

Ακόμη κι όταν ένα άτομο υπόκειται στον έντονο εξαναγκασμό που υφίσταται ο σκλάβος, μπορεί παρόλα αυτά να είναι ελεύθερο με την αυστηρή έννοια του όρου⁵⁶. Αυτό σημαίνει με άλλα λόγια ότι ακόμη και υπό ένα συγκεντρωτικό μοναρχικό πολίτευμα ο άνθρωπος ως ατομική μονάδα μπορεί να διατηρήσει την ελευθερία του, θεωρούμενη ως ένα αποκλειστικό ζήτημα της ιδιωτικής ζωής του καθενός⁵⁷. Πρόκειται για μια σειρά αστικών δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία των οικονομικών συναλλαγών, η ελευθερία διαμονής, επαγγέλματος, ανατροφής των παιδιών κλπ⁵⁸. Αυτό όμως δεν

⁵⁰ Όπως αναφέρει ο Σούρλας, η επιβίωση επιτυγχάνεται: «όταν ο αχαλίνωτος φυσικός εγωισμός των ανθρώπων, συνέπεια της φυσικής ελευθερίας του καθενός να αποσπάσει από τη φύση τα μέσα για την ατομική του επιβίωση, τιθασευθεί και διοχετευθεί στον δίαυλο μιας εύτακτης συνεργασίας προς τον σκοπό της ικανοποίησης βιοτικών αναγκών, αντί να αφεθεί χωρίς φραγμούς και έτσι να κινδυνεύει να οδηγήσει σε μια κατάσταση αμοιβαίας εχθρότητας και εξόντωσης». Βλ. Π. Σούρλας, (2020), ό.π., σελ. 76.

⁵¹ Π.Μ. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 23. Σύμφωνα με τον Sabine: «Η φιλοσοφία του Hobbes ήταν ένα σχέδιο εξομίωσης της ψυχολογίας και της πολιτικής με την ακρίβεια των φυσικών επιστημών» Και συμπληρώνει σε άλλο σημείο: «Πάντως, το σύστημα του ήταν η πρώτη ολόψυχη προσπάθεια να μελετηθεί η πολιτική φιλοσοφία ως μέρος ενός μηχανοκρατικού σώματος επιστημονικών γνώσεων». Βλ. και G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 497, 500.

⁵² Α. Στυλιανού. (2006), ό.π., σελ. 90.

⁵³ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 149.

⁵⁴ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 29. Βλ. και Γ. Μωραϊτης, (2019), ό.π., σελ. 130-131.

⁵⁵ Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 146-147.

⁵⁶ Π. Πανταζάκος, (2006), *Ένστικτο και Ελευθερία κατά τον Τόμας Χομπς*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 311. Αντίθεση στην παραπάνω θέση εκφράζει κατά τρόπο κατηγορηματικό ο Rousseau στο Κοινωνικό Συμβόλαιο, λέγοντας χαρακτηριστικά (Βιβλίο Πρώτο, κεφάλαιο 4^ο): «Η ζωή είναι ήσυχη και στη φυλακή. Είναι όμως λόγος για να μας αρέσει; Οι Έλληνες, κλεισμένοι στη σπηλιά του Κύκλωπα ζούσαν κι αυτοί ήσυχχα, περιμένοντας με τη σειρά τους να καταβροχθιστούν». Με αυτό το τρόπο ο Rousseau αντιδρά στην προτεραιότητα της ειρήνης έναντι της ελευθερίας. Βλ. και J.J. Rousseau, (2004), ό.π., σελ. 55.

⁵⁷ Π.Μ. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 24.

⁵⁸ Όπως παρατηρεί ο Hobbes: «Ελευθερία του υπηκόου, λοιπόν, υφίσταται μόνο σε όσα δεν έχουν ρυθμιστεί από τον κυρίαρχο, όπως η ελευθερία αγοραπωλησιών, σύναψης συμβολαίων, επιλογής κατοικίας, ενδιαίτησης, σταδιοδρομίας, ανατροφής των παιδιών όπως οι ίδιοι νομίζουν

σημαίνει ότι: «*Η ζωή κάτω από το ζυγό του κράτους μπορεί να είναι άσχημη, σκληρή και σύντομη*»⁵⁹.

Σύμφωνα με τον Hobbes, η ελευθερία στην επιλογή μειώνεται μόνο όταν υπάρχει ένα εμπόδιο που απογοητεύει το άτομο στην προσπάθειά του να ικανοποιήσει την τελική του προτίμηση ανάμεσα σε επιλογές⁶⁰. Επομένως, κριτήριο μιας ελεύθερης πράξης είναι ότι δεν προκύπτει κάποιο υλικό κώλυμα που να αποτρέπει την επιτέλεσή της, δηλαδή την πραγματοποίηση της βούλησης του δρώντος. Σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο, όλες οι πράξεις είναι ελεύθερες, ταυτόχρονα όμως είναι και εκούσιες, καθότι ο Hobbes δεν αναγνωρίζει κάποιου είδους υλικό καταναγκασμό⁶¹. Το άτομο απολαμβάνει πλήρη ελευθερία, εφόσον αποφεύγει κάθε μορφή απογοήτευσης⁶².

Συνεπώς, κατά τον Hobbes, ελευθερία με την πλήρη έννοια του όρου, σημαίνει να μην υπόκειται κανείς εξαναγκασμό του σώματος ή σε εξαναγκασμό της βούλησης: να μην υπόκειται δηλαδή σε παρεμβάσεις αυτών των δύο ειδών⁶³.

Η αντεπαναστατική πρόκληση του Hobbes⁶⁴, παρά το γεγονός ότι έτυχε ενδελεχούς απόκρουσης τόσο από τον Locke⁶⁵, όσο και από μια σειρά πολέμιων κάθε είδους

προσφορότερο, και τα παρόμοια». Βλ. Τ. Χομπς, (2006), Λεβιάθαν, Κεφάλαιο Εικοστό Πρώτο, σελ. 280. Βλ. και Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 147.

⁵⁹ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 29.

⁶⁰ Q. Skinner, (2002), ό.π., σελ. 9.

⁶¹ Πατέλλη, Ι., (1995), ό.π., σελ. 152. Την εντελώς αντίθετη άποψη διατυπώνει ο Locke στη Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως, ο οποίος απέρριψε την χομπσιανή συνύπαρξη της ελευθερίας με τον εξαναγκασμό, λέγοντας στην παράγραφο 58 ότι: «η ελευθερία είναι η απουσία περιορισμών και βίας εκ μέρους των άλλων». Βλ. και J. Locke, (2010), ό.π., σελ. 131,

⁶² P. Pettit, (2011), ό.π., σελ. 697.

⁶³ P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 396.

⁶⁴ Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 19.

⁶⁵ Στη Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, ο Locke εμφανίζει μία εντελώς διαφορετική από τον Hobbes φυσική κατάσταση, όπου οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν δυσκολίες, όχι όμως την κατά Hobbes δραματική απειλή της ύπαρξής τους. Η λοκιανή φυσική κατάσταση εμπεριέχει την ελευθερία, τη φυσική ισότητα, τις πολιτισμένες νόρμες και τη λογική και τελεί σε πλήρη αντίθεση με τον ακραίο δυισμό του χομπσιανού ζειν πριν και μετά το κοινωνικό συμβόλαιο. Αυτή η φυσική κατάσταση είναι μια κατάσταση ελευθερίας, αλλά όχι «μια κατάσταση ασυδοσίας». Ο Locke στην δέκατη ένατη παράγραφο αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «*Εδώ βλέπουμε ξεκάθαρα τη διαφορά μεταξύ της φυσικής και της εμπόλεμης καταστάσεως, οι οποίες, παρ' όλη τη σύγχυση που έχουν προκαλέσει μερικοί, τόσο αέχουν μεταξύ τους όσο μια κατάσταση ειρήνης, καλής θέλησης, αλληλοβοήθειας και επιβίωσης από μια κατάσταση εχθρότητας, κακία, βίας και αλληλοεξόντωσης. Κατ' ακρίβεια η φυσική κατάσταση σημαίνει τη συνύπαρξη των ανθρώπων σύμφωνα με τις επιταγές του Λόγου, χωρίς κοινό κυρίαρχο επί της γης, εξουσιοδοτημένο να απονέμει δικαιοσύνη*». Όπως επισημαίνει χαρ/κα ο Στυλιανού: «*Ενώ η προ-πολιτική κατάσταση που περιγράφει ο Χομπς είναι βουτηγμένη στην ανομία και περιορίζεται στην κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών του ανθρώπου, η προ-πολιτική κατάσταση του Λοκ έχει σε πολύ μικρότερο βαθμό φυσικά ή πρωτόγονα χαρακτηριστικά: εδώ πρόκειται για φυσική κατάσταση που διέπεται από τον λόγο, από μια ορισμένη αίσθηση του μέτρου και από ηθικές επιταγές τις οποίες διδάσκει η θρησκεία και επεξεργάζεται ο ανθρωπίνος νους*». Επιπρόσθετα, ο Κιτρομηλίδης επισημαίνει ότι: «*Οι διαφορές των απόψεών τους σχετικά με την οργάνωση της πολιτείας πηγάζουν από διαφορές έμφασης σε σχέση με τους σκοπούς της. Ο Hobbes καθορίζει ως πρωταρχικό σκοπό τη*

αναβίωσης μιας δεσποτικής διακυβέρνησης και υπέρμαχων μιας νεορωμαϊκής αντίληψης περί ελευθερίας⁶⁶, εντέλει κέρδισε τη μάχη, με συνεχιστές τους David

διαφύλαξη της ζωής και δεδομένης της φυσικής αγριότητας της ανθρώπινης φύσης που τη θέτει διαρκώς σε κίνδυνο, αναγκάζεται να καταλήξει σε μια πολιτειακή πρόταση αυταρχικού απολυταρχισμού. Ο Locke αντίθετα αρχίζοντας με μια αντίληψη της ανθρώπινης φύσης λιγότερο ακραία από εκείνη του Hobbes και θέτοντας ως πρωταρχικό σκοπό του κράτους την περιφρούρηση της ιδιοκτησίας, αρκείται σε μια πολιτειακή πρόταση περιορισμένης διακυβερνήσεως και ελαχιστοποιημένων πολιτικών θεσμών». Τέλος, ο Παπαρρηγόπουλος επισημαίνει ότι σε αντίθεση με τον Hobbes, ο Locke «δεν φαίνεται να βασανίζεται από την έμμονη ιδέα της κακότητας της ανθρώπινης φύσης. Εισερχόμενοι στην κοινωνία οι άνθρωποι δεν απαλλοτριώνουν τα δικαιώματά τους προκειμένου να διαφυλάξουν τη σωματική τους ακεραιότητα με κάθε κόστος, αλλά για να θεραπεύσουν ορισμένες ελλείψεις της κατάστασης του φυσικώς υπάρχοντος και να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο εξασφαλίσεων, συντηρητικών της φυσικής τάξης πραγμάτων». Κατά τον Δερβιτσιώτη, «ο άνθρωπος, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Λοκ, είναι έλλογος και νοήμων, ώστε στη φυσική κατάσταση δε βιώνει συγκρουσιακά, αλλά ζει σε συνθήκες αλληλεγγύης με τους άλλους, κατάσταση η οποία υποστηρίζεται από πλέγμα αρχών δικαιοσύνης και πρόνοιας». Βλ. κατά σειρά: G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 571 Α. Στυλιανού, (2006), ό.π., σελ. 140-141. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 97 J. Locke, (2010), ό.π., σελ. 101.. Ξ.Ι. Παπαρρηγόπουλος, (2011), ό.π., σελ. 17. Κ.Γ. Μαυριάς, (2014), ό.π., σελ. 188, Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 117, 119. Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 30. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 55. Παρεμφερή άποψη για την φυσική κατάσταση διατυπώνει και ο Rousseau με μία διαφορά, όπως επισημαίνει ο Cassirer ανάμεσα στον Hobbes και τον Rousseau: «το κυρίαρχο στοιχείο της ψυχικής κατάστασης του φυσικού ανθρώπου δεν είναι η βίαιη καθυπόταξη των άλλων, αλλά η αδιαφορία απέναντί τους, η ενόρμηση για αποκοπή και απομόνωση». Βλ. και Ε. Cassirer, (2015), *Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, εισαγωγή Γ. Hartung, μετάφραση Α. Φωσβίνκελ, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 406.

⁶⁶ Όπως ο Algernon Sidney με το έργο *"Discourses of Government"* που δημοσιεύτηκε το 1694, οι John Trenchard και Thomas Gordon με το έργο *"Cato's Letters"* που δημοσιεύτηκε τη δεκαετία του 1720 και ο Richard Price με τον έργο *"Two Tracts on Civil Liberty"* που δημοσιεύτηκε το 1778. Βλ. και Q. Skinner, (2002), ό.π., σελ. 12-13.

Hume⁶⁷, Benjamin Constant⁶⁸, Jeremy Bentham⁶⁹, William Paley⁷⁰ και σε κάποιο βαθμό ο John Stuart Mill⁷¹ και ακόμη πιο κοντά ο Henry Sidgwick⁷². Σε αντίθεση με

⁶⁷ Ο οποίος σαρκάζει τον παραλογισμό της πεποιθήσης ότι η κατ' όνομα εξάρτηση των Γάλλων από τη βούληση του βασιλέα τους για τη διατήρηση των πολιτικών τους ελευθεριών μπορεί να έχει οποιαδήποτε βλαβερή συνέπεια στη ζωή τους. Βλ. και Q. Skinner, (2002), ό.π., σελ. 14. Για τον Hume, η πολιτειακή ελευθερία συνίσταται στην τελείωση της κοινωνίας των πολιτών και οι ισορροπίες μεταξύ ελευθερίας και πολιτειακής εξουσίας δεν θα πρέπει να αποτιμώνται δογματικά ή τελεσιδικα αλλά από την σκοπιά της αποτελεσματικότητας ως προς την ζωή και την επίτευξη της ευτυχίας στην κοινωνία των πολιτών. Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 27-28. Κατά τον Skinner, ο Hume εντάσσεται στην προσέγγιση της νεότερης πολιτικής θεωρίας που τονίζει ότι οι η διακυβέρνηση είναι αποτελεσματική όταν οι θεσμοί της είναι ισχυροί, ενώ διαφθείρεται όταν ο μηχανισμός της δεν λειτουργεί επαρκώς. Βλ. και Q. Skinner, (2005), ό.π., σελ. 72.

⁶⁸ Ο B. Constant (1767-1830) απέδωσε στην ατομική ελευθερία μια καθαρά μοντέρνα διάσταση, διακρίνοντάς την μεθοδολογικά και αναλυτικά από την έννοια της ελευθερίας στον Αρχαίο Κόσμο. Ειδικότερα, στο έργο του «Περί Ελευθερίας και Ελευθεριών» διέκρινε την «αρχαία» από την «μοντέρνα» ελευθερία. Κατά τον Constant, η ελευθερία των αρχαίων σήμαινε την ενεργό συμμετοχή στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όχι την ειρηνική απόλαυση της προσωπικής ανεξαρτησίας, η οποία παρέμεινε ξένη προς αυτή την αντίληψη. Η θυσία της ατομικής ελευθερίας αντισταθμίζεται με τη χρήση των πολιτικών δικαιωμάτων: το δικαίωμα να ασκεί κανείς απευθείας πολλά τμήματα της κυριαρχίας, να συζητεί στη δημόσια πλατεία, να ψηφίζει νόμους, να αποφασίζει, να αξιολογεί και να κρίνει δικαστές. Οι Αθηναίοι, επί παραδείγματι, ήταν ελεύθεροι άνθρωποι επειδή ήταν συλλογικά αυτοκυβερνώμενοι, αν και στερούσαν προσωπικής ανεξαρτησίας και αστικών ελευθεριών· ήταν έτσι αναμενόμενο να θυσιάζουν τις ατομικές τους ηδονές για χάρη της πόλης. Όπως αναφέρει και ο Schwarzmantel για την ελευθερία των αρχαίων: «προϋπέθετε άτομα (εκείνα που ήταν και πολίτες) τα οποία συμμετείχαν ευθέως στην άσκηση της κυριαρχίας. Σαν αποτέλεσμα υπήρχε παντελής έλλειψη ιδιωτικής σφαίρας, δηλαδή κάθε αναγνωρίσιμης υπεροχής και ανεξαρτησίας του ατόμου», ενώ η ελευθερία των νεότερων «σημαίνει ισχνη κυριαρχία, μια δηλαδή εξαιρετικά έμμεση και χαλαρή συμμετοχή στις συλλογικές αποφάσεις». Από την πλευρά της η Παπαδοπούλου υποστηρίζει ότι η «ελευθερία των αρχαίων»: «συνίσταται στον αυτοπροσδιορισμό του πλήθους και στην αυτοκυβέρνηση του δήμου και ερείδεται στην πεποίθηση ότι η πολιτική συμμετοχή αποτελεί μία συστατική ιδιότητα του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και προϋπόθεση της (θετικής) ελευθερίας». Η ελευθερία των μοντέρνων, ως έκφραση του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, έγκειται στην ανεμπόδιση επιδίωξη της ευτυχίας στις προσωπικές τους ενασχολήσεις και στους προσωπικούς τους δεσμούς αφοσίωσης, πράγμα που απαιτεί να μην είναι υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας (αυτή η ελευθερία διασφαλίζεται κατά κανόνα μέσα από κάποιο σύνολο συνταγματικά κατοχυρωμένων αστικών δικαιωμάτων και ελευθεριών). Ενώ σύμφωνα με τον Constant, οι αρχαίοι θυσιάζαν την ιδιωτική ελευθερία για να προάγουν τον πολιτικό βίο, οι νεότεροι βλέπουν την πολιτική ως μέσο, απαραίτητο για την προστασία του ιδιωτικού βίου. Ο Constant επισημαίνει στη σύγκριση των ειδών ελευθερίας τους κινδύνους που διατρέχει η καθεμία. Ο κίνδυνος της ελευθερίας των Αρχαίων είναι η αυθαιρεσία. Ο κίνδυνος της ελευθερίας των συγχρόνων είναι η αποκρήρυξη των πολιτικών εγγυήσεων της ελευθερίας αυτής λόγω αδιαφορίας για το κοινό καλό. Με άλλα λόγια, οι πολίτες πρέπει να ασκούν διαρκή εποπτεία στους εκπροσώπους τους. Σύμφωνα με τον Dunn, «Η αντιπαράθεση του Constant ανάμεσα στην αρχαία και τη νεότερη ελευθερία δεν ήταν τόσο μια μεμονωμένη απόδειξη για την ύπαρξη ενός βέβαιου και σίγουρου ρήγματος ανάμεσα στην αρχαία και τη νεότερη πολιτική, όσο μια σκόπιμη απόπειρα καθυπόταξης της φανταστικής κληρονομιάς της αρχαίας δημοκρατίας για τον κόσμο του νεότερου κράτους και της οικονομίας της αγοράς: μια προσπάθεια να επιβληθεί ακριβώς ένας τέτοιος φραγμός». Βλ. κατά σειρά: J. Dunn, (1997), ό.π., σελ. 330. B. Constant, (2000), Περί Ελευθερίας και ελευθεριών, Εισαγωγή Π. Κιτρομηλίδης, Μετάφραση Ε. Κόλλια-Τ. Δαρβέρης, Πρόλογος-Επιμέλεια Φ. Παιονίδης, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη. W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 414. Σ. Μακρή, (2007), ό.π., σελ. 120. J. Schwarzmantel, (2005), ό.π., σελ. 56. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 414. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 32. Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 143. Θ. Αντωνίου, (2016), ό.π., σελ. 128-129. Χ. Πλατανάκης, (2017), ό.π., σελ. 435. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 34-36.

⁶⁹ Βασικό κριτήριο διάκρισης για τον Bentham αποτέλεσε ο ισχυρισμός ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ανάγεται κατ' ουσίαν στο απλό σχήμα της επιδίωξης ηδονής και της αποφυγής πόνου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η φύση έχει τοποθετήσει την ανθρωπότητα υπό την κυριαρχία δύο υπέρτατων αφεντάδων της οδύνης και της ηδονής*». Ο Bentham διερεύνησε το κατά πόσο οι επιλογές του ατόμου γίνονται στο πλαίσιο της ευτυχίας που ταυτίζεται με την μεγιστοποίηση της ωφελιμότητας, απορρίπτοντας κάθε έννοια δημοσίου συμφέροντος ως «απάτη» και συνοψίζοντας αυτή τη θέση στη φράση «*τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα*». Σύμφωνα με τον Bentham, ο στόχος της νομοθεσίας και της δημόσιας πολιτικής είναι να προωθεί «*τη μέγιστη ευτυχία για τον μέγιστο αριθμό ανθρώπων*». Η μέγιστη ευτυχία του μέγιστου αριθμού είναι το μέτρο του δικαίου και του αδικού. Επομένως, ένα κυβερνητικό μέτρο μπορεί να εναρμονίζεται ή να επιβάλλεται από την αρχή της ωφέλειας αναλόγως της μεγαλύτερης συμβολής του στην αύξηση της ευτυχίας της κοινότητας από οποιοδήποτε διαθέσιμο άλλο. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Bentham έκανε πραγματικά θεμέλιο λίθο του συστήματός του την πολιτική ελευθερία της μη παρέμβασης, διατυπώνοντας το επιχείρημα «*όλοι οι εξαναγκαστικοί νόμοι είναι εξαναγκαστικοί της ελευθερίας*». Με βάση τα ανωτέρω, σύμφωνα με τον Bentham οι νόμοι που δυσχεραίνουν την επιδίωξη της ευτυχίας του ατόμου νοούνται ως εξαναγκασμός που περιορίζει βάσιμα την ελευθερία του. Παράλληλα ο Bentham ορίζει ως σκοπό της νομοθεσίας την ευτυχία της κοινότητας, ενώ θεωρεί ψευδή σκοπό την επιδίωξη της ευτυχίας μιας μειονότητας που ζημιώνει και ελαττώνει την ευτυχία της πλειονότητας. Ο Bentham έθεσε τις βάσεις για την «*θεωρία των προσταγών*», σύμφωνα με την οποία οι νόμοι είτε επιτάσσουν ορισμένη συμπεριφορά είτε την απαγορεύουν. Επομένως, οι νόμοι που δεν επιβάλλουν υποχρεώσεις ή καθήκοντα και κυρώσεις για τη μη εκπλήρωσή τους, δεν είναι «*τέλειοι*» νόμοι αλλά τμήματα νόμου. Βλ. κατά σειρά: G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 730, 732-733, 796. Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 31. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 113. P. Pettit., (2007), ό.π., σελ. 273. J.L. Marti, P. Pettit, P., (2010), ό.π., σελ. 50. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 81. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 447. Π. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 66. Θ. Αντωνίου, (2016), ό.π., σελ. 142. A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 307 επ., Βλ. και A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 47, 210, 223.

⁷⁰ Ο οποίος με το έργο του «*Οι αρχές της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας*» [The Principles of Moral and Political Philosophy] το 1785 αναδείχθηκε ως κλασσικός συνήγορος της φιλελεύθερης υπόθεσης, μέσω της διατύπωσης δύο ενστάσεων επί της νέο-ρωμαϊκής προσέγγισης της ελευθερίας. Αφενός, θεωρούσε ότι η πολιτειακή ελευθερία δημιουργούσε ουτοπικές προσδοκίες που δεν μπορούσαν να δικαιολογηθούν από την εμπειρία και αφετέρου, ότι η ελευθερία ενός πολίτη δεν εξαρτάται από ένα ελεύθερο πολίτευμα, αλλά από τον βαθμό που εκείνος αφήνεται ανεμπόδιτος να ασκεί τις εξουσίες του κατά βούληση από τον καταναγκαστικό μηχανισμό του νόμου. Βλ. και Κ. Σκίներ, (2002), ό.π., σελ. 80-84. Βλ. και P. Pettit., (2018), ό.π., σελ. 405 καθώς και Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 129-130.

⁷¹ Στο Περί Ελευθερίας ("On Liberty") που δημοσιεύτηκε το 1859, ο John Stuart Mill αναπτύσσει μια αντίληψη για την έννοια και το περιεχόμενο της ελευθερίας, ως θετικής και εποικοδομητικής δύναμης, την οποία αντιδιαστέλλει τόσο προς την ιδέα της ωφελιμότητας του Bentham, όσο και προς την ελευθερία ως αρνητική έννοια, που ασπάζεται ο κλασσικός φιλελευθερισμός, διευρύνοντας μέσω της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής το πλαίσιο του κλασσικού-ωφελιμιστικού φιλελευθερισμού. Στο "On Liberty" ο Mill υπερασπίζεται την ελευθερία απέναντι σε κάθε παρέμβαση, επιστημαίνοντας ότι υπάρχει ένα όριο, το οποίο πρέπει να καταστεί σαφές, στην αποδεκτή παρέμβαση του κράτους στην ατομική ανεξαρτησία. Ο Mill εισηγείται την «*αρχή της βλάβης*», η οποία αναγνωρίζει την ελευθερία του ατόμου να κάνει ό, τι θέλει, αρκεί να μην προκαλέσει βλάβη σε κάποιο άλλο άτομο. Αναφέρει χαρακτηριστικά στο "On Liberty": «*Ο μοναδικός σκοπός χάριν του οποίου νομιμοποιείται το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου, παρά τη θέληση του τελευταίου, είναι για να αποτρέψει τη βλάβη σε άλλα άτομα. Δεν νομιμοποιείται όμως το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου για το «δικό του καλό» (σωματικό ηθικό). Δεν δικαιούται να το υποχρεώσει να κάνει ή να μην κάνει κάτι διότι υποτίθεται πως έτσι θα είναι καλύτερα γι' αυτό ή διότι θα το κάνει ευτυχέστερο ή γιατί σύμφωνα με κάποιους έτσι είναι «πιο σωστό» ή «πιο σοφό». Το άτομο είναι κυρίαρχο πάνω στον εαυτό του, πάνω στο σώμα του και στο μυαλό του*». Ο Mill εισηγείται ορισμένες βασικές ελευθερίες όπως: i) η ελευθερία της σκέψης, του συναισθήματος, της συζήτησης και του τύπου, ii), η ελευθερία των προτιμήσεων και των επιδιώξεων και iii) η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, με την προϋπόθεση ότι δεν βλάπτονται οι άλλοι. Μόνο εφόσον αναγνωρίζονται οι παραπάνω επίμερους ελευθερίες, δύναται μία κοινωνία να είναι εν συνόλω ελεύθερη. Όπως επεξηγεί ο Mill: «*Καμία κοινωνία στην οποία αυτές οι ελευθερίες δεν γίνονται, συνολικά, σεβαστές, δεν είναι ελεύθερη, ό,τι μορφή διακυβέρνησης και αν έχει· και κανείς δεν είναι τελείως ελεύθερος αν αυτές οι ελευθερίες δεν*

υπάρχουν σε απόλυτο και απεριόριστο βαθμό». Παράλληλα, παρατηρεί ότι παράγων περιοριστικός της ελευθερίας δύναται να είναι όχι μόνο το κράτος και οι νόμοι, αλλά και οι κοινωνικές συμβάσεις, όπως εκείνες εκφράζονται μέσω της κοινής γνώμης ή της κατά Patrick Devlin δημόσιας ηθικής. Για την τυραννία της κυρίαρχης γνώμης τονίζει ο Mill ότι: «Δεν επαρκεί, επομένως, η προστασία από την τυραννία των κρατούντων· χρειάζεται και η προστασία από την τυραννία της κυρίαρχης γνώμης και του δημοσίου αισθήματος, από την τάση της κοινωνίας να επιβάλλει ως κανόνες συμπεριφοράς (με άλλα μέσα, πέρα από τις νομικές πηγές) τις δικές της ιδέες και συνήθειες σε όλους εκείνους που διαφωνούν μ' αυτές». Η επίδραση της κοινής γνώμης πάνω στο άτομο θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και στην αυτολογοκρισία του, κάνοντας, όχι επιλογές που το ίδιο επιθυμεί, αλλά επιλογές που συμμορφώνονται με κρατούντες κοινωνικούς κανόνες, περιστέλλοντας κάθε δυνατότητα αυτενέργειας και δημιουργικότητας. Ο Mill φοβόταν ότι η διάδοση της «κοινής σοφίας» θα προωθούσε την υπακοή και θα ενθάρρυνε τα άτομα να παραδώσουν την ικανότητα λογικής σκέψης στις λαϊκές προκαταλήψεις της εποχής. Όπως αναφέρει ο Mill στην εισαγωγή του «Περί Ελευθερίας»: «Η κοινωνία είναι σε θέση να εφαρμόζει τις εντολές της: και αν οι εντολές αυτές είναι εσφαλμένες ή αν αφορούν πράγματα στα οποία δεν θα έπρεπε να ανακατεύεται, ασκεί μια κοινωνική τυραννία πιο φριχτή από πολλά είδη πολιτικής καταπίεσης μιας και [...] επιτρέπει πολύ λιγότερους τρόπους διαφυγής, διεισδύοντας πολύ πιο βαθιά στις λεπτομέρειες του βίου και υποδουλώνοντας την ίδια την ψυχή του ανθρώπου. Δεν αρκούν συνεπώς οι προφυλάξεις κατά της τυραννίας των αρχόντων: χρειάζεται επίσης να ληφθούν μέτρα κατά της τυραννίας της επικρατούσας άποψης και του κοινού αισθήματος· κατά της τάσης της κοινωνίας να επιβάλλει, με άλλα μέσα έξω από τις αστικές ποινές, τις δικές της ιδέες και πρακτικές ως κανόνες συμπεριφοράς σε εκείνους που αποκλίνουν από αυτές· να περιστέλλει την ανάπτυξη και, ει δυνατόν, να εμποδίζει τη δημιουργία κάθε ατομικότητας που δεν είναι εναρμονισμένη με τους τρόπους της και να επιβάλει σε όλους τους χαρακτήρες να διαμορφωθούν με βάση το δικό της πρότυπο». Συνοψίζοντας τις ιδέες του Mill, που αποτυπώθηκαν στο δοκίμιο «Περί Ελευθερίας», ο Πλαγγέσης αναφέρει ότι: «Το δοκίμιο *Περί Ελευθερίας* δεν στρέφεται μόνο κατά των πειστικών νόμων που εμποδίζουν την εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικής ζωής, αλλά και κατά της τυραννίας, όπως λέει, της κοινής γνώμης που δρα σαν μια καταπιεστική μορφή λογοκρισίας. Κατά τη γνώμη του κάθε νομική και κοινωνική επέμβαση στην ατομική ελευθερία πρέπει να ρυθμίζεται με μια πολύ αρχή, την αρχή της ελευθερίας, που ορίζει ότι κανενός η ελευθερία δεν μπορεί να περιορίζεται, εκτός αν οι πράξεις του βλάπτουν ή απειλούν να βλάψουν τα συμφέροντα των άλλων. Ουσιαστικά αυτό που επιδιώκει ο Mill είναι να δικαιολογήσει μια ορισμένη περιοχή προσωπικής ελευθερίας της πράξης και μια ουσιαστική, χωρίς περιορισμούς ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης». Βλ. κατά σειρά: Τ.Σ. Μιλ, (2018), *Περί Ελευθερίας*, μετάφραση Γ. Βογιατζής, Ηριδανός, Αθήνα, σελ. 22-23, 35. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 121. B. Bix, (2007), ό.π., σελ. 239. Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 297. Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 125. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 85 επ. ». Βλ. Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 43. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 317. A. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 32.

⁷² Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Henry Sidgwick αισθάνθηκε ικανός να διακηρύξει ότι τα λάθη στα οποία υπόκειται η νέο-ρωμαϊκή θεωρία για την ελευθερία είναι αδιαμφισβήτητα, υποστηρίζοντας, αφενός, στο έργο *Στοιχεία Πολιτικής* (*Elements of Politics*), ότι το να μιλά κάποιος για ατομική ελευθερία ισοδυναμεί με το να μιλά για μια απουσία εξωτερικών εμποδίων στην πράξη, είτε με τη μορφή σωματικού καταναγκασμού ή περιορισμού, είτε αλλιώς υπό τη μορφή καταναγκαστικών απειλών. Η θεώρηση ότι η ελευθερία των πολιτών είναι δυνατή μονάχα σε ελεύθερες πολιτείες είναι αποτέλεσμα της σύγχυσης που μπορεί να προκαλέσει η κοινή χρήση της λέξης «ελευθερία». Για τον Sidgwick, η ατομική ελευθερία δεν σχετίζεται αναγκαία με μορφές διακυβέρνησης, εκτιμώντας ότι δεν υπάρχει επί της ουσίας διαφορά ως προς τον βαθμό παρέμβασης στην ελεύθερη δράση των ατόμων ανάμεσα σε μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση κι έναν απόλυτο μονάρχη. Η παραπάνω πεποίθηση είχε ως αναγκαίο αποτέλεσμα την υιοθέτηση από την μεριά των ωφελμιστών της ιδέας του ελάχιστου κράτους. Αν η ελευθερία είναι το ιδεώδες που πρέπει να διαφυλαχθεί από κάθε μορφή παρέμβασης, ακόμη και από τους νόμους μιας αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, τότε το κράτος πρέπει να ελαχιστοποιηθεί στο όνομα της μεγιστοποίησης της ελευθερίας των πολιτών. Βλ. Κ. Σκίφερ, (2001), ό.π., σελ. 97.

την Γερμανία⁷³ και τη Γαλλία, ο πολιτικός φιλελευθερισμός ωρίμασε περισσότερο και αναπτύχθηκε στην Αγγλία, αφού σύμφωνα με τον Sabine: «Μόνο στην Αγγλία, που σ' ολόκληρο τον δέκατο ένατο αιώνα ήταν η περισσότερο εκβιομηχανισμένη χώρα του κόσμου, ο φιλελευθερισμός ήταν συγχρόνως μια εθνική φιλοσοφία και μια εθνική πολιτική».⁷⁴ Και όπως συμπληρώνει κατά τρόπο συγκριτικό ο Παπασπύρου: «Η αγγλική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα δίδασκε την εδραίωση του κοινοβουλίου και των ελεύθερων θεσμών. Στη Γαλλία, το πλέον διάσημο έργο για τη Γαλλική Επανάσταση, του Michelet, παρείχε επικές περιγραφές του αγώνα του γαλλικού λαού, ο οποίος με την επανάσταση καταλύει το Παλαιό Καθεστώς και διαμορφώνει την αστική κοινωνία των νεότερων χρόνων. Στη Γερμανία αντίθετα, η κυρίαρχη τάση ήταν η εξέλιξη των πολιτειακών θεσμών με αποκορύφωμα τη δημιουργία της αυτοκρατορίας»⁷⁵. Η νεωτερικότητα επομένως θα ακολουθήσει, σύμφωνα με τον Gauchet, δύο κύριες οδούς: «Στην αγγλική όχθη, θα έχουμε τη φιλελευθεροποίηση της κυρίαρχης εξουσίας, χάρη στη διάκριση/σύνδεση του κοινοβουλίου και του βασιλιά. Στη γαλλική όχθη, την επαναστατική αποκαθήλωση της κυρίαρχης εξουσίας όπως αυτή είχε ενσωματωθεί στον μονάρχη, και την ιδιοποίηση της από τους ίσους»⁷⁶.

⁷³ Όπου σύμφωνα με τον Παπασπύρου η Γερμανία ακολούθησε ένα ιδιαίτερο μονοπάτι, ένα Sonderweg για δύο λόγους: αφενός, την απολυταρχική προϊστορία της γερμανικής πολιτειακής ανάπτυξης και αφετέρου την πολιτική αποτυχία του γερμανικού φιλελευθερισμού να ανατρέψει το σύστημα της συνταγματικής μοναρχίας, όπως είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 124.

⁷⁴ G.H. Sabine, (1961), ό.π., σελ. 726.

⁷⁵ Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 139.

⁷⁶ M. Gauchet, (2009), ό.π., σελ. 69.

2.2. Berlin

Ο Isaiah Berlin συμφωνεί με τον Hobbes ότι η ελευθερία της επιλογής απαιτεί την έλλειψη εξωτερικού εμποδίου, εστιάζοντας, σε αντίθεση με τον Hobbes, στην διαβουλευτική παρέμβαση άλλων ανθρωπίνων όντων. Αμφότεροι αναγνωρίζουν ότι η ελευθερία διακυβεύεται από μία τέτοιου είδους παρέμβαση, ωστόσο διαφέρουν στο εξής σημείο: Υπό την χομπσιανή οπτική, η ελευθερία είναι απλά η απουσία εμποδίων σε κάτι που επιθυμούν οι άνθρωποι. Αντίθετα, κατά την προσέγγιση του Berlin, ελεύθερος είναι κάποιος όχι μόνο με την απουσία των εμποδίων από μία επιθυμία που έχει πράγματι επιλέξει, αλλά η απουσία εμποδίων για κάθε πιθανή επιλογή ή δραστηριότητα⁷⁷.

Ο Berlin διασάφησε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται την ελευθερία οι φιλελεύθεροι, στο θεμελιώδες έργο του «*Τέσσερα Δοκίμια Περί Ελευθερίας*» και ειδικότερα στο δοκίμιο «*Δύο Έννοιες της Ελευθερίας*»⁷⁸, προσπάθησε να αποδείξει ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια αποκλειστική θεωρία ελευθερίας, αλλά ότι μια θεωρία ελευθερίας χωρίζεται σε δύο αντίπαλες και ασύγκριτες μεταξύ τους έννοιες, την αρνητική και την θετική έννοια της ελευθερίας⁷⁹.

Η αρνητική ελευθερία απαντά στο ερώτημα: «*ποιος είναι ο χώρος εντός του οποίου το υποκείμενο- ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων- πρέπει να είναι ελεύθερο να κάνει όλα αυτά που μπορεί να κάνει, χωρίς παρέμβαση από άλλους ανθρώπους;*». Από την άλλη μεριά, η θετική ελευθερία απαντά στο ερώτημα «*Ποιος ή τι είναι η πηγή του ελέγχου ή της παρέμβασης που μπορεί να καθορίσει ότι κάποιος θα κάνει ή θα είναι αυτό και όχι κάτι άλλο;*»⁸⁰

⁷⁷ P. Pettit, (2011), ό.π., σελ. 698.

⁷⁸ I. Berlin, (1969), *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford. στα ελληνικά I. Berlin, (2001), *Τέσσερα Δοκίμια Περί Ελευθερίας*, μετάφραση Γ. Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα. Στο βιβλίο του Berlin οι επιμέρους τίτλοι των δοκιμίων είναι κατά σειρά «Πολιτικές Ιδέες κατά τον Εικοστό Αιώνα», «Ιστορική Νομοτέλεια και «Δύο Έννοιες της Ελευθερίας», ενώ στο τέταρτο δοκίμιο ο Berlin παρουσιάζει το φιλοσοφικό και πολιτικό προφίλ του John Stuart Mill. Βλ. και Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 178.

⁷⁹ Ο Μολύβας υποστηρίζει ότι η προβληματική που ανακύπτει από τον ορισμό της ελευθερίας ως αρνητικής έννοιας είναι διαφορετική από την προβληματική της αντιπαράθεσης μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας. Βλ. Γ. Μολύβας, (1998), «*Η διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής ελευθερίας κατά τον Isaiah Berlin και ο ορισμός της ελευθερίας ως αρνητικής ιδέας*», Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 1, σελ. 1-27. Βλ. και Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 303-313. Βλ. επίσης Δ.Ν. Χρυσόχου, (2020), ό.π., σελ. 243, υποσημ. 101.

⁸⁰ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 230-231.

Αφετηριακά, αρνητική και θετική ελευθερία συγκροτούν τον αξιακό πυρήνα του φιλελευθερισμού και του ρεπουμπλικανισμού αντίστοιχα⁸¹. Ο πρώτος, διά της προσήλωσης «στην ελευθερία από», ο δεύτερος, διά της συνάρτησης της ελευθερίας προς τις δημόσιες απαιτήσεις της⁸².

Η αρνητική ελευθερία είναι η ελευθερία από κάθε ηθελημένο καταναγκασμό⁸³, η άρση οποιουδήποτε τεχνητού εμποδίου⁸⁴, ή εξωτερικού περιορισμού⁸⁵ ενώ η θετική ελευθερία είναι μια ελευθερία να ακολουθήσει κάποιος μια συγκεκριμένη μορφή ζωής⁸⁶, η επιθυμία του ατόμου να είναι ο κύριος του εαυτού του⁸⁷. Εναλλακτικά, ως αρνητική ελευθερία μπορεί να οριστεί ως η περιφρούρηση της ατομικής ελευθερίας και του ιδιωτικού χώρου, από κάθε εισβολή ή παρέμβαση της κοινωνίας ή του κράτους, ενώ ως θετική ελευθερία ορίζεται η δυνατότητα του ατόμου ή καλύτερα του πολίτη για πολιτική πράξη. Κατ' επέκταση, η θετική ελευθερία δεν αρκείται στην κατοχύρωση του ιδιωτικού χώρου και των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά διεκδικεί την ελευθερία παρέμβασης στα κοινά, την ενεργό πολιτικότητα και αυτοδιαχείριση του ατόμου, ώστε να αποκτά ένα ουσιαστικό περιεχόμενο η αρχή της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης⁸⁸ και

⁸¹ Στον αντίποδα ο Heywood υποστηρίζει ότι η διάκριση αρνητικής και θετικής ελευθερίας διακρίνει τους πρώιμους ή κλασσικούς φιλελεύθερους από τους σύγχρονους, στη βάση του ότι οι κλασσικοί φιλελεύθεροι επιθυμούσαν την ελαχιστοποίηση της κυβερνητικής παρέμβασης στη ζωή των πολιτών, ενώ οι σύγχρονοι αποδέχονταν την κοινωνική και οικονομική παρέμβαση ως ένα μέσο προώθησης της προσωπικής ανάπτυξης. Βλ. A. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 13, 18.

⁸² Δ.Ν. Χρυσοχόου, (2017), ό.π., σελ. 98.

⁸³ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 53.

⁸⁴ Βλ. Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 30.

⁸⁵ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 230

⁸⁶ Αντίθετη θέση έχει ο MacCallum, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Berlin έσφαλλε όταν υποστήριξε πώς υπάρχουν δύο έννοιες της ελευθερίας, αλλά μια, η αρνητική, ως απουσία εμποδίων στην επιδίωξη επιλεγόμενων σκοπών. Την παραπάνω πρόταση επιβεβαίωσε και επέκτεινε με τον παρακάτω συλλογισμό: «Ο Χ (δεν είναι) ελεύθερος από το ψ για να κάνει (να μην κάνει, να γίνει, να μην γίνει) το ω». Στον συλλογισμό του MacCallum, ο Χ είναι το υποκείμενο της ελευθερίας, το ψ είναι ο περιορισμός, η παρέμβαση ή το εμπόδιο και το ω ο σκοπός ή στόχος. Βάσει αυτού του συλλογισμού ο MacCallum υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν διαφορετικές έννοιες ελευθερίας, αλλά «αντιλήψεις», που σχετίζονται με το υποκείμενο, τον περιορισμό και τον στόχο της ελευθερίας. Βλ. και Swift, A. , (2015), ό.π., σελ. 88-89. Βλ. και Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 333-334, καθώς και A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 299.

⁸⁷ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 230. Είναι επομένως συνώνυμη με τη δημοκρατία -ένας λαός θεωρείται ελεύθερος αν διαθέτει αυτοκυβέρνηση, και ανελεύθερος σε αντίθετη περίπτωση. Βλ. και A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 307.

⁸⁸ Η οποία κατά τον Habermas σημαίνει ότι οι αποδέκτες του αναγκαστικού δικαίου είναι ταυτοχρόνως και οι νομοθέτες του. Και συμπληρώνει ότι σε μια δημοκρατία οι πολίτες υπόκεινται μόνο στους νόμους που έχουν νομοθετήσει οι ίδιοι μέσω κάποιας δημοκρατικής διαδικασίας. Βλ. και Γ. Χάμπερμας, (2012), Για ένα σύνταγμα της Ευρώπης, μετάφραση Σ. Τριανταφύλλου, 2η Έκδοση, Πατάκης, Αθήνα ό.π., σελ. 73.

της αυτοκυβέρνησης⁸⁹, που απαιτεί η νομιμότητα σε μια φιλελεύθερη πολιτεία⁹⁰. Συναφώς ο Sandel διατείνεται πως «είμαι ελεύθερος στον βαθμό που είμαι μέλος μιας αυτόνομης πολιτικής κοινότητας και συμμετέχω στις αποφάσεις που καθορίζουν τις υποθέσεις της»⁹¹.

Σύμφωνα τη σημασία της αρνητικής ελευθερίας, όσο πιο πολλές είναι στη ζωή των ατόμων οι διαστάσεις οι οποίες εξαρτώνται αποκλειστικά και μόνο από την ατομική τους επιλογή και βούληση, τόσο πιο ελεύθερα είναι τα άτομα. Με άλλα λόγια, βάσει της φιλελεύθερης θεωρίας περί των ορίων του κράτους, πρέπει να επιτρέπεται σε οποιονδήποτε πολίτη να ασκήσει με πλήρη «ανεξαρτησία» τις βιοτικές επιλογές του, έννοια στην οποία αποδίδεται υπέρτατη πολιτική αξία⁹². Απ' αυτή τη θέση συνάγεται σαφώς ο «αρνητικός» προσδιορισμός της ελευθερίας, μιας και η ελευθερία του ατόμου δεν ορίζεται θετικά, ως ένας συγκεκριμένος τύπος δράσης, αλλά καθαρά αρνητικά, μέσω της απαγόρευσης της απαγόρευσης, δηλαδή μέσω του αποκλεισμού της σκόπιμης ανάμειξης του άλλου (είτε ατόμου, είτε ομάδας) στη σφαίρα δράσης του⁹³. Συνεπώς, η αρνητική ελευθερία ταυτίζεται με τη μοντέρνα αντίληψη της ελευθερίας ως προστασία της ατομικής σφαίρας από εξωτερικούς, ατομικούς ή συλλογικούς, περιορισμούς και επιβουλές⁹⁴. Αρνητική ελευθερία επομένως σημαίνει και να μην υπάρχουν εμπόδια στις επιλογές⁹⁵.

Από την άλλη πλευρά, της θετικής ελευθερίας, ο Berlin ασχολείται με το ζήτημα όχι σε ποιους τομείς είναι κάποιος κύριος, αλλά πως «κυριεύει» κάποιος τον εαυτό του, το πώς το άτομο μπορεί να θέσει και να υλοποιήσει στόχους χάρη στην πολιτική συμμετοχή και έτσι να εξασφαλίσει την προσωπική αυτοκυριαρχία του⁹⁶. Βάσει της οπτικής αυτής οι πολίτες ενός κράτους είναι ελεύθεροι εάν κυβερνούν άμεσα ή έμμεσοι οι ίδιοι τη ζωή τους: ως εγγύηση της ελευθερίας δεν αρκεί πλέον η αξιοπρέπεια, αλλά επίσης αναγκαία είναι και η ανεξαρτησία⁹⁷. Σύμφωνα με τη διαφορετική αυτή λογική, δεν αρκεί πλέον, για να το άτομο πλήρως ελεύθερο, να θέλει

⁸⁹ Κ.Α. Λάδβας, (2004), ό.π., σελ. 53.

⁹⁰ Π.Μ. Κιτρομηλίδης, (2016), ό.π., σελ. 91. Επίσης η θετική ελευθερία λογίζεται ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια του θετικού δικαιώματος, της αξίωσης δηλαδή να δοθούν από το κράτος εκείνα τα κατάλληλα μέσα για την απόλαυση της ελευθερίας. Βλ. και Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 33.

⁹¹ Μ. Sandel, (1996), ό.π., σελ. 25.

⁹² Α. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 146. Βλ. και Λ. Μελά, (2018), ό.π., σελ. 37.

⁹³ Α. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 147.

⁹⁴ Χ. Πλατανάκης, (2017), ό.π., σελ. 437.

⁹⁵ Α. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 235.

⁹⁶ Χ. Πλατανάκης, (2017), ό.π., σελ. 437.

⁹⁷ Α. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 148.

αποκλειστικά κάτι που δεν είναι απαγορευμένο· υπάρχουν, αντιθέτως, στόχοι ή αντικειμενικοί σκοποί τους οποίους εάν θέλει να θεωρείται αυθεντικά ελεύθερο οφείλει συγκεκριμένα να επιδιώξει⁹⁸.

Έτσι, η ελευθερία μπορεί να οριστεί κατά τρόπο θετικό ακριβώς βάσει της επιλογής μας να αφιερωθεί το άτομο στην επιδίωξη αυτών των στόχων, προς την κατεύθυνση της προσωπικής του αυτοεκπλήρωσης⁹⁹ και αυτοπραγμάτωσης¹⁰⁰. Επομένως, ορισμένοι σκοποί εφόσον έχουν την παραπάνω αφιέρωση, υποτίθεται ότι πραγματώνουν πληρέστερα την ανθρώπινη ιδιότητα από ό, τι η απτή ικανοποίηση των άμεσων επιθυμιών¹⁰¹. Για τον Berlin, θετική έννοια της ελευθερίας σημαίνει ότι ο φορέας έχει καταφέρει πλέον να γίνει ο εαυτός του¹⁰². Με άλλα λόγια η ελευθερία δεν νοείται ως «αυτο-κυριότητα», αλλά ως αυτοπραγμάτωση και πάνω απ' όλα αυτοπροστασία με την ιδέα του εαυτού στα «καλύτερά» του¹⁰³. Αλλά το ιδεώδες της θετικής ελευθερίας σημαίνει και κάτι ακόμη: εντάσσει τη συμμετοχή στον δημόσιο βίο, την ενεργό άσκηση της ιδιότητας του πολίτη και, εν ολίγοις, την άσκηση των πολιτειακών ελευθεριών στους σκοπούς με τους οποίους θα ολοκλήρωναν πραγματικά την ελευθερία τους τα ανθρώπινα όντα, και τους οποίους θα έπρεπε συνεπώς να προτάξουν έναντι των περισσότερων άλλων αντικειμενικών σκοπών¹⁰⁴.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κύρια μέριμνα του Berlin είναι να αντιδιαστείλει το θετικό ιδεώδες της ελευθερίας ως αυτό-τελειοποίησης¹⁰⁵ με την αρνητική ελευθερία, σε συνθήκες πλουραλισμού αξιών, αναγνωρίζοντας, παρά τη σαφή προτίμησή του στην αρνητική ελευθερία, αξία και στην θετική ελευθερία, η οποία μάλιστα χρήζει ιεράρχησης¹⁰⁶, αφού υποστηρίζεται ότι η πρώτη είναι πολύτιμη, ενώ η δεύτερη μπορεί συχνά να καταστεί αυτοναιρούμενη¹⁰⁷.

⁹⁸ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 31-32

⁹⁹ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 176.

¹⁰⁰ Λ. Μελά, (2018), ό.π., σελ. 36.

¹⁰¹ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 149.

¹⁰² P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 48

¹⁰³ A. Swift (2015), ό.π., σελ. 94-96. Ο Pettit από την πλευρά του το χαρακτηρίζει ως ένα «ψυχολογικά απαιτητικό ιδεώδες», που έχει να κάνει με την κυριαρχία του λόγου. Βλ. και P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 238.

¹⁰⁴ A. Renaut., (2007), ό.π., σελ. 151.

¹⁰⁵ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 343.

¹⁰⁶ A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 151, ο οποίος μάλιστα αναφέρει: «*Το να είναι κανείς πολιτικά φιλελεύθερος σημαίνει [...] πως έχει επιτακτικούς λόγους να επιλέξει την αρνητική ελευθερία και να προκρίνει τη διασφάλισή της έναντι κάθε άλλου σημαντικού παράγοντα μη εξαιρουμένης της ελευθερίας ως συμμετοχής*». Για μια αντίθετη άποψη, αυτή της συμφιλίωσης της αρνητικής και της θετικής ελευθερίας ως πρόταγμα της νεωτερικότητας βλ. και A. Wellmer, (2001), ό.π., σελ. 90-91.

¹⁰⁷ A. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 34.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Berlin, αυτή η έννοια θετικής ελευθερίας ενέχει τον κίνδυνο δεσποτείας¹⁰⁸, όπως προκύπτει από τον παρακάτω συλλογισμό: Οι υπέρμαχοι της θετικής ελευθερίας είναι αναγκασμένοι να καθορίσουν μια ιδέα περί Αγαθού, η οποία χαρακτηρίζεται από το περιεχόμενο που αποδίδεται σ' αυτό και έχει να κάνει με τη συμμετοχή στον δημόσιο βίο. Ως εκ τούτου, στο όνομα της ανώτερης αξίας που αποδίδεται σ' αυτό το Αγαθό και στις ενέργειες που κατατείνουν σ' αυτό, και οι οποίες κατ' αποκλειστικότητα μας καθιστούν ελεύθερα όντα, οι πολιτικές πρακτικές που έχουν ως κεντρικό άξονα την ανάδειξη της πολιτικής ελευθερίας ως αξίας επιβάλλουν στις αρνητικές ελευθερίες πολύ περισσότερους περιορισμούς. Έτσι, στην Δημοκρατία ρεπουμπλικανικού τύπου υπάρχουν σκοποί ή στόχοι τους οποίους οφείλει να επιδιώκει κατά προτεραιότητα κάθε γνήσιο ανθρώπινο υποκείμενο, που είναι αρκετά ενάρετο ώστε να μπορεί να συμβάλλει στην πραγμάτωση του κοινού αγαθού και των καθηκόντων το οποίο το ίδιο συνεπάγεται. Υπάρχει όμως σοβαρή περίπτωση, στο πλαίσιο της Ρεπουμπλικανικής Πολιτείας, να επικρατήσει η πεποίθηση ότι οι ατομικές ελευθερίες οφείλουν να υποταχθούν στην επίτευξη του κοινού αγαθού, δια μέσου της οποίας μπορεί να ολοκληρώσει κάποιος την ουσία της ύπαρξής του. Όντας το κοινό αγαθό εξωτερικό προς αυτές τις ελευθερίες, μπορεί να καθορίζεται από μια εξουσία που θεωρεί εαυτό ικανότερο να το διακρίνει από τα ίδια τα άτομα, με αποτέλεσμα να λάβει τέλος ο πλουραλισμός των αντιλήψεων περί αγαθού, ο σεβασμός του οποίου συνιστά απαρέγκλιτη συνθήκη σύμφωνα με τη φιλελεύθερη σκοπιά στο να θεωρηθεί ένας λαός ελεύθερος¹⁰⁹.

Καταληκτικά, με τις «Δύο Έννοιες της Ελευθερίας», ο Berlin θέλει να αναδείξει την θέση πώς *«το πιο αληθινό και πιο ανθρωπιστικό ιδεώδες είναι εκείνο που προσδιορίζει πώς κάποιος απολαμβάνει την ελευθερία όσο δεν εμποδίζεται από άλλα πρόσωπα στο να κάμνει ό, τι θέλει»*. Αυτό που προκύπτει απ' αυτό είναι πως η ελευθερία πρέπει κατά βάση να αντιδιαστέλλεται από τον καταναγκασμό, ο οποίος *«συνεπάγεται την εσκεμμένη αθέμιτη παρεμβολή άλλων ανθρώπινων όντων μέσα στην περιοχή στην οποία επιθυμεί κάποιος να δρα»*¹¹⁰. Όπως εξηγεί ο Berlin, η απώλεια ελευθερίας συνδέεται άρρηκτα με κάποια πράξη εισβολής τη σφαίρα της. Η απλή

¹⁰⁸ Ενθαρρύνοντας την επιβολή μέσω της κρατικής δραστηριότητας συγκεκριμένων περιεχομένων ως κριτηρίων ελευθερίας. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 57.

¹⁰⁹ Renaut, A., (2007), ό.π., σελ. 153-154.

¹¹⁰ Τασόπουλος, Γ., (2001), ό.π., σελ. 48 επ. Ως προς το κριτήριο του ηθελημένου καταναγκασμού ο Berlin δέχεται την κριτική ότι «είναι υπερβολικά και αδικαιολόγητα στενό». Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 57.

ανάγνωση ότι το άτομο ζει σε καθεστώς εξάρτησης δεν είναι αρκετή, αφού δεν υπάρχει αναγκαστικά κάποια παρέμβαση.

2.3. Η Ελευθερία ως μη κυριαρχία¹¹¹

Η ελευθερία ως μη κυριαρχία αποτελεί μια σύλληψη της νέο-ρεπουμπλικανικής προσέγγισης της Σχολής του Cambridge και ιδίως των Pettit και Skinner¹¹², η οποία φαντάζει ηπιότερη έναντι του Pocock¹¹³, ο οποίος δεν διστάζει να εμπιστευτεί στο κράτος το καθήκον να εμφυσήσει στα άτομα την αντίληψη περί αγαθού βίου (του βίου δηλαδή, όπου η ενεργός άσκηση της ιδιότητας του πολίτη υποσκελίζει όλους τους άλλους σκοπούς τους οποίους μπορεί να θέσει στον εαυτό του ένα άτομο)¹¹⁴.

Ο Skinner διατυπώνει τη γνώμη ότι η ρωμαϊκή και νέο-ρωμαϊκή σχολή σκέψης έχει διαφορετική αντίληψη της ελευθερίας από την αρνητική ελευθερία που έγινε δημοφιλής από τους Hobbes και Locke και έπειτα από τον Bentham και τους επιγόνους του¹¹⁵. Ο Skinner υποστηρίζει ότι υπήρχαν φιλελεύθεροι μετά τον Bentham που έδιναν σημασία στον εξαναγκασμό της θέλησης ή του σώματος, όταν οι ρεπουμπλικάνοι έδιναν σημασία στην εξάρτηση από την καλή θέληση του άλλου, ακόμη και στην εξάρτηση στην περίπτωση που δεν υπήρχε πραγματικός καταναγκασμός¹¹⁶. Αυτό που οι νέο-ρωμαίοι συγγραφείς αποποιούνται προτού κιόλας διατυπωθεί, είναι το καίριο αξίωμα του κλασσικού φιλελευθερισμού, που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η βία ή η καταναγκαστική απειλή της συγκροτούν τις μόνες μορφές περιορισμού που παρεμβαίνουν αθέμιτα στην ατομική ελευθερία¹¹⁷. Όπως τονίζει και ο ίδιος κατά τη διαμόρφωση της ανησυχίας των νέο-ρωμαίων «για να χάσει κάποιος την πολιτειακή του ελευθερία, δεν είναι ποτέ απαραίτητο το να υποστεί τούτο το είδος του ασυγκάλυπτου καταναγκασμού. Θα καταστεί επίσης μη ελεύθερος, αν περιπέσει απλώς σε κατάσταση πολιτικής καθυπόταξης ή εξάρτησης¹¹⁸». Γι αυτό είναι ζωτικής σημασίας, όπως εξηγεί ο Skinner, να εξασφαλιστεί ότι η κυβέρνηση δεν θα παρέχει σε κανένα άτομο ή συλλογικότητα κανένα προνόμιο ή διακριτική ευχέρεια¹¹⁹.

¹¹¹ Β. Καλδής, (2016), ό.π. σελ. 441 επ.

¹¹² Η οποία ασπάζεται αντίστοιχα την «προσέγγιση του Cambridge» (Cambridge Approach), η οποία σχετίζεται κυρίως με το έργο του Quentin Skinner, όπου αντιμετωπίζει τα κλασσικά κείμενα στο πλαίσιο ενός γλωσσικού και ιδεολογικού συγκεκριμένου. Βλ. Σ. Μακρής, (2009), ό.π., σελ. 28.

¹¹³ A. Renaut., (2007), ό.π., σελ. 143.

¹¹⁴ Π. Βαλλιάνος, (2010), ό.π., σελ. 178.

¹¹⁵ Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 354.

¹¹⁶ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 58-61

¹¹⁷ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 85-86

¹¹⁸ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 74.

¹¹⁹ «Οι κυβερνήτες του ενδέχεται να επιλέγουν την μη άσκηση των εξουσιών αυτών, ή ενδέχεται να επιλέγουν την μη άσκηση των εξουσιών αυτών ή ενδέχεται να τις ασκούν μονάχα με την πιο φιλόστοργη μέριμνα για τις ατομικές του ελευθερίες. Έτσι, ενδέχεται κανείς στην πράξη να συνεχίσει

Ο Skinner, από κοινού με τον Pettit, ανέλαβαν να επεξεργαστούν μια διακριτή, τρίτη έννοια της ελευθερίας, πέρα από το γνώριμο δίπολο αρνητικής-θετικής ελευθερίας. Πρόκειται για τη δομική και ποιοτική έννοια «ελευθερίας ως μη-κυριαρχία», η οποία προϋποθέτει ότι κανείς δεν είναι σε θέση να παρέμβει αυθαίρετα (και όχι απλώς ότι δεν παρεμβαίνει) στις επιλογές ενός ελεύθερου ανθρώπου¹²⁰. Η παραπάνω ρεπουμπλικανική σύλληψη της ελευθερίας δεν είναι απλώς ένα ιστορικό κειμήλιο, καθώς όλο και περισσότεροι θεωρητικοί της πολιτικής σκέψης συμμετέχουν στην αναβίωση αυτής της παράδοσης, εφαρμόζοντας τις αρχές της σε πολλές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες πολιτικές κοινότητες¹²¹. Η ρεπουμπλικανική θεωρία περί ελευθερίας κατά τον Skinner κατάφερε να συνδέσει δύο παράδοξα, τόσο την πολιτική ελευθερία με την αυτοκυβέρνηση, όσο και την προσωπική ελευθερία με την δημόσια υπηρεσία¹²². Στη συνεισφορά του Skinner συμπεκνώνεται το αξιοκεντρικό σχέδιασμα του ρεπουμπλικανισμού αναφορικά με την πολιτική ελευθερία, την οποία ενθέτει στον αυτοέλεγχο του «δήμου» ως αυτοδέσμευση της δημόσιας εξουσίας του¹²³.

Η έννοιας της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας είναι δομική, διότι εστιάζεται στη δυνατότητα παρέμβασης (ηθελημένης ή απλώς προβλέψιμης) και όχι στις συγκεκριμένες εκφάνσεις αυτής της δυνατότητας. Κατά τον Pettit, ένα άτομο είναι ελεύθερο, στον βαθμό που κανένα ανθρώπινο ον δεν έχει εξουσία παρέμβασης πάνω του: εφόσον ουδείς άλλος δεν είναι κύριος του, ακόμη κι αν του λείπει η απαιτούμενη βούληση ή η σοφία, ώστε να πετύχει το αυτεξούσιο. Η παραπάνω θεώρηση είναι αρνητική, κατά το ότι δεν λαμβάνει υπόψη τα επιτεύγματα του ατόμου και εστιάζει στην εξάλειψη των κινδύνων που μπορούν να προκαλέσουν οι άλλοι. Αυτή η θεώρηση διαφέρει από την αντίστοιχη του Berlin στο ότι επικεντρώνεται στην εξουσία παρέμβασης που μπορούν να ασκήσουν οι άλλοι, όχι απλώς στην πραγματική παρέμβαση που διαπράττουν¹²⁴. Ο Skinner από την πλευρά του υποστηρίζει ότι η

να απολαμβάνει το πλήρες φάσμα των πολιτειακών του δικαιωμάτων. Ωστόσο, και μόνο το γεγονός ότι οι κυβερνήτες του κατέχουν τέτοιες αυθαίρετες εξουσίες σημαίνει πώς η συνεχιζόμενη απόλαυση της πολιτειακής του ελευθερίας παραμένει διαρκώς εξαρτημένη από την αγαθή προαίρεσή τους». Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 74.

¹²⁰ Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 112.

¹²¹ Α. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 243-244.

¹²² Q. Skinner, (2018), ό.π., σελ. 356.

¹²³ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 36. Βλ. και Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 15.

¹²⁴ Ρ. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 366.

ελευθερία ως μη κυριαρχία προέρχεται από την θεμελιώδη διάκριση που κάνει ο Berlin μεταξύ θετικής και αρνητικής ελευθερίας, ως εναλλακτικό πλαίσιο θεώρησης της αρνητικής ελευθερίας¹²⁵. Η διαφωνία του ωστόσο με τον Pettit είναι ότι δεν αποδίδει σκοπιμότητα στον Berlin στο ότι απέκρυψε από την έννοια της αρνητικής ελευθερίας την μη κυριαρχία, προβάλλοντας μόνο ως συστατικό στοιχείο την μη παρέμβαση. Ο Skinner υποστηρίζει ότι ο Berlin απλά απέρριψε την σύνδεση της ελευθερίας με την πολιτική ή κοινωνική εξάρτηση, ως μια ιδέα παραπλανητική ή μπερδεμένη.

Ο Pettit εξειδικεύει μέσω των αναπτύξεων του για τον μη περιορισμό, την μη παρέμβαση και την μη κυριαρχία, προκειμένου να οριοθετήσει ακριβέστερα το περιεχόμενο της πολιτικής ελευθερίας, αλλά και το περιεχόμενο των τριών παραπάνω εννοιών μεταξύ τους. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι για να περιγραφεί προσφορότερα η κατάσταση της μη παρέμβασης, πρέπει πρώτα να περιγραφεί αντιπαραθετικά η κατάσταση του μη περιορισμού και αφού συμβεί αυτό και σε επόμενο στάδιο να περιγραφεί σε ξεχωριστή ενότητα η μη κυριαρχία, η οποία και συγκροτεί την ρεπουμπλικανική θεώρηση της ελευθερίας.

Η διαφορά ανάμεσα στο ιδεώδες της παρέμβασης και στο ιδεώδες του περιορισμού έχει να κάνει με το εάν η παρεμπόδιση είναι σκόπιμη ή όχι. Η έννοια της παρέμβασης έχει να κάνει με τους ηθελημένους περιορισμούς και αφορά μόνον πράξεις εξαναγκασμού και παρεμπόδισης που γίνονται σκόπιμα ή περίπου σκόπιμα. Αντίθετα, όταν η παρέμβαση περιλαμβάνει μη ηθελημένους περιορισμούς της ελευθερίας, το ιδεώδες της πολιτικής ελευθερίας σ' αυτή την περίπτωση ονομάζεται ιδεώδες του μη περιορισμού¹²⁶.

Η μη παρέμβαση για τον Pettit μπορεί να γίνει με τους ακόλουθους τρόπους:

A) αφαιρώντας μια επιλογή

B) αυξάνοντας το κόστος μιας επιλογής¹²⁷

Γ) μη επιτρέποντας στο άτομο να γνωρίσει τις διαθέσιμες επιλογές ή το κόστος που συνεπάγονται¹²⁸.

¹²⁵ Q. Skinner, (2018), ό.π., 332.

¹²⁶ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 242.

¹²⁷ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 51.

¹²⁸ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 54, 56.

Με βάση αυτόν τον ορισμό, η εξαπάτηση και η χειραγώγηση της ημερήσιας διάταξης αποτελούν μορφές παρέμβασης γιατί αφαιρούν ορισμένες επιλογές¹²⁹. Σε αυτή την περίπτωση, ένα άτομο ή μια ομάδα κυριαρχεί επί ενός άλλου ατόμου ή ομάδας -ή της κοινωνίας συνολικά- είτε όταν συστηματικά επικρατεί η δική του άποψη σε ζητήματα που απαιτούν κάποια απόφαση, είτε όταν συστηματικά επιτυγχάνει να καταπνίγει ζητήματα τα οποία θα μπορούσε να απειλήσουν τα συμφέροντά του.¹³⁰ Ο εξαναγκασμός είναι μια μορφή παρέμβασης, εφόσον αυξάνει το κόστος της επιλογής, ενώ η χειραγώγηση της ψυχολογίας ή των αντιλήψεων ενός δρώντος συνιστούν μορφές παρέμβασης, όταν κι αυτές δεν επιτρέπουν στον δρώντα να γνωρίσει τις επιλογές που έχει ή το κόστος τους¹³¹. Εξάλλου, η χειραγώγηση λογίζεται ως ειδικότερη όψη της εξουσίας και στην περίπτωση επηρεασμού αντιλήψεων, προτιμήσεων και επιλογών, αναδύεται μία μορφή κυριάρχησης, άρα οιονεί εξάρτησης¹³². Κι αυτή η εξάρτηση εκφράζεται ως μία εσωτερίκευση του καθεστώτος υποτέλειας από την πλευρά του εξαρτώμενου, αποδεχόμενος τον εαυτό του και τα συμφέροντά του μέσα από τα θέλω του κυρίου¹³³.

Σύμφωνα με τον Pettit, δύο είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία της αντίληψης της ελευθερίας ως μη παρέμβασης. Το πρώτο είναι ότι υπ' αυτή την προσέγγιση η παρέμβαση μιας δεσποτικής εξουσίας έχει αντίκτυπο στην ελευθερία του λαού που επηρεάζεται -χωρίς αμφιβολία, στο συνολικό μακροπρόθεσμο όφελος-ακόμη κι αν η σχετική παρέμβαση δεν συνιστά παρά τη συνταγματική επιβολή ενός ακριβοδίκαιου αλλά (κατ' ανάγκην) εξαναγκαστικού κράτους δικαίου. Το δεύτερο είναι ότι ενώ παρουσιάζει ακόμη και τη μη-δεσποτική παρέμβαση ως στέρηση της ελευθερίας, δεν βρίσκει τίποτα εχθρικό προς την ελευθερία σε μορφές υποτέλειας που δεν περιλαμβάνουν πραγματική παρέμβαση¹³⁴.

Επεξηγώντας περισσότερο τα ανωτέρω δύο χαρακτηριστικών της ελευθερίας ως μη παρέμβασης, ο Pettit αναφέρει ότι: *«ένα πρόσωπο είναι πολιτικά ελεύθερο υπό τον όρο ότι, πρώτον, δεν υπόκεινται σε παρεμβάσεις άλλων και, δεύτερον, ότι η απόλαυση της ελευθερίας της μη παρέμβασης δεν υπόκεινται σε περιορισμούς. Όταν πληρούται ο πρώτος όρος, το πρόσωπο απολαμβάνει την τυπική ελευθερία της μη*

¹²⁹ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 54.

¹³⁰ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 210.

¹³¹ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 55

¹³² A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 147.

¹³³ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 201.

¹³⁴ P. Pettit, (2018), ό.π. σελ. 396-397.

παρέμβασης. Όταν πληρούται και ο δεύτερος όρος, απολαμβάνει επίσης την πραγματική ή ουσιαστική ελευθερία της μη παρέμβασης. Η τυπική ελευθερία της μη παρέμβασης απαιτεί την απουσία του παράγοντα της παρέμβασης που καταργεί εγγενώς αυτή την ελευθερία. Η πραγματική ελευθερία της μη παρέμβασης απαιτεί επίσης την απουσία μη αναίρετικών παραγόντων –φυσικών εμποδίων για παράδειγμα- που καθορίζουν τον βαθμό κατά τον οποίο τα άτομα μπορούν να επιλέξουν χωρίς παρεμβάσεις· δεν προϋποθέτει μόνο μια ικανότητα δράσης, αλλά κι ένα περιβάλλον ευκαιριών στο οποίο υπάρχουν μεγάλα περιθώρια για την άσκηση αυτής της ικανότητας¹³⁵.

Ακολουθώντας τον παραπάνω συλλογισμό, η παρέμβαση είναι ένας τρόπος κατάλυσης της ελευθερίας, ενώ ο περιορισμός ένας τρόπος οριοθέτησης της ελευθερίας. Η κατάλυση της ελευθερίας με παρεμβάσεις αναγνωρίζεται ως η σοβαρότερη προσβολή της ελευθερίας απ' ό,τι η οριοθέτησή της σε σχέση με φυσικές ή άλλες αθέλητες μορφές περιορισμού¹³⁶. Έτσι προκύπτει η θέση του Pettit ότι κάθε μορφής παρέμβαση αποτελεί απειλή για την ελευθερία¹³⁷.

Εντούτοις, στο ιδεώδες της ελευθερίας ως μη παρέμβασης, ο Pettit εντοπίζει δύο προβλήματα, αφενός ότι δεν είναι αρκετά πλούσιο συνταγματικά, ώστε να επιτρέπει τον καθορισμό του φιλικού προς την ελευθερία κράτους¹³⁸ και αφετέρου ότι δεν είναι αρκετά πλούσιο κοινωνιολογικά ώστε να βοηθήσει στον εντοπισμό όλων των προβλημάτων που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει ένα κράτος¹³⁹. Το πρόβλημα επομένως είναι ότι, και χωρίς να παρεμβαίνουν, διαθέτουν μια αυθαίρετη δύναμη να λειτουργούν «ως κύριος ή dominus», και να ασκούν «domination ή κυριαρχία» πάνω στα άτομα¹⁴⁰.

Συνεπώς, η αρνητικά οριζόμενη ελευθερία της μη παρέμβασης του παραδοσιακού φιλελευθερισμού δεν καλύπτει όλες τις περιπτώσεις ανελευθερίας του πολίτη, που δεν περιορίζονται μονάχα στην απουσία εμποδίων ή επεμβατικότητας,

¹³⁵ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 246-247.

¹³⁶ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 44.

¹³⁷ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 92.

¹³⁸ Το οποίο κατά τον Pettit μπορεί να ρέπει προς την καλοπροαίρετη δικτατορία, εφόσον η ελευθερία ως μη παρέμβαση υποστηρίζει ότι κάθε νόμος, ακόμη κι ένας δικτατορικός νόμος, μπορεί να εμπεριέχει ακύρωση της ελευθερίας και είναι ανεκτική σε σχέσεις κυριαρχίας, εφόσον η κυριαρχία δεν χρειάζεται να σημαίνει παρέμβαση. Επιπλέον, για το ίδιο το πρόσωπο, μπορεί να υποκρύπτει ακραίες μορφές εξάρτησης, με τον σεβασμό να αποτελεί καθαρά θέμα τύχης. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 406.

¹³⁹ Με το να βρίσκεται ένα πρόσωπο στο έλεος του άλλου ή να πράττει χάριν και λόγω της εύνοιας του άλλου. Βλ. Pettit, P., (2007), ό.π., σελ. 249. Βλ. και P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 406.

¹⁴⁰ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 254.

αλλά εκτείνεται και στη δυνατότητα ελέγχου -εξωτερικού και αυθαίρετου-στον οποίο μπορεί να υπόκεινται κάποιος¹⁴¹. Ενώ η ελευθερία ως μη παρέμβαση εκφράζει ανησυχία για τη σχέση εξουσίας-ελευθερίας, η ελευθερία ως μη κυριαρχία, όπως αναλύεται παρακάτω, εκφράζει ανησυχία για την ισχύ που μπορεί να περιορίζει την ελευθερία¹⁴². Η ειδοποιός εντούτοις διαφορά της ελευθερίας ως μη παρέμβασης και ως μη κυριαρχίας¹⁴³ είναι ότι η πρώτη καταδικάζει κάθε μορφή παρέμβασης, ενώ η δεύτερη καταδικάζει μόνο την αυθαίρετη παρέμβαση, «που δεν αναγκάζεται να σεβαστεί τα αναγνωρίσιμα συμφέροντα του θύματος της παρέμβασης». Μια ακόμη κρίσιμη διαφορά είναι ότι η ελευθερία ως μη κυριαρχία «δεν καταδικάζει μόνον το γεγονός της αυθαίρετης παρέμβασης, αλλά και κάθε έκθεση στη δυνατότητα αυθαίρετης παρέμβασης, είτε αυτή χρησιμοποιείται είτε όχι»¹⁴⁴. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η αποσύνδεση της διαπίστωσης για την ύπαρξη της ανελευθερίας από τη διαπίστωση της ύπαρξης αυθαίρετων παρεμβάσεων κι αυτό αποτελεί την θεμελιώδη ενόραση του ρεπουμπλικανισμού¹⁴⁵. Το κρίσιμο στοιχείο διάκρισης επομένως είναι «η βεβαιότητα της μη κυριαρχίας, και όχι μόνο η περιστασιακή απουσία παρέμβασης ή καταναγκασμού»¹⁴⁶.

Η έννοια της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας είναι επομένως και ποιοτική, διότι εστιάζεται στο ενδεχόμενο να υφίσταται κυριαρχία ακόμη και εάν παρατηρείται απουσία εμπειρικής παρέμβασης. Η κυριαρχία προσεγγίζεται ως δυνατότητα (capacity) αυθαίρετης παρέμβασης. Η νέο-ρεπουμπλικανική προσέγγιση διατηρεί μεν τις περί ελευθερίας αντιλήψεις του κλασικού ρεπουμπλικανισμού, αλλά παράλληλα μετατοπίζει το κέντρο βάρους από την πολιτική συμμετοχή και τη σημασία της συμμετοχής για την πραγμάτωση του ατόμου στην προσέγγιση της συμμετοχής και των δημοκρατικών θεσμών ως μέσων εγγύησης της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας¹⁴⁷. Η εννοιολόγηση του Pettit διαφοροποιείται από το σώμα της θεωρίας που εκλαμβάνει τη συμμετοχή ως δραστηριότητα που θα πρέπει να επιδιώκεται με κάθε δυνατό τρόπο, αντιτάσσοντας ότι η συμμετοχή αποτελεί το μέσο προστασίας της ελευθερίας όταν ευνοεί την ανάπτυξη μιας πολιτικής κουλτούρας που εναντιώνεται στο dominium¹⁴⁸.

¹⁴¹ Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 441.

¹⁴² Ρ. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 399.

¹⁴³ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 118.

¹⁴⁴ Ρ. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 257.

¹⁴⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 137.

¹⁴⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 93.

¹⁴⁷ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 58-60.

¹⁴⁸ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 102.

Σύμφωνα με τον Pettit η ελευθερία μπορεί να απειλείται σοβαρά από δρώντες και φορείς που δεν παρεμβαίνουν ποτέ στην πράξη και έχουν την δύναμη να παρεμβαίνουν αυθαίρετα στη ζωή του ατόμου, άσχετα που μπορεί να μην κάνουν χρήση του δικαιώματος¹⁴⁹, κατορθώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο και χωρίς κόστος¹⁵⁰, να ελέγχουν με φοβερή αποτελεσματικότητα τη συμπεριφορά του ατόμου σε τομείς που τους ενδιαφέρουν¹⁵¹. Στους τομείς αυτούς λειτουργούν ως κύριος ή dominus και ασκούν domination, κυριαρχία πάνω στο άτομο¹⁵², το οποίο δεν μπορεί να υποβάλλει την παραμικρή αντίδραση και υπόκειται στο arbitrium του κυρίου¹⁵³ και δεν μπορεί να ασκήσει τον παραμικρό διαβουλευτικό έλεγχο¹⁵⁴.

Το κυρίαρχο μέρος είναι πάντα ένας δρων, αλλά μπορεί να έχει μορφή προσωπική, κοινοπρακτική ή συλλογική, όπως στην περίπτωση της τυραννίας της πλειοψηφίας. Από την άλλη πλευρά, ο κυριαρχούμενος δρων, είναι πάντοτε ένα πρόσωπο, όχι απλώς μια κοινοπραξία¹⁵⁵. Τα μέσα δυνάμει των οποίων το κυρίαρχο μέρος διαθέτει εξουσία επί του κυριαρχούμενου δρώντος είναι εξαιρετικά ποικίλα: η εμπέλειά τους περιλαμβάνει μέσα φυσικής ισχύος, τεχνικού πλεονεκτήματος, οικονομικής δύναμης, πολιτικής αυθεντίας, κοινωνικών διασυνδέσεων, κύρους στην

¹⁴⁹ Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 49.

¹⁵⁰ P. Pettit, (2011), ό.π., σελ. 707. Βλ. και J. Brennan, (2018), *Εναντίον της Δημοκρατίας*, μετάφραση Ν. Ρούσσο, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 152.

¹⁵¹ «..Αυτό βασίζεται στη σκέψη ότι μόνο η παρέμβαση μπορεί να μεσολαβεί στον εξωτερικό έλεγχο του άλλου και μόνο η παρέμβαση μπορεί να έχει την επίδραση μείωσης της ελευθερίας. Αυτή η σκέψη είναι λάθος, όπως έχουμε δει, μιας και άλλοι μπορούν να επιβάλλουν την θέλησή τους σε μένα, ασκώντας έναν εξωτερικό έλεγχο, καταφεύγοντας και μόνο στην επιτήρηση ή τον εκφοβισμό· δεν χρειάζεται να παρέμβουν έτσι ώστε να μειώσουν την ελευθερία μου». Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 39. Βλ. και Λ. Μελά, (2018), ό.π., σελ. 38.

¹⁵² Εδώ ο Pettit αναφέρει ενδεικτικά πολλά παραδείγματα κυριαρχίας, όπως: το παιδί του συναισθηματικά ασταθούς γονέα· τη σύζυγο του περιστασιακά βίαιου άνδρα· τον εργαζόμενο η ασφάλεια του οποίου εξαρτάται από την ευμενή διάθεση του αφεντικού ή του διευθυντή· τον δανειολήπτη η τύχη του οποίου εξαρτάται από τις ιδιοτροπίες του δανειοδότη ή του διευθυντή της τράπεζας, κ.α. Βλ. και Pettit, P., (2007), ό.π., σελ. 254. Σ' αυτές τις καταστάσεις, όπως ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά, «βρίσκεσαι στα χέρια του άλλου· βρίσκεσαι στο έλεος του άλλου». Βλ. και J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 33. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 445, 450-451.

¹⁵³ Δηλαδή του αυτόκλητου περιορισμού της δικής του ανεμπόδιστης και αυθαίρετης βούλησης. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 371.

¹⁵⁴ Ο οποίος συνεπάγεται ανταλλαγή επιχειρημάτων μέσω της πειθούς, μεταξύ προσώπων που είναι ίσα και διαθέτουν ανεξάρτητη λογική, άρα δεν υπόκεινται σε καθεστώς κυριαρχίας. Βλ. R. Bellamy, (2016), "A European Republic of Sovereign States: Sovereignty, Republicanism and the EU", *Journal of European Political Thought*, vol. 16, Issue. 16, σελ. 191· Βλ. και P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 73-75.

¹⁵⁵ P. Pettit, (2018), ό.π. σελ. 367.

κοινότητα, πληροφοριακών προσβάσεων, ιδεολογικής θέσης, πολιτιστικής νομιμοποίησης κ.ο.κ.¹⁵⁶

Σ' αυτή την κατάσταση κυριαρχίας, τα άτομα που υπόκεινται σ' αυτή, υπόκεινται και στην παρέμβαση των άλλων· είναι επιδεκτικοί στην άσκηση δύναμης από τους άλλους, ή της εξαναγκαστικής απειλής επιβολής ποινής ή της χειραγώγησης των επιλογών τους¹⁵⁷. Μπορεί πραγματικά να μην υφίστανται παρέμβαση στα χέρια εκείνων που τους εξουσιάζουν¹⁵⁸. Αυτό που εξασφαλίζει ότι εξουσιάζονται είναι το γεγονός ότι αυτοί οι άλλοι έχουν την δύναμη της παρέμβασης κατά αυθαίρετο τρόπο, ο οποίος είναι ένας τρόπος που οι ίδιοι δεν ελέγχουν¹⁵⁹.

Η κυριαρχία σ' αυτή την κατάσταση αποτελεί κοινή επίγνωση μεταξύ του ισχυρού και του ανίσχυρου μέρους της σχέσης που την αναπαράγουν¹⁶⁰. Αποτελούν προϊόν ανισορροπίας εξουσίας, εξάρτησης και αυθαιρεσίας¹⁶¹. Αμφότεροι μοιράζονται την επίγνωση ότι ο ανίσχυρος δεν μπορεί να κάνει τίποτα παρά μόνο με την άδεια του ισχυρού: ότι ο ανίσχυρος βρίσκεται στο έλεος του ισχυρού και όχι επί ίσοις όροις¹⁶². Αυτή η σχέση ανισότητας αναβιώνει τη μεσαιωνική σχέση κυρίου-δούλου¹⁶³, όπου σ'

¹⁵⁶ P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 374.

¹⁵⁷ Ο Pettit υποστηρίζει ότι μπορεί να ασκείται κυριαρχία σε ορισμένο πεδίο επιλογών, σε ορισμένη σφαίρα ή πτυχή της ζωής του άλλου, όχι σε όλες. Ο σύζυγος π.χ. μπορεί να ασκεί κυριαρχία στη σύζυγο στο σπίτι και ο εργοδότης στον υπάλληλο στον χώρο εργασίας, δίχως αυτή η κυριαρχία να επεκτείνεται παραπέρα. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 372. Εντούτοις έχει ασκηθεί κριτική ότι τέτοιου είδους παρεμβάσεις μπορεί να ενέχουν βαθμό αυθαιρεσίας και να εμπλέκουν έναν ευρύτερο βαθμό παρέμβασης. Βλ. και R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 181.

¹⁵⁸ Όπως το έθεσε ο Richard Price κατά τον δέκατο ένατο αιώνα: «*Τα άτομα στον ιδιωτικό βίο, εφόσον τελούν υπό την εξουσία κυρίων, δεν μπορούν να ονομαστούν ελεύθερα, όσο κι αν αντιμετωπίζονται με επιείκεια και ευγένεια*». Βλ. R. Price, (1991), *Political Writings*, ed. D.O. Thomas, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 77-78. Αντίθετη άποψη διατύπωσε ο John Lind, τονίζοντας ότι η ελευθερία είναι αρνητική -απουσία καταναγκασμού, φυσικού ή ηθικού- και ότι κάθε κυβέρνηση και νομική εξουσία μειώνει την ελευθερία του λαού κατά τον ίδιο τρόπο, είτε ασκείται με περιορισμένο είτε με απεριόριστο τρόπο. Βλ. και J. Lind, (1776), *Three Letters to Dr. Price, Payne*, London, σελ. 16-18.

¹⁵⁹ Pettit, P., (2012), ό.π., σελ. 58.

¹⁶⁰ Όπως αναφέρει και ο Pettit: «*Συνήθως, η κυριαρχία συνοδεύεται από τη συνειδητοποίηση του ισχυρού ότι ασκεί έλεγχο, από τη συνειδητοποίηση του ανίσχυρου ότι είναι ευάλωτος και από τη συνειδητοποίηση αμφοτέρων- για την ακρίβεια: από την κοινή επίγνωση όλων των εταίρων της σχέσης- ότι όλα τα μέρη έχουν αυτή την επίγνωση. Οι αδύναμοι δεν μπορούν να κοιτάξουν τον ισχυρό στα μάτια, καθώς και τα δύο μέρη έχουν επίγνωση αυτής της ασυμμετρίας- και γνωρίζουν επίσης ότι το έτερο μέρος έχει την ίδια επίγνωση. Και τα δύο μέρη γνωρίζουν ότι ο αδύναμος δεν μπορεί να κάνει τίποτα χωρίς την άδεια του ισχυρού: ότι ο αδύναμος βρίσκεται στο έλεος του ισχυρού διότι δεν ισχύουν όροι ισότητας*». Βλ. P. Pettit, (1997), ό.π., σελ. 60-61.

¹⁶¹ F. Lovett, (2010), *A General Theory of Domination and Justice*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 119-120.

¹⁶² P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 376. Βλ. D. Acemoglu και J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 21.

¹⁶³ Η οποία έλκει με τη σειρά της την καταγωγή της από τη σχέση πάτρων-πελάτη την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Σύμφωνα με την Coleman: «*Ο patronus λειτουργούσε ως συνήγορος για λογαριασμό λιγότερο ισχυρών πελατών, που επείχαν, από τη νομική άποψη, θέση θρέφους ως προς*

ένα σχήμα κοινωνικής εξουσίας αυστηρά ιεραρχημένο, η απόλυτη υποταγή του κατώτερου στον ανώτερο εθεωρείτο καθγιασμένη και αμετάκλητη, ως αντανάκλαση της γενικής τάξης του σύμπαντος, όπου ο Θεός είναι ο μοναδικός και απόλυτος εξουσιαστής μιας άπειρης πυραμίδας κατώτερων όντων¹⁶⁴. Γεννάται μία αίσθηση αδικίας, από έναν τρόπο ζωής που καθιστά ένα άτομο ευάλωτο σε αρνητικές συνέπειες, που κάποιο άλλο μπορεί να του επιφέρει αυθαίρετα, παραπέμπει σε έναν εναλλακτικό, παλαιότερο, προ-φιλελεύθερο τρόπο αντίληψης της ελευθερίας¹⁶⁵.

Οι παραπάνω περιστάσεις κυριαρχίας μπορούν να αποτυπώσουν εναργώς την αυθεντική ιδέα του ρεπουμπλικανισμού¹⁶⁶. Γιατί κεντρική μέριμνα της ρεπουμπλικανικής παράδοσης δια μέσου των αιώνων είναι οι πολίτες να μην εκτίθενται στην κυριαρχία τέτοιου είδους και να μην κυριαρχούνται απ' όσους βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση και μάλιστα με τρόπο αποκεντρωμένο από την πολιτική εξουσία¹⁶⁷. Οι ρεπουμπλικάνοι εστιάζουν στη διαμόρφωση ενός «μη-κυριαρχικού» (undominated) περιβάλλοντος στο οποίο οι πολίτες θα μπορούν να ζουν με ασφάλεια, να προβαίνουν σε μακροπρόθεσμους σχεδιασμούς και να πορεύονται στη βάση του αμοιβαίου σεβασμού¹⁶⁸. Τη διάσταση του περιβάλλοντος αναγνωρίζει και ο Pettit, αναφέροντας ότι: *«Δεν απαιτεί μόνο την ικανότητα για ακυριάρχητη επιλογή –την ικανότητα που συνδέεται με τη ελεύθερη δράση- αλλά και την πρόσβαση σε ένα περιβάλλον που μεγιστοποιεί τις ευκαιρίες για την άσκηση αυτής της ικανότητας. Το περιβάλλον θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο ελεύθερο ή μη περιοριστικό –θα πρέπει να προβάλλει ελάχιστα φυσικά και κοινωνικά εμπόδια, καθώς και ελάχιστα εμπόδια που οφείλονται σε μη αυθαίρετους νόμους- εφόσον διασφαλίζεται ταυτόχρονα η επιθυμητή μείωση της κυριαρχίας»*¹⁶⁹.

Η ελευθερία ως μη κυριαρχία, επομένως, δέχεται ότι ένα πρόσωπο απολαμβάνει την ελευθερία της μη κυριαρχία, όταν δεν είναι εκτεθειμένο στην αυθαίρετη ή

την ηλικία ή την κοινωνική θέση. Διέθετε μια φυσική υπεροχή ισχυρής πελατειακής βάσης, όπου οι λιγότερο ισχυροί από τον ίδιο ήταν εξαρτημένοι από αυτόν περισσότερο από όσο εξαρτάτο εκείνος από αυτούς». Και συμπληρώνει: «Το πρότυπο των πελατειακών σχέσεων, βάσει του οποίου τα πιο καλότυχα μέλη της κοινωνίας προστάτευαν τους λιγότερο ευνοημένους με αντάλλαγμα την πολιτική τους αφοσίωση, αποτελούσε το χαρακτηριστικό γνώρισμα των συλλογικών σχέσεων σταθερότητας και αρμονίας της ρωμαϊκής δημοκρατίας». Βλ. J. Coleman, (2005), ό.π., σελ. 472-473.

¹⁶⁴ Π. Βαλλιάνος, (2010), ό.π., σελ. 43.

¹⁶⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 59.

¹⁶⁶ Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 442.

¹⁶⁷ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 48. Βλ. και Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 63.

¹⁶⁸ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 181-182.

¹⁶⁹ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 264-265.

ανεξέλεγκτη δύναμη παρέμβασης άλλων μερών¹⁷⁰, διαφέροντας από το ιδεώδες της μη παρέμβασης από δύο απόψεις:

α) δεν καταδικάζει την παρέμβαση καθ' εαυτήν, αλλά μόνο την αυθαίρετη παρέμβαση, την παρέμβαση που δεν αναγκάζεται να σεβαστεί τα αναγνωρίσιμα συμφέροντα του θύματος της παρέμβασης¹⁷¹. Και

β) δεν καταδικάζει μόνο το γεγονός της αυθαίρετης παρέμβασης, αλλά και κάθε έκθεση στη δυνατότητα αυθαίρετης παρέμβασης, είτε αυτή χρησιμοποιείται είτε όχι¹⁷².

Βάσει των ανωτέρω, το ιδεώδες της μη κυριαρχίας υπερτερεί της ελευθερίας ως μη παρέμβασης στη βάση ότι *«ανιχνεύει τη μείωση του διαλεκτικού ελέγχου που υφίσταται ένα πρόσωπο όταν άλλα πρόσωπα διαθέτουν μια εξουσία αυθαίρετης παρέμβασης στη ζωή του, ακόμη κι αν δεν την ασκούν»*¹⁷³. Με άλλα λόγια, ενώ η παρέμβαση για τον Viroli νοείται *«ως δράση ή ως παρεμπόδιση μιας δράσης, η εξάρτηση αποτελεί έναν καθορισμό της βούλησης που έχει τον φόβο ως χαρακτηριστικό γνώρισμα»*¹⁷⁴. Και συμπεραίνει ότι *«το κεντρικό σημείο για τους θεωρητικούς του κλασικού ρεπουμπλικανισμού είναι ότι η εξάρτηση αποτελεί μια περισσότερο επώδυνη παραβίαση της ελευθερίας από ό,τι η παρέμβαση»*¹⁷⁵.

Το ιδεώδες της μη κυριαρχίας ενέχει για τον Pettit μία συνταγματική σημασία που αφορά τον σχεδιασμό μιας πολιτείας *«που διαθέτει καταναγκαστικές και συναφείς εξουσίες, αλλά υπόκεινται σε περιορισμούς έτσι ώστε να αποφεύγονται οι αυθαιρεσίες στη χρήση των παρεμβατικών εξουσιών της πολιτείας»*. Και συνεχίζει λέγοντας: *«Βάζοντας στο στόχαστρό του την έκθεση σε αυθαίρετες παρεμβάσεις, και όχι το ίδιο το γεγονός της παρέμβασης, το ιδεώδες μας θέτει την κοινωνιολογική πρόκληση να*

¹⁷⁰ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 35.

¹⁷¹ Η ελευθερία για τον Pettit δεν περιορίζεται, όταν ένα άτομο επηρεάζεται στις επιλογές τους από άλλους, κατόπιν διαλόγου μαζί τους για το ποια επιλογή μπορεί να κάνει, αρκεί βέβαια να αφήνεται το άτομο να αποφασίζει το ίδιο. Αυτό που η ελευθερία αποκλείει δεν είναι η επιρροή σε ένα περιβάλλον διαβούλευσης, αλλά η εξάρτηση από την θέληση των άλλων, που μπορεί να αλλοιώσει τον έλεγχο του ατόμου στις επιλογές του. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 35. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 442.

¹⁷² Αναφέρει χαρ/κα ο Pettit: *«η άποψη ότι η ελευθερία είναι ισοδύναμη με την απουσία ενεργού παρέμβασης προέρχεται από την παραδοχή ότι ο εξωτερικός έλεγχος είναι παρών μόνο όταν υπάρχει ενεργή παρέμβαση: λένε, όταν οι άλλοι καταφεύγουν ενεργά στον εξαναγκασμό ή τη χειραγώγηση. Αλλά αυτή η υπόθεση είναι ψευδής. Ενδέχεται να υπόκειμαι σε εξωτερικό έλεγχο των άλλων, χωρίς την ουσιαστική τους παρέμβαση σε μένα: αν νομίζω ότι η απουσία παρέμβασης σε μια τέτοια περίπτωση σημαίνει την παρουσία της ελευθερίας, τότε είμαι παραπλανημένος»*. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 35-36.

¹⁷³ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 265.

¹⁷⁴ M. Viroli, (2002), *Republicanism*, Hill and Wang, New York, σελ. 37.

¹⁷⁵ M. Viroli, (2002), ό.π., σελ. 10.

εντοπίσουμε τους τομείς εκείνους όπου ορισμένα άτομα έχουν υπό τον έλεγχό τους άλλα άτομα χωρίς να ενεργούν άμεσα εναντίον τους· μας κατευθύνει προς τους τομείς εκείνους όπου η κρατική δράση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με επιτυχία προκειμένου να καταπολεμήσει την κυριαρχία»¹⁷⁶. Ως προς τη συνταγματική πρόκληση της μη κυριαρχίας ο Pettit αναφέρει ότι: «Στο μέτρο κατά το οποίο η κρατική δράση δεν είναι αυθαίρετη –στο μέτρο κατά το οποίο υποχρεούται να σεβαστεί τα κοινά αναγνωρίσιμα συμφέροντα των ατόμων-, δεν παραβιάζει τον διαλεκτικό έλεγχο των ατόμων»¹⁷⁷. Πραγματοποιείται σε ένα πλαίσιο όπου κατευθυντήρια αρχή είναι η ιδέα ότι η δράση δικαιολογείται μόνο όταν εξυπηρετεί τα συμφέροντα που τα άτομα μπορούν να αποδώσουν από κοινού στον εαυτό τους». Και συμπληρώνει λέγοντας: «στον βαθμό κατά τον οποίο το κράτος επισημαίνει την ύπαρξη της σημασίας αυτής της υπόθεσης, αναγνωρίζει έμπρακτα ότι τα άτομα στα οποία έχει δικαιοδοσία είναι διαλεκτικά υποκείμενα. Ενισχύει με τον τρόπο αυτό τον διαλεκτικό έλεγχο που απολαμβάνουν, γιατί το κράτος που δηλώνει ότι οι πολίτες του διαθέτουν διαλεκτικό έλεγχο είναι ένα κράτος που μπορεί να κληθεί να λογοδοτήσει για την κατάργηση ή τη μείωση αυτού του ελέγχου ή γιατί επέτρεψε την κατάργηση ή την μείωσή του»¹⁷⁸.

Πέρα της συνταγματικής σημασίας και πρόκλησης της μη κυριαρχίας, προκύπτουν παράλληλα και κοινωνιολογικές παράμετροι αφού: «Το ιδεώδες της μη κυριαρχίας δεν είναι ελκυστικό μόνο γιατί αναγνωρίζει τη δυνατότητα ενός μη αυθαίρετου ή όχι τόσο αυθαίρετου κράτους. Είναι ελκυστικό επειδή αναγνωρίζει επίσης ότι ο διαλεκτικός έλεγχος κινδυνεύει και από την έκθεση του ατόμου σε δυνάμεις αυθαίρετης παρέμβασης, όχι μόνο από το γεγονός μιας τέτοιας παρέμβασης. Διαθέτει κανείς διαλεκτικό έλεγχο όταν προστατεύεται από προσπάθειες σίγησης ή αγνόησης ή μη ακρόασης ή ετεροκαθορισμού των αντιδράσεών του. Διαθέτει κανείς διαλεκτικό έλεγχο όταν προστατεύεται από προσπάθειες σίγησης ή αγνόησης ή μη ακρόασης ή ετεροκαθορισμού των αντιδράσεών του»¹⁷⁹.

¹⁷⁶ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 257-258.

¹⁷⁷ Όπου σε προγενέστερο σημείο στις «Θεωρίες Ελευθερίας» ο Pettit έχει αναφέρει ότι: «Στηρίζεται στη συλλογιστική ικανότητα του ατόμου που συμμετέχει στον διάλογο και στη σχεσιακή ικανότητα που προϋποθέτουν οι φιλικές προς τον διάλογο σχέσεις». Και συμπληρώνει λέγοντας: «Ο δρων είναι ελεύθερο πρόσωπο στον βαθμό κατά τον οποίο έχει την ικανότητα να διαλέγεται, διαθέτοντας πρόσβαση στον διάλογο που παρέχουν αυτές οι σχέσεις. Έτσι η ελευθερία συμβαδίζει με την έκθεση στη διαλεκτική επιρροή των άλλων». Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 136-137.

¹⁷⁸ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 258-259.

¹⁷⁹ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 260-261.

Η μη κυριαρχία αποτελεί μια ελκυστική θεώρηση, όχι μόνο γιατί προβάλλει ως υποχρέωσή του κράτους να αναγνωρίζει τον διαλεκτικό έλεγχο των πολιτών, αλλά και γιατί καταδεικνύει ότι ο έλεγχος αυτός μπορεί να κινδυνεύει ακόμη και χωρίς την ύπαρξη κρατικής παρέμβασης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Pettit: «Μας επιτρέπει να πούμε, από τη μία ότι η κρατική δράση δεν είναι εκ φύσεως εχθρική προς την πολιτική ελευθερία και, από την άλλη, ότι η κρατική δράση μπορεί να είναι αναγκαία για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν από το ωμό γεγονός της ασύμμετρης δυνατότητας παρέμβασης»¹⁸⁰.

Παράλληλα, το ιδεώδες της μη κυριαρχίας επιτρέπει, όπως και το ιδεώδες της μη παρέμβασης, τον διαχωρισμό των παραγόντων που καταλύουν την μη κυριαρχία από τους παράγοντες που τους οριοθετούν. Οι παράγοντες που καταλύουν την μη κυριαρχία περιλαμβάνουν όλες τις σχέσεις κυριαρχίας και όλες τις πράξεις, είτε συνιστούν ανεξέλεγκτη ή αυθαίρετη παρέμβαση, όπως εξαναγκασμό, εξαναγκασμό της βούλησης, αλλά ακόμη και τις περιπτώσεις της χειραγώγησης¹⁸¹, της επιτήρησης και του εκφοβισμού¹⁸².

Από την άλλη πλευρά, οι παράγοντες που οριοθετούν την μη κυριαρχία είναι οι απρόσωπες ή οι μη ηθελημένες μορφές παρεμπόδισης, που εκλαμβάνονται από το ιδεώδες της μη κυριαρχίας ως δευτερεύων κακό. Πέρα από τους μη ηθελημένους περιορισμούς, υπάρχει κι ένα δεύτερο σύνολο παραγόντων που οριοθετούν την ελευθερία ως μη κυριαρχία, χωρίς να την καταλύουν και θεωρούνται επίσης δευτερεύων κακό. Πρόκειται για τους περιορισμούς που επιβάλλει στους δρώντες η

¹⁸⁰ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 261-262.

¹⁸¹ Κατά τον Pettit η χειραγώγηση είναι συνήθως συγκαλυμμένη και μπορεί να λάβει τη μορφή του σχεδιασμού της ατζέντας, την παραπλανητική ή ανορθόλογη διαμόρφωση των πεποιθήσεων ή των επιθυμιών των ανθρώπων ή τη νοθεία των αποτελεσμάτων των ανθρώπινων πράξεων. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 368.

¹⁸² Στο καθεστώς της επιτήρησης, ο εξουσιαζόμενος βρίσκεται υπό την επιτήρηση των άλλων, οι οποίοι αφήνουν τον εξουσιαζόμενο «ελεύθερο» να κάνει επιλογές, στο βαθμό όμως που οι επιλογές του είναι σύμφωνες με τις επιλογές των επιτηρητών. Με άλλα λόγια, ο εξουσιαζόμενος τίθεται κάτω από την καλή προαίρεση των «επιτηρητών», οι οποίοι στην περίπτωση που αυτός παρεκκλίνει, επεμβαίνουν αμέσως για να τον επαναφέρουν στην επιθυμητή για εκείνους πορεία. Επομένως οι επιτηρητές κρατούν για τον εαυτό τους ένα εν δυνάμει και άγρυπνο δικαίωμα παρέμβασης, το οποίο κάνουν χρήση κατά διακριτική ευχέρεια, οδηγώντας μάλιστα τον εξουσιαζόμενο σε καθεστώς αυτολογοκρισίας. Ο εκφοβισμός ασκείται ως αποτέλεσμα της επιτήρησης, αλλά μπορεί να προκύψει και χωρίς αυτή, όταν ο εκφοβισμός διατυπώνεται υπό την μορφή πλασματικών απειλών. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 36-38. Βλ. και Pettit, P., (2012), ό.π., σελ. 60-62.

θέσπιση και η εφαρμογή μη αυθαίρετων νόμων¹⁸³ από θεσμοθετημένα όργανα¹⁸⁴, στα οποία συμμετέχουν και έχουν άποψη οι πολίτες, και οι αποφάσεις των οργάνων αυτών νομιμοποιούνται ως εναρμονισμένες με τις εκπεφρασμένες απόψεις και συμφέροντα των ίδιων των πολιτών¹⁸⁵. Η παρέμβαση, που εδράζεται σε δημοκρατικά διαμορφωμένους κανόνες και νόμους μίας πολιτείας και οι οποίοι τη νομιμοποιούν ως τέτοια δεν αποτελεί αυθαίρετη παρέμβαση και συνεπώς δεν στοιχειοθετεί κυριαρχία¹⁸⁶. Ο κανόνας δικαίου δεν είναι αυθαίρετος στον βαθμό που εκείνοι που θεσπίζουν τον νόμο αναγκάζονται να παρακολουθούν τα ομολογήσιμα συμφέροντα εκείνων που ζουν κάτω από τον κανόνα δικαίου. Αυτού του είδους το καθεστώς το επιδοκιμάζουν οι ρεπουμπλικάνοι συγγραφείς, «ως την απόλυτη εξουσία των νόμων και όχι των ανθρώπων¹⁸⁷», όπου το εξαναγκαστό του δικαίου δεν θεωρείται ως σοβαρή παραβίαση της ελευθερίας. Ακολουθούν τον Kant στην Αιώνια Ειρήνη, ο οποίος αναγνώριζε ως μόνη πηγή αποδεκτής εξάρτησης από τον νόμο στο πλαίσιο του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος¹⁸⁸.

Μη αυθαίρετοι νόμοι επιβάλλονται μόνο στον βαθμό που περικλείουν την αποδοχή και τη συμμετοχή αυτών τους οποίους ρυθμίζουν και οδηγούν στην αποφυγή

¹⁸³ Αντίθετη άποψη είχε ο Hobbes, ο οποίος υποστήριζε ότι όλοι οι νόμοι, ως εξαναγκαστικοί, μας στερούν την ελευθερία κατά μια έννοια που περιλαμβάνει και την πολιτική ελευθερία· ελευθερία για τον Hobbes διαθέτουμε μόνο εκεί όπου ο νόμος σιωπά: εκεί όπου ο νόμος αφήνει τα πράγματα στη διακριτική ευχέρεια του προσώπου, εξομοιώνοντας σε βαθμό ανελευθερίας τα άτομα που ζουν σε μια ρεπουμπλικανική πολιτεία με τα άτομα που ζουν σ' ένα απολυταρχικό κράτος. Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 270.

¹⁸⁴ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Pettit: «Άρα, το κοινοβούλιο ή ο αστυνομικός, ο δικαστής ή ο δεσμοφύλακας μπορεί να ασκούν μη-κυριαρχική παρέμβαση, υπό την προϋπόθεση -κι αυτό αποτελεί μια σημαντική ρήτρα- ότι λειτουργούν αποτελεσματικά οι κατάλληλες περιοριστικές συνταγματικές ρυθμίσεις». Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 380-381.

¹⁸⁵ Όπου σ' αντίθεση με την ενάντια θεώρηση του κλασσικού φιλελευθερισμού ότι κάθε παρέμβαση περιορίζει την ελευθερία, οι νέο-ρεπουμπλικάνοι τις θεωρούν αποδεκτές και μη αυθαίρετες, αφού οι νόμοι που περιορίζουν την ελευθερία εναρμονίζονται με τα εκπεφρασμένα συμφέροντα των ενδιαφερομένων. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 451. Βλ. και P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 398.

¹⁸⁶ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 60.

¹⁸⁷ Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., σελ. 78.

¹⁸⁸ Ο Kant αντιδιαστέλλει τη δημοκρατική από την ρεπουμπλικανική αρχή και ανάγεται στη διάκριση ανάμεσα στον τύπο διακυβέρνησης (forma regiminis) και τον τύπο κατεξουσιασμού (forma imperii) του πολιτικού σώματος. Ο μεν τύπος διακυβέρνησης μπορεί να είναι είτε δεσποτικός, είτε ρεπουμπλικανικός. Ο ρεπουμπλικανικός τρόπος δοακυβέρνησης προϋποθέτει ότι η εκτελεστική εξουσία δεν καθορίζει τα περιεχόμενα των πράξεών της με αφητηρία τα δικά της συμφέροντα, αλλά τα αναζητεί έξω από τον δικό της χώρο, στον χώρο της νομοθεσίας, ο οποίος διέπεται από τις αρχές της ελευθερίας, της ισονομίας και της δημοσιότητας. Ο δε τύπος κατεξουσιασμού αφορά τον αριθμό προσώπων που ασκούν εξουσία και ο Kant διακρίνει ανάμεσα σε αυτό-κρατία, αριστοκρατία και δημοκρατία. Εκεί απορρίπτει τη δημοκρατία ως μορφή κατεξουσιασμού, αφού δύναται να εγκαθιδρύσει τη τυραννία των πολλών πάνω στους λίγους ή έστω πάνω σ' έναν. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 58-59. Βλ. και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 39.

χειρότερων μορφών κατάλυσης της μη κυριαρχίας ή στην ελάττωση χειρότερων μορφών περιορισμού που οριοθετούν την ελευθερία¹⁸⁹.

Συνιστά με άλλα λόγια ένα συγκεκριμένο τύπο περιορισμού της ελευθερίας, αλλά όχι υπονόμηση ή διακύβευση ή παντελή άρση της¹⁹⁰. Σ' αυτή την περίπτωση, όχι μόνο δεν πλήττεται η ελευθερία των πολιτών, αλλά είναι δυνατόν και να ενισχύεται, διότι ελαττώνεται η εξάρτηση και περιορίζεται το πεδίο της αυθαίρετης εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, θεσμικά και μη¹⁹¹. Κατά τη ρεπουμπλικανική αντίληψη επομένως, οι νόμοι εισάγουν και καθιερώνουν τις ελευθερίες, δεν συνιστούν κατ' ανάγκη περιορισμούς της¹⁹². Άρα η ελευθερία συνδέεται με το κράτος δικαίου¹⁹³ και η ελευθερία δια του νόμου προϋποθέτει ότι όλοι υπόκεινται εξίσου στο νόμο και κανείς δεν μπορεί να κρίνει τις δικές του υποθέσεις. Επιπλέον, οι νόμοι συνάδουν με πρακτικές και νόρμες διάχυτες σε έναν πολιτικό πολιτισμό¹⁹⁴. Για να εμπεδωθεί εντούτοις η ελευθερία διά του νόμου πρέπει οι νόμοι που είναι θεμελιώδεις για τις ελευθερίες να μην υπόκεινται σε εύκολες τροποποιήσεις σύμφωνα με τις εκάστοτε προτιμήσεις της πλειοψηφίας¹⁹⁵.

Οι παραπάνω αναπτύξεις οδηγούν σε μία αναπόφευκτη αντιδιαστολή μεταξύ φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού. Ο μεν φιλελευθερισμός αντιμετωπίζει το νόμο ως «αναγκαίο κακό» και ως εκ τούτου πρέπει να περιορίζεται στο ελάχιστο, ώστε να διασφαλίζεται η αρνητική ελευθερία. Ο δε ρεπουμπλικανισμός εκλαμβάνει το νόμο ως συστατικό γνώρισμα της ελευθερίας και μάλιστα της πολιτικής ελευθερίας¹⁹⁶. Με άλλα λόγια, ο μεν φιλελευθερισμός αναγνωρίζει κι αξιολογεί ως σημαντικότερη την παρέμβαση, προκρίνοντας ως αναγκαία την αποτροπή παρεμβάσεων στην άσκηση της ελευθερίας· ο δε ρεπουμπλικανισμός προκρίνει την ανάγκη να ελέγχεται η άσκηση της κυριαρχίας, με γνώμονα τη διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, χωρίς όμως η

¹⁸⁹ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 263. Βλ. και Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 36

¹⁹⁰ Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 454.

¹⁹¹ Ο Pettit υποστηρίζει ότι σχέσεις κυριαρχίας υποκρύπτονται και σε καθεστώς ελευθερίας των συμβάσεων, όπου τα αδύναμα συμβαλλόμενα μέρη, αγνοώντας ότι υπόκειται σε σχέση κυριαρχίας, συνομολογούν συμβατικές ρυθμίσεις οι οποίες περιορίζουν κατά πολύ τον βαθμό ελευθερίας τους. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 378.

¹⁹² Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 14.

¹⁹³ Λ. Μελά, (2018), ό.π., σελ. 39.

¹⁹⁴ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), *Οι Προκλήσεις του Εξευρωπαϊσμού και της Διαθούλευσης για το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 118.

¹⁹⁵ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 118.

¹⁹⁶ Σ. Δημητρίου, (2018), ό.π., σελ. 22-23.

άσκηση κυριαρχίας να θεωρείται εξ ορισμού επιβουλευτική ή και εχθρική ως προς την ατομική ελευθερία και το πλέγμα των ατομικών δικαιωμάτων.

2.4. Κριτική αποτίμηση

Οι παραπάνω θέσεις προκάλεσαν την κριτική του Renault, η οποία συνοψίζεται σε τρία σημεία¹⁹⁷:

- Επί της ουσίας δεν διαχωρίζεται η θετική ελευθερία του Berlin από την ελευθερία ως μη κυριαρχία του Pettit.
- Ο Pettit δεν μπορεί να ξεπεράσει τον κριτικό ρεπουμπλικανισμό του Tocqueville¹⁹⁸
- Η ελευθερία μπορεί άραγε να εξασφαλιστεί με μονάχα την υποταγή στον νόμο, όπου για τον Pettit και τους ρεπουμπλικάνους, εντασσόμενοι υπό ευρεία έννοια στη ρουσωϊκή παράδοση, αρκεί, ενώ για τους φιλελεύθερους όχι, οι οποίοι μάλιστα επιθυμούν την ολοένα και λιγότερη ρύθμιση της ατομικής τους ζωής από την ύπαρξη του νόμου;

Παρά την κριτική, ο Renault αναγνωρίζει στον Pettit ότι η συμβολή του ήταν καταλυτική, αφού *«πέτυχε να διατυπώσει μια καθαρώς ρεπουμπλικανική αντίληψη της ελευθερίας, όχι πρωτότυπη ασφαλώς, αλλά διακριτή από τη φιλελεύθερη αντίληψη και μη αναγώγιμη στο στοιχείο το οποίο ο Berlin έχει παρουσιάσει ως συστατικό της θετικής έννοιας της ελευθερίας την αμφισβήτηση του πλουραλισμού των αντιλήψεων περί αγαθού»*¹⁹⁹

Απέναντι σ' αυτή την κριτική, μπορεί να διατυπωθεί το αντεπιχείρημα ότι, αναμφίβολα, η πρόταση θεσμικής αρχιτεκτονικής που προτείνει ο Pettit (και θα αναλυθεί ακόμη περισσότερο παρακάτω), δεν συνιστά μια κοσμογονική καινοτομία. Αντίθετα, πολλές από τις ιδέες του, αν όχι όλες, μπορούν να προταθούν αυτούσια σε μια φιλελεύθερη πρόταση οργάνωσης του κράτους. Εντούτοις, η θεωρία του Pettit περί ελευθερίας ως μη κυριαρχίας δεν θα μπορούσε να προσδώσει μια ριζοσπαστική πρόταση κρατικής οργάνωσης, αφ' ης στιγμής ο ίδιος δεν αποσκοπεί στο να

¹⁹⁷ A. Renault, (2007), ό.π., σελ. 160-164.

¹⁹⁸ Στον οποίο δεν διακρίνεται η αρνητική από τη θετική ελευθερία, τις οποίες και πραγματεύεται ως ενιαίο όλο, υποστηρίζοντας ότι η ανεξαρτησία του ατόμου δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς της συμμετοχή, θέση που τον φέρνει εγγύτερα στον Rousseau. Βλ. και Σ. Κωνσταντακόπουλος, (2008), Ατομικισμός, Επανάσταση και Δημοκρατία: Για την Πολιτική Θεωρία του Τοκβίλ, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 169 επ. Για τις ρεπουμπλικανικές πτυχές στον Αλέξισ Τοκβίλ και ειδικότερα στο θεμελιώδες έργο του «Δημοκρατία στην Αμερική» βλ. και Ν. Παπανικολάτου, (2016), Η Δημοκρατική Πολιτεία στον Αλέξισ Τοκβίλ, Επίκεντρο, Αθήνα.

¹⁹⁹ A. Renault, (2007), ό.π., σελ. 159.

αμφισβητήσει τις καταστατικές αρχές της φιλελεύθερης παράδοσης²⁰⁰. Παρ' όλα αυτά, υποστηρίζεται ότι η θεώρηση του Pettit περιέχει στοιχεία κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού. Ο μεν κοινωνικός ριζοσπαστισμός έγκειται στο ότι η ελευθερία πρέπει να διαφυλάσσεται όχι μόνο από την αυθαίρετη παρεμβολή στην ατομική σφαίρα ή στον ελεύθερο προσδιορισμό των επιλογών αλλά από κάθε αυθαίρετη επιβολή. Ο δε πολιτικός ριζοσπαστισμός έγκειται σε μια δεοντική αντίληψη για τη μη αυθαίρετη κρατική συμπεριφορά όσο, όμως, και για τη δυνητικά επωφελή κρατική παρέμβαση²⁰¹.

Βάσει των ανωτέρω, η ρεπουμπλικανική εκδοχή της ελευθερίας που προτείνει ο Pettit δεν συνιστά μια αντινεωτερική κριτική της πολιτικής νεωτερικότητας, αλλά μία κριτική που συνάδει με το κεκτημένο της νεωτερικότητας²⁰². Το οποίο δεν είναι άλλο από το να βρίσκει λύσεις, όταν ανακύπτουν κρίσεις²⁰³. Η μη κυριαρχία βασίζεται σε μια ολιστική μεθοδολογία και συνδιαλέγεται στοχαστικά με τον φιλελευθερισμό²⁰⁴. Επίσης, συνιστά μία, αν όχι αυτόνομη, πάντως πρωτότυπη θεώρηση, που εγγυάται πολλαπλά συστήματα ισορροπίας και συνδέεται με ένα συγκεκριμένο πρότυπο δημοκρατικής πολιτικής. Συναρτά τη θεωρητική της εμβέλεια με την ικανότητά να αντλεί επιχειρήματα από τα εμπειρικά δεδομένα της σύγχρονης πραγματικότητας για τον θεσμικό σχεδιασμό της μη κυρίαρχης πολιτείας²⁰⁵. Η ελευθερία επομένως δεν συνιστά απροϋπόθετη έκφραση του *vivere libero*, αλλά πολιτική κατάκτηση, όπου η εξουσία, η θεσμικά αντισταθμισμένη, ελέγχεται και οριοθετείται, με τη συμμετοχή να παραμένει ενεργός ως ένταξη στις αξίες της χρηστής διακυβέρνησης²⁰⁶.

Πρόθεση του Pettit αποτελεί η συνεισφορά στον δημόσιο διάλογο τομέων που μπορεί να διαφεύγουν της προσοχής της σύγχρονης φιλελεύθερης θεωρίας²⁰⁷. Ο Pettit

²⁰⁰ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Pettit: «Το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο της φιλελεύθερης θεώρησης είναι η αναζήτηση μιας καθολικής και ουδέτερης υπεράσπισης του κράτους, μιας υπεράσπισης που συνεπάγεται ίσο ενδιαφέρον για όλους και μπορεί να προταθεί για ένα ευρύ φάσμα γθικών και θρησκευτικών θέσεων που ευδοκιμούν στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες. Και η προσδοκία αυτή είναι απολύτως συμβατή με το ιδεώδες της ελευθερίας ως αντιδύναμης». Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 407.

²⁰¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 131.

²⁰² A. Renaut, (2007), ό.π., σελ. 160

²⁰³ Όπως αναφέρει ο Galli: «ο όρος “Νεωτερικότητα” δεν αναφέρεται σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, αλλά ανακαλεί την ώριμη απάντηση, με όρους πολιτικού ορθολογισμού και πολιτικής οικονομίας, κράτους και αγοράς, που δίνει η Ευρώπη στις μεγάλες κρίσεις του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αιώνα: τη Μεταρρύθμιση και τους θρησκευτικούς πολέμους». Βλ. C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 25.

²⁰⁴ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 126-127.

²⁰⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 97.

²⁰⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 128-129.

²⁰⁷ Επ αυτού ο Pettit επισημαίνει ότι: «Επομένως, οι φιλελεύθεροι έχουν κάθε λόγο να ευνοούν τη διερεύνηση του κατά πόσον το κράτος μπορεί να οργανωθεί γύρω από την προαγωγή της ελευθερίας

επεδίωξε να συνεισφέρει μια ενιαία θεώρηση πολιτικής ελευθερίας, που δεν θα διαχωρίζει αυστηρά το ιδιωτικό από το δημόσιο, που θα σέβεται τη δημοκρατία ως αυταπόδεικτο αγαθό, παρέχοντας στους πολίτες τη συλλογική εξουσία να καθορίζουν τη μοίρα τους²⁰⁸

Αυτό που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι ο Pettit δεν φιλοδοξεί να «δημοσιοποιήσει» την ελευθερία, υπό την μορφή της μη κυριαρχίας, εν είδει ενός δημοσίου αγαθού που οφείλουν όλα τα μέλη της πολιτείας να μετέχουν. Αντίθετα, ο Pettit προσδοκά στο να δημοσιοποιήσει «μορφές κυριαρχίας» που μπορεί να υπάρχει μέσα στις σχέσεις των ιδιωτών, όπου το κράτος υπό την φιλελεύθερη σκοπιά μπορεί και να μένει αμέτοχο, όπως είναι η δύναμη των ΜΜΕ, η ενδοοικογενειακή βία, ο τρόπος λειτουργίας του ποινικού συστήματος και οι εργασιακές σχέσεις ή μπορεί να μην υπάρχει καν, όπως στις μη κρατικές κοινωνίες²⁰⁹. Ο Pettit υπερβαίνει την βασικές παραδοχές της φιλελεύθερης παράδοσης, που περιορίζει την πολιτική στους κυβερνητικούς θεσμούς και δραστηριότητες, εκτιμώντας ζητήματα π.χ. όπως η ενδοοικογενειακή βία θεωρούνται μη πολιτικά²¹⁰.

Η ανάδειξη πτυχών εξάρτησης μέσα στις σχέσεις των ιδιωτών δεν σημαίνει απαραίτητα και τη ταυτόχρονη έκκληση του κράτους να παρέμβει και να τις αποτρέψει. Στον αντίποδα, σημαίνει μια επέκταση της διαβούλευσης και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών, οι οποίοι δύνανται, με την παραπληρωματική αρωγή του κράτους, να θέσουν υπόψη της δημοκρατικά διαρθρωμένης κοινωνίας ζητήματα εξάρτησης που μπορούν να συναντούν στον ιδιωτικό τους βίο, μ' αυτή την πρόθεση να συνεπάγεται μια άλλη οπτική στην κλασική συζήτηση περί νομιμότητας και νομιμοποίησης της κρατικής οντότητας. Η ελευθερία ως μη κυριαρχία δεν έχει μόνο ως στόχο να αυξήσει την πολιτική συμμετοχή των μελών μιας δημοκρατικής πολιτείας, προτάσσοντας αυτή τη συμμετοχή ως βέλτιστη εγγύηση της ελευθερίας. Ο Pettit αυτό που προσπαθεί να πετύχει είναι η αναμόρφωση ενός νέου δημόσιου χώρου, όπου τόσο οι πολίτες, όσο και

ως αντιδύναμης, κάθε λόγο να θέλουν να διερευνήσουν τι συνεπάγεται αυτό για τους κρατικούς θεσμούς και αν οι συνέπειες είναι συμβατές προς ανεξάρτητες και άλλες δεσμεύσεις». Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 408.

²⁰⁸ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 298.

²⁰⁹ Οι οποίες κατά τους Acemoglu και Robinson διαρρυθμίζονται βάσει κοινωνικών νορμών, οι οποίες δημιουργούν «κελιά» για τους ανθρώπους που φιλοξενούν στο εσωτερικό τους και οι οποίοι υπόκεινται σε καθεστώς εξάρτησης από τους γηραιότερους ή ισχυρότερους της κοινότητας προκειμένου να προστατευθούν από τους κινδύνους. Συνήθως, ειδικά στα κράτη της Αφρικής, οι κοινωνικές νόρμες οδήγησαν στην υποδούλωση και την καταπίεση των γυναικών. Βλ. D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 37-44.

²¹⁰ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 117.

το κράτος, δεν θα μένουν ηθικά αδιάφοροι στις καταστάσεις κυριαρχίας, τις οποίες ενδεχομένως να αγνοεί το ουδέτερο φιλελεύθερο κράτος ή να προτιμά την μη παρέμβαση.

Επομένως, στο ερώτημα αν η ελευθερία ως μη κυριαρχία τάσσεται στην αρνητική ή την θετική πλευρά της διάκρισης του Berlin, η απάντηση θα μπορούσε να είναι η διακριτική υποστήριξη της θέσης περί αρνητικής ελευθερίας και η πρώτιστη μέριμνα καταπολέμησης περισσότερο του “dominium”, παρά του “imperium” και τις ανισότητες που γεννώνται σε οικονομικό, πολιτισμικό, πολιτικό ή κοινωνικό επίπεδο²¹¹.

Μολονότι η χειραφέτηση από σχέσεις εξάρτησης να απαντάται περισσότερο σε στιγμές «επαναστατικής φόρτισης» και εξέγερσης απέναντι στην κρατική εξουσία, παρ’ όλα αυτά η ελευθερία ως μη κυριαρχία αποπειράται να διεισδύσει στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών και να συμβάλλει περισσότερο στην «αξιοπρέπεια» του ατόμου, ως ικανότητας αυτοκαθορισμού²¹², το οποίο ως ελεύθερο, δεν έχει την παραμικρή υποχρέωση να υποτάσσεται σε μικρούς-καθημερινούς δυνάστες, διαμορφώνοντας στη συνέχεια μια δημοκρατία που θα πρέπει να είναι για όλες και για όλους, θα σέβεται τους άλλους έμβιους οργανισμούς και θα διαφυλάττει το πλαίσιο στο οποίο υπάρχουν και η οποία θα απορρίπτει μόνο εκείνες τις διαφορές που θα δομούνται ως σχέσεις υποτέλειας και ως τέτοιες είναι καθοριστικές για τις διαφοροποιήσεις στην ενεργό συμμετοχή²¹³. Σε αυτές τις επιταγές ανταποκρίνεται το δημοκρατικό πρότυπο του Pettit, όπου ως «δημοκρατία των ιδεών» συνιστά πεδίο αλληλοκατανόησης των αρχών της συλλογικής συμβίωσης, θεμελιώνοντας με αυτό το τρόπο έναν δημοκρατικό πολιτισμό που μπορεί να επιφέρει μία «κατάσταση ελευθερίας»²¹⁴, επιτυγχάνοντας τη ταυτόχρονη συνύπαρξη πολλαπλών ιδεών, φωνών, αξιών και ταυτοτήτων. Με άλλα λόγια, την αναζωογόνηση των δημοκρατικών εμπειριών «μη κυριαρχούμενων»

²¹¹ Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 452.

²¹² Όπως επισημαίνει και ο Τασόπουλος: «Η ουσία του καθορισμού είναι ότι ο άνθρωπος έχει από τη φύση του την ικανότητα να διαμορφώνει τη θέλησή του σύμφωνα με λόγους που, υποκείμενοι ως προς την εγκυρότητά τους σε κριτικό έλεγχο από τον ίδιο, θεμελιώνουν το περιεχόμενο της βούλησής του και παρέχουν το αποφασιστικό κίνητρο της πράξης του, αποτελώντας και το αίτιό της». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 156.

²¹³ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 129. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 74.

²¹⁴ Συνοπτικά, ο Pettit υποστηρίζει ότι ένα εύτακτο δημοκρατικό καθεστώς «επιτρέπει την πιθανότητα να απολαύσουμε ένα σημαντικό αγαθό, το οποίο δεν θα μπορούσαμε να αποκτήσουμε σε άλλο καθεστώς», και το οποίο ονομάζεται «κατάσταση ελευθερίας». Η ελευθερία αυτή «συνίσταται στην αντικειμενική και υποκειμενική κατάσταση στην οποία το άτομο απολαμβάνει την ελευθερία του ως απουσία κυριαρχίας, ισότιμα με τους συμπολίτες του». Βλ. P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 181.

πολιτών μέσα από αξιακά και διαδικαστικά αποδεκτούς τρόπους²¹⁵. Όπως αναφέρουν ρητά οι Acemoglu-Robinson: *«για να ανθίσει η ελευθερία, χρειάζεται να τερματιστεί η κυριαρχία, όποια κι αν είναι η πηγή της»*²¹⁶.

²¹⁵ Δ.Ν. Χρυσόχόου, (2017), ό.π., σελ. 133.

²¹⁶ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Εισαγωγή

Οι αναπτύξεις σχετικά με την «αντιπαράθεση» φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού αναδεικνύουν ότι φιλελευθερισμός και ρεπουμπλικανισμός δεν είναι αντίπαλα φιλοσοφικά και πολιτικά ρεύματα, αλλά κριτικά αλληλεπικαλυπτόμενα. Βάσει αυτής της παρατήρησης συνεπάγεται ότι η ρεπουμπλικανική πρόταση δεν διατυπώνεται «απέναντι» ή «παράλληλα» στο φιλελεύθερο πρότυπο, αλλά εντός του. Όπως σημειώνει και ο Brennan για τους ρεπουμπλικάνους: *«Όπως οι φιλελεύθεροι, έτσι και αυτοί τάσσονται υπέρ της τήρησης της νομιμότητας, της ύπαρξης θεσμικών αντιβάρων, του διαχωρισμού των εξουσιών, και των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων της ελευθερίας του λόγου και του συνέρχεσθαι. Όπως και οι φιλελεύθεροι, έτσι και αυτοί φοβούνται πως οι εν λόγω μηχανισμοί είναι ατελείς. Οι κρατικοί παράγοντες -από τους αστυνομικούς μέχρι τους γραφειοκράτες και τους γερουσιαστές- εξακολουθούν να απολαμβάνουν κάποιον βαθμό αυθαίρετης εξουσίας πάνω στους άλλους»¹.*

Πλάι στο φιλελεύθερο πρότυπο, αρθρώνεται ένα διακριτό σχέδιασμα πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού, τόσο σε επίπεδο θεωρίας, όσο και πολιτικής πρακτικής, με τη συμβολή του Philip Pettit να είναι καθοριστική. Όπως παρατηρεί ο Παπαγεωργίου: *«οι θεμελιώδεις ιδέες, όσο αφηρημένες και αν είναι, έχουν και ένα πρακτικό μέρος, που υπερβαίνει τη ρητή και συνεκτική επίκλησή τους, και τις κάνει να αναμειγνύονται με στοιχεία της συλλογικής ζωής και της θεσμικής πραγματικότητας που δεν είναι ελεύθερα από αντιφάσεις. [...] Και συχνά αυτές οι ιδέες καλούνται να διαδραματίσουν έναν ιστορικό ή κοινωνικό ρόλο για τον οποίο δεν είναι εννοιολογικά επαρκώς προετοιμασμένες ή για τον οποίο ενδεχομένως να μην ήταν καν σε θέση να προετοιμαστούν»².*

¹ J. Brennan, (2018), ό.π., σελ. 152-153.

² Κ. Παπαγεωργίου, «Οι μεταπτώσεις της ισότητας: Από την πολιτική ρητορική στην πολιτική φιλοσοφία», στο: Β. Κιντή, Χ. Μπάλλα, Γ. Φαράκλας, (2019), Τόποι: Αντίδωρα στον Παντελή Μπασάκο, (επιμ.), Περιοδικό Αριάδνη, Ρέθυμνο, σελ. 158.

Η ταυτόχρονη παράθεση των κυριότερων προκλήσεων, αλλά και των πυλώνων της ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής εξυπηρετεί εξίσου την ταυτόχρονη διαλεκτική συναρμογή με τη θεωρία, με όρους αμοιβαίας αλληλοτροφοδότησης και αλληλεπίδρασης, αφού η τελευταία έχει ως βασικό στόχο να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους θα βελτιωθούν οι συνθήκες της ανθρώπινης διακυβέρνησης³. Μόνη η παράθεση των προκλήσεων ή μόνη η παράθεση των πυλώνων δεν αρκεί για την πλήρη ανάπτυξη και κατανόηση του σχεδίου πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού με όρους Pettit, τόσο σε επίπεδο dominium, όσο και σε επίπεδο imperium.

Παράλληλα, η διακριτή ανάπτυξη της ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής αντικατοπτρίζει και μία ορισμένη ερμηνευτική επιλογή, που δίνει έμφαση στην θεσμοκεντρική ανάλυση, η οποία εστιάζει στις θεσμικές διαρρυθμίσεις και τις θεσμικές πρακτικές που επικαθορίζουν ή επηρεάζουν την ατομική δράση και τα ατομικά κίνητρα⁴. Η παραπάνω ερμηνευτική επιλογή αιτιολογείται από το γεγονός, όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή, ότι ο ρεπουμπλικανισμός, ως θεωρία, αντιτάσσεται στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, η οποία δίνει έμφαση στην ορθολογική συμπεριφορά των ατόμων ως μοντέλου λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Σε κάθε περίπτωση, η βασική ιδέα του ρεπουμπλικανικού κράτους είναι η ακόλουθη: Να μην αρκείται στην διασφάλιση της νομικής βάσης των αρνητικών ελευθεριών, περιοριζόμενο κατά συνέπεια στην εξάλειψη των εμποδίων, αλλά η πραγμάτωση των νομικών προϋποθέσεων που απαιτούνται για την αποτελεσματική άσκηση των θετικών ελευθεριών, μέσω της δημιουργίας των κατάλληλων προς τούτο θεσμών⁵. Όπως επισημαίνει ο Lovett: *«Η τυπική ρεπουμπλικανική λύση [στο πρόβλημα της αυθαίρετης εξουσίας] είναι η ενισχυμένη δημοκρατία. [...] Σε γενικές γραμμές, το σκεπτικό είναι ότι σωστά σχεδιασμένοι δημοκρατικοί θεσμοί θα πρέπει να δίνουν στους πολίτες την ουσιαστική ευκαιρία να προσβάλουν τις αποφάσεις των εκπροσώπων τους. Η δυνατότητα της προσβολής θα καθιστά τους ασκούντες διακριτική εξουσία κρατικούς παράγοντες υπόλογους σε μια δημόσια κατανόηση των στόχων ή των σκοπών που πρέπει*

³ Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, «Η πρόκληση του ρεπουμπλικανισμού», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 15.

⁴ Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), *Το Πολιτικό Σύστημα σε κρίσιμη καμπή. Οι θεσμικές συνθήκες και το Σύνταγμα*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 38.

⁵ Ζ.Μ. Φερύ, (2006), *Το Ζήτημα του Ευρωπαϊκού Κράτους*, πρόλογος Α. Μανιτάκης, μετάφραση Ν. Ζαρταμόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 400.

να υπηρετούν και των μέσων που επιτρέπεται να μετέρχονται. Με αυτόν τον τρόπο η διακριτική εξουσία μπορεί να καταστεί μη αυθαίρετη, με την έννοια που προϋποθέτει η ασφαλής απόλαυση της ρεπουμπλικανικής ελευθερίας»⁶.

Η πολιτική ελευθερία συνεπώς συνδέεται με το αίτημα ενδυνάμωσης και επέκτασης του κράτους δικαίου και απαιτεί ένα ορθά διατεταγμένο θεσμικό πλαίσιο για τη δόμηση των σχέσεων εξουσίας μεταξύ προσώπων και ομάδων εντός της κοινότητας. Συνιστά επομένως συνάρτηση της ευρύτερης πολιτικής κουλτούρας και της θεσμικής αρχιτεκτονικής⁷. Μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μια γνήσια δημοκρατία ίσων πολιτών υπό το κράτος δικαίου, όταν κανένας πολίτης δεν είναι υποτελής άλλου, όταν με άλλα λόγια δεν υπάρχει η δυαδική σχέση κυρίου-υποτελούς⁸ και δεν αναπαράγεται η νοοτροπία της τυραννίας⁹.

Το σχήμα αυτό αποτυπώνει και τη θέση του ρεπουμπλικανισμού στη δυτική πολιτική παράδοση, ως πολιτικός στοχασμός και πολιτική πράξη που διαμορφώθηκε γύρω από τους άξονες περί ορισμένης έννοιας της ελευθερίας και μίας μορφής συνταγματικά οργανωμένης πολιτείας που ανταποκρίνεται σε ορισμένες αξίες¹⁰. Η ύπαρξη μόνο θεσμών και όχι αξιών δεν σταθεροποιούν την πολιτεία. Όπως αναφέρει και ο Pettit: «οι ρεπουμπλικανικοί νόμοι πρέπει να υποστηρίζονται από συνήθειες της πολιτικής αρετής και της καλής πολιτειότητας»¹¹, με την Maynor να υπερασπίζεται μία μορφή ρεπουμπλικανισμού η οποία: «δίνει έμφαση στην ανάγκη για κατάλληλα διαμορφωμένες ρεπουμπλικανικές θεσμικές διευθετήσεις και στην ανάγκη ύπαρξης ορισμένων ισχυρών αρετών -όπως είναι η πολιτειότητα και η πολιτική αρετή- στους πολίτες»¹².

⁶ F. Lovett, (2014), «Republicanism», Stanford Encyclopedia of Philosophy, επιμέλεια: E.N. Zalta, διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://plato.stanford.edu/entries/republicanism> (τελευταία πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2021).

⁷ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 261.

⁸ Λ. Μελά, (2018), ό.π., σελ. 39. Για μία αποτύπωση της θέσμησης των σχέσεων κατά τον Μεσαίωνα βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 262-268.

⁹ Κατά τον Τασόπουλο, η νοοτροπία της τυραννίας: «είναι η εξοικείωση του ανθρώπου και η αλλοίωση και προσαρμογή του χαρακτήρα, της σκέψης και της συμπεριφοράς του σε μια συγκεκριμένη δομή εξουσίας, όπου επικρατεί η ανισότητα μεταξύ ηγεμόνων και υποτελών». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 35.

¹⁰ Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), ό.π., σελ. 19.

¹¹ P. Pettit, (1997), ό.π., σελ. 245.

¹² J. Maynor, (2003), *Republicanism in the Modern World*, Polity Press, Cambridge, σελ. 60.

Το σχήμα επίσης αποτυπώνει κι ένα καθεστώς ισορροπίας στο εκκρεμές ανάμεσα στη νομική και την πολιτική πτυχή της κυριαρχίας¹³. Η δημιουργία συνθηκών εξάρτησης δύναται να επιτευχθεί ακόμη και σε καθεστώς πλήρους εξασφάλισης της νομικής κυριαρχίας, όπως επίσης και στην περίπτωση μεταβολισμού της από την πολιτική. Γι αυτό η ρεπουμπλικανική θεσμική αρχιτεκτονική μεριμνά ώστε να εξασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ τους, χωρίς η μία να κατισχύει της άλλης. Η παραπάνω μέριμνα αποτυπώνει σε επίπεδο συνταγματικής θεωρίας και τα βασικά αξιώματα του πολιτικού συνταγματισμού: όση μετατόπιση από το νομικό προς το πολιτικό κι αν πραγματοποιηθεί, πρέπει, αφενός, να διασφαλίζεται το ελάχιστο καθεστώς συμμόρφωσης στους νόμους που παράγει η αυτοκυβερνώμενη πολιτική κοινότητα. Αφετέρου, η μη συμπερίληψη συνθηκών υπερέκτασης της πολιτικής κυριαρχίας σε βάρος της νομικής, δύναται να δημιουργήσει ανισότητες ισχύος και καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων, μολονότι σε επίπεδο αρχών επικρατεί η «κυριαρχία του νόμου», θέση που ασπάζεται η κλασσική φιλελεύθερη παράδοση.

Συνεπώς, η ελευθερία του πολίτη προϋποθέτει την ύπαρξη ελεύθερων θεσμών, οι οποίοι δεν θα του εγγυώνται μόνο την αυτοπραγμάτωσή του, αλλά και τον προστατεύουν από κάθε είδους εξάρτηση που μπορεί να υποκρύπτεται τόσο στην ιδιωτική, όσο και στη δημόσια σφαίρα, οι οποίες μεταξύ τους δεν απορροφώνται, δεν συμπίπτουν και δεν ταυτίζονται¹⁴. Κατά αυτό τον τρόπο δικαιώνεται η θεμελιώδης παρατήρηση του κλασσικού ρεπουμπλικανισμού, την οποία ασπάζεται και η νέο-ρεπουμπλικανική, ότι ιδιωτικές και δημόσιες ελευθερίες συνδέονται. Η συρρίκνωση της ιδιωτικής ελευθερίας, λόγω συνθηκών εξάρτησης δεν επιτρέπει την πλήρη και αυτόνομη άσκηση δημόσιων ελευθεριών αλλά και η πραγμάτωση της ιδιωτικής ελευθερίας δεν είναι δυνατή υπό οποιουδήποτε πολιτικούς θεσμούς¹⁵. Συνεπώς αυτή η σύνδεση νομιμοποιεί και επιβάλλει την ταυτόχρονη πραγμάτευση αποφυγής του *dominium* και του *imperium* εκ μέρους του κράτους, ως δύο διακριτών, αλλά και ισοδύναμων πυλώνων της ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής.

Με αυτό το τρόπο η ρεπουμπλικανική θεσμική αρχιτεκτονική προσπαθεί να διανοίξει το στενό διάδρομο που διαβαίνει σήμερα η ελευθερία, προσπαθώντας να πετύχει ένα νέο σημείο ισορροπίας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, με όρους

¹³ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 114-116.

¹⁴ Γ.Ν. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 56.

¹⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 78.

συνεργασίας, όχι μόνο ανταγωνισμού, έτσι ώστε το κράτος να αποκτήσει μεγαλύτερη ικανότητα στο να παρέχει αυτά που χρειάζεται η κοινωνία και η κοινωνία να συνεχίσει να έχει την κινητικότητα εκείνη που χρειάζεται για να παρακολουθεί την παραπάνω ικανότητα.¹⁶ Ταυτόχρονα, προσπαθεί να μεταρρυθμίσει το κλασσικό ρεπουμπλικανικό μοντέλο και να δημιουργήσει συνθήκες διαλεκτικής συμβίωσης με το αντίστοιχο φιλελεύθερο¹⁷¹⁸. Η ρεπουμπλικανική θεσμική αρχιτεκτονική κινείται πάνω στους εξής άξονες: την δημοκρατική συμπερίληψη, τον συνεχή διάλογο και την αμοιβαία ισορροπία μεταξύ των επιμέρους θεσμών.

¹⁶ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 13.

¹⁷ Το οποίο σύμφωνα με την Παπαδοπούλου προτάσσει τη διαδικαστική δημοκρατία έναντι του κράτους δικαίου, όπου η πλειοψηφική αρχή και νομικός θετικισμός αποτυπώνουν ένα καθαρό ιδεότυπο λαϊκής κυριαρχίας, όπου η προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων προκύπτει από τις διαδικαστικού χαρακτήρα εγγυήσεις τους και όχι από το ουσιαστικό περιεχόμενό τους. Στον αντίποδα στο φιλελεύθερο μοντέλο: «το κράτος δικαίου προηγείται της (διαδικαστικής) δημοκρατίας και της αρχής της πλειοψηφίας, καθώς δημοκρατικές αποφάσεις μπορούν να ληφθούν μόνο στο πλαίσιο της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων και συνεπώς υπόκεινται σε εξωτερικό έλεγχο (δικαστήρια, ανεξάρτητες αρχές κ.λ.π.)». Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), Θεσμοί «Άμεσης Δημοκρατίας» στο Σύνταγμα, Συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 143-144.

¹⁸ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 143.

3.1. Για ένα σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού

Εμβαθύνοντας περισσότερο στη προσέγγιση του Pettit, εκείνη χωρίζεται άτυπα σε δύο κατευθύνσεις, από τη μια πλευρά στο ιδεώδες της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας και από την άλλη στην παρουσίαση του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου που θα εξασφαλίζει στους πολίτες να ζουν ελεύθεροι από κάθε δυνάστευση¹⁹.

Η ελευθερία ως μη κυριαρχία εξασφαλίζεται, όπως αναλύθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, σ' ένα κράτος, το οποίο αν μη τι άλλο προωθεί τον πολιτικό σκοπό της μη κυριαρχίας, αποτελώντας καινοτομία το ίδιο σε αντιπαράθεση με την φιλελεύθερη εκδοχή, που αντιμετωπίζει το κράτος ως ουδέτερο θεσμό²⁰. Διασφαλίζει ένα περιβάλλον «όσο το δυνατόν περισσότερο ελεύθερο ή μη περιοριστικό», όπου προβάλλονται «ελάχιστα φυσικά και κοινωνικά εμπόδια, καθώς και ελάχιστα εμπόδια που οφείλονται σε μη αυθαίρετους νόμους -εφόσον διασφαλίζεται ταυτόχρονα η επιθυμητή μείωση της κυριαρχίας»²¹.

Η παραπάνω πολιτική στόχευση δεν διατυπώνεται από τον Pettit με την πρόθεση να παρουσιάσει ένα κράτος εφάμιλλο του Ροσοκ. Αντίθετα, ο Pettit κάνει περισσότερο λόγο για ένα κράτος που βρίσκεται σε ετοιμότητα να ασκήσει παρεμβατικό ρόλο, ώστε να μειώσει κάθε ενδεχόμενη έξαρση κυριαρχίας, μέσω ενός πλέγματος προστατευτικών, ρυθμιστικών και ενισχυτικών θεσμών²².

Εντούτοις, και ο ίδιος ο Pettit αναγνωρίζει τον κίνδυνο το ίδιο το κράτος να αποβεί πηγή εξάρτησης, όταν λέει χαρακτηριστικά: «Όταν οι ρεπουμπλικάνοι προσβλέπουν με αισιοδοξία στη δυνατότητα του κράτους να περιστέλλει τα ηγεμονικά σύνδρομα του ιδιωτικού *dominium*, οφείλουν να παραμένουν σε εγρήγορση ενάντια στον κίνδυνο να δώσουν στο κράτος ενός είδους άδεια που μπορεί να οδηγήσει σε ηγεμονικές εκφράσεις του δημοσίου *imperium*»²³.

¹⁹ Όπου ο Pettit αναφέρει χαρ/κα: “they are questions about how best to make institutions serve the cause of people’s freedom as nondomination”. Βλ. Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 240.

²⁰ Ως «ουδέτερο» νοείται, σύμφωνα με τον Kymlicka, το κράτος «που δεν δικαιολογεί τις πράξεις του στη βάση της εγγενούς ανωτερότητας ή κατωτερότητας των αντιλήψεων περί αγαθού βίου, και το οποίο δεν προσπαθεί σκοπίμως να επηρεάσει τις κρίσεις των ανθρώπων για την αξία των διαφόρων αντιλήψεων». Βλ. W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 329.

²¹ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 265.

²² P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 386 επ.

²³ “While they will look with optimism towards the possibility that the state may be able to reduce the dominating effects of private dominium, they will remain alert to the danger of giving the state the

Στο πρότυπο που παρουσιάζει ο Pettit, το κράτος διαθέτει διακριτές λειτουργίες, οι οποίες περιγράφονται από τον Pettit με ακρίβεια. Το ρεπουμπλικανικό κράτος οφείλει για τον Pettit να εξασφαλίζει²⁴:

A) Εξωτερική άμυνα

B) Εσωτερική ασφάλεια των πολιτών²⁵

Γ) Προσωπική ανεξαρτησία των πολιτών²⁶

Δ) Οικονομική ευημερία²⁷

E) Προώθηση του κοινωνικού κράτους²⁸

Με την πλαισίωση του ιδεώδους της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας με τις προτάσεις θεσμικού σχεδιασμού του ρεπουμπλικανικού κράτους, ο Pettit δείχνει να μην επιδιώκει τη διατύπωση μιας ιδανικής θεωρίας, αλλά μιας «θεωρίας που μας διδάσκει πώς να προωθήσουμε τους στόχους μας στον σημερινό ατελή κόσμο»²⁹.

Ο Pettit φαίνεται να θέτει ως στόχο την βελτίωση των υπαρχόντων θεσμών και την άμβλυνση των φαινομένων συγκέντρωσης ισχύος και πολιτικής διαφθοράς, όχι μόνο μέσω κρατικών πρωτοβουλιών, αλλά και μέσω του μοντέλου της «αμφισβητιακής δημοκρατίας», όπου η ιδέα της αμφισβήτησης πραγματώνεται στο ιδανικό της

sort of licence that would introduce a dominating form of public imperium". Βλ. Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 150.

²⁴ Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 150-167.

²⁵ Που προϋποθέτει ένα αποτελεσματικό σύστημα ποινικής δικαιοσύνης, το οποίο οφείλει να αποτρέπει τους άλλους από παρεμβάσεις στο άτομο και να γνωστοποιεί στους άλλους ότι το άτομο απολαμβάνει καθεστώς προστασίας: αν συλληφθούν να επιχειρούν επέμβαση, θα παρεμποδιστούν και θα διωχθούν, και αν συλληφθούν και καταδικαστούν, θα εξαναγκαστούν να επανορθώσουν την προσβολή, θα εξαναγκαστούν σε αποζημίωση. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 386.

²⁶ Μέσω ενός μη βολονταριστικού νομικού καθεστώτος, που δεν τροποποιείται κατά βούληση από την εκάστοτε πλειοψηφία, το οποίο διέπεται από γενικότητα, διαφάνεια, μη αναδρομικότητα και συνεκτικότητα, περιορισμοί που καθιστούν δυσκολότερο για οποιοδήποτε άτομο ή ομάδα να θέσουν αυτό το νομικό καθεστώς υπό την κυριαρχία τους. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π. σελ. 386.

²⁷ Που συνοδεύεται από έναν αποτελεσματικό μηχανισμό εξισορρόπησης ισχύος εκείνων που βρίσκονται σε προνομιούχες θέσεις έναντι υπαλλήλων, πελατών ή μετόχων μέσω ενός πλέγματος ρυθμίσεων κατά της άδικης απόλυσης, της παιδικής εργασίας και των επικίνδυνων συνθηκών εργασίας, καθώς και του μονοπωλίου της εξουσίας και της παραπλανητικής πληροφόρησης, της εκμετάλλευσης εμπιστευτικών πληροφοριών και των ανεπαρκών λογιστικών. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 387-388.

²⁸ Μέσω θεσμών που στόχο έχουν την ενίσχυση των ανίσχυρων έναντι των ισχυρών, όπως η καθολική εκπαίδευση και η καθολική πρόσβαση σε σημαντικές υπηρεσίες, όπως η μεταφορά και η επικοινωνία, η κοινωνική ασφάλεια, η ιατρική φροντίδα, η ασφάλεια ατυχημάτων και η νομική αρωγή. Βλ. P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 388-389.

²⁹ "The sort of theory that would tell us how best to advance our goals in the actual, imperfect World". Βλ. και Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 240.

διαβουλευτικής δημοκρατίας, θεωρούμενης ως «ορθολογικής δημοκρατίας³⁰». Με αυτό τον τρόπο, πέρα της επαγρύπνησης του κράτους, απαιτείται ταυτόχρονα σύμφωνα με τον Pettit και η επαγρύπνηση των πολιτών, «έτσι ώστε να αποτραπεί το ενδεχόμενο κατάληψης του κράτους από μια παράταξη που θα επεδίωκε την πρόωθηση των δικών της σκοπών, καθώς και την ενεργό συμμετοχή τους στην πολιτική. Εξ ου και η γνωστή έμφαση των ρεπουμπλικάνων στην αρετή των πολιτών και την πολιτική συμμετοχή³¹.

Η δημοκρατική πολιτική του Pettit επομένως λειτουργεί βάσει διαρκών και εκτεταμένων θεσμικών ελέγχων για την αποφυγή ή τον περιορισμό της αυθαιρεσίας από όπου κι αν προέρχεται, κυρίως, όμως από το κράτος, αποστολή του οποίου είναι να επιδιώκει τη *res publica* των κοινώς αναγνωρίσιμων συμφερόντων των πολιτών και τίποτε άλλο –να προστατεύει την ελευθερία τους και από τη δυνητική απειλή της κυριαρχίας, χωρίς να υποκύπτει στον πειρασμό άσκησής της³².

Σε μια ρεπουμπλικανική πολιτεία δεν νοείται η άσκηση δεσποτικών μορφών εξουσίας επί του ελεύθερου, όπως επιτάσσει η ύπαρξή της, λαού, αφού η ελευθερία των μελών του συνυφαίνεται με την ελευθερία του όλου³³. Εντούτοις απαιτείται ποικιλία μέτρων για να αντιμετωπιστούν οι συνθήκες που διαμορφώνουν συνθήκες εξάρτησης και μια θεσμική διάσταση αφορά την εστίαση των διαδικαστικών προβλέψεων με τέτοιο τρόπο, ώστε οι πολίτες να μην υπόκεινται σε καταστάσεις εξάρτησης από τους θεσμούς πολιτικής διαμεσολάβησης. Οι θεσμοί αυτοί, ως απαραίτητα χαρακτηριστικά μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτείας, πρέπει να υπόκεινται σε ρυθμιστικά πλαίσια που αποτρέπουν το ενδεχόμενο εμφάνισης ενός «δεσποτικού Λεβιάθαν», ο οποίος δεν παρέχει εκείνα τα μέσα στην κοινωνία και στους κανονικούς ανθρώπους για να αρθρώσουν μία λέξη για το πώς ασκείται η εξουσία πάνω τους³⁴.

Οι θεσμοί, οι οποίοι ανταποκρίνονται στα νεό-ρεπουμπλικανικά ιδεώδη, ενσωματώνουν τις βασικές συνταγματικές δομές και εγγυήσεις του φιλελεύθερου

³⁰ Η οποία μπορεί να ιδωθεί και ως μια θεσμοθετημένη δυνατότητα άρσης εκ μέρους των πολιτών της συναίνεσης σε οποιαδήποτε κρατική απόφαση που παραβιάζει τη συμφωνημένη νομοθεσία, ως άσκηση της δυνατότητας της αμφισβήτησης και κριτικής όλων των κυβερνητικών αποφάσεων που δεν συνάδουν με το πνεύμα και το γράμμα του ρεπουμπλικανικού τύπου πολιτευμάτων. Βλ. και Β. Καλδής, (2016), ό.π., σελ. 452.

³¹ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 268-269.

³² Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2010^α), ό.π., σελ. 106.

³³ Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2010^α), ό.π., σελ. 29.

³⁴ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 38.

κράτους δικαίου, αλλά παράλληλα επιχειρούν να διευρύνουν τα πεδία της πολιτικότητας πάνω σε τρεις άξονες:

- Πρώτον, εστιάζονται στην ανάπτυξη ενός διαβουλευτικού περιβάλλοντος ευρύτερου από το κοινοβούλιο μέσα από το οποίο θα διαμορφώνονται οι απόψεις για τους νόμους και τις θεσμικές ρυθμίσεις. Το ζητούμενο εν προκειμένω δεν είναι ο συναινετικός σχεδιασμός των νόμων, αλλά η ανάπτυξη ενός συμμετοχικού πολιτικού περιβάλλοντος μέσα από το οποίο θα επιλέγονται οι νόμοι.
- Δεύτερον, ευνοούν την ευρεία αποκέντρωση της δημόσιας εξουσίας, ενθαρρύνοντας επομένως τις ομοσπονδιακές λύσεις. Και
- Τρίτον, ευνοούν την εγγύηση των ελέγχων απέναντι στην πλειοψηφία, ενώ παράλληλα ενθαρρύνουν και την εισαγωγή μηχανισμών θεσμοποιημένης αμφισβήτησης των νόμων από τους πολίτες³⁵.

Με όρους Pettit, στόχος των δημοκρατικών θεσμών είναι η πραγμάτωση του ιδεώδους της μη κυριαρχίας. Όσον αφορά ειδικότερα το κράτος, ο Pettit ως γενική αρχή ισχυρίζεται ότι *«το ζητούμενο είναι η διαρρύθμιση των πραγμάτων έτσι ώστε να ελαχιστοποιηθεί η αυθαιρεσία του καταναγκαστικού κρατικού μηχανισμού³⁶»*. Από την πλευρά του ο Skinner σημειώνει ότι: *«Το κράτος έχει καθήκον όχι απλώς να απελευθερώνει τους πολίτες από τέτοιου είδους προσωπική εκμετάλλευση και εξάρτηση, αλλά να αποτρέπει τους δικούς του φορείς, ενδυνάμενους τη μικρή σύντομη εξουσία τους, από το να συμπεριφέρονται αυθαίρετα στην πορεία επιβολής των κανόνων που κυβερνούν τον κοινό μας βίο³⁷»*.

Επομένως, στο «σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού», το οποίο ο Pettit χαρακτηρίζει ως «συνταγματική πρόκληση» του ιδεώδους της μη κυριαρχίας³⁸, τίθεται το ερώτημα ποια μορφή πρέπει να έχει το κράτος που να την διασφαλίζει και ποιες πολιτικές να προωθεί. Η ρεπουμπλικανική παράδοση προικίζει την ιστορία των ιδεών με δύο κατευθυντήριες αρχές: πρώτη, μια συνταγματική-δημοκρατική αρχή, που θα

³⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 81-82.

³⁶ *“The question is how things can be arranged so that the presence of arbitrary will in the apparatus of state coercion is minimized”*. Βλ. Pettit, P., (1997), ό.π., σελ. 171.

³⁷ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 119.

³⁸ Όπως αναφέρει ο Pettit: *«Βάζοντας στο στόχαστρό του την αυθαίρετη παρέμβαση και μόνο, το ιδεώδες της μη κυριαρχίας μας θέτει τη συνταγματική πρόκληση να σχεδιάσουμε μια πολιτεία που διαθέτει καταναγκαστικές και συναφείς εξουσίες, αλλά υπόκεινται σε περιορισμούς έτσι ώστε να αποφεύονται οι αυθαιρεσίες στη χρήση των παρεμβατικών εξουσιών της πολιτείας»* Βλ. και P.Pettit., (2007), ό.π., σελ. 257.

επηρεάσει έτσι την αρχιτεκτονική του κράτους ώστε ο σχεδιασμός της να διασφαλίσει ότι η δημόσια εξουσία δεν θα είναι κυριαρχική³⁹, δεν θα ασκεί δηλαδή το *imperium*. Και δεύτερη, ότι το κράτος θα ακολουθήσει μια πολιτική που θα μειώνει την κυριαρχία που μπορεί να ασκείται στις σχέσεις των ιδιωτών, το *dominium*. Γι αυτό και το δημοκρατικό σύνταγμα πρέπει να εγγυάται την αυτονομία των πολιτών και την άσκηση της διακυβέρνησης βάσει νόμων, που αντανακλούν τη βούληση των μελών της κοινότητας και κανενός άλλου⁴⁰.

Το κράτος σύμφωνα με τον Pettit πρέπει να παρεμβαίνει ώστε να διασφαλίζει τον πολίτη ενάντια στην ιδιωτική κυριαρχία και να οργανώνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζει εαυτόν από την δημόσια κυριαρχία⁴¹. Το σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού⁴² οφείλει να μεταφράσει αυτές τις αρχές σε συγκεκριμένες μορφές σχεδιασμού πολιτικού ελέγχου της δημόσιας εξουσίας και σε συγκεκριμένες πολιτικές καθιέρωσης μιας κοινωνικής τάξης στην οποία οι φτωχότεροι πολίτες μπορούν να τυγχάνουν τον σεβασμό των συνανθρώπων τους, μη εκτιθέμενοι συνειδητά στην ιδιωτική εξουσία πάνω σε βασικές επιλογές της ανθρώπινης επιλογής⁴³.

Επομένως, μια ρεπουμπλικανική πολιτική φιλοσοφία/σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού, πρέπει να απαντήσει σε δύο ζητήματα:

Πρώτον, ο καθορισμός των ορίων που θα πρέπει να επιβληθούν στο κράτος, με άλλα λόγια τι είναι εκείνο που κάνει ελεύθερο ένα κράτος ή μια πολιτεία. Από ρεπουμπλικανική σκοπιά η μόνη λύση είναι η κατοχύρωση στο μέτρο του δυνατού της μη αυθαίρετης λειτουργίας του κράτους⁴⁴. Ένα κράτος σύμφωνα με τον Pettit δεν αυθαιρετεί στο βαθμό κατά τον οποίο είναι αναγκασμένο να ακολουθεί τα κοινά αναγνωρίσιμα συμφέροντα των πολιτών –και μόνο τα κοινά αναγνωρίσιμα

³⁹ Κατάσταση στην οποία οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης δεν ελέγχονται από τους πολίτες ή ο κάθε πολίτης δεν έχει ίσο μερίδιο σ' αυτού του είδους τον έλεγχο. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 59.

⁴⁰ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 26.

⁴¹ Για τον Pettit, μια κυβέρνηση είναι μη κυριαρχική, όταν είναι υποκείμενη στον αποτελεσματικό και στον εξίσου διαμερισμένο έλεγχο του λαού ή της πολιτεότητας. Βλ. J.L. Marti., P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 59.

⁴² Ο ρεπουμπλικανισμός είναι πολιτειακός και όχι κρατικός, διότι στον όρο «πολιτεία» συνυπάρχουν υπό τη μορφή θεσμικής και πολιτικής ενότητας τόσο η κοινωνία (αρχή του *dominium*), όσο και η κρατική εξουσία (αρχή του *imperium*). Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, (2007β), *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 20.

⁴³ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 52-53.

⁴⁴ Λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη ορισμένες φυσικές και ιστορικές αναγκαιότητες («αναπόφευκτες όπως η βαρύτητα» τις χαρακτηρίζει ο Pettit), οι οποίες έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι οι άνθρωποι γεννήθηκαν σε μια εξελισσόμενη κοινωνία, όπου ο κόσμος είναι έτσι διαμορφωμένος ώστε να μην μπορούμε να ζήσουμε εκτός κοινωνίας, η οποία είναι υποχρεωμένη να οργανώσει τις υποθέσεις της κεντρικά και εξαναγκαστικά. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 58.

συμφέροντα των πολιτών⁴⁵. Αυτά τα κοινά συμφέροντα⁴⁶, τα οποία προκύπτουν μέσα από διαβουλευτικές διαδικασίες στη δημόσια σφαίρα που τα διασφαλίζουν και μπορούν να υποστηριχθούν δημόσια υπό τη μορφή έλλογου αιτήματος χωρίς χρήση μορφών εξαναγκασμού⁴⁷, το κράτος υποστηρίζει ο Pettit ότι θα υποχρεωθεί να ακολουθήσει με την εγκαθίδρυση ενός πολιτεύματος εκλογικής δημοκρατίας και με την ταυτόχρονη εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, παραδεχόμενος ότι το ιδεώδες της πολιτικής ελευθερίας συνδέεται άρρηκτα με το ιδεώδες της δημοκρατίας⁴⁸.

Δεύτερον, στο πώς οικοδομείται ένα ρεπουμπλικανικού κράτους κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η ενίσχυση πρόσβασης στα δικαιώματα των πολιτών, τόσο σε θεσμικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών. Σε θεσμικό επίπεδο, αυτό επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση ενός ρεπουμπλικανικού προτύπου κράτους πρόνοιας, το οποίο εγγυάται την χειραφέτηση του πολίτη από την εξάρτηση που προκαλούν η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Σε κοινωνικό επίπεδο, αυτό επιτυγχάνεται με την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, όπου κοινωνικά κινήματα, οργανώσεις και συλλογικότητες διατυπώνουν αιτήματα και διεκδικούν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

⁴⁵ Αναγνωρίσιμα είναι τα συμφέροντα που είναι γνωστά ή ότι μπορούν να γίνουν γνωστά χωρίς μεγάλη προσπάθεια, ενώ κοινά είναι τα συμφέροντα ενός πληθυσμού μόνο αν η συλλογική παροχή ενός αγαθού στηρίζεται σε συνεργατικώς αποδεκτά κριτήρια,, δηλαδή κριτήρια που θα μπορούσε κάποιος να προβάλλει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία σ' έναν διάλογο γύρω από τις συλλογικές ή τις κοινές παροχές, υποστηρίζοντας ότι αποτελούν σημαντικά ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Από την πλευρά του ο Παιονίδης ορίζει τους όρους «κοινά» και «αναγνωρίσιμα» ως εξής: «*Με τον όρο κοινά [ο Pettit] δεν εννοεί τα ομοειδή ιδιωτικά συμφέροντα που μπορεί να συμβεί να έχουν οι πολίτες, αλλά αγαθά και διαδικασίες που μπορεί να παρασχεθούν ή να εφαρμοσθούν συλλογικά προς στήριξη συνεργατικών προσπαθειών που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας. Όσον αφορά τον προσδιορισμό αναγνωρίσιμα, αυτός προστίθεται για να υποδηλωθούν τα συμφέροντα που οι ίδιοι οι πολίτες αναγνωρίζουν να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ετεροκαθορισμού τους*». Βλ. Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 288-292. και Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 49-50.

⁴⁶ Που ο Pettit τα οριοθετεί ως αυτό που πρέπει να γίνει στο όνομα του λαού σαν σύνολο, σ' αντίθεση με τα ιδιωτικά ή επιμέρους συμφέροντα που μπορεί να προωθεί ή να εξυπηρετεί μια ορισμένη ομάδα. Με άλλα λόγια και σύμφωνα με την ρεπουμπλικανική παράδοση, μια κυβέρνηση πρέπει να κατευθύνεται προς την εξυπηρέτηση του «κοινού αγαθού». Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 61-62.

⁴⁷ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 262-263.

⁴⁸ Pettit, P., (2007), ό.π., σελ. 284. Για τον Pettit πρέπει να υπάρχουν δημοκρατικοί θεσμοί οι οποίοι, α) να επιτρέπουν την αναζήτηση και την έγκριση πολιτικών που αποβλέπουν στην προαγωγή των κοινών αναγνωρίσιμων συμφερόντων (συντακτική διάσταση ελέγχου) και β) να επιτρέπουν τον έλεγχο των παραγόντων που επηρεάζουν την υλοποίηση των πολιτικών προκειμένου να εξαλειφθούν όσες πολιτικές δεν ανταποκρίνονται στα κοινά συμφέροντα (εκδοτική διάσταση ελέγχου). Βλ. και P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 293.

Ο Pettit επιλέγει να απαντήσει κατά προτεραιότητα στο πώς η κοινωνική τάξη μπορεί να διασφαλίσει τους πολίτες απέναντι στην ιδιωτική εξουσία και ύστερα στο πώς η πολιτειακή τάξη μπορεί να εξασφαλίσει την μη αυθαίρετη άσκηση δημόσιας εξουσίας εκ μέρους του κράτους⁴⁹, προς την κατεύθυνση εμπέδωσης της πολιτικής υπευθυνότητας⁵⁰. Τέλος, οι αναπτύξεις του Pettit συμπληρώνονται και από εκείνες του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας, ως ικανή και αναγκαία συνθήκη ολιστικής θέασης και συμπεριληπτικής προσέγγισης της προτεινόμενης ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής.

⁴⁹ Ο Pettit υποστηρίζει ότι η «δικαιοσύνη» διέπει τις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών και η «νομιμότητα» τις σχέσεις των πολιτών με το κράτος. Επομένως ο Pettit προσπαθεί να συγκεράσει μια θεωρία περί κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικής νομιμοποίησης, οικοδομώντας ένα μοντέλο που θα υπηρετείται απ' αυτές τις ρεπουμπλικανικές ιδέες, προφυλάσσοντας τον πολίτη τόσο από την ιδιωτική εξουσία, όσο και από τη δημόσια. Βλ. και Pettit, P., (2012), ό.π., σελ. 24-25. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Habermas, βλ. J. Habermas, (2003), ό.π., σελ. 160.

⁵⁰ Η οποία γίνεται κατανοητή με αναφορά σε τρία πεδία: α) την δημοκρατική λογοδοσία έναντι των πολιτών, β) την ηθική πολιτική ακεραιότητα έναντι των πολιτικών αρχών του υποκειμένου και γ) την υποχρέωση απέναντι σε ορισμένες υπερβατικά νοούμενες συλλογικότητες, όπως π.χ. «πατρίδα», «Ευρώπη» κλπ. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 264.

3.2. Η διαφύλαξη από το «dominium»

Το κράτος πρέπει να συμπεριφέρεται στους πολίτες ως ίσους και επιπλέον οι πολίτες πρέπει να είναι πρόθυμοι να ζήσουν μεταξύ τους με ίσους όρους. Το κράτος απαιτείται να συμπεριφέρεται στους πολίτες καλά, προωθώντας κατάλληλους στόχους και καθώς το κάνει να τους συμπεριφέρεται ως ίσους. Ενώ υπάρχουν διαφορετικές θεωρίες δικαιοσύνης αναφορικά με το ποιους στόχους μπορεί να προωθή το κράτος, ο Pettit κάνει λόγο για μια ρεπουμπλικανική θεωρία της δικαιοσύνης, η οποία προωθεί την ελευθερία ως μη κυριαρχία, στην βάση της εξίσου μέριμνας για τον κάθε πολίτη, υλοποιώντας και το κλασικό ιδεώδες της ρεπουμπλικανικής παράδοσης, αυτό του ελεύθερου πολίτη.

Το παραπάνω ιδεώδες προτείνει ότι θα εξασφαλίζονται στον κάθε πολίτη οι πόροι και οι προφυλάξεις κατά την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών, στην βάση δημοσίων κανόνων, καθώς και στην βάση του «τεστ του ματιού» («eyeball test»), δηλαδή την απουσία δειλίας, όπου ο καθένας μπορεί να κοιτάξει τον άλλο στα μάτια⁵¹, χωρίς φόβο, στιγματισμό⁵² ή κάποια διαφορά, με την κοινωνική δικαιοσύνη⁵³ να απαιτεί για κάθε πολίτη να απολαμβάνει αυτό ακριβώς το status του ελεύθερου πολίτη, υποκειμενικά και αντικειμενικά⁵⁴. Το «τεστ του ματιού» μπορεί να θεωρηθεί ευρετικό του βαθμού του πώς ένα σύστημα διασφαλίζει τη δημόσια ή επίσημη⁵⁵ ισότητα και το συμπληρωματικό τεστ της «σκληρής τύχης» ένδειξη της ουδετερότητάς του και της αμεροληψίας του⁵⁶.

Για την πραγμάτωση της ρεπουμπλικανικής έννοιας της δικαιοσύνης απαιτείται μια πλούσια υποδομή σε επίπεδο κοινωνικής τάξης, η οποία θα εξασφαλίζει τους

⁵¹ D. Acemoglu, J. A. Robinson, (2019), ό.π., σελ. 22.

⁵² Όπως σημειώνει η Σπανού: «Γενικότερα το ζήτημα του στιγματισμού προκύπτει από την εισαγωγή της διάκρισης μεταξύ αυτών που μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες τους με ίδια μέσα και εκείνους που δεν μπορούν παρά να υπαχθούν στην κοινωνική βοήθεια. Η διάκριση αυτή συνοδεύεται από αρνητική αντίληψη των τελευταίων». Βλ. Κ. Σπανού, (2005), Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 192.

⁵³ Κοινωνική δικαιοσύνη που επιτυγχάνεται όχι αποκλειστικά με όρους κοινωνικής ισότητας, που συνεπάγεται η ανακατανομή πλούτου για την καταπολέμηση της φτώχειας, αλλά και με όρους κοινωνικής συμπερίληψης, που συνδέεται με τις προσπάθειες καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, μέσω της αύξησης των ευκαιριών στη ζωή, την βελτίωση στη μόρφωση και τις δεξιότητες και την διεύρυνση της πρόσβασης στην εργασία. Βλ. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 361.

⁵⁴ Pettit, P., (2012), ό.π., σελ. 123-125.

⁵⁵ Την οποία ορίζει ο Heywood ως: «Ισότητα που βασίζεται στη θέση των ανθρώπων στην κοινωνία, ιδιαίτερα τα νομικά και πολιτικά τους δικαιώματα». Βλ. A. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 230.

⁵⁶ R. Bellamy, (2019), “The republican core of the case for judicial review: A reply to Tom Hickey. Why political constitutionalism requires equality of power and weak review”, International Journal of Constitutional Law, Volume 17, Issue 1, σελ. 321.

πολίτες σε μια σειρά από κοινωνικά, νομικά και υγειονομικά μέτωπα, φέρνοντας μια ισορροπία σε σχέσεις που φαντάζουν στο εσωτερικό τους ασύμμετρες⁵⁷.

Ο Pettit προτείνει τέσσερα βασικά είδη πρωτοβουλιών που απαιτούνται, με ρεπουμπλικανικούς όρους, για την προφύλαξη έναντι της ιδιωτικής εξουσίας⁵⁸:

1) Η εδραίωση της υποδομής της μη κυριαρχίας, παρέχοντας όσο το δυνατόν μια ανθεκτική οικονομία, ένα αξιόπιστο κράτος δικαίου, ένα σύστημα γνώσης χωρίς αποκλεισμούς, ένα κραταιό σύστημα υγείας κι ένα βιώσιμο περιβάλλον.

2) Η ελευθερία ως μη κυριαρχία απαιτεί ένα κράτος που ενδυναμώνει τους χαρακτηριστικά ευάλωτους, παρέχοντας τους πόρους για τις βασικές τους λειτουργίες.

3) Η παροχή προστασίας για τον λαό γενικότερα, έναντι εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών και

4) Η θεσμοθέτηση ισχυρών φορέων και υπηρεσιών που, ανεξάρτητα των άλλων μέτρων που λαμβάνονται, που θα καταφέρουν να ασκήσουν έναν εξωτερικό έλεγχο πάνω στους κανονικούς πολίτες.

Πάνω σ' αυτές τις τέσσερις πρωτοβουλίες, ο Pettit κάνει ταυτόχρονα και τρεις επισημάνσεις⁵⁹:

1^η) Πρέπει το κράτος να παρέχει ένα πλέγμα δικαιωμάτων, εξουσιών και επιλογών στους ευάλωτους, με άλλα λόγια σε εκείνους που υπόκεινται καθημερινά σε σχέσεις εξουσίας, επί παραδείγματι στο εργασιακό περιβάλλον ή οι συζυγικές σχέσεις, όπως είναι η έννομη προστασία, η συλλογική δράση και η εγγύηση από το κράτος παροχής εναλλακτικών επιλογών σε εργάτες και γυναίκες⁶⁰.

⁵⁷ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 126 επ.

⁵⁸ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 54.

⁵⁹ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 55-56.

⁶⁰ Οι παραπάνω εξουσιαστικές σχέσεις βιώνονται από υποκείμενα. Γυναίκες και άνδρες, νέοι και ηλικιωμένοι, από υψηλά και χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Και βιώνονται κατά διαφορετικό τρόπο που οι διαφορετικές αυτές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία διαπλέκονται μεταξύ τους κατά πολύπλοκο τρόπο και έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση διαφορετικής συνολικής κοσμοαντίληψης και διαφορετικής πολιτικής συμπεριφοράς στα υποκείμενα. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 28.

2^η) Η φιλοσοφία δεν επαρκεί με τις αφηρημένες αρχές για την κατάθεση προτάσεων για το τι πρέπει να γίνει, αλλά απαιτείται και η πρακτική εμπειρία από την επίδραση μιας σειράς πολιτικών και

3^η) Πολιτικές που προφυλάσσουν έναντι της ιδιωτικής εξουσίας δεν πρέπει να λαμβάνονται μόνο σε εθνικό, αλλά και σε διεθνές επίπεδο⁶¹.

Οι παραπάνω προτάσεις διαφύλαξης των πολιτών από το “dominium” είχε την ευκαιρία να τις εξετάσει ο Pettit σε μια προκατακτική αξιολόγηση-έκθεση -κατόπιν πρόσκλησης του σοσιαλιστή πρώην Ισπανού Πρωθυπουργού Jose Luiz Zapatero- της πρώτης του πρωθυπουργικής του θητείας (2004-2007), όπου σ’ αυτή την έκθεση ο Pettit προσπαθεί να διερευνήσει το κατά πόσο η ρεπουμπλικανική παράδοση και οι αρχές που την διέπουν, κατάφεραν να διαμορφώσουν την λειτουργία και την αρχιτεκτονική της κυβέρνησης του σοσιαλιστή πρωθυπουργού, μέσω της υλοποίησης ή μη διαφόρων θεσμικών πρωτοβουλιών. Ο Pettit πράγματι συνέταξε το 2008 αυτή την έκθεση, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, παρόλο που απομένουν πολλά να γίνουν, η κυβέρνηση Θαπατέρο υπήρξε πιστή στις ρεπουμπλικανικές αρχές και με διάφορα μέτρα και πρωτοβουλίες που έλαβε, συνέβαλε στον περιορισμό της έλλειψης ελευθερίας που γεννά η ιδιωτική και η δημόσια κυριαρχία⁶².

Αυτή η σύντομη παράθεση δεν χρησιμεύει μόνο για λόγους εμπειρικούς, αλλά και διδακτικούς, από την οποία μπορούν να αντληθούν συμπεράσματα για το πώς μπορεί κι αν μπορεί να εφαρμοστεί μια ρεπουμπλικανική πολιτική στην πράξη. Έχοντας υπόψη και την πρόθεση του Pettit να αποδώσει ένα γενικό σχέδιασμα ρεπουμπλικανικού κράτους που εγγυάται την ελευθερία ως μη κυριαρχία, στην παρούσα ενότητα γίνεται μια συνοπτική παράθεση του πώς οι ρεπουμπλικανικές ιδέες υλοποιήθηκαν ως πρόγραμμα άσκησης κυβερνητικής πολιτικής.

Η αξιολόγηση του Pettit γίνεται προς δύο κατευθύνσεις: Από την μια εξετάζονται τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση Θαπατέρο για την προφύλαξη των πολιτών από την ιδιωτική κυριαρχία, το dominium· Από την άλλη εξετάζονται τα μέτρα

⁶¹ Η ελευθερία ως μη κυριαρχία κατοχυρώνεται σε διεθνές επίπεδο μέσω θεσμικών μηχανισμών, κοινού διεθνών συζητήσεων και μέσω μια διεθνούς έννομης τάξης που ρυθμίζει τις σχέσεις των κρατών, που εντοπίζει μη κυρίαρχα ψηφίσματα και που διασφαλίζει στους ανθρώπους που ζουν στα κράτη ότι δεν θα είναι υποκείμενο προσβολών ή επιθέσεων, κι όλα αυτά εντός ενός δικτύου διεθνών υπηρεσιών ικανή και περιορισμένη εξίσου από το διεθνές δίκαιο. Βλ. J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 57.

⁶² Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 51-52.

που ελήφθησαν ώστε το κράτος να προφυλάσσει τους πολίτες από τον ίδιο του τον εαυτό.

Σε επίπεδο προφύλαξης από το dominium, ο Pettit, αφού περιγράφει τις «προσόψεις» της προφύλαξης από την ιδιωτική κυριαρχία, προβαίνει στη συνέχεια στην παράθεση των πέντε πυλώνων μιας υποδομής μη κυριαρχίας, που απαρτίζεται:

- 1) από μια αναπτυσσόμενη οικονομία,
- 2) ένα αξιόπιστο κράτος δικαίου,
- 3) ένα σύστημα γνώσης χωρίς αποκλεισμούς,
- 4) ένα ισχυρό σύστημα υγείας και
- 5) ένα βιώσιμο περιβάλλον.

Υπό το φως των πέντε παραπάνω αξόνων πολιτικής, ο Pettit αξιολογεί την κυβέρνηση Θαπατέρο. Ακολουθεί επιγραμματική ανάπτυξη των επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν, προς την κατεύθυνση εφαρμογής των παραπάνω πέντε αξόνων και στη συνέχεια παραθέτει και τις ειδικότερες ενέργειες της κυβέρνησης Θαπατέρο προς την εμπέδωση των τεσσάρων πρωτοβουλιών που αναπτύχθηκαν στην εισαγωγή της ενότητας. Ειδικότερα⁶³:

Οικονομία:

Επί της αρχής, η οικονομία του κράτους είναι ζωτικής σημασίας για τους ρεπουμπλικάνους, μιας και η οικονομική δυσπραγία εκθέτει τους ανθρώπους στην κυριαρχία των λίγων. Ο Pettit αφού παραθέτει τα θετικά οικονομικά στοιχεία, που έχουν να κάνουν με τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, τη μείωση της ανεργίας, την αύξηση των θέσεων εργασίας και την μείωση του πληθωρισμού, στη συνέχεια επισημαίνει το χαμηλό επίπεδο έρευνας και ανάπτυξης και κατ' επέκταση της παραγωγικότητας. Έμμεσα ο Pettit αναγνωρίζει ότι η επίτευξη της ευημερίας σ' ένα ρεπουμπλικανικό κράτος περνά μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας και την προώθηση της καινοτομίας.

⁶³ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 75-85

Κράτος Δικαίου:

Φέρνοντας ως παράδειγμα το άρθρο 24 του Ισπανικού Συντάγματος, που αναγνωρίζει το θεμελιώδες δικαίωμα αποτελεσματικής προστασίας στα δικαστήρια κατά την άσκηση των δικαιωμάτων ή της εκπροσώπησης των νομίμων συμφερόντων του καθενός, ο Pettit το χαρακτηρίζει ως «αναγκαίο υπόβαθρο» του κράτους δικαίου, που κανείς δεν αποστερείται των νομικών του δικαιωμάτων αν δεν έχει τα οικονομικά μέσα, ο ίδιος επισημαίνει ως προβλήματα του ισπανικού δικαστικού συστήματος τη συμφόρηση και την καθυστέρηση στα δικαστήρια. Άρα ο ίδιος προτείνει όχι μόνο την αύξηση των δαπανών για την απονομή δικαιοσύνης, αλλά και την πρόσληψη περισσότερων δικαστών και επένδυση στις κτιριακές υποδομές, ώστε να επιταχυνθεί η διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων.

Εκπαιδευτικό σύστημα:

Ο Pettit επισημαίνει ως προβλήματα της ισπανικής εκπαίδευσης την υποχρηματοδότηση και την έξοδο χιλιάδων μαθητών από την δημόσια εκπαίδευση. Ωστόσο, για την ευρεία απόλαυση της μη κυριαρχίας, ο Pettit θεωρεί ως προϋπόθεση οι πολίτες να καταλάβουν και να πληροφορηθούν αναφορικά με την κοινωνία και τα δικαιώματά τους ως πολίτες, γεγονός που προϋποθέτει ένα υψηλού επιπέδου εκπαιδευτικό σύστημα. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση προς την κυβέρνηση είναι η εισαγωγή της αγωγής του πολίτη, στην οποία παιδιά και έφηβοι θα εισαχθούν σε ζητήματα διακυβέρνησης σε μια πλουραλιστική κοινωνία, σε διαφορετικές απόψεις επί διαφορετικών ζητημάτων και στα μέσα με τα οποία μπορούν να επιλυθούν σ' έναν δημοκρατικό διάλογο, χωρίς κοσμική επιθετικότητα ή θρησκευτική ορθότητα.

Σύστημα υγείας:

Η απόλαυση της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας περνά μέσα από τη διαθεσιμότητα ενός αξιοπρεπούς δημόσιου συστήματος υγείας και ιατρικής φροντίδας. Στηλιτεύοντας την έλλειψη των πρωτοβουλιών της κυβέρνησης Θαπατέρο στον χώρο της υγείας (πλην των ατόμων με ειδικές ανάγκες, όπου η κυβέρνηση πέρασε το «Νόμο της Εξάρτησης») επιδοκιμάζει το υψηλό προσδόκιμο ζωής των κατοίκων, με την βελτίωση της διατροφής, αλλά και τη θέσπιση νόμου περιορισμού της χρήσης του καπνίσματος.

Περιβάλλον:

Η Ισπανία αντιμετωπίζει προβλήματα κλιματικής αλλαγής, ειδικά μέσω σοβαρών περιόδων ξηρασίας και προβλήματα ενεργειακής εξάρτησης. Ο Pettit επιδοκιμάζει μια σειρά από ενέργειες της κυβέρνησης Θαπατέρο για την καταπολέμηση αυτών των προβλημάτων που είναι: α) η συμμόρφωση με τους όρους του Πρωτοκόλλου του Κιότο, β) οι επενδύσεις σε μονάδες αφαλάτωσης, ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα έλλειψης νερού, γ) η υπογραφή της Σύμβασης του Άαρχους, που παραχωρεί στους πολίτες τα λεγόμενα «περιβαλλοντικά δικαιώματα» και δ) οι επενδύσεις σε εναλλακτικές μορφές ενέργειας, όπως η αιολική

Ενδυνάμωση όσων βρίσκονται σε μειονεκτική θέση:

Ακόμη κι αν υπάρχει η υποδομή της μη κυριαρχίας και τα μέσα προστασίας των ατόμων, θα υπάρχουν πάντοτε ανίσχυροι, οι οποίοι θα εξαρτώνται από ισχυρούς, όπως για παράδειγμα οι γυναίκες από τους άνδρες, οι ανάπηροι από τους αρτιμελείς, οι εργαζόμενοι από τους εργοδότες κοκ και όσο η κυβέρνηση δεν κάνει κάτι για να καταπολεμήσει αυτές τις ανισότητες, ο ανίσχυρος δεν θα μπορεί να σταθεί επί ίσους όρους δίπλα στον ισχυρό. Προς την κατεύθυνση καταπολέμησης των διακρίσεων, η κυβέρνηση Θαπατέρο πήρε μια σειρά από νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως: α) Ο νόμος κατά της γενετικής βίας, που προστατεύει τις γυναίκες από την ενδοοικογενειακή βία, β) Ο νόμος περί γάμου ομοφυλοφίλων, που επιτρέπει σε άτομα του ίδιου φύλου να συνάψουν γάμο με επακριβώς ίδιους όρους όπως τα ετερόφυλα ζευγάρια, γ) Ο νόμος της εξάρτησης, που παρέχει βοήθεια στους ανάπηρους και σε εκείνους που τους παρέχουν βοήθεια, δ) Ο νόμος της ισότητας, όπου προβλέπει την εξίσωση ανδρών-γυναικών στον χώρο εργασίας και τον πολιτικό στίβο, υποχρεώνοντας αυτός ο νόμος τα πολιτικά κόμματα να περιλαμβάνουν στις εκλογικές τους λίστες τουλάχιστον 40% γυναίκες, και υποχρεώνοντας παράλληλα τις εταιρίες να παύσουν τις διακρίσεις σε περιπτώσεις αμοιβής, προαγωγών και προνομιών, ε) η αμνηστία που δόθηκε το 2005 από την κυβέρνηση σε 700.000 παράνομους εργάτες, προερχόμενους κυρίως από την Λατινική Αμερική και την Ανατολική Ευρώπη. Αυτό βοήθησε στον περιορισμό της εκμετάλλευσης και στην αύξηση εσόδων από την

φορολογία και τις ασφαλιστικές εισφορές και μια σειρά από άλλες πρωτοβουλίες στις συμβάσεις ορισμένου χρόνου και στην εύρεση στέγης.

Προστατεύοντας τους πολίτες:

Έχει να κάνει με την προστασία των πολιτών έναντι άμεσων και έμμεσων μορφών εγκλήματος, από τη στιγμή που το έγκλημα υποδηλώνει μια θέση κυριαρχίας έναντι των άλλων, όπως στις περιπτώσεις της παράνομης βίας, της κλοπής ή της απάτης, ακόμη και σε περιπτώσεις διαφθοράς. Ο ισπανικός δείκτης εγκληματικότητας είναι κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ο., ειδικά στην περίπτωση των ανθρωποκτονιών, αν και έχει πολύ υψηλό δείκτη φυλακισμένων στις φυλακές. Τα κύρια προβλήματα εγκληματικότητας εντοπίζονται από τον Pettit στα καρτέλ ναρκωτικών την διαφθορά και την τρομοκρατία. Η ισπανική κυβέρνηση έλαβε μέτρα για την οικονομική απάτη, καθώς και την δημιουργία ενός Κέντρου για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, ειδικά στον χώρο της αγοράς ακινήτων.

Περιορίζοντας τους δυνατούς:

Ο Pettit κάνει αναφορά περί «αθέμιτης επιρροής», ένα είδος επιρροής που δεν είναι δημόσια υπερασπίσιμο, ευρέως επικαλούμενη και αποδεκτή από την κοινωνία. Είναι εκείνο το είδος της επιρροής στο οποίο κόμματα και πολιτικοί σιωπηλά υποκύπτουν, όχι για ομολογήσιμους λόγους που έχουν να κάνουν με το δημόσιο συμφέρον, αλλά για λόγους ιδιοτελής ή στενού κομματικού συμφέροντος. Υπάρχουν πολλές μορφές «αθέμιτης επιρροής», όπως παράδειγμα στην χρηματοδότηση προεκλογικών εκστρατειών και το συνδεδεμένο lobbying με την κυβέρνηση. Στην Ισπανία, υπάρχουν περιορισμοί στο ύψος της χρηματοδότησης της προεκλογικής περιόδου, όπως και η κομματική πειθαρχία που το κοινοβουλευτικό σύστημα επιβάλλει. Ο Pettit επισημαίνει και μια διαφορά σε σχέση με τις Η.Π.Α. Στην Ισπανία, όπως και σε όλα τα κοινοβουλευτικά συστήματα, το κυβερνών κόμμα κυβερνά ενωμένο, όπου σ' αντίθεση με τις Η.Π.Α., είναι πολύ δύσκολο να ασκηθεί μεμονωμένο lobbying σε βουλευτές ή υπουργούς, με την ομάδα λόμπι να πρέπει να πείσει ένα ολόκληρο κόμμα ή μια ολόκληρη κυβέρνηση για να προωθήσει τις υποθέσεις του, κάτι που ο Pettit αξιολογεί θετικά. Ο Pettit επισημαίνει περιορισμένη αθέμιτη επιρροή μεγάλων εταιρειών στην κυβέρνηση (με μόνη εξαίρεση μια μείωση στους φορολογικούς συντελεστές), όχι όμως

και για την Εκκλησία, όπου δεν έχει επέλθει διαχωρισμός κράτους-εκκλησίας. Ο Pettit προτείνει τον χωρισμό κράτους-εκκλησίας, με χρηματοδότηση των αναγκών της Εκκλησίας από τους ίδιους τους πιστούς, μέσω της φορολογίας, με την Εκκλησία να είναι υποχρεωμένη να δημοσιεύει εκθέσεις των οικονομικών της, ενώ φαίνεται να υποστηρίζει και την αλλαγή του τρόπου διδασκαλίας των Θρησκευτικών στα σχολεία.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Θαπατέρο για την προφύλαξη των πολιτών απέναντι στην ιδιωτική εξουσία, μια υποδομή που προωθεί την ελευθερία ως μη κυριαρχία, πρέπει να έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Αύξηση παραγωγικότητας και καινοτομίας
- Κατοχύρωση του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, μέσω της πρόσληψης δικαστών και επιτάχυνση των διαδικασιών απονομής δικαιοσύνης
- Καθιέρωση του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στη δημόσια εκπαίδευση, άρση των αποκλεισμών
- Πρωτοβουλίες που ευνοούν την υγεία των πολιτών, όπως π.χ. η απαγόρευση του καπνίσματος
- Σεβασμός του περιβάλλοντος εκ μέρους της κυβέρνησης και προσχώρησης σε διεθνείς συμφωνίες
- Καταπολέμηση πάσης φύσεως ανισοτήτων υπέρ του ασθενέστερου μέρους
- Καταπολέμηση διαφθοράς, οργανωμένου εγκλήματος και τρομοκρατίας
- Απόσταση της κυβέρνησης από την αθέμιτη επιρροή lobbying, κατοχύρωση κανόνων στην προεκλογική εκστρατεία των κομμάτων
- Χωρισμός κράτους-εκκλησίας και χρηματοδότηση της Εκκλησίας από την φορολογία των πιστών

3.3. Η προφύλαξη από το imperium

Σε μια γενική θεώρηση, το κράτος που προάγει η ρεπουμπλικανική παράδοση είναι το κράτος του μικτού συστήματος διακυβέρνησης, απότοκος της Ρωμαϊκής Εποχής και της Αναγέννησης εντός του οποίου προβλέπεται ένας μεγάλος αριθμός ελεγκτικών σωμάτων, εκλεγμένων και μη, όπου το ένα ασκεί έλεγχο στο άλλο, στο πλαίσιο πάντα της διάκρισης των εξουσιών, με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον⁶⁴, έτσι ώστε η νομοθεσία ή η δημόσια πολιτική να είναι υποστηρίξιμη ευρύτερα στην κοινωνία, προκειμένου να μην ασκεί ανεξέλεγκτη εξουσία και επιρροή στις ζωές των ανθρώπων⁶⁵.

Σημεία επαφής με τη ρεπουμπλικανική παράδοση και προς την κατεύθυνση περιορισμού ή και ανάσχεσης του imperium, παρουσιάζει η θεωρία του πλουραλισμού⁶⁶, που αναπτύχθηκε μεταπολεμικά στις ΗΠΑ, με επιφανέστερο εκπρόσωπο τον Robert Dahl. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι κατά βάση όλα τα συμφέροντα μπορούν να εκφραστούν και να οργανωθούν και γι' αυτό, κατά κανόνα, είναι δυνατόν να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ όλων των συμφερόντων⁶⁷.

Πνευματικοί όροι αναφοράς του πλουραλισμού αποτελούν οι Schumpeter και Weber, αλλά καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση του πλουραλισμού είχαν οι αναπτύξεις του Madison στην αμερικανική δημοκρατική θεωρία και οι ωφελμιστικές αντιλήψεις για το αναπόφευκτο της ανταγωνιστικής επιδίωξης της ικανοποίησης των συμφερόντων⁶⁸. Οι πλουραλιστές, όπως ο Dahl, υποστήριζαν, εν αντιθέσει με τους

⁶⁴ Το δημόσιο συμφέρον εδώ εννοιολογείται υπό την έννοια του «κοινού αναγνωρίσιμου συμφέροντος», όπως περιγράφηκε ανωτέρω και σχετίζεται περισσότερο με τη ρουσσική αντίληψη περί δημοσίου συμφέροντος/γενικής βούλησης, η οποία προσεγγίζει το κοινό όχι ως σύνολο ατόμων, των οποίων τα συμφέροντα συμπίπτουν ή όχι, αλλά περισσότερο προσδιορίζει το κοινό ως μια συλλογική οντότητα που διαθέτει διακριτά κοινά συμφέροντα. Από την πλευρά της η Καλυβιώτου προσδιορίζει το δημόσιο συμφέρον ως «το ιδεώδες εκείνο που υπηρετεί το συλλογικό αγαθό, δηλαδή το αγαθό που υπερβαίνει τα ειδικότερα συμφέροντα των ομάδων ή των προσώπων και αναφέρεται στην ικανοποίηση θεμελιωδών αναγκών και κοινών αξιών που χαρακτηρίζουν την κοινωνία σε δεδομένη χρονική στιγμή». Και συμπληρώνει: «Η συγκεκριμενοποίηση του δημοσίου συμφέροντος δεν γίνεται πέραν ή υπεράνω του θετού δικαίου, διότι το δημόσιο συμφέρον δεν έχει τον χαρακτήρα ρήτρας 'υπερσυνταγματικής δήθεν σημασίας'. Αντίθετα, αποτελεί γενική ρυθμιστική ρήτρα που εντάσσεται στην αρχή της νομιμότητας και στοχεύει στην εξυπηρέτηση της έμπρακτης και αποτελεσματικής άσκησης του συστήματος των συνταγματικών αγαθών. Έτσι, οι αξίες στις οποίες στοχεύει η ικανοποίηση του δημοσίου συμφέροντος θεμελιώνονται κατ' αρχάς στο ίδιο το Σύνταγμα». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), Κοινοβουλευτικός Έλεγχος. Συνταγματικό Πλαίσιο και όρια, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 285. Βλ. και Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 209.

⁶⁵ Να τυγχάνει δηλαδή μιας ευρύτερης νομιμοποίησης, βλ. και P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 131.

⁶⁶ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 268 επ.

⁶⁷ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 251.

⁶⁸ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 221.

θεωρητικούς των ελίτ⁶⁹, ότι η εξουσία⁷⁰ διαχέεται, έστω και άνισα, σε πολλές διαφορετικές ομάδες και άτομα και ότι η ύπαρξη ενός ουσιαστικού πολιτικού ανταγωνισμού, αυτό που ο Dahl αποκαλεί «πολυαρχία», συνιστά τεκμήριο απουσίας κυριαρχίας⁷¹. Μέσω της πολυαρχίας ο Dahl υποστήριζε, αντιτιθέμενος στις παραδοσιακές επιφυλάξεις των Madison, Tocqueville και Mill, ότι εξασφαλίζεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων συμφερόντων και εν γένει προστατεύει τη δημοκρατία εντός των ορίων μίας διατυπωθείσας συναίνεσης⁷²⁷³. Θεμέλιο της πλουραλιστικής δημοκρατίας σύμφωνα με τον Κοντιάδη αποτελούν: *«αφ' ενός η θεσμοποίηση του πολυκομματισμού και η αναγνώριση της δυνατότητας συγκρότησης των άλλων, πέραν των κομμάτων, αυτοπροσδιοριζόμενων συλλογικών υποκειμένων (πλουραλισμός των υποκειμένων) και, αφ' ετέρου η κατοχύρωση της ελευθερίας έκφρασης και διακίνησης ιδεών, κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων, αξιών και συμφερόντων (πλουραλισμός των αξιών)»*⁷⁴.

Τα σημεία επαφής της πλουραλιστικής θεωρίας τόσο με την κλασσική φιλελεύθερη θεωρία⁷⁵, όσο και με την ρεπουμπλικανική παράδοση είναι η αποτροπή της ολοκληρωτικής κυριαρχίας, η διάκριση των εξουσιών, ο έλεγχος και η εξισορρόπηση των διαφόρων μορφών πολιτικής εξουσίας⁷⁶, η αυτοκυβέρνηση και η πολιτική συμμετοχή⁷⁷. Εντούτοις, η εστίαση του ρεπουμπλικανισμού στη λογική της κυριαρχίας και στη σχέση κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας καθιστά τη συμμετοχή όλων των κοινωνικών ομάδων πολύ πιο σημαντική για το ρεπουμπλικανικό, απ' ό,τι

⁶⁹ Σύμφωνα με την οποία η νεωτερική αντιπροσώπευση αποτελεί φενάκη, αφού δεν υπάρχει ένας λαός ως πραγματική ολότητα που χρήζει αντιπροσώπευσης και από την άλλη είναι ανεφάρμοστη η θεωρία της κοινωνικής παρουσίας σύμφωνα με την οποία η δημοκρατία ταυτίζεται επακριβώς με την διακυβέρνηση του λαού. Βλ. C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 62-63. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 61.

⁷⁰ Κατά τον Held: *«Λέγοντας εξουσία, οι πλουραλιστές γενικά εννοούσαν την ικανότητα να πετυχαίνει κάποιος τους στόχους του έναντι αντίστασης»*. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 223.

⁷¹ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 194, 209.

⁷² D. Held, (2007), ό.π., σελ. 227-228.

⁷³ Ο Dahl υποστήριζε ότι όσο μεγαλύτερο είναι το εύρος της συναίνεσης τόσο ασφαλέστερη είναι η δημοκρατία. Βλ. και D. Held, (2007), ό.π., σελ. 229.

⁷⁴ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 59.

⁷⁵ M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 253.

⁷⁶ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Manfred Schmidt: *«Στα πλουραλιστικά πολιτικά συστήματα οι κάτοχοι της εξουσίας χαλιναγωγούνται από τη νομοθεσία, τους θεσμικούς ελέγχους των κρατικών εξουσιών και τα ιδιαίτερα θεσμικά αντίβαρα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Και σε αυτά τα συστήματα οι πολίτες και τα οργανωμένα συμφέροντα απολαμβάνουν ένα υψηλό ποσοστό αυτονομίας»*. Βλ. M. Schmidt, (2004), ό.π., σελ. 252.

⁷⁷ Στο ύστερο έργο του, ο Dahl, αλλά και οι νέο-πλουραλιστές όπως ο Lindblom υποστήριξαν ότι η υπόσχεση της πολιτικής ελευθερίας απαιτεί την επέκταση των δημοκρατικών αρχών στην εργασία και την οικονομία γενικά. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 238.

για το φιλελεύθερο υπόδειγμα, με την καχυποψία που παραδοσιακά δείχνει το τελευταίο για την κρατική παρέμβαση στην κοινωνία των πολιτών⁷⁸.

Αφ' ης στιγμής οι αναπτύξεις του πλουραλιστικού μοντέλου δημοκρατίας αρμόζει στη θέση του Pettit περί «αμφισβητιακής δημοκρατίας»⁷⁹, το κράτος πρέπει να είναι μια μη κυρίαρχη πηγή περιορισμού και συνεργασίας. Οι πολίτες δεν πρέπει να βλέπουν το χέρι ενός ανέλεγκτου και αυθαίρετου αφέντη στις υποθέσεις της κυβέρνησης, αλλά το χέρι που εξαναγκάζεται και τους αντιμετωπίζει ως υποκείμενα ίσου σεβασμού με τους άλλους⁸⁰.

Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Pettit αναγνωρίζει στους πολίτες έναν συντακτικό ρόλο, ως προϋπόθεση άρθρωσης των κοινών τους συμφερόντων προϋπόθεση, που επιτελείται στο πλαίσιο εκλογικών θεσμών, εντός των οποίων ο λαός συζητάει και επιλέγει συγκεκριμένες πολιτικές και φορείς χάραξης πολιτικής από ένα σύνολο εναλλακτικών προτάσεων. Μόνο με την χρήση εκλογικών μέσων μπορεί να διασφαλιστεί σύμφωνα με τον Pettit η προσφορά ενός γενναίου αριθμού υποψηφίων για την ανακάλυψη των κοινών αναγνωρίσιμων συμφερόντων.

Οι εκλογικές διαδικασίες που συνδέονται με τις υπαρκτές δημοκρατίες προβλέπουν την περιοδική εκλογή ορισμένων αρχών από τον λαό: του νομοθετικού σώματος, τουλάχιστον⁸¹. Οι εκλογικοί αυτοί θεσμοί αποδίδουν στον κυβερνώμενο λαό έναν σημαντικό συντακτικό ρόλο στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Ο λαός επιλέγει τα πρόσωπα που θα συντάξουν τους νόμους και τις αποφάσεις της κυβέρνησης ή τα πρόσωπα που θα επιβλέπουν τη σύνταξή τους από στελέχη της γραφειοκρατίας.

Με τον τρόπο αυτό ο λαός λειτουργεί ως έμμεσος συντάκτης των πολιτικών που αναπτύσσουν τα πρόσωπα που κατέχουν εξουσία και πραγματώνονται οι δύο βασικές κατευθύνσεις της ρεπουμπλικανικής παράδοσης, που είναι το μεικτό σύστημα

⁷⁸ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 190. Βλ. και A. Heywood, (2020), ό.π., σελ. 16.

⁷⁹ Κυρίως λόγω του ότι οι πλουραλιστές υποστήριζαν ότι οι εκλογές και τα κόμματα από μόνα τους δεν εξασφαλίζουν την ισορροπία των δημοκρατικών κρατών με αποτέλεσμα η ύπαρξη ενεργών ομάδων, διαφορετικού τύπου και μεγέθους να είναι καθοριστική για τη διασφάλιση της δημοκρατικής διαδικασίας, προωθώντας μέσω αυτών οι πολίτες τους στόχους τους. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 225.

⁸⁰ Όπως συμπληρώνει ο Τασόπουλος: «Ο πλουραλισμός θέτει επί τάπητος το ζήτημα της διαπαιδαγώγησης της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς των πολιτών όχι με τον τρόπο της πατερναλιστικής, δεσποτικής και τυραννικής επιβολής, αλλά μέσα από την ελεύθερη και οικειοθελή προσχώρηση στον κοινωνικό και πολιτικό πολιτισμό της δημοκρατίας, ο οποίος σφυρηλατεί την κριτική σκέψη και διαβούλευση, χωρίς αποκλεισμούς». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 216.

⁸¹ Για τον Pettit, οι περίοδοι που μεσολαβούν ανάμεσα στις εκλογές δεν πρέπει να είναι πολύ μεγάλες και οι εκλογές πρέπει να γίνονται με τη συμμετοχή του λαού υπό την έννοια ότι όλοι οι ικανοί ενήλικες θα πρέπει να έχουν δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι και να μπορούν να ψηφίσουν χωρίς υπερβολικές έξωθεν πιέσεις. Βλ. και P. Pettit., (2007), ό.π., σελ. 296.

διακυβέρνησης και η επιτήρηση των κυβερνώντων από τον λαό⁸². Οι δημοκρατικές εκλογές αποτελούν ένα αξιόπιστο μέσο παραγωγής και έκφρασης ενός ευρέος φάσματος υποψήφιων κοινών συμφερόντων, γιατί όσοι θέτουν υποψηφιότητα για πολιτικά αξιώματα έχουν το κίνητρο να αυξήσουν τις πιθανότητες της εκλογής και της επανεκλογής τους, προωθώντας υποθέσεις που τυγχάνουν γενικής υποστήριξης. Και για τον Pettit, κάθε υπόθεση που εκφράζει ένα κοινό αναγνωρίσιμο συμφέρον μπορεί να τύχει γενικής υποστήριξης. Μέσω αυτών των εκλογικών θεσμών, ο λαός έχει τη δύναμη, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, να παίζει τον πρώτο, συντακτικό ρόλο που απαιτεί το δισδιάστατο ιδεώδες της δημοκρατίας⁸³.

Ωστόσο, πάνω στους εκλογικούς θεσμούς, ο Pettit διατυπώνει δύο «ανησυχίες»: Η πρώτη αφορά το γεγονός ότι η δημοκρατική πλειοψηφία μπορεί να στηρίζει ως κοινό συμφέρον κάτι που δεν είναι πραγματικά κοινό συμφέρον, π.χ. μια πολιτική που κάνει δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος μιας μειονότητας. Η δεύτερη αφορά τη δημοκρατική ελίτ, η οποία μπορεί να εφαρμόσει διάφορες πολιτικές που δεν ανταποκρίνονται σε κοινά συμφέροντα. Η πρώτη ανησυχία είναι η παραδοσιακή ανησυχία για την τυραννία της πλειοψηφίας⁸⁴ και η δεύτερη για την τυραννία της δημοκρατικής ελίτ, την οποία ο Pettit την θεωρεί και σημαντικότερη, μιας και ο λαός είναι έμμεσα ο συντάκτης των πολιτικών που προτείνονται ως υποψήφια κοινά συμφέροντα και επομένως η χάραξη της πολιτικής από την κυβέρνηση μπορεί να επηρεαστεί από παράγοντες που δεν εξυπηρετούν κοινά συμφέροντα, αλλά ιδιαίτερα εκλογικά, γραφειοκρατικά ή απλώς προσωπικά συμφέροντα⁸⁵.

Ακόμη λοιπόν κι αν οι εκλογικοί θεσμοί προσφέρουν ένα αξιόπιστο μέσο για την παραγωγή ενός πλούσιου φάσματος υποψήφιων κοινών συμφερόντων, δεν αποτελούν, σύμφωνα με τον Pettit, το μοναδικό αξιόπιστο μέσο που μπορεί διασφαλίσει τον αποκλειστικό καθορισμό της κυβερνητικής δράσης από τα κοινά αναγνωρίσιμα

⁸²J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 62.

⁸³ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 297.

⁸⁴Για την καταπολέμηση της οποίας ο Pettit πρότεινε διάφορα μέτρα κατά της πλειοψηφίας, όπως ένας Χάρτης Δικαιωμάτων, που θα έθετε κάποια θέματα εκτός λαϊκής ψήφου. Ο Pettit αναφέρει ότι μ' αυτά τα μέτρα θα διατηρείτο η δυνατότητα κάθε πολίτη να επηρεάζει και να ελέγχει ισότιμα τη διακυβέρνηση, ενισχύοντας την ρεπουμπλικανική ελευθερία μέσω της αποτροπής της κυβερνητικής εξουσίας να επωφεληθεί επί ζητημάτων όπου δεν μπορεί να ασκηθεί ισότιμη επιρροή και έλεγχος. Βλ. και P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 217. Για μια αντίθετη άποψη, βλ. και A. de Dijn, (2018), ό.π., σελ. 66-67.

⁸⁵ P. Pettit., (2007), ό.π., σελ. 298.

συμφέροντα⁸⁶. Ο συντακτικός έλεγχος που παρέχεται στους απλούς πολίτες πρέπει να συμπληρωθεί από ένα ανεξάρτητο μέτρο εκδοτικού ελέγχου⁸⁷.

Ο Pettit ξεκαθαρίζει ότι ο εκδοτικός έλεγχος δεν πρέπει να ασκείται σε συλλογικό επίπεδο⁸⁸, χωρίς ωστόσο να αποκλείει από την άσκησή του ομάδες, όχι υπό την μορφή ενός ατομικού ή ομαδικού βέτο, όπου η κάθε ομάδα επιθυμεί να προωθήσει τα συμφέροντά της μέσω μιας διαφορετικής λύσης μπλοκάροντας έτσι μια μειοψηφία την εξυπηρέτηση του κοινού αναγνωρίσιμου συμφέροντος, αλλά μέσω της κατοχύρωσης ενός δικαιώματος αμφισβήτησης⁸⁹, το οποίο:

- 1) Καταδεικνύεται μέσα από συζητήσεις και επιχειρήματα⁹⁰
- 2) Ασκείται σ' ένα αντιπροσωπευτικό όργανο, που θα χει λάβει την έγκριση του εκλογικού σώματος και που θα έχει τη δυνατότητα να εξετάσει και να συζητήσει τα διάφορα επιχειρήματα με δίκαιο τρόπο, λαμβάνοντας πειστικές αποφάσεις⁹¹
- 3) Οι κρίσεις των παραπάνω οργάνων θα έχουν τη δέουσα ισχύ σε σχέση με τις αποφάσεις της κυβέρνησης, έτσι ώστε

⁸⁶ P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 208

⁸⁷ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 299

⁸⁸ Αντίθετα πρέπει να είναι ατομικός, απροϋπόθετος και αποτελεσματικός βλ. P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 167-179.

⁸⁹ Το δικαίωμα αμφισβήτησης του Pettit, μπορεί να ερμηνευθεί με όρους Kymlicka ως ικανότητα και προθυμία αμφισβήτησης της πολιτικής αυθεντίας, που αρμόζει μάλιστα και με τα χαρακτηριστικά μιας σύγχρονης, πλουραλιστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, δηλαδή την έμμεση καλλιέργεια μιας πολιτειακής αρετής. Βλ. και W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 407. Το δικαίωμα αμφισβήτησης επομένως αποτελεί συνώνυμο της Δημοκρατίας, ως συνώνυμου της διεκδίκησης, δηλαδή της αμφισβήτησης της εκάστοτε μη νομιμοποιημένης εξουσίας. Βλ. και Δ. Θ. Τσάτσος, (2007), ό.π., σελ. 43-44.

⁹⁰ Μπορεί και εδώ έμμεσα να υπονοηθεί η αρετή του δημοσίου διαλόγου, η οποία δεν εξαντλείται στην απλή προθυμία κάποιου να συμμετέχει στην πολιτική ή να γνωστοποιεί τις απόψεις του, αλλά απαιτεί την ίδια την εμπλοκή στη συνομιλία, όπου ο συμμετέχων ακούει, μιλά και να προσπαθεί να καταλάβει τι θέλουν να πουν οι άλλοι, απαντώντας με σεβασμό στις απόψεις τους, ώστε να συνεχίζεται η συνομιλία. Βλ. και W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 407.

⁹¹ Ο Pettit δείχνει να εγγυάται την αντιπροσωπευτικότητα του οργάνου, προβαίνοντας σε μια εκτίμηση: «Θα μπορούσε κανείς να πει ότι εφόσον τα όργανα που φανταζόμαστε αντανακλούν μάλλον την κοινωνία στο σύνολό της, δεν υπάρχει κανένας ιδιαίτερος λόγος να μην εμφανίζουν τις ίδιες διαιρέσεις με το εκλογικό σώμα ή τους εκλεγμένους αντιπροσώπους». Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 303. Η παραπάνω θέση του Pettit αποτυπώνει τη λεγόμενη «κατοπτρική αντιπροσώπευση», όπου κάθε αντιπροσωπευτικός θεσμός ή σώμα πρέπει να αποτελεί πιστό αντίγραφο και μικρογραφία του ευρύτερου συνόλου που εκπροσωπεί -κατοπτρική εικόνα του κοινωνικού συνόλου. Βλ. και A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 121-122. Όσο για την αμεροληψία του, προβαίνει πάλι σε μια εκτίμηση, λέγοντας: «...υπάρχει ένας σημαντικός λόγος για τον οποίο ένα τέτοιο σώμα θα θέλει να φανεί αμερόληπτο. [...] Ο λόγος είναι ότι σε μια κοινωνία όπου οι διαφορές παραμένουν σχετικά πολιτισμένες, τα μέλη ενός τέτοιου οργάνου μπορούν να κερδίσουν την αναγνώριση των περισσότερων συμπολιτών του μόνο αν επιτελούν το έργο που τους ανατέθηκε». Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 304.

4) Οι μειονότητες που διαβιώνουν στην κοινωνία να μπορούν να εμπιστευθούν αυτά τα όργανα⁹²

Απέναντι στην ένσταση του δικαιώματος αμφισβήτησης, όπου προϋποθέτει ένα καθεστώς διαρκών διενέξεων, ο Pettit υποστηρίζει ότι ο λαός πρέπει να εφοδιαστεί τόσο με διαδικαστικά, όσο και με γνωμοδοτικά μέσα.

Τα διαδικαστικά μέσα που θεσπίζουν συνήθως οι δημοκρατίες διαιρούνται σε δύο γενικές κατηγορίες: Από τη μια, έχουμε διαδικαστικούς περιορισμούς σχετικά με το περιεχόμενο των κυβερνητικών αποφάσεων σε ειδικούς νόμους, με τον σημαντικότερο περιεχομενικό περιορισμό να είναι η αρχή της περιορισμένης κυβέρνησης⁹³, ενώ υπάρχουν και διαδικαστικοί περιορισμοί που οριοθετούν κυρίως τη διαδικασία της λήψης αποφάσεων από την κυβέρνηση και όχι τόσο το περιεχόμενό της και οι οποίοι είναι⁹⁴:

1) *Κράτος Δικαίου*: Οι αποφάσεις της κυβέρνησης που βασίζονται σε νόμους πρέπει να είναι γενικές και να ισχύουν για όλους και για τους ίδιους τους νομοθέτες· θα πρέπει να ανακοινώνονται και να είναι γνωστές από πριν σε όσους υπόκεινται στις αποφάσεις· θα πρέπει να είναι κατανοητές, συνεπείς και να μην μεταβάλλονται διαρκώς.

2) *Διάκριση των εξουσιών*: Οι νομοθετικές, εκτελεστικές και δικαστικές λειτουργίες πρέπει να διακρίνονται επαρκώς η μια από την άλλη ώστε να μπορούν να εγγυηθούν δύο τουλάχιστον πράγματα: την ανεξαρτησία των δικαστηρίων στις περισσότερες λειτουργίες τους· και την υποχρέωση της εκτελεστικής κυβέρνησης να λαμβάνει την έγκριση του κοινοβουλίου για τις βασικές πρωτοβουλίες της.

3) *Διαβουλευτική Δημοκρατία*: Οι αποφάσεις των κυβερνώντων, είτε είναι δικαστικού είτε εκτελεστικού ή νομοθετικού χαρακτήρα, θα πρέπει να στηρίζονται σε λόγους και

⁹² P. Pettit., (2007), ό.π., σελ. 303.

⁹³ Η οποία εν ολίγοις λέει ότι υπάρχει ένα όριο όσον αφορά το φάσμα των θεμάτων που δικαιούται να καθορίσει η κυβέρνηση. Η αυστηρότερη εκδοχή της είναι η αρχή της βλάβης, που υποστηρίζεται από τον John Stuart Mill και σύμφωνα μ' αυτή, η κυβέρνηση έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει στη ζωή των ατόμων μόνο για να εμποδίσει να βλάψουν άλλα άτομα. Βλ. και Κ. Παπαγεωργίου, (2008), *Πόλεμος και Δικαιοσύνη*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 72. Λιγότερο αυστηρές εκδοχές, που παραμένουν όλες ασαφείς ως προς τις ακριβείς τους συνέπειες, προβλέπουν ότι οι κυβερνήσεις θα πρέπει να ασχολούνται μόνο με θέματα του δημόσιου τομέα, υπό την ευρεία έννοια, και θα πρέπει να σέβονται την ιδιωτική ζωή των ατόμων. Βλ. P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 308.

⁹⁴ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 309-311., J.L. Marti., P. Pettit, (2010), σελ. 63-64.

η εγκυρότητα και σημασία των λόγων που προβάλλονται θα πρέπει να αποτελούν αντικείμενο συζήτησης στο κοινοβούλιο και οπωσδήποτε και στην κοινότητα⁹⁵.

4) *Έγκριση από δύο κοινοβουλευτικά σώματα*: Πρέπει να υπάρχουν δύο βουλές, που να διαχωρίζονται με βάση το κριτήριο ή τον τρόπο εκλογής τους· και η έγκριση και των δύο θα πρέπει να είναι απαραίτητη για το μεγαλύτερο μέρος της νομοθεσίας έτσι ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στη διαφορετική σύνθεση συμφερόντων που αντιπροσωπεύουν τα δύο κοινοβούλια⁹⁶.

5) *Αποπολιτικοποιημένη λήψη αποφάσεων*: Οι εκλεγμένες κυβερνήσεις είναι καλύτερο για τον Pettit να αναθέτουν τη λήψη ορισμένων αποφάσεων σε όργανα και αξιωματούχους που διορίζονται σε θεσμοθετημένη βάση και για ορισμένη χρονική περίοδο, διατηρώντας, ωστόσο, το δικαίωμα να αναθεωρούν τις αποφάσεις τους σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Οι αποφάσεις αυτές είναι προτιμότερο να μην υπόκεινται στην άμεση αρμοδιότητα των πολιτικών για τον λόγο ότι κανείς δεν θα πρέπει να είναι κριτής στη δική του υπόθεση, όπως π.χ. οι αποφάσεις για τη δίωξη δημόσιων προσώπων, για την επαναχάραξη εκλογικών περιφερειών, καθορισμό των επιτοκίων ή και αποφάσεις για ορισμένα ζητήματα σχεδιασμού.

6) *Ανεξάρτητος έλεγχος*: Θα πρέπει να προβλέπεται ο έλεγχος των οικονομικών της κυβέρνησης από μια ανεξάρτητη αρχή, οι εκθέσεις της οποίας θα είναι δυνατό να εξετάζονται και να συζητιούνται από τη Βουλή και τη κοινότητα.

7) *Ελεύθερη πληροφόρηση*: Το κοινό και ο Τύπος θα πρέπει να έχουν πρόσβαση σε επίσημα έγγραφα τα οποία περιέχουν στοιχεία και επιχειρήματα που επηρεάζουν τις αποφάσεις των δημόσιων οργάνων, μετά, ίσως, από την παρέλευση ορισμένου χρόνου όταν πρόκειται για ευαίσθητα ζητήματα.

Ο Pettit υποστηρίζει ότι στο μέτρο που οι κυβερνητικές αποφάσεις είναι υποχρεωμένες να τηρούν αυτούς τους περιορισμούς, είναι λιγότερο πιθανόν ότι θα εκφράζουν θέσεις που δεν εξυπηρετούν πραγματικά το κοινό συμφέρον.

⁹⁵ Όπου η διαβουλευτική δημοκρατία παράλληλα επιχειρεί την ηθικοπολιτική ανασύνδεση της βούλησης με τον λόγο μέσα από τη θέσπιση διαδικασιών διαλόγου. Βλ. Τασόπουλος, Γ., (2001), *ό.π.*, σελ. 287. Βλ. και Marti, J.L., Pettit, P., (2010), *ό.π.*, σελ. 66.

⁹⁶ Για την προβληματική του εάν πρέπει να υπάρχουν μια ή δύο βουλές στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτος, (2013), *Ποια Δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την Κρίση*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 118-121. Βλ. επίσης Τ. Βιδάλης, (2015), *Ο Πολίτης Πρόεδρος. Γιατί πρέπει να αλλάξουμε πολίτευμα*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 80-82.

Πέρα των παραπάνω διαδικαστικών μέσων, ο Pettit αναφέρει στα παραδοσιακά γνωμοδοτικά μέσα το Κοινοβούλιο, το οποίο αποφαινεται επί ζητημάτων των οποίων η κυβέρνηση ζητά την υποστήριξή του. Αλλά μεγάλο μέρος του κυβερνητικού έργου αφορά και τομείς όπου δεν υφίσταται κοινοβουλευτικός έλεγχος ή όπου είναι σχεδόν βέβαιος ότι θα είναι αναποτελεσματικός, γιατί στις σύγχρονες δημοκρατίες είναι πρακτικά αδύνατον να λαμβάνονται όλες οι διοικητικές αποφάσεις μέσω της κανονικής νομοθετικής οδού.

Γι αυτό και ο Pettit επισημαίνει ότι στις σύγχρονες δημοκρατίες έχουν αναπτυχθεί ορισμένα μέσα που επιτρέπουν στο κοινό, ως άτομα, οργανώσεις ή ενώσεις, να επηρεάσει αποφάσεις που δεν διερευνώνται επαρκώς από τους νομοθέτες. Έτσι, μπορεί να προκρίνεται η πρόβλεψη μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων ίδρυσης συμβουλευτικών σωμάτων κοινοτικής βάσης ή δημιουργίας δημοσίων επιτροπών εξέτασης και ελέγχου για προτεινόμενα σχέδια της κυβέρνησης ή δημοσίευσης των κυβερνητικών προτάσεων σε ανοιχτή διαβούλευση και τέλος διεξαγωγής ερευνών με ομάδες εστίασης ή παρόμοιες μεθόδους για την ανακάλυψη των τάσεων της κοινής γνώμης γύρω από θέματα για τα οποία η κυβέρνηση προτίθεται να λάβει μέτρα⁹⁷.

Ωστόσο η προφύλαξη των πολιτών έναντι του “imperium” δεν γίνεται μόνο μέσα από πολιτικές, υπό την ευρεία έννοια, διαδικασίες, ούτε μπορεί να εξασφαλίζεται μόνο μέσω της διαβούλευσης και της πολιτικής συμμετοχής. Σε κάθε καθεστώς που χαρακτηρίζεται δημοκρατικό, είναι αυτονόητο ότι οι πολίτες πρέπει να έχουν σύμφωνα με τον Pettit το δικαίωμα μήνυσης κατά αξιωματούχων της κυβέρνησης για αδικήματα

⁹⁷ Στην Ελλάδα η διαβούλευση καθιερώθηκε πρόσφατα ως αναγκαίο στάδιο της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας, καθώς κάθε σχέδιο νόμου βρίσκεται για ορισμένο χρονικό διάστημα αναρτημένο στο διαδίκτυο προς δημόσια διαβούλευση, η δε έκθεση που ενσωματώνει τις παρατηρήσεις των πολιτών συνοδεύει υποχρεωτικά την κατάθεσή του στη Βουλή, σύμφωνα με το άρθρο 85 παρ. 3 του Κανονισμού της Βουλής. Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 39, υποσημ. 55. Επίσης στην ελληνική έννομη τάξη ισχύει ο ν. 3861/2010 («πρόγραμμα Διαύγεια»), ο οποίος υλοποιεί την συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της φανεράς δράσεως των συντεταγμένων οργάνων της Πολιτείας (ΟΛΣΤΕ 3319-3320/2010). Όπως επισημαίνει ο Δελλής: «ένας μεγάλος αριθμός δημοσίων αποφάσεων, ανεξάρτητα από την ειδικότερη φύση τους (νόμοι, διατάγματα, Υπουργικές αποφάσεις, πράξεις της Διοίκησης, των ΝΠΔΔ, αλλά και οργάνων του ευρύτερου δημόσιου τομέα), αναρτώνται υποχρεωτικά στο διαδίκτυο· όσες δεν δημοσιεύονται με άλλο τρόπο (π.χ. στο ΦΕΚ), <<ισχύουν από την ανάρτησή τους. Αξίζει να σημειωθεί πως οι περισσότερες κατηγορίες αναρτητέων πράξεων αφορούν σε αντικείμενα όπου η αποτελεσματικότητα της δημόσιας δράσης, τίθεται εξ ορισμού σε κίνδυνο: διορισμοί και προαγωγές, σύσταση επιτροπών, έγκριση κονδυλίων και δραστηριοτήτων που συνεπάγονται χρήση δημόσιου χρήματος. Στις περιπτώσεις αυτές, [...] το ενδεχόμενο διαφθοράς, το πρόβλημα αντιπροσώπευσης και το κόστος εποπτείας είναι ιδιαίτερα αυξημένα· η υποχρέωση της δημοσιότητας και η συνάρτηση της ισχύος των αποφάσεων από την ανάρτηση στο διαδίκτυο μειώνουν κατά πολύ το κόστος εποπτείας και αποτρέπουν εν κρυπτώ συμπαιγνίες». Βλ. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 350.

του ιδιωτικού δικαίου, όπως επίσης είναι αυτονόητο ότι αξιωματούχοι της κυβέρνησης είναι δυνατόν να καταδικαστούν για αδικήματα του ποινικού δικαίου. Αλλά οι δημοκρατίες προσφέρουν στους πολίτες πολλά περισσότερα μέσα για την αμφισβήτηση της κυβέρνησης. Επιτρέπουν στους πολίτες να προσφύγουν στη Βουλή ζητώντας της να διερευνήσει τις πράξεις της κυβέρνησης, π.χ. με την μορφή μιας επερώτησης στο κοινοβούλιο ή με τη σύσταση εξεταστικής των πραγμάτων επιτροπής⁹⁸.

Γι αυτό οι δημοκρατίες σύμφωνα με τον Pettit πρέπει να παρέχουν στους πολίτες τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες στη βάση τριών διαφορετικών λόγων: α) για τη νομιμότητά τους σύμφωνα με το δημόσιο δίκαιο, β) για την πραγματική τους αξία και γ) για τη γενική τους καταλληλότητα. Ειδικότερα:

A) Αμφισβήτηση κυβερνητικών πράξεων με βάση το δημόσιο δίκαιο:

Όποιος αμφισβητεί τη νομιμότητα των κυβερνητικών πράξεων με βάση το δημόσιο δίκαιο, ζητεί τον δικαστικό έλεγχο των πράξεων, όπου οι επικαλούμενοι λόγοι μπορούν να στηρίζονται είτε στις αρχές ενός γραπτού συντάγματος, μιας διεθνούς σύμβασης κοκ. Οι λύσεις που μπορούν να δώσουν τα δικαστήρια σε περίπτωση επιτυχούς προσφυγής είναι να αναιρέσουν την σχετική απόφαση της κυβέρνησης, να απαιτήσουν από την κυβέρνηση να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες ή να την εμποδίσουν να συνεχίσει την τωρινή της πολιτική⁹⁹.

B) Αμφισβήτηση στην κυβέρνηση για λόγους που συνδέονται με το ουσιαστικό περιεχόμενο των ειλημμένων αποφάσεων

Γίνεται λόγος από τον Pettit για επιτροπές που έχουν συχνά ένα ειδικό πεδίο αρμοδιοτήτων, οι οποίες συνδέονται με την ανάπτυξη της διοικητικής νομοθεσίας και

⁹⁸ Στο ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα η μόνη δυνατότητα που δίνεται στους πολίτες για άμεσο έλεγχο των κοινοβουλευτικών πεπραγμένων είναι μέσω της αναφοράς βάσει του άρθρου 125 του Κανονισμού της Βουλής, που προβλέπει ειδικά: «Καθένας ή πολλοί μαζί μπορούν να απευθύνουν εγγράφως και επωνύμως παράπονα ή αιτήματα στη Βουλή των Ελλήνων. Οι Βουλευτές μπορούν, εάν το επιθυμούν, να υιοθετήσουν τις αναφορές αυτές. Ο Υπουργός είναι υποχρεωμένος, εντός είκοσι πέντε ημερών, να απαντήσει στην αναφορά». Ειδικότερα για το θέμα της σύστασης ή όχι εξεταστικής εκ των πραγμάτων επιτροπής είναι αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής, όπως ορίζεται από το άρθρο 68 παρ. 2 του Σ και άρθρα 144 επ. του Κανονισμού της Βουλής. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος., (2014), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, 2^η Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 499.

⁹⁹ P. Pettit, (2007), *ό.π.*, σελ. 314.

διαφέρουν από τα δικαστήρια κατά το ότι μπορούν να επιβάλλουν τις δικές τους αποφάσεις αντικαθιστώντας τις αποφάσεις της κυβέρνησης.

Γ) Αμφισβήτηση κυβερνητικών ενεργειών για ζητήματα που δεν είναι πάντοτε δυνατόν να εξεταστούν από δικαστήρια και επιτροπές

Αυτού του τύπου οι καταγγελίες, για κακοδιαχείριση, αμέλεια, αδιαφορία και αυθαιρεσία, υποβάλλονται σε αρχές, ειδικές ή μη, που ονομάζονται “ombudsmen”. Οι ombudsmen έχουν την δυνατότητα να διερευνήσουν μια καταγγελία και να δημοσιεύσουν σχετική έκθεση και ενώ δεν έχουν την εξουσία να επιβάλλουν αποφάσεις είναι συχνά σε θέση να εξασφαλίσουν αποζημιώσεις, ακόμη κι αν απαιτήσουν την αλλαγή της πρακτικής των κυβερνητικών φορέων¹⁰⁰. Για τον Pettit, αυτοί οι τρόποι έγκλησης αποτελούν δυνάμει σημαντικά μέσα αμφισβήτησης, αποτελώντας μια προσπάθεια προστασίας του λαού από τη διαμόρφωση ή την εφαρμογή κυβερνητικών πολιτικών που δεν ανταποκρίνονται στα κοινά αναγνωρίσιμα συμφέροντα των πολιτών. Αποβλέπουν, παρά τις ατέλειές τους, στην προστασία του λαού από τον κίνδυνο της διαφθοράς ή της εξυπηρέτησης ειδικών συμφερόντων από κυβερνητικούς αξιωματούχους και κυβερνητικά όργανα.

Σε λιγότερη έκταση, αλλά όχι με λιγότερη ένταση, σε σχέση με τις θέσεις που διατυπώνονται για την προφύλαξη των πολιτών από το imperium του κράτους, ο Pettit αναφέρει επιγραμματικά και τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε η κυβέρνηση Θαπατέρο προς σ’ αυτή την κατεύθυνση. Ειδικότερα¹⁰¹:

Α) Παροχή περισσότερων εξουσιών στο Κοινοβούλιο: Μια πρωτοβουλία του πρωθυπουργού Θαπατέρο ήταν η παραίτηση από το δικαίωμα προτίμησης απάντησης ερωτήσεων από βουλευτές του κόμματός του, τόσο στην Βουλή, όσο και την Γερουσία. Σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία, η προσφυγή της κυβέρνησης στο κοινοβούλιο είναι σημαντική για τρεις λόγους: i) ευνοεί την διαφάνεια, μιας και η συζήτηση διεξάγεται δημόσια στο Κοινοβούλιο, ii) επιτρέπει τον έλεγχο της κυβερνητικής πολιτικής και την κατάθεση προτάσεων και ενστάσεων και iii) κάνει δυνατό, ακόμη και όχι τόσο πιθανό, μια κυβέρνηση να ηττηθεί στο Κοινοβούλιο.

¹⁰⁰ P. Pettit., (2007), ό.π., σελ. 316.

¹⁰¹ J.L. Marti, P. Pettit, (2010), ό.π., σελ. 83-92

B) Αυστηρότεροι κανόνες για την δημοσίευση κυβερνητικών δεδομένων: Μια πολύ θετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Θαπατέρο ήταν ο νόμος της θεσμικής δημοσιότητας, όπου κυβερνητικοί πόροι δεν μπορούν να ξοδεύονται για την προπαγάνδα ενός κόμματος, παρά μόνο για υποθέσεις καθαρού δημοσίου συμφέροντος. Επιπλέον, μπορούν στοιχεία και στατιστικά της κυβέρνησης να είναι διαθέσιμα στο Internet, συμπεριλαμβανομένων και μιας σειράς οικονομικών στοιχείων. Αυτές οι πρωτοβουλίες γίνονται προς την κατεύθυνση να γίνει πληρέστερη η ενημέρωση του πολίτη, ξεπερνώντας τα υπάρχοντα κανάλια ενημέρωσης, που μπορεί να είναι ανεπαρκή ή και να χειραγωγούνται, υποχρεώνοντας την κυβέρνηση να παρέχει πλήρη πρόσβαση στις λειτουργίες της, προωθώντας την διαφάνεια και την την ελευθερία της πληροφόρησης.

Γ) Ανεξαρτησία Κρατικής Τηλεόρασης: Μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία ήταν ο διορισμός του διοικητικού συμβουλίου της κρατικής τηλεόρασης από το Κοινοβούλιο με πλειοψηφία των 2/3 και την εκλογή απ' αυτό του Γενικού Διευθυντή.

Δ) Μεγαλύτερη περιφερειακή αυτονομία:

Ενόψει των ανωτέρω, ο Pettit τάσσεται υπέρ της διασποράς-αποκέντρωσης της εξουσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε κάθε περιφέρεια δεν πρέπει να υπάρχουν δύο κέντρα εξουσίας, με δύο διαφορετικά forums λογοδοσίας, όπου και θα ελαχιστοποιείται η πιθανότητα κυριαρχίας των κυβερνητικών αποφάσεων, αλλά και η εξισορρόπηση εξειδικευμένων και τοπικών συμφερόντων. Ο Pettit προκρίνει την ενδυνάμωση των Αυτόνομων Κοινοτήτων, σ' ένα πλαίσιο που η κυβέρνηση κρατά τον ρόλο της, εφαρμόζοντας μια παλαιά ρεπουμπλικανική αρχή ότι «οι εξουσίες πρέπει να επιμερίζονται σε περισσότερα χέρια», μια αρχή βεβαίως που προβλέπει την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης από την κυβέρνηση.

Ε) Ισχυρή και Θεσμική Αντιπολίτευση: Ο ρόλος της αντιπολίτευσης στην κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι να εξαναγκάζει την κυβέρνηση να δικαιολογήσει δημόσια τις επιλογές της, να εγείρει σκληρά ερωτήματα γι αυτές τις πολιτικές και να προτείνει εναλλακτικές. Αυτό που δεν πρέπει να κάνει σύμφωνα με τον Pettit μια αντιπολίτευση είναι να αφήσει την χώρα ακυβέρνητη, γιατί διαφορετικά θα συνιστά προδοσία στο σύστημα έναντι του οποίου οφείλει πίστη. Στο σύστημα των

εναλλασόμενων κομμάτων, η αντιπολίτευση θα πρέπει να είναι ήρεμη και όχι μηδενιστική και η κυβέρνηση να ενθαρρύνει τον διάλογο ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις.

Στ) Ανεξαρτησία Δικαιοσύνης: Η Δικαιοσύνη πρέπει να μένει μακριά από κομματικές διευθετήσεις και να λαμβάνει αποφάσεις που υπέρκεινται των συμφερόντων των κομμάτων.

Ζ) Κοινωνία των Πολιτών¹⁰²: Η κοινωνία των πολιτών, μέσω των οργανώσεών της, πρέπει να ασκεί πολιτειακή επιτήρηση στην εκάστοτε κυβέρνηση. Για τον Pettit, η πολιτειακή επιτήρηση δεν μπορεί να γίνει από έναν πολίτη μεμονωμένα, από την στιγμή που οι θεσμικές απαιτήσεις είναι αυξημένες. Προς αυτή την κατεύθυνση κρίνεται προσφορότερη η δράση μέσω ανεξάρτητων, μη κυβερνητικών οργανώσεων, που χρηματοδοτούνται τόσο από ιδιώτες, όσο και από το κράτος, οι οποίες ελέγχουν την κυβέρνηση κατά τρόπο επαγγελματικό και εξειδικευμένο σε μια σειρά από φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα, όπως είναι ζητήματα ισότητας των φύλων, περιβαλλοντικά ζητήματα, δικαιώματα καταναλωτών και κρατουμένων.

Αποτιμώντας συνολικά την διάρθρωση του ρεπουμπλικανικού κράτους που προτείνει ο Pettit, ως μηχανισμού αποτροπής του dominium, αποτυπώνεται σε μία σειρά από συνταγματικούς κανόνες, όπως η ύπαρξη του κράτους δικαίου, η αποκέντρωση της εξουσίας, η αδυναμία περιστασιακών πλειοψηφιών να προβαίνουν σε νομοθετικές τροποποιήσεις, η δυνατότητα των πολιτών να αμφισβητούν και να προβάλλουν τις πράξεις της κυβέρνησης, η πρόβλεψη της δυνατότητας διαλόγου μεταξύ της κυβέρνησης και των πολιτών σε τομείς αναγνωρισμένου κοινού ενδιαφέροντος, η δυνατότητα συμμετοχής όλων των κοινωνικών ομάδων, που θα μπορούν να αμφισβητήσουν τις πράξεις των τριών κρατικών εξουσιών, δηλαδή να παρέχεται στον λαό η δυνατότητα να διεκδικεί, να κατακτά και να διατηρεί την ελευθερία στις επιλογές και στις πράξεις του¹⁰³

¹⁰² Σε αντίθεση με τον κλασικό ρεπουμπλικανισμό, ο πραγματιστικός και πολυφωνικός ρεπουμπλικανισμός του Pettit ενθαρρύνει, αλλά και υποβοηθείται ο ίδιος από την ανάπτυξη εύρωστων ιεραρχιών στον ενδιάμεσο χώρο των παραδοσιακών εννοιολογήσεων του «κράτους και της «κοινωνίας». Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 92-93.

¹⁰³ Δ.Β. Σκιαδάς, (2004), «Ο δικαιοκρατικός χαρακτήρας του ευρωπαϊκού ρεπουμπλικανισμού», στο: Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 243.

Το «Σχέδιο Πολιτειακού Ρεπουμπλικανισμού» που παραθέτει ο Pettit, είτε ως θεωρητική πρόταση, είτε ως πρακτική αποτίμηση, δεν συνιστά κάτι το «καινοφανές», ιδιαίτερα όσον αφορά την προφύλαξη των πολιτών έναντι της δημόσιας εξουσίας, όπου ο φιλόσοφος αποπειράται να προσφέρει μια «αναγραμματισμένη» πρόταση από την κλασσική φιλελεύθερη παράδοση του κράτους δικαίου και του αυτοπεριορισμού της εξουσίας. Αυτό όμως ομολογεί έμπρακτα ότι η πρόταση του Pettit όχι μόνο δεν αρνείται το φιλελεύθερο πρότυπο, αντίθετα το ακολουθεί, σε «μακροθεσμικό» επίπεδο σχεδόν κατά γράμμα. Γι αυτό και η πρόταση του Pettit μπορεί με μια πρώτη ανάγνωση να κριθεί και ως «συντηρητική», έναντι άλλων συγγραφέων, οι οποίοι υιοθετούν μια περισσότερο ριζοσπαστική αντίληψη, προς την κατεύθυνση της εδραίωσης της συμμετοχής και της ριζικής μετάλλαξης της ιδιότητας του πολίτη¹⁰⁴. Ο Pettit δεν προσπαθεί να αλλάξει το φιλελεύθερο ιδεότυπο. Αντ' αυτού προσπαθεί να το ερμηνεύσει με ρεπουμπλικανικούς όρους, προκειμένου να διασφαλίσει της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας σε επίπεδο θεσμών. Με άλλα λόγια, επειδή ακριβώς ο Pettit θέλησε να παρουσιάσει μια ενοποιημένη θεωρία περί ελευθερίας, τόσο σε ατομικό, όσο και σε συλλογικό επίπεδο, δεν μπορούσε να αφήσει την ανάπτυξή του στη μέση, αλλά να την συμπληρώσει με μια σειρά από προτάσεις πολιτειακού σχεδιασμού, οι οποίες βρήκαν εφαρμογή στην πολιτική πρακτική από την σοσιαλιστική κυβέρνηση Θαπατέρο.

Η ουσιαστική συμβολή του «σχεδίου πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού» του Pettit πρέπει να εστιάσει περισσότερο στο μέρος που αναπτύσσει την προφύλαξη των πολιτών έναντι του “dominium” των άλλων ιδιωτών, προβάλλοντας μια πρόταση καταπολέμησης της ανισότητας, η οποία δεν εκφράζεται πάντοτε με οικονομικούς όρους. Όπως ειπώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Pettit επιδιώκει να θέσει τις περιπτώσεις εξάρτησης στον δημόσιο διάλογο, να αποδείξει ότι κάτω από μια τυπική κατοχύρωση της ισότητας μπορεί να κρύβονται μεγάλες εξαρτήσεις και ανισότητες που μας καθιστούν ανελεύθερους¹⁰⁵. Γι αυτό κι βλέποντας τις πρωτοβουλίες της

¹⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά J. Schwartzmantel, (2005), ό.π., σελ. 88-89, στις οποίες σελίδες κάνει λόγο για την ιδέα μιας «νέας πολιτείας».

¹⁰⁵ Όπως αναφέρει χαρ/κα ο Pettit: «Σκεφτείτε.. πώς θα αισθανόσασταν ως φοιτητής αν η επιτυχία σας στις εξετάσεις εξαρτιόταν από τα κέφια του διδάσκοντος. Ή ως σύζυγος αν ήσαστε εξαρτημένη από τις διαθέσεις του άνδρα σας για το αν θα μπορούσατε να απολαύσετε μια μέρα χωρίς κακοποίηση. Ή ως εργαζόμενος αν η παραμονή σας στη δουλειά εξαρτιόταν από την εύνοια του προϊσταμένου. Ή ως οφειλέτης αν ήσαστε εξαρτημένος από την καλή θέληση κάποιου πιστωτή για να αποφύγετε τη ταπείνωση. Ή ως άπορος αν ήσαστε υποχρεωμένος να βασίζεστε στο έλεος των ξένων για να επιβιώσετε ή να ζήσετε την οικογένειά σας. Ή σκεφτείτε πώς θα αισθανόσασταν ως μέλος μιας πολιτισμικής μειονότητας αν έπρεπε να βασίζεστε στη διάθεση της πλειονότητας για να αποφύγετε την ταπείνωση· ή αν ήσαστε ηλικιωμένος και βρισκόσασταν στο έλεος εφηβικών συμμοριών κάθε

κυβέρνησης Θαπατέρο, γίνεται αντιληπτό ότι η αποκατάσταση των ανισοτήτων συμβαίνει περισσότερο στα δικαιώματα και όχι στο εισόδημα, με την Πολιτεία να επιστρατεύεται στον σκοπό καταπολέμησης εξαρτήσεων που συμβαίνουν στην οικογένεια, στον χώρο δουλειάς και ευρύτερα. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Pettit προσφέρει μια εναλλακτική προοπτική στο ιδεώδες της συμμετοχής, που δεν καθίσταται πλέον σκοπός του ρεπουμπλικανισμού, αλλά μέσο, για την εξασφάλιση των ελευθεριών που μπορεί να απολαμβάνει ένα άτομο. Κι αυτή η συμμετοχή δεν νοείται αποκλειστικά με εκλογικούς όρους. Ο Pettit και μεν προτείνει την εκλογική δημοκρατία, αλλά δεν μένει εκεί. Σεβόμενος έμμεσα την σύμπτωση φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανισμού στην διαβουλευτική δημοκρατία, ο Pettit φέρνει στον δημόσιο χώρο ζητήματα εξάρτησης που αλλιώς θα έμεναν στην αφάνεια, δίνοντας τη δυνατότητα σε όσους υπόκεινται στην εξάρτηση να θέσουν αυτά τα ζητήματα στο δημόσιο forum, το οποίο πρέπει να πάρει θέση. Το ιδεώδες της συμμετοχής με άλλα λόγια οδηγεί στη σύγκλιση «ορατής» και «αόρατης» κοινωνίας σ' ένα κοινό δημόσιο χώρο, όπου όλα πρέπει να συζητηθούν και για όλα πρέπει να ληφθούν αποφάσεις.

Εντούτοις, ο δημόσιος χώρος διαβούλευσης δεν μπορεί να λειτουργήσει εν κενώ, αλλά απαιτεί μια θεσμική αρχιτεκτονική φιλική προς τούτο, η οποία οικοδομείται μέσω του σχεδίου πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού. Αυτό το σχέδιο μπορεί να μην καλεί τους πολίτες να αλλάξουν την Πολιτεία, ωστόσο τους ενθαρρύνει να αλλάξουν τον τρόπο που οι ίδιοι σκέφτονται την Πολιτεία, προσδίδοντας σ' αυτή την αντίληψη μια περισσότερο κοινωνική χροιά. Ο Pettit μ' αυτό το σχέδιο προσπαθεί έμμεσα να πείσει τον φιλελεύθερο σκεπτικισμό ότι η νέο-ρεπουμπλικανική πρόταση δεν έχει σκοπό να αφομοιώσει την κοινωνία μέσα στους μηχανισμούς της πολιτείας, αλλά στόχο έχει να τους φέρει σ' έναν εποικοδομητικό διάλογο, όπου συνεργατικά και όχι ανταγωνιστικά θα προσπαθήσει να άρει το καθεστώς εξάρτησης σε καθεστώς πλουραλισμού και ανεκτικότητας. Και η μη απορρόφηση της κοινωνίας από το κράτος έχει ως συνέπεια η ελευθερία ως μη κυριαρχία να αποκτά πραγματικό νόημα, τόσο σε επίπεδο άρσης του *dominium*, όσο και σε επίπεδο περιορισμού του *imperium*. Και κατ' αυτό τον τρόπο μπορούν να τεθούν οι βάσεις άρσης και του φαινομενικού παραδόξου, πώς μπορεί η ενεργή συμμετοχή των πολιτών να διασφαλίζει την αποχή του κράτους και των ισχυρότερων ιδιωτών από την κυριαρχία πάνω στον εαυτό του.

φορά που θέλετε να φτάσετε με ασφάλεια στο σπίτι σας' ή ως πολίτης αν ήταν αναγκαία η εύνοια κάποιας καθεστωτικής ομάδας για να μπειτε στο στόχαστρο της κυβέρνησης». Βλ. P.Pettit, (2012), ό.π., σελ. 1-2.

Η προάσπιση και η θωράκιση της ανεξαρτησίας των πολιτών, μέσα από τη μη αυθαίρετη λειτουργία του κρατικού imperium και τον περιορισμό των εξουσιαστικών δυνατοτήτων του ιδιωτικού dominium, με σκοπό τη διαφύλαξη της ελευθερίας από τις δομικές επιπτώσεις της κυριαρχίας αποτελεί μία υπόσχεση του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού, υπόσχεση που «επιχειρεί να συμβάλει στο να ανακοπεί η συρρίκνωση της πολιτικής μέσα σε ένα αρχιπέλαγος δικτύων και ομαδοποιήσεων. Αρχιπέλαγος που παραπαίει πολιτικά, αλλά παράλληλα δομείται ασφυκτικά ως προς την οικονομική λογική που το διέπει και ως προς τις εξαρτήσεις και νέες μορφές κυριαρχίας που η λογική αυτή διαμορφώνει. Η πολιτική ανάλυση μπορεί, μέσα από τον διάλογο με την πολιτική θεωρία του φιλελεύθερου ρεπουμπλικανισμού, να συμβάλει στο να καταστούν “ανοίκειες” οι συνθήκες δομικής ανελευθερίας και στο να διερευνηθεί κριτικά η συρρίκνωση της πολιτικής υπό τις συνθήκες αυτές»¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 96.

3.4. Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας

Στους θεσμικούς πυλώνες εξασφάλισης της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, όπως ανέδειξε η ενότητα 4.1. περιλαμβάνεται και η προώθηση του κοινωνικού κράτους. Η ειδικότερη ανάπτυξή του στην παρούσα ενότητα επεξηγεί και συμπληρώνει τους θεσμικούς μηχανισμούς αποτροπής εμφάνισης σχέσεων κυριάρχησης και εξάρτησης μεταξύ ιδιωτών και μεταξύ ιδιωτών και κράτους. Προσθέτει όχι μόνο ακόμη ένα ερμηνευτικό πρίσμα θέασης της ελευθερίας, αλλά και αποδεικνύει ότι το ρεπουμπλικανικό πρότυπο κοινωνικό κράτος δεν συνιστά αποκλειστικά μία αφηρημένη δέσμη ιδεών, αλλά ένα εφαρμόσιμο πολιτικό πρόγραμμα που στοχεύει στην άμβλυνση εκείνων των ανισοτήτων που εμποδίζουν την πλήρη απόλαυση της ελευθερίας ως έκφρασης μίας πλήρους πολιτειότητας.

Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας δεν αποκόπτεται από την εν γένει ιστορία¹⁰⁷, τις κρίσεις¹⁰⁸, καθώς και τις προκλήσεις¹⁰⁹ του κοινωνικού κράτους. Όπως ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί έναν διακριτό σταθμό στην ιστορία των ιδεών, με τις

¹⁰⁷ Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2001), *Μεταμορφώσεις του Κοινωνικού Κράτους στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 29-34.

¹⁰⁸ Όπως αναφέρει ο Κοντιάδης: «Αν επιχειρηθεί μια σχηματική κατάταξη των αιτιών που προκάλεσαν τη κρίση και τη σταδιακή μεταρρύθμιση του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους, μπορεί να θεμελιωθεί η διάκριση μεταξύ εξωγενών και ενδογενών παραγόντων. Ως εξωγενείς παράγοντες χαρακτηρίζονται εκείνοι που δεν άπτονται άμεσα της λειτουργίας του κοινωνικού κράτους, όπως ιδίως οι ριζικές τεχνολογικές μεταβολές της κοινωνίας της πληροφορίας, η εκτεταμένη απελευθέρωση στη μετακίνηση κεφαλαίων, η αυξανόμενη απελευθέρωση των αγορών προϊόντων και υπηρεσιών, οι δημογραφικές μεταβολές, η απώλεια ελέγχου από την πλευρά των εθνικών κρατών στη δημοσιονομική, νομισματική και εισοδηματική πολιτική κ.λ.π. Ως ενδογενείς περιγράφονται οι παράγοντες που σχετίζονται με τη διαρθρωτική αδυναμία των παραδοσιακών μηχανισμών του κοινωνικού κράτους να υπηρετήσουν τους ιστορικούς του στόχους». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 65-66.

¹⁰⁹ Το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, οφείλει να τοποθετηθεί ενώπιον των προκλήσεων που αντιμετωπίζει το κοινωνικό κράτος, όπως: α) ο οικονομικός εξορθολογισμός των υπαρχόντων πόρων σε σχέση με τις ανάγκες και τις προσδοκίες των πολιτών για την έκταση των κοινωνικών παροχών· β) η πίεση που θα ασκήσει ο διεθνής ανταγωνισμός εκ μέρους των αναδυόμενων οικονομιών στα δυτικά κοινωνικά κράτη· γ) τους νέους κοινωνικούς κινδύνους στους οποίους καλείται να προσαρμοστεί, αλλά και να καλύψει το σύγχρονο κοινωνικό κράτος, όπως η πιο ενεργή ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, η κρίση και η μεταλλαγή του θεσμού της οικογένειας, η αυξανόμενη αναγκαιότητα κοινωνικής περίθαλψης και οι νέες κοινωνικές ανάγκες σε μια ολόένα και μεταβαλλόμενη ως προς τις δεξιότητες που απαιτεί αγορά εργασίας· και δ) η δημογραφική γήρανση, η οποία επηρεάζει αποφασιστικά τα συστήματα υγείας και ασφάλισης, με τον παράγοντα αυτό να άπτεται επίσης του ζητήματος της διαγενεακής δικαιοσύνης. Επιπρόσθετες προκλήσεις για το κράτος πρόνοιας του 21ου αιώνα είναι οι δαπάνες υγείας, που συνδέονται με τη δημογραφική γήρανση του πληθυσμού, η αυτοματοποίηση στον χώρο της εργασίας και η ραγδαία αύξηση του δημοσίου χρέους, εξαιτίας της πρόσφατης χρηματοπιστωτικής και πανδημικής κρίσης. Βλ. A. Gamble, (2016), *Can the welfare state survive?*, Cambridge, Polity. Βλ. και M. Fleurbaey, (2019), *Μανιφέστο για την κοινωνική πρόοδο: Ιδέες για μία καλύτερη κοινωνία*, Προλεγόμενα A. Sen, μετάφραση Γ. Χρηστίδης, Πόλις, Αθήνα, σελ. 190-197.

οποίες διαλέγεται ανοιχτά, κατ' αυτό το τρόπο και το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας εντάσσεται διαλεκτικά σε ένα ιστορικό και θεωρητικό συνεχές, εντός του οποίου και μέσω του οποίου επιδιώκει τη διαρκή μεταρρύθμισή του και αποσκοπεί στην περαιτέρω βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης, καθώς και την αντιμετώπιση νέων κινδύνων, όπως φάνηκε και στην περίπτωση της πρόσφατης πανδημικής κρίσης που θέτουν σε αμφιβολία τη δυνατότητα του κράτους να εγγυηθεί την ασφάλεια, υγειονομική, εργασιακή, ασφαλιστική, προνοιακή, στους πολίτες του. Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας, ως μία νέα μορφή κράτους πρόνοιας, αποσκοπεί όχι μόνο στην αντιμετώπιση των απρόβλεπτων γεγονότων και νέων κοινωνικών κινδύνων που δημιουργούν νέες ανασφάλειες, που εντάθηκαν λόγω της πανδημικής κρίσης, αλλά και στην προσαρμογή που επιφέρει η μετάβαση προς ένα κράτος πρόληψης που αποτρέπει την έλευση μελλοντικών διακινδυνεύσεων¹¹⁰, αυξάνει το επίπεδο περιβαλλοντικής προστασίας και προστασίας της υγείας, καταπολεμά την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και εγγυάται όχι μόνο ένα αξιοπρεπές επίπεδο υγιεινής και ασφάλειας στον χώρο εργασίας, αλλά και ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης των πολιτών του.

¹¹⁰ Κατά Κοντιάδη: «Το κράτος πρόληψης δεν επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων κινδύνων, όσο στην ανίχνευση και προληπτική δράση έναντι ενδεχόμενων, απροσδιόριστων διακινδυνεύσεων». Ως προς τη σχέση του με το παραδοσιακό κοινωνικό κράτος ο Κοντιάδης επισημαίνει ότι: «από το ίδιο το αντικείμενο της παρέμβασής του το κράτος πρόληψης δεν καθίσταται εφικτό ούτε να τυποποιήσει τις μορφές κινδύνων έναντι των οποίων θα καλύψει τον πολίτη, όπως αντίθετα συμβαίνει με την περίπτωση κάλυψης των απρόβλεπτων μεν αλλά προκαθορισμένων και αυστηρά τυποποιημένων κοινωνικών κινδύνων που καλύπτει η κοινωνική ασφάλιση, ούτε πάλι επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, όπως στην περίπτωση των μηχανισμών της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά απευθύνεται δυνάμει σε κάθε πολίτη που με διαφορετικές διαρκώς ιδιότητες εκτίθεται σε απροσδιόριστους κινδύνους». Παρ' όλα αυτά, ο Κοντιάδης διακρίνει συγγένειες ανάμεσα στο κράτος πρόληψης και το παραδοσιακό κοινωνικό κράτος: «Από την άλλη πλευρά ωστόσο μπορεί να διαγνωσθεί μιας σημαντικής συγγένεια μεταξύ κράτους πρόληψης και κοινωνικού κράτους: Πρόκειται για τύπους κράτους με ισχυρό ρυθμιστικό αντικείμενο, με ευρύ πεδίο παρέμβασης μέσω συντονισμένων, αυστηρά σχεδιασμένων δημόσιων πολιτικών, που είναι ασύμβατες προς ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο απορρύθμισης και συρρίκνωσης των κρατικών λειτουργιών. Επιπλέον, πρόκειται για τύπους κράτους που κυριαρχούν οι έννοιες της ισότητας και της δίκαιης διανομής αγαθών και συνδέονται άρρηκτα με την ανθρώπινη αξία και την ίδια την ανθρώπινη επιβίωση. Εξάλλου, σε επιμέρους πεδία δράσης η λειτουργία του κράτους πρόληψης αλληλοεπικαλύπτεται ή συνυφίνεται άρρηκτα με αυτήν του κοινωνικού κράτους, με χαρακτηριστικότερο τον τομέα των συστημάτων υγείας, υπό τη μορφή των δημόσιων υγειονομικών προγραμμάτων πρόληψης». Για να καταλήξει στο ότι: «Το πεδίο παρέμβασης του κράτους πρόληψης εντοπίζεται λοιπόν ιδίως στην “αμυντική λειτουργία” έναντι των απρόβλεπτων καταστάσεων που αναφύονται στην κοινωνία της διακινδύνευσης και αποτυπώνονται σε συνταγματικό-θεσμικό επίπεδο κατ' εξοχήν με περιορισμούς στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, ενώ το πεδίο παρέμβασης του κοινωνικού κράτους συναρτάται πρωτίστως με παροχικές-αναδιανεμητικές λειτουργίες, που άπτονται της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας, και σε συνταγματικό επίπεδο αποτυπώνονται με τη διασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 118, 121-122.

Με άλλα λόγια, το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας θέλει να προλάβει μία ακόμα μεταμόρφωση του κοινωνικού κράτους που συμβαίνει λόγω της πανδημίας, φιλοδοξώντας να αποτελέσει ένα νέο ερμηνευτικό πλέγμα διά μέσου του οποίου θα αναγνωσθούν και θα αντιμετωπιστούν νέες προκλήσεις και διακινδυνεύσεις που ανέκυψαν για τα κράτη και τις κοινωνίες, συμμετέχοντας και συμβάλλοντας στην ευρύτερη συζήτηση που έχει ήδη ξεκινήσει σε θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο, τόσο σε εθνικό, όσο και ευρωπαϊκό και διεθνές.

Οι επιμέρους συζητήσεις αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης, αν δύναται οι μηχανισμοί προφύλαξης από το *dominium* να αναχθούν αυτοτελώς σε ένα «ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας»¹¹¹, ώστε το τελευταίο να δράσει επικουρικά στους μηχανισμούς προφύλαξης από το *imperium*, οι οποίοι εξ αντικειμένου σχετίζονται με την θεσμική αρχιτεκτονική του κράτους και όχι τόσο με την οικονομική του διάρθρωση και τις τυχόν ανισότητες που μπορούν να προκύπτουν στο εσωτερικό του. Από την στιγμή που ο Pettit, έστω και ελλιπώς, αναπτύσσει διαδοχικά τους μηχανισμούς προφύλαξης τόσο από το *dominium*, όσο και από το *imperium*, γίνεται αντιληπτό ότι η εξασφάλιση της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας απαιτεί πληρότητα και συνεκτικότητα των θεσμών του ρεπουμπλικανικού κράτους, προϋποθέτει με άλλα λόγια την ύπαρξη βασικών υλικών συνθηκών, που προσφέρουν τις απαραίτητες δυνατότητες διαβίωσης και λειτουργίας σε μία ορισμένη κουλτούρα¹¹². Κι αυτό διότι,

¹¹¹ Οι όροι «κράτος πρόνοιας» (Welfare State) και Κοινωνικό Κράτος (Social State), πολύ συχνά συγχέονται στον δημόσιο διάλογο ως ταυτόσημοι. Ο μεν όρος «κράτος πρόνοιας» αναφέρεται, κατά περιγραφικό τρόπο, σε εκείνη τη μορφή καπιταλιστικού κράτους που δρα μέσω της παροχικής, κοινωνικής διοίκησης, με σκοπό την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τη συστηματική κάλυψη κοινωνικών κινδύνων και αναγκών των πολιτών. Ο δε όρος «κοινωνικό κράτος» αποτελεί μια συγκεκριμένη μορφή θεσμικής οργάνωσης του κράτους πρόνοιας, που αναπτύχθηκε ιδίως σε χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, και συναρτάται με ιδιαίτερα οργανωτικά και κανονιστικά χαρακτηριστικά. Άξιος αναφοράς είναι και ο ορισμός που αποδίδει ο Rawls στη Θεωρία της Δικαιοσύνης για το κοινωνικό κράτος πρόνοιας σε αντιδιαστολή με την ιδιοκτησιακή δημοκρατία. Κατά τον Rawls: «Σε ένα κοινωνικό κράτος πρόνοιας, στόχος είναι να μην πέσει κανένας κάτω από ένα ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Γι' αυτό και όλοι θα πρέπει να λαμβάνουν ορισμένες εγγυήσεις προστασίας από δυσμενείς συγκυρίες ή ατυχίες, όπως για παράδειγμα επιδόματα ανεργίας ή ιατρική μέριμνα. Τον σκοπό αυτό εξυπηρετεί η αναδιανομή εισοδήματος, εφόσον είναι δυνατόν, στο τέλος κάθε περιόδου, να εντοπισθούν όσοι χρήζουν συνδρομής». Τέλος, από την πλευρά του ο Heywood διακρίνει μεταξύ «ενός κράτους πρόνοιας» και «του κράτους πρόνοιας». Το μεν πρώτο θεωρεί την παροχή πρόνοιας μια σημαντική, αν όχι, την κυρίαρχη λειτουργία του κράτους. Το δε δεύτερο, περιγράφει τις πολιτικές και, ειδικότερα, τους θεσμούς μέσω των οποίων παρέχεται ο στόχος της πρόνοιας (κοινωνική ασφάλιση, υγειονομικές υπηρεσίες, δημόσια παιδεία). Βλ. κατά σειρά Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2008), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Διοίκηση και τους Θεσμούς Κοινωνικής Ασφάλειας*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 17-18. Βλ. και Τ. Ρωλς, (2015), *ό.π.*, σελ. 14Α. Heywood, (2019), *ό.π.*, σελ. 359. Για τις ανάγκες του παρόντος και σε συσχέτιση με τη θεσμική αρχιτεκτονική που προωθεί το ρεπουμπλικανικό κράτος, προτιμάται η δεύτερη προσέγγιση, όπως την προτείνει ο Heywood.

¹¹² Κ.Α. Λάβδας, (2004), *ό.π.*, σελ. 80.

ο μετασχηματισμός των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων σε κοινωνικά συνδέεται με την ιδέα του ελεύθερου πολίτη, ο οποίος είναι ελεύθερος εντός ενός πεδίου όπου καθίσταται δυνατή η προστασία και εξασφάλιση των ατομικών και πολιτικών του δικαιωμάτων. Σε αυτό το πεδίο, ο ελεύθερος πολίτης εκφράζεται, διαβουλεύεται και συμμετέχει δραστήρια στην πολιτική ζωή, ασκώντας το επί ίσοις όροις δικαίωμά του στον ίσο πολιτικό αυτοκαθορισμό¹¹³.

Υπό μία ευρύτερη σκοπιά, η ανάπτυξη ενός συγκροτημένου κράτους πρόνοιας αποτελεί προϋπόθεση για την μείωση της ανισότητας¹¹⁴, που εμποδίζει τους πολίτες να ενεργούν ως τέτοιοι. Το κράτος πρόνοιας χρειάζεται ώστε οι πολίτες να συμμετέχουν ισότιμα με βάση τις προδιαγραφές της πολιτικής ισότητας¹¹⁵. Το κράτος πρόνοιας δίνει έμφαση περισσότερο στην πρόσβαση και όχι μόνο στην άσκηση του δικαιώματος¹¹⁶, γεφυρώνοντας παράλληλα τις ουσιαστικές ανισότητες που παρατηρούνται πέρα της τυπικής εξασφάλισης της νομικής ισότητας¹¹⁷. Βασικό αξίωμα του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας ειδικότερα είναι ότι το να ζει κανείς σε συνθήκες εξάρτησης, λόγω κοινωνικών ανισοτήτων, είναι συνθήκη περιορισμού ή και περιστολής της ελευθερίας¹¹⁸. Και βασική του επιδίωξη είναι να μην περιορίσει το κοινωνικό κράτος μονάχα στην αναδιανομή του κοινωνικού προϊόντος, αλλά να αναβιώσει την πολιτική συμμετοχή και να εμβαθύνει τη συνταγματική δημοκρατία¹¹⁹.

Αυτός είναι και ο λόγος που το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την δημοκρατική λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την ευρύτερη δυνατή συμμετοχή των πολιτών, όπως την εννοεί η δημοκρατική θεωρία¹²⁰. Γιατί η «πολιτική ισότητα» για να είναι ουσιαστική, πρέπει να αποδέχεται

¹¹³ Σ. Δημητρίου, (2018), ό.π., σελ. 5-6.

¹¹⁴ M. Fleurbaey, (2019), ό.π., , σελ. 186.

¹¹⁵ M. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 115-116.

¹¹⁶ Η Σπανού αντιδιαστέλλει αυτές τις δύο έννοιες ως εξής. Αφενός, η άσκηση του δικαιώματος «εμφανίζεται ως στιγμιαία πράξη, οριοθετημένη και επαρκής ώστε να επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα» και αναφέρεται «στις ενέργειες του ενδιαφερομένου και ταυτόχρονα υποθέτει ότι η μη άσκηση είναι στη διακριτική ευχέρεια και ευθύνη του φορέα του». Αντίθετα, η πρόσβαση στο δικαίωμα «τονίζει τη διαδικασία, τις πιθανές δυσκολίες καθώς και την αβεβαιότητα ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, δηλαδή την πραγμάτωση του δικαιώματος». Στην ατομική ευχέρεια που συνοδεύει την άσκηση του δικαιώματος «προσθέτει λοιπόν μια διάσταση η οποία εκφεύγει της δυνατότητας επιρροής του υποκειμένου και ανάγεται σε ευρύτερους παράγοντες». Βλ. Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 21.

¹¹⁷ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 23.

¹¹⁸ Σ. Δημητρίου, (2018), ό.π., σελ. 7.

¹¹⁹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 143.

¹²⁰ M. Παντελίδου-Μαλούτα, (2016), ό.π., σελ. 86.

ως ουσιώδη την ύπαρξη των διαφορών στις κοινωνικές συνθήκες των υποκειμένων, ώστε να μεθοδεύσει μέτρα για την καταπολέμησή τους και όχι να τις αντιμετωπίζει ως άσχετες με την ιδιότητα του πολίτη¹²¹. Σήμερα αμφισβητείται η ενοποιητική αξία της ιδιότητας του πολίτη, η σύνδεσή της με τα κοινωνικά δικαιώματα δείχνει να ξεθωριάζει, προς όφελος της εξαιρετικής ανάγκης και της επιλεξιμότητας ως κριτηρίου πρόσβασης στις κοινωνικές παροχές¹²².

Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας επομένως οφείλει να διαμορφώσει κατά τέτοιο τρόπο τις δημόσιες υπηρεσίες του, έτσι ώστε μέσω των θεσμοθετημένων διαδικασιών να διευκολύνεται και να μην δυσχεραίνεται η πρόσβαση στο δικαίωμα¹²³, εν προκειμένω στην απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων¹²⁴, πάντοτε με μέριμνα ο πολίτης-φορέας των δικαιωμάτων να μην μετατραπεί σε εξάρτημα μιας διαδικασίας που δεν ελέγχει, που τον υπερβαίνει, τον υποτάσσει, δεδομένου του ότι η σχέση διοίκησης-πολιτών είναι αναμφισβήτητα άνιση¹²⁵. Με αυτό το τρόπο επιτυγχάνεται η ανταποκρισιμότητα στις απαιτήσεις και τις ανάγκες των πολιτών ως αποδεκτών και χρηστών των δημοσίων υπηρεσιών, στους οποίους το κράτος μέσω της διοίκησης απευθύνεται και εξυπηρετεί, διαμορφώνοντας με αυτό το τρόπο μία «κοινωνική αρετή»¹²⁶. Όπως συμπληρώνει η Σπανού: *«Το κράτος και η ορατή του έκφραση, η διοίκηση, ανταποκρίνεται, προνοεί, μεριμνά για τις ανάγκες των πολιτών, ευεργετεί και προσφέρει, αναλαμβάνοντας να καθοδηγήσει την κοινωνία προς την ευημερία και να την προφυλάξει από την ανασφάλεια»*¹²⁷.

Το ρεπουμπλικανικό πρότυπο του κράτους πρόνοιας διαλέγεται ευθέως με μία νέα αντίληψη του κράτους πρόνοιας, τη χειραφετική, όπου το κράτος από πάροχος πρόνοιας, χειραφετεί τους ανθρώπους, δίνοντας τους νέα δικαιώματα και νέες δυνατότητες, διευκολύνοντάς τους να προκόψουν στηριγμένοι στις δικές τους δυνάμεις¹²⁸. Ως βασικές κατευθύνσεις της «χειραφετικής αντίληψης» του κράτους πρόνοιας είναι: α) η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και η βελτίωση της κατανομής

¹²¹ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 301-302.

¹²² Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 143, 152.

¹²³ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 250 επ.

¹²⁴ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 113.

¹²⁵ Κ. Σπανού, (2000), *Διοίκηση, Πολίτες και Δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 332.

¹²⁶ Α. Μακρυδημήτρης, (2004), *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, Τέταρτη Έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα, σελ. 428 επ.

¹²⁷ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 126.

¹²⁸ Μ. Fleurbaey, (2019), ό.π., σελ. 207.

εξουσίας στην λήψη αποφάσεων από τις επιχειρήσεις και τους οικονομικούς οργανισμούς· β) η αντιμετώπιση του κύματος αυτοματοποίησης της εργασίας μέσω φιλικότερων προς τους εργαζομένους μετασχηματισμών που λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντα όλων ενδιαφερόμενων μερών, μέσω της εισοδηματικής υποστήριξης και της δια βίου μάθησης, της μείωσης των συντελεστών φορολόγησης της εργασίας και της τιμολόγησης των εξωτερικών επακολούθων μέσω φόρων και επιδοτήσεων· γ) η δημιουργία ενός καθολικού πλέγματος ασφαλείας των εργαζομένων έναντι των εργοδοτών στο πλαίσιο της οικονομίας του διαμοιρασμού (gig economy) και δ) η ιδέα του καθολικού βασικού εισοδήματος¹²⁹.

Η σημασία του κράτους πρόνοιας στην ευρύτερη ρεπουμπλικανική θεσμική αρχιτεκτονική απαντά στο ερώτημα αν το άτομο δύναται να είναι ελεύθερο, όταν ταυτόχρονα είναι και φτωχό. Όχι, το άτομο δεν μπορεί να είναι ελεύθερο, όταν είναι φτωχό. Η φτώχεια δύναται να μην επιτρέπει στο άτομο να ζει αυτόνομα, δηλαδή να έχει τον έλεγχο της ζωής του¹³⁰. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο άνθρωπος για να είναι ελεύθερος, θα πρέπει να απολαμβάνει όχι μόνο την τυπική, αλλά και την ουσιαστική δυνατότητα να πετύχει όσα πράγματα θεωρεί αξιόλογα. Με αυτό το τρόπο η ελευθερία αποκτά πραγματικό αντίκρισμα¹³¹. Κατά συνέπεια, η προαγωγή της ελευθερίας συμβαδίζει με την καταπολέμηση της φτώχειας, η οποία πρέπει να επιτυγχάνεται μέσα από τους μηχανισμούς ενός κράτους πρόνοιας που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι μίας ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής¹³². Αυτό το κράτος πρόνοιας εμφορείται από το ιδεώδες του ενεργού πολίτη και δεν αγνοεί τις ανισότητες που συνδέονται με την καταπίεση ιστορικά μειονεκτούντων ομάδων, αλλά ενδιαφέρεται να εξαλείψει τις διάφορες μορφές πολιτικής καταπίεσης και κυριαρχίας¹³³.

Βασικός μηχανισμός καταπολέμησης της φτώχειας και βασικός πυλώνας οικοδόμησης του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας αποτελεί το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα. Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, ως πυλώνας διασφάλισης του

¹²⁹ M. Fleurbaey, (2019), ό.π., σελ. 207-209.

¹³⁰ Όπως αναφέρει χαρ/κα και ο Pettit: «οι άνθρωποι πρέπει να διαθέτουν τα προς το ζην, ώστε να μπορούν να λειτουργούν φυσιολογικά και ορθά στην κοινωνία, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να ικετεύουν και να δανείζονται από τους άλλους, ή να εξαρτώνται από την καλοκαγαθία τους». Βλ. P. Pettit, (1997), ό.π., σελ. 158.

¹³¹Κ. Χρυσόγονος, Σ. Βλαχόπουλος, (2017), *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4η Αναθεωρημένη Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 27.

¹³² A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 253.

¹³³ Γ. Μολύβας, (2015), ό.π., σελ. 461.

αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, ως ασφάλεια εισοδήματος, έχει σχεδιαστεί ως βραχυπρόθεσμο προνοιακό μέσο για την ανακούφιση των ατόμων που προσωρινά βρίσκονται χωρίς οικονομικά έσοδα. Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα μπορεί να χορηγείται: α) σε όλον τον πληθυσμό χωρίς έλεγχο εισοδηματικών κριτηρίων, β) σε ορισμένες υψηλού κινδύνου ομάδες του πληθυσμού με έλεγχο της οικονομικής τους κατάστασης και γ) σε όλους τους πολίτες που δεν απασχολούνται ενεργά¹³⁴.

Νομοθετικά στην Ελλάδα¹³⁵, η πρώτη απόπειρα εφαρμογής ενός πιλοτικού προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος ήταν η εισαγωγή της υποπαραγράφου ΙΑ.3 του άρθρου πρώτου του Ν. 4093/2012¹³⁶, το οποίο αρχικά προβλεπόταν σε δύο περιοχές της Επικράτειας. Στη συνέχεια με κοινή υπουργική απόφαση που ακολούθησε¹³⁷ τελικά ξεκίνησε σε 13 επιλεγμένους Δήμους της χώρας στις 14 Νοεμβρίου 2014 και ολοκληρώθηκε στις 15 Απριλίου 2015, καλύπτοντας περίπου 20.000 άτομα¹³⁸.

Τέλος, το 2016, με την παρ. 1 του άρθρου 235 του ν. 4389/2016 κατοχυρώθηκε το «Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης», το οποίο, ενώ κατά την αρχική του εφαρμογή τον Ιούλιο του 2016 αφορούσε 30 Δήμους της χώρας, από τις αρχές του 2017 επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη χώρα, με τους δικαιούχους να υπολογίζονται αρχικά σε 280.000 νοικοκυριά με 700.000 μέλη, με τον προϋπολογισμό υλοποίησης να φτάνει στα 760 εκ. ευρώ (0,4% του ΑΕΠ)¹³⁹.

Συνταγματικά, το τελικό παραδοτέο της όλης αναθεωρητικής διαδικασίας, όπως ολοκληρώθηκε κατά την Α' Σύνοδο της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων η οποία ολοκλήρωσε το έργο της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΖ' Κοινοβουλευτικής περιόδου κατά τους ορισμούς των παραγράφων 2 έως 5 του άρθρου 110 του

¹³⁴ Π. Παπαρηγοπούλου, Άρθρο 21, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 541-542.

¹³⁵ Στη Γαλλία, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα- σε συνδυασμό με το συμβόλαιο ένταξης (contrat d'insertion) εισήχθη στη Γαλλία το 1988. Βλ. Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 145.

¹³⁶ «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016- Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του ν. 4046/2012 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016» (ΦΕΚ Α' 222)

¹³⁷ Υπ αριθμ. 39892/ΓΔ.1.2.7.11 2014 Κοινή Απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης & Πρόνοιας «Καθορισμός των όρων και των προϋποθέσεων εφαρμογής του πιλοτικού προγράμματος Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα» (ΦΕΚ Β' 3018)

¹³⁸ Γ. Αμίτσης, (2016), *Εμβληματικές πρωτοβουλίες διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής την εποχή των Μνημονίων- Το υπόδειγμα της Εθνικής Στρατηγικής Κοινωνικής Ένταξης*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 117-119.

¹³⁹ Γ.Ι. Σούρλας, (2019), ό.π., σελ. 101-102. Για μία κριτική στη θέσπιση του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης βλ. και Γ. Αμίτσης, (2016), ό.π., 229-230.

Συντάγματος, ήταν μόνο η αναθεώρηση της παρ. 1 του άρθρου 21 του Συντάγματος, το οποίο μετά την προσθήκη δευτέρου εδαφίου στην πρώτη παράγραφο ορίζει ότι: «*Το Κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, όπως νόμος ορίζει*». Η αναθεώρηση του άρθρου 21 με την προσθήκη β' εδαφίου στην παράγραφο 1 συγκέντρωσε συνολικά 190 ψήφους¹⁴⁰.

Το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα συνιστά μέρος της όλης προβληματικής περί ρεπουμπλικανικού κράτους, αφού όχι μόνο εμπλουτίζει την έννοια της ελευθερίας με την έννοια της αξιοπρέπειας, αλλά διευκολύνει το άτομο να μετέχει της πολιτικής και οικονομικής ζωής, αποτραβώντας το από την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό¹⁴¹. Συνεπώς το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν αποτελεί μονάχα μία υποχρέωση αλληλεγγύης απέναντι στα μέλη της, αλλά έχει τα χαρακτηριστικά τόσο κοινωνικού, όσο και πολιτικού δικαιώματος. Κι αυτό διότι το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα προσλαμβάνει τον χαρακτήρα ενός εισοδήματος διασφάλισης του πολίτη, αποτυπώνοντας την προσδοκία του κράτους να διασφαλίσει εκ των προτέρων στους πολίτες του τα υλικά μέσα για την πολιτική τους συμμετοχή και ευρύτερα την πολιτική τους ενσωμάτωση¹⁴². Μόνο τότε η εξουσία του δήμου είναι «δημοκρατική», όταν λειτουργεί υπό το καθεστώς εξασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και,

¹⁴⁰ Για μία κριτική ως προς την συνταγματική κατοχύρωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2001), ό.π., σελ. 356-358. Για την απόπειρα συνταγματικής κατοχύρωσης του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην συνταγματική αναθεώρηση του 2001 βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 297.

¹⁴¹ Η Σπανού σημειώνει ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι σχετική νέα στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία, την οποία επεξεργάστηκαν κυρίως Γάλλοι κοινωνιολόγοι προκειμένου να περιγράψουν τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές τη δεκαετία του 1980. Στη Γαλλία άρχισε να κυριαρχεί ως έννοια την δεκαετία του 1990 με αφορμή τον προβληματισμό για το Ελάχιστο Εισόδημα Ένταξης (RMI) και εξέφρασε «τη μετάβαση από μια στατική έννοια της φτώχειας που βασίζεται κυρίως στο εισόδημα, σε μια δυναμική και πολυδιάστατη οπτική. Οι φτωχοί αποτελούν ετερογενή ομάδα με κοινό σημείο αναφοράς την αδυναμία τους να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνία και τους θεσμούς της, πράγμα που συνιστά κοινωνικό αποκλεισμό. Επομένως η έννοια συνδέεται με την αξία της κοινωνικής συνοχής σε μια λογική της ιδιότητας του πολίτη, όπως την ανέπτυξε ο Marshall». Ο Heywood προτείνει την εξής εννοιολογική διαφοροποίηση μεταξύ φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η μεν παραδοσιακή ιδέα της φτώχειας έχει δύο σημαντικές συνέπειες: Υποστηρίζει ότι το μειονέκτημα είναι ένα ουσιαστικό οικονομικό ζήτημα που σχετίζεται με την υλική στέρηση, απόλυτη ή σχετική, και ότι η μειονεκτική θέση είναι ένα δομικό ζήτημα, δηλαδή, στην ουσία, οι φτωχοί είναι τα «θύματα» κάποιας μορφής κοινωνικής αδικίας. Ο κοινωνικός αποκλεισμός από την άλλη πλευρά, πάντοτε σύμφωνα με τον Heywood, είναι μία ευρύτερη έννοια: αφορά όλες τις διαδικασίες και συνθήκες που αποσπούν τα άτομα και τις ομάδες από την κοινωνική κυρίαρχη τάση, με τους κοινωνικά αποκλεισμένους να υποφέρουν από πολλαπλή στέρηση που σχετίζεται με την αποτυχία στην εκπαίδευση, την εγκληματικότητα, την αντικοινωνική συμπεριφορά κλπ. Βλ. Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 133 υποσημ. 27. Βλ. και Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 361.

¹⁴² Ζ.Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 298.

συνακόλουθα, του αντίστοιχου αξιακού συστήματος που διασφαλίζει όχι μόνο τη τυπική αλλά και την πραγματική ελευθερία του πολίτη να βούλεται και να βουλεύεται¹⁴³.

Συνεπώς, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα δεν αποτελεί μονάχα προαπαιτούμενο αξιοπρέπειας, αλλά αυτονομίας και πολιτειότητας, στοιχείο αναπόσπαστο με ένα κράτος που διέπεται από ρεπουμπλικανικούς θεσμούς. Και έκφραση θετικής ελευθερίας, ως προσφορά του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, υποστηρίζεται ότι αποτελούν η ανάπτυξη της οικονομικής πρωτοβουλίας και η απελευθέρωση της κοινωνικής δημιουργικότητας, αφού το άτομο αποδεσμεύεται από την εξάρτηση αναζήτησης μιας περιστασιακής απασχόλησης, απαγκιστρώνεται από τον κοινωνικό αποκλεισμό και αναζητά μέσω της εκπαίδευσης την κοινωνική καινοτομία και τον κοινωνικό πειραματισμό¹⁴⁴. Με αυτό τον τρόπο γίνεται μετάβαση από ένα αίσθημα ισότητας *ex post* σε ένα αίσθημα ισότητας *ex ante*, όπου το περιεχόμενο της ισότητας από επιγενόμενο και μερικό μετεξελίσσεται σε αφετηριακό και καθολικό¹⁴⁵.

Η ειδικότερη μνεία του κράτους πρόνοιας εντάσσεται στην ρεπουμπλικανική θεωρία λόγω της αναγκαιότητας αναστοχασμού της ίδιας της έννοιας του πολίτη. Η πολιτική ισότητα, η οποία είναι συνυφασμένη με την έννοια του πολίτη, συνυπάρχει με πολλαπλές και ουσιώδεις διαφορές που χωρίζουν και ιεραρχούν τους πολίτες ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική θέση. Η πολιτική ισότητα είναι συμβατή με μορφές κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας, οι οποίες εν πολλοίς είναι δυνατόν να αντανακλούν τρόπους άσκησης της ατομικής ελευθερίας και να αποτελούν έκφρασή της¹⁴⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη την θέση του Pettit περί του «κριτηρίου του βλέμματος» (“eyeball test”), οποιαδήποτε κοινωνία αναπτύσσει πάσει φύσεως ιεραρχίες, δύναται αυτές να οδηγήσουν σε μία κατάσταση τυραννίας, όταν οι ομάδες με υψηλή κοινωνική θέση ασκούν επιρροή για να επεκτείνουν τον έλεγχο που ασκούν ή την ανωτερότητά τους σε έναν τομέα σε άλλους τομείς¹⁴⁷. Ενώπιον της ύπαρξης αυτών των ιεραρχιών

¹⁴³ Δ.Θ. Τσάτσος, (2007), ό.π., σελ. 49.

¹⁴⁴ Ζ.Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 335 επ.

¹⁴⁵ Ζ.Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 348.

¹⁴⁶ Γ. Μολύβας, (2019), ό.π., σελ. 121.

¹⁴⁷ Α. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 278.

και προκειμένω να μην δημιουργήσουν αντίστοιχες καταστάσεις κυριαρχίας και εξάρτησης, το κράτος πρόνοιας οφείλει να εξοπλίσει το άτομο με τους κατάλληλους μηχανισμούς διασφάλισης της αξιοπρέπειας και της κοινωνικής κινητικότητας. Η αναγνώριση των λεγόμενων «τυπικών» ελευθεριών δεν αρκεί για να επιλύσει τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που συνδέονται με τη φτώχεια, τις πραγματικές ανισότητες και την εργασιακή ανασφάλεια¹⁴⁸

Εφόσον αναγνωριστεί η διαπλοκή των παραγόντων που ευνοούν την κοινωνική ανισότητα με την πολιτική ισότητα, τότε δύνανται να παρθούν μέτρα που θα καταστήσουν τις διαφορές συμβατές με την πολιτική ισότητα. Με αυτό το τρόπο οι πολίτες θα μπορούν να διεκδικήσουν ίσες δυνατότητες εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, όχι παρά τις διαφορές στις κοινωνικές συνθήκες ζωής τους, αλλά αφού αναγνωριστούν οι σχετικές διαφορές ως ουσιώδεις και για την ιδιότητά τους ως πολιτών στις σημερινές συνθήκες¹⁴⁹. Κοινωνικές ανισότητες, ταξικές ή ανάλογα με το φύλο, την εθνότητα ή τη θρησκεία, εμποδίζουν τη συνύπαρξη των πολιτών ως ουσιαστικά «ελεύθερων» και «ίσων», διαφοροποιώντας τη δυνατότητά τους για πολιτική συμμετοχή και συμβάλλοντας έτσι στην κρίση νομιμοποίησης, η οποία είναι φανερή σε πολλά πολιτικά συστήματα¹⁵⁰. Η ανάπτυξη επομένως του κράτους πρόνοιας αυξάνει την συμμετοχή μέσω της ουσιαστικής συμπερίληψης των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ιδιότητα του πολίτη, ώστε να περιοριστεί κατά το δυνατόν η κοινωνική ανισότητα¹⁵¹. Επιπρόσθετα, εξασφαλίζει την απαραίτητη επάρκεια πόρων, ώστε να αποτρεπονται οι συνθήκες ένδειας που καθιστούν απαγορευτική την πλήρη ένταξη των πολιτών στα κοινά, υπονομεύοντας κατ' αυτό το τρόπο την ισότητα ως προς το στάτους¹⁵².

Το ρεπουμπλικανικό πλέγμα του κράτους πρόνοιας εκτείνεται επομένως πέρα της επικράτειας της τυπικής ελευθερίας και συμμετοχής στην διασφάλιση των πραγματικών προϋποθέσεων κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής, που συγκαταλέγονται αιτήματα όπως η ζωή, η υγεία, η αξιοπρέπεια, η παιδεία, η εργασία, ο πολιτισμός κ.λ.π. Τα παραπάνω αγαθά είναι απαραίτητα για την ανάπτυξη μιας

¹⁴⁸ Μ. Ρεβώ Ντ' Αλλόν, (2016), Γιατί δεν αγαπάμε τη δημοκρατία, μετάφραση Μ. Πάγκαλος, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, σελ. 28.

¹⁴⁹ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 304-305.

¹⁵⁰ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 306.

¹⁵¹ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2016), ό.π., σελ. 99.

¹⁵² Γ. Μολύβας, (2019), ό.π., σελ. 138.

ακέραιας, δημιουργικής και ανεξάρτητης προσωπικότητας, που ενεργοποιείται στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο και παρέχονται όχι υπό όρους, αλλά αφορούν όλους τους πολίτες και καλύπτουν με απαιτήσεις επάρκειας ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής τους. Όλες αυτές οι προϋποθέσεις παρέχουν τη δυνατότητα στους πολίτες να είναι ελεύθεροι και αυτεξούσιοι, να μην εξαρτώνται από κανέναν έξω από το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιλέγουν να συνεργαστούν και να εξελιχθούν¹⁵³. Αποτελούν σημαντικό μέσο και αφετηρία προστασίας και ασφάλειας, διότι απελευθερώνουν το άτομο από παραδοσιακές μορφές εξάρτησης-προστασίας και υποταγής¹⁵⁴. Όπως συνοψίζει και ο Fleurbaey: «το κράτος πρόνοιας όχι μόνο εξακολουθεί να αποτελεί μια βιώσιμη επιλογή για τον 21^ο αιώνα, αλλά μπορεί επίσης να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα για την προαγωγή της κοινωνικής προόδου, εστιάζοντας όχι μόνο στην εξασφάλιση της επιβίωσης των ανθρώπων, αλλά και στην εγγύηση της αξιοπρέπειας, της ελευθερίας και των δημοκρατικών τους δικαιωμάτων, συμβάλλοντας παράλληλα στην αποδοτική λειτουργία της αγοράς»¹⁵⁵.

Καταληκτικά, το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, αποδεχόμενο ότι «η πολιτική δημοκρατία δεν είναι αυθύπαρκτη, αλλά προϋποθέτει τη μείωση των ανισοτήτων και την μέριμνα για εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου μορφωτικού και οικονομικού»¹⁵⁶ και αποδεχόμενο επίσης ότι «κάθε δημοκρατία πρέπει στην πραγματικότητα να τείνει προς την κοινωνική δημοκρατία»¹⁵⁷, οφείλει να επανενσωματώσει το σύστημα αγοράς στους θεσμούς της κοινωνικής αλληλεγγύης, αποκαθιστώντας την απενσωμάτωση, με όρους Polanyi, που επικράτησε ως κίνημα στα τέλη του 20^{ου} αιώνα¹⁵⁸. Επιπρόσθετα, καθήκον του ρεπουμπλικανικού προτύπου είναι να μετατρέψει την κοινωνική δικαιοσύνη από ουτοπική ιδέα σε κοινωνικό αίτημα των πολιτών με συγκεκριμένο περιεχόμενο, που απορρέει από τις αμοιβαίες δεσμεύσεις τους ως μελών της κοινωνίας¹⁵⁹. Σε επίπεδο συνταγματικού δικαίου, το ρεπουμπλικανικό πρότυπο οφείλει να διαφυλάξει μία θεμελιώδη συνταγματική συνιστώσα του κοινωνικού κράτους δικαίου: την καθολικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων ως συστατικών στοιχείων της ιδιότητας

¹⁵³ Κ. Παπαγεωργίου, (2015), ό.π., σελ. 490-491.

¹⁵⁴ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 91.

¹⁵⁵ Μ. Fleurbaey, (2019), ό.π., σελ. 212.

¹⁵⁶ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 73.

¹⁵⁷ C.S. Meier, «Η Δημοκρατία από τη Γαλλική Επανάσταση και εξής», στο J. Dunn, (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 172.

¹⁵⁸ Μ. Fleurbaey, (2019), ό.π., σελ. 184-185.

¹⁵⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 41.

του πολίτη, με τα οποία εξασφαλίζονται και κατοχυρώνονται συνταγματικά οι βασικές προϋποθέσεις αυτονομίας και αξιοπρέπειας¹⁶⁰.

Η διακριτή ανάπτυξη του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας επιτελεί μία διττή λειτουργία στον τομέα προφύλαξης και προώθησης των κοινωνικών δικαιωμάτων. Από τη μία, αναχαιτίζει τις επιπτώσεις που είχε η δημοσιονομική κρίση στο κανονιστικό τους περιεχόμενο¹⁶¹. Από την άλλη, προλαμβάνει την βάσιμη πιθανότητα ανάδυσης ενός προληπτικού κράτους πρόνοιας¹⁶² στην μετά covid-19 εποχή. Το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας λειτουργεί σαν γέφυρα μεταξύ των δύο κρίσεων, αλλά λογίζεται επίσης και ως η αναγκαία θεωρητική και θεσμική συμπλήρωση του σύγχρονου κράτους, επιτελώντας έναν συμπεριληπτικό και ταυτόχρονα προληπτικό χαρακτήρα. Τόσο σε επίπεδο θεσμικής δομής, όσο και σε επίπεδο κανονιστικού περιεχομένου, το ρεπουμπλικανικό κράτος πρόνοιας καθίσταται αντικείμενο διεκδίκησης της δημοκρατίας της αμφισβήτησης και ιδεότυπος πολιτικής σε επίπεδο λήψης των κυβερνητικών αποφάσεων.

Η διακριτή ανάπτυξη όμως του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας επιτελεί κι ακόμη μία, επιπρόσθετη λειτουργία: Συνιστά έκφραση του ιδεώδους του ρεπουμπλικανικού πατριωτισμού, ο οποίος σύμφωνα με τον Viroli: «ένωνε όσους ήθελαν να παλέψουν ενάντια στην κοινωνική και πολιτική ανισότητα· έδινε δύναμη στους αποκλεισμένους, που ζητούσαν την πλήρη αναγνώριση των κοινωνικών και των πολιτικών τους δικαιωμάτων»¹⁶³.

¹⁶⁰ Γ.Α. Τασόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 164.

¹⁶¹ Ξ.Ι. Κοντιάδης- Α. Φωτιάδου, (2016), *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 147.

¹⁶² Ξ.Ι. Κοντιάδης, «Η προληπτική λειτουργία του κράτους πρόνοιας», στο: *Επίκαιρα Ζητήματα Δικαίου Κοινωνικής Προστασίας. Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Κρεμαλή*, (2016), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 29-42.

¹⁶³ M. Viroli, (2020), ό.π., σελ. 113-114.

3.5. Κριτική αποτίμηση

Η ρεπουμπλικανική παράδοση στη μακραίωνη ιστορία της θεωρήθηκε ότι εμπεριέχει στοιχεία αποκλεισμού, όπως σχετικά με τις προϋποθέσεις πρόσβασης στο status του πολίτη και τον αποκλεισμό των ξένων και των γυναικών και ακόμη, με την ιδέα του κοινού αγαθού την πιθανότητα καταπίεσης των μειονοτήτων¹⁶⁴. Γι αυτό και προσπαθεί να ανανεωθεί και να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν από την διευκόλυνση του εμπορίου, την αφομοίωση μίας αισιόδοξης οπτικής στην ιστορική εξέλιξη, την ανάγκη για έναν πιο περιορισμένο θεσμικό σχεδιασμό και μία ολοένα αυξανόμενη πλουραλιστική προσέγγιση του εαυτού και του πολίτη¹⁶⁵.

Η νέο-ρεπουμπλικανική προσέγγιση του Pettit προσπάθησε να απεμπλέξει τον ρεπουμπλικανισμό από έναν ιδιότυπο «μονισμό» του αγαθού, που συμβαδίζει με μία ενοποιημένη προσέγγιση του πολίτη¹⁶⁶ και της εκ των άνωθεν επιβολής ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής που πρέπει όλοι οι πολίτες να γίνουν υποχρεωτικά μέτοχοι σε ένα νέο και σύγχρονο πολιτικά φιλελεύθερο ρεπουμπλικανισμό, ο οποίος διατηρεί τον εγγυητικό ρόλο των δημοσίων θεσμών¹⁶⁷ και την προοπτική του κοινού καλού, αντικαθιστώντας τον μονισμό αυτόν με τον πλουραλισμό της ανοιχτής δημοκρατικής κοινωνίας¹⁶⁸.

Η νέο-ρεπουμπλικανική προσέγγιση δεν επιδιώκει να εξαυλώσει την ανεκτικότητα σε συμπεριφορές και στάσεις που εμπεριέχει στον κανονιστικό της πυρήνα η φιλελεύθερη δημοκρατία¹⁶⁹. Ούτε να φέρει ξανά στο προσκήνιο την ιακωβίνικη εκδοχή της ρεπουμπλικανικής αντίληψης για τη λαϊκή κυριαρχία, που βασίζεται στην ομοιογένεια και την ομοφωνία¹⁷⁰. Στον αντίποδα, ενδιαφέρεται να τις αναδείξει στο πλαίσιο ανίχνευσης περιπτώσεων ανισότητας ισχύος και επιρροής στο πλαίσιο μίας δημοκρατικής διαβούλευσης που δρα εν είδει «ερευνητικού φακού» σε

¹⁶⁴ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 116

¹⁶⁵ J.L. Kimpell, (2009), ό.π., σελ. 381.

¹⁶⁶ J.L. Kimpell, (2009), ό.π., σελ. 386.

¹⁶⁷ Σύμφωνα με τον Τασόπουλο: «Οι δημόσιοι θεσμοί είναι νομικά κατοχυρωμένες μορφές της πολιτικής συνύπαρξης των μελών ορισμένης κοινωνίας και διαμορφώνουν τις συνθήκες για τον συλλογικό αυτοκαθορισμό των μελών της και την πολιτική τους συνεννόηση». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 132.

¹⁶⁸ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 63.

¹⁶⁹ Φ. Βασιλόγιαννης, (2019), 20-21.

¹⁷⁰ Γ.Α. Τασόπουλος, «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης», στο: Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα, Χ. Κούκη, (2013), Ελληνική Κρίση και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα, (επιμ.), Κριτική, Αθήνα, σελ. 118.

αθέατες περιπτώσεις εξουσίας και κυριαρχίας. Η διαφορετικότητα, με άλλα λόγια η αναγνώριση της ετερότητας και της πολιτισμικής ανεκτικότητας ως κοινωνικής πολλαπλότητας αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της δημοκρατικής και δικαιοκρατικής συμβίωσης· συνεπώς η νέο-ρεπουμπλικανική προσέγγιση συμβαδίζει με την παραπάνω φιλελεύθερη θεώρηση και αντίκειται σε κάθε θεσμικό ή άλλου τύπου αυταρχισμό, σε κάθε αποκλεισμό της ετερότητας ή οιοσδήποτε καθεστωτικής αμφισβήτησης¹⁷¹.

Περισσότερο η ελευθερία ως μη κυριαρχία θέλησε να δώσει έμφαση στο ρεπουμπλικανικό χαρακτηριστικό της «αυτοκυβέρνησης», θέλοντας να ενεργοποιήσει τον πολίτη να εξετάσει ποιος είναι αυτός που θεσπίζει τους νόμους από τους οποίους δεσμεύεται, έτσι ώστε να «νομιμοποιηθεί» η παρέμβαση του κράτους σε περιπτώσεις εξάρτησης και κυριαρχίας μεταξύ των ιδιωτών. Το ιδεώδες της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας θέλησε να μετατοπίσει το ενδιαφέρον από την πάλη ενάντια σε μια κατεστημένη εξουσία στην πάλη απέναντι σε μικρές και αφανείς κατεστημένες εξουσίες που δύνανται να περιορίζουν καθημερινά την ελευθερία των πολιτών. Η μετατόπιση αυτή δεν έγινε με στόχο την αμφισβήτηση της φιλελεύθερης τάξης και την υποκατάστασή της από μια εναλλακτική, ρεπουμπλικανική πολιτεία, αλλά για την χειραφέτηση του ατόμου έναντι των κατεστημένων εξουσιών και την εμπέδωση της ισότητας μεταξύ των πολιτών, όπου ο ένας θα μπορεί να «κοιτά στα μάτια» τον άλλον, με όρους αξιοπρέπειας¹⁷² και ευθύτητας, όπου το κράτος θα είναι αρωγός και όχι δυνάστης, όπου θα διασφαλίζει και δεν θα υπονομεύει τον ανθρώπινο βίο¹⁷³, αλλά θα αποσκοπεί στην «ανάταση» της ανθρώπινης συμβίωσης¹⁷⁴.

Εξάλλου η δημοκρατία προϋποθέτει το κριτήριο της θεσμοποιημένης εκδήλωσης της συλλογικής ευαισθησίας απέναντι στην ασθένεια, την αδυναμία, το εύλωτο της ανθρώπινης υπόστασης, απέναντι στον ηλικιωμένο, στον βαριά ασθενή,

¹⁷¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), σελ. 109.

¹⁷² Κατά τον Habermas, οι διάφορες πτυχές της αξιοπρέπειας που αναδείχθηκαν ιστορικά, «οδηγούν σε εμπλουτισμό του κανονιστικού περιεχομένου των παγιωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων καθώς και στη δημιουργία νέων θεμελιωδών δικαιωμάτων» και «τεκμηριώνει τον αδιαίρετο χαρακτήρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων». Βλ. Γ. Χάμπερμας, (2012), ό.π., σελ. 26, 29. Η έννοια της αξιοπρέπειας αντιδιαστέλλεται από την αρχή της αυτοκτησίας, η οποία προσδιορίζεται αυστηρά από το άτομο και όχι από τη πολιτεία, όπως συμβαίνει με την αξιοπρέπεια, η οποία συνίσταται σε ένα κατώφλι συμπεριφοράς που το άτομο δεν μπορεί να παραβιάσει, ακόμη κι αν το θέλει, μολονότι οι συνέπειες της συμπεριφοράς του αφορούν αποκλειστικά αυτό και όχι το κοινωνικό σύνολο εν γένει. Αντίθετα, με βάση την αρχή της αυτοκτησίας, το άτομο είναι ο αποκλειστικός κυρίαρχος του σώματος και της ζωής του. Βλ. Α. Χατζής, (2017), ό.π., σελ. 70.

¹⁷³ F. Worms, (2018), ό.π., σελ. 17.

¹⁷⁴ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 148.

στον περιθωριοποιημένο¹⁷⁵. Αυτή η συλλογική ευαισθησία επιτάσσει την «επανεγγραφή» του φιλελευθερισμού στις πολιτειακές του ρίζες, με γνώμονα την μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία με τις μικρότερες δυνατές πολιτειακές, πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις¹⁷⁶.

Η θέση του Pettit περί «ενιαίας» θεωρίας της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας σε επίπεδο ατομικό και συλλογικό κατάφερε να καταστήσει αναγκαία την ταυτόχρονη πραγμάτευση του ιδεώδους, τόσο σε επίπεδο «μικροθεσμικό», όσο και «μακροθεσμικό». Καμία πρόταση περί θεσμικής αρχιτεκτονικής του ρεπουμπλικανικού κράτους δεν μπορεί να γίνει, δίχως την ταυτόχρονη αναφορά τεσσάρων παραδοχών: α) την αποδοχή της διάκρισης κοινωνίας και κράτους¹⁷⁷ ως αντανάκλαση της διαίρεσης δημόσιου-ιδιωτικού¹⁷⁸, β) η παραδοχή ότι το κεκτημένο και το απόθεμα της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης δεν αμφισβητείται¹⁷⁹, γ) την εσωτερική συνάρτηση μεταξύ δημοκρατίας και κράτους δικαίου¹⁸⁰ και δ) τον εμπλουτισμό του φιλελεύθερου κεκτημένου με την λεγόμενη «διαβουλευτική στροφή».

Το «σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού» δεν αποσκοπεί στην στράτευση όλων των πολιτών σε μια και μοναδική ιδέα αγαθού, είτε αυτό είναι της πολιτικής συμμετοχής, είτε της πολιτειακής αρετής, αλλά σε μία αναδιατυπωμένη μορφή υπεράσπισης της πολιτικής¹⁸¹. Κάτι τέτοιο θα υποδαύλιζε τον πολιτικό φανατισμό που συνιστά υπονόμηση της πολιτικής ελευθερίας¹⁸². Εκτός αυτού, το σχέδιο πολιτειακού ρεπουμπλικανισμού έχει ως στόχευση να καταστήσει το κράτος «αρωγό» στους

¹⁷⁵ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 266.

¹⁷⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 104.

¹⁷⁷ Αντίθετα με την θεώρηση του Carl Schmitt, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αντιθέτως, η εξίσωση Κρατικών=Πολιτικών γίνεται στον ίδιο βαθμό λανθασμένη και παραπλανητική, στον οποίο κράτος και κοινωνία διεισδύουν το ένα στο άλλο, όλα τα μέχρι τώρα κρατικά ζητήματα γίνονται κοινωνικά και όλα τα μέχρι τώρα "μόνο" κοινωνικά ζητήματα γίνονται κρατικά, όπως αυτό συμβαίνει σε μια δημοκρατική οργανωμένη κοινότητα». Βλ. Κ. Σμιτ, (2009), Η Έννοια του Πολιτικού, μετάφραση-εισαγωγή Α. Λαβράνου, επιμέλεια Γ. Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα, σελ. 52.

¹⁷⁸ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 78.

¹⁷⁹ Μ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 116.

¹⁸⁰ Η οποία σύμφωνα με τον Habermas «συνίσταται στο γεγονός ότι από τη μια μεριά οι πολίτες μπορούν να κάνουν σωστή χρήση της δημόσιας αυτονομίας τους μόνον όταν βάσει μιας ομοιόμορφα εξασφαλισμένης ιδιωτικής αυτονομίας είναι επαρκώς ανεξάρτητοι, ενώ από την άλλη μπορούν να απολαμβάνουν την ιδιωτική αυτονομία μόνον όταν ως πολίτες κάνουν σωστή χρήση της πολιτικής τους αυτονομίας. Έτσι τα φιλελεύθερα και τα πολιτικά βασικά δικαιώματα είναι αδιαίρετα». Βλ. J. Habermas, (2003), ό.π., σελ. 163.

¹⁸¹ Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 91.

¹⁸² Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 40.

ελεύθερους πολίτες, προσφέροντας ένα «φιλικό» προς αυτούς πλέγμα θεσμών, το οποίο ανά πάσα στιγμή μπορούν εκείνοι να κάνουν χρήση του. Το κράτος δεν επιδιώκει υιοθέτηση εκ μέρους των πολιτών «ανώτερων» ιδεωδών, αλλά τη δημιουργία μιας δημόσιας σφαίρας μεταξύ αυτού και της κοινωνίας, όπου ο κάθε πολίτης δύναται ελεύθερα να κάνει χρήση των δικαιωμάτων του.

Καταληκτικά, η δικαίωση της θεμελιώδους ρεπουμπλικανικής θέσης «ο πολίτης μπορεί να θεωρείται ελεύθερος μόνο σε μια ελεύθερη πολιτεία» δεν περνά μέσα από την εκρίζωση του νεωτερικού, φιλελεύθερου κεκτημένου, ούτε την αλλοίωση των βασικών πτυχών της νεωτερικής ευρωπαϊκής κουλτούρας, όπως είναι η κοσμιότητα, η νομιμότητα και η δημοσιότητα¹⁸³ ή του κανονιστικού, αξιακού τριπτύχου του συνταγματισμού που περιλαμβάνει την ατομική ελευθερία, την πολιτική ισότητα και την αλληλεγγύη που αποσκοπεί στην επιδίωξη της κοινωνικής ισότητας¹⁸⁴.

Ένας πολίτης θεωρείται ελεύθερος σε μια πολιτεία, όταν μεριμνά όχι μόνο για τις υποθέσεις της, αλλά και για τις δικές του υποθέσεις, δίχως αυτό να σημαίνει ότι η ελεύθερη πολιτεία εξασφαλίζει τον ελεύθερο πολίτη. Αντίθετα, ο ελεύθερος πολίτης, που δεν συμβιβάζεται με καθημερινές εξαρτήσεις και δουλείες έναντι πάσης φύσεως «κυρίαρχων» εξασφαλίζει την ελεύθερη πολιτεία, εντός της οποίας διαμεσολαβεί ένας δημόσιος χώρος στον οποίο θέτει σε διαβούλευση ζητήματα που χρήζουν άμεσης επίλυσης. Ο αυτοσεβασμός και η αξιοπρέπεια του ελεύθερου πολίτη είναι αυτές που δίνουν την απαραίτητη ώθηση στην συγκρότηση της ελεύθερης πολιτείας, όπου η αυθορμησία και η αυτοπεποίθηση της επαναστατικής στιγμής του ατομικού αυτοκαθορισμού, περνά από τη σφαίρα του μεμονωμένου γεγονότος στον χώρο του συλλογικού αυτοκαθορισμού, όπου ο κάθε πολίτης ξεχωριστά θεωρείται κύριος των υποθέσεών του και της πολιτείας στην οποία διαμένει.

Η ρεπουμπλικανική διέξοδος προσφέρει μια αξιόπιστη απάντηση σε μερικά από τα κρισιμότερα διακυβεύματα της δημοκρατίας, όπως: α) ο αυτοέλεγχος του δήμου, δηλαδή η προστασία των μελών από τον ίδιο τους τον εαυτό, β) η αυτοδέσμευση της κρατικής εξουσίας¹⁸⁵ από κανόνες δικαίου που ευνοούν τον

¹⁸³ Ως κοσμιότητα νοείται ως διάθεση σεβασμού των ξένων και διαφορετικών ευαισθησιών, όπως προκύπτουν στην κοινωνική ζωή. Ως νομιμότητα νοείται η πειθαρχία μέσω της οποίας η πολιτική εξουσία δηλώνει τον σεβασμό της προς τα συνταγματικά δικαιώματα. Και ως δημοσιότητα νοείται ότι τα πολιτικά μέτρα είναι ανοιχτά στον δημόσιο διάλογο και εκτεθειμένα στην κριτική. Βλ. και Ζ.Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 65.

¹⁸⁴ Λ. Παπαδοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 73.

¹⁸⁵ Η θεωρία της αυτοδέσμευσης ανάγεται και αξιοποιεί την πρακτική φιλοσοφία του Kant, η οποία αποδίδει έμφαση στην ηθική αυτονομία του προσώπου, δηλαδή στην ικανότητά του να

διαλεκτικό έλεγχο των πολιτών, γ) η νομιμοποιητική μορφοποίηση των δημόσιων θεσμών μέσω επαρκών αντιβάρων, και δ) η συμβολή του πολιτικού συνταγματισμού στην ανάσχεση μορφών εξάρτησης¹⁸⁶.

Ως καταληκτικό σχόλιο που συνοψίζει συμπεράσματα και κατευθύνσεις της παρούσας ενότητας, αξίζει να παρατεθεί μία θέση της Hannah Arendt, η οποία εύστοχα σημειώνει ότι: «*Η ιστορία έχει πολλά είδη τέλους και πολλές αρχές, κάθε τέλος είναι μια νέα αρχή και κάθε αρχή της θέτει ένα τέλος σε ό,τι προηγήθηκε*»¹⁸⁷. Ο φιλελευθερισμός δεν αποτέλεσε το τέλος, ούτε η ρεπουμπλικανική προσέγγιση σήμανε το δικό του τέλος στην ιστορία των ιδεών. Φιλελευθερισμός και ρεπουμπλικανισμός μπορούν να έχουν μία κοινή αρχή, με όρους συμφιλίωσης και διαλεκτικής συναρμογής, δίχως να συνεπάγεται εκ των προτέρων το τέλος είτε του ενός, είτε του άλλου¹⁸⁸.

Ο ρεπουμπλικανισμός λοιπόν προσπαθεί να ανιχνεύσει το δυνητικό, αλλά μη πραγματοποιηθέν, συντελώντας κατά αυτό τον τρόπο σε μια διαδικασία «ανοικείωσης», η οποία βοηθά σε μία έναντι του οικείου εναλλακτική ματιά¹⁸⁹ προσπαθώντας να θεμελιώσει ένα εναλλακτικό δημοκρατικό πρότυπο το οποίο αξιοποιεί στοιχεία από τον πολιτικό ουμανισμό, τον κοινοτισμό και τον φιλελευθερισμό, επιχειρώντας παράλληλα να τους υπερβεί¹⁹⁰. Συμβάλλει στην διεύρυνση και αναπροσαρμογή της δημοκρατίας, ενώ αποτυπώνει τη θέση ότι η δημοκρατία, ως αυταπόδεικτο αγαθό, αποτελεί έναν συνεχή αγώνα για τη βελτίωσή της, σε μία αδιάκοπη προσπάθεια επανεφεύρεσής της¹⁹¹, όπου τίποτε πλέον δεν μπορεί να θεωρηθεί σίγουρο, σταθερό, προαποφασισμένο και με κάποιο τρόπο μεταφυσικά προδιαγεγραμμένο¹⁹².

Και όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Cassirer, κατά το κλείσιμο της ομιλίας του με τίτλο «*Η ιδέα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος*» που εκφώνησε στις 11 Αυγούστου 1928 για τον εορτασμό της επετείου του Συντάγματος της Βαϊμάρης:

αυτοδεσμεύεται ηθικά υπό τον πρακτικό λόγο. Για το πώς ο Kant εννοεί την αυτονομία του κράτους, υπό την έννοια της διαμόρφωσης των νόμων της ελευθερίας βλ. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 162-164.

¹⁸⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 116.

¹⁸⁷ Η. Arendt, (2009), *Υπόσχεση πολιτικής*, μετάφραση Κ. Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα, σελ. 93.

¹⁸⁸ Όπως σημειώνει και ο Παιονίδης: «*ο πλουραλισμός και η πολλαπλότητα των αντικρουόμενων προσεγγίσεων θα πρέπει να αντιμετωπίζονται θετικά. Το ενδεχόμενο επικράτησης μίας και μοναδικής πολιτικής ιδεολογίας με απόλυτες αξιώσεις ορθότητας δεν προμηνύει τίποτε το καλό*». Βλ. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 192.

¹⁸⁹ Κ.Α. Λάβδας, (2010), ό.π., σελ. 38.

¹⁹⁰ Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 149-150.

¹⁹¹ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 313-316.

¹⁹² Σ. Μακρής, (2017), ό.π., σελ. 24.

«Όταν λοιπόν βαθύνουμε στην ιστορία της ιδέας του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, σκοπός δεν είναι να παραδοθούμε στην παρελθοντολογία, αλλά να τονώσουμε την πίστη και την πεποίθησή μας ότι οι δυνάμεις που γέννησαν την ιδέα της δείχνουν και τον δρόμο προς το μέλλον και ότι θα συμβούν ανάλογα ώστε να ευοδωθεί το μέλλον αυτό»¹⁹³.

¹⁹³ E. Cassirer, (2013), *Η ιδέα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος*, Πρόλογος Γ. Ξηροπαϊδης, μετάφραση Γ. Ανδρουλιδάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σελ. 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΩΣ «ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ» ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Εισαγωγή

Στην κανονιστική σφαίρα, η «μη κυριαρχία» τροφοδοτείται από τον πολιτικό συνταγματισμό¹. Η ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού δεν μπορεί να ιδωθεί διακριτά από τα θεμέλια της ρεπουμπλικανικής δημοκρατίας, τα οποία είναι κατά σειρά: α) η πρωτοκαθεδρία του πολιτικού στοιχείου, β) η προσδοκία ισότητας και γ) η απαξίωση κάθε δογματικής υπερβατικότητας, δηλαδή την απόρριψη κάθε αδιαμφισβήτητης κανονιστικής αρχής που τοποθετείται πέραν της πολιτικής βούλησης ενός συγκροτημένου σε σώμα λαού².

Ταυτόχρονα, ο πολιτικός συνταγματισμός δεν μπορεί να γίνει περιγραφεί δίχως την ρεπουμπλικανική πολιτειακή θεώρηση της δικαιοσύνης, η οποία έχει ως σημείο αναφοράς την αρχή *audi alteram partem* («*το να ακούς την άλλη πλευρά*») -έκφραση-κλειδί της νομικής ισότητας³-, αρχή που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση του διαβουλευτισμού⁴. Όπως συμπληρώνουν οι Bellamy και Castiglione: «*Η δικαιοσύνη ταυτίζεται με την πολιτική. Οι πολιτικοί μηχανισμοί όχι μόνο επιβεβαιώνουν ότι όλοι υπόκεινται στους νόμους και ότι κανείς δεν μπορεί να γίνει δικαστής στη δική του*

¹ Δ.Ν. Χρυσοχόου, (2017), ό.π., σελ. 120.

² Ζ. Μ. Φερύ, (2006), ό.π., σελ. 55.

³ Η οποία συνεπάγεται «στα πλαίσια μιας πλουραλιστικής πολιτείας, σεβασμό στο γεγονός ότι οι άνθρωποι μπορούν λογικά να οδηγούνται σε δυσανάλογα και ασύμβατα συμπεράσματα για τις αξίες και τα συμφέροντα και να ανακαλύπτουν την ανάγκη να εμπλέκονται με τους άλλους με όρους που να μπορούν να αποδεχθούν. Αυτό το κριτήριο θέτει περιορισμούς τόσο στις διαδικασίες όσο και στα αποτελέσματα της πολιτικής διαδικασίας. Αναγκάζει τους ανθρώπους να ξεφεύγουν από τη λογική της αυτό-αναφοράς και του ατομικού συμφέροντος και να ενδιαφέρονται για ζητήματα που άλλοι θεωρούν καταλυτικά, αποκλείοντας έτσι τα επιχειρήματα που αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν ίση ηθική αξία σε όλους. Οι πολιτικοί δρώντες πρέπει να αγωνίζονται για τη διαμόρφωση κοινών πεδίων συνεννόησης μέσα από αμοιβαία αποδεκτές διεργασίες που οδηγούν σε δίκαιο συμβιβασμό». Βλ. και R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 184. Από την πλευρά του ο Τασόπουλος τονίζει ότι: «*Το audi alteram partem είναι δυναμικά υπαρξιακό αίτημα και υπό την έννοια αυτή θεμελιώδες δομικό συστατικό της νομικής κατάστασης του προσώπου στις πολύπλευρες και κρίσιμες έννομες σχέσεις του με το διοικητικό κράτος*». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 195.

⁴ Γ. Γεραπετρίτης, «*Η πρόκληση της διαβουλευτικής δημοκρατίας*», στο: *Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ό.π., σελ. 169.

υπόθεση -ο παραδοσιακός στόχος της διάκρισης των εξουσιών- αλλά επίσης ότι οι νόμοι συνδέονται με τις αντιλήψεις και τις δραστηριότητες αυτών στους οποίους απευθύνονται- το παράπλευρο όφελος της διάκρισης των εξουσιών, ώστε περισσότεροι άνθρωποι να έχουν λόγο στη θέσπισή τους»⁵.

Ο πολιτικός συνταγματισμός εκφράζει τη διαρκή «συναίνεση» και «διαπραγμάτευση», υιοθετώντας μία τάξη που είναι πάντοτε ανοιχτή στην αμφισβήτηση μέσω του διαλόγου, που εμποδίζει την πολιτική αρτηριοσκλήρωση και αποτρέπει την ανεπιθύμητη θεσμική ιζηματοποίηση⁶.

Ο πολιτικός συνταγματισμός επομένως αναπτύσσει την εκδοχή ρεπουμπλικανικής θεωρίας που υποστήριξε ο Pettit ότι όλοι οι πολίτες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου κατά τρόπο σχετιζόμενο με την ελευθερία ως μη κυριαρχία, με το νόμο και το νομικό σύστημα να βρίσκονται κάτω από καθεστώς ίσου ελέγχου και επιρροής εντός ενός κατάλληλου δημοκρατικού πλαισίου, το οποίο διαθέτει συγκεκριμένες συνταγματικές ποιότητες, όπως επί παραδείγματι η αμερόληπτη και ισότιμη μεταχείριση όλων των ενδιαφερόμενων μερών, εκφράζοντας με αυτό το τρόπο μία εξισορρόπηση εξουσίας ανάμεσα στους πολίτες και τους αντιπροσώπους τους, απόρροια της αρχής *audi alteram partem*⁷ που αποσκοπεί στην θεσμοθέτηση συλλογικών πολιτικών που εξυπηρετούν τα κοινά αναγνωρίσιμα συμφέροντα και αντιμετωπίζουν όλους τους πολίτες με ίση έγνοια και σεβασμό⁸.

Από την πλευρά του ο Tushnet υποστηρίζει ότι είναι απολύτως εύλογο σε μία εκτεταμένη κοινωνία ότι θα προκύψουν αναπόφευκτα διαφωνίες σχετικά με την ακολουθητέα δημόσια πολιτική, όπως και το ποιες συνταγματικές αρχές εφαρμόζονται σε συγκεκριμένες περιστάσεις της πολιτικής⁹. Ο πολιτικός συνταγματισμός κατά τον

⁵ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 183.

⁶ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 337.

⁷ Το ιδεώδες συμβαδίζει πλήρως με τα γραπτά ρεπουμπλικάνων στοχαστών του 17ου και του 18ου αιώνα, όπου «ο καθένας με τον δικό του τρόπο αποδέχεται ότι η καλή πολιτική κοινότητα -η *res publica*- πρέπει να είναι μια κοινότητα ίσων, όπου οι άνθρωποι κυβερνώνται από νόμους, και όχι από άλλους ανθρώπους, ως πολίτες και όχι ως υπήκοοι. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα πρέπει να έχουν το δικαίωμα να αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλον ως ίσο και να μην είναι απλώς αθύρματα των ηγετών τους». Βλ. A. Shorten, (2017), σελ. 244.

⁸ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 317.

⁹ Ο Waldron προσδιορίζει τις πολιτικές περιστάσεις ως το αίσθημα ανάγκης μεταξύ των μελών μίας συγκεκριμένης ομάδας για ένα κοινό πλαίσιο ή απόφαση ή πορεία δράσης σε κάποιο βαθμό, ακόμη και ενώπιον του ενδεχομένου διαφωνίας σχετικά με το ποιο πρέπει να είναι αυτό το πλαίσιο, αυτή η απόφαση ή αυτή η δράση. Βλ. J. Waldron, (1999), *Law and Disagreement*, Clarendon Press, Oxford, σελ. 102.

Tushnet γενικότερα εκφράζει μία οπτική για το πώς επιτυγχάνονται οι καλύτερες θεσμικές διευθετήσεις για τις κοινωνίες που είναι δεσμευμένες στο να εφαρμόζουν βασικά ιδεώδη των ατομικών δικαιωμάτων και προωθεί την επίλυση αυτών των διαφωνιών, τόσο σε επίπεδο δημόσιας πολιτικής, όσο και συνταγματικών αρχών μέσω του ανοιχτού διαλόγου και την λήψη αποφάσεων σε τελικό επίπεδο από τους δημοκρατικά επιλεγμένους αξιωματούχους¹⁰. Όπως επισημαίνει και ο Waldron, η διευθέτηση αυτών των διαφορών είναι αναγκαία υπόθεση της πολιτικής¹¹

Η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων αποτελεί βασικό στοιχείο της δημοκρατίας ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι απόψεις υπόκεινται σε αμοιβαία κριτική από τους συμμετέχοντες στον διάλογο, δημιουργώντας ένα δημόσιο βήμα αρχών και μειώνοντας έτσι τον ρόλο ενός δικαστικού ελεγκτικού μηχανισμού, καθώς υπό αυτούς τους όρους η δικαστική εξουσία θα ελέγχει το αν ο πολιτειακά αναγκαίος διάλογος λαμβάνει χώρα και το κατά πόσο διεξάγεται βάσει επιχειρημάτων, αλλά δεν χρειάζεται να τον υποκαταστήσει, εάν διαπιστωθεί έλλειψή του¹². Διαβούλευση και πολιτικός συνταγματισμός μοιράζονται από κοινού την ίδια μέριμνα για την επικοινωνιακή φύση της πολιτικής. Ωστόσο διαφέρουν σε δύο σημεία: Αφενός, η διαβούλευση επιδιώκει την επίλυση της πολιτικής σύγκρουσης μέσω μίας συμφωνίας προϊούσης μίας έλλογης διαβούλευσης, ενώ ο πολιτικός συνταγματισμός αντιλαμβάνεται τη σύγκρουση ως κινητήριο μοχλό της πολιτικής. Αφετέρου, η διατήρηση της διαφωνίας μετά το πέρας της διαβούλευσης σηματοδοτεί και την αποτυχία της, όταν στον πολιτικό συνταγματισμό, η διατήρηση της διαφωνίας και μετά τη διαβούλευση είναι ένα συστατικό στοιχείο της πολιτικής, το οποίο υποτίθεται ότι ο συνταγματισμός αντιμετωπίζει¹³.

Η ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού, συμπυκνώνεται στην λογοδοσία εκείνων που ασκούν εξουσία μέσω των πολιτικών διαδικασιών και των πολιτικών θεσμών, και αντιπαρατίθεται με την ιδέα του νομικού συνταγματισμού, η οποία σχετίζεται με τη λογοδοσία των ασκούντων την πολιτική εξουσία μέσω του δικαστικού ελέγχου¹⁴. Ταυτόχρονα εκφράζει τη δυσπιστία του ως προς το κατά πόσο τα ατομικά

¹⁰ M. Tushnet, (2013), *The Relation Between Political Constitutionalism and Weak-Form Judicial Review*, German Law Journal, vol. 14, No. 12, σελ. 2249-2250.

¹¹ J. Waldron, (1999), ό.π., σελ. 159-160.

¹² Δ.Β. Σκιαδάς, (2004), ό.π., σελ. 244.

¹³ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 390.

¹⁴ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 273.

δικαιώματα προστατεύονται, σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, από το δικαστικό έλεγχο¹⁵. Ο βασικός ισχυρισμός του πολιτικού συνταγματισμού είναι ότι τα Κοινοβούλια, όπως και οι πολιτικοί θεσμοί, είναι καλύτεροι από τα δικαστήρια στο να θεμελιώνουν και να αποφασίζουν αναφορικά με το περιεχόμενο των δικαιωμάτων¹⁶.

Ωστόσο, το ερώτημα για το τι είναι το πολιτικό σύνταγμα είτε μένει αναπάντητο, είτε αμφίσημο από πολλές πλευρές. Παρά το γεγονός ότι στη Βρετανία παρατηρείται μια στροφή από τον πολιτικό στον νομικό συνταγματισμό, τα βασικά στοιχεία του πολιτικού συνταγματισμού εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στη Βρετανία ως μέσο αυτοαντίληψης του συντάγματος¹⁷. Γι αυτό χρειάζεται έρευνα ως προς τις δεσμεύσεις, υποθέσεις και επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της ιδέας του πολιτικού συνταγματισμού, ιδίως μέσα από το πρίσμα του πραγματικού συντάγματος, όπως της Βρετανίας, και των πολιτικών και δικαστικών θεσμών του.

Ο πολιτικός συνταγματισμός γνωρίζει δύο φάσεις εξέλιξης: Την περιγραφική, όπως υποστηρίχθηκε από τον J.A.G. Griffith (ενότητα 6.2) και την κανονιστική (ενότητα 6.3.) των Bellamy και Tomkins, ο οποίος εξελίχθηκε ως απάντηση στην ενίσχυση του δικαστικού συνταγματισμού, απόρροια της επιθετικής ανάπτυξης του common law, αλλά και της μεταφορά εξουσιών που συνετελέσθη από το Κοινοβούλιο προς τα δικαστήρια, λόγω της θέσπισης στη Βρετανία της Human Rights Act το 1998. Εσχάτως, υποστηρίζεται και μία τρίτη φάση εξέλιξης του πολιτικού συνταγματισμού, την «αυτοπαθή», η οποία αναζητά την διακρίβωση του «πολιτικού» στον πολιτικό συνταγματισμό και την προσέγγιση του πολιτικού συνταγματισμού πέρα των παραδοσιακών μέσων της κοινοβουλευτικής νομοθεσίας και της πολιτικής λογοδοσίας¹⁸. Επειδή όμως το τρίτο αυτό κύμα βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση, στο παρόν κεφάλαιο αναλύεται η περιγραφική και η κανονιστική τάση του πολιτικού συνταγματισμού, οι οποίες σε επίπεδο θεωρίας έχουν ωριμάσει περισσότερο.

¹⁵ M. Goldoni, (2013), *Two internal critiques of political constitutionalism*, International Journal of Constitutional Law, vol. 10, no.4, pp.926.

¹⁶ M. Goldoni, (2013β), *Constitutional Reasoning According to Political Constitutionalism: Comment on Richard Bellamy*, German Law Journal, vol. 14, no. 08, σελ. 1055.

¹⁷ Από την πλευρά του ο Adam Tomkins υποστηρίζει ότι το βρετανικό Σύνταγμα είναι ένα «μικτό» σύνταγμα,, υπό την έννοια ότι συνδυάζει στοιχεία τόσο από τον πολιτικό, όσο και από το νομικό συνταγματισμό. Βλ. A. Tomkins, (2013), *What's Left of the Political Constitution?*, German Law Journal, Vol. 14, No. 12, σελ. 2276.

¹⁸ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), *Three Waves of Political Constitutionalism*, King's Law Journal, Vol. 30, No.1, σελ. 74.

Προτού όμως αναλυθούν ειδικότερα αυτές οι φάσεις του πολιτικού συνταγματισμού, προκρίνεται η σύντομη περιγραφή των κυριότερων σταθμών της αγγλικής συνταγματικής ιστορίας από την Ένδοξη Επανάσταση ως σήμερα (ενότητα 6.1.), προκειμένου να υπάρχει εξοικείωση με το πολιτικό σύστημα και τις συνταγματικές διευθετήσεις που ισχύουν σήμερα στη Βρετανία κι αυτό διότι το διακριτικό χαρακτηριστικό του βρετανικού συντάγματος, πέρα της έλλειψης κωδικοποίησης και ρητής κατοχύρωσής του, είναι πολιτικός παρά ο δικαστικός του χαρακτήρας¹⁹. Στις υπόλοιπες ενότητες που απαρτίζουν το εν λόγω κεφάλαιο (ενότητα 6.4. και εξής) γίνεται μία απόπειρα σύνδεσης του πολιτικού συνταγματισμού με την συνταγματική θεωρία και σύνδεσής του με την ελληνική συνταγματική τάξη.

¹⁹ A. Tomkins, (2005), *Our Republican Constitution*, Hart, Oxford, σελ. 6-10.

4.1. Ο βρετανικός συνταγματισμός

Ο βρετανικός συνταγματισμός όχι μόνο προηγήθηκε ιστορικά του ηπειρωτικού-ευρωπαϊκού, αλλά αναπτύχθηκε με τους δικούς του ρυθμούς και τρόπους, στοιχειοθετώντας μία ευδιάκριτη βρετανική ιδιαιτερότητα που υφίσταται μέχρι σήμερα, αφού το Ηνωμένο Βασίλειο εξακολουθεί να είναι το κύριο παράδειγμα συνταγματικού κράτους χωρίς τυπικό σύνταγμα²⁰.

Στον βρετανικό συνταγματισμό, το Σύνταγμα νοείται πολύ περισσότερο ως ένα σύνολο πολιτικών και ακτιβιστικών αρχών με τις οποίες μια κοινότητα δέχεται να κυβερνάται, παρά ως περιορισμός της κρατικής εξουσίας. Η αντίληψη αυτή συνδέεται πρωτίστως με ιστορικά αίτια, ειδικότερα με: α) την μη υποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου, β) την εθιμική διάπλαση του δικαίου, γ) το γεγονός πως στην Αγγλία η έννοια του βασιλείου ως ενοποιητικού θεμελίου της κοινότητας αναπτύχθηκε ήδη κατά τον Μεσαίωνα, πολύ πριν τη γένεση του εθνικού κράτους στην υπόλοιπη Ευρώπη. Έτσι, στη βάση του Συντάγματος βρίσκεται η έννοια της κοινότητας, που καθορίζει εθιμικά πώς κυβερνάται, και όχι η έννοια του κράτους. Η Αγγλία δεν γνώρισε την έννοια του κράτους του ρωμαϊκού δικαίου ή του κράτους ως αφηρημένου φορέα εξουσίας. Από το γεγονός αυτό προκύπτει άλλωστε και η φύση του αγγλικού συντάγματος ως «άγραφου»²¹ καθώς και ο ρόλος των «συνθηκών του πολιτεύματος», αφού το Σύνταγμα νοείται πολύ περισσότερο ως πολιτική διαδικασία αυτοκυβέρνησης, παρά ως τυπικός νομικός φραγμός της εξουσίας²².

Ο άγραφος χαρακτήρας του αγγλικού συντάγματος και οι θεμελιώδεις αρχές που το διέπουν²³, καθώς και η θεώρησή του ως πολιτική διαδικασία το εντάσσει στις

²⁰ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 351.

²¹ Όπως σημειώνει και ο Αλιβιζάτος: «Αν κάτι ξεχωρίζει τη συνταγματική εξέλιξη της Μεγάλης Βρετανίας σε σύγκριση με αυτήν των άλλων μεγάλων συνταγματικών δημοκρατιών, είναι η έλλειψη τυπικού Συντάγματος. Η απουσία δηλαδή γραπτού θεμελιώδους νόμου αυξημένης τυπικής ισχύος, για την οργάνωση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας και τη ρύθμιση των σχέσεων της με τους πολίτες». Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 181.

²² Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012), *Η χειραφέτηση της Ευρώπης. Συνταγματική θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Παπαζήσης, Αθήνα, ό.π., σελ. 216.

²³ Αυτές είναι η αρχή της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας και του βασιλικού προνομίου. Βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), *Η αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Brexit) υπό το πρίσμα του Ενωσιακού και του Βρετανικού Συνταγματικού Δικαίου*, πρόλογος Ε. Βενιζέλος, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ό.π., σελ. 7.

εξελικτικές²⁴ και όχι επαναστατικές²⁵ προσεγγίσεις περί συνταγματογένεσης, όπου το Σύνταγμα δεν θεωρείται προϊόν μίας κατά Ackerman «συνταγματικής στιγμής»²⁶, που επιβεβαιώνεται μέσω μίας πανηγυρικής πράξης και επικυρώνεται σε μία συντακτική συνέλευση ή ένα συνταγματικό δημοψήφισμα, αλλά θεωρείται περισσότερο προϊόν μίας εξελικτικής διαδικασίας, όπου χαρακτηριστικό της είναι η υπαγωγή στο δίκαιο μιας ήδη υφιστάμενης πολιτικής τάξης²⁷.

Συνεπώς και λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία των συνταγματικών και πολιτικών θεσμών της Μεγάλης Βρετανίας, οι συνταγματικοί κανόνες δεν θεσπίστηκαν δια μιας, με μία συνολική πράξη²⁸. Αντίθετα, ήταν προϊόν μίας πολυπαραγοντικής και

²⁴ Στην εξελικτική συνταγματογένεση η νομιμοποίηση δεν κρίνεται από μία ειδική και πανηγυρική διαδικασία με την οποία θεσπίζεται το Σύνταγμα, αλλά ανιχνεύεται κατά την ανάπτυξη και τη λειτουργία του συνταγματικού κανόνα σε όλους εκείνους τους φορείς, τις διαδικασίες και τις διεργασίες, που άμεσα ή έμμεσα, τυπικά ή άτυπα, συνδιαμορφώνουν την υπό ευρεία έννοια παραγωγή, τροποποίηση, ερμηνεία και εφαρμογή του. Στην εξελικτική συνταγματογένεση η νομιμοποίηση δεν νοείται ως στιγμιαία και εντοπισμένη, αλλά ως διαρκής και διάχυτη. Στο εξελικτικό μοντέλο το σύνταγμα δεν είναι το προϊόν μίας πράξης αυτοκυβέρνησης του λαού, (απουσία συντακτικής εξουσίας με τη μορφή της συντακτικής συνέλευσης) αλλά το αποτέλεσμα της εξέλιξης, η άσκηση δηλαδή της πολιτικής εξουσίας σύμφωνα με κανόνες που θέτει το σύνταγμα γραπτό ή άγραφο, καθιστώντας τον λαό κυρίαρχο. Όπως συμπληρώνει και ο Βλαχόπουλος: «*Με άλλες λέξεις, το Σύνταγμα ανασυντίθεται διαρκώς στην πάροδο του χρόνου, δεν "είναι" αλλά "γίνεται" και δεν συνιστά ένα στιγμιαίο γεγονός αλλά μια ιστορία που γράφεται διαρκώς*». Βλ. κατά σειρά: Χ. Παπαστυλιανός, (2008), Προϋποθέσεις και όρια της μετεξέλιξης της Ε.Ε. σε μια διακριτή συνταγματική τάξη, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 33. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012), ό.π., σελ. 330. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 61.

²⁵ Όπου κυρίαρχο της στοιχείο είναι η «πολιτικοποίηση» της νομοθετικής εξουσίας με τη θεμελίωση ενός νέου πολιτικού καθεστώτος στο οποίο πηγή νομιμοποίησής του είναι ο λαός και όχι κάποια υπερβατική αρχή, με την συντακτική εξουσία να προσδιορίζει να προσδιορίζει το υποκείμενο που θεμελιώνει το νέο πολιτικό καθεστώς. Η επαναστατική παράδοση συνταγματογένεσης έχει ως πεδίο εφαρμογής την Γαλλία και τις Η.Π.Α., αλλά με διαφοροποιήσεις. Στην μεν Γαλλία εγκαθιδρύεται ένα νέο καθεστώς μέσω απόφασης μίας συντακτικής συνέλευσης που θεωρείται δημοκρατική επειδή λήφθηκε από τους αντιπροσώπους του έθνους, το οποίο αποτελεί και ύπατο κριτήριο νομιμοποίησης, στις δε Η.Π.Α. η συντακτική εξουσία θεμελιώνεται στην ύπαρξη ήδη οργανωμένων-συντεταγμένων εξουσιών στο επίπεδο των 13 πολιτειών που συγκρότησαν τη Συνομοσπονδία από το 1776, έχοντας το δικό τους σύνταγμα και αντιπροσωπευτικά σώματα κυβέρνησης η καθεμία ξεχωριστά, με τους φορείς της συντακτικής εξουσίας, οι αντιπρόσωποι των 13 πολιτειών στη Συντακτική Συνέλευση, να είναι ήδη πολίτες μιας συντεταγμένης εξουσίας. Βλ. Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 30-31.

²⁶ Όπου οι στιγμές συνταγματικής αλλαγής είναι σημεία καμπής της συνταγματικής ιστορίας κάθε πολιτικής κοινότητας, ως στιγμές μεγάλης δικαιοπαραγωγικής έντασης. Βλ. Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 54. Βλ. και Β. Ackerman, (1991), ό.π., σελ. 272, 285. Βλ. επίσης και Γ. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 189.

²⁷ Όπως σημειώνει και ο Παπαρηγορίου: «*Κατά κανόνα, στην Αγγλία, σ' όλη την διάρκεια της μακροαίωνης συνταγματικής ιστορίας της, οι πιο ουσιώδεις συνταγματικές μεταβολές, ακόμη και αυτές που αναφέρονται στο πολίτευμα ή στο κυβερνητικό σύστημα, συντελούνται μόνο σταδιακά, κατά φάσεις, χωρίς ποτέ η χώρα να αρνηθεί τους παλαιούς (υφιστάμενους) θεσμούς και το παρελθόν της*». Βλ. Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 5. Βλ. και Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 32.

²⁸ Όπως επισημαίνει και ο Τσιλιώτης: «*Οι συνταγματικές ρυθμίσεις του ΗΒ αναπτύχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων με τρόπο πραγματιστικό και διεπόμενο από αρχές («in a pragmatic as much as in a principled way») μέσω ενός μείγματος νόμων, αρχών, γεγονότων, συμβάσεων, ακαδημαϊκών*

περίπλοκης διαδικασίας, επίκεντρο της οποίας ήταν η διαμάχη μεταξύ Κοινοβουλίου και Στέμματος²⁹, με αντικείμενο τον καθορισμό της έννοιας της κυριαρχίας και αντίστοιχα της σχέσης νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας³⁰. Η πολιτική και συνταγματική ιστορία της Αγγλίας περιοδολογείται, σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη, σε πέντε χρονικές περιόδους: Την πρώτη, η οποία προσδιορίζεται πριν από την εισβολή των Νορμανδών· Η δεύτερη καλύπτει την περίοδο από τον 13^ο έως τον 16^ο αιώνα στην οποία εδραιώθηκε το κοινοβουλευτικό και αντιπροσωπευτικό σύστημα· η τρίτη, που προσδιορίζει τον 17^ο αιώνα των «θεσμών»· η τέταρτη που αφορά την περίοδο της αυτοκρατορίας και της Βιομηχανικής Επανάστασης (18^ο-19^ο αιώνας)· Και τέλος, η πέμπτη που αφορά τον 20 αιώνα³¹.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους έγινε μία συνοπτική παράθεση των κυριότερων στιγμιοτύπων της ιστορίας της Αγγλίας μέχρι και την Ένδοξη Επανάσταση του 1688, ως ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκαν οι θέσεις των κυριότερων εκπροσώπων της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στην Αγγλία, όπως οι Harrington, Milton και Sidney τον 17^ο αιώνα. Στην παρούσα ενότητα, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται: από την φιλοσοφία των ρεπουμπλικάνων του 17^{ου} αιώνα περιγράφεται αναλυτικότερα η εξέλιξη των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688, ώστε να γίνει ακόμα ευκρινέστερη η ιστορική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται ο πολιτικός συνταγματισμός, τα βασικότερα χαρακτηριστικά του οποίου επεξηγούνται στις ενότητες που ακολουθούν.

συγγραμμάτων και δικαστικών αποφάσεων, που αποτελούν και τις πηγές του». Βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 121.

²⁹ Ο Γεραπετρίτης παραθέτει δύο σημαντικούς ιστορικούς σταθμούς, αφενός την περίοδο του «Ωραίου Κοινοβουλίου» (Good Parliament) το 1376, όπου ήδη μετά το 1341 με τη διαίρεση σε δύο Βουλές, η Βουλή των Κοινοτήτων παρέμεινε θεσμικά υπό το Στέμμα και υπό τη Βουλή των Λόρδων, κατ' ουσία όμως δρούσε αυτόνομα, ενώ προέβη για πρώτη φορά στην καθαίρεση (impeachment) Υπουργού του βασιλιά Εδουάρδου III· Ο δεύτερος μεγάλος σταθμός ήταν το 1621 με την αντιπαράθεση της Βουλής των Κοινοτήτων με τον Ιάκωβο τον Α', όπου η Βουλή αμφισβήτησε την προνομία του Βασιλιά να αποφασίζει την ημερήσια διάταξη της. Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 16.

³⁰ Κ. Ψυχοπαίδης, (2010), ό.π., σελ. 45.

³¹ Από την πλευρά του ο Παπαγρηγορίου την περιοδολογεί σε επτά φάσεις και συγκεκριμένα: την αρχαϊκή (407-1066 μ.Χ.), την νορμαδική (1066-1254 μ.Χ.), την φάση του πρώτου Κοινοβουλίου (1254-1400), την τέταρτη φάση (1400-1603 μ.Χ.) ενίσχυσης των νομοθετικών σωμάτων, την Πέμπτη φάση (1603-1659 μ.Χ.) της συνταγματικής εκτροπής, την έκτη φάση (1659-1831 μ.Χ.) υπεροχής ή κυριαρχίας του Κοινοβουλίου και τέλος την έβδομη φάση (1831 έως σήμερα) της κλασσικής δημοκρατίας. Βλ. Β.Ι. Παπαγρηγορίου, (2006), *Λαϊκή Κυριαρχία και Κοινοβουλευτισμός στην Αγγλία: Το αγγλικό πολίτευμα και κυβερνητικό σύστημα. Συμβολή στην συνταγματική και ιστορική διαρεύνηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 21-22.

Στον ιστορικό χρόνο πλησίον της Ένδοξης Επανάστασης ακολούθησαν τα εξής σημαντικά πολιτικά και νομικά ορόσημα³²:

- i) η ψήφιση του Bill of Rights το 1689,
- ii) η θέσπιση του Act of Settlement του 1701 και
- iii) η ένωση της Σκωτίας με την Αγγλία το 1707 και της Ιρλανδίας με τη Μεγάλη Βρετανία το 1800, οπότε καταργήθηκαν τα Κοινοβούλια της Σκωτίας και της Ιρλανδίας.

Τους πλέον σύγχρονους θεμελιακούς σταθμούς στη γένεση και ανάπτυξη του βρετανικού συνταγματικού δικαίου που καθόρισαν ταυτόχρονα την πολιτειακή δομή, αλλά και την κρατική υπόσταση παραθέτει από την πλευρά του και ο Τσιλιώτης και οι οποίοι είναι :

iv) η έκδοση του Parliament Act το 1911, με το οποίο καταργήθηκε το δικαίωμα αρνησικυρίας της Βουλής των Λόρδων σε ψηφισμένα νομοσχέδια από την Βουλή των Κοινοτήτων, ο οποίος τροποποιήθηκε με τον Parliament Act του 1949³³,

v) Την έκδοση του European Communities Act το 1972, νόμου με τον οποίο το Ηνωμένο Βασίλειο εντάχθηκε στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες³⁴,

vi) Η θέσπιση το 1998 του Human Rights Act, το οποίο ενσωμάτωσε την ΕΣΔΑ στην εσωτερική έννομη τάξη του Ηνωμένου Βασιλείου³⁵,

³² Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), Πολιτική και δικαιοσύνη στη δίνη του Brexit, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 8-9. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 353-354.

³³ Η οποία αφαιρέσε αυτούς τους Λόρδους το απόλυτο βέτο για τη νομοθεσία και ξεκαθάρισε τον πρωταρχικό ρόλο της Βουλής των Κοινοτήτων. Προέβλεψε ότι νομοσχέδια ψηφισμένα από την Βουλή των Κοινοτήτων σε τρεις διαδοχικές συνόδους γίνονται νόμοι, έστω κι αν απορριφθούν από την Βουλή των Λόρδων. Ενώ ειδικά στα δημοσιονομικά νομοσχέδια αρκούσε η πρώτη υπερψήφισή τους και η πάροδος άπρακτης μηνιαίας προθεσμίας. Παράλληλα, η βουλευτική περίοδος συντμείται από τα επτά στα πέντε έτη και επιπλέον κατοχυρώνεται η βουλευτική αποζημίωση υπέρ των μελών της Βουλής των Κοινοτήτων. Βλ. Β.Ι. Παπαγρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 177.. Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2015), ό.π., σελ. 82, όπως και Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 10 υποσημ. 17., καθώς και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 364. Όσο για τα κληρονομικά μέλη της Βουλής των Λόρδων, ο αριθμός τους μειώθηκε μόλις το 1958 (με τον Life Peerages Act) και το 1999 (με το House of Lords Act), κυρίως χάριν ισοβίων («life peers»), που διορίζονται από το στέμμα καθ' υπόδειξη της κυβέρνησης, σε αναγνώριση του έργου και των υπηρεσιών τους. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 213.

³⁴ Για το περιεχόμενό του European Communities Act του 1972 βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 143-148.

³⁵ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 152 επ.

vi) Την επανίδρυση το 1998 των Κοινοβουλίων σε Σκωτία, Ουαλλία και Βόρεια Ιρλανδία και την εκχώρηση αρμοδιοτήτων από το Westminster και

viii) Την θέσπιση το 2005 της Constitutional Reform Act, ο οποίος προέβλεπε την ίδρυση Ανώτατου Δικαστηρίου του Ηνωμένου Βασιλείου, το οποίο αντικατέστησε σε αυτές τις αρμοδιότητες την Βουλή των Λόρδων³⁶.

Απότοκος της Ένδοξης Επανάστασης (1688) και του Bill of Rights (1689), ήταν η θεμελιώδης αρχή της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας (parliamentary sovereignty) ή κυριαρχίας του Κοινοβουλίου (sovereignty of Parliament)³⁷ ή υπεροχής του Κοινοβουλίου (supremacy of Parliament), όροι συνώνυμοι που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Η καθιέρωση αυτής της αρχής συνιστά τομή σε σχέση με την προηγούμενη μορφή του πολιτεύματος³⁸, σε συνδυασμό με τη θεωρία περί ισορροπίας των εξουσιών και μεικτού πολιτεύματος που συναπαρτίζουν το «Κοινοβούλιο» (Στέμμα, Βουλή των Λόρδων και Βουλή των Κοινοτήτων)³⁹, όπως αποτύπωνεται στη νομική σκέψη του Blackstone, όπου σε αυτή τη σύνθεση το κοινό δίκαιο αποτελεί εγγυητή της ασφάλειας και της ιδιοκτησίας του αγγλικού λαού από τις προνομίες του Στέμματος⁴⁰. Στο πλαίσιο της νέας αυτής πρόσληψης και θεμελίωσης της κυριαρχίας, η κρατική εξουσία κατανέμεται, οργανώνεται ορθολογικά και διαρθρώνεται γύρω από ένα σύστημα φραγμών και ανασχέσεων. Η ήπια διάκριση των εξουσιών και η αλληλεξάρτηση των οργάνων τους διαμορφώνει μια μορφή μεικτής διακυβέρνησης, ικανής να πετύχει τόσο την αποτροπή της τυραννίας, όσο και την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητάς της⁴¹. Παρ' όλα αυτά ο μονάρχης παρέμεινε ο τρίτος συστατικός πόλος του Κοινοβουλίου και η νομοθέτηση από αυτό απαιτούσε αρχικά την συμμετοχή του δια της εγκρίσεως (royal assent), μέχρι που περιορίστηκε με συνθήκες του πολιτεύματος σε καθαρά τυπικό διαδικαστικό ρόλο⁴².

³⁶ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 123-124.

³⁷ Στο αγγλικό συνταγματικό δίκαιο ο όρος «Κοινοβούλιο» αποδίδει από κοινού τόσο τη Βουλή των Κοινοτήτων, όσο και τη Βουλή των Λόρδων. Βλ. Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 11.

³⁸ Η κυριαρχία του κοινοβουλίου αποτέλεσε μία από τις διεκδικήσεις έναντι στις δυναστικές παρορμήσεις των Stuart. Οι άλλες αφορούσαν τη διεκδίκηση της οικονομικής ελευθερίας, η διεκδίκηση δίκαιης διαδικασίας που καταπατούσαν τα εντάλματα σύλληψης και η ελευθερία της έκφρασης και του θρησκευτικού φρονήματος. Βλ. και Ν.Ι. Παπασπύρου, (2019), Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί. Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 160-161. Βλ. και D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 246.

³⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 370.

⁴⁰ Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 56.

⁴¹ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 27.

⁴² Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 129.

Έκτοτε γύρω από την θεμελιώδη αρχή της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας κινούνται κι όλες οι άλλες αρχές και συνθήκες του πολιτεύματος, όπως η αρχή της κοινοβουλευτικής ευθύνης της κυβέρνησης (και ως απόρροια αυτής η αρχή της εξάρτησης της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου και όχι του Μονάρχη, που άρχισε να διαμορφώνεται από το 18^ο αιώνα) και οι αρχές της νομιμότητας, του κράτους δικαίου και της διάκρισης των εξουσιών⁴³. Αποτέλεσμα της πρωταρχίας της αρχής της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας ήταν το Κοινοβούλιο να αναλάβει τον πλήρη έλεγχο της κρατικής πολιτικής⁴⁴, αφού μπορούσε να θεσπίζει κανόνες δικαίου χωρίς περιορισμούς από υπερκείμενες πηγές δικαίου, κατέχοντας το μονοπώλιο της εξουσίας.

Όπως υποστηρίζει ο κλασικός άγγλος συνταγματολόγος A.V. Dicey, η νομοθετική κυριαρχία του Κοινοβουλίου συνιστά μία από τις βασικές αρχές του αγγλικού συνταγματικού δικαίου⁴⁵. Όπως σημειώνει ειδικότερα για την αρχή αυτή: «*Η κυριαρχία του Κοινοβουλίου είναι (από νομικής απόψεως) το βασικό χαρακτηριστικό των πολιτικών μας θεσμών... Η κοινοβουλευτική κυριαρχία δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από το ότι το Κοινοβούλιο (...), έχει, σύμφωνα με το αγγλικό σύνταγμα, το δικαίωμα να θεσπίσει ή να καταργήσει οποιοδήποτε νόμο και, επιπλέον, ότι σε κανένα πρόσωπο ή όργανο δεν αναγνωρίζει το δίκαιο της Αγγλίας το δικαίωμα να ανατρέψει ή να ακυρώσει τη νομοθεσία του Κοινοβουλίου*»⁴⁶.

Η κυριαρχία του κοινοβουλίου εκδηλώνεται με τις παρακάτω μορφές⁴⁷:

A) Το Κοινοβούλιο έχει πλήρη νομοθετική αρμοδιότητα μη δεσμευόμενο καθ' ύλην με οποιοδήποτε τρόπο·

B) Κανένα Κοινοβούλιο δεν μπορεί να δεσμεύσει τον μελλοντικό νομοθέτη, άρα κάθε νόμος μπορεί χωρίς περιορισμούς να τροποποιηθεί ή καταργηθεί μεταγενεστέρως·

⁴³ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 124-125.

⁴⁴ D. Acemoglu, J.A. Robinson, (2013), ό.π., σελ. 210.

⁴⁵ Οι άλλες δύο είναι η καθολική στην έννομη τάξη ισχύς (supremacy) του νόμου και η εξάρτηση των συνθηκών του πολιτεύματος από το συνταγματικό δίκαιο. Βλ. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 70-72.

⁴⁶ Όπως παραπέμπει ο Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 12 και ο Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 129. Όπως σχολιάζει επ αυτού ο Παπασπύρου: «*Από τη διατύπωση αυτή προκύπτει σαφώς ότι η κυριαρχία στηρίζεται στο δίκαιο και δεν νοείται ως προϋπάρχουσα αυτού, καθώς και ότι συνίσταται ειδικότερα στην αναγνώριση κυρίαρχου οργάνου εντός της έννομης τάξης (οργανική έννοια)*». Βλ. και Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 70.

⁴⁷ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 127.

Γ) Η τροποποιητική αρμοδιότητα μπορεί να είναι ρητή (*expressis verbis*) ή εξυπακουόμενη (*implied*), στην περίπτωση που ένας μεταγενέστερος νόμος δεν καταργεί ρητά μεν, έναν προγενέστερο αλλά περιέχει ρυθμίσεις που έρχονται σε αντίθεση με τις ρυθμίσεις του προγενέστερου. Στην περίπτωση αυτή, όπως σημειώνει ο Τσιλιώτης: «Στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε ‘παράνομο’ νόμο, εφόσον όλοι οι νόμοι έχουν την ίδια τυπική ισχύ και ο ίδιος ο νομοθέτης μπορεί με μεταγενέστερη νομοθετική του πράξη να τροποποιήσει ή να καταργήσει ρητά ή σιωπηρά τον προγενέστερο νόμο»⁴⁸. Και,

Δ) Ο νόμος δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ενώπιον δικαστηρίου, στον βαθμό που ο νομοθέτης παραμένει ο ύστατος κριτής της ισχύος του.

Όπως συμπληρώνει και ο Γεραπετρίτης: «Λογικό παρακολούθημα της κυριαρχίας είναι η ανεπιφύλακτη αποδοχή ότι η Βουλή των Κοινοτήτων είναι υπέρτερη από οποιοδήποτε όργανο του κράτους και άρα δεν υπόκειται σε έξωθεν έλεγχο, επιφυλάσσοντας για τον εαυτό της μόνο περιορισμένη ευθύνη πολιτικού χαρακτήρα έναντι του εκλογικού σώματος ή ηθικού χαρακτήρα έναντι της ιστορίας, ουσιαστικά δηλαδή ένα καθεστώς αυτοελέγχου»⁴⁹. Για να συμπληρώσει παρακάτω λέγοντας ότι: «η ασυλία του αγγλικού Κοινοβουλίου από τον δικαστικό έλεγχο αναπτύχθηκε στη βάση του ότι τα δικαστήρια όχι μόνο απονέμουν τη δικαιοσύνη επ’ ονόματι του βασιλιά, αλλά ανήκουν στο Στέμμα και κατά τούτο δεν νοείται ελεύθερο Κοινοβούλιο χωρίς την αναγκαία ασυλία από τον δικαστικό έλεγχο»⁵⁰.

Άμεση συνέπεια της αρχής της υπεροχής του Κοινοβουλίου ήταν το Βρετανικό Κοινοβούλιο να αποκτήσει απεριόριστη εξουσία, έχοντας τη δυνατότητα να συντάσσει, να τροποποιεί και να καταργεί οποιονδήποτε νόμο επιθυμεί, ο οποίος αποτελεί το ανώτερο δίκαιο της χώρας, κυριαρχώντας επομένως σε όλα τα είδη του δικαίου: το εθιμικό δίκαιο, τη νομολογία, τις δικαστικές αποφάσεις κλπ.⁵¹. Υποστηρίζεται όμως ότι η παραπάνω ισχύς όμως του Βρετανικού Κοινοβουλίου θέτει εντούτοις προβλήματα αρμονικής συμβίωσης με το κράτος δικαίου⁵² και κατ’ επέκταση της

⁴⁸ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 130.

⁴⁹ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 127-128.

⁵⁰ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 139.

⁵¹ Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 119.

⁵² Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 224.

οριοθέτησης και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵³. Κι αυτό γιατί τα ίδια τα δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει ότι δεν είναι δυνατόν να παρέμβουν στις εσωτερικές διαδικασίες του Κοινοβουλίου⁵⁴.

Αυτός είναι και ο λόγος που η κοινοβουλευτική κυριαρχία στο διάβα του χρόνου έχει υποστεί ρωγμές είτε νομοθετικού, είτε νομολογιακού χαρακτήρα⁵⁵. Νομοθετικές ρωγμές, όπως σημειώθηκε ανωτέρω, σημειώθηκαν λόγω της συμμετοχής του Ηνωμένου Βασιλείου στο ευρωπαϊκό και διεθνές γίνεσθαι και αφετέρου της πολιτειακής αποκέντρωσης σε Σκωτία, Ουαλία και Βόρειο Ιρλανδία⁵⁶. Ως προς τη νομολογιακή ρωγή, ο Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι: *«τα βρετανικά δικαστήρια, μέσω της τελεολογικής ερμηνείας, ασκούν κατ' ουσίαν έλεγχο συνταγματικότητας, αναζητώντας [...] όχι τις προθέσεις του Κοινοβουλίου, αλλά το νόημα των λέξεων που χρησιμοποίησε το Κοινοβούλιο»*⁵⁷. Παράλληλα, έλεγχος συνταγματικότητας ασκείται σε πράξεις ή μέτρα που εκδίδονται στο πλαίσιο άσκησης του «εκτελεστικού προνομίου» της εκτελεστικής εξουσίας⁵⁸. Συμπληρωματικά, ο Γεραπετρίτης θεωρεί ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο *«η κυριαρχία του Κοινοβουλίου συνιστά σήμερα μάλλον ιστορικό κατάλοιπο μετά τη θέση σε ισχύ κανόνων από το Westminster που περιορίζουν τις αρμοδιότητές του»*, όπου με την *«εδραίωση της ανεξάρτητης δικαιοσύνης το λογικό θεμέλιο της αντίστιξης μεταξύ του Κοινοβουλίου απέναντι στον δικαστή/Στέμμα έχει μετατραπεί σε Κοινοβούλιο έναντι δικαστή»*⁵⁹.

Οι παραπάνω εξελίξεις αποκρυσταλλώνουν από τον 18^ο αιώνα και έπειτα τα βασικά χαρακτηριστικά του βρετανικού συνταγματικού δικαίου, τα οποία είναι: α) ο μη ενιαίος (κωδικοποιητικός) χαρακτήρας του, β) η έλλειψη υπεροχής του έναντι των

⁵³ Ναι μεν το 1998 ψηφίστηκε η νομοθετική Πράξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αλλά το Κοινοβούλιο επιτρέπεται, μέσω μιας ειδικής διαδικασίας να παραβιάζει την Πράξη. Βλ. Α. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 261 επ.

⁵⁴ Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 12.

⁵⁵ Ο Τσιλιώτης εντάσσει ως επιπρόσθετη ρωγή στην κοινοβουλευτική κυριαρχία και τον θεσμό του δημοψηφίσματος. Βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 149-152.

⁵⁶ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 131.

⁵⁷ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 183.

⁵⁸ Ο Παπαϊωάννου παραθέτει μία ενδιαφέρουσα νομολογιακή εξέλιξη του 2008, όπου το ανώτατο βρετανικό δικαστήριο, που τότε λεγόταν ακόμη Επιτροπή Εφέσεων της Βουλής των Λόρδων, αποφάνθηκε ότι τα μέτρα που λαμβάνει η εκτελεστική εξουσία κατά την άσκηση των προνομίων της υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο έστω και εάν αποτελούν πρωτογενή νομοθεσία (λόγω του προνομίου), με τους δικαστές να στηρίζουν την απόφασή τους στη διάκριση ανάμεσα στη νομοθεσία που παράγει η εκτελεστική εξουσία (στο πλαίσιο του προνομίου της) και αυτής που θεσπίζει το Κοινοβούλιο, υποστηρίζοντας ότι η δεύτερη έχει το αυξημένο κύρος της αντιπροσωπευτικότητας. Βλ. Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 22.

⁵⁹ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 133, 139.

υπολοίπων (μη συνταγματικών) πηγών του δικαίου και γ) ο ήπιος, υπό την έννοια ότι δεν απαιτείται ειδική διαδικασία τροποποίησής του, και εν μέρει άγραφος χαρακτήρας του⁶⁰. Στα παραπάνω χαρακτηριστικά γνωρίσματα του βρετανικού συνταγματικού δικαίου αναπτύσσονται με τη σειρά τους τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αγγλικού κοινοβουλευτικού συστήματος, τα οποία είναι: i) η κυβέρνηση έγινε μια ανεξάρτητη οντότητα, όπου από απλό συμβούλιο του μονάρχη, εξαρτάται πλέον από την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου⁶¹. ii) ο νομοθετικός ρόλος του Στέμματος κατέστη συμβολικός, περιοριζόμενο στην παροχή τυπικής συναίνεσης στους νόμους που ψηφίζονταν από την Βουλή των Κοινοτήτων και τη Βουλή των Λόρδων και iii) άρχισαν να λειτουργούν και τα πρώτα πολιτικά κόμματα, οι Whigs και οι Tories⁶², καθιστάμενα αναπόσπαστο τμήμα της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος⁶³. Το δικομματικό σύστημα, που ισχύει μέχρι και σήμερα στην Αγγλία είχε ως αποτέλεσμα την ομοιογένεια του υπουργικού συμβουλίου, τη διαμόρφωση συμπαγούς κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και συνεπώς την ύπαρξη κυβερνητικής σταθερότητας⁶⁴.

⁶⁰ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 121.

⁶¹ Όπως συμπληρώνει ο Δερβιτσιώτης: «Η διαδικασία κατά την οποία η Βουλή των Κοινοτήτων αποδοκιμάζει το κυβερνών υπουργικό Συμβούλιο δεν είναι μόνο η υπερψήφιση της πρότασης δυσπιστίας αλλά επίσης και όταν το αυτή απορρίπτει νομοσχέδιο βασικής σημασίας για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής». Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 119-120.

⁶² Όπως αναφέρει ο Χρυσόγονος: «Από τη μια πλευρά οι συντηρητικοί (Tories) υποστήριζαν σε γενικές γραμμές μια πολιτική παθητικής υπακοής στη “φυσική” βασιλική εξουσία, ενώ θεωρούσαν μάλλον ως “αφύσικη” ιδέα τις λαϊκές ελευθερίες. Από την άλλη πλευρά οι φιλελεύθεροι (Whigs) επέκριναν τον συγκεντρωτισμό και τη διαφθορά της βασιλικής αυλής και απαιτούσαν μειώσεις φόρων, ενθάρρυνση του εμπορίου, διαβούλευση του μονάρχη με το κοινοβούλιο για όλα τα ζητήματα και ενεργητική καταπολέμηση του καθολικισμού». Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 365.

⁶³ Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 9-10.

⁶⁴ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 138.

4.2. Ο πολιτικός συνταγματισμός του J.A.G. Griffith

Στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία, ο περιγραφικός πολιτικός συνταγματισμός υποστηρίζεται από τον J.A.G. Griffith⁶⁵, ο οποίος αρνείται το παραμικρό κανονιστικό περιεχόμενο στην ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού, αντιτείνοντας μια απλή ανάγνωση των πρακτικών που επικρατούν στο βρετανικό πολιτικό σύστημα⁶⁶.

Για τον Griffith, η πραγματικότητα στην πολιτική είναι μία: η σύγκρουση που είναι πανταχού παρούσα, αναπόφευκτη και ατίθαση. Το αναπόφευκτο των συγκρούσεων για τον Griffith πηγάζουν από την ανθρώπινη κατάσταση κι αυτό με δύο τρόπους: Πρώτον, επειδή θεωρεί ότι όλοι οι άνθρωποι είναι τόσο ατομικά, όσο και κοινωνικά ζώα των οποίων τα δικαιώματα, οι αρχές και τα συμφέροντα δεν είναι απαραίτητα συγκρίσιμα, ισότιμα ή συμβιβάσιμα. Κατά τον Griffith, οι άνθρωποι γεννώνται και συγκρούονται εγγενώς· Δεύτερον, επειδή οι άνθρωποι επιδιώκουν την συμβίωση με τους άλλους ανθρώπους. Είτε στο πλαίσιο της οικογένειας, είτε στο πλαίσιο της κοινότητας, οι αλληλεπιδράσεις που προκύπτουν σε αυτές αυξάνουν τις διαφορές και τις διαφωνίες μεταξύ των ανθρώπων, τις συγκρούσεις, αλλά και τους συμβιβασμούς που χαρακτηρίζουν την κοινή τους συμβίωση⁶⁷.

Ο Griffith προσέφερε μια εναλλακτική, καινοτόμα και ενίοτε προκλητική ματιά στην πολιτική ανάγνωση του βρετανικού συντάγματος, προσπαθώντας να την υπερασπιστεί απέναντι σε προτάσεις που διατυπώνονταν εν έτει 1979 και οι οποίες σχετίζονταν με τη θέσπιση μίας Χάρτας Δικαιωμάτων, με τη σύσταση ενός δεύτερου εκλεγμένου νομοθετικού σώματος, την θέσπιση νομικών περιορισμών στην αρμοδιότητα του Κοινοβουλίου, τη μεταβίβαση εξουσιών σε έθνη και περιοχές που απαρτίζουν το Ηνωμένο Βασίλειο⁶⁸, τη δημιουργία ενός περισσότερο εκλεπτυσμένου συστήματος διοικητικού δικαίου, τη δημιουργία Ανώτατου Δικαστηρίου και τέλος την

⁶⁵ G. Gee, (2008), *The Political Constitutionalism of J.G.A. Griffith*, Legal Studies, vol. 28 No. 1, σελ. 20-45.

⁶⁶ J.A.G., Griffith, (1979), "The Political Constitution", *Modern Law Review*, 42 (1), σελ. 1-21.

⁶⁷ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), "Why We (Still) Need a Revolution", *German Law Journal*, Vol. 14, No.12, σελ. 2198.

⁶⁸ Οι Goldoni και McCorkindale εκτιμούν ότι στην περίπτωση της Σκωτίας επί παραδείγματι, με την Scotland Act του 1998 δεν συνετελέσθη ουσιαστική μεταβίβαση εξουσιών προς το Κοινοβούλιο της Σκωτίας, με το αντίστοιχο αγγλικό κοινοβούλιο να έχει τον τελευταίο λόγο. Βλ. M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), *ό.π.*, σελ. 2217 επ.

κατοχύρωση ενός παγιωμένου γραπτού Συντάγματος. Αργότερα ήταν η εξέλιξη του common law, όπως προωθήθηκε από τους Sir John Laws και Sir Stephen Sedley και οι ενισχυμένες δικαστικές εξουσίες που προέκυψαν από την Human Rights Act του 1998⁶⁹. Αυτό που στην πραγματικότητα επιθυμούσε ο Griffith ήταν «να δημιουργηθούν καταστάσεις στις οποίες ομάδες ατόμων μπορούν να διατυπώνουν τους πολιτικούς ισχυρισμούς τους και να επιδιώκουν να πείσουν τις κυβερνήσεις να τους αποδεχθούν. Επομένως αυτό που ζητώ είναι μεγαλύτερες ευκαιρίες για συζήτηση, περισσότερο ανοικτή διακυβέρνηση, λιγότερους περιορισμούς στον διάλογο, πιο αδύναμες επίσημες μυστικές πράξεις, περισσότερη πρόσβαση στην πληροφορία, ισχυρότερη πίεση από εκείνους που μένουν στα πίσω έδρανα (*backbenchers*) και αλλαγές στο δίκαιο που περιφρονεί το δικαστήριο»⁷⁰.

Ο Griffith επικεντρώνει την κριτική του στη Χάρτα των Δικαιωμάτων και το κατά πόσο δημιουργεί δικαστικά εφαρμόσιμα όρια στο νομοθετικό σώμα. Οι ενστάσεις του Griffith ως προς τα δικαιώματα έχουν πολιτική και φιλοσοφική χροιά. Η φιλοσοφική ένσταση εστιάζει στο γεγονός ότι ο Griffith θεωρεί ότι δεν υπάρχει η έννοια του «δικαιώματος», αλλά η έννοια του πολιτικού αιτήματος από άτομα και ομάδες, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μια συνεχής διαμάχη μεταξύ των κυβερνώντων και κυβερνωμένων αναφορικά με το μέγεθος και τη μορφή αυτών των αιτημάτων. Η άποψη αυτή οδήγησε τον Griffith να υποστηρίξει τη σημασία της πειθούς εκ μέρους των ομάδων, προκειμένου οι κυβερνήσεις να αποδεχθούν τα αιτήματά τους. Η πολιτική ένσταση εκφράζει την πεποίθηση ότι ο νόμος δεν μπορεί να νοηθεί χώρα ή υπεράνω της πολιτικής, αποδίδοντάς τον ως μια μορφή πολιτικού διαλόγου, με άλλα λόγια τη συνέχεια της πολιτικής με άλλα μέσα⁷¹.

Κατά τον Griffith, επειδή: α) η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη, β) η διαφωνία περί δικαιωμάτων είναι πολιτική, γ) οι δηλώσεις περί δικαιωμάτων είναι τόσο ασαφής για να επαναδιατυπώσουν τις πολιτικές συγκρούσεις, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν θεσπίσματά τους, δ) τα αποκαλούμενα δικαιώματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά πολιτικοί ισχυρισμοί που λαμβάνονται παράλληλα υπόψη με τους ισχυρισμούς των άλλων, καμία προσπάθεια που αποσκοπεί στο να περιορίσει την πολιτική σύγκρουση

⁶⁹ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 75.

⁷⁰ J.A.G. Griffith, (1979), ό.π., σελ. 18.

⁷¹ J.A.G., Griffith, (2001), 'The Common Law and the Political Constitution', Law Quarterly Review, 117, σελ. 42-67.

μέσω εδραιωμένων και επομένως απολιτικών νομικών δικαιωμάτων δεν θα πετύχει, παρά μόνο να μετατοπίσουν την λήψη αποφάσεων από τους δημοκρατικά εκλεγμένους και λογοδοτούντες πολιτικούς στα χέρια δικαστών που δεν εκπροσωπούν και δεν λογοδοτούν σε κανέναν⁷².

Οι παραπάνω ενστάσεις οδήγησαν τον Griffith στο συμπέρασμα ότι η Χάρτα των Δικαιωμάτων πρέπει να αγνοηθεί, θεωρώντας ότι τόσο τα δικαιώματα που περιλαμβάνει, όσο και οι αρχές που απορρέουν απ αυτά, δεν μπορούν να αποτελούν κατευθυντήριες αρχές για το νομοθετικό σώμα ή τη διοικητική δραστηριότητα, εκτιμώντας ότι η δικαστική εκτίμηση των πολιτικών αιτημάτων μεταθέτει τις πολιτικές αποφάσεις από τα χέρια των πολιτικών στα χέρια των δικαστών. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η Χάρτα Δικαιωμάτων δεν επιλύει τα πολιτικά ζητήματα, αλλά τα μεταθέτει σε δικαστικές διαμάχες αναφορικά με το νόημα της νομικής της γλώσσας, επί των οποίων αποφαινόνται οι δικαστές. Σύμφωνα με τον Griffith, οι πολιτικές αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται από τους πολιτικούς διότι εκείνοι τίθενται υπόλογοι τόσο στην ετυμηγορία του λαού, όσο και στον έλεγχο του Κοινοβουλίου, του οποίου τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου πρέπει να ενισχυθούν σημαντικά⁷³. Ζητώντας από τα δικαστήρια να αποφασίσουν για δύσκολα θέματα πολιτικής με αναφορά σε αναγκαία ασαφείς έννοιες περί δικαιωμάτων δεν συνιστά εφαρμογή του κράτους δικαίου, όπως την εννοιολογεί ο πολιτικός συνταγματισμός, αλλά εφαρμογή του κράτους των δικαστών που διατυπώνουν πολιτικές απόψεις. Το κράτος δικαίου κατά τους πολιτικούς συνταγματιστές δεν είναι ένας κανόνας συνταγματικού δικαίου ή η ερμηνεία στην οποία προβαίνουν οι δικαστές, αλλά το κράτος της νομοθεσίας και του Κοινοβουλίου, η υπεροχή του οποίου δεσμεύει τα δικαστήρια, όπως και την εκτελεστική εξουσία. Αυτή η θεώρηση του κράτους δικαίου συνιστά εγγύηση του πολιτικού συνταγματισμού.

Για τον Griffith, *«οι κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου πρέπει να λάβουν κάθε δράση που είναι απαραίτητη για την κατάλληλη διακυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου»*⁷⁴ με δύο περιορισμούς: αφενός, ότι η κυβέρνηση για να παραβιάσει τα νόμιμα δικαιώματα των άλλων, έπρεπε να έχει νόμιμη εξουσία προς τούτο· αφετέρου, προκειμένου η κυβέρνηση να αλλάξει το νόμο, συμπεριλαμβανομένης της

⁷² M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 77.

⁷³ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 277

⁷⁴ J.A.G. Griffith, (1979), ό.π., σελ. 15.

προσπάθειας επέκτασης της εμβέλειας της εκτελεστικής εξουσίας, έπρεπε πρώτα να απαιτήσει τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου⁷⁵. Στους δύο παραπάνω περιορισμούς, ο Griffith αποδέχεται συμπληρωματικά κι έναν τρίτο περιορισμό, τη δέσμευση της κυβέρνησης από τους κανονισμούς και της οδηγίες που παράγονται σε επίπεδο Επιτροπής και Συμβουλίου Υπουργών σύμφωνα με τις προβλέψεις της Συνθήκης της Ρώμης⁷⁶.

Με βάση τα ανωτέρω, η προσέγγιση του πολιτικού συνταγματισμού του Griffith αποτυπώνεται συνοπτικά στους εξής άξονες⁷⁷:

A) Δεν υπάρχει αυστηρή διάκριση μεταξύ δικαίου και πολιτικής. Το δίκαιο καθορίζεται από την πολιτική διαδικασία εντός ενός πλαισίου εύλογης διαφωνίας⁷⁸

B) Τόσο το δίκαιο, όσο και η πολιτική, καθορίζονται από τις συγκρούσεις που επικρατούν στη νεωτερική κοινωνία. Για τον Griffith, η σύγκρουση αυτή, που πηγάζει από την ανθρώπινη κατάσταση, είναι όχι μόνο αναπόφευκτη αλλά και ατίθαση και επομένως ούτε το δίκαιο, ούτε η πολιτική μπορούν να την επιλύσουν⁷⁹.

Γ) Τα πολιτικά αιτήματα πρέπει να προσεγγίζονται ως είναι και να μην ενδύονται τον μανδύα των δικαιωμάτων και

Δ) Δεδομένης της σχέσης μεταξύ δικαίου και πολιτικής και του σκεπτικισμού αναφορικά με τα δικαιώματα, πρέπει να διευρυνθεί ο διάλογος επί της πολιτικής διαδικασίας, περιλαμβάνοντας τη φύση και το περιεχόμενο του συντάγματος καθεαυτού.

Οι παραπάνω τέσσερις άξονες χρησιμοποιούνται από τον Griffith για την ανάγνωση του βρετανικού συντάγματος, αντιμετωπίζοντάς το όχι σαν ένα πλαίσιο θεμελιωδών κανόνων, αλλά ως μια πιθανή απόκριση στις περιστάσεις της πολιτικής, οι οποίες συνιστούν το αντικείμενο του πολιτικού διαλόγου και οι οποίες υπόκεινται στο ενδεχόμενο αλλαγής, ακόμη και ριζικής, μέσω της συνήθους πολιτικής διαδικασίας⁸⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπουργική ευθύνη, η οποία

⁷⁵ J.A.G. Griffith, (1979), ό.π., σελ. 16.

⁷⁶ J.A.G. Griffith, (1979), ό.π., σελ. 15.

⁷⁷ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 278

⁷⁸ J.A.G. Griffith, (1979), ό.π., σελ. 15.

⁷⁹ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 76-77.

⁸⁰ Για μια κριτική στους περιγραφικούς άξονες προσέγγισης του βρετανικού συντάγματος βλ. D. Oliver, (2003), *Constitutional Reform in the UK*, Oxford University Press, Oxford και JWF. Allison,

σύμφωνα με τον Griffith δεν κατοχυρώνεται συνταγματικά, αλλά αποτελεί περισσότερο πρακτική του βρετανικού πολιτικού συντάγματος, όπου σε περίπτωση μη λογοδοσίας των υπουργών στο Κοινοβούλιο δεν παραβιάζεται το Σύνταγμα, αλλά μεταλλάσσεται μέσω της νέας πολιτικής πρακτικής. Ο Griffith υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε αλλαγή στο Σύνταγμα εξαιτίας της καθημερινής πολιτικής πρακτικής είναι συνταγματική. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το πολιτικό σύνταγμα υπόκειται σε κάθε αντίστοιχη αλλαγή της πολιτικής διαδικασίας. Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν νομικά όρια στην πολιτική διαδικασία, όπως και Χάρτα Δικαιωμάτων που να την διέπουν, οτιδήποτε συμβαίνει, μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνταγματικό⁸¹.

Αποτιμώντας τις θέσεις του Griffith, εκείνες αποτελούν ένα σημείο αναφοράς για εκείνους που αναγνωρίζουν μια κρίσιμη, κανονιστικά σημαντική σύνδεση ανάμεσα στο Σύνταγμα και την πολιτική πρακτική, όπου το Σύνταγμα πάντοτε παραμένει υποκείμενο της πιθανότητας αλλαγής μέσω των καθημερινών διεργασιών της πολιτικής που σχετίζεται άμεσα με την αντιπροσωπευτική και κοινοβουλευτική δημοκρατία. Με άλλα λόγια, οι θέσεις του Griffith ήταν ίσως μια προκλητική υπενθύμιση ότι το σύνταγμα πρέπει πάντοτε να υπόκειται στον πολιτικό διάλογο και στην πιθανότητα αλλαγής που επιτάσσει πολλές φορές η συνήθης πολιτική πρακτική⁸². Κι αυτές οι θέσεις επιβιώνουν ακόμη και σήμερα, υπό τη μορφή μίας περισσότερο πολιτικής προσέγγισης του δημοσίου δικαίου, η οποία εστιάζει περισσότερο στην πραγματικότητα του πολιτικού συντάγματος, όπως εκδηλώνεται μέσα από καθημερινές πρακτικές που εμψυχώνουν την πολιτική και συνταγματική ζωή και όχι τις επίσημες διαδικασίες που προβλέπονται σε κοινοβουλευτικούς και δικαστικούς σχηματισμούς⁸³.

(2007), *The English Historical Constitution: Continuity, Change and European Effects*, Cambridge University Press, Cambridge.

⁸¹ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 278.

⁸² G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 279.

⁸³ G. Gee, G. Webber, (2013), "A Grammar of Public Law", *German Law Journal*, Vol. 14, No. 12, σελ. 2137-2156. Βλ. και G. Gee, G. Webber, (2013), "Rationalism in Public Law", *Modern Law Review*, 76 (4), σελ. 708-734.

4.3. Ο πολιτικός συνταγματισμός των Waldron, Bellamy και Tomkins

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αρχές της δεκαετίας του 2000, οι «προφητείες» του J.G.A. Griffith εκπληρώθηκαν μία προς μία στο Ηνωμένο Βασίλειο, αφού μετά την δημοσίευση του έργου του «Political Constitution» το 1979, επήλθε μία σειρά εξελίξεων στο βρετανικό συνταγματικό δίκαιο, όπως:

- α) η επιθετική εξάπλωση του διοικητικού δικαίου και του δικαστικού ελέγχου·
- β) τη χάραξη από το δικαστικό σώμα των δικαιωμάτων που απέρρεαν από το common law·
- γ) τις ενισχυμένες εξουσίες του δικαστικού σώματος για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο υπό το τις προβλέψεις της Human Rights Act του 1998 όσο και από τη νομοθεσία περί αποκέντρωσης, η οποία είχε εντατικοποιηθεί λόγω της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου·
- δ) η δημιουργία του Ανώτατου Δικαστηρίου, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις προσέλαβε χαρακτήρα Συνταγματικού Δικαστηρίου⁸⁴.

Ενώπιον αυτών των εξελίξεων, οι πολιτικοί συνταγματιστές, οι οποίοι είχαν βασιστεί στα επιχειρήματα του Griffith, ότι η κοινοβουλευτική κυβέρνηση είναι μόνο «ό,τι συμβαίνει», υποστήριξαν ότι τα επιχειρήματα τους ηττήθηκαν εύκολα από τους νομικούς συνταγματιστές, εκτιμώντας ότι η κοινοβουλευτική κυβέρνηση συμβαίνει και για καλούς κανονιστικούς λόγους, προσδίδοντας με αυτό το τρόπο μία κανονιστική διάσταση στο πως πρέπει να λειτουργεί η κοινοβουλευτική κυβέρνηση.

Ο κανονιστικός πολιτικός συνταγματισμός προέκυψε ως ανάγκη απάντησης στους φόβους των νομικών συνταγματιστών, ότι η συνήθης πολιτική διαδικασία μπορεί να είναι καταστροφική για το κράτος δικαίου και τα ατομικά δικαιώματα, εξ ου και η ανάγκη περιορισμού της από τη δικαστική πρακτική. Η κανονιστική αυτή στροφή του πολιτικού συνταγματισμού δεν εστιάζει σε μια ιδεαλιστική μορφή της πολιτικής ζωής, αλλά, όπως και ο Griffith, στην πραγματική καθημερινή πολιτική ζωή που θεμελιώνεται στα συντάγματα του πραγματικού κόσμου, με όλες τις ατέλειες και αδυναμίες.

⁸⁴ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 133-134.

Επιφανέστεροι εκπρόσωποι της «κανονιστικής στροφής» του πολιτικού συνταγματισμού είναι οι Jeremy Waldron, Richard Bellamy, Adam Tomkins και Keith Ewing⁸⁵. Ο πολιτικός συνταγματισμός που προωθήθηκε από τους Bellamy, Waldron, Tomkins, εμπλούτισε τη συζήτηση στην ευρύτερη συνταγματική συλλογιστική με δύο τρόπους: Αφενός, με την αναγνώριση μίας καθαρής πηγής του δικαίου που σχετίζεται ευθέως με το δημοκρατικά εκλεγμένο κοινοβούλιο· αφετέρου, ο πολιτικός συνταγματισμός προσέφερε στη συνταγματική θεωρία την έμφαση στην ανάλυση των θεσμών⁸⁶. Επιπρόσθετα, οι συνταγματικές θεωρίες των Waldron, Bellamy, Tomkins προώθησαν την συνταγματική συλλογική διάσταση των δικαιωμάτων, τα οποία λογίζονται περισσότερο ως κοινά αγαθά, παρά ως ιδιωτικοί τίτλοι, όπου έμφαση δίνεται όχι μόνο στον κάτοχο του δικαιώματος, αλλά στο καθήκον που πηγάζει από την κατοχή του και τα συμφέροντα που επηρεάζονται από τη σχέση μεταξύ του δικαιώματος και του καθήκοντος⁸⁷.

Ο Waldron υποστηρίζει ότι η κοινοβουλευτική κυβέρνηση αποτελεί εγγύηση πλουραλισμού, συνθήκη η οποία καθορίζει τις «περιστάσεις της πολιτικής», παρέχοντας κανονιστικά την καλύτερη λύση σε ένα διαφιλονικούμενο ζήτημα, επειδή ακριβώς εξασφαλίζει τον σεβασμό στον πλουραλισμό γνώμης εντός της κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Παράλληλα και κάτω υπό συγκεκριμένες συνθήκες, η πολιτική στο Κοινοβούλιο παρέχει σύμφωνα με τον Waldron σημαντικά αγαθά, όπως επιστημονική ακρίβεια στις αποφάσεις επί δικαιωμάτων, διαβουλευτική νομιμοποίηση και αντιπροσωπευτικότητα. Στον αντίποδα, τα δικαστήρια αδυνατούν να προσφέρουν τα παραπάνω αγαθά, παραβιάζοντας θεμελιωδώς την αρχή του πλουραλισμού⁸⁸. Κατά τον Waldron, η αναγνώριση και η υπεράσπιση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των υποκειμένων του δικαίου είναι κατεξοχήν μία πολιτική δράση που μπορεί να γίνει νόμιμα μόνο εντός της πολιτικής διαδικασίας⁸⁹. Η συγκρότηση μιας πολιτείας συνίσταται ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο οι διαδικασίες εξουσιοδότησης και λογοδοσίας πλαισιώνουν την άσκηση εξουσίας και τον βαθμό κατά τον οποίο τα μέλη της θεωρούν αυτές τις διαδικασίες ως νόμιμες⁹⁰.

⁸⁵ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 79.

⁸⁶ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1054.

⁸⁷ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1059.

⁸⁸ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 79.

⁸⁹ J. Waldron, (1999), ό.π., σελ. 88-146

⁹⁰ J. Waldron, (1999), ό.π., σελ. 88-118.

Οι Bellamy και Tomkins συντείνουν στο επιχείρημα ότι η ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού μπορεί να συλληφθεί διακριτά από κάθε πραγματικό σύνταγμα, στηριζόμενο πάνω σε ρεπουμπλικανικούς κανόνες⁹¹. Ο Bellamy προσπαθεί να κανονικοποιήσει την ιδέα του πολιτικού συντάγματος, θέτοντας στο επίκεντρό του όχι την υπουργική ευθύνη, αλλά την ίδια τη νομοθετική λειτουργία της Βουλής, εξομοιώνοντας το πολιτικό σύνταγμα με το δημοκρατικό σύνταγμα και δίνοντας έμφαση όχι μόνο στο πως η πλειοψηφία καταφέρνει και διαμορφώνει τις επικρατούσες συνταγματικές ρυθμίσεις, αλλά και στην θεμελίωση του ίδιου του συντάγματος ως δημοκρατικού. Σύμφωνα με τον Bellamy, η δημοκρατική διαδικασία καθεαυτή είναι το Σύνταγμα, με αποτέλεσμα εκείνο να μην εκφεύγει της δημοκρατίας και να διατηρείται από την καθημερινή δραστηριότητα της δημοκρατικής πολιτικής, καθιστάμενο με αυτό τον τρόπο υποκείμενο σε τροποποιήσεις και αναθεωρήσεις που επιβάλλει η πολιτική διαδικασία⁹².

Σύμφωνα με τον Bellamy, κανένα πολιτικό ζήτημα δεν μπορεί να διευθετηθεί πέρα από τους πολίτες, σ' αντίθεση με τους νομικούς συνταγματιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι από τη στιγμή που ένα πολιτικό ζήτημα συνταγματοποιηθεί, παύει να είναι πολιτικό, θέτοντάς το εκτός πολιτικών θεσμών, σε μια σφαίρα α-πολιτική. Κατά τους νομικούς συνταγματιστές, τα κοινοβούλια αδυνατούν να αποφανθούν επί δικαιωμάτων, αφού τα κοινοβουλευτικά ιδεώδη είναι συνήθως το αποτέλεσμα ενός συνόλου προτιμήσεων. Επιπρόσθετα, η θεμελίωση των δικαιωμάτων εναπόκειται στη βούληση της πλειοψηφίας και των παράλογων προτιμήσεών της, εντός ενός πλαισίου παζαριού και όχι διαβούλευσης που επικρατεί στο εσωτερικό του Κοινοβουλίου. Οι νομικοί συνταγματιστές θεωρούν ότι είναι αληθινά διαβουλευτικοί θεσμοί, όπου το επιχείρημα υπερισχύει του πολιτικού συμβιβασμού⁹³.

Ο Bellamy από την πλευρά του υποστηρίζει ότι τίποτε δεν μπορεί να νοηθεί εκτός της πολιτικής, με τους κάθε είδους περιορισμούς να τίθενται από το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Η παραπάνω θέση επιβεβαιώνει την ρεπουμπλικανική αρχή της μη κυριαρχίας, δηλαδή της αυτοκυβέρνησης των υποθέσεων των πολιτών από τους ίδιους. Κατά αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η αποτροπή κάθε «εξουσίας που αποφεύγει να

⁹¹ A. Tomkins, (2005), *Our Republican Constitution*, Hart: Oxford και R. Bellamy, (2007), *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*, Cambridge University Press: Cambridge.

⁹² G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 282

⁹³ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1055-1056.

ανταποκρίνεται στα συμφέροντα των κυβερνωμένων και που αποτυγχάνει να λαμβάνει υπόψη της τα συμφέροντά τους με όρους ισοτιμίας»⁹⁴. Με άλλα λόγια, ο Bellamy υποστηρίζει ότι ο πολιτικός συνταγματισμός συνιστά την καλύτερη εγγύηση εξασφάλισης της ελευθερίας από την αυθαίρετη κυριαρχία, είτε αυτή προέρχεται από μία πανίσχυρη πολιτική ελίτ, είτε από ένα συνταγματικό δικαστήριο εξοπλισμένο που καθορίζει με μία «φιλελεύθερη προκατάληψη» την κατάλληλη ισορροπία ανάμεσα στα ατομικά δικαιώματα και το δημόσιο συμφέρον⁹⁵.

Ο Tomkins προσπαθεί να συνδέσει ευθέως τον πολιτικό συνταγματισμό με την ρεπουμπλικανική θεωρία, πάνω στις αρχές μη κυριαρχίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας, της ανοικτής διακυβέρνησης και της πολιτειακής αρετής. Η διακρίβωση των παραπάνω αρχών συμπίπτουν με την αντίστοιχη ανάπτυξη του Cass Sunstein, ο οποίος ορίζει ως βασικές αρχές του ρεπουμπλικανισμού την διαβούλευση, την πολιτική ισότητα, την ομοφωνία και την έννοια του πολίτη⁹⁶. Για τον Tomkins, η ελευθερία από την κυριαρχία δεν καταπατάται μόνο όταν τα συμφέροντα των ιδιωτικών δρώντων δέχονται ευθεία παρέμβαση, αλλά είναι περισσότερο μία απαιτητικότερη μορφή ελευθερίας: μία πλουραλιστική αντίληψη ελευθερίας που απαιτεί ενεργή και αφοσιωμένη πολιτική κοινότητα, όπως και βαθιά συμμετοχή στα πολιτικά ζητήματα⁹⁷. Μεγαλύτερη πηγή κυριάρχησης κατά τον Tomkins είναι η ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση των πεδίων που ρυθμίζει η εκτελεστική εξουσία⁹⁸. Συνεπώς για τον Tomkins, λυδία λίθος της ρεπουμπλικανικής συνταγματικής δομής είναι η λογοδοσία, ότι δηλαδή εκείνοι που κατέχουν την εξουσία οφείλουν να λογοδοτούν ενώπιον εκείνων που στο όνομά τους ασκούν την εξουσία⁹⁹. Υπό το φως αυτής της θέσης, ο Tomkins ερμηνεύει τη σύγχρονη συνταγματική πρακτική έτσι ώστε να αναδείξει την αδιάλειπτή της συνάφεια με την υπουργική ευθύνη. Ο Tomkins μέσω της ιδιαίτερης έμφασης στην υπουργική ευθύνη προσπαθεί να περιορίσει το εύρος της πολιτικής διαδικασίας,

⁹⁴ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 8.

⁹⁵ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 80.

⁹⁶ C.R. Sunstein, (1988), Beyond the Republican Revival, Yale Law Journal, vol. 97, pp. 1539-1590. Για την ανάπτυξη των αρχών αυτών βλ. και Α. Χατζής, (2000), ό.π., σελ. 97. Γενικότερα για τον ρεπουμπλικανισμό του Sunstein, τον οποίο ο Fallon χαρακτηρίζει εν πολλοίς φιλελεύθερο βλ. και R.H. Fallon, Jr, (1989), ό.π., σελ. 1731-1733.

⁹⁷ A. Tomkins, (2002), In Defence of the Political constitution, Oxford Journal of Legal Studies, vol. 1, σελ. 157, 175.

⁹⁸ Όπως επισημαίνει και ο ίδιος: «Η κυβέρνηση θα προσπαθήσει να κάνει ο,τιδήποτε νομίζει ότι μπορεί να ξεφύγει πολιτικά». Βλ. A. Tomkins, (2005), ό.π., σελ. 10.

⁹⁹ A. Tomkins, (2005), pp. 64-65.

κανονικοποιώντας τη ταυτόχρονα μέσω της άμεσης διασύνδεσής της με τις θεμελιώδεις ρεπουμπλικανικές αρχές.

Τόσο ο Tomkins, όσο και ο Bellamy, προσπαθούν να αναδείξουν τον σύνδεσμο που υπάρχει μεταξύ του συντάγματος και της καθημερινής πολιτικής πρακτικής, με ορισμένες επιμέρους διαφορές. Ο Tomkins θεωρεί ότι το Κοινοβούλιο υπάρχει κυρίως για να ελέγχει την κυβέρνηση, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την δικαιοπαραγωγική διαδικασία έναντι της υπουργικής ευθύνης, υποστηρίζοντας έναν συνταγματισμό αρνητικού τύπου στην εξουσία της εκάστοτε κυβέρνησης. Αντίθετα, ο Bellamy, αναγνωρίζει έναν θετικό συνταγματισμό, όπου πολιτικοί θεσμοί και διαδικασίες και η νομοθετική διαδικασία καθεαυτή βοηθούν στην διακρίβωση των συνταγματικών αγαθών, συμπεριλαμβανόμενης της πολιτικής ισότητας. Ο πολιτικός συνταγματισμός του Bellamy που στηρίζεται στο ότι η νομοθετική διαδικασία που βασίζεται στον κανόνα της πλειοψηφίας, οι περιοδικές εκλογές και ο κομματικός ανταγωνισμός θεσμοποιούν τους μηχανισμούς πολιτικού ελέγχου και λογοδοσίας, παρέχοντας κίνητρα στους κυβερνώντες να προωθήσουν τα συμφέροντα των κυβερνωμένων¹⁰⁰. Ο κατά τον Bellamy, ο κομματικός ανταγωνισμός ενισχύει την πολιτική ισότητα, προωθώντας την ανταποκρισιμότητα των πολιτικών δρώντων προς τους πολίτες¹⁰¹.

Με άλλα λόγια, οι Tomkins και Bellamy επιδιώκουν να επαινέσουν αυτά που πολλές φορές καταδικάζονται από τη νομική και πολιτική θεωρία, όπως η αντιφατική και ανταγωνιστική φύση της πολιτικής ζωής, η χρήση της πλειοψηφίας για την επίτευξη συμφωνίας¹⁰² και ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων. Οι Tomkins και Bellamy επιχειρούν τόσο την απομάκρυνση από τον ακραίο περιγραφικό πολιτικό συνταγματισμό του Griffith, όσο και την διατήρηση της σύνδεσης ανάμεσα στο σύνταγμα και την καθημερινή πολιτική¹⁰³.

¹⁰⁰ Ο Bellamy υποστηρίζει επίσης ότι είναι αμφίβολο αν η δικαστική διαδικασία είναι πιο ευαίσθητη στην προστασία των ελευθεριών, ή πιπ επιρρεπής στο να εξετάζει σχολαστικά και αντικειμενικά όλες τις διαστάσεις των ζητημάτων που σχετίζονται με τα δικαιώματα σε σχέση με τη δημοκρατική διαδικασία, όπου, εξάλλου, αντιπροσωπεύονται τα κοινωνικά συμφέροντα. Βλ. και Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 238.

¹⁰¹ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 259.

¹⁰² Ο Bellamy υποστηρίζει ότι αντι-πλειοψηφικοί θεσμοί, όπως η δικαστική εξουσία, υπόκειται σε κοινωνική μεροληψία, καθώς η πρόσβαση είναι περιορισμένη, με αποτέλεσμα να είναι λιγότερο ανοικτή σε μειονοτικά συμφέροντα σε σύγκριση με τους αντιπροσωπευτικούς φορείς. Βλ. και Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 237.

¹⁰³ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 280.

Τέλος, ο κανονιστικός πολιτικός συνταγματισμός του Ewing¹⁰⁴ υποστηρίζει ότι η βασική νομική αρχή του πολιτικού συνταγματισμού είναι η νομική αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου. Σύμφωνα με τον Ewing, ο πολιτικός συνταγματισμός δεν έχει να κάνει μόνο με την υπεύθυνη και λογοδοτούσα κυβέρνηση και το πώς μπορεί να απομακρυνθεί από τα καθήκοντά της, αλλά περισσότερο έχει να κάνει με την ενδυνάμωση των πολιτών¹⁰⁵.

¹⁰⁴ K.D. Ewing, (2013), «The Resilience of Political Constitution», German Law Journal, Vol. 14, No. 12, σελ. 2111-2136.

¹⁰⁵ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2019), ό.π., σελ. 81.

4.4. Πολιτικός και δικαστικός/νομικός συνταγματισμός

Η αυξανόμενη δικαστικοποίηση της πολιτικής συνέπεσε με το ζωντανό διάλογο στην πολιτική και συνταγματική θεωρία αναφορικά με τη νομιμοποίηση της πρακτικής στις συνταγματικές δημοκρατίες, διαμορφωμένη υπό τους όρους της αντίθεσης ανάμεσα στον νομικό και πολιτικό συνταγματισμό¹⁰⁶.

Η εναλλακτική στον πολιτικό συνταγματισμό είναι ο δικαστικός ή νομικός συνταγματισμός¹⁰⁷. Στον δικαστικό/νομικό συνταγματισμό το σύνταγμα έχει τη μορφή κωδικοποιημένου νομικού κειμένου, το οποίο εμπεριέχοντας συγκεκριμένες νομικές αρχές, γραπτές ή άγραφες, έχει σχεδιαστεί ως ο ανώτατος νόμος, του οποίου τη τήρηση του έχουν επιφορτιστεί τα δικαστήρια. Ο δικαστικός/νομικός συνταγματισμός προωθεί την επίλυση εύλογων διαφωνιών που ανακύπτουν από την εφαρμογή των συνταγματικών αρχών σε συγκεκριμένες περιστάσεις σε ανεξάρτητα δικαστήρια. Αυτή η ανεξαρτησία προσφέρει έναν βαθμό ασυλίας από τον άμεσο έλεγχο της κοινής γνώμης που έχει δικαίωμα ψήφου και εκλέγει τους αντιπροσώπους της¹⁰⁸. Ο νομικός συνταγματισμός, όπως αναλύεται ειδικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, συνδέεται με τον δικαστικό έλεγχο ισχυρού τύπου, στον οποίο οι δικαστές δύνανται να ακυρώσουν έναν νόμο που είναι ασύμβατος με τα συνταγματικά δικαιώματα ή να ενσωματώσουν την ερμηνεία τους περί δικαιωμάτων στο πλαίσιο της κείμενης νομοθεσίας¹⁰⁹.

Ο πολιτικός συνταγματισμός, στον αντίποδα, προσφέρει μία εναλλακτική στο νομικό συνταγματισμό. Αντίθετα με το νομικό συνταγματισμό, όπου το συνταγματικό δίκαιο καθορίζει την λειτουργία της πολιτικής, ο πολιτικός συνταγματισμός υποστηρίζει ότι οι όροι του πολιτικού συμβολαίου πρέπει να υπόκεινται σε μία διαρκή συζήτηση μεταξύ των πολιτών, όσο αφορά και τις δύο διαδικασίες, της λήψης απόφασης και της ουσίας της απόφασης. Οι παραπάνω αποφάσεις δεν μπορούν να εδραιωθούν ή να νομιμοποιηθούν νομίμως από δικαστικούς ή τεχνικούς φορείς που

¹⁰⁶ C. Mac Amhlaigh, (2016), «Putting political constitutionalism in its place», *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 14, No. 1, σελ. 176.

¹⁰⁷ Για τον Tushnet ο όρος «νομικός συνταγματισμός» χαρακτηρίζεται ως «ακατάλληλος» γιατί ο πολιτικός συνταγματισμός από τον οποίο υποτίθεται ότι διακρίνεται τεκμηριώνεται σε θεσμούς που καθιερώνονται από το νόμο, λειτουργεί εντός ενός πλαισίου και μέσα από διαδικασίες που κατοχυρώνονται σε νόμους. Βλ. M. Tushnet, (2013), *ό.π.*, σελ. 2250.

¹⁰⁸ M. Tushnet, (2013), *ό.π.*, σελ. 2250.

¹⁰⁹ R. Dworkin, (1997), *Freedom's Law: The Moral Reasoning of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge MA.

είναι απομονωμένοι από τις δημοκρατικές διαδικασίες, επειδή αυτή η απομόνωση αποτυγχάνει στο να αναγνωρίσει το ίσο νομικό και πολιτικό status των πολιτών¹¹⁰. Σύμφωνα με τον πολιτικό συνταγματισμό, οι κυβερνήσεις και η δημόσια διοίκηση λογοδοτούν στους πολίτες μέσω των πολιτικών θεσμών, είτε έμμεσα μέσω των εκλογών, είτε άμεσα μέσω των εκλεγμένων κοινοβουλίων, εκφράζοντας παράλληλα την ανάγκη της κυβέρνησης να δεσμεύεται από τους υπάρχοντες νόμους, κυβερνώντας και νομοθετώντας με την υποστήριξη της πλειοψηφίας του πληθυσμού και του Κοινοβουλίου. Υπό αυτή τη θεώρηση, δεν νοείται η ύπαρξη υπέρτερων νόμων πέρα από τους νόμους που παράγονται μέσω μιας δέουσας συνταγματικής διαδικασίας. Το Κοινοβούλιο και όχι ο νόμος αναγνωρίζεται συνταγματικά ως κυρίαρχο, επειδή δεν παράγει μόνο δίκαιο, αλλά επίσης τη δημοκρατική λειτουργία που το παράγει εκείνα τα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με μία συνταγματική κυβέρνηση, όπως ο περιορισμός του αυθαίρετου κανόνα, ή η ανάγκη ίσης μέριμνας και σεβασμού στον κάθε πολίτη ξεχωριστά, τόσο στην διαμόρφωση και την υλοποίηση του δικαίου και των εκτελεστικών του πράξεων.

Οι πολιτικοί συνταγματιστές υποστηρίζουν ότι οι ιδιότητες του νόμου και του νομικού συστήματος αντικατοπτρίζουν τις αντίστοιχες ιδιότητες του πολιτικού συστήματος, θέση που συνιστά περισσότερο κανονιστική πρόταση και όχι περιγραφικό ισχυρισμό¹¹¹. Οι πολιτικοί συνταγματιστές, αντίθετα με τους νομικούς συνταγματιστές, υποστηρίζουν ότι ο νόμος δεν διαμορφώνει το πολιτικό σύστημα, αλλά ότι διαμορφώνεται από αυτό. Στην περίπτωση αυτή, έργο του νομικού συστήματος είναι η εφαρμογή πολιτικά καθορισμένων νόμων, η αποτελεσματική και δίκαιη εκπλήρωση των οποίων μπορεί να αναπτυχθεί από αξιωματούχους που διαθέτουν έναν βαθμό πολιτικής ανεξαρτησίας, όπως πιθανό συμβαίνει γενικά σε επίπεδο κρατικής γραφειοκρατίας.

Επιπρόσθετα, οι πολιτικοί συνταγματιστές υποστηρίζουν ότι η λειτουργική περιπλοκότητα, η ηθική διαφοροποίηση και η ανοιχτότητα των φιλελεύθερων κοινωνιών κάνουν τις ιδιωτικές κρίσεις σχετικά με το κοινό καλό αναπόφευκτα μερικές και λανθασμένες. Επειδή τα υποκείμενα αναπόφευκτα έχουν περιορισμένη γνώση και εμπειρία, ακόμη και τα πλέον ενσυνείδητα, θα τείνουν να λογοδοτούν σύμφωνα με τις

¹¹⁰ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 319.

¹¹¹ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 4-5.

δικές τους αξίες και συμφέροντα και να είναι επιρρεπείς, όσο αφορά το παρόν και το μέλλον των συμφερόντων των υπολοίπων. Εάν οι συλλογικές αποφάσεις χρειάζεται να ρυθμίσουν την κοινωνική ζωή δεν πρέπει μόνο να είναι αμερόληπτες, αλλά επίσης και καλά πληροφορημένες όσο αφορά τις απόψεις και τις περιστάσεις εκείνων στους οποίους εφαρμόζονται, ώστε να αντιμετωπίζουν τους πολίτες με ίσο σεβασμό και μέριμνα. Αυτός είναι και ο λόγος που οι πολίτες πρέπει να έχουν ίση επιρροή και έλεγχο πάνω στην κατεύθυνση της δημόσιας πολιτικής. Αυτού του είδους η ίση επιρροή και έλεγχος δεν μπορεί να παρέχεται από την αγορά, αλλά μόνο από τη δημοκρατική διαδικασία, αν και έμμεσα μέσω της εκλογής εκείνων που λαμβάνουν τις αποφάσεις¹¹².

Ο δικαστικός/νομικός συνταγματισμός, στην καθαρότερή του μορφή, προσπαθεί να τοποθετήσει το πολιτικό και το νομικό σύστημα και ακόμη πολλές δημόσιες πολιτικές πέρα του πολιτικού ανταγωνισμού, ορίζοντας με ουσιαστικό και συγκεκριμένο τρόπο πώς αμφότερα θα μπορούσαν να διαμορφωθούν με τον καλύτερο τρόπο ώστε να επιτύχουν την ίδια μέριμνα και σεβασμό. Αντίθετα, ο πολιτικός συνταγματισμός στην καθαρότερή του μορφή, θεωρεί τη νομιμοποίηση ως εξαρτώμενη στην ικανότητα να χρησιμοποιεί τις υφιστάμενες πολιτικές διαδικασίες για να αμφισβητήσουν τη διαδικαστική και ουσιαστική επάρκεια του δημοκρατικού συστήματος και των πολιτικών του μέσω του διαρκούς αγώνα των πολιτών να ασκούν ισότιμη επιρροή και έλεγχο¹¹³.

Οι περισσότερες φιλελεύθερες δημοκρατίες συνδυάζουν διαφορετικά επίπεδα είτε του ενός, είτε του άλλου, κάποια πλησιέστερα στον πολιτικό συνταγματισμό και κάποια πλησιέστερα στο νομικό συνταγματισμό¹¹⁴. Παρ' όλα αυτά ο Tushnet ανακαλύπτει ένα κοινό στοιχείο μεταξύ τους: ότι ο σύγχρονος συνταγματισμός απαιτεί κάποιου είδους έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων που υποβάλλεται από το δικαστικό σύστημα. Το πεδίο διαφωνίας τους είναι η μορφή αυτού του ελέγχου¹¹⁵.

¹¹² J. Waldron, (2005), *The Core of the Case Against Judicial Review*, Yale Law Journal, 115(6), σελ. 1387.

¹¹³ R. Bellamy, (2007), *ό.π.*, σελ. 5.

¹¹⁴ R. Bellamy & A. Weale, (2015), *Political legitimacy and European Monetary Union: contracts, constitutionalism and the normative logic of two-level games*, Journal of European Public Policy, 22:2, σελ. 268-269.

¹¹⁵ M. Tushnet, (2013β), *ό.π.*, σελ. 2251.

Ο πολιτικός συνταγματισμός επομένως διέπεται από τις εξής αρχές:

Α) Η πολιτική προηγείται και θεσπίζει το δίκαιο¹¹⁶. Η παραπάνω αρχή ανταποκρίνεται σε δύο βασικές περιστάσεις της πολιτικής¹¹⁷, από τον εγγενή πλουραλισμό των ανθρώπινων πραγμάτων και από την εγγενή διαφωνία που εύλογα προκύπτει από τον πλουραλισμό, όπου πρόκληση της πολιτικής είναι να βρει έναν τρόπο να καταλήξει σε μια συμφωνία παρά την έμφυτη διαφωνία. Για τους πολιτικούς συνταγματιστές, η διαφωνία στην πολιτική διαδικασία πρέπει να περιορίζεται, όχι όμως και να εξαφανίζεται, μιας και αποτελεί ζωτικό χαρακτηριστικό της¹¹⁸. Επομένως, εντός της πολιτικής διαδικασίας καθορίζεται το περιεχόμενο των δικαιωμάτων, ενώ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα δικαστήρια έχουν την οιαδήποτε προτεραιότητα στην ερμηνεία και την εφαρμογή τους σε σχέση με τα Κοινοβούλια, αφού παραβιάζουν, σύμφωνα με τους πολιτικούς συνταγματιστές, το δικαίωμα στην ίση συμμετοχή¹¹⁹. Αυτό έχει ως συνέπεια τα συνταγματικά δικαιώματα να υπόκεινται στις λεγόμενες «περιστάσεις της πολιτικής» και επιπλέον η συμπερίληψη των δικαιωμάτων στην πολιτική διαβούλευση αποτυπώνουν την διαδικαστική οπτική του δημοσίου λόγου, που υλοποιεί το ρεπουμπλικανικό αίτημα του «να ακουστεί η άλλη πλευρά», όπου το ζητούμενο δεν είναι η παραγωγή ενός αποτελέσματος στο οποίο συμφωνούν όλοι, αλλά η παραγωγή ενός αποτελέσματος στο οποίο μπορούν να συμφωνήσουν όλοι¹²⁰. Επιπρόσθετα, η ίδια η ύπαρξη της αρχής της αναλογικότητας αφήνει ευρύ περιθώριο παρέμβασης στη δικαστική εξουσία, η οποία λαμβάνει πολιτικές αποφάσεις υπό τον μανδύα της δικαστικής απόφασης. Γι αυτό και οι πολιτικοί συνταγματιστές υποστηρίζουν ότι ο καθορισμός του περιεχομένου των δικαιωμάτων πρέπει να αφεθεί στην κοινοβουλευτική πολιτική πρακτική κι αυτό λόγω α) του ότι σε ένα Κοινοβούλιο

¹¹⁶ Αυτή η θέση αντιτίθεται στην άποψη επί παραδείγματι της Judith Shklar, η οποία υποστηρίζει ότι η πολιτική υποτάσσεται στο δίκαιο, μιας και η πρώτη πρεσβεύει τα πάθη και η δεύτερη τον λόγο. Η εν λόγω υπεροχή του δικαίου αποτυπώνει και τη στενή διασύνδεση δικαίου και ηθικής, όπου για τους πολιτικούς συνταγματιστές η ηθική αντικειμενικότητα είναι αδιάφορη. Βλ. M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 929.

¹¹⁷ Για τους πολιτικούς συνταγματιστές, οι περιστάσεις της πολιτικής είναι: α) ο πλουραλισμός των προοπτικών στα συνήθη προβλήματα που οδηγεί στη διαβρωτική διαφωνία και β) η ανάγκη λήψης αποφάσεων που αντιμετωπίζουν το γεγονός του πλουραλισμού. Βλ. M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1057.

¹¹⁸ Παράλληλα διατυπώνεται η ένσταση ότι το εγγενές στοιχείο του πολιτικού συνταγματισμού, η διαφωνία, δύναται να φτάσει και στο σημείο αμφισβήτησης της υπεροχής του Κοινοβουλίου ως της πλέον νόμιμης απόκρισης στις περιστάσεις της πολιτικής. Βλ. και C. Almhlaigh, (2016), ό.π., σελ. 181.

¹¹⁹ Μιας και τα δικαστήρια ορίζουν το γενικό συμφέρον, δίχως να δίνουν σε κάθε πολίτη την πιθανότητα να συμμετέχει και να έχει ένα δίκαιο μερίδιο στη διαδικασία. Βλ. M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 931-932, 935.

¹²⁰ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1057-1058.

επιτυγχάνεται μία πλουραλιστικότερη προσέγγιση των δικαιωμάτων, επειδή σε αυτό αντιπροσωπεύονται τα κοινά συμφέροντα των πολιτών, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με ίση σεβασμό και μέριμνα, β) του ότι ισχύει ο κανόνας της δημοσιότητας, γ) λόγω της ορατότητας της αντίθετης γνώμης, όπου λαμβάνεται υπόψη για την λήψη απόφασης η οποία πρέπει να είναι τεκμηριωμένη, εκτεθειμένη σε δημόσιο έλεγχο και σεβαστή και δ) της γενικότητας του κανόνα δικαίου που ξεπερνά τα επιμέρους συμφέροντα, αντιπροσωπεύοντας το δημόσιο συμφέρον¹²¹.

Β) Πολιτική ισότητα, υπό την έννοια ότι σύμφωνα με τους πολιτικούς συνταγματιστές τα συμφέροντα όλων των πολιτών πρέπει να προωθούνται στον ίδιο βαθμό¹²². Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του δικαιώματος ψήφου, το οποίο συμπυκνώνει την αρχή «ένας άνθρωπος, μια ψήφος»¹²³ και η οποία συνδέεται άρρηκτα με την αρχή της πλειοψηφίας¹²⁴, η οποία παρέχει μία δίκαια διαδικασία, όπου επιφυλάσσει αμερόληπτη αντιμετώπιση της ψήφου¹²⁵. Για τους πολιτικούς συνταγματιστές, η αρχή της πλειοψηφίας δεν στηρίζεται σε ωφελιμιστικές συνδηλώσεις, αλλά στην «ίση διανομή της εξουσίας λήψης απόφασης»¹²⁶, όπου από κοινού με την αρχή της ίσης ψήφου επιτυγχάνεται τόσο η δημοσιότητα, όσο και η λογοδοσία στην εκλογική διαδικασία¹²⁷. Ισότητα της ψήφου, αρχή της πλειοψηφίας και υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων της μειοψηφίας συναπαρτίζουν την έννοια της ισοτιμίας των προσώπων σε πολιτικό

¹²¹ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1060-1062.

¹²² M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 388.

¹²³ Δ. Χαράλαμπος, (1998), *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σελ. 73-80.

¹²⁴ J. Waldron, (2005), ό.π., σελ. 1388. Βλ. και R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 321.

¹²⁵ M. Goldoni, (2014), *Political Constitutionalism and the Question of Constitution-Making*, *Ratio Juris*. Vol. 27 No. 3, σελ. 389. Όπως σημειώνει και ο Τασόπουλος: «η αμεροληψία ισχύει και υπάρχει στο συστατικό σκέλος της πολιτικής διαδικασίας, το οποίο ορίζεται ως πολιτική σχέση του ενός πολίτη προς τον άλλο. Η σχέση πολίτη προς πολίτη είναι διμερής, εκούσια και πολιτική σχέση αμεροληψίας! Ο πολιτικός δεσμός μεταξύ των πολιτών και κατ' επέκταση η πολιτική ενότητά τους θεμελιώνεται στο συστατικό στοιχείο της αμοιβαίας αναγνώρισης και του αμοιβαίου σεβασμού ως ισότιμων πολιτικά αυτοκαθοριζόμενων προσώπων, τα οποία είναι δικαιούχοι αυτού του δικαιώματος ισοδύναμης ψήφου και συνδέονται με την ίδια Πολιτεία (με τον τυπικό νομικό δεσμό της ιθαγένειας) για την οποία αποφασίζουν από κοινού, συλλογικά ως εκλογικό σώμα, εκδηλώνοντας με την ψήφο τους τη βούλησή τους». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 205-206.

¹²⁶ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 933. Από την πλευρά του ο Σούρλας επεκτείνει την πολιτική ισότητα όχι μόνο ως προς την ισοδυναμία στη λήψη απόφασης, αλλά και στο προηγούμενο αυτής στάδιο που σχετίζεται με την ανταλλαγή απόψεων. Όπως υποστηρίζει ειδικότερα: «Η ισότητα εξάλλου, που και αυτή νοείται εδώ ως πολιτική ισότητα, αφορά τόσο το ισοδύναμο των δικαιωμάτων συμμετοχής στην ανταλλαγή απόψεων πριν από τη λήψη της αποφάσεως (ισηγορία) και το κατ' αρχήν ισοδύναμο των προτεινόμενων επιλογών, όσο και την ισοτιμία γνώμων και ψήφων κατά το τελικό στάδιο της διαμορφώσεως της αποφάσεως». Βλ. Π. Σούρλας, (1989), *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 161.

¹²⁷ A. Tomkins, (2005), ό.π., σελ. 6-7.

επίπεδο¹²⁸, αρχές που διέπουν τη δημόσια σφαίρα, εντός της οποίας διεξάγεται ο διάλογος¹²⁹ και που καλλιεργεί την εκπαίδευση στα κοινά, διεπόμενη από βασικές συνταγματικές αρχές που διαμορφώνουν μία ορισμένη πολιτική κουλτούρα¹³⁰. Σύμφωνα με τον Bellamy, στα δικαστήρια δεν εξασφαλίζεται η παραπάνω συνθήκη πολιτικής ισότητας, αφού ο δικαστικός/νομικός συνταγματισμός αναγνωρίζει ένα status υπεροχής των δικαστών έναντι των πολιτών στην λήψη απόφασης, δίχως να έχουν κίνητρο να υιοθετήσουν την οπτική τους. Αυτό δημιουργεί ένα καθεστώς επιβολής της γνώμης των δικαστών, έναν «κανόνα των δικαστών» που δεν μπορεί παρά να είναι αυθαίρετος και κυριαρχικός¹³¹. Κατά τους πολιτικούς συνταγματιστές, το ίσο δικαίωμα ψήφου, συνεπικουρούμενο με την αρχή της πλειοψηφίας και τον υγιή κομματικό ανταγωνισμό που εκφράζεται μέσα από αδιάβλητες και περιοδικές εκλογές, διασφαλίζει για όλους τους πολίτες την ισότητα των ευκαιριών να εισέλθουν στην πολιτική σφαίρα και να διατυπώσουν τους ισχυρισμούς τους, την συναίνεση ή τη διαφωνία τους¹³².

Γ) Το επίκεντρο του πολιτικού συνταγματισμού είναι η συνήθης πολιτική διαδικασία. Σύμφωνα με τους πολιτικούς συνταγματιστές, η συνταγματική με την καθημερινή πολιτική συγχέονται¹³³, συγκροτώντας στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου έναν ελαστικό ιδεότυπο συνταγματικής αλλαγής¹³⁴. Δεν αναγνωρίζεται κανένας ανώτερος νόμος ή πρωτεύουσες αρχές, είτε διότι υπονοείται η ύπαρξη του φυσικού δικαίου, είτε διότι εισάγεται αθέμιτη διάκριση ανάμεσα σε υψηλότερες και χαμηλότερες μορφές πολιτικής¹³⁵. Αιτία για αυτή τη θέση είναι το γεγονός ότι το δίκαιο λογίζεται είτε ως ένα εργαλείο εφαρμογής των πολιτικών αποφάσεων, είτε ως ένας περιορισμός της πολιτικής δράσης¹³⁶. Επιπλέον λόγος απόρριψης της υπεροχής του δικαίου έναντι της

¹²⁸ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 59.

¹²⁹ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 937

¹³⁰ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1076.

¹³¹ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 166. Αντίθετη άποψη διατυπώνει ο Τασόπουλος, υποστηρίζοντας ότι ο εξουσιαστικός χαρακτήρας της πολιτικής ασκεί καταλυτική επίδραση, αφού: «υπάγει τη διαβούλευση στον τελικό σκοπό της επικράτησης στον πολιτικό ανταγωνισμό, σε αντίθεση προς τη δικαστική απόφαση, η οποία αντλεί τη δεσμευτικότητά της από το διαβουλευτικό στοιχείο της». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 57.

¹³² M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), ό.π., σελ. 2210. Βλ. και J. Waldron, (1999), ό.π., σελ. 296.

¹³³ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), ό.π., σελ. 2211.

¹³⁴ Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α.Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 58.

¹³⁵ Για μία αντίθετη άποψη πρβλε Μ. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 388.

¹³⁶ Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για μια ντεσιζιονιστική σχέση μεταξύ δικαίου και πολιτικής, ενώ στην δεύτερη περίπτωση αποτυπώνεται η βασική παραδοχή του φιλελεύθερου συνταγματισμού ότι ο περιορισμός της ελευθερίας διαφυλάσσει την ίδια την ελευθερία. Βλ. M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 943.

πολιτικής, είναι η θεώρηση των πολιτικών συνταγματιστών ότι συνολικά η πολιτική είναι συνταγματική και επομένως οιαδήποτε προσπάθεια αναγνώρισης της υπεροχής υπέρτερων κανόνων εντός της πολιτικής διαδικασίας δεν είναι αποδεκτή¹³⁷. Σύμφωνα με τον Bellamy, ο τελευταίος λόγος στα συνταγματικά θέματα ανήκει σε ένα δημοκρατικά νομιμοποιημένο σώμα, το Κοινοβούλιο, το οποίο υπόκειται σε ίση επιρροή και έλεγχο των πολιτών, οι οποίοι με τη σειρά τους είναι υποκείμενα και συγγραφείς του συντάγματος. Το Σύνταγμα και η πολιτική διαδικασία συνδιαμορφώνονται ταυτόχρονα. Το Σύνταγμα δεν σχεδιάζεται εκ του μηδενός από τους πολιτικούς δρώντες σε μια πρωταρχική θέση και μια αφετηριακή στιγμή¹³⁸. Αυτή η θέση συνεπάγεται και την απόρριψη της διάκρισης συντακτικής και συντεταγμένης εξουσίας, μιας και η ίδια η δημοκρατία αυτοκαθοριζόμενη συνιστά το Σύνταγμα¹³⁹. Οι συνταγματικές και οι δημοκρατικές αρχές επικαλύπτονται ελέω της ρεπουμπλικανικής έννοιας της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας¹⁴⁰. Το σύνταγμα μίας πολιτείας δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από πολιτικό¹⁴¹ και βασίζεται στην μέριμνά του για δύο συνταγματικά αγαθά: αυτά της πολιτικής αντιπροσώπευσης και της πολιτικής λογοδοσίας¹⁴². Η πολιτική διαδικασία συνεπώς είναι αυτό-συστατική και αυτοελεγκτική: καμία έξωθεν εξουσία δεν απαιτείται για τη δημιουργία ή τη διατήρησή της, ενώ μπορεί από μόνη της να θεραπεύσει τυχόν λάθη και αστοχίες της, δίχως τη συνδρομή μη-πλειοψηφικών (π.χ. Κεντρική Τράπεζα) ή αντι-πλειοψηφικών (π.χ. Συνταγματικό Δικαστήριο) θεσμών¹⁴³. Ο πολιτικός συνταγματισμός δεν εμμένει στη φύση και το περιεχόμενο του Συντάγματος, μιας και ενέχει το στοιχείο της προσαρμοστικότητας ή και της ελαστικότητας¹⁴⁴ στις συνεχείς αλλαγές που επιφέρει η ίδια η πολιτική διαδικασία¹⁴⁵. Το Σύνταγμα δημιουργείται, κατοχυρώνεται και

¹³⁷ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 943.

¹³⁸ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 397.

¹³⁹ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 936. Για μία αντίθετη γνώμη, που εξηγεί την αναγκαιότητα ύπαρξης της συντακτικής εξουσίας πρβλε M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 398 επ.

¹⁴⁰ R. Bellamy, (2019), *The republican core of the case for judicial review: A reply to Tom Hickey. Why political constitutionalism requires equality of power and weak review*, International Journal of Constitutional Law, Volume 17, Issue 1, σελ. 318.

¹⁴¹ R. Bellamy, (2016), *Turtles All the Way Down?: Is the Political Constitutionalist Appeal to Disagreement Self-Defeating? A Reply to Cormac MacAmhlaigh*, International Journal of Constitutional Law, vol. 14, No. 1, σελ. 204.

¹⁴² M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), ό.π., σελ. 2212.

¹⁴³ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 390, 392.

¹⁴⁴ Χ. Ανθόπουλος, (2019), «Το Σύνταγμα πίσω από το Σύνταγμα. Ιστορία και κριτική της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 193.

¹⁴⁵ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 285

αναθεωρείται εντός μιας αδιάλειπτης και συνεχούς πολιτικής διαδικασίας, η οποία εστιάζει στην καθημερινή πολιτική¹⁴⁶. Ωστόσο στο παραπάνω επιχείρημα, διατυπώνονται δύο επιφυλάξεις. Η πρώτη έχει να κάνει με τα όρια εκείνων που ασκούν την πολιτική εξουσία. Η δεύτερη έχει να κάνει με το κατά πόσο όλα μπορούν να θεωρηθούν συνταγματικά, ειδικά υπό το φως της διασφάλισης των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, υπό το φως μάλιστα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία έχει αποκτήσει άμεση εφαρμογή επί παραδείγματι στο Ηνωμένο Βασίλειο και δεσμεύει τα βρετανικά δικαστήρια μέσω της Human Rights Act του 1998¹⁴⁷. Απαντώντας σε αυτές τις ενστάσεις, ο Tomkins υποστηρίζει ότι η Human Rights Act ενίσχυσε μεν τη δικαστική εξουσία, αλλά με σεβασμό προς τον θεσμό του Κοινοβουλίου¹⁴⁸. Τυχόν ακύρωση της και αποχώρηση της Βρετανίας από το Συμβούλιο της Ευρώπης χωρίς την ταυτόχρονη αντικατάστασή της από έναν ενισχυμένο κατάλογο ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο την εξουσία των δικαστών, οι οποίοι θα επέστρεφαν στις πλέον παρεμβατικές τεχνικές του κοινοδικαιικού συνταγματισμού¹⁴⁹.

Δ) Υπεροχή του Κοινοβουλίου: Απότοκος της πορείας εξέλιξης της αγγλικής συνταγματικής παράδοσης¹⁵⁰ συνιστά τον βέλτιστο θεσμικό μηχανισμό για την υλοποίηση της αρχής της πολιτικής ισότητας. Μονάχα η πολιτική δράση που διαδραματίζεται σε καθεστώς κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης παρέχει το κατάλληλο θεσμικό forum εντός του οποίου η πολιτική ισότητα γίνεται απολύτως σεβαστή και

¹⁴⁶ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 106.

¹⁴⁷ R. Bellamy, (2011), *Political Constitutionalism and Human Rights Act*, Journal of International Constitutional Law, vol. 9, No. 1, σελ. 86-111.

¹⁴⁸ Προς επίρρωση των όσων γράφει ο Tomkins, ο Γεραπετρίτης αναφέρει ότι η Human Rights Act του 1998: «ρητώς εξαιρεί από το πεδίο εφαρμογής και άρα ευθέως δικαστικού ελέγχου τις πράξεις που προέρχονται από το βρετανικό Κοινοβούλιο». Και συνεχίζει: «Συγκεκριμένα, το άρθρο 6 του νόμου προβλέπει ότι, ενόσω δεν είναι νόμιμο για οποιαδήποτε δημόσια αρχή (“public authority”) ή να δρα με τρόπο αντίθετο σε δικαίωμα, που αναγνωρίζεται από την ΕΣΔΑ, ή να παραλείπει να δράσει προς την κατεύθυνση της διασφάλισης δικαιώματος, υφίσταται διττή οργανική και λειτουργική εξαίρεση. Πρώτον, στην έννοια της δημόσιας αρχής δεν περιλαμβάνονται οι δύο Βουλές ή πρόσωπο, το οποίο ασκεί λειτουργίες που συνδέονται με διαδικασίες εντός των σωμάτων αυτών. Και, δεύτερον, στην έννοια της παράλειψης δεν περιλαμβάνεται παράλειψη νομοθετικής πρωτοβουλίας, νομοθεσίας ή αποκαταστατικής κανονιστικής πράξης (“Remedial Orders”), δηλαδή κατ’ εξουσιοδότηση πράξη της διοίκησης που τροποποιεί νόμο σε εφαρμογή διαπίστωσης (“declaration”) βρετανικού δικαστηρίου για ασυμβατότητα έναντι της ΕΣΔΑ ή δικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ. Η εμφατική εξαίρεση σκοπό έχει προφανώς να διασφαλίσει την ιστορική πρωτοκαθεδρία του Κοινοβουλίου έναντι των δικαστηρίων αλλά και των υπερεθνικών πηγών του δικαίου». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 143-144 υποσημ. 509.

¹⁴⁹ A. Tomkins, (2013), ό.π., σελ. 2282.

¹⁵⁰ Βλ. παραπάνω ενότητα 4.1.

εξασφαλίζονται ταυτόχρονα η κατά Waldron διαφάνεια, η δημοσιότητα και η γενικότητα¹⁵¹. Ο πολιτικός συνταγματισμός, μέσω της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, εξασφαλίζει έναν αμφίδρομο διάλογο ο οποίος επιτρέπει στην κοινωνία των πολιτών να ακουστεί εντός του πολιτικού συστήματος. Υπό αυτή την έννοια η πολιτική ισότητα γίνεται αντιληπτή μέσα από μία πλήρη δημοκρατική εκλογική διαδικασία¹⁵². Το Κοινοβούλιο θεωρείται κατά τους πολιτικούς συνταγματιστές ο μόνος θεσμός που μπορεί να εκφράσει τον πλουραλισμό των απόψεων, λαμβάνοντας ταυτόχρονα όμως και έγκυρες αποφάσεις¹⁵³. Για τους πολιτικούς συνταγματιστές τίποτε δεν εκφεύγει της πολιτικής ζωής, ακόμα και τα δικαιώματα¹⁵⁴, των οποίων το περιεχόμενο είναι ανοιχτό στη διαφωνία και διαμορφώνεται στο πλαίσιο της πολιτικής δράσης¹⁵⁵. Μέσω της αναγνώρισης του πρωταρχικού ρόλου του Κοινοβουλίου, όχι μόνο εξασφαλίζεται ένας χώρος διαβούλευσης και λογοδοσίας των κυβερνώντων, αλλά εμποδώνονται οι βασικές αρχές των πολιτικών συνταγματιστών, όπως είναι η αρχή της ίσης ψήφου¹⁵⁶, η αρχή της πλειοψηφίας και ο κομματικός ανταγωνισμός¹⁵⁷. Αυτοί είναι και οι λόγοι για τους οποίους οι πολιτικοί συνταγματιστές δεν αποδίδουν μεγάλη σημασία σε θέματα συνταγματικής διάρθρωσης ή διαρρύθμισης, διότι εκτιμούν ότι η κυριαρχία του κοινοβουλίου από τη μια κι ένα πλαίσιο άγραφων αρχών από την άλλη συνιστούν τα καλύτερα εργαλεία επίλυσης οποιασδήποτε διαφωνίας¹⁵⁸.

¹⁵¹ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 391.

¹⁵² M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), ό.π., σελ. 2210.

¹⁵³ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 935. Όπως συμπληρώνει και ο Τασόπουλος: «Οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες έχουν έντονο διαβουλευτικό στοιχείο και επιχειρηματολογικό χαρακτήρα, ο οποίος, εξάλλου, χαρακτηρίζει ευρύτερα και συνολικά την πολιτική ρητορεία». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 101.

¹⁵⁴ R.H. Fallon, Jr., (1989), ό.π., σελ. 1701.

¹⁵⁵ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1072.

¹⁵⁶ Κριτική ασκείται στον πολιτικό συνταγματισμό στο γεγονός ότι δεν διαθέτει τα εργαλεία εκείνα για να λάβει υπόψη αυτούς που δεν έχουν δικαίωμα ψήφου ή ακώλυτη πρόσβαση στην εκλογική διαδικασία, ή αντιμετωπίζουν πολλά εμπόδια, όπως οι αιτούντες άσυλο, οι απάτριδες, οι φυλακισμένοι και γενικότερα εκείνοι που ανήκουν σε περιθωριακές ομάδες. Βλ. M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1066. Βλ. επίσης M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 400-401. Όπως επισημαίνει και η Παπαδοπούλου: «η πραγμάτωση της δημοκρατίας, και στην αντιπροσωπευτική της εκδοχή, προϋποθέτει την πραγματική διευκόλυνση των εκλογέων για άσκηση των εκλογικών τους δικαιωμάτων (ψήφος ετεροδημοτών και ομογενών, φυλακισμένων και αρρώστων στα νοσοκομεία)». Βλ. και Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 116.

¹⁵⁷ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 220

¹⁵⁸ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 400.

Στον αντίποδα, η ιδέα του νομικού συνταγματισμού απαρτίζεται από τα εξής χαρακτηριστικά¹⁵⁹:

- i) Σχετίζεται με ένα συνταγματικό κείμενο και μια σειρά από άγραφες, νομολογιακά διαπλασμένες συνταγματικές αρχές
- ii) Βασίζεται στην υπέρτερη τυπική ισχύ του Συντάγματος έναντι του κοινού νόμου
- iii) Παρέχονται λεπτομερείς προδιαγραφές αναφορικά με το βασικό περιεχόμενο και βασικές λειτουργίες του Συντάγματος, συμπεριλαμβανομένου για παράδειγμα προδιαγραφές για το ποια δικαιώματα πρέπει να συμπεριληφθούν σε μια Χάρτα Δικαιωμάτων και πάνω σε ποια βάση πρέπει να ασκηθεί ο δικαστικός έλεγχος¹⁶⁰.
- iv) Τα εφαρμοσμένα νομικά εργαλεία, όπως είναι το Σύνταγμα και η Χάρτα Δικαιωμάτων, απασχολούν μεγάλο μέρος της δραστηριότητας των πολιτικών δρώντων, περιορίζοντας την πολιτική διαδικασία, όπως η δυνατότητα αναθεώρησης του συντάγματος μέσω της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας¹⁶¹.
- v) Ο δημόσιος λόγος περιορίζεται από προ-πολιτικά χαρακτηριστικά, όπως τα θεμελιώδη δικαιώματα, που περιορίζουν τον κανόνα της πλειοψηφίας. Από τη στιγμή που επιτευχθεί συμφωνία επί ορισμένων ζητημάτων μετά από διαβούλευση στο δημόσιο διάλογο, τα εν λόγω ζητήματα τίθενται υπεράνω διαφωνίας¹⁶²

Απέναντι στον παραπάνω διαχωρισμό ανάμεσα στον πολιτικό και τον δικαστικό/νομικό συνταγματισμό, αναδύεται και μια άποψη σύγκλισης, ιδίως ως προς

¹⁵⁹ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 284.

¹⁶⁰ Σύμφωνα με το δικαστικό/νομικό συνταγματισμό, τα θεμελιώδη δικαιώματα προηγούνται της πολιτικής διαδικασίας και κατοχυρώνονται είτε στο Σύνταγμα, είτε στη Χάρτα Δικαιωμάτων και τίθενται συνεπώς εκτός πολιτικής αντιπαράθεσης και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Βλ. M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 930.

¹⁶¹ Για τους πολιτικούς συνταγματιστές, τα δικαιώματα έχουν περισσότερο έναν συλλογικό χαρακτήρα υπό την έννοια του κοινού αγαθού, σ' αντίθεση με την ατομικιστική θεώρηση που υιοθετούν οι νομικοί συνταγματιστές. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Joseph Raz σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης, η συνεισφορά της είναι θεμελιώδης για την οικοδόμηση μιας ανοικτής και ανεκτικής κοινωνίας που βασίζεται στη Δημοκρατία, γεγονός που συνιστά κοινό αγαθό για τους πολίτες, ανεξάρτητα από το αν μετέχουν ή όχι της πολιτικής διαδικασίας. Βλ. M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 931.

¹⁶² Βλ. J. Waldron, (1999), ό.π., σελ. 149-163.

την έννοια της κανονιστικότητας, μολονότι τα δύο αυτά θεωρητικά ρεύματα την προσεγγίζουν διαφορετικά. Οι νομικοί συνταγματιστές θέλουν να διαμορφώσουν το πλαίσιο προτού αναλάβουν δράση οι πολιτικοί παράγοντες· αντίθετα, οι πολιτικοί συνταγματιστές, επειδή συνειδητοποιούν ότι μετέχουν ταυτόχρονα τόσο εντός της συνταγματικής δραστηριότητας, όσο και της συνήθους πολιτικής διαδικασίας, φέρουν μεγαλύτερη ευθύνη στο να διαμορφώσουν το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα της δικιάς τους αντίληψης περί συντάγματος¹⁶³. Η σύγκλιση αυτή καταλήγει με όρους Tomkins ακόμη και σε ένα «μικτό σύνταγμα», το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία τόσο του πολιτικού, όσο και του δικαστικού/νομικού συνταγματισμού, ως μέσο εξασφάλισης συνταγματικών αγαθών επί των οποίων ο πολιτικός συνταγματισμός δείχνει ιδιαίτερη μέριμνα, όπως η λήψη αποφάσεων από την κυβέρνηση κατά τρόπο έλλογο και αναλογικό, η λογοδοσία και η δημοκρατική εντολή που η κυβέρνηση απολαμβάνει¹⁶⁴.

Μία ακόμη πιο επεξεργασμένη απόπειρα συγκερασμού πολιτικού-δικαστικού/νομικού συνταγματισμού επιχειρεί ο Tomkins, υποστηρίζει ότι αμφότεροι οι πολιτικοί και δικαστικοί συνταγματιστές έχουν μάθει να ασκούν κριτική ο ένας στον άλλο, δίχως όμως να προτείνουν οι μεν ποιον ρόλο επιθυμούν για τα δικαστήρια και οι δε ποιο ρόλο επιφυλάσσουν για το Κοινοβούλιο¹⁶⁵. Γι αυτό το λόγο προτείνει ότι τα δικαστήρια μπορούν να έχουν ρόλο σε ένα περιβάλλον πολιτικού συνταγματισμού, με τα κάτωθι χαρακτηριστικά¹⁶⁶:

A) Να διασφαλίζουν ότι η κυβέρνηση, κατά την άσκηση των καθηκόντων δρα εντός του πλαισίου των αναγνωρισμένων από το νόμο εξουσιών της και όχι πέραν αυτών¹⁶⁷.

B) Να διασφαλίζουν ότι η λήψη αποφάσεων εκ μέρους της κυβέρνησης είναι διαδικαστική δίκαιη·

¹⁶³ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 287.

¹⁶⁴ A. Tomkins, (2013), ό.π., σελ. 2292.

¹⁶⁵ A. Tomkins, (2013), ό.π., σελ. 2280.

¹⁶⁶ A. Tomkins, (2010), The Role of the Courts in the Political Constitution, University of Toronto Law Journal, vol. 60, Issue 1, σελ. 1-23. Αντίθετη άποψη διατύπωσε ο Paul Craig στο P. Craig, (2011), Political Constitutionalism and the Role of Courts: A Response, International Journal of Constitutional Law, Vol. 9, Issue 1, σελ. 112-131.

¹⁶⁷ A. Tomkins, (2010), ό.π., σελ. 1.

Γ) Η προστασία των πολιτικών ελευθεριών πρέπει να είναι προνομιακή, ώστε να διασφαλίζεται ότι η παρέμβαση της κυβέρνησης στις πολιτικές ελευθερίες είναι εφικτή μονάχα όταν δικαιολογείται η αναγκαιότητά της στη βάση αποδεικτικών στοιχείων¹⁶⁸

Δ) Κάποιες ειδικότερες πρόνοιες για την προστασία των πολιτικών ελευθεριών είναι απαραίτητες που μπορούν να αποτυπωθούν υπό την μορφή απολύτων δικαιωμάτων, όπως ο κανόνας απαγόρευσης κάθε μορφής βασανισμού ή ότι αυτού του είδους τα δικαιώματα θα πρέπει να εφαρμόζονται σθεναρά από τα δικαστήρια·

Ε) Τα δικαστήρια πρέπει να έχουν ρόλο στο να αναθρέφουν και να υποστηρίζουν το πολιτικό Σύνταγμα. Όταν η κυβέρνηση δρα κατά τρόπο που περικόπτει ή καταστρατηγεί τον αποτελεσματικό κοινοβουλευτικό έλεγχο, το δικαστήριο πρέπει να αναφέρεται στο Κοινοβούλιο για την επανεξέταση του ζητήματος· Παρ' όλα αυτά, ο σθεναρός έλεγχος στις νομικές εξουσίες της κυβέρνησης δεν πρέπει να εμποδίζει τις δράσεις της. Την ίδια ώρα, ο έλεγχος νομιμότητας των πράξεων της κυβέρνησης δεν πρέπει να προσκρούει στην ικανότητα του Κοινοβουλίου να αξιολογεί τις κυβερνητικές επιδόσεις κατά τρόπο πολιτικό¹⁶⁹.

Στ) Εκεί όπου η προστασία των πολιτικών ελευθεριών είναι περισσότερο μετριασμένη παρά απόλυτη, το έργο εξισορρόπησης των αναγκών δημοσίου συμφέροντος ενάντια στην πολιτική ελευθερία, υπό τη μορφή του συλλογισμού αναλογικότητας, πρέπει να απαντάται ως πολιτικό ερώτημα στο Κοινοβούλιο, παρά ως νομικό ερώτημα στο δικαστήριο. Οι πολιτικοί συνταγματιστές δεν απορρίπτουν τον συλλογισμό αναλογικότητας αναφορικά με το περιεχόμενο του δικαιώματος. Απλά εκτιμούν ότι είναι περισσότερο πολιτικό, παρά νομικό ερώτημα, επειδή το στοιχείο της εξισορρόπησης και της διαφωνίας που εμπερικλείει στο εσωτερικό του, μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής συζήτησης, αφού στο πλαίσιο αυτής εγείρονται αποτελεσματικότερα ηθικά και πολιτικά ζητήματα συγκριτικά με τις νομικίστικες ανησυχίες που είναι εγγενείς στον δικαστικό συλλογισμό¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Tomkins, η παρέμβαση της κυβέρνησης είναι νόμιμη, όταν πληρούνται κατά σειρά τρία κριτήρια: i) περιγράφονται στο νόμο, ii) είναι απαραίτητα σε μία δημοκρατική κοινωνία και iii) εφόσον προστατεύεται μία ορισμένη πτυχή του δημοσίου συμφέροντος, όπως π.χ. η εθνική ασφάλεια. Βλ. A. Tomkins, (2013), ό.π., σελ. 2283.

¹⁶⁹ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1063.

¹⁷⁰ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1064.

4.5. Κριτική αποτίμηση

Από τις παραπάνω ενότητες προκύπτει ότι το κανονιστικό περιεχόμενο του πολιτικού συνταγματισμού είναι δύσκολο να διακριβωθεί, όπως αντίστοιχα και οι λειτουργίες ή εκφάνσεις του¹⁷¹. Σε κάθε περίπτωση, είναι πολύ δύσκολο ο πολιτικός συνταγματισμός να νοηθεί ως διακριτό φαινόμενο της καθημερινής πολιτικής δραστηριότητας. Ο πολιτικός συνταγματισμός δεν εκτυλίσσεται εντός των δικαστηρίων, αλλά εντός του Κοινοβουλίου και της εκτελεστικής εξουσίας. Το πλεονέκτημα του πολιτικού συνταγματισμού είναι ότι προωθεί τον πλουραλισμό απόψεων εντός μίας διαβουλευτικής διαδικασίας, η οποία διεξάγεται χωρίς νομοτεχνικούς περιορισμούς, ανοίγοντας τον διάλογο σε μία ευρεία γκάμα επιχειρημάτων¹⁷².

Εντούτοις ο πολιτικός συνταγματισμός εμπερικλείει και ελαττώματα, όπως το ότι εκείνοι που ασκούν εξουσία έχουν το κίνητρο να διαμορφώσουν τις πολιτικές διαδικασίες στις οποίες εξαρτάται ο πολιτικός συνταγματισμός με τρόπους που τους εδραιώνουν και πολιτικές που τους προστατεύουν από τις προκλήσεις ή τις διαφωνίες, όπως επί παραδείγματι νόμοι που εντείνουν την καταστολή¹⁷³ και οι οποίοι έχουν το χαρακτηριστικό ότι μονώνουν τις υπάρχουσες κριτικές από την πολιτική κριτική και με αυτό το τρόπο περιορίζουν κάθε αποτελεσματική κινητοποίηση στο να αντικατασταθούν αυτοί οι νόμοι¹⁷⁴. Ένα ακόμη σημαντικό ελάττωμα είναι ότι ο πολιτικός συνταγματισμός προϋποθέτει μία ομαλή λειτουργία της συνταγματικής τάξης, χωρίς όμως να έχει εύκολες απαντήσεις στο ενδεχόμενο πρόκλησης μίας σοβαρής συνταγματικής κρίσης, η οποία δεν μπορεί να επιλυθεί μέσα από την διενέργεια βουλευτικών εκλογών¹⁷⁵.

Εντούτοις, τα δύο κυριότερα σημεία κριτικής στον πολιτικό συνταγματισμό ωστόσο αφορούν την πολιτική ισότητα και την πολιτική πρακτική, ως ελεύθερης από πάσης φύσεως περιορισμούς, γεγονός που οδηγεί στο προκαταρκτικό συμπέρασμα ότι

¹⁷¹ Στο επόμενο κεφάλαιο επιχειρείται μία απαρίθμηση ειδικότερων εκφάνσεων/εκδηλώσεων του πολιτικού συνταγματισμού στην ελληνική συνταγματική θεωρία και τάξη.

¹⁷² M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1058.

¹⁷³ Για τον Tushnet, νόμοι που περιορίζουν την έκφραση μίσους (hate speech) δεν εμπερικλείουν το χαρακτηριστικό της καταστολής. Βλ. M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 2260.

¹⁷⁴ M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 2260.

¹⁷⁵ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 393.

ο πολιτικός συνταγματισμός δεν μπορεί να τεθεί απροϋπόθετα ενάντια στον νομικό¹⁷⁶. Ειδικότερα, τα εν λόγω σημεία εξειδικεύονται ως εξής:

- Αλλοίωση της ισότητας της ψήφου και του κανόνα της πλειοψηφίας μέσω της χειραγώγησης του εκλογικού συστήματος¹⁷⁷.
- Αμφιβολία για το κατά πόσο μπορεί να διαμορφωθεί στους πολίτες μια κατάλληλα διαμορφωμένη πολιτική κρίση, η οποία όχι μόνο αποτυπώνεται στην πράξη της ψήφου αυτή καθεαυτή, αλλά και αποτελεί, σύμφωνα με τους πολιτικούς συνταγματιστές, το κυριότερο μέσο λογοδοσίας των κυβερνώντων¹⁷⁸.
- Ο κίνδυνος δημιουργίας μιας αριστοκρατίας εκλεγμένων αντιπροσώπων κι ενός κατεστημένου, κλειστού συστήματος εντός του οποίου διεξάγεται ο κομματικός ανταγωνισμός, ο οποίος μέσω του εκλογικού νόμου¹⁷⁹ αποκλείει εναλλακτικές φωνές να μετάσχουν της πολιτικής διαδικασίας. Επομένως, ο κομματικός ανταγωνισμός και ο κανόνας της πλειοψηφίας δεν αποτελούν αφεαυτές εγγυήσεις εξασφάλισης της πολιτικής ισότητας¹⁸⁰.
- Η λογική ότι η απλή παροχή ψήφου δεν αρκεί από μόνη της να εξασφαλίσει την πολιτική ισότητα, μιας και πέρα αυτής υπάρχει η κοινή γνώμη, η οποία βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και επομένως η ίδια η πράξη της ψήφου εντάσσεται σ' ένα καθορισμένο ιστορικό πλαίσιο, δίχως η ίδια να μπορεί να αρκεστεί στο αποσπασματικό στοιχείο της παροχής της. Η δημοκρατική διαδικασία δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά κατά τη στιγμή διαπίστωσης της αρχής της πλειοψηφίας. Το εκλογικό σώμα δεν εξαντλεί την εντολή του κατά την ημέρα των εκλογών, αλλά διατηρεί την εξουσία να ερευνά, να κρίνει και να ελέγχει τους αντιπροσώπους του¹⁸¹, αντίθετα με την μινιμαλιστική θεώρηση του Schumpeter περί εκλογικής δημοκρατίας¹⁸², που

¹⁷⁶ M. Goldoni, (2013), ό.π., pp. 927-928.

¹⁷⁷ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 939

¹⁷⁸ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 940.

¹⁷⁹ Βλ. περίπτωση gerrymandering, η οποία σαν έννοια κατάγεται από την εκλογική πολιτική του 19^{ου} στις ΗΠΑ και ειδικότερα από τον Κυβερνήτη της Μασαχουσέτης Elbridge Gerry, ο οποίος ανακαθόρισε τα όρια των εκλογικών περιφερειών με σκοπό την χειραγώγηση του αποτελέσματος. Βλ. Κ.Α. Λάβδας, (2012), ό.π., σελ. 232, υποσημ. 72.

¹⁸⁰ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 941.

¹⁸¹ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 942-943.

¹⁸² Όπου κεντρικό ζήτημα αποτελεί το ποια ομάδα θα κερδίσει στις εκλογές. Βλ. Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 53.

κυβερνάται από αιρετές κομματικές ελίτ και των οποίων οι επιλογές επικυρώνονται κατά τρόπο δημοψηφισματικό¹⁸³.

- Η άρνηση αναγνώρισης προϋφιστάμενων ή ανώτερων κανόνων από τους πολιτικούς συνταγματιστές για την πολιτική διαδικασία. Οι πολιτικοί θεσμοί ωστόσο δεν λειτουργούν εν κενώ. Για να μπορέσουν να παράγουν συγκεκριμένα αποτελέσματα, θα πρέπει να σεβαστούν ήδη θεσπισμένους κανόνες. Αν η πολιτική δράση προκύπτει εκ του μηδενός, τότε συγκροτείται και μια εύθραυστη πολιτική σφαίρα εντός της οποίας εκτυλίσσεται. Ακόμη κι όταν φέρνει ένα καινούργιο ξεκίνημα, η πολιτική δράση δεν εκτυλίσσεται κατά τρόπο αδέσμευτο, αλλά τοποθετείται σε ένα ιστορικό πολιτικό συνεχές¹⁸⁴. Η εν λόγω ένσταση ενισχύεται και από το γεγονός ότι, ειδικά στο βρετανικό συνταγματικό δίκαιο που δεν διαθέτει συνταγματικές διατάξεις υπέρτερης τυπικής ισχύος έναντι των κοινών νόμων, το Κοινοβούλιο δεν έχει τη δυνατότητα να δεσμεύσει τα επόμενα Κοινοβούλια για το μέλλον, θεσπίζοντας νόμους υπέρτερης τυπικής ισχύος¹⁸⁵.
- Τέλος οι πολιτικές αποφάσεις δεν έχουν συνέπειες που περιορίζονται στον αυστηρό χώρο της πολιτικής, αλλά επιδρούν τόσο στην οικονομική, όσο και την κοινωνική σφαίρα. Ο μετασχηματισμός της συμπεριφοράς της ανθρώπινης συμπεριφοράς απέναντι σε θεμελιώδη ζητήματα δεν προκύπτει αποκλειστικά από τη διεξαγωγή εκλογών και τη θέσπιση νόμων. Ο συνταγματικός μετασχηματισμός δεν αφορά μόνο την αλλαγή του συνταγματικού δικαίου, αλλά και την αλλαγή στον τρόπο που η πολιτεία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της. Και ως διαδικασία επιτυγχάνεται όχι μόνο μέσω της διάκρισης των εξουσιών, αλλά και μέσω της συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία συλλογικοτήτων που διανθίζουν τον διάλογο μεταξύ των πολιτικών θεσμών και της κοινωνίας των πολιτών¹⁸⁶. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας των θεσμών μπορεί να επεκταθεί και πέρα της εκλογικής διαδικασίας, προκειμένου να διευκολύνει τον διάλογο ανάμεσα στους αντιπροσώπους και τους πολίτες.

¹⁸³ Όπου για τον Schumpeter η λαϊκή διακυβέρνηση περιορίζεται στην έγκριση ή απόρριψη πολιτικών ηγετών που ανταγωνίζονται για την εξουσία, με τους πολίτες να διαθέτουν ως μόνο μέσο συμμετοχής στη δημοκρατική πολιτική την επιλογή της πλειοψηφίας που θα τους κυβερνήσει και στην άρνηση επανεκλογής της. Βλ. Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 66. Βλ. επίσης και Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 166-173, καθώς και Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 54.

¹⁸⁴ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 944-945

¹⁸⁵ Α.Δ. Παπαϊωάννου, (2017), ό.π., σελ. 15.

¹⁸⁶ M. Goldoni, (2013), ό.π., σελ. 948.

Τέτοια εναλλακτικά κανάλια επικοινωνίας θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα κοινωνικά κινήματα¹⁸⁷ και τα δημοψηφίσματα¹⁸⁸.

Καταληκτικά, το μοντέλο του πολιτικού συνταγματισμού ενέχει κανονιστικά στοιχεία και εντάσσεται εν γένει στην κατηγορία των συνταγματικών μοντέλων. Η έννοια του «μοντέλου» καθεαυτή προσφέρει ένα επεξηγηματικό εργαλείο μέσω του οποίου ερμηνεύονται τα πραγματικά συντάγματα κι αυτό το μοντέλο εφαρμόζει ένα ιδεώδες. Εν προκειμένω, ο πολιτικός συνταγματισμός εφαρμόζει το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες, το οποίο αποτελεί και ερμηνευτικός οδηγός των πρακτικών και των θεσμών του συντάγματος του πραγματικού κόσμου, αναγνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι πάντοτε υπάρχει απόσταση ανάμεσα στο ιδεώδες και το πραγματικό, όπου το πρώτο δεν μπορεί να εξηγήσει και να ερμηνεύσει εξ ολοκλήρου το δεύτερο.

Εντούτοις, σύμφωνα με τον Gee, το μοντέλο του βρετανικού συντάγματος είναι τόσο πολιτικό, όσο και νομικό, παρά τις ενστάσεις του Bellamy, ότι αυτά τα δύο στοιχεία δεν μπορούν να συνυπάρξουν, με το νομικό να μην μπορεί να διασφαλίσει επαρκώς τα βασικά ρεπουμπλικανικά ιδεώδη που είναι η ελευθερία ως μη κυριαρχία και η πολιτική ισότητα. Η ολιστική σύλληψη όμως του πραγματικού συντάγματος προϋποθέτει την συνύπαρξη των δύο φαινομενικά ανταγωνιστικών στοιχείων, προσδίδοντας στην ερμηνεία των συνταγμάτων του πραγματικού κόσμου τη δική τους πτυχή¹⁸⁹. Παρά τις επιμέρους ενστάσεις που είναι εύλογο να υπάρχουν, η συνύπαρξη και ο συνδυασμός του πολιτικού και του νομικού συνταγματισμού μπορεί να συνεισφέρει αποφασιστικά στην κατανόηση της περίπλοκης συνταγματικής πραγματικότητας¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Βλ. αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο για τη θέση των κοινωνικών κινήματων στην ευρύτερη προβληματική της δημοκρατίας της αμφισβήτησης ως ειδικότερης εγγύησης του πολιτικού συνταγματισμού.

¹⁸⁸ S. Tierney, (2013), *Whose Political Constitution? Citizens and Referendums*, German Law Journal, vol. 14, No. 12, σελ. 2185-2196.

¹⁸⁹ G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 288-290.

¹⁹⁰ Οι ενστάσεις αυτές μπορεί να είναι: α) Η δυσκολία συνδυασμού νομικού και πολιτικού συνταγματισμού, μιας και ένα σύνταγμα έχει είτε πολιτική, είτε νομική κλίση, β) η δυσκολία αναφοράς της συνταγματικής πραγματικότητας με τα συνταγματικά μοντέλα της θεωρίας και γ) ότι η βεβαιότητα συνύπαρξης πολιτικού και νομικού συνταγματισμού στη θεωρία μετατρέπεται σε ενδεχομενικότητα στο πλαίσιο της συνταγματικής πραγματικότητας. Βλ. G. Gee, G. Webber, (2010), ό.π., σελ. 291-293.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, επιχειρείται η ερμηνεία της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας και πρακτικής μέσω του μοντέλου του πολιτικού συνταγματισμού, με βασική στόχευση να διακριβωθεί το κατά πόσο το ιδεώδες γεφυρώνεται πράγματι ή όχι με το πραγματικό, στην προσπάθεια εφαρμογής των ρεπουμπλικανικών ιδεωδών στην ελληνική συνταγματική θεωρία, μέσω των βασικών διδαχών-παραδοχών του πολιτικού συνταγματισμού, που υποστηρίζει τη στενή διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και εκφράζει εν πολλοίς την κοινά αποδεκτή άρνηση του αυστηρού νομικού θετικισμού σε επίπεδο ελληνικού διαλόγου περί συνταγματικής ερμηνείας¹⁹¹. Αναγκαίοι θεωρητικοί «ιμάντες» σε μία τέτοια επιδίωξη αποτελούν οι επιμέρους αναπτύξεις της διαβουλευτικής δημοκρατίας και της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, ως αναγκαίων προϋποθέσεων θέασης της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας και αρχιτεκτονικής υπό μία εναλλακτική θεωρητική σκοπιά. Τόσο η συνταγματική θεωρία, όσο και η συνταγματική αρχιτεκτονική περιέχουν σε επίπεδο κανονιστικού και εμπειρικού περιεχομένου «θύλακες» πολιτικού συνταγματισμού, μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων, που επιτρέπουν τον «εμβολιασμό» της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης, θεωρίας και αρχιτεκτονικής με θεμελιώδες παραδοχές της ρεπουμπλικανικής θεωρίας.

¹⁹¹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 266-267.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Στο αμέσως προηγούμενο κεφάλαιο έγινε μία προκαταρκτική εννοιολογική οριοθέτηση του πολιτικού συνταγματισμού, όπως διαπλάστηκε στη βρετανική συνταγματική ιστορία και θεωρία. Μία τέτοια οριοθέτηση όμως δεν αρκεί. Απαιτείται, τόσο η παράθεση, όσο και η εξειδίκευση εκείνων των εγγυήσεων που μπορούν να καταστήσουν τον πολιτικό συνταγματισμό απτό, αυτή τη φορά με ορίζοντα την ελληνική συνταγματική τάξη και το ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Οι εγγυήσεις αυτές πηγάζουν από τον πυρήνα του αξιακού οπλοστασίου του πολιτικού συνταγματισμού, όπως το πρωτείο του νομοθέτη, η ισχυρή θεσμική αντιπολίτευση και ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου. Καθεμία από τις παραπάνω εγγυήσεις όμως φαντάζουν περιπτώσιολογικές, αν δεν ενταχθούν προηγουμένως σε μία εννοιολογική κατασκευή εντός της οποίας μπορούν να καταστούν απτές. Αυτή η εννοιολογική κατασκευή απαρτίζεται από δύο βασικούς πυλώνες, τη διαβουλευτική δημοκρατία και την δημοκρατία της αμφισβήτησης.

Η ύπαρξη παραπάνω πυλώνων θωρακίζει φιλοσοφικά, κοινωνικοπολιτικά και θεσμικά¹ τις εγγυήσεις του πολιτικού συνταγματισμού, αφού δίχως την ταυτόχρονη ύπαρξη της διαβουλευτικής δημοκρατίας και της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, οι εγγυήσεις αυτές καθίστανται κενό γράμμα κι αυτό διότι ελλείπουν εκείνα τα βασικά συστατικά στοιχεία που τις ερμηνεύουν και τις προσδιορίζουν: Ο δημοκρατικός διάλογος και η δημόσια σφαίρα. Τα συστατικά αυτά είναι ζωτικά για την ευδοκίμηση του πολιτικού συνταγματισμού. Από τη στιγμή που το «Σύνταγμα βγαίνει από τα δικαστήρια», ο διάλογος περί συνταγματικότητας δεν πρέπει να σταματήσει, αλλά να συνεχιστεί στη δημόσια σφαίρα, όπου εκτυλίσσεται ο θεσμικός διάλογος που εγγυάται

¹ Σ. Μακρής, «Δημοκρατία, διαβούλευση και αγωνιστικός πλουραλισμός. Φιλελεύθερες, επικοινωνιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις, στο: Σ. Ι. Σεφεριάδης, (2014), Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. ό.π., σελ. 185.

ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου ανάμεσα στο Κοινοβούλιο και τη δικαστική εξουσία.

Ο θεσμικός αυτός διάλογος πραγματοποιείται σε μία δημόσια σφαίρα που καταξιώνει τη διαβούλευση, δίνει βήμα στην ισχυρή αντιπολίτευση, επιτρέπει και προωθεί την εκδήλωση της διαφωνίας εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης. Διαμορφώνεται επομένως ένα θεωρητικό πλέγμα, το οποίο εγγυάται τη λογοδοσία. Από την μία πλευρά, το ισχυρό κοινοβούλιο ελέγχει αποτελεσματικά την εκτελεστική εξουσία με τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που διαθέτει ως κυρίαρχο forum εντός του οποίου διεξάγεται ο δημοκρατικός διάλογος και λαμβάνονται οι πολιτικές αποφάσεις με όρους δημοσιότητας². Ανακλαστικά, το ισχυρό κοινοβούλιο σηματοδοτεί την ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση. Δίχως ισχυρό κοινοβούλιο δεν δύναται να υπάρξει ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση, η οποία μάλιστα αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτικού συνταγματισμού³.

Η αντιπολίτευση στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες δομείται διά των συγκροτημένων κοινοβουλευτικών ομάδων⁴ που εκπροσωπούν τα πολιτικά κόμματα

² Όπως επισημαίνει ο Στρατηλάτης, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος: «Παρέχει την ευκαιρία θεσμικής, άρα οργανωμένης, πολιτικής αντιπαράθεσης, η οποία υπόσχεται διαλογική αντιπαραβολή του κυβερνητικού έργου με τις πολιτικές δεσμεύσεις των κυβερνώντων. Δι' αυτής της οδού, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος εξασφαλίζει δυνατότητα επιβεβαίωσης ή διάψευσης της σχέσης πολιτικής εντολής και εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, και τούτο υπό συνθήκες δημοκρατικού ανταγωνισμού». Όπως σημειώνει από την πλευρά της η Καλυβιώτου: «Η Βουλή, το άμεσο αντιπροσωπευτικό όργανο του εκλογικού σώματος, αποτελεί το κέντρο καταγραφής και αξιολόγησης των αναγκών της κοινωνίας μέσα από την ανάπτυξη δημόσιου πολιτικού διαλόγου και την άσκηση ελέγχου στην κρατική εξουσία». Βλ. Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 78. Βλ. και Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 26.

³ G.C.N. Webber, (2016), "Loyal opposition and the political constitution", Oxford Journal of Legal Studies, Vol. 37, Issue 2, σελ. 357-382.

⁴ Για τη σχέση κόμματος και κοινοβουλευτικής ομάδας, ο Κοντιάδης υποστηρίζει ότι: «η πολιτική λειτουργία της κοινοβουλευτικής ομάδας, ως αποτελέσματος της εκλογικής πειστικότητας ενός πολιτικού κόμματος, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την οργάνωση και την ιδεολογία του κόμματος αυτού και υπακούει τόσο στη νομική δεοντολογία του Συντάγματος και του Κανονισμού της Βουλής, όσο και στη θεσμική δεοντολογία που πηγάζει από τον συγκεκριμένο κομματικό θεσμό». Στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, οι κοινοβουλευτικές ομάδες κατά τον Γεραπετρίτη απολαμβάνουν συνταγματικής αναγνώρισης σε πλείονες διατάξεις, όπως: α) Στο άρθρο 37 παρ. 4 εδ. α' του Συντάγματος, όπου η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος συλλογικώς προτείνει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας το πρόσωπο στο οποίο θα δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ή διερευνητική εντολή· β) Στην ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 37 εδ.β', το οποίο ορίζει ότι στις διερευνητικές εντολές, νεοσχηματισμένο κόμμα με κοινοβουλευτική ομάδα, αν κόμματα είναι ισοδύναμα σε βουλευτικές έδρες, έπεται του παλαιότερου με ίσο αριθμό εδρών· γ) Το άρθρο 38 παρ. 2 εδ. α' του Συντάγματος, το οποίο προβλέπει ότι αν πρωθυπουργός παραιτηθεί, εκλείψει ή αδυνατεί για λόγους υγείας να ασκήσει τα καθήκοντά του, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διορίζει πρωθυπουργό αυτόν που προτείνει η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος, στο οποίο ανήκει ο απερχόμενος πρωθυπουργός, εφόσον αυτό διαθέτει στη Βουλή την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών· δ) Το άρθρο 38 παρ. 2 εδ. δ'

στο Κοινοβούλιο και συνιστούν φορείς και αποδέκτες των θεσμικών εργαλείων που διαθέτει το Κοινοβούλιο για να ασκήσει έλεγχο στην εκτελεστική εξουσία και να εκφράσει την λαϊκή κυριαρχία.

Συνεπώς, ακόμη και η τελειότερη θεσμική διαρρύθμιση που μπορεί να προβλεφθεί για το Κοινοβούλιο, παραμένει ανεφάρμοστη, δίχως την ύπαρξη των πολιτικών κομμάτων⁵. Τυχόν κρίση των τελευταίων επηρεάζει άρρηκτα και τον ίδιο τον θεσμό του Κοινοβουλίου⁶. Προκειμένου να ανταπεξέλθει το πολιτικό κόμμα στον θεσμικό του ρόλο πρέπει να υπερβεί κάθε λογής κρίσεις αντιπροσώπευσης⁷, αντιμετωπίζοντας την «συμπτωματολογία»⁸ και τις συνέπειες της κρίσης των πολιτικών κομμάτων⁹ και ευρύτερα του του κομματικού συστήματος¹⁰,

του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι η αδυναμία του πρωθυπουργού να ασκήσει τα καθήκοντά του για λόγους υγείας διαπιστώνεται από τη Βουλή με ειδική απόφασή της που λαμβάνεται με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, ύστερα από πρόταση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, στο οποίο ανήκει ο Πρωθυπουργός, εφόσον αυτό διαθέτει στη Βουλή την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Και ε) το άρθρο 73 παρ. 4 του Συντάγματος προβλέπει ότι κατ' εξαίρεση είναι υπό όρους παραδεκτή τροπολογία ή προσθήκη, την οποία υποβάλλει αρχηγός κόμματος ή εκπρόσωπος ομάδας, όταν πρόκειται για νομοσχέδια που αφορούν την οργάνωση δημόσιων υπηρεσιών και των οργανισμών δημοσίου ενδιαφέροντος και την υπηρεσιακή γενικά κατάσταση των υπαλλήλων τους. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), *Ελλειμματική Δημοκρατία: Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 80-81. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2012), *ό.π.*, σελ. 100, υποσημ. 378.

⁵ Όπως επισημαίνει και ο Κοντιάδης: «*Η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί παρά να οργανώνεται κατ' αρχάς ως δημοκρατία των κομμάτων*». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), *ό.π.*, σελ. 23.

⁶ Όπως εξηγεί και ο Βενιζέλος: «*η κρίση του Κοινοβουλίου είναι η άλλη όψη της κρίσης του κομματικού φαινομένου*». Βλ. Βλ. και Ε. Βενιζέλος, «*Ο ρόλος του Κοινοβουλίου σήμερα*», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα *ό.π.*, σελ. 40.

⁷ Η κρίση αντιπροσώπευσης σύμφωνα με τον Κοντιάδη περιλαμβάνει τρεις ειδικότερες πτυχές: α) την απαξίωση του κομματικού φαινομένου, β) την ομογενοποίηση του πολιτικού λόγου και γ) την κατάρρευση της αξιοπιστίας των πολιτικών θεσμών. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), *ό.π.*, σελ. 24. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, «*Κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης*», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 131.

⁸ Την συμπτωματολογία της κρίσης των κομμάτων συνοψίζει ο Κοντιάδης ως: «*τη συρρίκνωση της κομματικής ταύτισης των πολιτών και συνακολούθως τον περιορισμό του αριθμού των αφοσιωμένων ψηφοφόρων, τη μείωση της εκλογικής συμμετοχής, την αύξηση της επιρροής των “αντισυστημικών κομμάτων”, την αύξηση του αριθμού των αναποφάσιστων ψηφοφόρων και τη μείωση των κομματικών μελών. Στο πλαίσιο αυτό, το εύρος και η ποιότητα της πολιτικής συμμετοχής περιορίζονται, ο κομματικός ανταγωνισμός κατ' ουσίαν αμβλύνεται, ενώ πληθαίνουν οι εκφραστές αντιλήψεων περί αναδιάρθρωσης των δημοκρατικών θεσμών στην κατεύθυνση της “αποκομματικοποίησής” τους*». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), *ό.π.*, σελ. 27.

⁹ Μιλώντας ειδικά για την κρίση των πολιτικών κομμάτων, ο Κοντιάδης επισημαίνει ότι: «*εκδηλώνεται κυρίως ως συρρίκνωση της ικανότητάς τους να αντιπροσωπεύσουν τις κοινωνικές δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνονται, ως απαξίωση του κομματικού λόγου και ως αδυναμία παραγωγής προτάσεων για την άσκηση δημόσιων πολιτικών*». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), *ό.π.*, σελ. 80.

¹⁰ Μ. Σπουρδαλάκης, (2016), «*Κόμματα και κομματικό σύστημα -Κρίση και προκλήσεις*», στο , Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 118

αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες ανασχετικές των όποιων προκλήσεων αναδύονται¹¹. Τα κόμματα λογίζονται ως βασικοί δρώντες των αντιπροσωπευτικών θεσμών¹² και επιπρόσθετα αποτελούν τον αναγκαίο μεσολαβητή κοινωνίας-κράτους¹³. Παράλληλα αποτελούν πολιτικές εκφράσεις κοινωνικών διαιρετικών τομών, ενώ οι διεργασίες στο εσωτερικό τους επηρεάζουν το περιεχόμενο και την ποιότητα της δημοκρατίας¹⁴.

Στο τρίτο κεφάλαιο έγινε περιγραφή του πώς το κράτος μπορεί να προσαρμοστεί στα ρεπουμπλικανικά πρότυπα. Σε αυτό το κεφάλαιο ερευνάται το κατά πόσο η κοινωνία δύναται ή όχι να λειτουργήσει με ρεπουμπλικανικούς όρους, υπό τη μορφή της δημοκρατίας της αμφισβήτησης και υπό τη συνταγματική αποτύπωση συγκεκριμένων ατομικών ελευθεριών, όπως π.χ. των ελευθεριών έκφρασης, πληροφόρησης και τύπου, αλλά και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης, όπως είναι αυτό του δικαιώματος συνάθροισης.

Η αυτόνομη πραγμάτευση της κοινωνίας δεν αποσκοπεί στην αμφισβήτηση της κυριαρχίας του κοινοβουλίου ως έδρας του πολιτικού συνταγματισμού και του δημοκρατικού διαλόγου, ούτε συνιστά ομολογία συρρίκνωσης της ικανότητας των κομμάτων να αντιπροσωπεύουν τις κοινωνικές δυνάμεις στις οποίες απευθύνονται¹⁵. Επειδή όμως τα πολιτικά κόμματα υπόκεινται σε μία «ολιγαρχική νομοτέλεια», όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται από έναν κλειστό ηγετικό πυρήνα¹⁶, σε βάρος της πραγματικής πολιτικής ισότητας και της εσωκομματικής δημοκρατίας, η δημοκρατία της αμφισβήτησης φιλοδοξεί να συμβάλλει στην εκ νέου «κοινωνικοποίηση» και τον εκδημοκρατισμό των πολιτικών κομμάτων, ώστε να σταματήσει η αποστασιοποίηση και η αμφισβήτηση του ρόλου τους από τους πολίτες¹⁷. Τόσο τα πολιτικά κόμματα, όσο και οι εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, συνυπάρχουν και δεν ανταγωνίζονται εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, μολονότι ο βαθμός αφοσίωσης στα κόμματα μειώνεται και οι συμβατικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, όπως η ψήφος, ολοένα και περισσότερο

¹¹ Μ. Σπουρδαλάκης, (2016), ό.π., σελ. 127.

¹² Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 33.

¹³ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 78. Βλ. επίσης: Μ. Σπουρδαλάκης, (2018), «Ευρωπαϊκά Πολιτικά Κόμματα. Προκλήσεις και προοπτικές, στο: Κ. Σπανού, Δ. Α. Σωτηρόπουλος, (επιμ.), Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός Τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 250. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 655.

¹⁴ Μ. Σπουρδαλάκης, «Κομματική πειθαρχία και κρατικοποίηση των κομμάτων», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 103-104.

¹⁵ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2016), ό.π., σελ. 134.

¹⁶ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 655-658

¹⁷ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 50.

αντικαθίστανται από την συμμετοχή σε οργανωμένες ομάδες που υπερασπίζονται συγκεκριμένες αξίες και συμφέροντα¹⁸.

Στόχος είναι επομένως μία αμοιβαία σχέση ανατροφοδότησης με στόχο την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής. Επιπλέον, η συμπλήρωση και επέκταση του πεδίου της διαβούλευσης και της δημόσιας σφαίρας γειώνουν κατάλληλα τους δημοκρατικούς θεσμούς με την κοινωνική πραγματικότητα. Ισχυρό κοινοβούλιο, ισχυρή αντιπολίτευση και ισχυρή κοινωνία συνιστούν τους κρίκους μίας ενιαίας εννοιολογικής αλυσίδας, η οποία αναλαμβάνει έμμεσα το ρόλο του αντιβάρου στην ισχυρή πολιτική εξουσία, η οποία στο πλαίσιο του πολιτικού συνταγματισμού απελευθερώνεται από τον αυστηρό δικαστικό έλεγχο των πράξεων της. Εξάλλου κοινωνία και κοινοβούλιο αλληλοσυμπληρώνονται στο πλαίσιο έκφρασης της πολιτικής διαφωνίας, υπό την έννοια της αντιπολίτευσης, όπου η κοινωνία αποτελεί ως επί το πλείστον τον χώρο έκφρασης της εξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης και το κοινοβούλιο τον χώρο έκφρασης της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης¹⁹, αφού σε μία δημοκρατία η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση δεν είναι η μόνη μορφή αντιπολίτευσης²⁰

Βάσει των ανωτέρω αναπτύξεων, η δομή του κεφαλαίου έχει ως εξής: Οι δύο πρώτες ενότητες θέτουν τα θεμέλια των εγγυήσεων, τη διαβουλευτική δημοκρατία (ενότητα 6.1.) και τη δημοκρατία της αμφισβήτησης (ενότητα 6.2.). Οι επόμενες ενότητες περιγράφουν τις εγγυήσεις αυτές καθεαυτές, τον δικαστικό έλεγχο ασθενούς τύπου, ως ειδικότερης μορφής ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων (ενότητα 6.3.) και την ενίσχυση των εξουσιών του Κοινοβουλίου και της αντιπολίτευσης (ενότητα 6.4.)

¹⁸ Γ. Παπαδόπουλος, (2018), *ό.π.*, σελ. 34.

¹⁹ Β. Τζέμος, «Η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση», στο: Ξ. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (επιμ.), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 211.

²⁰ Β. Γεωργοπούλου, (2019), *Κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Θεσμικές διαστάσεις και πολιτική πράξη 1975-2015*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 21.

5.1. Το στοίχημα της διαβουλευτικής δημοκρατίας²¹:

Η όρος «διαβουλευτική δημοκρατία» εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1980 στο έργο του Bessett και αναπτύχθηκε σε μεταγενέστερες εργασίες του²². Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 όμως, την επαύριο του τέλους του Ψυχρού πολέμου, συντελείται στο πεδίο της δημοκρατικής πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, μία εκτενής και ενδελεχής συζήτηση περί της φύσης και του περιεχομένου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία έχει πολιτογραφηθεί, ως «διαβουλευτική στροφή»²³. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα εμπεδώνεται η πεποίθηση ότι για τη σταθερότητα των θεσμών της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας χρειάζεται η ενίσχυση και η προαγωγή του διαβουλευτικού δυναμικού της, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με την παράδοση της αντιπροσώπευσης²⁴.

Το όχι και τόσο νέο πλέον υπόδειγμα της διαβουλευτικής δημοκρατίας, όχι μόνο εκφράζει μια εναλλακτική θεώρηση της πολιτικής, αλλά αποτελεί πρωτίστως τρόπο έκφρασης της κυριαρχίας ελεύθερων και ίσων πολιτών. Με άλλα λόγια, αποτελεί έκφραση της ίδιας της λαϊκής κυριαρχίας²⁵. Ο όρος «διαβουλευτική δημοκρατία» αναφέρεται σε μία μορφή δημοκρατικής νομιμοποίησης και αποτελείται από δύο επιμέρους στοιχεία-κλειδιά, το στοιχείο της δημοκρατίας, το οποίο αναφέρεται στη συλλογική λήψη αποφάσεων μέσω της συμμετοχής όλων των δρώντων και το διαβουλευτικό στοιχείο, το οποίο αναφέρεται στη διαδικασία διαμόρφωσης των αποφάσεων μέσω της ανταλλαγής ορθολογικών επιχειρημάτων²⁶.

Στο πλαίσιο της διαβουλευτικής δημοκρατίας, ως διαβουλευτική λήψη αποφάσεων ορίζεται: *«η διαδικασία σύγκλισης απόψεων μέσω της ευρείας και ισότιμης συμμετοχής και της αιτιολογημένης και διεξοδικής ανταλλαγής επιχειρημάτων ώστε να προκύψουν θεμιτά αποτελέσματα, δηλαδή να προκύψουν ηθικοί και αιτιολογημένοι λόγοι τακτικής υπακοής στην εξουσία»*²⁷.

²¹ Βλ. P. Pettit, (2012), ό.π., σελ. 264-269. Βλ. επίσης Τασόπουλος, Γ., (2001), ό.π., σελ. 283-294.

²² J. Bessett, (1980), *Deliberative Democracy: The majority principle in republican government*, στο: L. Goldwin, D. Shambra, *How democratic is the Constitution?*, American Enterprise Institute, όπως παραπέμπει ο Γεραπετρίτης στο: Γ. Γεραπετρίτης, ό.π., σελ. 159.

²³ Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 179.

²⁴ Γ.Α. Τασόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 151.

²⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2009), ό.π., σελ. 37.

²⁶ Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 184.

²⁷ Γ. Γεραπετρίτης, (2019), ό.π., σελ. 159. Παρακάτω ο ίδιος θέτει τις προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί μία διαδικασία λήψης αποφάσεων ως διαβουλευτική και οι οποίες είναι κατά σειρά και σωρευτικά: α) η συμπερίληψη, όπου απαιτεί την ενίσχυση όλων των συμφερόντων που εμπλέκονται ή επηρεάζονται από το αποτέλεσμα της λήψης αποφάσεων· β) η ετοιμότητα, όπου

Η διαβουλευτική δημοκρατία διαφοροποιείται τόσο από την φιλελεύθερη, όσο και την κοινοτιστική αντίληψη. Ως προς την πρώτη, έναντι της ιδέας της αγοράς των ιδέων, αντιτάσσεται η ιδέα της ορθολογικής δημόσιας σφαίρας, στην οποία οι πολίτες στοχεύουν πρωτίστως να κατανοήσουν τους συνομιλητές τους, τροποποιώντας αναστοχαστικά και με γνώμονα το καλύτερο επιχείρημα, τις θέσεις που είχαν πριν λάβει χώρα ο διάλογος. Ως προς το δεύτερη, αντιτίθεται στην έμφαση προς τη ηθική κοινότητα και την ομοιογένεια συχνά προδιαμορφωμένων αξιών και ταυτότητων, προτάσσοντας το δημόσιο και όχι το συλλογικό της δραστηριότητας, η οποία βοηθά τους συμμετέχοντες να φτάσουν στην αλληλοκατανόηση και στη συμφωνία παρά τις επιμέρους διαφορές²⁸.

Στοχαστικές αφετηρίες της έννοιας της διαβούλευσης είναι κατά κύριο λόγο δύο: Κατά πρώτον, η ρωσιανή-κανονιστική, η οποία σχετίζεται με την ιδέα και το ιδεώδες της δημόσιας λογικής και η οποία υλοποιείται ουσιαστικά στην καντιανή ρεπουμπλικανική αντίληψη μιας ευτεταγμένης, συνταγματικής και δημοκρατικής διαβουλευτικής κοινωνίας και κατά δεύτερον, στη χαμπερμασιανή-διαδικαστική, κατά την οποία η διαβουλευτική δημοκρατία θεμελιώνεται ως μια διαδικασία ανοιχτή από πάσης φύσεως τυπικούς/ουσιαστικούς περιορισμούς ενός ορθολογικού και κριτικού επικοινωνιακού πράττειν²⁹.

αναφέρεται στους βασικούς διαδικαστικούς θεμελιώδεις κανόνες που θα πρέπει να ισχύουν για να αντιμετωπισθούν οι συνέπειες της διαφωνίας στον δημόσιο διάλογο και να καταστούν εποικοδομητικές: γ) η τεκμηρίωση, ως μια κρίσιμη μάζα ανατροφοδότησης που θα πρέπει να παραχθεί στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για να επιτρέψει στους ανθρώπους να κάνουν ορθολογικές επιλογές· δ) η αλληλεπίδραση/δίκαιο παιχνίδι (fair play), προϋπόθεση που αντικατοπτρίζει την αρχή *audi altera partem* και συνεπάγεται τον ορθολογισμό που τεκμηριώνει τον νομιμοποιητικό παράγοντα της λογικής στη διαβουλευτική διαδικασία· και ε) η διαφάνεια, η οποία παρέχει το πλαίσιο για τον κατάλληλο έλεγχο του βαθμού πειθούς στη σχετική διαδικασία επιχειρηματολογίας (ώστε να ικανοποιείται η ουσιαστική βάσανος της λογικής), ενισχύοντας την απόφαση με την απαραίτητη πειστικότητα που προκαλεί τακτική υπακοή (η θεσμική βάσανος της νομιμοποίησης). Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2019), *ό.π.*, σελ. 166-170.

²⁸ Δ.Λ. Μηλιώνη, «Νέα μέσα, νέες προκλήσεις: η ανάγκη ριζοσπαστικοποίησης της διαβουλευτικής δημοκρατίας και ο ρόλος του διαδικτύου, στο: Σ..Ι. Σεφεριάδης, (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21^ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. 209.

²⁹ Σ. Μακρής, (2011), «Η διαβούλευση ως φιλοσοφική θεωρία της δημοκρατίας. Κανονιστικές, διαδικαστικές και κριτικές όψεις», ΔτΑ, Τεύχος 51, σελ. 823-845. Απέναντι σε αυτή τη διάκριση αντιτίθενται οι Gutmann και Thompson, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι αυτό που χρειάζεται δεν είναι μια θεωρία της διαβούλευσης υπό απραγματοποίητες συνθήκες, στη βάση εξαιρετικά αφηρημένων κανόνων επιχειρηματολογίας, αλλά, αντίθετα, μια καλύτερη σύλληψη της φύσης και της σημασίας της διαβούλευσης υπό «μη ιδανικές» συνθήκες. Για τους Gutman και Thompson, αυτό που θα ωφελούσε δεν είναι η θεσμοποίηση γενικευμένων καναλιών διαβούλευσης, αλλά η θεσμοποίηση μιας οικονομίας της ηθικής διαφωνίας, που θα οδηγούσε σε ένα συμβιβασμό ακόμη και με την αντίθετη άποψη. Βλ. και D. Held, (2007), *ό.π.*, σελ. 334, όπως και Σ. Μακρής, (2014), *ό.π.*, σελ. 195.

Η διαβουλευτική δημοκρατία διακρίνεται σε επίπεδο θεωρίας από τη μινιμαλιστική ή ανταγωνιστική³⁰ εκδοχή της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως μία τεχνική πολιτικής διακυβέρνησης, ως έναν μηχανισμό εκλογής και ανάδειξης της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας³¹, και στην μαξιμαλιστική αντίληψη, η οποία γειτνιάζει με τη φιλοσοφία της δημόσιας διαβούλευσης και λογίζεται μία διασκεπτική και διαλογική κριτική της εργαλειακής νεωτερικής ορθολογικότητας, που στοχεύει στον εκδημοκρατισμό του ωφελμιστικού ορθολογικού πράττειν³².

Βασικότερος εκπρόσωπος της ρεαλιστικής³³, μινιμαλιστικής ή ανταγωνιστικής εκδοχής της δημοκρατίας, η οποία λειτουργεί ως διαδικασία ανταγωνισμού συμφερόντων των ελίτ³⁴ είναι ο Joseph Schumpeter, οι απόψεις του οποίου διατυπώθηκαν στο θεμελιώδες του έργο *Capitalism, Socialism and Democracy* που εκδόθηκε το 1942³⁵. Ο Schumpeter, αξιοποιώντας την Ιταλική Σχολή της πολιτικής επιστήμης που εισήγαγε και ανέπτυξε την έννοια των ελίτ, υπήρξε ο πρώτος φιλελεύθερος στοχαστής που διέκρινε και σχολίασε την αθρόα εισαγωγή ελιτίστικων και αρχηγικών στοιχείων στην κοινοβουλευτική δημοκρατία του κλασσικού αστικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα³⁶.

Επιγραμματικά, η σουμπετεριανή προσέγγιση αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως ένα αθροιστικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο η διαδικασία λήψης αποφάσεων οφείλει απλά να αθροίζει τις προτιμήσεις των πολιτών μέσα από μια διαδικασία ψηφοφορίας, ως μια τεχνική πολιτικής διακυβέρνησης, ήτοι ως έναν μηχανισμό εκλογής και ανάδειξης της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας³⁷.

Στον αντίποδα της μινιμαλιστικής-σουμπετεριανής προσέγγισης, αντιτάσσεται η μαξιμαλιστική αντίληψη, η οποία γειτνιάζει με τη φιλοσοφία της δημόσιας διαβούλευσης κι αυτό διότι η μινιμαλιστική, διαδικαστική αντίληψη του Schumpeter για τη δημοκρατία: *«δεν μπορεί να αναιρέσει την κανονιστική σημασία που δίνει Σύνταγμα στη λαϊκή θέληση και το δημόσιο συμφέρον ούτε θίγει τον θεμελιώδη και*

³⁰ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 152-156.

³¹ Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 182.

³² Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 180.

³³ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 197.

³⁴ A.N. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 90.

³⁵ J. A. Schumpeter, (2006), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Εισαγωγή: R. Swedberg, Επιστημονική Επιμέλεια-Θεώρηση: Μ. Ψαλιδόπουλος, μετάφραση, Χ. Τσαμπρούνης.

³⁶ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 62.

³⁷ A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 103-104.

κομβικό (συνεκτικό, οργανωτικό, ρυθμιστικό) ρόλο που διαδραματίζουν οι έννοιες αυτές στο πλαίσιο του δημοσίου δικαίου και της νομιμοποιητικής και ενοποιητικής λειτουργίας του Συντάγματος»³⁸.

Αν και οι θεωρίες της συμμετοχικής δημοκρατίας³⁹ έχουν ατονήσει τις τελευταίες δεκαετίες, αρκετά στοιχεία εντούτοις της συμμετοχικής δημοκρατίας έχουν ενσωματωθεί στη διαβουλευτική, όπως:⁴⁰ α) οι πολίτες πρέπει να έχουν μεγαλύτερο ρόλο στη λήψη αποφάσεων, β) η πολιτική συμμετοχή έχει μετασχηματιστικό αντίκτυπο και γ) οι πολίτες συμβάλλουν πιο ορθολογικά και εμπειριστατωμένα στον πολιτικό διάλογο, όταν είναι βέβαιοι ότι η φωνή τους μετράει⁴¹.

Η διαβουλευτική δημοκρατία συνεπάγεται μια μορφή δημοκρατικής νομιμοποίησης, αλλά και πολιτικής διαφωνίας⁴², η οποία προκύπτει από τη συμμετοχή των πολιτών σε θεσμούς και διαδικασίες και ορίζεται ως δημόσια διαβούλευση, με την τελευταία να υπακούει στις απαιτήσεις του δημόσιου λόγου⁴³. Η θεωρία της διαβουλευτικής δημοκρατίας θεωρεί ότι τα δημόσια επιχειρήματα και ο δημόσιος

³⁸ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 55.

³⁹ Βασικοί εισηγητές του συμμετοχικού προτύπου είναι οι Benjamin Barber, Carole Pateman και C.B. Macpherson. Η συγκεκριμένη θεωρία της δημοκρατίας με τις επιμέρους διακλαδώσεις της εγκλωμιάζει την ιδιαίτερη σημασία της πολιτικής συμμετοχής, η οποία αποτελεί την καρδιά της δημοκρατικής πολιτικής, αφού οι πολίτες μαθαίνουν να συναλλάσσονται, να συναποφασίζουν, να συσκέπτονται, να συμβιβάζονται, να λειτουργούν με γνώμονα το συλλογικό συμφέρον. Μέσω της συμμετοχής αποκτούν περισσότερες ευκαιρίες αυτοπραγμάτωσης, δοκιμάζονται και εξελίσσονται, λειτουργούν ως μέλη ομάδων που διαβουλεύονται και εναρμονίζουν τα συμφέροντα και τις επιθυμίες τους και τελικά μαθαίνουν να λειτουργούν συναινετικά. Τελικός σκοπός των υποστηρικτών της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι η δημιουργία μιας «συμμετοχικής κοινωνίας», κάτι που προϋποθέτει τη ριζική μετάλλαξη των ιδιών των πολιτών, όχι μόνο των κοινωνικών και πολιτικών δομών μέσα στις οποίες αυτοί λειτουργούν. Όπως αναφέρει και ο Habermas: «οι πολίτες είναι ενταγμένοι στην πολιτική κοινότητα όπως τα μέρη σε ένα όλον ούτως ώστε να μπορούν να διαμορφώσουν την προσωπική και κοινωνική τους ταυτότητα μόνον στον ορίζοντα των κοινών παραδόσεων και αναγνωρισμένων πολιτικών θεσμών» Βλ. κατά σειρά J. Habermas, (1996), ό.π., σελ. 685. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 292. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2012), ό.π., σελ. 112-113. Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 193. A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 156-157..

⁴⁰ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 160.

⁴¹ Όμως βασική διαφορά μεταξύ των δύο είναι ότι η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής δεν εγγυάται αυτόματα και εξ ορισμού τη δημοκρατική διαβούλευση, εφόσον αυτό είναι κάτι πιο σύνθετο και προϋποθέτει την αναβάθμιση εκ μέρους των πολιτών της ποιότητας του πολιτικού συλλογισμού. Το ζήτημα με άλλα λόγια για τη διαβουλευτική δημοκρατία είναι να εμπλουτιστεί η φύση και η μορφή της πολιτικής συμμετοχής και όχι απλώς να αυξηθεί. Παρά τις επιμέρους διαφορές, κατά την Παπαδοπούλου, διαβουλευτικοί και συμμετοχικοί θεσμοί: «δρουν συμπληρωματικά -ιδίως οι διαβουλευτικοί -και διορθωτικά- ιδίως οι συμμετοχικοί- προς αυτό το αντιπροσωπευτικό σύστημα, καθώς επιτρέπουν την άμεση παρέμβαση των πολιτών και την εισαγωγή στο μηχανισμό λήψης αποφάσεων των δικών τους σκέψεων και προτάσεων με δυνατότητα άμεσου ελέγχου κάποιων αποφάσεων των αντιπροσώπων. Φιλοδοξούν να διαρρήξουν το μονοπώλιο του Κοινοβουλίου και όχι την πρωτοκαθεδρία του». Βλ. Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 192. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 320. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 59.

⁴² A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 161.

⁴³ Φ. Βασιλόγιαννης, (2019), ό.π., σελ. 36-37.

λόγος είναι οι κύριες δημοκρατικές πράξεις⁴⁴. Κύριο μέλημα των θεωρητικών της διαβουλευτικής δημοκρατίας είναι να αποχαιρετίσουν οριστικά κάθε έννοια παγιωμένων προτιμήσεων, αντικαθιστώντας τις με μια μαθησιακή διαδικασία εντός και διαμέσου της οποίας οι άνθρωποι συμβιβάζονται με μια σειρά ζητημάτων που πρέπει να κατανοήσουν προκειμένου να σχηματίσουν μια έγκυρη και λογική κρίση⁴⁵.

Η διαβούλευση διέπεται από τα εξής γνωρίσματα⁴⁶: Πρώτον, είναι εμπειριστατωμένη και όχι καταναγκαστική. Δεύτερον, οι συμμετέχοντες διαβουλεύονται επί ίσοις όροις. Τρίτον, οι συμμετέχοντες της διαβούλευσης δεν μιλούν μόνο, αλλά ακούν και τους άλλους. Και τέταρτον, η διαβούλευση πρέπει να επιδιώκει τη συναίνεση⁴⁷. Από την πλευρά του ο Cohen προσδιορίζει πέντε τυπικά γνωρίσματα της διαβουλευτικής δημοκρατίας ως: 1) ανεξάρτητης ένωσης, αόριστης διάρκειας, 2) νομιμοποιητικής βάσης μεταξύ ίσων προσώπων που διαβουλεύονται ελεύθερα, 3) πλουραλιστικής συνένωσης, 4) ως θεσμών που αναδεικνύουν την προφανή σύνδεση μεταξύ διαβούλευσης και αποτελεσμάτων και ε) αναγνώρισης μεταξύ των μελών των διαβουλευτικών τους ικανοτήτων⁴⁸.

Οι Gutman και Thompson λογίζουν ως βασικές αρχές μίας διαδικασίας διαβούλευσης με σκοπό την αμοιβαία αιτιολόγηση των νόμων τη δημοσιότητα, τη λογοδοσία, τις βασικές ελευθερίες και τις ισότιμες ευκαιρίες⁴⁹. Από την πλευρά του ο

⁴⁴ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 151.

⁴⁵ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 322.

⁴⁶ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 161-163.

⁴⁷ Αντίθετη στην έννοια της συναίνεσης ως συστατικού στοιχείου της διαβούλευσης είναι οι Chantal Mouffe και Ernesto Laclau, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι το ζητούμενο της πολιτικής διαβούλευσης εδράζεται σε μία εντελώς λανθασμένη πολιτική οντολογία, σε μια μη ρεαλιστική ανθρωπολογική αντίληψη του πολιτικού, όπου η διαβουλευτική ρασιοναλιστική συναίνεση είναι οντολογικά ανέφικτη και αδύνατη, εντάσσοντας τη διαβούλευση στο πλαίσιο μιας αγωνιστικής επικοινωνιακής πρακτικής, όπου το διαβουλευτικό μοντέλο θα πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στο μοντέλο μιας ριζοσπαστικής πλουραλιστικής δημοκρατίας. Βλ. Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 196-198. Στο ίδιο μήκος παρεμφερείς προβληματισμούς εκφράζει και ο Σεφεριάδης, ο οποίος την χαρακτηρίζει ως μία «πρόδηλα υπερβολική προσδοκία», παραθέτοντας τα κατά Sartori σημασιολογικά στρώματα της έννοιας της συναίνεσης, τα οποία είναι: α) η κοινή πολιτική κουλτούρα, β) η συμφωνία επί βασικών αρχών και ομόθυμη αποδοχή της συμπεριφοράς της ηγεσίας και γ) οι κανόνες για τη διευθέτηση αντιπαραθέσεων/διαχείριση διαφωνιών. Βλ. Σ.Ι. Σεφεριάδης, «Ριζοσπαστική δημοκρατία και κοινωνικά κινήματα», στο: Σ.Ι. Σεφεριάδης, (2014), Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. 392-393.

⁴⁸ Σύμφωνα με το κριτήριο της διαβουλευτικής δημοκρατίας που διατυπώνει ο Cohen, «οι πολιτικές αποφάσεις είναι δημοκρατικώς νομιμοποιημένες εάν και μόνον εάν θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο ελευθέρης και έλλογης συμφωνίας μεταξύ ίσων». Βλ. Γ. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 287 όπως παραπέμπει σε: J. Cohen, (1997), *Deliberation and Democratic Legitimacy*, στο έργο J. Bohman-W. Rehg (ed.) *Deliberative Democracy*, Cambridge MA, σελ. 72-73.

⁴⁹ A. Gutmann, D. Thompson, (2002), "Deliberative Democracy beyond process", *The Journal of Political Philosophy*, 10(2): σελ. 153-174.

Μακρής υποστηρίζει ότι το μοντέλο της διαβουλευτικής δημοκρατίας εδράζεται στις εξής αρχές: α) την αρχή του μη αποκλεισμού, β) την αρχή της πολιτικής ισότητας, γ) την αρχή της ευλογότητας και δ) την αρχή της δημοσιότητας⁵⁰.

Σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη, οι διαβουλευτικές διαδικασίες εξυπηρετούν τρεις σκοπούς: α) τον δογματικό της νομιμοποίησης, ο οποίος υποδηλώνει ότι οι διαβουλευτικές διαδικασίες διαποτίζουν με νομιμοποίηση τις αποφάσεις που λαμβάνουν οι αρχές, ιδίως αυτές που δεν απολαμβάνουν άμεσης νομιμοποίησης· β) τον οργανικό σκοπό της συμμετοχής, το οποίο υποδηλώνει ότι η διαβούλευση βελτιώνει το επίπεδο συνδρομής των πολιτών και γ) τον ουσιαστικό σκοπό της λογικής, όπου αποσκοπεί στην εφαρμογή μιας δημοκρατίας του ορθολογισμού, που αναγκαστικά περιλαμβάνει όλα τα πιθανά επιχειρήματα και όλες τις βιώσιμες λύσεις⁵¹.

Τόσο τα ιδιαίτερα γνωρίσματα, όσο και οι αρχές και οι σκοποί της διαβουλευτικής διαδικασίας δεν μπορούν να ιδωθούν ξεχωριστά από τις θεμελιώδεις προκλήσεις που αντιμετωπίζει και οι οποίες είναι: α) ο απεντοπισμός ή η αποεθνοποίησή της, που σχετίζεται με την κλίμακα των σύγχρονων κοινωνιών και των πολιτικών οντοτήτων· β) την ορθολογική προκατάληψη και γ) την αποθεσμοποίησή της, δηλαδή την επέκταση της διαβουλευτικής δημοκρατίας στην ανεπίσημη δημόσια σφαίρα και στη δράση ατόμων και ομάδων στην κοινωνία των πολιτών⁵².

Οι παραπάνω προκλήσεις δεν αναιρούν το γεγονός ότι η διαβούλευση είναι ένα εργαλείο διαχείρισης της πολυπλοκότητας. Όταν συμπεριλαμβάνει πολλούς επαρκώς επιλεγμένους δρώντες, επιτρέπει την πιο αποτελεσματική διαχείριση πολύπλοκων προβλημάτων επειδή δίνει τη δυνατότητα στήριξης των αποφάσεων σε πιο ευρείες και ακριβείς γνώσεις, καθώς και συμβάλλει σε πιο αποτελεσματική χάραξη δημόσιας πολιτικής, βελτιώνοντας τεχνικά τη δημόσια λήψη αποφάσεων⁵³.

Επιπρόσθετα, η δημοκρατική διαβούλευση καθίσταται απαραίτητο στοιχείο της συνταγματικής πολιτικής, θέση που υποστηρίζουν, από διαφορετικές αφετηρίες, οι Bruce Ackerman και Jurgen Habermas⁵⁴. Ο μεν Ackerman θεωρεί πως η δημοκρατική

⁵⁰ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 232

⁵¹ Γ. Γεραπετρίτης, (2019), ό.π., σελ. 163-164.

⁵² Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), ό.π., σελ. 213.

⁵³ A. Shorten, (2017), ό.π., σελ. 175.

⁵⁴ Οι δύο απόψεις έχουν κοινή συνισταμένη στο ότι θεωρούν τη δημιουργία ενός νέου συντάγματος ως διαδικασία διαφορετική από αυτή της απλής νομοθέτησης, εντούτοις διαφέρουν ως προς την πρόσληψη της «συνταγματικής αλλαγής». Ο μεν Ackerman κατανοεί τη συνταγματική αλλαγή ως σημείο τομής που σηματοδοτεί μια καινούρια αρχή. Η τομή που εισάγει κάθε συνταγματική αλλαγή σε σχέση με το παρελθόν δεν κρίνεται ως νόμιμη ή μη με βάση τη νομιμότητα που ισχύει. Κρίνεται με κριτήριο την αποδοχή της από το πολιτικό σώμα και της δημοκρατικής νομιμοποίησης των

διαβούλευση πρέπει να είναι συστατικό στοιχείο των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών, ωστόσο οι θεσμοί και η πρακτική τους διακρίνονται αυστηρά στις περιόδους της συνταγματικής πολιτικής και στις περιόδους της απλής νομοθετικής δραστηριότητας. Η άμεση εμπλοκή των πολιτών σε διαδικασίες δημοκρατικής διαβούλευσης περιορίζεται μόνο στις περιόδους συνταγματικής πολιτικής, ενώ κατά τη διάρκεια των χρονικών διαστημάτων που μεσολαβούν οι πολίτες θεωρούνται «συνταξιούχοι της δημόσιας ζωής»⁵⁵. Η συνταγματική πολιτική είναι σπάνια και είναι ένα εξαιρετικό γεγονός που καταλήγει σε αποφάσεις οι οποίες εισάγουν στοιχεία θεσμικής ασυνέχειας σε σχέση με τις προηγούμενες αποφάσεις⁵⁶, είτε αφορούν το επίπεδο συντακτικής, είτε το επίπεδο της συντεταγμένης εξουσίας⁵⁷.

Αντίθετα, ο Habermas προτείνει ένα μοντέλο διαβουλευτικής πολιτικής εξίσου διφυές, διακρίνοντας τις θεσμοποιημένες από τις άτυπες μορφές διαβούλευσης και την «εν υπνώσει» δημόσια σφαίρα⁵⁸ από τις στιγμές της ενεργού συμμετοχής των

αποφάσεων που τη στηρίζουν. Από την πλευρά του ο Habermas κατανοεί τη συνταγματική αλλαγή ως μέρος της συνταγματικής δημιουργίας, ως πρακτικής που εξειδικεύεται στη συνεχή εφαρμογή, ερμηνεία και εν τέλει διάπλαση του κανονιστικού περιεχομένου του συστήματος δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται με την πράξη θεμελίωσης ενός νέου συνταγματικού καθεστώτος, το οποίο είναι ανεξάντλητο. Οι νέες ερμηνείες των δικαιωμάτων που προτείνονται από τους συμμετέχοντες στη δημόσια διαβούλευση, εμπλουτίζουν το κανονιστικό περιεχόμενο του συντάγματος. Το Σύνταγμα εμπειρέχει το ίδιο τη δυναμική της αλλαγής του καθώς κατοχυρώνει τα δικαιώματα που επιτρέπουν στους πολίτες να συμμετέχουν στις διαδικασίες που οδηγούν σε αυτό το αποτέλεσμα. Βλ. Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 49-50, 55-56, 58.

⁵⁵ Σύμφωνα με τον Ackerman, η συνταγματική διαβούλευση συμβαίνει μόνο σε εποχές που συνοδεύονται από μεγάλους ιστορικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς και η δυναμική αυτού του μετασχηματισμού όχι προσφέρει άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, αλλά εμπειρέχει και μια δυναμική που διαφοροποιεί τη διαβούλευση κατά τις περιόδους συνταγματικής πολιτικής από τη διαβούλευση των πολιτών τις υπόλοιπες περιόδους. Βλ. Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 50-51.

⁵⁶ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 57.

⁵⁷ Ακολουθώντας το αντίστοιχο σκεπτικό του Γιώργου Παπαδημητρίου, ο Πικραμένος διακρίνει τη συνταγματική πολιτική, ως προς την έκτασή της, σε ευρεία, μερική και σημειακή. Η ευρεία συνταγματική πολιτική ορίζει την πολιτική εκείνη που κατατείνει στη διαμόρφωση θέσεων για την εν γένει οργάνωση και λειτουργία των θεσμών, η οποία συμπίπτει με τη συντακτική εξουσία και είναι δυνατή και από τον κοινό νομοθέτη με την έκδοση περισσότερων νόμων με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης στην ίδια βουλευτική περίοδο. Παράδειγμα ευρείας συνταγματικής πολιτικής θεωρείται η θέσπιση του Συντάγματος του 1975: Η μερική συνταγματική πολιτική δύναται να επικεντρώνεται σε έναν ή περισσότερους θεσμούς και εμπίπτει, είτε στο επίπεδο της συνταγματικής αναθεώρησης, είτε στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας με τη θέσπιση ρυθμίσεων που επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό ή την ανανέωση επιμέρους θεσμών. Παράδειγμα μερικής συνταγματικής πολιτικής θεωρείται η συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Τέλος, η σημειακή πολιτική εντοπίζεται σε επιμέρους ζητήματα και συναντάται συχνά στο πεδίο της κοινής νομοθεσίας, όταν η Πολιτεία επιχειρεί να αντιμετωπίσει ένα συγκεκριμένο ζήτημα, χωρίς να υποχρεούται σε ευρύτερη αναδιάρθρωση ενός ή περισσότερων θεσμών. Βλ. Μ. Πικραμένος, «Η διαμόρφωση συνταγματικής πολιτικής στον χώρο της Δικαιοσύνης», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2011), Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 83-91.

⁵⁸ Ο όρος «δημόσια σφαίρα» εισήχθη από τον ίδιο τον Habermas στο έργο *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας*, το οποίο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στη Γερμανία το 1962. Συμβολίζει τη σταδιακή κατάληψη του δημοσίου χώρου από την αστική τάξη, έναντι του κλήρου, των ευγενών και της αυλής,

πολιτών⁵⁹. Για τον Habermas, οι πολίτες πρέπει να συμμετέχουν σε μια αυθεντική διαβούλευση και όχι απλώς να εκφράζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα τις εκλογικές τους προτιμήσεις⁶⁰. Κατ' επέκταση για τον Habermas, η δημοκρατική διαβούλευση και συμμετοχή των πολιτών είναι επομένως σημαντική όχι μόνο στις περιόδους συνταγματικής πολιτικής, όπου θεμελιώνεται το νέο Σύνταγμα, αλλά και στις περιόδους νομοθετικής πολιτικής, όπου το Σύνταγμα εφαρμόζεται και ερμηνεύεται. Και ενώ στις περιόδους πολιτικής «κανονικότητας» οι αποφάσεις λαμβάνονται από τα δημοκρατικά θεσμοποιημένα όργανα, και η επιρροή της «άτυπης δημόσιας σφαίρας» είναι ελάχιστη ή απλά συμβουλευτική⁶¹, στις περιόδους κρίσης η άτυπη δημόσια σφαίρα μπορεί να παίξει ουσιαστικό ρόλο⁶².

Στο μοντέλο που προτείνει ο Habermas η αλληλεπίδραση ανάμεσα σε μη θεσμοποιημένες και θεσμοποιημένες διαδικασίες διαβούλευσης δεν έχει μονοσήμαντη φορά. Η διαβουλευτική δημοκρατία βασίζεται στην αμοιβαία επίδραση ανάμεσα στους άτυπα διαμορφωμένους «τόπους» δημόσιας διαβούλευσης και στις θεσμοποιημένες διαδικασίες έκφρασης της βούλησης των πολιτών⁶³. Όσο περισσότερο μπορούν οι πολίτες να επηρεάσουν ουσιαστικά τα αποτελέσματα της νομοθετικής πολιτικής τόσο περισσότερο αυξάνει ο χώρος της αυτονομίας των πολιτών σε σχέση με την ετερονομία κάθε συστήματος διακυβέρνησης⁶⁴. Βάσει των ανωτέρω, «η δημοκρατία στο ευρωπαϊκό συνταγματικό κράτος δεν μπορεί παρά να είναι διαλογική και διαβουλευτική. Η λήψη κατά προσέγγιση ορθών αποφάσεων είναι δυνατή μόνο βάσει της θεσμοποίησης της

οι οποίοι τον μονοπωλούσαν κατά την περίοδο της φεουδαρχίας. Αρχικά αυτή η δημόσια σφαίρα ήταν φιλολογική, εκφραζόμενη σε νέα γραπτά είδη και απευθυνόμενη σε ένα διευρυμένο αναγνωστικό κοινό· έγινε όμως πολιτική όταν η αστική τάξη ήταν έτοιμη πλέον να διεκδικήσει μερίδιο από την πολιτική εξουσία. Βλ. J. Habermas, (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μετάφραση Λ. Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα. Βλ. και J. Robertson, (2019), ό.π., σελ. 131-132.

⁵⁹ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 50.

⁶⁰ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 231.

⁶¹ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 56-57.

⁶² Βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012), ό.π., σελ. 335-336. Περιόδους κρίσης προκύπτει όταν το πολιτικό σύστημα αδυνατεί να εγγυηθεί την ενοποιητική του λειτουργία, επειδή οι αποφάσεις του καίτοι αποτελεσματικές δεν μπορούν να θεωρηθούν και νομιμοποιημένες σύμφωνα με το διαβουλευτικό μοντέλο. Αυτό συμβαίνει όταν οι λειτουργικοί μηχανισμοί ολοκλήρωσης υπερισχύουν της δημόσιας διαβούλευσης. Βλ. και Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 57.

⁶³ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 52-53. Όπως συμπληρώνει η Παπαδοπούλου: «Η διαβούλευση είναι η πιο ήπια μορφή συμπλήρωσης της αντιπροσώπευσης, καθώς δεν υποκαθιστά (σε αντίθεση με τις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες) τις διαδικασίες και τις αποφάσεις των νομοθετικών και δημοκρατικά νομιμοποιημένων οργάνων». Βλ. και Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 59.

⁶⁴ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 59.

ορθολογικής συζήτησης και βάσει της αρχής της πλειοψηφίας, με σεβασμό της ίσης ελευθερίας χωρίς άλλους ουσιαστικούς περιορισμούς»⁶⁵.

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, ποια είναι η σημασία και η αξία της διαβουλευτικής στροφής; Η «διαβουλευτική στροφή» θα μπορούσε, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της να οδηγήσει σε μεγαλύτερη ενότητα και κοινωνική αλληλεγγύη, με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων να θεωρείται πιο νομιμοποιημένη, ενισχύοντας το αίσθημα αλληλοκατανόησης μεταξύ των πολιτών, εμπλέκοντας ακόμη περισσότερο μειονοτικές ή περιθωριοποιημένες ομάδες, δίνοντας τους την ευκαιρία να μετέχουν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης⁶⁶, συναιρώντας κατ' αυτό τον τρόπο τις επιταγές της ελεύθερης συνύπαρξης των μελών της πολιτικής κοινωνίας σε ένα συντεταγμένο και δημοκρατικό κράτος δικαίου⁶⁷.

Επομένως, αυτό που επιδιώκει η διαβουλευτική στροφή είναι η τόνωση της νομιμοποίησης, μέσω της συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο κοινωνικών ομάδων που μπορεί με μια πρώτη προσέγγιση του πολιτικού φιλελευθερισμού να φαντάζει αδύνατη⁶⁸. Κι αυτή η επιδίωξη συμβαδίζει με την καθεαυτή επιδίωξη της νομιμοποίησης, που δεν είναι άλλη από την διευκόλυνση της άσκησης εξουσίας⁶⁹. Όχι όμως μόνο αυτό. Συμβάλλει και στην άμβλυνση και του υφέρποντος μίσους για τη φιλελεύθερη δημοκρατία, όπως εκφράζεται κυρίως με τον μισαλλόδοξο λόγο⁷⁰ που διατυπώνεται σε πολλά είδη γραπτής και προφορικής επικοινωνίας, ιδίως στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως έκφραση μίας διάχυτης συντηρητικής δυσφορίας που καταλήγει σε αναίδεια και απείθεια⁷¹.

⁶⁵ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 95.

⁶⁶ Πεποίθηση που συμβαδίζει με την μετατόπιση της δημοκρατικής θεωρίας από τις «ψηφοκεντρικές» (vote-centric) στις «συζητησιοκεντρικές» (talk-centric) θεωρίες δημοκρατίας. Βλ. W. Kymlicka, (2005), ό.π., σελ. 408-410.

⁶⁷ Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2009), ό.π., σελ. 77.

⁶⁸ Τα αποτελέσματα της διαβούλευσης είναι δημοκρατικώς νομιμοποιημένα μόνο στο βαθμό που προκύπτουν ως προϊόν μιας εκλογικευμένης συμφωνίας (reasonable agreement) και καταλήγουν σε ένα consensus. Βλ. Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 122.

⁶⁹ Λ. Παπαδοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 69

⁷⁰ Ως «μισαλλόδοξος λόγος» ή «ρητορική του μίσους» (hate speech) νοούνται κατά Μαρκόπουλο: «όλες οι μορφές έκφρασης, με οποιοδήποτε μέσο και αν εκδηλώνονται ή παρουσιάζονται, οι οποίες είναι ικανές και πρόσφορες να υποκινήσουν, προκαλέσουν, διαγείρουν, ή διαδώσουν βία ή μίσος κατά ομάδες ατόμων ή μέλους ομάδας που προσδιορίζεται βάσει της φυλής, του χρώματος, των γενεαλογικών καταβολών, της θρησκείας ή της πίστης, ή της εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, ή το σεξουαλικό προσανατολισμό ή την αναπηρία». Βλ. Ν. Μαρκόπουλος, Άρθρο 14, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 335.

⁷¹ Φ. Βασιλόγιαννης, (2019), ό.π., σελ. 15-16.

Η διαβούλευση επίσης βελτιώνει τον αμοιβαίο σεβασμό, την αναγνώριση, την ανοχή⁷² και την κατανόηση, ενώ θεωρείται και το κατάλληλο αντίδοτο στον κατακερματισμό των σύνθετων κοινωνιών, καθώς και απαραίτητο συστατικό και για την εφαρμοσιμότητα των πολιτικών μέτρων⁷³. Μέσω της διαβούλευσης i) σχηματοποιούνται οι κοινωνικές ανάγκες, ii) τίθενται σε εφαρμογή αμοιβαίοι έλεγχοι μεταξύ ομάδων με διαφορετικές προτιμήσεις, και iii) επιτυγχάνεται η εξισορρόπηση μεταξύ ποικίλων (προ)θέσεων και αντιλήψεων περί δημοκρατίας⁷⁴. Εν ολίγοις, οι υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας ελπίζουν ότι μπορούν να ενισχύσουν τη νομιμότητα των δημοκρατικών διαδικασιών και θεσμών ενσωματώνοντας διαβουλευτικά στοιχεία, σχεδιασμένα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διευρύνουν την ποιότητα της δημοκρατικής ζωής και να βελτιώσουν τα δημοκρατικά αποτελέσματα⁷⁵.

Η διαβούλευση αποσκοπεί επίσης στη σύγκλιση μεταξύ της «ορατής» και της «αόρατης» κοινωνίας⁷⁶, του προσκηνίου και του παρασκηνίου της πολιτικής⁷⁷, εντός ενός κοινού δημόσιου χώρου, όπου όλα μπορούν να συζητηθούν, χωρίς να διακινδυνεύεται η σταθερότητα των θεσμών της συνταγματικής δημοκρατίας⁷⁸. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, αναδεικνύεται ο απελευθερωτικός χαρακτήρας της διαβούλευσης εφόσον επιτρέπει την ακρόαση ομάδων που στερούνται επιρροής. Σε ατομικό επίπεδο, η συμμετοχή των πολιτών στη διαβούλευση τους δίνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση για την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τους προδιαθέτει να συμμετέχουν σε τέτοιες διαδικασίες⁷⁹.

Καταληκτικά, η διαβουλευτική δημοκρατία συνιστά μια μετασχηματιστική διαδικασία, όπου στο πλαίσιο μιας δημόσιας πλουραλιστικής συζήτησης, οι πολίτες

⁷² Ιδίως ως προς τη δυνατότητα άσκησης επιρροής στους άλλους εν είδει ορθολογικής πειθούς. Βλ. A. Heywood, (2019), ό.π., σελ. 314.

⁷³ Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 169.

⁷⁴ Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2010^α), ό.π., σελ. 67.

⁷⁵ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 329.

⁷⁶ Σύμφωνα με τον Habermas, οι περίοδοι κρίσης οφείλονται ακριβώς στο γεγονός πως η εισδοχή των άτυπων επικοινωνιακών ροών στη διαδικασία θεσμοποιημένης λήψης απόφασης, και επομένως η νομιμοποίησή της είναι προβληματική. Το στοιχείο αυτό γεννά και την ανάγκη συνταγματικής αλλαγής. Το στοίχημα για την διαβουλευτική δημοκρατία είναι αυτές οι άτυπες ροές πληροφορίας από τους πολίτες να μπορούν να επηρεάσουν πραγματικά την θεσμική απόφαση, και μάλιστα όχι μόνον ως προς το ουσιαστικό της περιεχόμενο αλλά και ως προς τη διαδικασία λήψης της. Βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, (2012), ό.π., σελ. 336.

⁷⁷ Γ. Παπαδόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 13.

⁷⁸ Από την άλλη όμως οι υφιστάμενες δομικές ανισότητες εξακολουθούν και υφίστανται στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες εμποδίζουν την ουσιαστική και ισότιμη διαβούλευση, με τους πολίτες να ζητούν συχνά την άρση των ανισοτήτων αυτών, προτού λάβουν μέρος σε μία διαδικασία διαβούλευσης. Βλ. Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 122-123.

⁷⁹ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 122.

διαλέγονται, επικοινωνούν, πληροφορούνται, ανατροφοδοτούνται αναθεωρούν και επιλύουν τα προβλήματά τους συλλογικά και συμμετοχικά⁸⁰. Η διαβούλευση συνιστά μια ιδιαίτερη μορφή επικοινωνίας, κατά την οποία οι συμμετέχοντες δεν εκφράζουν απλώς λογικές απόψεις, αλλά αρθρώνουν μια ρητορική της διαβούλευσης, δηλαδή προσπαθούν να πείσουν τα μέρη της διαβούλευσης για την ανάγκη συγκεκριμένης συλλογικής δράσης για το κοινό καλό⁸¹. Εκφράζει μία εναλλακτική θεώρηση της πολιτικής, στην οποία δεν δεσπόζει η εργαλειακή ορθολογικότητα που ανέδειξαν οι Elster και Dryzek⁸², αλλά αποτελεί πρωτίστως τρόπο έκφρασης της κυριαρχίας ελεύθερων και ίσως πολιτών.

Επιπρόσθετα, το πολιτικό περιεχόμενο της ελεύθερης δημόσιας διαβούλευσης, σε συνδυασμό με τη διασφάλιση συνθηκών πολιτικής ελευθερίας, νοούμενης ως του δικαιώματος των πολιτών να καθορίζουν από κοινού, χωρίς αυθαίρετες ή εξουσιαστικές παρεμβάσεις, τους όρους και τους σκοπούς της συλλογικής τους ζωής⁸³, αποτελεί το θεμέλιο της δημοκρατικής πολιτείας⁸⁴ και συνιστά ανεξάρτητο πολιτικό ιδεώδες⁸⁵. Το δικαίωμα όλων, όσοι είναι ικανοί να διατυπώνουν κρίσεις για πολιτικά ή ηθικά ζητήματα, να συμμετέχουν σε διαβουλεύσεις με ίσες ευκαιρίες έκφρασης επί όλων των θεμάτων αποτελεί μια μη διαπραγματεύσιμη συνθήκη της δημοκρατικής νομιμότητας⁸⁶. Όπως συμπληρώνει και ο Brennan: *«Κοντολογίς, οι ρεπουμπλικάνοι πιστεύουν πως δεν αρκεί να διεξάγονται τακτικές, ανταγωνιστικές εκλογές, όταν οι υποψήφιοι είναι περισσότεροι από τον αριθμό των θέσεων. Θεωρούν πως χρειαζόμαστε διαβουλευτική δημοκρατία τόσο πριν από την λήψη αποφάσεων όσο και μετά. Πρέπει να προστατεύουμε την πολιτική σφαίρα από κάθε αθέμιτη επιρροή που μπορούν να ασκήσουν το χρήμα, η φήμη ή κάποιος άλλος άσχετος παράγοντας»⁸⁷.*

⁸⁰ Σ. Μακρής, (2007), ό.π., σελ. 231.

⁸¹ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 121.

⁸² Ο μεν Elster διέκρινε ανάμεσα στην κατανάλωση και την πολιτική, όπου η διαφορά εντοπίζεται ότι στην μεν πρώτη οι επιλογές επηρεάζουν μόνο τον εαυτό κάποιου, ενώ στη δεύτερη οι επιλογές διαμορφώνουν και επηρεάζουν τις προτιμήσεις και τις ευκαιρίες ζωής των άλλων. Ο δε Dryzek υποστηρίζει ότι η εξάπλωση της εργαλειακής ορθολογικότητας οδηγεί στη γραφειοκρατικοποίηση και τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια τεχνικά εξειδικευμένων ελίτ, οι οποίες βλέπουν την πολιτική ως καταφύγιο των ειδικών και όχι των πολιτών. Βλ. D. Held, (2007), ό.π., σελ. 326.

⁸³ Σ. Μακρής, (2014), ό.π., σελ. 198.

⁸⁴ Κ.Α. Λάβδας, Δ.Ν. Χρυσόχου, (2004), ό.π., σελ. 13-14.

⁸⁵ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 329.

⁸⁶ Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), ό.π., σελ. 212.

⁸⁷ J. Brennan, (2018), ό.π., σελ. 154.

5.2.. Η «Δημοκρατία της Αμφισβήτησης» ως εγγυητής του πολιτικού συνταγματισμού και εφαρμογές της στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο

Η δημοκρατία της αμφισβήτησης αντιπροσωπεύει την σταδιακή μετάβαση από την πολιτική συμμετοχή στην πολιτική διαμαρτυρία, όπου το αίτημα της πολιτικής συμμετοχής μετεξελίσσεται σε αίτημα αλλαγής του πολιτικού συστήματος, αποτέλεσμα της εμφάνισης των νέων κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 1970⁸⁸. Η δημοκρατία της αμφισβήτησης προσπαθεί να προσαρμοστεί στην έλευση της «κοινωνίας των κοινωνικών κινημάτων»⁸⁹, τα οποία δεν αποτελούν πλέον έκτακτες και απρόσμενες εκρήξεις που απορρέουν εκ του γεγονότος της άνισης κατανομής του πλούτου, της ισχύος και του κύρους, αλλά μόνιμες και σταθερές εκφράσεις μιας πολυφωνικής κοινωνίας των πολιτών⁹⁰. Παράλληλα, προσπαθεί να εναρμονιστεί με την «συμμετοχική» επανάσταση, η οποία εκδηλώνεται με μη παραδοσιακές και συμβατικές μορφές συμμετοχής, όπου η μεταμόρφωση της συμμετοχής αποτελεί συνέπεια της πολλαπλότητας και της ποικιλότητας που φέρνει η εξατομίκευση της κοινωνικής ζωής⁹¹.

Η θεωρία του Pettit συνταιριάζει μια δημοκρατική κουλτούρα⁹² που ενθαρρύνει «το ενδιαφέρον στην πολιτική συμμετοχή αλλά και τη συνειδητοποίηση από τους πολίτες των τρόπων με τους οποίους το συνολικό πολιτικό σύστημα του αφορά και αλληλεπιδρά με τη ζωή τους»⁹³. Ο Pettit στους μηχανισμούς προφύλαξης από το *imperium* του κράτους συμπεριέλαβε και τη δυνατότητα άσκησης του δικαιώματος αμφισβήτησης, ως ειδικότερη έκφανση της αμφισβητησιακής δημοκρατίας. Εντός του δημοκρατικού και κατ' επέκταση ελεύθερου κράτους, η αμφισβητησιακή δημοκρατία φιλοδοξεί να δώσει φωνή σε όλες τις απόψεις και τα συμφέροντα, δίχως να υπολογίζει κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες⁹⁴.

⁸⁸ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Από την Πυραμίδα της Συμμετοχής στην Πολιτική των Πολιτών», στο: Α-Ι, Δ., Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 99.

⁸⁹ Βλ. D. Della Porta, & M. Diani, M., (2010), *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή*, μετάφραση Ξ. Γιαταγάνας, Κριτική, Αθήνα, σελ. 61. Μ. Ψημίτης (2014), «Αντιφάσεις των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων έναντι της μετανεωτερικής δημοκρατίας: Η χειραφέτηση και η ελιτίστικη συγκρότηση ως αντίστοιχες προοπτικές διεύρυνσης και συρρίκνωσης της δημοκρατίας», στο: Σ.Ι. Σεφεριάδης, (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος Αθήνα, σελ. 411. Κ. Καβουλάκος, Ν. Σερντεδάκης, (2016), «Συλλογική Δράση και Κοινωνικά Κινήματα», στο: Α-Ι, Δ., Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 509.

⁹⁰ Κ. Καβουλάκος, Ν. Σερντεδάκης, (2016), *ό.π.*, σελ. 503.

⁹¹ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), *ό.π.*, σελ. 56.

⁹² Σ. Μακρής, (2017), *ό.π.*, σελ. 184.

⁹³ Κ.Α. Λάβδας, (2004), *ό.π.*, σελ. 80-81.

⁹⁴ Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), *ό.π.*, σελ. 214.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η δημοκρατία οφείλει να παράσχει «βήμα» διαθέσιμο σε όλες τις απόψεις και τις κινήσεις της κοινωνίας των πολιτών⁹⁵, ειδικά σε περιόδους κρίσης, καταλαμβάνοντας χώρο στη δημόσια σφαίρα⁹⁶ και δίνοντας λόγο σε ανεπίσημες δημόσιες σφαίρες⁹⁷. Κατά συνέπεια, η δημοκρατία που προτείνει ο Pettit δίνει δίοδο στην έκφραση της διαφωνίας, η οποία κατά Hirschmann είναι μια κατ' εξοχήν πολιτική πράξη, ως έκφραση αφοσίωσης στις υποθέσεις του κράτους⁹⁸.

Η αμφισβητησιακή δημοκρατία σύμφωνα με τον Pettit προϋποθέτει έναν αυτόνομο δήμο, ο οποίος μπορεί να αμφισβητεί τις αποφάσεις της κυβέρνησης κατά βούληση και στην περίπτωση απόκλισης από τα κοινά συμφέροντα και απόψεις να προωθεί σχετικές τροποποιήσεις⁹⁹. Η αποστολή της δημοκρατίας της αμφισβήτησης είναι να αφυπνίσει το αίσθημα της συμμετοχής των πολιτών και να ενισχύσει τη θεσμική τους ικανότητα για καθοριστικές δημόσιες παρεμβάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η δημοκρατία δεν νοείται ως κατάσταση ή, πολύ περισσότερο, ως διαδικαστική νόρμα, αλλά ως μορφή διεκδίκησης και καθημερινής κατάκτησης¹⁰⁰.

Αποτελεί μια ανοικτή διαδικασία πολιτικής αμφισβήτησης, αλλά και μια συνέχεια, που διαπνέεται από στοιχεία έλλογης διεκδίκησης μέσω της διαβούλευσης των πολιτών, τα οποία με τη σειρά τους συντείνουν στην ανάδειξη μιας υπεύθυνης και δημόσιας πολιτικής λειτουργίας¹⁰¹. Μέσω της δημοκρατίας της αμφισβήτησης παρέχεται η δυνατότητα στους πολίτες να ζητούν την αλλαγή νομοθεσίας η οποία ασκεί κυρίαρχη επιρροή στη δυνατότητα για ελεύθερες επιλογές και είναι καταπιεστική. Έτσι ενισχύονται η διαλογική διαμόρφωση των κυβερνητικών επιλογών, η δημόσια εποπτεία τους και η δυνατότητα απουσίας κάθε είδους κυριαρχίας¹⁰². Σε ένα ρεπουμπλικανικό σύστημα, η δυνατότητα αμφισβήτησης επιτρέπεται σε κάθε τόπο λήψης αποφάσεων, με τη χρήση ωστόσο

⁹⁵ P. Pettit, (2018), ό.π., σελ. 390.

⁹⁶ Δ.Α. Σωτηρόπουλος, (2017), *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Ποταμός, Αθήνα, σελ. 41.

⁹⁷ Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), ό.π., σελ. 216.

⁹⁸ Α.Ο. Hirschmann, (2002), *Αποχώρηση, Διαφωνία, Αφοσίωση: Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, Πρόλογος-Επιμέλεια Η. Κατσούλης, Μετάφραση Τ. Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 32, 115 επ.

⁹⁹ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 118.

¹⁰⁰ Όπως αναφέρει ο Galli: «*Η δημοκρατία πρέπει να είναι αντικείμενο διεκδίκησης, τόσο στο (συνήθως επίπονο) ξεκίνημά της όσο και στη συνέχεια. Καθημερινά. Σε αντίθετη περίπτωση, τα συστατικά της παραμένουν αδρανή, χωρίς ψυχή, χωρίς ζωή*». Βλ. C. Galli, (2016), *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, μετάφραση Π. Δημητρόπουλος, Πόλις, Αθήνα σελ. 55.

¹⁰¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2009), ό.π., σελ. 34.

¹⁰² Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 132.

εκλογικευμένων επιχειρημάτων επί απόψεων που προέρχονται από όλο το εύρος της κοινωνίας¹⁰³.

Η δημοκρατία της αμφισβήτησης ή αλλιώς διεκδίκησης, θεμελιώνει το δικαίωμα στη διαφωνία, το οποίο ασκείται με όρους ευπρέπειας¹⁰⁴ και λογίζεται ως ουσιώδες θεμέλιο της πολιτικής ελευθερίας: της ικανότητας κάθε ενεργού πολίτη να επιδιώκει την κριτική και αμερόληπτη επεξεργασία των πολιτικών αποφάσεων μέσα από τη δημόσια πολιτική δράση με στόχο την αναβάθμιση α) της επιρροής του κατά την άσκηση της διακυβέρνησης, β) του ρόλου του στη δημόσια εποπτεία των κυβερνητικών αποφάσεων, και γ) της διαρκούς συμβολής του στον καθορισμό των δημοκρατικών αποτελεσμάτων¹⁰⁵. Η ίδια η διαφωνία, ως καθήκον και έκφρασης της δημοκρατίας¹⁰⁶, συνιστά επιβεβαίωση της επίτευξης και διατράνωσης της μοναδικής αξίας της κριτικής αυτονομίας, ως το ουσιαστικότερο γνώρισμα της δημοκρατίας, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι ανυποχώρητα πλουραλιστική, μεριμνώντας για την διαφύλαξη και προαγωγή του πολιτικού ανταγωνισμού¹⁰⁷. Η δημοκρατία της αμφισβήτησης επίσης βελτιώνει την ποιότητα του πολιτικού στοχασμού, περιορίζοντας τη διεύρυνση της συμμετοχής για χάρη της συμμετοχής που μπορεί να δημιουργήσει την πιο αυθαίρετη από όλες τις εξουσίες¹⁰⁸.

Αυτό εξηγεί γιατί η δημοκρατία της αμφισβήτησης συμπληρώνει το πρότυπο της εκλογικής και όχι λαϊκίστικης¹⁰⁹ δημοκρατίας, επιτρέποντας *«στον λαό, σε άτομα και σε ομάδες, να υψώσει αποτελεσματικά τη φωνή του εναντίον πολιτικών και πρακτικών που δεν αντανακλούν τα κοινά αναγνωρίσιμα συμφέροντα, σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια»*¹¹⁰. Και η προοπτική της κρίνεται αναγκαία, αφού αποσκοπεί στο να αντισταθμίσει την ύφεση της δημόσιας πολιτικής αγωνιστικότητας που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες –την παραίτηση των πολιτών από τη θεμελιώδη ελευθερία της πολιτικής συμμετοχής-, αντιμετωπίζοντας με ευθύτητα και ευθύνη την επικρατούσα ατομική

¹⁰³ Μ.Γ. Παπάζογλου, (2009), ό.π., σελ. 118-119.

¹⁰⁴ Όπου σύμφωνα με τον Τασόπουλο: *«η ευπρέπεια αφορά κατ' εξοχήν τον ήπιο και πολιτισμένο τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η ριζική και θεμελιώδης πολιτική διαφωνία»*. Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), *Η Κοινωνία και το Σύνταγμα στην Ελλάδα. Μεταξύ πολιτικού ενθουσιασμού και ευπρέπειας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 86.

¹⁰⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), ό.π., σελ. 121-122. Βλ. και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2020), ό.π., σελ. 163, υποσημ. 1.

¹⁰⁶ Μ. Σπουρδαλάκης, (2011), ό.π., σελ. 108.

¹⁰⁷ Σ. Δημητρίου, (2018), ό.π., σελ. 14.

¹⁰⁸ D. Held, (2007), ό.π., σελ. 327.

¹⁰⁹ Σ. Βανδώρος, «Κρίση της δημοκρατίας και λαϊκισμός», στο: Α. Κλάψης, (2019), *Ειδικά Θέματα Διπλωματίας και Διεθνούς Οργάνωσης*, (επιμ.), Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 140.

¹¹⁰ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 320.

αξιολογία¹¹¹. Η ελευθερία ως μη κυριαρχία χρειάζεται μία κοινωνία που ενισχύεται εξίσου με το κράτος. Σε διαφορετική περίπτωση υπάρχει ο κίνδυνος το κράτος να γίνει δεσποτικό σε βάρος της ελευθερίας¹¹².

Οι αποφάσεις στο πλαίσιο της αμφισβητησιακής δημοκρατίας είναι περισσότερο έκφραση του δημοκρατικού έθους μιας διαβουλευόμενης κοινωνίας, που επιτρέπει σε όλες τις απόψεις να ακουστούν. Η δημοκρατία της διεκδίκησης οφείλει να ανακτήσει μια νέα αίσθηση προορισμού: να υπερασπίζεται τη συλλογική αυτονομία, ως θεμελιώδους πυρήνα της δημοκρατικής πολιτείας¹¹³, ενισχύοντας τη δυνατότητα άσκησης πολλαπλών διαλεκτικών ελέγχων, ως μέσων ανάσχεσης πραγματικών όσο και δυνητικών αυθαίρετων παρεμβάσεων στη ζωή των πολιτών¹¹⁴.

Έτσι επιτελείται μια διττή λειτουργία: η δημοκρατική διαμόρφωση των κυβερνητικών επιλογών και η αναβάθμιση του ρόλου της δημόσιας εποπτείας στη λήψη των αποφάσεων· κάτι που μόνο το δημοκρατικό κράτος μπορεί να εγγυηθεί¹¹⁵. Το δημοκρατικό κράτος *«δικαιούται περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο καθεστώς να χαρακτηριστεί ελεύθερο κράτος. Είναι το μόνο κράτος το οποίο μπορούμε να φανταστούμε ότι είναι σε θέση να προστατεύσει το λαό από την κυριαρχία χωρίς να γίνει το ίδιο ένα όργανο κυριαρχίας»*¹¹⁶. Και το ελεύθερο κράτος, ενσωματώνοντας τη δημοκρατία της διεκδίκησης, αποτρέπει το ενδεχόμενο θωράκισης ενός imperium, απόρροια παγιωμένων αντιλήψεων περί κοινού αγαθού¹¹⁷.

Αποτελεί επομένως υποχρέωση του ευρύτερου πλέγματος των πολιτικών θεσμών να ενθαρρύνουν τη διατύπωση κοινών διακηρυγμένων συμφερόντων, πέρα από την παθητική λειτουργία αποδοχής ή μη των πιέσεων που έρχονται από τα ποικίλα συμφέροντα και τις οργανώσεις τους¹¹⁸. Ο Pettit εμμένει στην ύπαρξη ελεγκτικών μηχανισμών που θα παρέχουν στους πολίτες ή σε ομάδες πολιτών τη δυνατότητα να διασφαλίζουν, στο μέτρο του δυνατού, ότι οι αιρετές κυβερνήσεις θα μεριμνούν επί της ουσίας για τα κοινά και αναγνωρίσιμα συμφέροντα¹¹⁹. Προσπαθεί με άλλα λόγια να δημιουργήσει έναν έγκαιρο

¹¹¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), ό.π., σελ. 122.

¹¹² D. Acemoglu., J.A. Robinson, (2020), ό.π., σελ. 65.

¹¹³ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 19.

¹¹⁴ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), ό.π., σελ. 132.

¹¹⁵ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), ό.π., σελ. 103.

¹¹⁶ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 320.

¹¹⁷ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010), ό.π., σελ. 122.

¹¹⁸ P. Pettit, (2007), ό.π., σελ. 159-160.

¹¹⁹ Φ. Παιονίδης, (2020), ό.π., σελ. 50.

μηχανισμό προειδοποίησης του πολιτικού συστήματος ως προς τις εσφαλμένες λειτουργίες του.

Η παραπάνω θεώρηση της δημοκρατίας της διεκδίκησης δύναται να συνδεθεί και με την πραγμάτευση του Dworkin με τα ατομικά δικαιώματα ως «πολιτικά ατού» (political trumps) των πολιτών έναντι του κράτους, στους οποίους αναγνωρίζεται η δυνατότητα διαμαρτυρίας και αντίστασης κατά μίας απόφασης που τα θίγει¹²⁰. Μέσω των ατομικών δικαιωμάτων ως «πολιτικά ατού», ο Dworkin διακρίνει τα δικαιώματα από τις δημόσιες πολιτικές που υλοποιούν «συλλογικούς στόχους», με στόχο την αναβάθμιση της προστασίας τους ως εγγύηση ακεραιότητας στην ερμηνεία και την εφαρμογή του Συντάγματος¹²¹.

Η δημοκρατία της αμφισβήτησης ρέπει και από τον πολιτικό στο λαϊκό συνταγματισμό¹²², όπου οι λαϊκές κινητοποιήσεις και τα κοινωνικά κινήματα¹²³ νοούνται ως εκφράσεις του συνταγματικού δικαίου, είτε οργανωμένες, είτε όχι, αν και ως επί το πλείστο οι λαϊκές κινητοποιήσεις λαμβάνουν χώρα εντός της συνήθους μορφής πολιτικής

¹²⁰ R. Dworkin, (1977), *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, σελ. xi., 91, 269, 191.

¹²¹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), *ό.π.*, σελ. 282. Βλ. και Μολύβας, Γ., (2007), *ό.π.*, σελ. 43, 134, 143.

¹²² Όπου σύμφωνα με τον Kramer είναι ένα σύστημα στο οποίο ο λαός υποθέτει «έναν ενεργό και συνεχή έλεγχο στην ερμηνεία και την εφαρμογή του συνταγματικού δικαίου». Στο πλαίσιο του λαϊκού συνταγματισμού, ο ίδιος ο λαός: α) Φτιάχνει το Σύνταγμα, β) Εφαρμόζει το Σύνταγμα, γ) Ερμηνεύει το Σύνταγμα, δ) οι συνταγματικές ερμηνείες του ίδιου του λαού είναι επιτακτική, ε) η ερμηνευτική συνταγματική εξουσία του λαού είναι απόλυτη και τελική και στ) οι συνταγματικές αποφάσεις του λαού δύναται να παρακάμψουν, να αλλάξουν ή να αγνοήσουν το κείμενο του γραπτού συντάγματος. Για τον Tushnet, το πιο σημαντικό γνώρισμα του λαϊκού συνταγματισμού είναι ότι η ερμηνεία του λαού αναφορικά με το Σύνταγμα πολλές φορές διαφέρει, ή ακόμη είναι και ασυνεπής με τις απόψεις που διατυπώνουν δικηγόροι υψηλού κύρους. Από την πλευρά του ο Καραβοκύρης επισημαίνει ότι: «Ο λαϊκός ή λαϊκίστικος συνταγματισμός συνιστά ένα κίνημα που στρέφει τον ερμηνευτή του συντάγματος, αλλά και την ίδια τη συνταγματική πολιτική, στην πολιτική και λιγότερο στο δίκαιο, στη νομολογία και το δεδικασμένο, καθώς το νόημα του Συντάγματος δεν (πρέπει να) εντοπίζεται κυρίως ή μόνο στις δικαστικές αίθουσες, αλλά πρέπει να αποκεντρωθεί και να καταστεί “λαϊκό”, κατά μία έννοια, δηλαδή να αναχθεί και να διαχυθεί ταυτόχρονα στους πολιτικούς φορείς λόγου και στους ίδιους τους πολίτες, όχι μόνο στις εμβληματικές στιγμές της συντακτικής εξουσίας, που για άλλους Αμερικανούς συνταγματολόγους σημαίνουν την ανάρσταση του κυρίαρχου υποκειμένου, αλλά ως μία καθημερινή πρακτική και ερμηνεία». Η διαφορά του με τον πολιτικό συνταγματισμό αναδεικνύουν έμμεσα οι Alexander και Solum, όπου στον μεν λαϊκό συνταγματισμό «οι ίδιοι οι πολίτες αποφασίζουν για τα συνταγματικά ζητήματα» και στον πολιτικό συνταγματισμό, όπου σύμφωνα με την αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου: «τον τελικό λόγο τον έχουν οι νομοθέτες που έχουν εκλεγεί από τον λαό». Βλ. κατά σειρά: L. D. Kramer, (2004), *Popular Constitutionalism*, *California Law Review*, vol. 92, No.4, σελ. 959. L. Alexander, L.B. Solum, (2005), *Popular? Constitutionalism?*, *Harvard Law Review*, Vol. 118, No.5., 1594, σελ. 1597, 1616-1617. Γ. Καραβοκύρης, «Οι συνταγματικές απορίες του λαϊκισμού», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη* (2019), σελ. 286-287. Βλ. M. Tushnet, (2020), *ό.π.*, σελ. 245.

¹²³ M. Tushnet, (2013), *ό.π.*, σελ. 117.

οργάνωσης και ειδικά μέσα από τα πολιτικά κόμματα και τους ηγέτες τους¹²⁴. Και όταν οι λαϊκές κινητοποιήσεις διαμεσολαβούνται από τους πολιτικούς θεσμούς, όπως συνήθως, τότε αυτή η μορφή κινητοποίησης είναι μία αλληλεπίδραση ανάμεσα στα νομοθετικά σώματα, στον Πρόεδρο κι άλλους κρατικούς αξιωματούχους και στα δικαστήρια, πάνω σε ζητήματα που όλοι τα αντιμετωπίζουν ως μείζονος συνταγματικής σημασίας¹²⁵. Σύμφωνα με τους Alexander και Solum, η λαϊκή αποδοχή θεωρείται εκ των ουκ άνευ συνθήκη για να είναι ένα δίκαιο σύνταγμα δίκαιο¹²⁶, ενώ σύμφωνα με τον Τασόπουλο: «το δίκαιο της πολιτείας υπάρχει για τους πολίτες και η πολιτεία οφείλει να τους αντιμετωπίζει με τον αυτό σεβασμό, ως ισότιμους οφρείς ανθρώπινης αξιοπρέπειας»¹²⁷. Κατά τους Post και Siegel, τα κοινωνικά κινήματα επηρεάζουν το συνταγματικό δίκαιο με δύο τρόπους: μέσω του επηρεασμού των εκλογών, οι οποίες ανακλαστικά επηρεάζουν τη σύνθεση των δικαστηρίων¹²⁸, όπως και στη συγγραφή «υπέρ-νόμων» (super-statutes) που αποτυπώνουν αυτό που ο λαός θεωρεί ως «καλό» για την χώρα¹²⁹. Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνει ο Balkin: «Η επιτυχημένη κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση αλλάζει επίσης την πολιτική κουλτούρα, κάτι που οδηγεί σε αλλαγή της συνταγματικής κουλτούρας, η οποία με τη σειρά της αλλάζει τις συνταγματικές πρακτικές εκτός δικαστηρίων, καθώς και τα συνταγματικά δόγματα που κατασκευάζονται εντός τους»¹³⁰.

Ο Tushnet συμπυκνώνει τις διαφορές ανάμεσα στον λαϊκό συνταγματισμό και τη δικαστική υπεροχή, όπου ο μεν πρώτος εκφράζει τη δέσμευσή του στην αυτοκυβέρνηση, ενώ η δεύτερη εκφράζει περισσότερο τη δέσμευση προς τις κυβερνητικές ελίτ, με τους υποστηρικτές της να διατυπώνουν την άποψη ότι ο λαός εκφράστηκε κατά τη στιγμή δημιουργίας του συντάγματος, δίχως να έχει επομένως περαιτέρω ενεργό ρόλο στην ερμηνεία του, εκτός του να ακολουθήσουν αυτό που οι δικαστές λένε. Στον αντίποδα, οι υποστηρικτές του λαϊκού συνταγματισμού αποδίδουν στον λαό έναν εξελισσόμενο ρόλο, στο πλαίσιο ενός ζωντανού συνταγματισμού από τον λαό, παρά από τους δικαστές του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α.¹³¹

¹²⁴ M. Tushnet (2006), ό.π., σελ. 994-995.

¹²⁵ M. Tushnet, (2006), ό.π., σελ. 996.

¹²⁶ L. Alexander, L.B. Solum, (2005), σελ. 1604.

¹²⁷ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 20.

¹²⁸R. Post, & R. Siegel, (2004), "Popular Constitutionalism, Departmentalism and Judicial Supremacy", California Law Review, Vol. 92, σελ. 1029.

¹²⁹ M. Tushnet, (2020), ό.π., σελ. 250.

¹³⁰ J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 82.

¹³¹ M. Tushnet, (2020), ό.π., σελ. 246. Αμέσως παρακάτω, ο Tushnet αναφέρει μία πολιτική λογική που διέπει τον λαϊκό συνταγματισμό με την δικαστική υπεροχή, η οποία εκφράζεται κατά τρόπο

Σε επίπεδο ελληνικού συνταγματικού δικαίου, η δημοκρατία της αμφισβήτησης λειτουργεί εντός ενός ευρύτερου εγγυητικού πλαισίου και προωθείται μέσω ορισμένων ειδικότερων «πνευματικών ελευθεριών», που κατοχυρώνονται στο ίδιο το Σύνταγμα. Τόσο το εγγυητικό πλαίσιο, όσο και τις ειδικότερες πνευματικές ελευθερίες τις προσφέρει ο Τασόπουλος, αφενός μέσω της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 1 του Συντάγματος¹³² και αφετέρου μέσω των άρθρων 14 παρ. 1, 5^Α και 14 παρ. 2 που κατοχυρώνουν την ελευθερία της έκφρασης, την ελευθερία της πληροφόρησης και την ελευθερία του τύπου αντίστοιχα¹³³. Αυτές οι ελευθερίες δεν κατοχυρώνονται μόνο για το άτομο, αλλά και για το άτομο ως μέλος του κοινωνικού συνόλου¹³⁴. Η διαλογική συνύπαρξη της δημοκρατίας της αμφισβήτησης με την εν γένει συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνίας στο ελληνικό Σύνταγμα επιδιώκει ταυτόχρονα τους εξής στόχους: Πρώτον, μία αρχική οριοθέτηση των προϋποθέσεων (πληροφόρηση) και των μέσων (γνώμη, τύπος, συνάθροιση) που δύναται να ασκηθεί η αμφισβήτηση. Δεύτερον, ότι η αμφισβήτηση αναδύεται όταν το κράτος παραλείπει ή παραβιάζει την υποχρέωσή του να διασφαλίζει την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων¹³⁵. Και τρίτον, ότι η αμφισβήτηση δύναται να εκφραστεί και να εκδηλωθεί σε συνταγματικά πλαίσια, όχι υπό όρους ανοχής εκ μέρους της εξουσίας, αλλά με όρους εξοικείωσης με βασικές συνταγματικές ελευθερίες, οι οποίες δομούν ένα διακριτό καθεστώς δημοσίου χώρου, εντός του οποίου εκδηλώνεται ειρηνικά

διαφορετικό από τους εκατέρωθεν υποστηρικτές τους. Η στροφή προς την δικαστική υπεροχή γίνεται, όταν πια ο έλεγχος είναι ευκολότερος στα δικαστήρια παρά στο νομοθετικό σώμα. Η στροφή προς τον λαϊκό συνταγματισμό αντίθετα πραγματοποιείται, όταν εδραιώνεται η πεποίθηση ότι θα κερδηθούν οι εκλογές, αλλά όχι ο έλεγχος των δικαστηρίων. Βλ. Μ. Tushnet, (2020), ό.π., σελ. 256.

¹³² Όπως αναφέρει ο Τασόπουλος: «*Το άρθρ. 25 παρ. 1 Σ. αναφέρεται στην εξωτερική σχέση της κοινωνίας με το κράτος και ορίζει ότι κάθε κρατικό όργανο οφείλει να διασφαλίσει την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων. Η τελευταία αυτή ρήτρα αποκλείει ρητά τον κρατικό πατερναλισμό και συνιστά κατ' ουσίαν αξιολογικό προσδιορισμό από το ίδιο το Σύνταγμα της εννοίας του δημοσίου συμφέροντος υπέρ της ελευθερίας (pro libertate). Τα δικαιώματα (οι σφαίρες αυτοκαθορισμού του προσώπου) τελούν υπό την εγγύηση και όχι την κηδεμονία του κράτους*». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 125-126.

¹³³ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 145. Ειδικά το άρθρο 14 παρ. 1 του Σ, σε συνδυασμό με το άρθρο 5Α κατοχυρώνει την ελεύθερη κίνηση των ιδεών μέσα από το δικαίωμα του καθενός να εκφράζει και να διαδίδει τους στοχασμούς του. Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, «Η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό και ατομικό δικαίωμα», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 390.

¹³⁴ Κατά τον Ανθόπουλο, κοινωνικό σύνολο είναι: «*το κοινωνικό σώμα στο σύνολό του*». Από την πλευρά του ο Κοντιάδης στην έννοια αυτή περιλαμβάνει: «*πάσης φύσεως κοινωνικές ομάδες εκπροσώπησης των συμφερόντων που συγκροτούν την κοινωνία των πολιτών ως ενδιάμεση βαθμίδα μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας*». Βλ. Χ. Ανθόπουλος, Άρθρο 25, στο: Σπυρόπουλος, Φ., Κοντιάδης, Ξ., Ανθόπουλος, Χ., Γεραπετρίτης, Γ., (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 690. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 72.

¹³⁵ Όπως αναφέρει το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. β' του Σ: «*Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκησή τους*». Βλ. και Χ. Ανθόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 694-696.

η αμφισβήτηση και η διαμαρτυρία και συνυπάρχουν τα άτομα, η κοινωνία και το κράτος. Ο διακριτότητα αυτού του δημοσίου χώρου εκφράζεται μέσα από τις αρχές της αυτονομίας, της ισότητας, του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας, της ουδετερότητας, της επικουρικότητας και της αναλογικότητας¹³⁶. Αναγκαίο τέλος συμπλήρωμα της παραπάνω διάταξης των παραπάνω ελευθεριών είναι και η άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι του άρθρου 11 του Συντάγματος, που αποτελεί παράδειγμα άσκησης ατομικών ελευθεριών συλλογικής δράσης, αλλά και έκφραση της συμμετοχικής διάστασης των κανονιστικών όψεων της συνταγματικής προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης¹³⁷. το οποίο εκδηλώνεται στην υλική-χωρική διάσταση της δημόσιας σφαίρας, τον δημόσιο χώρο, όπου σύμφωνα με τη Γεωργίου: «*συνιστά αναγκαίο πραγματικό υπόβαθρο άσκησης ατομικών δικαιωμάτων συλλογικής ιδίως δράσης παραδοσιακά συνδεδεμένων με την δημοκρατική αρχή*»¹³⁸.

Ως προς την ειδικότερη ανάλυση καθεμιάς ελευθερίας που αναφέρθηκαν αμέσως παραπάνω είναι πλήρης και διαφωτιστική. Αυτό που αξίζει να ειπωθεί ειδικότερα είναι το πως το περιεχόμενο αυτών των ελευθεριών ενσωματώνονται στο γενικότερο πνεύμα της δημοκρατίας της αμφισβήτησης και το πώς εκδηλώνονται στη δημόσια σφαίρα, εντός της οποίας οι πολίτες μετέχουν ισότιμα¹³⁹. Ως προς την ελευθερία έκφρασης¹⁴⁰, στον εννοιολογικό της πυρήνα περιλαμβάνεται η προστασία της αμφισβήτησης και της αποδοκιμασία της κρατικής εξουσίας¹⁴¹ και θεωρείται ως δεοντοκρατικό θεμέλιο της

¹³⁶ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 387-427.

¹³⁷ Η συμμετοχική διάσταση καταλαμβάνει κατά Τασόπουλο: «*προεχόντως τη συλλογική διάσταση της ελευθερίας της έκφρασης, δηλαδή την πολυφωνία ως συστατικό του πολυκομματισμού σε συνδυασμό με τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι*». Οι άλλες δύο κανονιστικές όψεις, σύμφωνα πάντοτε με τον Τασόπουλο είναι η εγγυητική, η οποία συνοψίζεται στο ρητό ότι η ελευθερία που αξίζει είναι η ελευθερία των διαφωνούντων και η διαβουλευτική, «*στον πυρήνα της οποίας είναι η ελεύθερη σύγκρουση, η πάλη των ιδεών και η ανεμπόδιστη συζήτηση για θέματα ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς προληπτική λογοκρισία ή άλλους κατασταλτικούς περιορισμούς, παρά μόνον τους απολύτως αναγκαίους, οι οποίοι επιβάλλονται από πρόδηλα υπέρτατο δημόσιο συμφέρον, απειλούμενο άμεσα με προσβολή του από την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης*». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2019β), σελ. 385-386.

¹³⁸ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 12.

¹³⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 172.

¹⁴⁰ Βλ. κατά σειρά: Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα*, Τέταρτη Αναθεωρημένη Έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 411-440. Ν. Μαρκόπουλος, Άρθρο 14, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017) *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη σελ.310-342. Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ. Β. Βλαχόπουλος., (2017), ό.π., σελ. 330-345. Βλ. επίσης Σ. Τάσσης, (2017), «*Η ελευθερία της έκφρασης-τύπος-ραδιοτηλεόραση*», στο: Σ. Βλαχόπουλος, (2017), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 283-297. Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 333-336.

¹⁴¹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 148.

δημοκρατίας απολύτως απαραίτητο για τον πολιτικό αυτοκαθορισμό των προσώπων¹⁴². Ταυτόχρονα, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη κοινής γνώμης¹⁴³, αλλά και πολιτικό δικαίωμα/προϋπόθεση¹⁴⁴ του ελεύθερου δημόσιου διαλόγου ως θεμελιώδους στοιχείου για την έλλογη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης και την ηθική υπόσταση της δημοκρατικής επικοινωνίας¹⁴⁵, προάγοντας τις αρχές της διαφάνειας και της λογοδοσίας¹⁴⁶.

Ως προς την ελευθερία πληροφόρησης¹⁴⁷, η οποία συνδέεται αναπόσπαστα με την ελευθερία γνώμης και του τύπου, λογίζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας¹⁴⁸ και μέσο προώθησης της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων¹⁴⁹. Τέλος, ως προς την ελευθερία του τύπου, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 2 του

¹⁴² Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 50.

¹⁴³ Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 330.

¹⁴⁴ Ο Τασόπουλος διακρίνει την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης (εναλλακτικά ελευθερίας λόγου) ως πολιτικού δικαιώματος και ως ατομικού δικαιώματος, επισημαίνοντας ότι: «η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό δικαίωμα τείνει να απορροφήσει, ή έστω να επισκιάσει την ελευθερία του λόγου ως ατομικό δικαίωμα. Στην Ελλάδα, η ισότητα έχει ιστορικά μεγαλύτερο βάρος από την ελευθερία και η θεσμική ταυτότητα της χώρας μας ορίζεται από τις εκλογές και τη λαϊκή κυριαρχία, όχι από την ισχυρή παράδοση ελευθερίας της έκφρασης και προστασίας του ατόμου». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω ότι: «Είναι φανερό ότι το ατομικό δικαίωμα αποβλέπει στην προστασία του ατόμου, ενώ το πολιτικό δικαίωμα στη δημοκρατική νομιμοποίηση, οργάνωση και άσκηση της εξουσίας». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2019β), ό.π., σελ. 384, 387.

¹⁴⁵ Ν. Μαρκόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 317

¹⁴⁶ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 333.

¹⁴⁷ Για το περιεχόμενο του δικαιώματος στην πληροφόρηση, τους φορείς και τους περιορισμούς του βλ. κατά σειρά: Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ.442-454. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Άρθρο 5^Α στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη σελ. 136-144. Βλ. επίσης Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 247-249.

¹⁴⁸ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 444.

¹⁴⁹ Βλ. Σ. Τάσσης, (2017), ό.π., σελ. 302.

Συντάγματος¹⁵⁰, πέρα από τις πολλαπλές λειτουργίες που επιτελεί¹⁵¹, σε θεσμικό επίπεδο ενισχύει τη δομική διάκριση και αντίθεση της κοινωνίας προς τη δημόσια κρατική εξουσία¹⁵² και επιπρόσθετα ανάγει τη δημοσιότητα, ως αποτύπωση του πολιτικού βίου, σε συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁵³.

Βάσει των ανωτέρω αναπτύξεων, ανακύπτουν τα εξής ερωτήματα: Οι παραπάνω ελευθερίες της έκφρασης, της πληροφόρησης και του τύπου εμπλουτίζουν ή όχι την έννοια της δημοκρατίας της αμφισβήτησης; Η εκδήλωση της τελευταίας έχει ανάγκη τις πρώτες για να εκδηλωθεί ή χρειάζεται τη συνδρομή μίας επιπρόσθετης προϋπόθεσης; Ως προς το πρώτο ερώτημα, οι ελευθερίες της έκφρασης, της πληροφόρησης και του τύπου προσφέρονται οι αναγκαίες δίοδοι έκφρασης της αμφισβήτησης¹⁵⁴. Η από κοινού συνδρομή των παραπάνω ελευθεριών εξοπλίζει τον πολίτη με εκείνα τα απαραίτητα εργαλεία βάσει των οποίων δύναται να μετέχει ισότιμα στη δημόσια σφαίρα,

¹⁵⁰ Αντιδιαστέλλοντας τις προστατευτικές διατάξεις περί τύπου του άρθρου 14 παρ. 2 του με τις αντίστοιχες διατάξεις για την ραδιοφωνία και τη τηλεόραση του άρθρου 15 παρ. 2 του Σ, ο Μαντζούφας επισημαίνει δύο βασικές ιδιαιτερότητες: «Αφενός, ειδικά η τηλεόραση, ασκεί μεγάλη δύναμη επηρεασμού του κοινού με πολιτικές και πολιτιστικές προεκτάσεις και αφετέρου υπάρχει η φυσική σπανιότητα των συχνοτήτων, η οποία βέβαια σταδιακά περιορίζεται από τότε που οι ραδιοτηλεοπτικές έχουν ενταχθεί στην τεχνολογία της ψηφιοποίησης με συνέπεια να διευρύνεται ο αριθμός των διαθέσιμων συχνοτήτων. Οι συχνότητες αποτελούν, υπό αυτή την έννοια, εθνική και ευρωπαϊκή περιουσία την οποία, επί τη βάση ευρωπαϊκών ρυθμίσεων, κάθε κράτος μπορεί να εκμεταλλευτεί το ίδιο ή/και να διαθέσει στους ενδιαφερόμενους ιδιώτες σύμφωνα με εθνικούς κανόνες κατανομής. Κανένας δεν μπορεί, επομένως, να καταλάβει αυθαίρετα μια συχνότητα επικαλούμενος το δικαίωμά του στην ελεύθερη έκφραση». Βλ. κατά σειρά: Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 480-544. Ε. Κουράκου,, Άρθρο 14 παρ. 2 στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη σελ. 343-353. Βλ. επίσης Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 345-351. Σ. Γεωργίου, Σ., (2017), ό.π., σελ. 336. Π. Μαντζούφας, «Ο πλουραλισμός στην ενημέρωση και το δημόσιο αγαθό των τηλεοπτικών συχνοτήτων στη διαδικασία αδειοδότησης των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 345.

¹⁵¹ Η Κουράκου αναφέρει τις εξής λειτουργίες: 1) Πληροφορεί το κοινό και συμπράττει για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, όπου με αυτή την έννοια αποτελεί και πολιτικό δικαίωμα, 2) Αποτελεί φορέα ανοιχτής ανταλλαγής ιδεών, 3) Ασκεί έλεγχο στην πολιτική εξουσία και καθιστά διαφανή τον τρόπο άσκησής της, 4) Ενισχύει την κοινωνική συνοχή δίνοντας στους πολίτες τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι· 5) Επιδρά στην πολιτιστική καλλιέργεια και ικανοποιεί ποικίλες προσωπικές ανάγκες του κοινού· 6) Αποτελεί προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Βλ. Ε. Κουράκου, (2017), ό.π., σελ. 344..

¹⁵² Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 165.

¹⁵³ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 466.

¹⁵⁴ Όπως σημειώνει ο Δαγτόγλου ειδικά για την ελευθερία γνώμης και πληροφορίας: «Χωρίς την ελευθερία της γνώμης και της πληροφορίας δεν είναι δυνατή η διαμόρφωση γνήσιας κοινής γνώμης· χωρίς αυτήν δεν έχει νόημα ο έλεγχος των δημοσίων πραγμάτων και η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος· χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατή καμία εκλογική διαδικασία». Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 413. Βλ. και Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 331.

απαλλαγμένος από πρακτικές, παραπληροφόρησης¹⁵⁵, χειραγώγησης και λογοκρισίας¹⁵⁶ εκ μέρους της εξουσίας¹⁵⁷. Με άλλα λόγια, ο κάθε πολίτης ξεχωριστά αποκτά την προκαταρκτική προϋπόθεση συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα και άσκησης του δικαιώματος αμφισβήτησης. Όμως αυτό δεν αρκεί. Εγγενές στοιχείο της δημοκρατίας της αμφισβήτησης είναι η συλλογική δράση, όπως εκφράζεται μέσα από πολιτικά κόμματα, κοινωνικά κινήματα και λοιπές συλλογικότητες. Μέσω αυτής η αμφισβήτηση αναβαπτίζεται και υλοποιεί προσφορότερα τον σκοπό της. Κι αυτό στο ελληνικό σύνταγμα γίνεται μέσω του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος της δημόσιας συνάθροισης, κατά τις προβλέψεις του άρθρου 11 του Συντάγματος.

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι που κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος είναι ένα δικαίωμα σύνθετης νομικής φύσης, αφού η άσκησή του νοείται μόνο συλλογικά και θεμελιώνει ταυτόχρονα τόσο αξίωση αποχής του κράτους από την ενάσκησή του όσο και έκφραση ενεργούς συμμετοχής στα πολιτικά δρώμενα¹⁵⁸. Η ιδιαίτερη νομική φύση του δικαιώματος στη συνάθροιση επεξηγεί εν μέρει τη σύνδεση του με τη δημοκρατία της αμφισβήτησης, αφού ως πολιτικό δικαίωμα¹⁵⁹, ως δικαίωμα συλλογικής ή ομαδικής δράσης απευθύνεται όχι σε ένα μεμονωμένο άτομο, αλλά σε ένα άτομο που είναι μέλος του κοινωνικού συνόλου, κατά την έννοια του άρθρου 25 παρ. 1 του Συντάγματος¹⁶⁰.

Η συνθετότητα του δικαιώματος της συνάθροισης διαλέγεται με την αντίστοιχη συνθετότητα ενός ευρύτερου και σύνθετου δικαιώματος στον δημόσιο χώρο,, το οποίο συνάγεται ερμηνευτικά από ένα πλέγμα συνταγματικών διατάξεων και συγκεκριμένα των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1, 11, 24, 14 παρ. 2 και 16 παρ. 1 του Συντάγματος¹⁶¹. Οι όροι και οι προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος συνάθροισης όμως συνδέονται άρρηκτα με την ευπρέπεια. Αυτό επιτυγχάνεται με την εννοιολογική σύνδεση της διατύπωσης του ήπιου και του πολιτισμένου της διαφωνίας με τις προϋποθέσεις που εμπεριέχει το δικαίωμα

¹⁵⁵ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 450. Βλ. και Παιονίδης, Φ., (2018), ό.π., σελ. 192.

¹⁵⁶ Βλ. Ε. Κουράκου, (2017), ό.π., σελ. 347-348. Βλ. και Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 493.

¹⁵⁷ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 172.

¹⁵⁸ Βλ. Α. Δερβιτσιώτης, (2017), *Η ελευθερία συνάθροισης*, στο: Σ. Βλαχόπουλος, (2017), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη ό.π., σελ. 439. Βλ. και Α. Τσιφτσόγλου, Άρθρο 11, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη σελ. 257.

¹⁵⁹ Β. Βουτσάκης, (2018), ό.π., σελ. 61.

¹⁶⁰ Βλ. Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 509. Βλ. και Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 342.

¹⁶¹ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 431.

συνάθροισης, όπου οι Έλληνες πρέπει να συνέρχονται «ήσυχα» και «άοπλα»¹⁶². Το ήσυχο και το άοπλο μίας συνάθροισης αλληλοδιαπλέκεται με το ήπιο και πολιτισμένο, ως συστατικών στοιχείων της ευπρέπειας, παρέχοντας εκείνο το πλαίσιο εκδήλωσης της διαφωνίας, της δυσαρέσκειας και της αποδοκιμασίας έναντι εκείνων που ασκούν την κρατική εξουσία, το οποίο αρμόζει στην ομαλή δημοκρατική συμβίωση, αποκλείοντας εξ ορισμού την ανοχή της πολιτικής βίας¹⁶³.

Το δικαίωμα συνάθροισης κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος, στο άρθρο 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το άρθρο 12 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το δικαίωμα στη συνάθροιση προστατεύεται από κοινού με το δικαίωμα του συνεταρίζεσθαι και καθιερώνεται επίσης ως μεμονωμένο στο άρθρο 21 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα¹⁶⁴. Η ελευθερία συνάθροισης εισήλθε στην ελληνική συνταγματική ιστορία με το άρθρο 10 του Συντάγματος του 1864. Έκτοτε η ελευθερία συναθροίσεως περιελήφθη σε όλα τα μεταγενέστερα συντάγματα του νεότερου ελληνικού κράτους. Πρόκειται για το παλαιότερο δικαίωμα συλλογικής δράσης, χαρακτηριστικό το οποίο μοιράζεται από κοινού με την ελευθερία ενώσεως¹⁶⁵. Ο συντακτικός νομοθέτης αναγνώρισε ρητά τους υπαίθριους δημόσιους χώρους (ως μη κλειστούς) ως πεδίο άσκησης του δικαιώματος του πολίτη να συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία σχηματισμού της πολιτικής γνώμης και θέλησης, όπου μόνο σε αυτές μπορεί να παρίσταται η αστυνομία, εισάγοντας τους περιορισμούς του εδαφίου β' της παρ. 2 του άρθρου 11 που προβλέπουν την δυνατότητα απαγόρευσης δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης με: *«με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε*

¹⁶² Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 704, 707. Βλ. και Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 436-437, όπως και Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 512-513.

¹⁶³ Όπως επεξηγεί ο Τασόπουλος: «Ο λόγος είναι απλός: η πολιτική ελευθερία είναι στον αντίποδα του καταναγκασμού· η πολιτική βία έχει στον πυρήνα της τον καταναγκασμό είτε με τη μορφή της άσκησης ή της απειλής να ασκηθεί ωμή και απροκάλυπτη φυσική βία. Ο καταναγκασμός αφορά τα μέσα, τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η συμμόρφωση, η κάμψη της ενάντιας θέλησης, ώστε να υποχρεωθεί κάποιος να ενεργήσει με τον τρόπο που του ζητείται, ανεξάρτητα ή μάλλον παρά το γεγονός ότι, αν έλειπε η βία, δεν θα έπραττε αυτό το οποίο του επιβάλλεται, επειδή είναι ενάντια στη θέλησή του». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Η απόλυτη αντίφαση πολιτικής ελευθερίας και πολιτικής βίας έχει συστατική αξία για τη φιλελεύθερη δημοκρατία· είναι δίχως υπερβολή ο ακρογωνιαίος λίθος της συνθήκης μεταξύ των πολιτών αναφορικά με τον τρόπο που θα επιλύεται η πολιτική σύγκρουση και θα επιτυγχάνεται η συναίνεση: με ειρηνικά μέσα και όχι με πολιτική βία». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2019β), ό.π., σελ. 387-388.

¹⁶⁴ Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 256. Βλ. και Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 428-430.

¹⁶⁵ Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 425.

περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει».

Μέχρι και τον ν. 4703/2020 (Α'131) δεν είχε εκδοθεί εκτελεστικός νόμος του Συντάγματος, με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε ισχύ νομοθετικό διάταγμα της Χούντας και ειδικότερα το νομοθετικό διάταγμα 794/971, πολλές από τις διατάξεις του οποίου είναι αντισυνταγματικές σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1975¹⁶⁶. Παράλληλα, βρίσκονταν σε ισχύ και τα βασιλικά διατάγματα 168 και 269/1972, επίσης της δικτατορικής περιόδου¹⁶⁷.

Οι μόνες νομοθετικές εξελίξεις της δημοκρατικής περιόδου ήταν κατά σειρά τα Προεδρικά Διατάγματα 140/1991 (ΦΕΚ Α' 58) και το 120/2013 (ΦΕΚ Α' 164), όπου στο μεν πρώτο υπήρχαν στο άρθρο 130 προϋποθέσεις παράστασης της αστυνομίας και τα μέτρα που μπορεί αυτή να λάβει στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις¹⁶⁸ και στα άρθρα 131 και 132 προβλέψεις στα για απαγόρευση και διάλυση συγκεντρώσεων και συναθροίσεων, ενώ στο δεύτερο, οι διατάξεις του οποίου τροποποιούσαν το άρθρο 131 που αφορούσε την απαγόρευση συναθροίσεων και συγκεντρώσεων, όριζε το τι γίνεται στην περίπτωση που διαδηλώσεις/πορείες διαταράσσουν την ομαλή λειτουργία της οδικής κυκλοφορίας και της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Ειδικότερα, όριζε ότι ιδιαίτερα μικρές δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις που διεξάγονται σε πόλεις άνω των 100.000 κατοίκων δεν επιτρέπεται να καταλαμβάνουν όλο το οδόστρωμα και να διακόπτουν πλήρως την οδική κυκλοφορία ιδίως σε κεντρικές οδικές αρτηρίες. Εναπόκειντο δε στην κρίση του αρμόδιου αστυνομικού διευθυντή η εκτίμηση περί του μεγέθους της συνάθροισης και της δυνατότητας περιορισμού της σε μέρος του οδοστρώματος¹⁶⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιορισμούς δεν υπόκεινται βάσει του Π.Δ. 120/2013 τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούνται στη Βουλή¹⁷⁰.

Συνεπώς, η συνταγματική θεωρία μέχρι και την ψήφιση και δημοσίευση του ν. 4703/2020 διαμορφώθηκε μέσω της ταυτόχρονης συνύπαρξης μίας απουσίας και μίας παρουσίας: της απουσίας ενός εκτελεστικού του συντάγματος νόμου που θα οριοθετούσε

¹⁶⁶ Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 261.

¹⁶⁷ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 344-345.

¹⁶⁸ Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 349.

¹⁶⁹ Βλ. Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 262. Βλ. και Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 515-516.

¹⁷⁰ Για μία κριτική ως προς τη διάταξη αυτή βλ. Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 442-443. Βλ. και Σ. Γεωργίου, (2017), ό.π., σελ. 346-347.

την άσκηση του δικαιώματος¹⁷¹. αλλά και της παρουσίας ενός νομοθετικού πλαισίου, οι καταβολές του οποίου ανάγονταν από την δικτατορική περίοδο, με τον Δαγτόγλου να κάνει λόγο για «μία δικαιοκρατικά απαράδεκτη νομοθετική σύγχυση και αβεβαιότητα»¹⁷². Συνεπώς η συνταγματική θεωρία καλείται να αναπροσανατολιστεί, προσπαθώντας να αποκρυπτογραφήσει τη νέα πραγματικότητα του δικαιώματος του συνέρχεσθαι ενόψει του ν. 4703/2020, του οποίου ο χαρακτήρας είναι ζωντανός και δυναμικός¹⁷³. Μετά την ψήφιση του 4703/2020 και την έκδοση του Π.Δ. 72/2020 (ΦΕΚ Α' 167) κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 14 του ν. 4703/2020, η συνταγματική θεωρία, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, εισέρχεται σε νέα μονοπάτια, όπου πρέπει να λάβει υπόψη τη νέα πραγματικότητα ως προς καθεαυτή ρύθμιση και εφαρμογή του ν. 4703/2020 και το κατά πόσο εκείνος διευκολύνει ή περιορίζει την άσκηση του δικαιώματος.

Ως προκαταρκτικό σχόλιο, είναι ακόμη νωρίς να εκτιμηθεί ο αντίκτυπος της θέσπισης του ν. 4703/2020. Σε αυτό το χρονικό σημείο μόνο θεωρητικές εκτιμήσεις με πολύ υψηλό βαθμό αφαίρεσης μπορούν να γίνουν¹⁷⁴, με τις πρακτικές συνέπειες του νόμου να μην μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς, παρά μόνο ενδεικτικά μέσα από τις ανακοινώσεις των αποφάσεων της Ελληνικής Αστυνομίας για τις συναθροίσεις, συγκεντρώσεις, πορείες¹⁷⁵, αλλά και από την τυχόν άσκηση των ενδίκων μέσων από τους συμμετέχοντες στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά τις προβλέψεις του άρθρου 11 του ν. 4703/2020. Αυτό σημαίνει ότι η εφαρμογή του νόμου για τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις θα δοκιμάζεται, τόσο σε επίπεδο κοινωνίας (ως προς την υποχρέωση γνωστοποίησης του άρθρου 3 και υποχρεώσεις του οργανωτή του άρθρου 4 του ν. 4703/2020), όσο και σε επίπεδο αστυνομικής και εισαγγελικής αρχής κατά την επιβολή περιορισμών, απαγορεύσεων και διάλυσης μίας δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης, η οποία εκτρέπεται σε βίαιη και απειλεί άμεσα την ανθρώπινη ζωή.

¹⁷¹ Α. Τσιφτσόγλου., (2017), ό.π., σελ. 267.

¹⁷² Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 701.

¹⁷³ Κ.Σ. Ρέμελης, «Το Δικαίωμα Ένστολης Άσκησης του Δικαιώματος Συνάθροισης από Αστυνομικούς Υπαλλήλους και η Υποχρέωση Πολιτικής-Κομματικής Ουδετερότητας», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 212.

¹⁷⁴ Γ.Α. Τασόπουλος, Α. Τάκης., «Τα υπόρρητα της συζήτησης για τις συναθροίσεις: Το πρόβλημα της αστυνομικής βίας και η χρησιμότητα των τύπων», (14.07.2020),

<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/ta-yporrita-tis-syzitisis-gia-tis-stbathroiseis-to-provlima-tis-astynomikis-vias-kai-i-xrisimotita-ton-typon/>

¹⁷⁵ Προσβάσιμες στον παρακάτω σύνδεσμο:

http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&lang=&perform=view&id=97133&Itemid=2506&lang=

Υπό το πρίσμα της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, η ύπαρξη και μόνο ενός νόμου που οριοθετεί ένα συνταγματικό δικαίωμα δεν σημαίνει αυτόματα ότι απενεργοποιεί την δημοκρατία της αμφισβήτησης, μετατρέποντάς τη σε «δημοκρατία της συμμόρφωσης». Ωστόσο πρέπει να διερευνηθεί το κατά πόσο ειδικότερες προβλέψεις του ν. 4703/2020, ιδίως ως προς τις αυθόρμητες δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις που καλύπτονται από το άρθρο 11 του Συντάγματος¹⁷⁶ ή τις υποχρεώσεις του οργανωτή ενόψει της αστικής ευθύνης που θεσπίζει το άρθρο 13 του ν. 4703/2020, περιορίζουν αποφασιστικά το δικαίωμα, τελώντας ουσιαστικά υπό καθεστώς προηγούμενης διοικητικής άδειας, με την κρατική εξουσία να παρεμβαίνει αποφασιστικά στην αυτονομία της κοινωνίας, η οποία επιθυμεί να εκφράσει τη διαφωνία της κατά τρόπο διεκδικητικό και δυναμικό. Από την άλλη, πρέπει να εξεταστεί το κατά πόσο η κοινωνία θα επιλέξει ή όχι να εντάξει την έκφραση γνώμης, αιτημάτων ή τη λήψη αποφάσεων ή για κοινή ενέργεια¹⁷⁷ μέσα από τον μηχανισμό που προβλέπουν από κοινού το άρθρο 3 του ν. 4703/2020 και το άρθρο 3 του Π.Δ. 72/2020.

Σε κάθε περίπτωση, η δημοκρατία της αμφισβήτησης προϋποθέτει την θέαση μίας νέας ισορροπίας, πέραν της παραδοσιακής ανάμεσα στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι και των περιορισμών που προκύπτουν από τον σοβαρό κίνδυνο για την δημόσια ασφάλεια και τη σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής της παρ. 2 του άρθρου 11 του Συντάγματος¹⁷⁸. Αυτή η νέα ισορροπία αφορά ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Το μεν κράτος για πρώτη φορά αποκτά σαφείς και ρητές εξουσίες στο να περιορίζει (άρθρο 8), να απαγορεύει (άρθρο 9) και να διαλύει δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις (άρθρο 10) με τη συνδρομή μίας σειράς προϋποθέσεων που ορίζει κάθε άρθρο ξεχωριστά. Από την άλλη φαίνεται ότι η ισχύς του μέσου που είχε στη διάθεσή της η κοινωνία για την έκφραση της αμφισβήτησης και της διαφωνίας μέσω των συναθροίσεων λόγω των περιορισμών που τίθενται απομειώνεται, με τον κίνδυνο επικίνδυνης συρρίκνωσης του πυρήνα του δικαιώματος να είναι υπαρκτός¹⁷⁹.

Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το ισοζύγιο ισχύος ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία γέρνει υπέρ του πρώτου. Τυχόν παγίωση αυτής της κατάστασης ενδέχεται να δημιουργήσει

¹⁷⁶ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 702. Βλ. και Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 434, όπως και Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 260.

¹⁷⁷ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 701.

¹⁷⁸ Βλ. κατά σειρά: Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 716-717. Α. Δερβιτσιώτης, (2017), ό.π., σελ. 443-444. Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 260-262. Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 519-520. Για τη φύση και το εύρος των περιορισμών του δικαιώματος συνάθροισης στη νομολογία του ΕΔΔΑ πρβλε και Κ.Σ. Ρέμελης, (2016), ό.π., σελ. 228-231.

¹⁷⁹ Κ.Σ. Ρέμελης, (2016), ό.π., σελ. 247.

συνθήκες αμφισβήτησης της ελευθερίας των πολιτών, όταν βασικό ζητούμενο της δημοκρατίας της αμφισβήτησης είναι η αμφισβήτηση και η αποδοκιμασία πολιτικών επιλογών που θεωρούνται αντίθετες στα συμφέροντα εκείνων που διατυπώνουν την διαφωνία και την αποδοκιμασία. Απαιτείται λοιπόν αντισταθμιστικά η ενίσχυση της κοινωνίας, που θα υπερβεί την συλλογική διαχείριση της ατομικότητας των φορέων της¹⁸⁰, προκειμένου να ισορροπήσει και πάλι το εκκρεμές με το κράτος και να διασφαλιστεί η ισορροπία. Διότι ναι μεν η έκφραση γνώμης και πληροφόρησης, ως συστατικών στοιχείων αποτύπωσης της δημοκρατίας της αμφισβήτησης συνεχίζει και υφίσταται, τόσο με τη χρήση των νέων ψηφιακών τεχνολογιών και της ανάπτυξης του διαδικτύου¹⁸¹, όσο και με τις εγγυήσεις που παρέχει η διαβουλευτική δημοκρατία, αλλά δεν αρκεί αφού ακόμη η άμεση πρόσβαση στον τύπο και τα ΜΜΕ είναι ευχερής μόνο για λίγα, σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού άτομα¹⁸², ενώ από την πλευρά τους τα ΜΜΕ δεν δημοσιοποιούν το σύνολο των γεγονότων διαμαρτυρίας, επιδεικνύοντας έναν βαθμό επιλεκτικότητας¹⁸³.

Επιπλέον, η θεσμική ή οργανωμένη ηλεκτρονική διαβούλευση δεν έχει μέχρι στιγμής εκπληρώσει τις προσδοκίες για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό¹⁸⁴. Γι αυτό και το δικαίωμα συνάθροισης λογίζεται ως αναγκαίο συμπλήρωμα, λόγω του ότι συνιστά χωρίς αμφιβολία κι ένα ειδικό επικοινωνιακό δικαίωμα που επιδρά ψυχολογικά όχι μόνο στους συμμετέχοντες, αλλά και σε άλλους που δεν συμμετέχουν¹⁸⁵.

Η άσκηση του δικαιώματος συνάθροισης επομένως συνδέεται στενά με άλλα συνταγματικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 12) και τη συνδικαλιστική ελευθερία¹⁸⁶, ενώ συμπληρώνει την ελευθερία της έκφρασης¹⁸⁷. Τυχόν υπέρμετροι περιορισμοί στην άσκησή του ή απομείωση της κανονιστικής του πυκνότητας επιφέρει ανακλαστικά αντίστοιχες συνέπειες με την ελευθερία της έκφρασης, έναν *«κατευνασμό πολιτικών παθών που υποβαθμίζει την ελευθερία σε ελευθερία συμφωνούντων ή έστω των σιωπούντων, φαλκιδεύοντας έτσι το δημοκρατικό πολίτευμα»*¹⁸⁸.

¹⁸⁰ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2016), ό.π., σελ. 104.

¹⁸¹ Βλ. Σ. Τάσσης, (2017), ό.π., σελ. 297, 303. Βλ. και Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), ό.π., σελ. 224.

¹⁸² Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 510.

¹⁸³ Κ. Καβουλάκος, Ν. Σερντεδάκης, (2016), ό.π., σελ. 512-513.

¹⁸⁴ Δ.Λ. Μηλιώνη, (2014), ό.π., σελ. 220.

¹⁸⁵ Κ.Σ. Ρέμελης, (2016), ό.π., σελ. 244.

¹⁸⁶ Κ.Σ. Ρέμελης, (2016), ό.π., σελ. 220.

¹⁸⁷ Α. Τσιφτσόγλου, (2017), ό.π., σελ. 257. Βλ. και Γεωργίου, Σ., (2017), ό.π., σελ. 343.

¹⁸⁸ Κ.Χ. Χρυσόγονος, Σ.Β. Βλαχόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 339.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η ενίσχυση της κοινωνίας διαφυλάσσει τόσο τη δημοκρατία της αμφισβήτησης, όσο και την ελευθερία των πολιτών. Στην περίπτωση που η κοινωνία δεν ενισχυθεί έναντι του κράτους, τόσο θα αυξάνεται το ενδεχόμενο εμφάνισης πολιτικής ανυπακοής, ίσως και ανοιχτής εξέγερσης κι αυτό διότι η κοινωνία θα χάνει σταδιακά την εμπιστοσύνη της σε ένα κράτος το οποίο επωμίστηκε παραπάνω εξουσίες, χωρίς να επιστρέψει καμία από αυτές πίσω στην κοινωνία.

Εντούτοις, ποια είναι η σχέση της δημοκρατίας της αμφισβήτησης με την πολιτική ανυπακοή και την εξέγερση, υπό το φως της ευπρέπειας; Πώς πραγματοποιείται η σύνθεση των παραπάνω εννοιών; Ως προς την ευπρέπεια, μία αναγκαία υπόμνηση: Ανωτέρω αναφέρθηκε ότι το δικαίωμα στη διαφωνία ασκείται με όρους ευπρέπειας, όπου κατά τρόπο ήπιο και πολιτισμένο διατυπώνεται ακόμα και η πλέον θεμελιώδης και ριζική πολιτική διαφωνία. Αυτό πρακτικά σημαίνει δύο πράγματα: Αφενός, ότι η ευπρέπεια δεν προϋποθέτει καθ' οιονδήποτε τρόπο ένα «ήπιο» ή «πολιτισμένο» αίτημα που διατυπώνεται εκ μέρους της κοινωνίας. Το αίτημα δύναται να είναι ακόμη και ριζοσπαστικό, αρκεί να διατυπωθεί με ήπιο και πολιτισμένο τρόπο, όπως επιβάλλει η ομαλή δημοκρατική συμβίωση. Αφετέρου, από τη στιγμή που η ευπρέπεια προϋποθέτει το ήπιο και το πολιτισμένο του τρόπου που διατυπώνεται ακόμη και το πλέον ριζοσπαστικό αίτημα, ανακλαστικά δεν αναπτύσσει την οιαδήποτε εννοιολογική ή χρονολογική διασύνδεση με την εξέγερση, η οποία δημιουργεί συνθήκες «ρήξης» και διαταράσσει την ομαλή δημοκρατική συμβίωση.

Η δημοκρατία της αμφισβήτησης δεν έχει σκοπό την ανατροπή, αλλά την άσκηση διεκδικητικής πίεσης με στόχο την επιβολή αλλαγής σε έναν θεσμό ή της δημόσιας πολιτικής που εφαρμόζεται προς μία εναλλακτική κατεύθυνση¹⁸⁹. Και επιπλέον, η δημοκρατία της αμφισβήτησης δεν επιδιώκει να μεταβάλλει τον διαρκή κοινωνικό στόχο της οργάνωσης των κοινωνιών, που δεν είναι άλλος από την επιδίωξη δημοκρατικών συναινέσεων, που είναι πάντα ανοιχτός στη μεταβλητότητα των ιστορικών συνθηκών¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Συνεχίζοντας ο Τασόπουλος αναφέρει ότι: «Πρέπει λοιπόν να βρουν τρόπους να λύσουν ειρηνικά τις διαφορές τους, συνήθως συζητώντας γύρω από ένα τραπέζι, με ή χωρίς την παρουσία διαιτητή ή μεσολαβητή, σε μια προσπάθεια να αποφύγουν τη σύρραξη και ιδανικά να γεφυρώσουν τις διαφορές τους, βρίσκοντας κοινώς αποδεκτή, συμβιβαστική λύση. Αποδεχόμενη τη συμμετοχή της στη διαδικασία, κάθε πλευρά μπορεί να εμμένει με πάθος στις απόψεις της, αλλά δεν παύει να αναγνωρίζει -εμμέσως έστω με απροθυμία- τον πρακτικό λόγο των αντιπάλων της». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 281.

¹⁹⁰ Π. Μαντζούφας, (2018), *Καλή νομοθέτηση και κράτος δικαίου. Πολυνομία, κακονομία και μη εφαρμογή των νόμων*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 29.

Επομένως, η ευπρέπεια εδώ αγγίζει περισσότερο την έννοια της πολιτικής ανυπακοής υπό την εξής έννοια: Αποτυπώνει μία προκαταρκτική αποδοκιμασία στους δημοκρατικούς θεσμούς, η οποία δεν λειτουργούν με όρους πολιτικής αξιοπιστίας¹⁹¹ και θεσμικής εμπιστοσύνης¹⁹², καταστρατηγώντας παράλληλα και τους κανόνες της συνταγματικής ορθότητας¹⁹³ και λειτουργώντας εκτός πλαισίου «θεσμικής πολιτικής δεοντολογίας»¹⁹⁴,

¹⁹¹ Κατά τον Δημήτρη Τσάτσο: «η πολιτική αξιοπιστία σημαίνει την εμπιστοσύνη που προκαλεί η πολιτική και θεσμική πράξη, όταν ο δηλούμενος ρόλος είναι και ο αληθινός, δηλαδή ο θεσμικά ηθελημένος. Η εμπιστοσύνη αυτή προκύπτει- ή δεν προκύπτει- μετά την πράξη που κρίνεται και με βάση το επικοινωνιακό αποτέλεσμα της πράξης». Όπως συμπληρώνει και ο Στρατηλάτης: «Η πολιτική αξιοπιστία αναφέρεται στο επίπεδο της πραγμάτωσης των θεσμών, συνδέεται στενά με την πολιτική επικοινωνία και εστιάζει στη δημιουργία συνθηκών αποδοχής των θεσμικών πράξεων ή συμπεριφορών από εκείνους στους οποίους αυτές οι πράξεις ή συμπεριφορές απευθύνονται, έτσι ώστε να προκύπτει συνεισφορά στη νομιμοποίηση των κρατικών αλλά και των κοινωνικών θεσμών συνολικά, μέσα από διεργασίες ευρύτερης κοινωνικής συνεννόησης και συναίνεσης, οι οποίες δεν σημαίνουν βέβαια ταύτιση ή συμφωνία με κάθε επιμέρους πολιτική επιλογή, αλλά πάντως σηματοδοτούν την αποδοχή των βασικών κανόνων και αρχών βάσει των οποίων οφείλει να διεξάγεται ο πολιτικός και κοινωνικός ανταγωνισμός». Βλ. Δ. Τσάτσος, (1987), «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», ΑΝΤΙ, Τεύχος 346, σελ. 24. Βλ. και Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 26. Βλ. επίσης Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 90.

¹⁹² Σύμφωνα με τον Κοντιάδη, με τον όρο «θεσμική εμπιστοσύνη» νοείται «εκείνη η μορφή πολιτικής επικοινωνίας μέσα από την οποία αναδεικνύεται η σταθερή δέσμευση όλων των μετεχόντων στην πολιτική πράξη να υπαχθούν σε συγκεκριμένες αρχές και κανόνες θεσμικής συμπεριφοράς. Αυτό σημαίνει ότι η θεσμική εμπιστοσύνη προκύπτει όταν η πολιτική και θεσμική πράξη συνάδει με θεσμικά κατοχυρωμένους ρόλους και επιταγές, όχι μόνο υπό τη στενή νομική τους λειτουργία, αλλά ως ευρεία έννοια πραγμάτωση των συνταγματικών θεσμών». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, «Κομματικό σύστημα και συνταγματική πολιτική», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Χ.Θ. Ανθόπουλος, (2008), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*, (επιμ.). Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 84.

¹⁹³ Πρόκειται για κανόνες οι οποίοι: α) δεν είναι υποχρεωτικοί και β) αφορούν το «πνεύμα» της συνταγματικής λειτουργίας που πρέπει να επιτελέσουν τα συνταγματικά όργανα. Έχουν τον χαρακτήρα κανόνων δεοντολογίας, οι οποίοι αν και δεν είναι ρητά διατυπωμένοι στο συνταγματικό κείμενο, αποσκοπούν όμως στην εμπέδωση ενός θεσμικού fair play ανάμεσα στα συνταγματικά όργανα. Ασκώντας κριτική στη θεωρία της συνταγματικής ορθότητας ο Κοντιάδης υποστηρίζει ότι: «Η κατασκευή μιας γκρίζας ζώνης μεταξύ συνταγματικού δικαίου και πολιτικής αυτονομίας, κατά τη θεωρία της συνταγματικής ορθότητας αφαιρεί κρίσιμη ύλη τόσο από την συνταγματική κανονιστικότητα όσο και από την πολιτική αντιπαράθεση. Η συγκρότηση ενός πεδίου που τίθεται εκτός του θετικού δικαίου, αλλά και εκτός του πολιτικού αυτοκαθορισμού, απομειώνει την κανονιστική λειτουργία του Συντάγματος, ενώ ταυτόχρονα θέτει στα συνταγματικά υποκείμενα δεσμεύσεις που κατευθύνουν τον πολιτικό και τον νομικό πολιτισμό προς μια προσχηματική και ψευδεπίγραφη τήρηση των θεσμών». Βλ. Χ. Ανθόπουλος, «Προεδρική Εκλογή και Συνταγματική Ορθότητα», στο: Ι. Καμτσίδου, Α. Μανιτάκης, Γ. Γεραπετρίτης, Γ. Κατρούγκαλος, Σ. Βλαχόπουλος, Χ. Ανθόπουλος, Κ. Χρυσόγονος, (2010), *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές αμφιλογίες*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 105-137. Χ. Παπαστυλιανός, (2011), «Ανεξάρτητες Αρχές και Κοινοβούλιο», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (επιμ.), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 337. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), *Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα. Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 121.

¹⁹⁴ Ο Τασόπουλος θεμελιώνει την θεσμική πολιτική δεοντολογία στο ισχύον σύνταγμα σε μία σειρά διατάξεων, όπως: α) το άρθρο 1 παρ. 3, που ορίζει ότι όλες οι εξουσίες «ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα»· β) το άρθρο 110 παρ. 1, από το οποίο προκύπτει ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος· γ) το άρθρο 28 παρ. 3, που θέτει ουσιαστικά όρια στη μεταβίβαση εθνικής κυριαρχίας για σπουδαίο εθνικό συμφέρον· δ) το άρθρο 25 παρ. 1, που κατοχυρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου· ε) το άρθρο 29 παρ. 1, που ορίζει ότι η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος· το άρθρο 50, που ορίζει το

κατά τρόπο που παραβιάζουν με συνέπεια νόρμες και παραδόσεις που είναι συνυφασμένες με το Σύνταγμα και την πολιτική πρακτική¹⁹⁵. Αλλά υλοποιεί κι ένα συνταγματικό θεμελιώδες καθήκον, όπως είναι αυτό της αντίστασης σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος¹⁹⁶. Από τη στιγμή που οι δημοκρατικοί θεσμοί παύουν να καλλιεργούν δεσμούς πολιτικής, αλλά θεσμικής αξιοπιστίας¹⁹⁷, δημιουργούνται συνθήκες πολιτικής ανυπακοής απέναντι σε αποφάσεις και πρακτικές που εκείνοι υιοθετούν και εφαρμόζουν.

Ως πολιτική ανυπακοή ορίζεται μία ανοιχτή και δημόσια πράξη που στόχο έχει την παραβίαση του νόμου προκειμένου να τεθεί κάποιο ζήτημα, όχι μια προσπάθεια να αποφευχθεί η εφαρμογή του ή την κατάργηση ενός νόμου που θεωρείται εν γένει άδικος¹⁹⁸. Εναλλακτικά, ο Rawls ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως «μία δημόσια, μη βίαιη, ενσυνείδητη πολιτική πράξη αντίθετη στο νόμο, η οποία γίνεται συνήθως με σκοπό να επιφέρει αλλαγή στον νόμο ή τις επιλογές της κυβέρνησης»¹⁹⁹. Στον αντίποδα, η εξέγερση χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της ανατροπής της κυβέρνησης και της χρήσης βίας²⁰⁰. Μεταξύ της πολιτικής ανυπακοής και της εξέγερσης, υπό το φως της ευπρέπειας, η δημοκρατία της αμφισβήτησης τοποθετείται εγγύτερα προς την πολιτική ανυπακοή, αφού αποκλείει στο πεδίο ορισμού της την ανατροπή μίας ολόκληρης κυβέρνησης και την χρήση βίας. Η ευπρέπεια συμβάλλει στην απόρριψη της βίας και εξασφαλίζει τον κριτικό διάλογο

τεκμήριο αρμοδιότητας του ΠτΔ· στ) το άρθρο 65 παρ.1, που ορίζει ότι ο Κανονισμός της Βουλής ορίζει με τη σειρά του τον τρόπο της ελεύθερης και δημοκρατικής λειτουργίας της Βουλής· ζ) το άρθρο 73 παρ. 1, που ορίζει το δικαίωμα πρότασης νόμων ανήκει στη Βουλή και την κυβέρνηση· η) το άρθρο 70 παρ. 8, που θέτει την υποχρέωση της κυβέρνησης να ενημερώνει τη Βουλή για ζητήματα στο πλαίσιο της Ε.Ε· θ) το άρθρο 82 παρ.1 και 2, που ορίζει ότι η κυβέρνηση και πρωθυπουργός κατευθύνουν την γενική πολιτική της χώρας και ασκούν τις αρμοδιότητες τους στο πλαίσιο του Συντάγματος και των νόμων· ι) το άρθρο 83 παρ. 1, σύμφωνα με το οποίο κάθε Υπουργός ασκεί τις αρμοδιότητες που ορίζει ο νόμος. Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), *ό.π.*, σελ. 401-402.

¹⁹⁵ M. Tushnet, (2020), *ό.π.*, σελ. 224.

¹⁹⁶ Για Τα λοιπά συνταγματικά βλ. Ανθόπουλος, Χ.Α., (2017), *ό.π.*, σελ. 710. Για μία αναλυτικότερη παράθεση του δικαιώματος αντίστασης βλ. και Ξ. Γιαταγάνας, Ακροτελεύτια διάταξη, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη σελ. 1816-1825.

¹⁹⁷ Όπως σημειώνει ο Τασόπουλος στον πυρήνα της θεσμικής αξιοπιστίας: «βρίσκεται η θεσμική συνέπεια των θεσμικών λύσεων ή προτάσεων που αφορούν τη λειτουργία των θεσμών, ως αντικειμενική συνταγματική όψη της πολιτικής αξιοπιστίας». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), *ό.π.*, σελ. 470.

¹⁹⁸ A. Heywood, (2019), *ό.π.*, σελ. 254. Εναλλακτικά, σύμφωνα με την Παντελίδου-Μαλούτα, οι εκδηλώσεις πολιτικής ανυπακοής αφορούν «δράσεις αντίστασης στην εφαρμογή νόμων που υποκειμενικά προσλαμβάνονται ως ηθικά μη αποδεκτοί ή πολιτικά επιζήμιοι για την κοινωνία». Βλ. και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, (2016), *ό.π.*, σελ. 88.

¹⁹⁹ Τ. Ρωλς, (2015), *ό.π.*, σελ. 424. Βλ. και Γ.Ν. Πολίτης, (2012), *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής*, Ψυχογιός, Αθήνα, σελ. 253.

²⁰⁰ Βλ. Π.Ν. Παναζάκος, (2012), *ό.π.*, σελ. 515. Βλ. και Α. Heywood, (2019), *ό.π.*, σελ. 282.

και τον πλουραλισμό απέναντι στον κίνδυνο αυταρχικών τάσεων θεσμικών ηγεσιών που επιχειρούν να επιβάλλουν την εξουσία τους²⁰¹.

Περισσότερο η δημοκρατία της αμφισβήτησης μοιάζει έναντι της πολιτικής ανυπακοής ως έννοια γένους έναντι μίας έννοιας είδους. Η πολιτική ανυπακοή, δηλαδή η ηθελημένη παραβίαση ενός συγκεκριμένου νόμου που λογίζεται ως άδικος ή αντίστοιχα η συμμόρφωση προς μια δικαστική απόφαση, συνιστά την εκδήλωση ενός ειδικότερου αιτήματος, που διατυπώνεται εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης. Ελλείπει της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, δεν υπάρχει επί της ουσίας πεδίο εκδήλωσης της πολιτικής ανυπακοής. Με άλλα λόγια, πολιτική ανυπακοή χωρίς την μεσολάβηση ενός συστήματος δημοκρατίας της αμφισβήτησης δύναται να οδηγήσει ευθέως σε καθεστώς εξέγερσης, όπου, όπως αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω, συνεπάγεται αίτημα ανατροπής και χρήση ανατρεπτικής βίας²⁰².

Προφανώς και εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης δύναται να προκύψουν καταστάσεις βίαιης εξέγερσης. Ωστόσο, οι εγγυήσεις της διαβουλευτικής δημοκρατίας²⁰³ και της πλουραλιστικής δημόσιας σφαίρας που προϋποτίθεται για την ανάπτυξη των κοινωνικών δικαιωμάτων, δύναται να δράσουν αποτρεπτικά για την εκδήλωση καταστάσεων ανατρεπτικών και βίαιων, που θα δικαιώσουν την καντιανή επιφύλαξη ως προς το δικαίωμα της επανάστασης²⁰⁴. Η πολιτική ανυπακοή, εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης, λειτουργεί, πέρα ως πτυχή του πολιτικού ενθουσιασμού²⁰⁵ κι ως καθεστώς, είτε «έγκαιρης πολιτικής προειδοποίησης»²⁰⁶, είτε «έσχατης αφύπνισης» προς την εκάστοτε εξουσία, που ασκείται σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις²⁰⁷, ως ένας μηχανισμός

²⁰¹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 75.

²⁰² Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 345.

²⁰³ Όπως επισημαίνει και ο Τασόπουλος: «*Η καλλιέργεια έλλογων κριτηρίων σκέψης και διαβούλευσης ανάγεται σε αυτοτελή όρο πολιτικής ενότητας ελεύθερων και αυτοκαθοριζόμενων πολιτών, οι οποίοι μετέχουν στον δημόσιο διάλογο και είναι σε θέση να διακρίνουν τις έλλογες και εύλογες τοποθετήσεις, να διεκδικούν το έδαφος συνεννόησης, να συνεργαστούν και να συμβιβασθούν ή και ενδεχομένως να συμφωνήσουν*». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 231-232.

²⁰⁴ C. Korsgaard, "Taking the Law into Our Own Hands: Kant on the Right to Revolution", στο: A. Reath, B. Herman, C. Korsgaard, (1997), *Reclaiming the History of Ethics-Essays for John Rawls*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 297-328. Για τον κριτικό σχολιασμό των θέσεων της Korsgaard βλ. Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2011), *Ο πολιτικός Καντ σήμερα*, Νησίδες, Αθήνα, σελ. 198. Βλ. για μία αντίθετη άποψη Κ. Ανδρουλιδάκης, «Ευνομία, Ελευθερία και Δικαιοσύνη: Η καντιανή θεωρία του δικαίου και της αρετής», στο I. Kant, (2013), *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση-σημειώσεις-επιμέλεια Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, σελ. 361, 374-375, 382.

²⁰⁵ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 25-26.

²⁰⁶ Κ.Σ. Ρέμελης, (2016), ό.π., σελ. 224.

²⁰⁷ R.C. Post, R.B. Siegel, (2004), ό.π., σελ. 1039.

«σκληρής υπόμνησης» ότι η τελευταία οφείλει να δράσει προς τα συμφέροντα των πολιτών²⁰⁸, δίχως να έχει τον χαρακτήρα ενός κλασσικού πολιτικού δικαιώματος²⁰⁹.

Η πράξη πολιτικής ανυπακοής φιλοξενείται αρμονικά στη δημόσια σφαίρα, ενώ προβλέπεται και σε καταστατικούς χάρτες²¹⁰, ως ύστατο καταφύγιο σε περίπτωση κρατικής αυθαιρεσίας. Με άλλα λόγια, η πολιτική ανυπακοή οριοθετείται και θεσμοθετείται εντός ενός δημοκρατικού πλαισίου, το οποίο είναι ανεκτικό και ως προς την αμφισβήτηση. Όπως σημειώνει ο Dworkin: *«μία κοινωνία δεν μπορεί να αντέξει όταν ανέχεται κάθε ανυπακοή, δεν προκύπτει ούτε είναι προφανές ότι αυτή θα διαλυθεί αν ανέχεται κάποια μόνον ανυπακοή»*²¹¹. Αντίθετα, το καθεστώς της εξέγερσης αποτελεί μία κατάσταση «εκτός πλαισίου», που δύσκολα οριοθετείται και θεσμοθετείται, αφού πλέον λειτουργεί μέσα σ' ένα πλαίσιο ολοένα και μεγαλύτερης απονομιμοποίησης. Συνεπώς η δημοκρατία της αμφισβήτησης είναι ο χώρος έκφρασης της πολιτικής ανυπακοής, αλλά και η εγγύηση αποτροπής της εκδήλωσης μίας κατάστασης εξέγερσης. Στην περίπτωση που η δημοκρατία της αμφισβήτησης αποδυναμωθεί, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος η πολιτική ανυπακοή να τραπεί σε εξέγερση, εφόσον η ειρηνική πολιτική ανυπακοή αποδειχτεί ανώφελη. Τότε ανοίγει ο δρόμος για μία βίαιη άσκηση του δικαιώματος που αποκτά χαρακτήρα εξέγερσης και ρήξης με την έννομη τάξη²¹².

Καταληκτικά, η δημοκρατία της αμφισβήτησης εκτείνεται σε επίπεδο Ε.Ε.²¹³ και συνδέεται άρρηκτα και με τον πολιτικό συνταγματισμό, όπως περιγράφεται στο έκτο κεφάλαιο. Μολονότι κεντρική ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού είναι η μεταφορά της διαφωνίας από τα δικαστήρια στο Κοινοβούλιο, ως του θεσμού εκείνου που μπορεί αποτελεσματικότερα να την επιλύσει, παρ' όλα αυτά στην περίπτωση που το Κοινοβούλιο αδυνατεί να κρατήσει την κυβέρνηση σε καθεστώς λογοδοσίας, ή στην περίπτωση που το

²⁰⁸ Σ. Τσακυράκης, (2019), Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής, Μεταίχιμο, Αθήνα, σελ. 104-105.

²⁰⁹ Β. Βουτσάκης, (2018), ό.π., σελ. 64, υποσημ. 20. Βλ. και Τσακυράκης, Σ., (2019), ό.π., σελ. 107.

²¹⁰ Π.Ν. Πανταζάκος, (2012), ό.π., σελ. 531.

²¹¹ R. Dworkin, (1977), ό.π., σελ. 206.

²¹² Γ.Ν. Πολίτης, (2012), ό.π., σελ. 279.

²¹³ O Müller επεκτείνει τη δυνατότητα αμφισβήτησης και σε επίπεδο Ε.Ε., λέγοντας ότι «η δυνατότητα αμφισβήτησης παραμένει ουσιώδες στοιχείο για τη νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού σχεδίου -και η δυνατότητα αμφισβήτησης εξαρτάται από το εάν οι πολίτες έχουν όχι μόνο «τη δύναμη να αμφισβητούν» αλλά επίσης και κάποια βασική γνώση σχετικά με τον τόπο, το πρόσωπο και το αντικείμενο της αμφισβήτησης· γι αυτόν τον λόγο χρειάζεται να έχουν στη διάθεσή τους διαδικαστικά και γνωμοδοτικά κανάλια που να διασφαλίζουν τη δυνατότητα εκ νέου κρίσης, εκ νέου τήρησης της διαδικασίας και διατύπωσης γνώμης». Βλ. J. W. Müller, (2012), Συνταγματικός Πατριωτισμός, πρόλογος-σχόλια Χ. Παπαστυλιανός, μετάφραση Χ. Παπαστυλιανός, Φ. Στεφοπούλου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 228.

δικομματιό σύστημα αδυνατεί να προσφέρει αξιόπιστες εναλλακτικές ή όταν η πολιτική αντιπροσώπευση είναι ανεπαρκής ή άνιση ή τέλος όταν ο διάλογος που διεξάγεται εντός του Κοινοβουλίου είναι ανύπαρκτος ή ανισόρροπος, η δημοκρατία της αμφισβήτησης δύναται να καλύψει τα κενά που προκύπτουν, αναβιώνοντας την αρετή της σύγκρουσης, ώστε να ανταγωνιστεί όχι μόνο την κυβερνητική πολιτική αλλά και την ίδια τη μορφή του πολιτικού συντάγματος²¹⁴.

Επιπρόσθετα, η δημοκρατία της αμφισβήτησης επαναφέρει στο πλαίσιο του πολιτικού συνταγματισμού και την δημοκρατική αντιστρεψιμότητα, δηλαδή την δυνατότητα ανατροπής των συνεπειών μιας πλειοψηφικής απόφασης²¹⁵, ως ένδειξης ικανότητας αυτοκυβέρνησης ενός λαού²¹⁶. Η δημοκρατία της αμφισβήτησης δε συμβιβάζεται με πλειοψηφικές αποφάσεις που δεν αναθεωρούνται ή δεν αντιστρέφονται, αφού ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα προκαταλάμβανε τα όρια δράσης και παρέμβασης μελλοντικών κυβερνήσεων με διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό και πρόγραμμα. Αν κέντρο βάρους του πολιτικού συνταγματισμού είναι ο σεβασμός των αποφάσεων της πλειοψηφίας της δημοκρατικά εκλεγμένης πλειοψηφίας, η δημοκρατία της αμφισβήτησης το εμπλουτίζει με τη δυνατότητα λήψης μίας διαφορετικής απόφασης επί του ίδιου ζητήματος είτε από την ίδια πλειοψηφία που την έλαβε, είτε από μία διαφορετική, η οποία προκύπτει από εκλογές. Η δημοκρατία της αμφισβήτησης δεν αρκείται απλά στο γεγονός ότι η πλειοψηφία αποφασίζει, αλλά ότι οφείλει να αλλάξει την απόφασή της ή να δώσει τη θέση της σε μία άλλη, όταν θίγονται θεμελιώδη κοινά συμφέροντα των πολιτών. Μία τέτοια δυνατότητα αρμόζει πλήρως με το διαλογικό και δυναμικό πνεύμα του πολιτικού συνταγματισμού, που εκφράζεται μέσα από τον εκλογικό κύκλο και δεν συμβιβάζεται με τις παγιωμένες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες και τις πάγιες πολιτικές αποφάσεις.

Ο πολιτικός συνταγματισμός δεν οφείλει απλά να εξασφαλίζει την εναλλαγή της εκάστοτε πλειοψηφίας από την μειοψηφία²¹⁷, αλλά και την εναλλαγή της πλειοψηφίας επί ενός ζητήματος το οποίο αποτελεί αντικείμενο δημοκρατικού διαλόγου εντός της δημοκρατίας της αμφισβήτησης. Η πλειοψηφία εδώ δεν γίνεται αντιληπτή με όρους αμετάκλητης απόφασης μίας ακαταμάχητης εξουσίας που δημιουργεί τετελεσμένα για το

²¹⁴ M. Goldoni, C. McCorkindale, (2013), ό.π., σελ. 2208.

²¹⁵ Φ. Παιονίδης, (2018), ό.π., σελ. 195.

²¹⁶ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 207.

²¹⁷ Εξάλλου η επιδίωξη της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας να γίνει κοινοβουλευτική πλειοψηφία μέσω της άρθρωσης ενός προγράμματος εξουσίας συνιστά κομβικό στόχο και προσανατολισμό της εκάστοτε κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Βλ. Β. Τζέμος, (2011), ό.π., σελ. 218.

μέλλον. Αντίθετα, αποτελεί διαλογικό πεδίο σύγκλισης κοινωνικών συμμαχιών που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της δημοκρατίας της αμφισβήτησης και οι οποίες προκύπτουν ως τελικό προϊόν της σύγκρουσης και της αντιπαράθεσης ανάμεσα σε επιμέρους διαφορετικές απόψεις και συμφέροντα.

5.3. Ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου

Ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου αποτελεί ένα από τα μοντέλα ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων. Στην παρούσα ενότητα αναλύονται επιμέρους το κάθε μοντέλο ξεχωριστά, ποιο μοντέλο απ' αυτά επικρατεί στην Ελλάδα και εν συνεχεία πώς ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου συνδέεται με τον πολιτικό συνταγματισμό. και το κατά πόσο δύναται ή όχι να έχει πρακτική εφαρμογή στην ελληνική έννομη τάξη.

Ευρύτερα, ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων συνιστά «μια από τις κύριες παραμέτρους του συνταγματικού πολιτισμού σε παγκόσμια κλίμακα»²¹⁸, «κατ' εξοχήν διάσταση του φιλελεύθερου κράτους δικαίου, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διάκριση των λειτουργιών»²¹⁹, αλλά και μία αντιπροσωπευτική εκδήλωση της φιλοσοφίας φρόνησης και δυσπιστίας απέναντι στις καλές προθέσεις των κρατούντων²²⁰.

Σε μία απόπειρα εννοιολογικής αποσαφήνισης του όρου «δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων», ο Καϊδατζής τον προσδιορίζει ως ένα μηχανισμό ελέγχου της συμφωνίας ή ακριβέστερα της μη αντίθεσης του νόμου με το Σύνταγμα, εντάσσοντας σε αυτόν, ως έννοια γένους, τρεις μεγάλες κατηγορίες ελέγχου, ανάλογα με τον κανόνα προς τον οποίον ελέγχεται ο νόμος: i) τον έλεγχο συνταγματικότητας²²¹, ii) τον έλεγχο συμβατότητας με το δίκαιο της Ε.Ε. και iii) τον έλεγχο συμβατότητας με το διεθνές δίκαιο (κατεξοχήν με την ΕΣΔΑ)²²². Ο Γιαννακόπουλος από την πλευρά του προσφέρει μία ευσύνοπτη και αντιπροσωπευτική εικόνα, με όρους συγκριτικού και

²¹⁸ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 411.

²¹⁹ Κ.Π. Παπανικολάου, «Μια δημοκρατική θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 497.

²²⁰ Παραθέτοντας ο Τασόπουλος τον Kronman, η φιλοσοφία της φρόνησης αναγνωρίζει: «την καταλυτική σημασία της θεσμικής συνέχειας, της παγιωμένης παράδοσης, της συνεπούς πρακτικής, της αποθησαυρισμένης εμπειρίας και του συσσωρευμένου κύρους στην αποτελεσματική λειτουργία των θεσμών και στην επίτευξη της συνταγματικής τους αποστολής». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 56.

²²¹ Σύμφωνα με την Μπουκουβάλα: «Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας αφορά και ασκείται χωρίς διάκριση του Συντάγματος τόσο στους τυπικούς όσο και στους ουσιαστικούς νόμους, δηλαδή σε κάθε γενική και αφηρημένη ρύθμιση, ανεξάρτητα από το όργανο έκδοσής της, ήτοι τη Βουλή ή την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 33, υποσημ. 91.

²²² Α. Καϊδατζής, (2016), *Ο Δικαστικός Έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 4-5.

εθνικού συνταγματικού δικαίου από οργανική ή δικονομική άποψη²²³ μίας ποικιλίας συστημάτων δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων²²⁴, με εξαίρεση την Ολλανδία, στην οποία απαγορεύεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων²²⁵ και το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο στερείται τυπικού συντάγματος²²⁶.

Τα περισσότερα κράτη μέλη επομένως, με βάση τις ιστορικοπολιτικές καταβολές τους, ακολουθούν το λεγόμενο ευρωπαϊκό ή αυστριακό ή κελσενικό ή συγκεντρωτικό πρότυπο ελέγχου. Στο πλαίσιο αυτού του προτύπου, ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων συγκεντρώνεται γύρω από την καταρχήν ειδική και αποκλειστική δικαιοδοσία ενός Συνταγματικού Δικαστηρίου²²⁷. Το μοντέλο αυτό απαντάται σε χώρες όπως την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Βουλγαρία, τη Γερμανία²²⁸, την Ισπανία, την Ιταλία²²⁹, την Λετονία, την Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, την Μάλτα, την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Πορτογαλία, την Ρουμανία, την Σλοβακία, την Σλοβενία και την Τσεχία, ενώ στη Γαλλία υπάρχει το Συνταγματικό Συμβούλιο²³⁰ και στην Εσθονία, την Ιρλανδία και την Κύπρο ο θεσμός του Ανώτατου Δικαστηρίου²³¹.

²²³ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 34-52.

²²⁴ Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα, «[τ]ο μοντέλο συνταγματικής δικαιοσύνης που υιοθετείται από κάθε κράτος δεν αποτελεί μία τυχαία θεσμική επιλογή, αλλά αποτελεί συνέπεια του κρατούντος πολιτικού συστήματος, της συνταγματικής ιστορίας, καθώς και της νομικής παράδοσης κάθε χώρας». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 20.

²²⁵ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 453-456.

²²⁶ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 34-35. Για την αναγνώριση από τον Καϊδατζή ενός διακριτού συστήματος ελέγχου συνταγματικότητας των και υπό το σύστημα της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου στο Ηνωμένο Βασίλειο βλ. αμέσως παρακάτω.

²²⁷ Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα σε αυτό το σύστημα το Συνταγματικό Δικαστήριο: «αποτελεί δικαστικό όργανο, δεδομένου ότι συνθέτει μία αυτοτελή και ανεξάρτητη εξουσία η οποία επιλύει τις προβλεπόμενες από το Σύνταγμα διαφορές και αποφαινεται περί του ισχύοντος δικαίου, επιπλέον, δε, οι αποφάσεις του, οι οποίες πρέπει να είναι αιτιολογημένες, παράγουν την ισχύ του απόλυτου δεδικασμένου. Η ύπαρξη και λειτουργία του δικαστηρίου αυτού προβλέπεται από το Σύνταγμα, απολαμβάνει, δηλαδή, ένα ειδικό συνταγματικό καθεστώς, το οποίο διαφοροποιείται ουσιαστικά από το καθεστώς λειτουργίας των κοινών δικαστηρίων της εκάστοτε έννομης τάξης, αναφορικά με τη συγκρότηση, τις αρμοδιότητες, τη δικονομία του και τις έννομες συνέπειες των αποφάσεών του, έχοντας ως κύρια και βασική αρμοδιότητα αλλά και υπαρξιακή προϋπόθεση του, την άσκηση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 297.

²²⁸ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 624-629. Για το πώς ασκείται ο συγκεκριμένος έλεγχος στη Γερμανία βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 327-328.

²²⁹ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 629-631. Για το τι υπάγεται στον έλεγχο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, καθώς και τον κύκλο των αρμοδιοτήτων του βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 14-20. Για το πώς ασκείται ο συγκεκριμένος έλεγχος στη Γερμανία βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 328-336.

²³⁰ Για την ιστορική διαδρομή του Conseil Constitutionnel βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 618-624. Για το πώς ασκείται ο συγκεκριμένος έλεγχος στη Γερμανία βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 336-343.

²³¹ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 411.

Αντίθετα, σε ορισμένα κράτη, η αρμοδιότητα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ανήκει καταρχήν σε όλα τα εθνικά δικαστήρια, σύμφωνα με ρητή συνταγματική πρόβλεψη στις περιπτώσεις της Ελλάδας, της Σουηδίας και της Φινλανδίας ή σύμφωνα με τη νομολογιακή παράδοση στην περίπτωση της Δανίας²³². Με βάση το «οργανοκεντρικό κριτήριο»²³³, στον μεν διάχυτο έλεγχο αρμόδια να ασκήσουν τον έλεγχο της αντισυνταγματικότητας είναι όλα τα δικαστήρια, ενώ, στον δε συγκεντρωτικό, αρμόδιο είναι αποκλειστικά ένα ειδικό δικαιοδοτικό όργανο, το Συνταγματικό Δικαστήριο»²³⁴.

Από τη σκοπιά της δικονομικής διαδικασίας του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων²³⁵, διακρίνονται μορφές προληπτικού ελέγχου, ο οποίος ασκείται πριν τη θέση σε ισχύ του νόμου (π.χ. Γαλλία, Ιρλανδία, Πορτογαλία) και κατασταλτικού ελέγχου, ο οποίος ασκείται μετά τη θέση σε ισχύ του νόμου (π.χ. Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία). Απαντούν επίσης μορφές ευθέως ή κύριου ελέγχου, στο πλαίσιο του οποίου ένας νόμος προσβάλλεται ή φέρεται ευθέως ενώπιον του συνταγματικού δικαστή ως αντισυνταγματικός (π.χ.

²³² Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 411.

²³³ Πλάι στο οργανοκεντρικό κριτήριο, η Μπουκουβάλα αντιπαραθέτει το νομοκεντρικό, το οποίο σταδιακά αρχίζει και κερδίζει έδαφος, διακρίνοντας σε συστήματα ελέγχου αυστηρής και απροσδιόριστης ισχύος. Όπως σημειώνει και η ίδια: «*Το σύγχρονο διακύβευμα για τη διάκριση των συστημάτων του ελέγχου δεν είναι το όργανο που ασκεί τον έλεγχο της συνταγματικότητας ή ο τρόπος που επιλαμβάνεται της άσκησης του ελέγχου ο δικαστής της αντισυνταγματικότητας, αλλά με ποιο τρόπο αντιμετωπίζεται η σύγκρουση των κανόνων δικαίου από την άποψη των εννόμων συνεπειών της. Με βάση αυτό το κριτήριο, υπάρχει ένα σύστημα αυστηρής ισχύος, όπου η ισχύς του κειμένου του νόμου διακρίνεται από την ισχύ του κανόνα που προκύπτει από την ερμηνεία του και η απόφαση του συνταγματικού δικαστή αφορά αυστηρά στην ισχύ της διάταξης νόμου. Υπάρχει, όμως, κι ένα σύστημα απροσδιόριστης ισχύος, όπου η ισχύς του κανόνα διακρίνεται από την ισχύ του κειμένου του νόμου και η απόφαση του δικαστή της συνταγματικότητας αφορά στην ισχύ του κανόνα αυτού*». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 309.

²³⁴ Όπως επισημαίνει η Μπουκουβάλα: «*το ειδοποιό χαρακτηριστικό γνώρισμα του διάχυτου ελέγχου, που τον διαφοροποιεί από τον συγκεντρωτικό, δεν αποτελεί απλά το γεγονός ότι κάθε δικαστήριο της έννομης τάξης ασκεί τον έλεγχο αντισυνταγματικότητας, αλλά ότι κάθε δικαστήριο και κάθε δικαστής δικαιούται να διαγνώσει την αντισυνταγματικότητα του νόμου, να εκφέρει κρίση επί της αντισυνταγματικότητας και να εκδώσει περί τούτου δικαστική απόφαση, με την οποία διαπιστώνει το ανίσχυρο του νόμου*». Για να συμπληρώσει παρακάτω ότι: «*το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του διάχυτου ελέγχου είναι ότι τα κοινά δικαστήρια μπορούν να αφήσουν ανεφάρμοστη κάθε διάταξη νόμου που διέπει τη διαφορά που εκδικάζουν, εφόσον την κρίνουν αντισυνταγματική, σε αντίθεση με το σύστημα του συγκεντρωτικού ελέγχου, όπου τα κοινά δικαστήρια δεν διαθέτουν αυτή την αρμοδιότητα, η οποία ανήκει κατ' αποκλειστικότητα στο ΣΔ (εννοεί Συνταγματικό Δικαστήριο). Μ' αυτή την έννοια, στο συγκεντρωτικό σύστημα, η εξουσία άσκησης του ελέγχου συνταγματικότητας είναι διάχυτη, ενώ η αρμοδιότητα της εκφοράς της κρίσης περί της αντισυνταγματικότητας και η επέλευση των εννόμων συνεπειών της είναι συγκεντρωτική*». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 43, 44-45, 187-188.

²³⁵ Κ. Μαυριάς, (2005), Συνταγματικό Δίκαιο, τέταρτη έκδοση επανυξημένη, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 185 επ.

Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία) και ο οποίος οδηγεί στην απαγόρευση θέσης σε ισχύ (κατά τον προληπτικό έλεγχο) ή στην ακύρωση ή την αναγνώριση της ακυρότητας (στον κατασταλτικό έλεγχο) του αντισυνταγματικού νόμου, και παρεμπόδιοντος ελέγχου, ο οποίος ασκείται, ως συγκεκριμένος ή διάχυτος, αυτεπαγγέλτως ή κατ' ένσταση, με την ευκαιρία μίας δίκης ενώπιον κάποιου τακτικού δικαστηρίου (π.χ. Γαλλία μετά το 2008, Γερμανία, Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία) και ο οποίος οδηγεί είτε σε ακύρωση (π.χ. Γαλλία μετά το 2008²³⁶) είτε σε μη εφαρμογή του αντισυνταγματικού νόμου στη συγκεκριμένη υπόθεση (π.χ. Ελλάδα)²³⁷.

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις δεν σημαίνει ότι διαμορφώνουν αυτούσιες και διακριτές μορφές ελέγχου²³⁸, αφού κατά κανόνα παρατηρούνται μικτά συστήματα ελέγχου, όπως στη Γερμανία, την Ισπανία και την Πορτογαλία²³⁹. Εντούτοις, στην πράξη, όλοι οι δικαστές αντιμετωπίζουν, ως προς τον προσδιορισμό του εφαρμοστέου δικαίου²⁴⁰ μετά την κήρυξη μίας διάταξης νόμου ανίσχυρης²⁴¹ ή ανεφάρμοστης, τα ίδια προβλήματα και τις ίδιες ενδεχόμενες λύσεις. Από τη μία, στην περίπτωση του διάχυτου και παρεμπόδιοντος ελέγχου, ο δικαστής, να μεν δεν καθορίζει έναντι όλων τις συνέπειες της αντισυνταγματικότητας μίας διάταξης νόμου, πλην όμως η πληρότητα και η αποτελεσματικότητα της δικαστικής προστασίας που παρέχει επιβάλλει, από ουσιαστική άποψη, τον προσδιορισμό στο σκεπτικό της δικαστικής απόφασης του εφαρμοστέου δικαίου τουλάχιστον απέναντι στους διαδίκους της συγκεκριμένης δίκης. Από την άλλη, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, ο μεν ακυρωτικός δικαστής λειτουργεί αναλόγως προς τον ποινικό δικαστή, ο δε διοικητικός δικαστής ουσίας αναλόγως με τον πολιτικό δικαστή²⁴².

²³⁶ Για το γαλλικό παράδειγμα πριν και μετά το 2008 βλ. και Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 40-43 και 52-56.

²³⁷ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 37.

²³⁸ Όπως επισημαίνει και ο Καϊδατζής: «Οι εκλεπτύνσεις και ιδιαιτερότητες των συγκεκριμένων εκδοχών του ενός ή του άλλου προτύπου καθιστούν τις πραγματικές διαφορές τους λιγότερο οξείες απ' όσο τείνουμε να θεωρούμε, με αποτέλεσμα να διαπιστώνουμε ενίοτε αναπάντεχες συγκλίσεις». Βλ. Α. Καϊδατζής, (2014), «Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ενόψει της διάκρισης σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου», Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, σελ. 2018-2019.

²³⁹ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π. σελ. 38-39

²⁴⁰ Αυτό γίνεται κατά τον Γιαννακόπουλο με τους εξής τρόπους: α) Επέκταση των γενικών ρυθμίσεων, β) Αναβίωση των προϋφιστάμενων ρυθμίσεων, γ) Επέκταση των ειδικών ρυθμίσεων, δ) Άμεση εφαρμογή του Συντάγματος και ε) Μεταβατική επιβίωση της αντισυνταγματικής διάταξης. Βλ. Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 317 επ.

²⁴¹ Για την έννοια του ανίσχυρου στο ελληνικό σύστημα ελέγχου συνταγματικότητας βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 122 επ.

²⁴² Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 317.

Έναντι της παραπάνω διάκρισης ανάμεσα στο σύστημα του συγκεντρωτικού και διάχυτου ελέγχου, και των παραλλαγών τους και των προσμίξεών τους, ο Καϊδατζής αναγνωρίζει κι ένα επιπρόσθετο πρότυπο ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, αυτό της κυριαρχίας του κοινοβουλίου, το οποίο έχει ως παράδειγμα τον αγγλικό συνταγματισμό²⁴³. Όπως επιχειρηματολογεί ο Καϊδατζής, ειδικά μετά την εισαγωγή του ευρωπαϊκού δικαίου στο Ηνωμένο Βασίλειο, σχετικοποιήθηκε η κυριαρχία του κοινοβουλίου, ιδίως μέσω της έκδοσης του 1998 του βρετανικού Human Rights Act. Η εξέλιξη αυτή είχε σύμφωνα με τον Καϊδατζή διπλή σημασία: «*Πρώτον, αναγνωρίσαμε πλέον, για πρώτη φορά με τέτοια σαφήνεια, ότι μια μορφή ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ασκείται στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς ο Human Rights Act επιτρέπει στα βρετανικά δικαστήρια να ελέγχουν τη συμβατότητα των νόμων με τα δικαιώματα της ΕΣΔΑ*²⁴⁴. *Δεύτερον, ο βρετανικός Human Rights Act έστρεψε την προσοχή μας σε ανάλογες εξελίξεις που είχαν προηγηθεί, ήδη από τη δεκαετία του 1980, σε άλλες χώρες του προτύπου της κυριαρχίας του κοινοβουλίου και ειδικότερα τον Καναδά και τη Νέα Ζηλανδία*». Σε αυτά τα κράτη κατά τον Καϊδατζή είχε εισαχθεί κάποιας μορφής έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων σε ένα σύστημα κυριαρχίας του κοινοβουλίου, ο οποίος διέλαθε της προσοχής πολλών μελετητών, ακριβώς επειδή δεν μπορούσε να καταταγεί στις ήδη υπάρχουσες κατηγορίες²⁴⁵. Από την πλευρά του ο Βλαχόπουλος επισημαίνει ότι: «*η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Ηνωμένο Βασίλειο χαρακτηρίζεται στη θεωρία ως ένα από τα μεγαλύτερα συνταγματικά ορόσημα, ως το θεμέλιο μιας εντελώς νέας συνταγματικής τάξης, ως μιας καθοριστικής σημασίας μεταβολή στη συνταγματική ιστορία του Ηνωμένου Βασιλείου, ως η καρδιά του νέου βρετανικού Συντάγματος και ως η μεγαλύτερη ανακατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων μεταξύ νομοθετικής εξουσίας και δικαιοσύνης στο Ηνωμένο Βασίλειο εδώ και πολλές δεκαετίες που μετέβαλλε τη χώρα αυτή σε μια δημοκρατία βασισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα (“rights-based democracy”)*»²⁴⁶.

²⁴³ Όπως περιγράφηκε αναλυτικά στην ενότητα 5.1.

²⁴⁴ Όπως επισημαίνει ο Γεραπετρίτης: «*η Human Rights Act 1998 δίδει στα δικαστήρια τη δυνατότητα, όταν διαπιστώνεται παραβίαση της Σύμβασης, να εκδίδουν μια δήλωση ασυμβατότητας με την ΕΣΔΑ (“declaration of incompatibility”), η οποία δεν ακυρώνει την κρατική πράξη, αλλά συνιστά μια έντονη υπόδειξη προς το βρετανικό Κοινοβούλιο να υιοθετήσει μέτρα σύμφωνα με τις επιταγές της*». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 143.

²⁴⁵ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2019-2020.

²⁴⁶ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 155.

Αναμφίβολα, μετά το Brexit, έχει ήδη ξεκινήσει ο διάλογος, τόσο για το μέλλον του βρετανικού συνταγματικού δικαίου μετά τις αποφάσεις Miller I και II του Ανωτάτου Δικαστηρίου του Ηνωμένου Βασιλείου²⁴⁷, όσο και του ευρωπαϊκού δικαίου στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά την ψήφιση από την Βουλή της Συμφωνίας για την Αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας²⁴⁸. Όπως σημειώνει και ο Τσιλιώτης: «η όλη διαδικασία του Brexit προκάλεσε και θα προκαλέσει περαιτέρω πέραν των πολιτικών και συνταγματικούς τριγμούς στο συνταγματικοπολιτικό οικοδόμημα του ΗΒ και θα γίνει αντικείμενο μελέτης για τα επόμενα πολλά χρόνια μετά την αποχώρηση του ΗΒ από την Ένωση»²⁴⁹.

Σε κάθε περίπτωση, το δημοψήφισμα για το Brexit μπορεί να οδήγησε το ευρύτερο νομικοπολιτικό σύστημα του Ηνωμένου Βασιλείου σε μία επαναλαμβανόμενη δοκιμασία μεταξύ κυβέρνησης, βουλής και εκλογικού σώματος που προσέλαβε πολλές φορές τον χαρακτήρα συνταγματικής κρίσης, εντούτοις η αρχή της κυριαρχίας του κοινοβουλίου επιβεβαιώθηκε, όχι από την επαμφοτερίζουσα πολιτική πρακτική, αλλά από το Ανώτατο Δικαστήριο του Ηνωμένου Βασιλείου, το

²⁴⁷ Στην μεν απόφαση Miller I, το Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court, Judgment given on 24 January 2017, R (on the application of Miller and another) (Respondents) v Secretary of State for Exiting the European Union (Appellant), UKSC 2017) με πλειοψηφία 8 δικαστών έναντι 3 επικύρωσε την απόφαση του High Court (High Court/Civil, Case R (Miller) -v- Secretary of State for Exiting the European Union, 3 November 2016 Neutral Citation Number: [2016] EWHC 2768 (Admin) Case No. CO/3809/2016 and CO/3281/2016), το οποίο έκανε δεκτές με τη σειρά του τις προσφυγές των Gina Miller και Deir Dos Santos, μέσω των οποίων οι προσφεύγοντες υποστήριξαν στην αίτησή τους ότι η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου δεν μπορούσε να απευθύνει προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο την γνωστοποίηση της πρόθεσης του Ηνωμένου Βασιλείου για αποχώρηση από την ΕΕ χωρίς προηγούμενη απόφαση του Κοινοβουλίου, καθόσον η τελευταία αποτελούσε νομική προϋπόθεση για να προχωρήσει το Ηνωμένο Βασίλειο στην ενεργοποίηση της δεύτερης φάσης της διαδικασίας αποχώρησης στην Ένωση κατά την παρ. 2 εδ. α' του άρθρου 50 της ΣΕΕ. Η αποχώρηση από την ΕΕ ως πράξη μείζονος σημασίας, κατά τους προσφεύγοντες, πρέπει να στηρίζεται στην αυθεντία της απόφασης του Κοινοβουλίου, διά της νομοθετικής οδού προτού ξεκινήσει η διαδικασία. Στην δε απόφαση Miller II (Cherry/Miller (No2) [2019] UKSC 41 κρίθηκε ότι η απόφαση του πρωθυπουργού Boris Johnson για αναστολή της λειτουργίας του Κοινοβουλίου κατά το διάστημα 9-12 Σεπτεμβρίου έως 14 Οκτωβρίου 2019 (λίγες μέρες πριν την 31^η Οκτωβρίου 2019, καταληκτική ημερομηνία αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ε.Ε.) συνιστά κατάχρηση εξουσίας και παραβιάζεται η αρχή της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας, τόσο κατά το μέρος ότι στερεί από το Κοινοβούλιο τη δυνατότητα να νομοθετεί για ένα ασυνήθιστα μεγάλο χρονικό διάστημα όσο και ότι του αφαιρεί την δυνατότητά του να ασκήσει κοινοβουλευτικό έλεγχο στην πολιτική της κυβέρνησης στο θέμα της αποχώρησης από την ΕΕ. Για το ιστορικό των αποφάσεων, τη νομική επιχειρηματολογία πλειοψηφίας-μειοψηφίας καθώς και τις ευρύτερες συνέπειες τους στο νομικο-πολιτικό σύστημα του Ηνωμένου Βασιλείου βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 166-217, 253-256.

²⁴⁸ Για τις λεπτομέρειες επί του περιεχομένου της συμφωνίας βλ. Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 262 επ.

²⁴⁹ Χ. Τσιλιώτης, (2020), ό.π., σελ. 154.

οποίο ανέλαβε την αποκατάσταση και τη διατήρηση της κυριαρχίας του κοινοβουλίου έναντι της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία προσπάθησε εις διπλούν να υποκαταστήσει τη λειτουργία του, στην προσπάθειά του να ανταποκριθεί στην λαϊκή ετυμηγορία του δημοψηφίσματος της 23^{ης} Ιουνίου 2016. Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο ανέλαβε την εξισορρόπηση μεταξύ λαϊκής κυριαρχίας και κυριαρχίας του κοινοβουλίου, υπενθυμίζοντας στην εκτελεστική εξουσία ότι δεν μπορεί να λειτουργεί σε καθεστώς «βασιλικού προνομίου».

Ο Tushnet από την πλευρά του προτείνει τη διάκριση των συστημάτων δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου²⁵⁰. Η διάκριση αυτή αποτυπώνει την διάκριση πολιτικού και νομικού συνταγματισμού²⁵¹, όπου ο έλεγχος συνταγματικότητας ισχυρού τύπου αποτυπώνει τον δικαστικό συνταγματισμό και ο έλεγχος συνταγματικότητας ασθενούς τύπου τον πολιτικό συνταγματισμό αντίστοιχα²⁵². Για τον Bellamy, ο δικαστικός έλεγχος ισχυρού τύπου είναι ασυμβίβαστος με τον πολιτικό συνταγματισμό, διότι οι πολίτες κυριαρχούνται από την αυθαίρετη βούληση των δικαστών στους οποίους απουσιάζει η κατάλληλη μορφή εξουσιοδότησης και λογοδοσίας ενώπιον εκείνων που υπόκεινται στις αποφάσεις τους που διασφαλίζουν ότι πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα συμφέροντά τους²⁵³.

Η παραπάνω διάκριση σηματοδοτεί τη μεταβολή από το ποιος ελέγχει, που αντικατοπτρίζει τη διάκριση μεταξύ συγκεντρωτικού και διάχυτου ελέγχου²⁵⁴, στο ποιο είναι το αποτέλεσμα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων²⁵⁵, με άλλα λόγια τις συνέπειες που μπορεί να έχει μια δικαστική κρίση στη νομοθετική διαδικασία και στην ευρύτερη λειτουργία του πολιτικού συστήματος²⁵⁶.

²⁵⁰ M. Tushnet, (2008), *Weak Courts, Strong Rights: Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.

²⁵¹ Σύμφωνα με τον Καϊδατζή, «δεν υπάρχει μόνο το σύνταγμα όπως ερμηνεύεται από τα δικαστήρια - θα μπορούσαμε να πούμε, το νομικό σύνταγμα. Υπάρχει επίσης και το σύνταγμα όπως ερμηνεύεται εμπράκτως, με την εφαρμογή του, από τα όργανα του πολιτεύματος και τις πολιτικές δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από αυτά -το πολιτικό, θα λέγαμε, σύνταγμα». Βλ. και Α. Καϊδατζής, (2014), «Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ενόψει της διάκρισης σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου», Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, σελ. 2017.

²⁵² M. Tushnet, (2013), ό.π., σελ. 2250.

²⁵³ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 318.

²⁵⁴ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2018.

²⁵⁵ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2020.

²⁵⁶ Π.χ. ακυρωτικός ρόλος ΣτΕ που επηρεάζει άμεσα τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, όπως είναι π.χ. η αντισυνταγματικότητα ή μη των μνημονίων, οι τηλεοπτικές άδειες (ΣτΕ 95/2017), το μάθημα των θρησκευτικών στο σχολείο (ΟλΣτΕ 660/2018), οι αποδοχές των δικαστών και τόσα άλλα. Για τη συνταγματική συζήτηση που προκλήθηκε στη θεωρία για την απόφαση του Συμβουλίου

Ποια είναι η δεσμευτικότητα του αποτελέσματος του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων για τα όργανα της πολιτικής εξουσίας, κυβέρνηση και νομοθέτη²⁵⁷; Στον έλεγχο ισχυρού τύπου, οι συνταγματικές κρίσεις των δικαστηρίων ελέγχουν την πολιτική εξουσία (κυβέρνηση και νομοθέτη), με αποτέλεσμα ένας νόμος που κρίθηκε αντισυνταγματικός να εξαφανίζεται, είτε διότι παύει να ισχύει μετά τη τυπική κατάργησή του από συνταγματικό δικαστήριο του συγκεντρωτικού συστήματος είτε διότι παύει να εφαρμόζεται μετά την ουσιαστική ακύρωσή του από δεσμευτική απόφαση ανωτάτου δικαστηρίου του διάχυτου συστήματος. Αντιθέτως, ο έλεγχος είναι ασθενούς τύπου, όταν η πολιτική εξουσία έχει τη δυνατότητα να αντιδράσει στη συνταγματική κρίση των δικαστηρίων, προκειμένου να διατηρήσει σε ισχύ και να συνεχίσει να εφαρμόζει νόμο που κρίθηκε αντισυνταγματικός²⁵⁸.

Κάθε εκδοχή ελέγχου ισχυρού τύπου εγείρει θεμελιώδη ζητήματα για τη δημοκρατική αυτοκυβέρνηση, επειδή καθεμία από αυτές τις εκδοχές επιτρέπει στα δικαστήρια να εκτοπίζουν τις αποφάσεις των εκάστοτε πλειοψηφιών υπέρ της τήρησης των αποφάσεων που τα δικαστήρια αποδίδουν στον συνταγματικό νομοθέτη. Ναι μεν αυτό αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του συνταγματισμού, εντούτοις μπορούν να προκύψουν διαφωνίες επί των κρίσεων των δικαστηρίων, ιδίως κατά την θέσπιση θετικών μέτρων για την άρση ιστορικών αδικιών²⁵⁹. Εντούτοις, στο σύστημα ισχυρού ελέγχου τα συμπεράσματα των δικαστηρίων υπερισχύουν του κοινού νομοθέτη και οι ερμηνευτικές τους κρίσεις είναι τελικές και αμετάκλητες, δίχως ο περιορισμός της δημοκρατικής αυτοκυβέρνησης να μπορεί να δικαιολογηθεί με μόνη την επίκληση του

Επικρατείας 95/2017 για τις τηλεοπτικές άδειες βλ. Π. Μαντζούφας, (2019), ό.π., σελ. 347, υποσημ. 24.

²⁵⁷ Αντιπροσωπευτική αυτού του ερωτήματος είναι η αντιπαράθεση των «εξαδέλφων της Βιρτζίνια», τον Πρόεδρο του Ανωτάτου Δικαστηρίου John Marshall και του Προέδρου των ΗΠΑ Thomas Jefferson. Ο Marshall υποστήριξε ότι οι δικαστές έπρεπε να είναι ελεύθεροι να μην εφαρμόζουν τους νόμους που παραβιάζουν το Σύνταγμα, επιχειρηματολογώντας παράλληλα και υπέρ της ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας έναντι των επιμέρους πολιτειών. Αντίθετα, ο Jefferson πρέσβευε την άποψη ότι οι δικαστές πρέπει να αντανακλούν την κοινή γνώμη, προς επίρρωση του κανόνα του ανέλεγκτου της πλειοψηφίας, επαφίοντας στα πολιτειακά κοινοβούλια και όχι στους ανεξάρτητους δικαστές την επιδιαιτησία των συνταγματικών ζητημάτων. Η αντιπαράθεση αυτή αποκρυσταλλώθηκε στη διάσημη απόφαση *Marbury v. Madison* του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ το 1803, η οποία και κατοχύρωσε νομολογιακά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 192-194. Βλ. και J. Rosen, (2016), ό.π., σελ. 89-148. Για την ελληνική μετάφραση της απόφασης αυτής βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 150-156.

²⁵⁸ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2021-2022.

²⁵⁹ Μ. Tushnet, (2013), *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Η συγκριτική άποψη*, εισαγωγή-μετάφραση Α. Καϊδατζής, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 52.

συνταγματισμού²⁶⁰. Σ' ένα σύστημα ισχυρού τύπου, οι πολίτες δεν μπορούν να κάνουν και πολλά πράγματα, όταν οι αποφάσεις των δικαστηρίων είναι αντίθετες με την άποψη της πλειοψηφίας των πολιτών, παρά μόνο η τροποποίηση του Συντάγματος²⁶¹.

Αντίθετα, ο έλεγχος ασθενούς τύπου προσπαθεί να συνδυάσει τη δημοκρατική διακυβέρνηση με το συνταγματισμό, όπου τα δικαστήρια ελέγχουν τη συμβατότητα της νομοθεσίας με κατοχυρωμένα δικαιώματα, ενώ ο νομοθέτης διατηρεί την εξουσία να έχει τον τελευταίο λόγο²⁶². Με άλλα λόγια, ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου παρέχει στους πολίτες μηχανισμούς αντίδρασης απέναντι σε αποφάσεις που, κατά την υποστηρίξιμη άποψή τους, θεωρούν λανθασμένες, οι οποίοι είναι πολύ πιο άμεσα διαθέσιμοι απ' ό, τι η συνταγματική αναθεώρηση²⁶³. Ο Tushnet υποστηρίζει ότι ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου είναι περισσότερο κατάλληλος με την αρχή της αναλογικότητας, διότι η τελευταία εμπλέκει την κανονιστική ανάλυση με ένα ισχυρό εμπειρικό στοιχείο²⁶⁴. Εντούτοις θεωρεί ότι ο έλεγχος ασθενούς τύπου λειτουργεί καλύτερα όταν πρόκειται για οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ενώ δεν φαίνεται να είναι το ίδιο αποτελεσματικός όταν πρόκειται για τα πολιτικά και ατομικά δικαιώματα²⁶⁵.

Σε παραπλήσια διάκριση προβαίνει και ο Αλιβιζάτος, μεταξύ του έντονου και του περιορισμένου δικαστικού ελέγχου, ορμώμενος από την εξέλιξη που επέφερε στην εξέλιξη του συνταγματικού δικαίου η νομολογία του «Warren Court» (1953-1969). Στον έντονο δικαστικό έλεγχο υπόκεινται οι περιπτώσεις όπου η η πολιτική εξουσία παραβιάζει τα ατομικά δικαιώματα μειονοτήτων -θρησκευτικών, εθνικών ή φυλετικών-, όπου προσβάλλεται η πολιτική διαδικασία και καθίσταται επιβεβλημένος ο αυστηρός δικαστικός έλεγχός τους. Συμπληρωματικά, στον αυτονόητο και αυστηρό έλεγχο υπάγονται και οι θεμελιώδεις κανόνες της πολιτικής αντιπαράθεσης²⁶⁶. Στον περιορισμένο δικαστικό έλεγχο υπάγονται ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, στα οποία ισχύει ένα είδος «τεκμηρίου συνταγματικότητας», όπου ως ζητήματα κατεξοχήν πολιτικά, συναρτώμενα με τη δημοσιονομική κατάσταση της

²⁶⁰ M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 89-91. Η απόφαση που επιβεβαιώνει πανηγυρικά τον έλεγχο ισχυρού τύπου από το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο των Η.Π.Α. είναι η απόφαση Cooper v. Aaron του 1958, αλλά και η απόφαση City of Boerne v. Flores του 1997

²⁶¹ M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 92.

²⁶² M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 53. Με τον δικαστικό έλεγχο ασθενούς τύπου συνδέεται κατά τον Tushnet η ευελιξία αναθεώρησης του Συντάγματος.

²⁶³ M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 93.

²⁶⁴ M. Tushnet, (2013), ό.π., σελ. 2260-2261.

²⁶⁵ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1070.

²⁶⁶ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 633.

χώρας, αποφασίζονται κατ' αρχήν από την πολιτικά υπεύθυνη κυβέρνηση²⁶⁷. Όπως συμπληρώνει ο ίδιος: «σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, όσο περισσότερο οι κρίσιμες ρυθμίσεις αφορούν τα δικαιώματα του ατόμου και των μειονοτήτων, τόσο αυστηρότερος πρέπει να είναι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας τους. Απεναντίας, όσο οι κρινόμενες ρυθμίσεις αφορούν ζητήματα πολιτικής, τόσο οι δικαστές θα πρέπει να αναγνωρίζουν το προβάδισμα και κατ' επέκταση τις επιλογές των εκλεγμένων και δημοκρατικά νομιμοποιημένων οργάνων της πολιτείας»²⁶⁸.

Σε μία παραπλήσια παραδοχή καταλήγει και ο Tushnet, υποστηρίζοντας ότι ο δικαστικός έλεγχος ισχυρού τύπου είναι ένας μηχανισμός που δύναται να είναι περισσότερο αποτελεσματικός σε περιπτώσεις ελευθερίας του λόγου ή αποκλεισμού από την απόλαυση πολιτικών δικαιωμάτων²⁶⁹. Από την πλευρά του, όπως επισημαίνουν οι Κοντιάδης-Φωτιάδου: «οι ασθενείς μορφές ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων μπορούν να αποτελέσουν μηχανισμό που συμβάλλει στην ανθεκτικότητα των δικαιωμάτων. Η διεύρυνση των διόδων επικοινωνίας μεταξύ νομοθέτη και δικαστή, που χαρακτηρίζει τις ασθενείς μορφές συνταγματικού ελέγχου, αποσκοπεί ακριβώς στη διασφάλιση ότι οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα δικαιώματα ενόψει των εξαιρετικών συνθηκών αρμόζουν πράγματι στους επιδιωκόμενους σκοπούς»²⁷⁰.

Βάσει της τελευταίας διάκρισης μεταξύ μοντέλων ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, ανακύπτει το ερώτημα το που κατατάσσεται η Ελλάδα, στον έλεγχο ισχυρού ή ασθενούς τύπου; Στην Ελλάδα, ο δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων προσιδιάζει περισσότερο προς το αμερικάνικο πρότυπο²⁷¹. Το ελληνικό σύστημα θεωρείται ότι ανήκει καταρχήν στο αμερικανικό πρότυπο διάχυτου ελέγχου, εμπλουτισμένο με ορισμένα στοιχεία συγκέντρωσης του ελέγχου που τελικά καθιστούν το σύστημα μικτό²⁷², σύστημα που διερευνά ως ενδεχόμενο, αλλά με κριτική διάθεση

²⁶⁷ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 609.

²⁶⁸ Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 609-610.

²⁶⁹ Μ. Tushnet, (2013), ό.π., σελ. 2262.

²⁷⁰ Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 123.

²⁷¹ Γ.Ζ. Δρόσος, (1996), Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 181 επ.

²⁷² Πέραν του συγκεντρωτικού στοιχείου που εμπεριέχει ο έλεγχος συνταγματικότητας από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (βλ., ως επιπρόσθετοι μηχανισμοί συγκέντρωσης έχουν υποστηριχθεί ότι είναι: α) η ιεραρχική διάρθρωση της δικαιοσύνης, β) η πρόβλεψη της παραγράφου 5 του αναθεωρημένου άρθρου 100 μέσω του οποίου προβλέφθηκε η παραπομπή ζητήματος αντισυνταγματικότητας από το τμήμα στην Ολομέλεια του δικαστηρίου, γ) η ακυρωτική δικαιοδοσία του Συμβουλίου της Επικρατείας επί ελέγχου νομιμότητας ορισμένων κατηγοριών διοικητικών πράξεων, όπως ορίζει το άρθρο 95 παρ. 1 περίπτωση α' και β' του Συντάγματος. Βλ. Α. Καϊδατζής,

και ο Tushnet²⁷³. Το κοινό τους σημείο είναι ότι όπως στην Ελλάδα έτσι και στις Η.Π.Α. ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων δεν είναι αφηρημένος²⁷⁴ και δεν προβλεπόταν ρητά στα συνταγματικά κείμενα²⁷⁵, εκκινώντας με πρωτοβουλία των ιδίων των δικαστηρίων²⁷⁶, στις αρχές και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αντιστοίχως²⁷⁷. Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων προαναγγέλθηκε σε επίπεδο αμερικανικής²⁷⁸ και συμπληρώθηκε σε επίπεδο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας²⁷⁹. Πέραν της κοινής

(2014), ό.π., σελ. 2025-2028. Η θέση του Συμβουλίου της Επικρατείας ως ατύπου δικαστηρίου αντισυνταγματικότητας ενισχύθηκε και με τον θεσμό της πιλοτικής δίκης, όπως προβλέπει ο ν. 3900/2010. Για το πώς οι μεταρρυθμίσεις του ν. 3900/2010 είχαν ως αποτέλεσμα να εισάγουν στοιχεία συγκεντρωτικού ελέγχου συνταγματικότητας στο ΣτΕ και το κατά πόσο μεταβλήθηκαν τα χαρακτηριστικά και η φυσιολογία του βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 175 επ.

²⁷³ Ιδίως για το πώς γίνεται η κατανομή ζητημάτων ασθενούς ή ισχυρού δικαστικού ελέγχου, ως πρόσχημα ιεράρχησης των συνταγματικών διατάξεων από πλευράς σημαντικότητας, αλλά και της αδρανοποίησης του δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου ενώπιον του ισχυρού. Βλ. Μ. Tushnet, (2013), ό.π., σελ. 119 επ.

²⁷⁴ Όπως αναφέρει ο Τασόπουλος: «Τόσο στην χώρα μας όσο και τις ΗΠΑ δεν ισχύει ο αφηρημένος έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου· το δικαστήριο δεν μπορεί να εκδώσει συμβουλευτικές, γνωμοδοτικές αποφάσεις επί υποθετικών νομικών ζητημάτων». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 492-493.

²⁷⁵ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2024.

²⁷⁶ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 410.

²⁷⁷ Απόφαση Marbury v. Madison του 1803 και η απόφαση ΑΠ 23/1897. Ο Γεραπετρίτης παραθέτει ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα της Marbury κατά Madison: «*Το Σύνταγμα ή είναι ο ανώτατος νόμος, μη δυνάμενος να τροποποιηθεί με συνήθη μέσα ή τίθεται στο ίδιο επίπεδο με τους συνήθεις τυπικούς νόμους και, κατά συνέπεια υπόκειται στις κατά τη βούληση του νομοθετικού σώματος τροποποιήσεις. Εάν γίνει δεκτή η πρώτη υπόθεση, τότε κάθε κείμενο νόμου αντίθετο προς το Σύνταγμα δεν αποτελεί νόμο. Εάν, αντίθετα, γίνει δεκτή η δεύτερη υπόθεση τότε τα γραπτά συντάγματα δεν αποτελούν για τον λαό ει μη παράλογες απόπειρες περιορισμού μιας εξουσίας που θα έπρεπε να εκληφθεί ως από τη φύση της απεριόριστη*». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 186. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 395-396. Για το κατά πόσο η απόφαση Marbury επηρέασε την ελληνική νομολογία βλ. Γ.Ζ. Δρόσος, (1996), ό.π., σελ. 192 επ., καθώς και Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 139. Για την ειδικότερη ανάλυση της Α.Π. 23/1897 βλ. Α. Καϊδατζής, (2016), ό.π., σελ. 196 επ. Πολύ σημαντικό ρόλο στην εδραίωση του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων διαδραμάτισε και η μετέπειτα απόφαση 1/1929 του νεοϊδρυθέντος υπό το Σύνταγμα του 1927 Συμβουλίου της Επικρατείας. Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 1227. Βλ. επίσης Α. Καϊδατζής, (2016), ό.π., σελ. 494.

²⁷⁸ Όπως επισημαίνει ο Alexander Hamilton στο άρθρο 78 των Federalist Papers: «*Η ερμηνεία των νόμων είναι η σωστή και ιδιαίτερη σφαίρα αρμοδιότητας των δικαστηρίων. Στην πραγματικότητα, ένα σύνταγμα είναι, και πρέπει να θεωρηθεί έτσι από τους δικαστές, θεμελιώδης νόμος. Επομένως είναι δική τους υπόθεση να εξακριβώσουν την έννοιά του, καθώς επίσης και την έννοια οποιασδήποτε συγκεκριμένης απόφασης που προκύπτει από το νομοθετικό σώμα. Εάν υπάρχει ασυμβίβαστη διαφορά μεταξύ των δύο, αυτό που έχει την ανώτερη υποχρέωση και ισχύ θα πρέπει, φυσικά, να προτιμηθεί· ή, με άλλα λόγια, το Σύνταγμα οφείλει να προτιμηθεί από το θέσπισμα, ο σκοπός του λαού από τον σκοπό των αντιπροσώπων του. Ούτε υποθέτει αυτό το συμπέρασμα με κανένα τρόπο μια ανωτερότητα του δικαστικού σώματος απέναντι στη νομοθετική δικαιοδοσία. Υποθέτει μόνον ότι η εξουσία του λαού είναι ανώτερη και από τα δύο· και ότι όπου η βούληση του νομοθετικού σώματος, που διακηρύσσεται στα θεσπίσματά του, είναι αντίθετη με εκείνη του λαού, όπως εκφράζεται από το Σύνταγμα, οι δικαστές θα πρέπει να κυβερνώνται από το δεύτερο παρά από τα πρώτα. Θα πρέπει να ρυθμίζουν τις αποφάσεις τους βάσει των θεμελιωδών νόμων, παρά εκείνων που δεν είναι θεμελιώδεις*». Βλ. Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα, (2009), Νο. 78, σελ. 608-609.

²⁷⁹ Από τους εμβληματικότερους υποστηρικτές του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων ήταν ο Ν.Ι. Σαρίπολος, απόσπασμα του οποίου παραθέτει από την Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου (έκδ.

αφετηρίας, αμερικανική και ελληνική συνταγματική ιστορία ανέπτυξαν παράλληλες και διαλογικές διανθίσεις, μέσω ενός πλέγματος παράλληλων επαφών και αλληλεπιδράσεων²⁸⁰. Εντούτοις τα δύο συστήματα παρουσιάζουν και θεμελιώδεις διαφορές, με το σύστημα των ΗΠΑ να είναι σαφώς περισσότερο συγκεντρωτικό από το ελληνικό, δεδομένου ότι το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ²⁸¹ είναι τόσο ισχυρό, ώστε να είναι συγκρίσιμο με ένα κλασσικό συνταγματικό δικαστήριο, όπως το γερμανικό²⁸². Επιπλέον, στην ελληνική συνταγματική τάξη κατοχυρώνεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην παρ. 4 του άρθρου 93 του Συντάγματος²⁸³, σ' αντίθεση με το αμερικανικό Σύνταγμα, που δεν έχει συμπεριληφθεί ανάλογη

1874, τόμ. Γ', σελ. 154-155) ο Μανιτάκης: «ουκ έχει η δικαστική απλώς το καθήκον εφαρμόσει τον νόμον, αλλά πριν ή τούτο πράξη έχει το αρμόδιον, οφείλει μάλιστα, βεβαιώσασθαι προς το ότι ο νόμος πάντας τους εξωτερικούς περιβέβληται τύπους, ήγουν ότι ο ψηφισθείς υπό του νομοθετικού εκυρώθη παρά του Βασιλέως και παρά του εκτελεστικού κατά τα νενομισμένα εδημοσιεύθη, και ότι προς τον ανώτατον της πολιτείας νόμον ουκ αντίκειται. Εν άλλοις λόγοις εξέστιν αυτή εξετάσαι μη τυχόν το κύρος το ήττον έχουν προσκρούη τω μείζονι και επικρατεστέρω θεσμοθετήματι της πολιτείας. Την εξέτασι όμως ταύτην ποιείται το δικαστήριο ουχί ποιούμενον παραστάσεως τω νομοθετικώ, ουχί αυθεντικήν και καθολικήν αλλά μερικήν και συγκεκριμένην ήτοι μόνον ως προς την υπόθεσιν ήτις υποβέβληται τη δικαστική αυτού διαψηφίσει. Ούτω ποιούν περιορίζεται εντός της οικείας αρμοδιότητος και ουδεμίαν ποιείται υπερβασίαν, υπερβασία δε τότε χωρεί, όταν εις τα έργα της μιας ή της ετέρας των δύο άλλων του Κράτους εξουσιών επεμβίνη, είτε γενικώς και αυθεντικώς ερμηνεύον το Σύνταγμα ή τους νόμους, είτε τη διοικητικήν πράξιν διά παντός ως άκυρον αποφαινόμενον, ως και επιτάττον ή κωλύον την ετέραν εξουσίαν κατά την επιτέλεσιν των εντός αυτής αρμοδιότητος έργων». Βλ. Α. Μανιτάκης, (2020), ό.π., σελ. 53.

²⁸⁰ Για το πώς αλληλεπείδρασαν η κλασσική ελληνική σκέψη στη διαμόρφωση του αμερικανικού συνταγματισμού, όπως και η αντίστοιχη αμερικανική συνταγματική σκέψη τον ελληνικό συνταγματισμό βλ. Α.Μ. Ρωξάνα, (2016), «Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α., έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων και ελληνικός συνταγματισμός» στο: J. Rosen, (2016), *Το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. Οι προσωπικότητες και οι αντιπαραθέσεις που διαμόρφωσαν την Αμερική*, εισαγωγή-μετάφραση Α.Μ. Ρωξάνα, πρόλογος Ν.Κ. Σακελλαρίου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 20 επ. Αντιπροσωπευτικά δείγματα μπορούν ενδεικτικά να θεωρηθούν τόσο οι επιμέρους αναφορές των *Federalist Papers*, όσο και η μετάφραση του αμερικανικού συντάγματος το 1824 στα ελληνικά του Αναστάσιου Πολυζωΐδη. Βλ. Α. Πολυζωΐδης, (2011), *Κείμενα για τη Δημοκρατία*, Οκτώ, Αθήνα.

²⁸¹ Για την ιστορία του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ, την σύνθεση, την αποστολή, καθώς και τη συμβολή του στη διαμόρφωση της συνταγματικής ιστορίας των ΗΠΑ και τη θέση του στην ευρύτερη θεσμική αρχιτεκτονική πρβλε Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 137-150. Για την πορεία του ελέγχου συνταγματικότητας στις Η.Π.Α. από το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο βλ. επίσης Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 399 επ.

²⁸² Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 398.

²⁸³ «Τα δικαστήρια οφείλουν να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα». Για την ειδικότερη πραγμάτευση-ερμηνεία της διάταξης αυτής βλ. Γ. Τασόπουλος, (2017), Άρθρο 93, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1414-1418. Όπως συμπληρώνει από την πλευρά της η Μπουκουβάλα: «Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων δεν θεμελιώνεται μόνο στο άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος αλλά και στο άρθρο 87 παρ. 2 αυτού, συνδεδόμενος κατ' αυτόν τον τρόπο με τη λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστών, με συνέπεια να υποστηρίζεται στη θεωρία η άποψη ότι η κατάργηση ή η ουσιαστική αλλοίωση των κατεστημένων χαρακτηριστικών του προσκρούει στην αρχή του κράτους δικαίου, της διάκρισης των λειτουργιών και της λειτουργικής ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας». Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 34, υποσημ. 93.

διάταξη²⁸⁴. Εκτός αυτού, λόγω της ιδιαιτέρως δυσχερούς εκκίνησης της αναθεώρησης του Συντάγματος στις ΗΠΑ²⁸⁵, αλλά και εν γένει τον περιορισμένο αριθμό και την περιθωριακή σημασία των συνταγματικών αναθεωρήσεων στις ΗΠΑ²⁸⁶, το Ανώτατο Δικαστήριο εν πολλοίς υποκαθιστά τον αναθεωρητικό νομοθέτη, προβαίνοντας συχνά σε άτυπη προσαρμογή του Συντάγματος σε νέα πραγματικά δεδομένα²⁸⁷, συγκροτώντας με αυτό το τρόπο έναν εξελικτικό ιδεότυπο συνταγματικής αλλαγής²⁸⁸. Όπως σημειώνει και ο Βλαχόπουλος: «Στις ΗΠΑ κανείς δεν περιμένει τα μεγάλα συνταγματικά ζητήματα (ελευθερία του λόγου, ισότητα, αμβλώσεις, οπλοκατοχή κ.λπ.) να λυθούν με συνταγματική αναθεώρηση»²⁸⁹. Αντίθετα, η αναθεώρηση του Συντάγματος στην Ελλάδα, μολοντί βάσει του άρθρου 110 εμπεριέχει στοιχεία αυστηρότητας και τυπικότητας (υποχρεωτική παρέλευση πέντε ετών από την προηγούμενη πραγματοποιηθείσα και μεσολάβηση δύο Βουλών για την αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων με επίτευξη της αυξημένης πλειοψηφίας των 180 βουλευτών), παρ'όλα αυτά η μηχανική της αναθεώρησης του Συντάγματος στην Ελλάδα λογίζεται ως περισσότερο ευέλικτος και προσαρμόσιμος στη μεσολάβηση νέων πραγματικών δεδομένων συγκριτικά με τις ΗΠΑ.

Ο έλεγχος λοιπόν συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα θεωρείται βάσει του πολιτεύματος ότι είναι διάχυτος, αφού ασκείται απ' όλα τα δικαστήρια της ελληνικής έννομης τάξης, κάθε βαθμού και κάθε δικαιοδοσίας²⁹⁰, κατασταλτικός

²⁸⁴ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 397.

²⁸⁵ Σύμφωνα με το άρθρο V του αμερικανικού Συντάγματος, η αναθεώρηση του Συντάγματος μπορεί να ξεκινήσει με πρόταση είτε του Κογκρέσου των ΗΠΑ, με πλειοψηφία δύο τρίτων τόσο στη Γερουσία, όσο και στη Βουλή των Αντιπροσώπων, είτε με πρόταση ειδικής αναθεωρητικής συνέλευσης, ύστερα από σχετική αίτηση των νομοθετικών σωμάτων των δύο τρίτων των Πολιτειών. Η αναθεώρηση του Συντάγματος συντελείται, όταν κυρώνεται από τα νομοθετικά σώματα των τριών τετάρτων των Πολιτειών ή από συνελεύσεις συγκαλούμενες στις Πολιτείες για τον σκοπό αυτό, επίσης εφόσον συμπληρωθεί το ίδιο ποσοστό. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 381. Βλ. και Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 87.

²⁸⁶ Όπως επισημαίνει ο Βλαχόπουλος: «Το Σύνταγμα του 1787 έχει αναθεωρηθεί μόλις είκοσι επτά φορές, οι δε δώδεκα πρώτες τροποποιήσεις συντελέστηκαν τα πρώτα δεκαέξι χρόνια ισχύος του αμερικανικού Συντάγματος. Η εικοστή έκτη τροποποίηση έλαβε χώρα το 1971 και η αμέσως επόμενη και τελευταία (που απαγορεύει στα μέλη του Κογκρέσου να αυξάνουν τους μισθούς τους) το 1992, αφού είχε προταθεί αρχικά το 1789, ξεχάστηκε για περίπου δύο αιώνες και τελικά επικυρώθηκε από τις πολιτείες το 1992». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 27-28.

²⁸⁷ Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 145.

²⁸⁸ Ο οποίος σύμφωνα με τους Κοντιάδη-Φωτιάδου: «Πρόκειται για τον συνδυασμό μιας απαιτητικής και περίπλοκης αναθεωρητικής ρήτρας και μιας ισχυρής, ενίοτε ακτιβιστικά δρώσας δικαστικής εξουσίας». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 59.

²⁸⁹ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 28.

²⁹⁰ Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα: «Στον διάχυτο έλεγχο, ο δικαστής της κοινής δικαιοδοσίας, ο οποίος καλείται να εφαρμόσει τον νόμο στην επίδικη διαφορά που εκδικάζει, δεν ασκεί απλά τον έλεγχο της συνταγματικότητας ή μη του νόμου, αποδίδοντας, με την έκδοση της ίδιας απόφασης, τις

(ασκείται μετά την ψήφιση και δημοσίευση του νόμου, μετά την έναρξη της τυπικής και ουσιαστικής του ισχύος και κατά το στάδιο εφαρμογής του²⁹¹), παρεπίπτων²⁹², ουσιαστικός²⁹³ και δηλωτικός (ο προσφεύγων ζητεί από τον δικαστή να θέσει τέλος σε

οικείες έννομες συνέπειες της αντισυνταγματικότητας, χωρίς να δικαιούται ή να υποχρεούται να παραπέμψει το ζήτημα αυτό προς κρίση σε άλλο δικαστήριο. Η αρμοδιότητα του δικαστή εκτείνεται τόσο στην άσκηση του ελέγχου όσο και στην μη εφαρμογή του διαπιστωθέντος, ως αντισυνταγματικού, νόμου. Ο δικαστής στο σύστημα του διάχυτου ελέγχου δεν ασκεί απλώς τον έλεγχο, αλλά αποφαινεται επί της αντισυνταγματικότητας του νόμου με πλήρη δικαιοδοσία». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 41-45. Σχολιάζοντας θετικά τον διάχυτο έλεγχο συνταγματικότητας, ο Δελλής σημειώνει ότι εμφανίζει πολλαπλά πλεονεκτήματα: «ασκείται από όργανο χωρίς πολιτική προέλευση ή εξάρτηση και είναι εύκολα προσβάσιμος σε όλους, παρέχοντας κίνητρο στον καθένα να αξιώσει την τήρηση των θεμελιωδών κανόνων». Βλ. και Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 297.

²⁹¹ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 36-40.

²⁹² Όπως σημειώνει ο Καϊδατζής: «Ο νόμος ελέγχεται παρεπιπτόντως, δηλαδή επ' ευκαιρία, στο πλαίσιο και για τις ανάγκες της επίλυσης ορισμένης διαφοράς. Ο ίδιος ο νόμος δεν αποτελεί αντικείμενο της διαφοράς, παρά μόνον εξετάζεται, ως παρεπίπτον και προκαταρκτικό ζήτημα, αν η διαφορά θα επιλυθεί με εφαρμογή του ή αν αντιθέτως θα μείνει ανεφάρμοστος και η διαφορά θα επιλυθεί χωρίς αυτόν». Βλ. Α. Καϊδατζής, (2016), ό.π., σελ. 6-7. Από την πλευρά της η Μπουκουβάλα επισημαίνει ότι: «Το ζήτημα της συνταγματικότητας είναι παρεπίπτον, προκύπτει, δηλαδή, στο πλαίσιο μίας ήδη ανοικτής δίκης, η οποία έχει ξεκινήσει και συνεχίζεται παραδεκτώς, ως προδικαστικό ζήτημα ενώπιον του δικαστηρίου και όχι ως κύριο αντικείμενο της εκδικαζόμενης διαφοράς». Και παρακάτω συμπληρώνει ότι: «στον παρεπίπτοντα έλεγχο η αντισυνταγματικότητα του νόμου δεν μπορεί να αποτελέσει σε καμία περίπτωση το κύριο αντικείμενο της διαφοράς και ο νόμος την προσβαλλόμενη πράξη ενώπιον του δικαστή. Ο νόμος ελέγχεται ως προς τη συνταγματικότητά του εξ αφορμής του κύριου ελέγχου μίας άλλης νομικής, ουσιαστικής ή διαδικαστικής πράξης, η οποία στηρίζεται σε αυτόν». Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 58, 62. Για τις επιμέρους διαφορές του παρεπίπτοντος ελέγχου στον διάχυτο και συγκεντρωτικό έλεγχο βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 81.

²⁹³ Σύμφωνα με την Μπουκουβάλα, ουσιαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων σημαίνει ότι: «τα δικαστήρια, κατά κανόνα, ελέγχουν, μόνον αν το κανονιστικό-ουσιαστικό περιεχόμενο του νόμου έρχεται σε αντίθεση με το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην «ελέγχεται η εσωτερική τυπική αντισυνταγματικότητα των νόμων, τα λεγόμενα *interna corporis* της βουλής. Η εσωτερική τυπική αντισυνταγματικότητα αναφέρεται στον έλεγχο των κανόνων του Συντάγματος που αφορούν στη διαδικασία επεξεργασίας, κατάθεσης, συζήτησης και ψήφισης των νόμων και στην κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατικών οργάνων για την ψήφισή τους, στοιχεία που ανήκουν στο εσωτερικό της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού σώματος και δεν ελέγχονται, ενόψει της διάκρισης των λειτουργιών και της αυτονομίας του κοινοβουλίου». Στον αντίποδα, «ελέγχεται μόνον η εξωτερική τυπική αντισυνταγματικότητα του νόμου, η συνδρομή των προϋποθέσεων εκείνων που προσδίδουν στον νόμο την υπόστασή του ως νομοθετική πράξη, δηλαδή καθορίζουν και εξαρτούν τη νομική του ύπαρξη. [...] Τα δικαστήρια έχουν κρίνει ότι ελεγχόμενα εξωτερικά τυπικά στοιχεία του νόμου αποτελούν η έκδοση, δημοσίευση και υπογραφή του από τα αρμόδια όργανα, ήτοι από τον ΠτΔ και τον καθ' ύλην αρμόδιο υπουργό. Η τήρηση των κανόνων αυτών ανάγεται στη διαδικασία μετά την ψήφιση του νόμου από τη βουλή, ενώ ανέλεγκτα τυπικά στοιχεία είναι, κυρίως, αυτά που αναφέρονται στην προδικασία κατάθεσης, καθώς και στη διαδικασία συζήτησης και ψήφισης του νόμου». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 106-107. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, Άρθρο 65, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύναγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1115. Όπως επισημαίνει και ο Γεραπετρίτης: «Η ίδια ανωτέρω τυποποίηση μεταφέρεται και στο επίπεδο του Κανονισμού. Οι διαδικαστικές εγγυήσεις του, ως αναγόμενες εξ ορισμού στον τρόπο λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού σώματος, συνιστούν κατεξοχήν εσωτερικά τυπικά στοιχεία του παραγόμενου νόμου. Ο,τιδήποτε εκφεύγει του τρόπου λειτουργίας της Βουλής και, ως εκ τούτου, κείται εκτός του Κανονισμού ανάγεται είτε στα εξωτερικά τυπικά στοιχεία είτε στο περιεχόμενο του νόμου». Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 119.

μία κατάσταση ή σε μία πράξη η οποία στηρίζεται στον επίμαχο νόμο, πλην όμως ο τελευταίος δεν προσβάλλεται ευθέως, ούτε μπορεί να ακυρωθεί, απλώς δεν εφαρμόζεται στη συγκεκριμένη υπόθεση²⁹⁴), συγκεκριμένος (ο έλεγχος διενεργείται στο πλαίσιο επίλυσης μίας συγκεκριμένης διαφοράς²⁹⁵), υποχρεωτικός και, εν ανάγκη, αυτεπάγγελτος²⁹⁶.

Αυτό το σύστημα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων κατοχυρώνεται πρωτίστως στα άρθρα 93 παρ. 4 και 87 παρ. 2 του Συντάγματος, τα οποία αποτυπώνουν

²⁹⁴ Όπως εξηγεί η Μπουκουβάλα: «Και τούτο, διότι ο δικαστής δεν έχει την εξουσία να ακυρώνει διατάξεις τυπικών ή ουσιαστικών νόμων, εφόσον ελέγχει τη συνταγματικότητά τους παρεμπιπτόντως. Γι' αυτόν τον λόγο, ο δικαστής της συνταγματικότητας εγγράφει την κρίση του περί της αντισυνταγματικότητας της διάταξης στο αιτιολογικό και όχι στο διατακτικό της απόφασής του και ο νόμος παραμένει σε ισχύ, δυνάμενος να εφαρμοσθεί σε άλλες περιπτώσεις». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Η μη εφαρμογή, δηλαδή, του νόμου αποτελεί μορφή του ανίσχυρου που συνάδει με τον διάχυτο και παρεμπιπτόντα δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Συνακόλουθα, η διάγνωση της αντισυνταγματικότητας από τον δικαστή στο σύστημα του διάχυτου ελέγχου επιφέρει το ανίσχυρο του νόμου, το οποίο λαμβάνει την ειδική μορφή και κύρωση της μη εφαρμογής του στη δικαζόμενη υπόθεση». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 114-115.

²⁹⁵ Α. Καϊδατζής, (2016), ό.π., σελ. 4. Για την Μπουκουβάλα, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα επιφέρει δύο έννομες συνέπειες, σε δικονομικό και μεθοδολογικό επίπεδο. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι: «Στο δικονομικό επίπεδο, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του ελέγχου περιορίζει τον δικαστή να ελέγξει μόνον τη συνταγματικότητα της κρίσιμης διάταξης που καλείται να εφαρμόσει στην υπόθεση που εκδικάζει, ενώ δεν δικαιούται να επεκτείνει τον έλεγχό του σε άλλες διατάξεις, πολλώ δε μάλλον, στο σύνολο των διατάξεων του εφαρμοστέου νόμου. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του ελέγχου συνεπάγεται τη συγκεκριμένη ερμηνεία του Συντάγματος και του νόμου, ερμηνεία που συγκαθορίζεται από τα πραγματικά περιστατικά της δίκης και οδηγείται από τις ανάγκες της. Ως εκ τούτων, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ελέγχου, ο Έλληνας δικαστής ελέγχει τις κρίσιμες για την επίλυση της συγκεκριμένης διαφοράς εφαρμοστέες διατάξεις, προβαίνοντας σε συγκεκριμένη ερμηνεία του Συντάγματος και του νόμου, ερμηνεία που κινείται με ορίζοντα τα πραγματικά περιστατικά της συγκεκριμένης διαφοράς». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω ότι: «Το κύριο γνώρισμα από το οποίο νοηματοδοτείται ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του ελέγχου είναι ότι το ζήτημα της συνταγματικότητας τίθεται και αναπτύσσεται με αφορμή τη συγκεκριμένη περίπτωση, με βάση τα πραγματικά περιστατικά που έχει ενώπιόν του ο δικαστής, τον κανόνα που καλείται να διαπλάσσει ερμηνευτικά, ενόψει του συνόλου των πραγματικών περιστατικών που προκύπτουν από τον φάκελο της υπόθεσης». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 89-90, 91.

²⁹⁶ Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα: «Ο έλεγχος είναι υποχρεωτικός και ταυτόχρονα αυτεπάγγελτος για τον δικαστή, υπό την έννοια ότι ο ίδιος οφείλει και δεν δικαιούται απλώς να εξετάσει τη συνταγματικότητα της εφαρμοστέας διάταξης νόμου, ανεξάρτητα αν έχει προβληθεί σχετικός λόγος από τον διάδικο. Επομένως, τα ελληνικά δικαστήρια έχουν την υποχρέωση να ελέγχουν αυτεπαγγέλτως τη συνταγματικότητα του νόμου που καλούνται να εφαρμόσουν στην επίδικη διαφορά και να τον παραμερίζουν σε περίπτωση που κρίνουν ότι αντίκειται στο Σύνταγμα». Συνταγματικό έρεισμα της υποχρέωσης αυτεπάγγελτου ελέγχου είναι το άρθρα 93 παρ. 4 και 87 παρ. 2 του Συντάγματος, αφού: «η υποχρέωση του ελέγχου είναι απόρροια της υποχρεωτικής προστασίας του Συντάγματος από τον δικαστή, υποχρέωση εφαρμογής και τήρησής του», ενώ «η εξέταση του ζητήματος της συνταγματικότητας μπορεί να λάβει χώρα σε κάθε στάση και φάση της δίκης που έχει εκκινήσει με την άσκηση οιοδήποτε ένδικου βοηθήματος ή μέσου, περαιτέρω, δε, η προβολή του ισχυρισμού αυτού από τον διάδικο μπορεί να γίνει και κατά το στάδιο των ενδίκων μέσων, ακόμη και στο πλαίσιο της αιτήσεως αναιρέσεως». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 146, 147, 148.

μία μακρά συνταγματική παράδοση²⁹⁷, η οποία χαρακτηρίζεται από τη θεωρία και ως «μεικτή»²⁹⁸.

Ο διάχυτος και παρεπίμπτων χαρακτήρας του ελληνικού συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων επιτείνεται από το γεγονός ότι στην Ελλάδα υπάρχουν τα τρία παραδοσιακά ανώτατα δικαστήρια (Συμβούλιο της Επικρατείας, Άρειος Πάγος, Ελεγκτικό Συνέδριο) και άλλα τρία ειδικά δικαστήρια που κατοχυρώνονται σε μια σειρά συνταγματικών διατάξεων όπως: α) το δικαστήριο αγωγών κακοδικίας του άρθρου 99, β) το ειδικό δικαστήριο εκδίκασης διαφορών για αποδοχές και συντάξεις δικαστικών λειτουργών του άρθρου 88 παρ. 2 και γ) το ανώτατο, Ειδικό Δικαστήριο για υποθέσεις ποινικής ευθύνης των υπουργών της παρ. 4 του άρθρου 86 του Συντάγματος. Η ύπαρξη των ανωτέρω δικαστηρίων έχει ως αποτέλεσμα το ελληνικό σύστημα ελέγχου να διαφέρει σημαντικά από το αντίστοιχο αμερικάνικο, διότι στην Ελλάδα απουσιάζει το ένα και μοναδικό δικαστήριο το οποίο, στο πλαίσιο μίας οργανικά ενιαίας δικαιοδοσίας και συνδυαστικά με την αρχή της δεσμευτικότητας του νομολογιακού προηγούμενου²⁹⁹, αποτρέπει τον κίνδυνο αντιφατικών αποφάσεων, ενοποιώντας οργανικώς και λειτουργικώς τη συνταγματική δικαιοσύνη, καθώς επίσης και τις συναφείς θεσμικές επιλογές των δικαστών.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι βάσει της παραδοσιακής διάκρισης συγκεντρωτικού-διάχυτου ελέγχου, η Ελλάδα ανήκει ως επί το πλείστο στο πρότυπο του διάχυτου ελέγχου, συνδυασμένο με ορισμένα στοιχεία συγκέντρωσης, που το καθιστούν εντέλει μικτό³⁰⁰. Αυτά τα στοιχεία είναι κατά σειρά:

²⁹⁷ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 44-46.

²⁹⁸ Σύμφωνα με τον Τασόπουλο, η ελληνική συνταγματική παράδοση είναι μεικτή, αφού «έχει αφομοιώσει στοιχεία από την Αγγλία (κοινοβουλευτισμός), τη Γαλλία (λαϊκή κυριαρχία και συνταγματική κουλτούρα) και τις ΗΠΑ (έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων, ως έκφραση του αυστηρού Συντάγματος)». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 156.

²⁹⁹ Και όπως συμπληρώνει η Μπουκουβάλα: «ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα είναι δηλωτικός και το δεδικασμένο που παράγεται από την κρίση της αντισυνταγματικότητας διατάξεως νόμου είναι σχετικό, ισχύοντας, καταρχήν, μόνο μεταξύ των διάδικων μερών και για τη συγκεκριμένη ιστορική και νομική αιτία της υποκείμενης διαφοράς, χωρίς η απόφαση της Ολομέλειας των ανωτάτων δικαστηρίων να διευρύνει τα αντικειμενικά ή υποκειμενικά όριά του». Παρακάτω όμως και υπό το πρίσμα της πιλοτικής δίκης που θεσπίζει ο ν. 3900/2010, επισημαίνει ότι: «ναι, μεν, ο νόμος 3900/2010 δεν εισάγει στην Ελλάδα την αρχή του δεσμευτικού νομολογιακού προηγούμενου ούτε καθιστά τη νομολογία τυπική πηγή του δικαίου, αναγνωρίζει, όμως, την αρχή του δεσμευτικού ερμηνευτικού δεδικασμένου που παράγεται μέσα από τος αποφάσεις του ΣτΕ». Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 173, 218.

³⁰⁰ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2028. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, με αφορμή τον σχολιασμό της μνημονιακής νομολογίας, εκτιμά ότι ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων είναι: «τυπικά και φαινομενικά ένα σύστημα διάχυτου, παρεπίπτοντος και συγκεκριμένου ελέγχου που

Α) Η ύπαρξη της πρόβλεψης του στ. ε' της παρ. 1 του άρθρου 100 περί συγκέντρωσης του ελέγχου στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο³⁰¹. Η πρόβλεψη αυτή μπορεί να οδηγήσει σε κήρυξη, όχι κατάργηση του νόμου ως αντισυνταγματικού και την αποβολή του από την έννομη τάξη, με τη διάταξη να μην καταργείται αλλά να κηρύσσεται ανίσχυρη, δίχως να παράγει έννομα αποτελέσματα, παύοντας να εφαρμόζεται³⁰², λειτουργώντας με αυτό το τρόπο ως φορέας ενοποίησης της νομολογίας και κατά συνέπεια την αποφυγή έκδοσης αντιφατικών αποφάσεων από τα Ανώτατα Δικαστήρια. Για να επιληφθεί το ΑΕΔ της άσκησης του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, θα πρέπει να έχουν εκδοθεί ή να αναμένεται να εκδοθούν οριστικές αποφάσεις, τουλάχιστον δύο εκ των τριών ανωτάτων δικαστηρίων, οι οποίες έχουν ληφθεί κατά την ενάσκηση των δικαιοδοτικών τους αρμοδιοτήτων και καταλήγουν σε αντιτιθέμενη κρίση αναφορικά με την ουσιαστική αντι-συνταγματικότητα της ίδιας διάταξης ενός τυπικού νόμου³⁰³. Οι αποφάσεις του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου είναι και οι μόνες

μετασηματίστηκε σταδιακά σε ένα σύστημα όχι μόνο εν τοις πράγμασι, αλλά συνταγματικά και νομοθετικά ρυθμισμένου συγκεντρωτικού, ευθύ και κατ' αποτέλεσμα κύριου και αφηρημένου χαρακτήρα». Βλ. Ε. Βενιζέλος, «Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 80.

³⁰¹ Για μία γενικότερη περιγραφή της ιστορίας και των αρμοδιοτήτων του ΑΕΔ βλ. και Κ. Γιαννακόπουλος, Άρθρο 100, στο: : Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1566-1598.

³⁰² Όπως ειδικότερα ορίζει το εδάφιο β' της παρ. 4 του άρθρου 100 του Συντάγματος, «*διάταξη νόμου, που κηρύσσεται αντισυνταγματική, είναι ανίσχυρη από τη δημοσίευση της σχετικής απόφασης ή από το χρόνο που ορίζεται με την απόφαση*», αφήνοντας έτσι ανοικτή τη δυνατότητα να κηρυχθεί το ανίσχυρο της διάταξης σε μεταγενέστερο της σχετικής απόφασης χρόνο. Βλ. και Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 328. Για το κατά πόσο το ΑΕΔ έχει τη δυνατότητα να διαρρυθμίζει τα έννομα αποτελέσματα της απόφασής του στον χρόνο βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 142. Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 293. Η Μπουκουβάλα, αφού αντιπαραθέτει την αντίθετη άποψη εκπροσώπων της θεωρίας (Χρυσόγονος, Βενιζέλος, Τσάτσος, Καϊδατζής), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι με την απόφαση του ΑΕΔ ο νόμος ακυρώνεται, καταργείται, σύμφωνα με την ίδια «*με την απόφαση του ΑΕΔ ο νόμος δεν καταργείται, αλλά κηρύσσεται η αντισυνταγματικότητά του και επέρχεται το ανίσχυρο του ex constitutione έναντι όλων, κι ως εκ τούτου, παύει να εφαρμόζεται εφεξής*». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 285-286.

³⁰³ Ο Γιαννακόπουλος αναφέρει ότι για την ενεργοποίηση της συγκεκριμένης αρμοδιότητας απαιτούνται οι εξής προϋποθέσεις: α) ύπαρξη αμφισβήτησης για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή την έννοια διάταξης τυπικού νόμου, β) η ταυτότητα της κρινόμενης διάταξης τυπικού νόμου και γ) η πρόκληση της αμφισβήτησης λόγω έκδοσης αντίθετων αποφάσεων τα δύο από τα τρία Ανώτατα Δικαστήρια. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, Άρθρο 100, στο: : Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1579-1580. Βλ. και Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 1127. Όπως συμπληρώνει η Μπουκουβάλα: «*Το ΑΕΔ έχει οριοθετήσει αυστηρά την αρμοδιότητά του να επιλαμβάνεται της άσκησης του ελέγχου της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας διατάξεως τυπικού νόμου, θέτοντας ειδικές προϋποθέσεις, προκειμένου να θεμελιωθεί ότι υφίσταται αντίθεση στις κρίσεις των αποφάσεων των ανωτάτων δικαστηρίων για τη συνταγματικότητα της ίδιας διάταξης τυπικού νόμου*». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 264-265, 267-268.

δικαστικές αποφάσεις που δημοσιεύονται στην Επίσημη Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, όπως και οι νόμοι. Η απόφαση του ΑΕΔ από τη δημοσίευσή της ισχύει έναντι όλων, δεσμεύει ακόμη και πρόσωπα που δεν μετείχαν στη δίκη, δεν ήταν διάδικοι και τα δικαστήρια όλων των βαθμών και δικαιοδοσιών, καθώς και όλα τα διοικητικά όργανα. Επίσης, η απόφαση του ΑΕΔ έχει γενική δεσμευτική ισχύ και δεσμεύει όλα τα κρατικά όργανα, απολαμβάνοντας την ισχύ του απόλυτου δεδικασμένου³⁰⁴. Όπως επισημαίνει για το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο η Μπουκουβάλα: «δεν πρόκειται για ένα δικαστήριο που προσιδιάζει με τα ΣΔ (εννοεί Συνταγματικά Δικαστήρια) του συστήματος συνταγματικής δικαιοσύνης συγκεντρωτικού τύπου, αλλά για ένα δικαστήριο επίλυσης των συγκρούσεων, με αρμοδιότητα απονεμημένη και οριοθετημένη από το Σύνταγμα». Για να συμπληρώσει: «η οργάνωση και λειτουργία του δεν αλλοιώνει τον διάχυτο έλεγχο, αλλά αντίθετα τον διασφαλίζει, διότι ο σκοπός της θέσμισής του ήταν η αντιμετώπιση των ελλείψεων και μειονεκτημάτων του ελληνικού συστήματος δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων»³⁰⁵.

Β) Οι προβλέψεις της παρ. 1 και 2 του άρθρου 1 του ν. 3900/2010. Η μεν παρ. 1 ορίζει ότι οποιαδήποτε υπόθεση από οποιοδήποτε διοικητικό δικαστήριο της χώρας μπορεί να μεταβιβαστεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας³⁰⁶, με πράξη τριμελούς επιτροπής, αποτελούμενης από τον Πρόεδρο του, τον αρχαιότερο Αντιπρόεδρο και τον Πρόεδρο του αρμόδιου καθ' ύλην Τμήματος, ύστερα από αίτημα ενός των διαδίκων³⁰⁷ ή του Γενικού Επιτρόπου των διοικητικών δικαστηρίων, όταν στην υπόθεση αυτή τίθεται «ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος»³⁰⁸ που έχει συνέπειες για ευρύ κύκλο

³⁰⁴ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 282-283.

³⁰⁵ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 262-263.

³⁰⁶ Για τη συνταγματικότητα της εν λόγω μεταβίβασης, υπό το πρίσμα των άρθρων 93 παρ. 4 και 87 παρ. 2, αλλά και της αρχής του φυσικού ή νόμιμου δικαστή του άρθρου 8 παρ. 1 του Συντάγματος βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 187 επ.

³⁰⁷ Επί του αιτήματος του διαδίκου, η Μπουκουβάλα υποστηρίζει ότι: «η ένδικη αίτηση της πιλοτικής δίκης δεν αποτελεί εισαγωγικό της δίκης δικόγραφο και δεν αποκτά τον χαρακτήρα ένδικου βοηθήματος. Εξάλλου, ο διάδικος με την αίτησή του δεν ζητά τη χορήγηση οριστικής δικαστικής προστασίας, με αίτημα την ακύρωση ή τροποποίηση της προσβαλλόμενης διοικητικής πράξης αλλά την επίλυση ενός νομικού ζητήματος. Το αίτημα παροχής έννομης προστασίας το έχει υποβάλει ο διάδικος, ασκώντας το κύριο ένδικο βοήθημα ή μέσο στο αρμόδιο δικαστήριο, με συνέπεια η αίτηση της πιλοτικής δίκης να μην αποκτά τη νομική φύση και τα χαρακτηριστικά ενός ένδικου βοηθήματος». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 185.

³⁰⁸ Όπως αναφέρει η Μπουκουβάλα: «Το νομικό ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος που θα κληθεί να επιλύσει το ΣτΕ θα αναφέρεται, εξ ορισμού, είτε στην ερμηνεία είτε στην αμφισβήτηση της ισχύος του εφαρμοστέου στην υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιον ενός διοικητικού δικαστηρίου κανόνα δικαίου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αυτόματα και απόλυτα ότι κάθε ζήτημα αντισυνταγματικότητας είναι γενικότερου ενδιαφέροντος και απαιτεί την παραπομπή του στο ΣτΕ, αλλά ότι, τις περισσότερες φορές,

προσώπων³⁰⁹. Αυτές οι δύο προϋποθέσεις θεμελίωσης της αρμοδιότητας του Συμβουλίου της Επικρατείας να προβεί στην εκδίκαση της πολιτικής δίκης τίθενται σωρευτικά, δηλαδή το δικαστήριο πρέπει να διαπιστώσει, αφενός μεν, ότι πρόκειται για νομικό ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος, αφετέρου δε, ότι το ζήτημα αυτό έχει συνέπειες για ευρύτερο κύκλο προσώπων³¹⁰. Η δε παρ. 2 προβλέπει τη δυνατότητα το ίδιο το διοικητικό δικαστήριο στο οποίο εκκρεμεί ένα ζήτημα με τα χαρακτηριστικά που προβλέπονται στην πιλοτική δίκη³¹¹ της παρ. 1 του άρθρου 1 του ν. 3900/2010 να αποταθεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας με τη μορφή του προδικαστικού ερωτήματος³¹², εφόσον αυτό κρίνει ότι στη διαφορά που εκδικάζει ανακύπτει ένα ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος που έχει συνέπειες για ευρύτερο κύκλο προσώπων, το οποίο με την παραπεμπτική απόφασή του απευθύνει το σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο Συμβούλιο της Επικρατείας³¹³. Επίσης το ΣτΕ μέσω του άρθρου 2, απέκτησε την αρμοδιότητα, κατά παρέκκλιση άλλων δικονομικών διατάξεων³¹⁴, να εκδικάζει αιτήσεις αναιρέσεως που στρέφονται κατά αποφάσεων διοικητικών δικαστηρίων με τις οποίες κρίθηκε ρητά και απερίφραστα διάταξη τυπικού νόμου αντισυνταγματική ή αντίθετη με άλλη υπερνομοθετική διάταξη, εφόσον δεν έχει προηγηθεί για το ζήτημα αυτό σχετική απόφασή του, προκειμένου να επιλύσει μόνον το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας που κρίθηκε με την αναιρεσιβαλλόμενη

για να μην πούμε σε όλες, τέτοια ζητήματα αφορούν στη συνταγματικότητα της διάταξης». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 186-187.

³⁰⁹ Για το εάν «ο ευρύτερος κύκλος προσώπων» αναφέρεται στον αριθμό εκκρεμών διαφορών στα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια ή εάν το ζήτημα επηρεάζει αφηρημένα ένα ευρύτερο κύκλο προσώπων, η Μπουκουβάλα σημειώνει ότι: «για τη θεμελίωση της αρμοδιότητας του ΣτΕ επί της πιλοτικής δίκης θα πρέπει το νομικό ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος να τίθεται σε αρκετές εκκρεμείς διαφορές ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων, καθώς αντίθετη ερμηνευτική εκδοχή παραχαράσσει τον σκοπό του νόμου». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 197-198. Βλ. και Ε. Βενιζέλος, (2019), ό.π., σελ. 81.

³¹⁰ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 196.

³¹¹ Η πιλοτική δίκη διαφέρει από την πρότυπη δίκη που είχε θεσμοθετηθεί με το άρθρο 39 παρ. 2 του ν. 3659/2008 και η οποία καταργήθηκε ως θεσμός με την ψήφιση του ν. 4055/2012. Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 176-177.

³¹² Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα: «Σ' αυτή την περίπτωση δεν υφαρπάζεται από το ανώτατο δικαστήριο η κατοχυρωμένη συνταγματικά αρμοδιότητά του διοικητικού δικαστηρίου να εκδικάσει εν σύνδωλ την εκκρεμή διαφορά, αλλά κατανέμεται η αρμοδιότητα μεταξύ δύο δικαστηρίων». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 181.

³¹³ Βλ. Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 60. Βλ. και Γ. Τασόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 1414. Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 179.

³¹⁴ Όπως σημειώνει η Μπουκουβάλα: «Λαμβάνοντας υπόψη ότι με τη διάταξη αυτή θεσπίζεται ένας ακόμη λόγος αναιρέσεως και όχι ένα ιδιόμορφο ένδικο μέσο αναιρέσεως, πρέπει να δεχθούμε ότι εκδικάζεται η αίτηση αναιρέσεως μόνον κατά παρέκκλιση των ειδικών δικονομικών προϋποθέσεων που τη διέπουν και δη του χρηματικού ορίου της διαφοράς, το γεγονός ότι υπόκειται πρώτα σε έφεση και κατά παραμερισμό της, ενώ οι λοιπές γενικές δικονομικές προϋποθέσεις του παραδεκτού πρέπει να συντρέχουν και στην περίπτωση αυτή». Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 255.

απόφαση³¹⁵. Σχολιάζοντας η Μπουκουβάλα την σκοπιμότητα θέσπισης του άρθρου 2 αναφέρει ότι: *«με τη θέσπιση του άρθρου 2 του ν. 3900/2010 δημιουργείται μία ειδική δίκη συνταγματικότητας, με την οποία εξειδικεύεται και αυτονομείται το συνταγματικό ζήτημα, απονέμοντας ο νομοθέτης την εκδίκασή του, κατά προτεραιότητα, στο ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, με συνέπεια να προβάλλονται μέσα από τη ρύθμιση αυτή στοιχεία του συγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου»*³¹⁶.

Γ) Ως μία ιδιότυπη μορφή συγκέντρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων³¹⁷, λειτουργεί και η παρ. 5 του άρθρου 100, το οποίο εισήχθη με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001³¹⁸ και προβλέπει την υποχρέωση³¹⁹ παραπομπής ζητημάτων συνταγματικότητας από τα Τμήματα στις Ολομέλειες του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου³²⁰. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι τα τμήματα των ανώτατων δικαστηρίων καταλήγουν στο πλαίσιο των διαφορών που εκδικάζουν σε κρίση περί αντισυνταγματικότητας της εφαρμοστέας διάταξης τυπικού νόμου, δεν δικαιούνται να εκδώσουν οριστική απόφαση επί της κύριας διαφοράς, αλλά υποχρεούνται να αναστείλουν τη δίκη που διεξάγουν και να παραπέμψουν το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας στην Ολομέλεια³²¹. Ειδικά ως

³¹⁵ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 175. Για μία αναλυτικότερη περιγραφή του άρθρου 2 του ν. 3900/2010 βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 240-261.

³¹⁶ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 260.. Για μία σύγκριση των διαδικασιών της πιλοτικής δίκης του άρθρου 1 και της αίτησης αναίρεσης του άρθρου 2 βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 259.

³¹⁷ Κ. Γιαννακόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 1597.

³¹⁸ Διερμηνεύοντας την αναγκαιότητα προσθήκης της παρ. 5 του άρθρου 100 στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001, ο Βλαχόπουλος υποστηρίζει ότι: *«Η νέα αυτή διάταξη, παρά τη γενική της διατύπωση, φαίνεται ότι αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση της <<ακτιβιστικής>> νομολογίας του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας σε περιβαλλοντικά, χωροταξικά και πολεοδομικά θέματα μέσω της παραπομπής των σχετικών υποθέσεων στην, κατά τεκμήριο, λιγότερο <<ακτιβιστική>> Ολομέλεια του Δικαστηρίου [...] Τελικά, η προσπάθεια αυτή της πολιτικής εξουσίας να μετριάσει μέσω της συνταγματικής αναθεώρησης τη νομολογία του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας αποδείχθηκε ανεπιτυχής, αφού στην πλειοψηφία των περιπτώσεων η Ολομέλεια υιοθέτησε τη θέση των Τμημάτων του Δικαστηρίου»*. Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 48-49, υποσημ. 110.

³¹⁹ Επεξηγώντας την υποχρέωση παραπομπής των ζητημάτων αντισυνταγματικότητας από τα Τμήματα, στις Ολομέλειες των ανώτατων δικαστηρίων, η Μπουκουβάλα επισημαίνει ότι η κατοχύρωση της υποχρέωσης αυτής: *«αποτυπώνει την πρόθεση του αναθεωρητικού νομοθέτη να περιβάλλονται οι κρίσεις της αντισυνταγματικότητας διατάξεως τυπικού νόμου το πανηγυρικό νομικό ένδυμα της Ολομέλειας του δικαστικού σχηματισμού, ήτοι με ιδιαίτερο κύρος, με σκοπό να αποφεύγονται οι αντιφατικές κρίσεις περί αντισυνταγματικότητας μεταξύ των τμημάτων και να διασπάται μ' αυτόν τον τρόπο η ενότητα της νομολογίας και η ασφάλεια δικαίου»*. Βλ. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 170.

³²⁰ Για την όλη προβληματική βλ. Μ. Πικραμένος, (2011), «Η Βουλή ως νομοθέτης στο πεδίο οργάνωσης και λειτουργίας της δικαιοσύνης», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 297-298, 304-305.

³²¹ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 167.

προς την πρόβλεψη της παρ. 5 του άρθρου 100 η Μπουκουβάλα αναφέρει ότι: «η αναθεωρητέα ρύθμιση δεν προσβάλλει τον πυρήνα του διάχυτου χαρακτήρα του ελέγχου, διότι δεν αφαιρείται από τα τμήματα των ανωτάτων δικαστηρίων η αρμοδιότητα άσκησης του ελέγχου της αντισυνταγματικότητας, αλλά αντίθετα, αυτά εκφέρουν ίδια κρίση περί της αντισυνταγματικότητας της διάταξης του τυπικού νόμου και στη συνέχεια παραπέμπουν το ζήτημα στην Ολομέλεια. Μ' αυτή την έννοια, η κρίση της αντισυνταγματικότητας που διατυπώνει κάθε τμήμα ανωτάτου δικαστηρίου είναι ουσιαστικά οριστική, ανεξάρτητα αν δικονομικά η απόφασή του δεν προσλαμβάνει οριστικό χαρακτήρα. Επιπλέον, με τη συγκέντρωση αυτή του ελέγχου δεν προσβάλλεται ο διάχυτος έλεγχος των κατώτερων δικαστηρίων, ενώ η αρμοδιότητα της Ολομέλειας συνεχίζει να ασκείται στο πλαίσιο του παρεμπόδιτος και συγκεκριμένου ελέγχου και η απόφασή της να είναι διαπιστωτική, χωρίς να απολαμβάνει αποφασιστικό χαρακτήρα ή γενική δεσμευτική ισχύ»³²².

Βάσει των ανωτέρω, το σύστημα δικαστικού ελέγχου στην Ελλάδα κατατάσσεται στον έλεγχο ισχυρού ή ασθενούς τύπου; Σύμφωνα με τον Καϊδατζή το ελληνικό σύστημα δικαστικού ελέγχου «πρόκειται για ένα σύστημα καταρχήν ασθενούς τύπου, συνδυασμένο με ορισμένα στοιχεία ελέγχου ισχυρού τύπου, που καθιστούν τελικά το σύστημα μικτό. Με άλλα λόγια πρόκειται για ένα σύστημα που, υπό το πρίσμα αυτής της διάκρισης, φαίνεται να σχεδιάστηκε ως μικτό»³²³. Από την πλευρά της, η Μπουκουβάλα υποστηρίζει ότι η Ελλάδα εντάσσεται στα συστήματα ελέγχου ασθενούς τύπου, «καθώς είναι συχνό φαινόμενο η πολιτική εξουσία όχι μόνο να μην προβαίνει στην κατάργηση ή τροποποίηση της αντισυνταγματικής διατάξεως, αλλά να προσπαθεί με την ψήφιση νέων νομοθετικών ρυθμίσεων να άρει το καταρχήν δεσμευτικό αποτέλεσμα των αποφάσεων αντισυνταγματικότητας των ανώτατων δικαστηρίων»³²⁴.

Η όποια συζήτηση ωστόσο περί του συστήματος ισχυρού και ασθενούς δικαστικού ελέγχου και η επιθυμία μεταφοράς του ελέγχου τήρησης του Συντάγματος «έξω από τα δικαστήρια» δεν σχετίζεται με την όποια κριτική και δυσπιστία έχει διατυπωθεί σε βάρος του δικαστικού ελέγχου, ιδίως ως προς τα χαρακτηριστικά του διάχυτου και του παρεμπόδιτος και την παράλληλη συζήτηση περί ίδρυσης

³²² Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 170-171.

³²³ Α. Καϊδατζής, (2014), ό.π., σελ. 2029.

³²⁴ Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 132-133.

συγκριτικό πλεονέκτημα των δικαστηρίων έναντι του νομοθέτη για την εξειδίκευση του νοήματος του συντάγματος θεωρείται σχετικά περιορισμένο³²⁹.

³²⁹ Αν και ο Tushnet εκτιμά ότι τα δικαστήρια έχουν τον πρωτεύοντα ρόλο στην ερμηνεία των δικαιωμάτων και επομένως ο νομοθέτης παραμερίζοντας τελικά όχι τον δικαστικό προσδιορισμό του δικαιώματος, αλλά το ίδιο το δικαίωμα, επιλογή που μπορεί να έχει υψηλό πολιτικό κόστος και να αναλώσει σημαντικό πολιτικό κεφάλαιο που μπορεί να του φανεί χρήσιμο σε ένα άλλο πεδίο της δημόσιας πολιτικής. Ενώπιον τούτου, η νομοθετική αντίδραση είναι εξαιρετικά απίθανη. Βλ. M. Tushnet, (2013), *ό.π.*, σελ. 147.

5.4. Ισχυρή θεσμική αντιπολίτευση

Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο ενός πλέγματος θεσμών που προστατεύει από το «imperium» του κράτους έναντι των πολιτών, όπως αναλύθηκε ειδικότερα στην ενότητα 3.3. Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση για να αναπτυχθεί και να διαδραματίσει τον ενδεδειγμένο της ρόλο, απαιτείται προηγουμένως η ένταξη της σε ένα περιβάλλον όπου ευδοκιμεί η διαβούλευση, η διαφωνία και ο θεσμικός διάλογος μεταξύ κρατικών οργάνων. Η αντιπολίτευση στην εξουσία δεν έχει μόνο φορέα τα πολιτικά κόμματα, αλλά τον ρόλο της αντιπολίτευσης μπορούν να τον διαδραματίσει εξίσου η κοινωνία, μέσω των κοινωνικών κινημάτων και της κοινωνίας των πολιτών.

Στην παρούσα ενότητα αναλύονται οι εγγυήσεις του πολιτικού συνταγματισμού και οι οποίες είναι η διαβουλευτική δημοκρατία, η ανάπτυξη της δημοκρατίας της αμφισβήτησης και ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου. Αν η ανάπτυξη των εγγυήσεων του σταματούσε εδώ, χωρίς την ειδικότερη πραγμάτευση της αναγκαιότητας ύπαρξης ισχυρής και θεσμικής αντιπολίτευσης, τότε αυτό το πλέγμα εγγυήσεων θα έμενε ανολοκλήρωτο κι αυτό για δύο λόγους. Αφενός, διότι θα είχε αποσιωπηθεί ο βασικός πυλώνας του πολιτικού συνταγματισμού, που δεν είναι άλλος από το Κοινοβούλιο. Αφετέρου, η εγγύηση του δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός κρατικού, εξουσιαστικού imperium, αναιρώντας εκ θεμελίων τους πυλώνες της ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής.

Διαβούλευση, αμφισβήτηση και θεσμικός διάλογος είναι αναγκαίες εγγυήσεις για τον πολιτικό συνταγματισμό. Αλλά δίχως την ύπαρξη του κέντρου βάρους, που είναι το Κοινοβούλιο ως θεσμός και η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση ως αναγκαίο παρακολούθημά του αδυνατίζει καθοριστικά το κύριο επιχείρημα του πολιτικού συνταγματισμού, που είναι ακριβώς να βγάλει το Σύνταγμα από τα δικαστήρια. Δίχως την αναγωγή της αντιπολίτευσης σε ένα ισχυρό θεσμικό αντίβαρο εξισορρόπησης της πολιτικής εξουσίας, δικαιώνει εκείνους που εκφράζουν επιφυλάξεις ως προς τον πολιτικό συνταγματισμό και συσκοτίζουν τις πρακτικές εκδηλώσεις του, ακόμη και σε έννομες τάξεις που δεν είναι απόλυτα εξοικειωμένες με αυτόν.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, κρίνεται σκόπιμη η ειδικότερη ανάπτυξη τους πώς θεσμίζεται εννοιολογικά η έννοια της αντιπολίτευσης και το ποια όπλα και μέσα διαθέτει, προκειμένου να εξασφαλίζει τον έλεγχο και την λογοδοσία της εκάστοτε πολιτικής

εξουσίας. Αλλά τα όπλα που διαθέτει η αντιπολίτευση παρέχονται από τον Κοινοβούλιο ως θεσμό και το πώς εκείνο είναι εξοπλισμένο στο πλαίσιο της εκάστοτε συνταγματικής διαρρύθμισης. Όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή της παρούσας ενότητας, δίχως ισχυρό κοινοβούλιο δεν μπορεί να υπάρξει ισχυρή αντιπολίτευση κι αυτή τη σύνδεση ο πολιτικός συνταγματισμός την θεωρεί αδιάρρηκτη.

Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση θεμελιώνεται επομένως θεωρητικά στο δικαίωμα στη διαφωνία, ως ουσιώδες θεμέλιο της πολιτικής ελευθερίας³³⁰, αλλά και ως κινητήριο δύναμη της εξέλιξης του Συντάγματος³³¹. Για την αξία του δικαιώματος στη διαφωνία (ή στην αντιπολίτευση), ο Burnham αναφέρει ότι: «στον πραγματικό κόσμο και όχι στο μυθικό των ιδεολογιών, η “δημοκρατία” σημαίνει ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο υπάρχει “ελευθερία” ... ένα μέτρο εξασφάλισης του ατόμου, που το προστατεύει από την αυθαιρεσία και την ανεύθυνη άσκηση της προσωπικής εξουσίας.. [...] και εστιάζει στο δικαίωμα στην αντιπολίτευση, στο δικαίωμα των αντιπάλων μιας κυβερνώσας ελίτ να εκφράζουν δημόσια τις αντιθέσεις τους και να οργανώνονται για να τις εφαρμόσουν»³³². Το δικαίωμα στην αντιπολίτευση πηγάζει από το ελευθερία της διεκδίκησης, για το οποίο ο Burnham υποστηρίζει ότι: «Το δικαίωμα της δημόσιας αντιπολίτευσης προς τους κυβερνώντες, η ψυχή της ελευθερίας, δεν θα διατηρηθεί ζωντανό μόνο με ευχολόγια... Η όποια διασφάλιση της ελευθερίας μπορεί να προκύψει μόνο όταν υπάρχουν αρκετές, διαφορετικές, μείζονες κοινωνικές δυνάμεις, η υποταγμένες ολοκληρωτικά σε μία κοινωνική δύναμη, αφού μόνο υπ’ αυτή τη συνθήκη λειτουργούν ο αμοιβαίος έλεγχος και η ισορροπία που δίνουν τη δυνατότητα περιορισμού της εξουσίας. Καμιά μεμονωμένη δύναμη, ομάδα και τάξη δεν μπορεί να είναι ο θεματοφύλακας της ελευθερίας. Η ελευθερία διατηρείται από εκείνους που αντιτάσσονται στην κυρίαρχη δύναμη»³³³.

Η Βουλή αποτελεί τον εμβληματικό θεσμό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, εκεί όπου λαμβάνονται οι πλέον σημαντικές δημόσιες αποφάσεις μετά τον συντακτικό νομοθέτη. Ταυτόχρονα, είναι αναγκαίο συμπλήρωμα διαμεσολάβησης κοινωνίας και πολιτικής³³⁴, άμεσος εντολοδόχος του λαού, αλλά και ο εντολέας των υπολοίπων φορέων δημόσιας εξουσίας με αποφασιστική αρμοδιότητα³³⁵. Συνεπώς, η παροχή εξουσιών προς

³³⁰ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2010^α), ό.π., σελ. 121.

³³¹ J. Balkin, (2012), ό.π., σελ. 147.

³³² J. Burnham, (2009), ό.π., σελ. 272.

³³³ J. Burnham, (2009), ό.π., σελ. 277.

³³⁴ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 67.

³³⁵ Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 312.

το κοινοβούλιο, αλλά και η αναβάθμιση του θεσμικού ρόλου των κοινοβουλευτικών ομάδων ως θεσμικού αντιβάρου στις πρωθυπουργικές υπερεξουσίες και ως συλλογικού οργάνου χάραξης της κυβερνητικής πολιτικής³³⁶ αποτελεί μια προσπάθεια «επανακοινοβουλευτικοποίησης της πολιτικής³³⁷, η οποία συνδέεται ευθέως τόσο με το αίτημα για ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση, όσο και την άμβλυνση αρνητικών εξωτερικοτήτων λόγω της αποπολιτικοποιημένης και τεχνοκρατικής λήψης αποφάσεων δημόσιας πολιτικής³³⁸. Με αυτό το τρόπο πραγματώνεται ο ηθικοπολιτικός πυρήνας του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης, που δεν είναι άλλος από την υποχρέωση λογοδοσίας της κυβέρνησης προς το Κοινοβούλιο³³⁹.

Στο πλαίσιο του ελληνικού συνταγματικού δικαίου, η συζήτηση περί περαιτέρω παραχώρησης εξουσιών στη Βουλή και της ενίσχυσης της θεσμικής θέσης της αντιπολίτευσης οφείλει να λάβει υπόψη: α) τη μορφή του κοινοβουλευτικού συστήματος που έχει υιοθετήσει η ελληνική συνταγματική παράδοση· β) τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κρατικού σχηματισμού· και γ) τις βασικές διευθετήσεις της ελληνικής συνταγματικής τάξης, όπου κυριαρχία του Κοινοβουλίου δεν μπορεί να υφίσταται³⁴⁰.

³³⁶ Όπως τονίζει ενδεικτικά ο Κοντιάδης: «Η κυρίαρχη θέση των κοινοβουλευτικών ομάδων μέσα στο Κοινοβούλιο, η περιβολή των μελών τους με εχέγγυα ανεξαρτησίας τόσο έναντι του κράτους και των εκλογέων όσο και έναντι της ίδιας της κοινοβουλευτικής ομάδας, οι αυξημένες δυνατότητες πολιτικής επικοινωνίας χάρη στη δημοσιότητα των εργασιών του Κοινοβουλίου, ως του σημαντικότερου θεσμικά κατοχυρωμένου βήματος, και τέλος η αναγνώριση μίας σειράς κρίσιμων αρμοδιοτήτων, τόσο στο επίπεδο των κοινοβουλευτικών εργασιών όσο και στο κρίσιμο επίπεδο της ανάδειξης του Πρωθυπουργού, συγκροτούν το πλαίσιο που ανάγει τις κοινοβουλευτικές ομάδες σε εκείνο το όργανο που, μέσα από την ταυτόχρονη ενεργοποίησή του στο κομματικό και το κοινοβουλευτικό πεδίο, θα μπορούσε να εξισορροπήσει τη μονοκρατορία του Πρωθυπουργού». Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 87-88.

³³⁷ Για μία αντίθετη άποψη βλ. Τ. Βιδάλης, (2015), ό.π., σελ. 67 επ.

³³⁸ Χ. Κουταλάκης, «Νέες μορφές (λειτουργικής) διακυβέρνησης και δημοκρατία. Μεταξύ αποτελεσματικότητας, αποδοτικότητας και δημοκρατικής νομιμοποίησης», στο: *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: Προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, Σ.Ι. Σεφεριάδης, επιμέλεια-εισαγωγή, Νήσος, Αθήνα, σελ. 373.

³³⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 117.

³⁴⁰ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 128. Έμμεσα παράδειγμα επιβεβαίωσης περί μη κυριαρχίας του κοινοβουλίου αποτελούν, προς την κατεύθυνση της εκτελεστικής εξουσίας το απόρρητο το πρακτικών του Υπουργικού Συμβουλίου που δεν υπόκεινται σε έλεγχο και προς την κατεύθυνση της δικαστικής εξουσίας ο κοινοβουλευτικός έλεγχος επί ουσιαστικών ζητημάτων εκκρεμούς δικαστικής υπόθεσης. Ως προς το απόρρητο των πρακτικών του Υπουργικού Συμβουλίου, αρχικά κατοχυρωνόταν στα άρθρα 8 και 9 του Π.Δ. 63/2005 (ΦΕΚ Α' 98). Πλέον κατοχυρώνεται στην παρ. 7 του άρθρου 3 του ν. 4622/2019 (ΦΕΚ Α' 133), το οποίο προβλέπει ότι τα πρακτικά του Υπουργικού Συμβουλίου χαρακτηρίζονται ως απόρρητα και διατηρούνται για τριάντα χρόνια ως τέτοια και συνεπώς διαφεύγουν του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Επεξηγώντας την πρόβλεψη αυτή η Καλυβιώτου αναφέρει ότι: «ενώ η δημοκρατική αρχή δεν ανέχεται την ύπαρξη 'μαύρων ζωνών' στην κυβερνητική δράση εν είδει απόρρητων ζωνών της εξουσίας', πρέπει εντούτοις να γίνει δεκτό ότι η δημοσιότητα όλων των κυβερνητικών εσωτερικών διεργασιών θα είχε αποτέλεσμα την αδυναμία σχηματισμού αυθεντικής,

Το κοινοβουλευτικό σύστημα εν γένει αναφέρεται στη συνταγματική σχέση μεταξύ Αρχηγού του κράτους, της κυβέρνησης και της Βουλής και το ουσιαστικό περιεχόμενό του έγκειται στην εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής³⁴¹. Ως προς την μορφή κοινοβουλευτικού συστήματος που έχει υιοθετήσει η ελληνική συνταγματική παράδοση, στη θεωρία διακρίνεται μία ορισμένη τυπολογία κοινοβουλευτικών συστημάτων³⁴², όπου το καθένα από αυτά εκφράζει και τον βαθμό διάκρισης (ήπιο-αυστηρό) ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Η αυστηρή διάκριση τους οδηγεί στο προεδρικό σύστημα³⁴³, όπου η εκτελεστική και η νομοθετική εξουσία δεν διαθέτουν θεσμικούς διαύλους επικοινωνίας, καθεμία απ' αυτές να επιτελεί την συνταγματική της αποστολή χωρίς την σύμπραξη οργάνων της άλλης και χωρίς να αναπτύσσεται κάποια μορφή ελέγχου μεταξύ τους³⁴⁴. Στον αντίποδα, στο σύστημα της κυβερνώσας Βουλής, η εκτελεστική εξουσία συγκροτείται μόνον από την κυβέρνηση, που αποτελεί απλώς εκτελεστική επιτροπή του Κοινοβουλίου, με αποτέλεσμα να επέρχεται η σύγχυση των εξουσιών³⁴⁵. Στο ενδιάμεσό τους στέκει η ήπια εκδοχή της διάκρισης των εξουσιών³⁴⁶, η οποία εμφανίζεται με δύο παραλλαγές: το δυαδικό και το μονιστικό

ελεύθερης και ταχείας κυβερνητικής θούλησης». Η Καλυβιώτου στη συνέχεια παραθέτει και μία σειρά άλλων απορρήτων που αφορούν τα στρατιωτικά, διπλωματικά και, εν γένει, σχετικά με την εξωτερική ασφάλεια του κράτους μυστικά, την ειδική πίστωση στον προϋπολογισμό του ΥΠΕΞ για «απόρρητες εθνικές ανάγκες» και τα σχετικά με την εσωτερική ασφάλεια του κράτους μυστικά (πληροφορίες της Ειδικής Ασφάλειας και της ΕΥΠ). Κατά την πρόσφατη νομοθετική εξέλιξη το απόρρητο των δαπανών έχει επεκταθεί τόσο στο Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (άρθρο 56 ν. 4686/2020) όσο και στο Υφυπουργείο Πολιτικής Προστασίας (άρθρο 53 του ν. 4662/2020). Ως προς τον περιορισμό του κοινοβουλευτικού ελέγχου κατά το πεδίο δικαιοδοτικής κρίσης σε εκκρεμείς διαδικασίες, η Καλυβιώτου υποστηρίζει ότι: «δεν πρέπει να θεωρηθεί παραβίαση της δημοκρατικής αρχής υπό την έννοια ότι θα επέτρεπε να δημιουργηθούν ανεπίτρεπτα στεγανά μεταξύ της ελεγκτικής αρμοδιότητας της Βουλής ως κορυφαίου φορέα δημοκρατικής νομιμοποίησης, από τη μία πλευρά, και της άσκησης ορισμένου εύρους πολιτειακής εξουσίας από την άλλη. Αντίθετα, πρέπει να γίνει δεκτό αφ' ενός ότι η θεώρηση της δικαστικής ανεξαρτησίας κατά την άσκηση του πυρήνα των καθηκόντων της [...] αποτελεί εγγύηση της καλής λειτουργίας της δημοκρατίας, διότι κατοχυρώνει τη διάκριση των τριών κρατικών εξουσιών και ισχυροποιεί το κράτος δικαίου. Αφ' ετέρου δεν πρέπει να λησμονείται ότι ο κοινοβουλευτικός έλεγχος είναι, σύμφωνα με τα διδάγματα της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, έλεγχος της νομοθετικής εξουσίας επί της εκτελεστικής, και μόνον, εξουσίας». Βλ. και Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 194, 200-201, 289 επ.

³⁴¹ Το κοινοβουλευτικό σύστημα κατά την Καλυβιώτου δομείται σε τρεις βασικές αρχές: α) την ανάδειξη της Κυβέρνησης από τη Βουλή· β) τον έλεγχο της Κυβέρνησης από τη Βουλή· και γ) την αρχή της διατήρησης της Κυβέρνησης στην εξουσία από τη Βουλή. Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 53.

³⁴² Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, «Εξέλιξη του Κοινοβουλευτισμού και μέλλον του Κοινοβουλίου στην Ελλάδα, στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 27.

³⁴³ Βλ. Τ. Βιδάλης, (2015), ό.π., σελ. 87 επ. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 667-668.

³⁴⁴ Βλ. Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 34. Βλ. και Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 32.

³⁴⁵ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 35. Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 671-672.

³⁴⁶ Μέσω της οποίας επιδιώκεται, σύμφωνα με τον Στρατηλάτη: «η συνεργασία και ο αμοιβαίος έλεγχος των φορέων της εκτελεστικής εξουσίας, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η ανάσχεση της κρατικής

κοινοβουλευτικό σύστημα. Εάν η κυβέρνηση είναι εξαρτημένη κατ' αποκλειστικότητα από την εμπιστοσύνη αυτή, αν δηλαδή η τελευταία αποτελεί αναγκαία αλλά και ικανή συνθήκη για την ανάδειξη μιας κυβέρνησης και την παραμονή της στην εξουσία, τότε προκειται για μονιστικό κοινοβουλευτικό σύστημα. Εάν αντίθετα η εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου συνιστά αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη για τα παραπάνω, με άλλα λόγια, αν απαιτείται να συντρέχει η εμπιστοσύνη και άλλου κρατικού οργάνου, πιο συγκεκριμένα του αρχηγού του κράτους, τότε γίνεται λόγος για δυαδικό κοινοβουλευτικό σύστημα³⁴⁷. Από την παραπάνω τυπολογία και σύμφωνα με το άρθρα 1 παρ. 1, 37 και 84 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος, η μορφή κοινοβουλευτικού συστήματος που επικρατεί σήμερα στην Ελλάδα είναι το μονιστικό-κοινοβουλευτικό.

Ως προς τα βασικά γνωρίσματα του ελληνικού κρατικού σχηματισμού, το κυριότερο είναι ο σκληρός κοινοβουλευτικός του πυρήνας, ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, εμπεριέχοντας και τέσσερις επιμέρους εκδηλώσεις: α) η μακρά παράδοση των εκλογών³⁴⁸. β) η ανάδειξη μέσα από τις εκλογές του πρωθυπουργού και της κυβέρνησης, δηλαδή του αρχηγού του πρώτου κόμματος, το οποίο έχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία ή εναλλακτικά αποτελεί τον κορμό συμμαχικής κυβέρνησης· γ) η ευθύνη του πρωθυπουργού δεν επιμερίζεται: είναι προσωπική, ιστορική και είναι αυτός είναι υπόλογος για τις συνέπειες των αποφάσεων του· και δ) η πολωμένη πολιτική και κομματική ζωή με δυσκολία συναινέσεων³⁴⁹.

Ως προς τις βασικές διευθετήσεις της ελληνικής συνταγματικής τάξης αναφορικά με τη θέση του Βουλής στο εσωτερικό της, τις συνοψίζει ο Γεραπετρίτης, υποστηρίζοντας ότι: *«η Βουλή δεν είναι σώμα κυρίαρχο και αυτεξούσιο, υπό την έννοια ότι δεν έχει νομικές δεσμεύσεις κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων που της απονέμει το Σύνταγμα. Αντιθέτως, εντάσσεται λειτουργικά μέσα στη συνταγματική διάρθρωση, που μετατρέπει την κυριαρχία σε αρμοδιότητα, δεσμευόμενη εξ αυτού του λόγου από τους κανόνες κατανομής αρμοδιότητας και τους διαδικαστικούς και ουσιαστικούς κανόνες»*³⁵⁰.

αυθαιρεσίας, η οποία θα μπορούσε να εκδηλωθεί ακόμα και ως παράκαμψη του αντιπροσωπευτικού σώματος (και κατά συνεκδοχή, της βούλησης των πολιτών) εκ μέρους των κέντρων λήψης αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας». Βλ. Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 32.

³⁴⁷ Κ. Χρυσόγονος, (2020), ό.π., σελ. 663. Βλ. και Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 38-39.

³⁴⁸ Όπως σημειώνει και ο Τασόπουλος: «Η μακρά και σταθερή παράδοση των βουλευτικών εκλογών αποτελεί τη μεγάλη και καθόλου αυτονόητη κατάκτηση της αμεροληψίας στην Ελλάδα». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 311 επ.

³⁴⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2018), ό.π., σελ. 154.

³⁵⁰ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 127.

Συνεπώς, η παροχή εξουσιών προς την Βουλή πρέπει να είναι λελογισμένη και σύμφωνη με την ελληνική συνταγματική τάξη και να λαμβάνει υπόψη τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζει ο θεσμός της αντιπολίτευσης. Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου: «μια αποτελεσματική αντιπολίτευση διαμορφώνει τη δική της πολιτική πρόταση και είναι έτοιμη να αναλάβει την εξουσία, προσφέροντας μια αξιόπιστη εναλλακτική. Γι' αυτό και αποτελεί αναφαίρετο και πολύτιμο στοιχείο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας»³⁵¹.

Ειδικά ως προς την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση³⁵² τα δογματικά της θεμέλια σε επίπεδο ελληνικού συνταγματικού δικαίου³⁵³ δύναται να ανευρεθούν κατά σειρά στη δημοκρατική αρχή, στη κοινοβουλευτική αρχή, στην αρχή του πολυκομματισμού και στην αρχή του κράτους δικαίου³⁵⁴, ενώ τα ειδικότερα συνταγματικά της ερείσματα εντοπίζονται:

α) στο άρθρο 60 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει την απεριόριστη ελευθερία γνώμης και ψήφου κατά συνείδησης του βουλευτή³⁵⁵,

³⁵¹ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 108.

³⁵² Η Καλυβιώτου ορίζει την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση ως: «το σύνολο όλων των πολιτικών κοινοβουλευτικών δυνάμεων (κοινοβουλευτικές ομάδες, ανεξάρτητοι βουλευτές) που δεν συμμετέχουν στην κυβέρνηση ή δεν την στηρίζουν, και κατά κανόνα ταυτίζεται με την κοινοβουλευτική μειοψηφία». Από την πλευρά της η Γεωργοπούλου προσδιορίζει ευρύτερα την έννοια της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης στην Ελλάδα: «ως τα κοινοβουλευτικά εκείνα κόμματα και τους ανεξάρτητους βουλευτές που σε μια δεδομένη κοινοβουλευτική περίοδο, καταψηφίζουν την κυβέρνηση (η οποία συνήθως διαθέτει την πλειοψηφία των εδρών της Βουλής) όταν τίθεται θέμα παροχής ψήφου εμπιστοσύνης ή πρόταση δυσπιστίας και επιτελούν τις ακόλουθες λειτουργίες: τον έλεγχο των πράξεων και παραλείψεων της κυβέρνησης μέσω του κοινοβουλευτικού ελέγχου· Την προβολή των πολιτικών προτάσεων της αντιπολίτευσης με στόχο κυρίως την κοινή γνώμη, αλλά και την πρόκληση κοινοβουλευτικών συζητήσεων επί θεμάτων ευρύτερου πολιτικού ενδιαφέροντος· Την σύμπραξη με τη συμπολίτευση στα λίγα αλλά κρίσιμα εκείνα πεδία που ο συνταγματικός νομοθέτης ενθαρρύνει ή και επιβάλλει τη συναίνεση μεταξύ των κομμάτων απαιτώντας αυξημένες πλειοψηφίες για τη λήψη ορισμένων αποφάσεων που αφορούν στην επιλογή προσώπων ή στους βασικούς κανόνες λειτουργίας του πολιτεύματος». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 65-66. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 36-37.

³⁵³ Για μία συγκριτική επισκόπηση των δικαιωμάτων της μειοψηφίας σε αλλοδαπές συνταγματικές τάξεις βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 93-96.

³⁵⁴ Η οποία σύμφωνα με τον Τασόπουλο: «παρέχει το δικαιοπολιτικό θεμέλιο στην ασφάλεια δικαίου και την προστασία της εμπιστοσύνης στη σταθερότητα των έννομων καταστάσεων». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 50.

³⁵⁵ Γ. Καραβοκύρης, Άρθρο 60, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1062-1070. Από κοινού με την αρχή της ελεύθερης εντολής, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 51 παρ. 2 του Συντάγματος αποτελούν τους δύο κύριους πυλώνες θεμελίωσης της νομικής θέσης του βουλευτή. Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 76. Σχολιάζοντας την συνταγματοποιημένη αρχή της ελεύθερης εντολής ο Κοντιάδης, σημειώνει ότι: «συνιστά εγγύηση και δικλείδα ασφαλείας απέναντι στην κομματική αυθαιρεσία, απέναντι σε εκείνες δηλαδή τις ενέργειες που θα μπορούσαν να θέσουν εν αμφιβόλω τη δημοκρατική λειτουργία, τη διαφάνεια και, κυρίως την αξιοπιστία όχι μόνο των κομμάτων, αλλά και του Κοινοβουλίου και, κατ' επέκταση, εν συνόλω του πολιτικού συστήματος. Στο πλαίσιο αυτού του θεσμικού ρόλου του βουλευτή, ο "πολιτικός κανόνας" της κομματικής πειθαρχίας συμπληρώνεται από τη νομικά κατοχυρωμένη αρχή της ελεύθερης εντολής, παρέχοντας στον

β) στο άρθρο 29 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει την αρχή του πολυκομματισμού σε συνδυασμό με την προώθηση της δημοκρατικής αρχής στα κόμματα³⁵⁶. Και

γ) στην παρ. 1 του άρθρου 65 του Συντάγματος και την ειδικότερη πρόβλεψη περί «δημοκρατικής λειτουργίας» της Βουλής, όπως ορίζεται από τον Κανονισμό της³⁵⁷.

Η παραπάνω συνταγματική θεμελίωση της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, μολονότι απουσιάζει η ρητή αναφορά του όρου³⁵⁸, συμβαδίζει με την παροχή μιας σειράς δυνατοτήτων που της παραχωρούνται με βάση τον Κανονισμό της Βουλής, αλλά και σύμφωνα με την πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση. Όπως ειπώθηκε και ανωτέρω, κοινοβουλευτική αντιπολίτευση δίχως να έχει στη διάθεσή της μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου επί της ουσίας δεν νοείται, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα πολιτικά κόμματα, ως φορείς της, δεν ασκούν εν γένει αντιπολίτευση, ως έκφραση αντίδρασης ή διαφωνίας στην κυβέρνηση. Στο πλαίσιο εντούτοις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας κοινοβουλευτικού

βουλευτή τη δυνατότητα, με γνώμονα την αξιοπιστία των πολιτικών θεσμών, να αναλάβει την ευθύνη της διαφωνίας του έναντι του κόμματός ή της κοινοβουλευτικής ομάδας στην οποία ανήκει. Κατ' αυτό τον τρόπο ο βουλευτής αναδεικνύεται σε εκείνο το πρόσωπο στο οποίο ο συνταγματικός νομοθέτης έχει παράσχει αυξημένα εχέγγυα ανεξαρτησίας, προκειμένου να λειτουργεί ως εγγυητής της αξιοπιστίας των θεσμών, τόσο στο επίπεδο των ενδοκομματικών διαδικασιών όσο και στο επίπεδο των κοινοβουλευτικών αποφάσεων». Από την πλευρά της η Καμτσίδου επισημαίνει ότι: «Η ελεύθερη εντολή [...] κατά πρώτο λόγο διασφαλίζει την ανεξαρτησία των αντιπροσώπων έναντι των ψηφοφόρων τους, με την έννοια ότι οι τελευταίοι δεν έχουν την ευχέρεια να τους ανακαλέσουν, να θέσουν τέλος στη θητεία τους ή να τους υποχρεώσουν να συνταχθούν με κάποια από τις απόψεις που διατυπώνονται στο Κοινοβούλιο. Επίσης, όμως, ενσωματώνει την εξουσιοδότηση των εκλογέων, που αναθέτουν στους βουλευτές την υλοποίηση των εξαγγελιών τους όπως αυτές διατυπώθηκαν σε προτάσεις μέσα από την εκλογική και ευρύτερα πολιτική αντιπαράθεση». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 114-115, 117. Βλ. και Ι. Καμτσίδου, «Σύγχρονες προσλήψεις της δημοκρατίας: Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Α. Μανιτάκη», στο: Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 221.

³⁵⁶ Β. Τζέμος, (2011), ό.π., σελ. 215-216. Βλ. και Χ.Ανθόπουλος, Άρθρο 29, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 775-792.

³⁵⁷ Όπως σημειώνει ο Γεραπετρίτης: «Η δημοκρατική λειτουργία εισάγει τον κανόνα του σεβασμού της πλειοψηφίας στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες με παράλληλη διασφάλιση της μειοψηφίας, ώστε να καθίσταται πάντοτε δυνατή η επαρκής και αναλογικώς ισότιμη έκφραση όλων των απόψεων εντός της Βουλής και να παρέχονται στην αντιπολίτευση όλα τα αναγκαία μέσα για την εκπλήρωση του συνταγματικού της σκοπού». Από τη συνθετική ανάγνωση των ορίων της ελεύθερης και δημοκρατικής λειτουργίας της Βουλής προκύπτουν ορισμένες αρχές, όπου μία εξ αυτών είναι η αρχή της διασφάλισης των δικαιωμάτων της μειοψηφίας. Κατά τον Γεραπετρίτη πρόκειται για αρχή «που διασφαλίζει ένα ελάχιστο εγγυητικό περιεχόμενο, ώστε η αντιπολίτευση, να έχει επαρκές πεδίο συλλογικής έκφρασης στο νομοθετικό και ελεγκτικό έργο. Κατά νομική ακριβολογία δεν πρόκειται για δικαιώματα με την κλασική έννοια του όρου, αλλά περισσότερο για ευχέρειες που αναγνωρίζονται από την συνταγματική τάξη. Οι δε εγγυήσεις προς τις κοινοβουλευτικές μειοψηφίες συνιστούν το πιο βασικό κριτήριο ελέγχου -έναντι του πλειοψηφικού- κοινοβουλευτισμού και εν τέλει δείγμα κοινοβουλευτικού πολιτισμού». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 89-90. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 47.

³⁵⁸ Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 35.

τύπου, η κοινοβουλευτική διάσταση της αντιπολίτευσης είναι κυρίαρχη και εκδηλώνεται μέσω της άσκησης του κοινοβουλευτικού ελέγχου που κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής, όπου οι διαδικασίες του οποίου «*τυποποιούν, διευκολύνουν και διασφαλίζουν την ουσιαστική κοινοβουλευτική παρέμβαση της αντιπολίτευσης*»³⁵⁹.

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 έγινε μια προσπάθεια αναβάθμισης του ρόλου της Βουλής, με τις τροποποιήσεις του Κανονισμού της Βουλής³⁶⁰, όσο και με τις αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 2001³⁶¹ και του 2019. Ο Κανονισμός της Βουλής μπορεί να μην συνιστά έκφραση της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου, αλλά συνιστά έκφραση της κυριαρχίας της πολιτικής, όπως αποτυπώνεται στο ισχύον κοινοβουλευτικό δίκαιο³⁶².

Γενικό συνταγματικό θεμέλιο του κοινοβουλευτικού ελέγχου, ως ειδικότερη αποτύπωση της μορφής του πολιτεύματος ως κοινοβουλευτικής δημοκρατίας³⁶³ και θεσμική-λειτουργική συνέχεια της κοινοβουλευτικής αρχής³⁶⁴, είναι το άρθρο 70 παρ. 6 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι: «*Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος ασκείται από τη Βουλή σε Ολομέλεια, όπως ορίζει ο Κανονισμός*». Βάσει της ίδιας διάταξης, ο κοινοβουλευτικός

³⁵⁹ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 70.

³⁶⁰ Από την πλευρά της η Καλυβιώτου επισημαίνει ότι: «*Ο Κανονισμός της Βουλής είναι ιδιότυπος νόμος που ρυθμίζει αυτοτελώς τον τρόπο της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας της Βουλής, στη δε διαδικασία της πρότασης, της ψήφισης και της δημοσίευσής του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δεν συμπράττει κανένα άλλο πολιτειακό όργανο, πλην της Βουλής και του Προέδρου της Βουλής*». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 93. Για την φύση και τον νομικό χαρακτηρισμό του Κανονισμού της Βουλής καθώς και την ένταξή του στην ιεραρχία των πηγών του δικαίου βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 22-39. Για τα επίπεδα ρυθμιστικής ύλης που περιλαμβάνει (γενική-ειδική) βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1110-1111.

³⁶¹ Στην αναθεώρηση του 2001 ιδρύθηκε η δυνατότητα άσκησης ελέγχου τόσο από την Ολομέλεια, όσο και από τα Τμήματα και τις διαρκείς κοινοβουλευτικές επιτροπές που συγκροτούνται και λειτουργούν κατά τη διάρκεια της συνόδου (άρθρο 70 παρ. 6 Σ). Επίσης, το άρθρο 66 παρ. 3 του Συντάγματος δίνει στις επιτροπές την ευχέρεια να καλούν τον αρμόδιο για τα θέματά τους υπουργό ή υφυπουργό, αλλά και «*οποιοδήποτε πρόσωπο θεωρούν χρήσιμο για το έργο τους*», ενημερώνοντας σχετικά την πολιτική ηγεσία. Βλ. Ι. Καμτσιδου, (2011), ό.π., σελ. 236.

³⁶² Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 2.

³⁶³ Γ. Γεραπετρίτης, Άρθρο 70, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1148.

³⁶⁴ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 54.

έλεγχος δύναται να ασκείται και από το Τμήμα διακοπής των εργασιών της Βουλής και τις διαρκείς κοινοβουλευτικές επιτροπές³⁶⁵ που λειτουργούν κατά τη διάρκεια της συνόδου³⁶⁶.

Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος δεν θίγει ευθέως το κύρος των πράξεων που εκδίδονται από τη δημόσια διοίκηση, αλλά αποτελεί μηχανισμό απόδοσης πολιτικής ευθύνης με αυξημένη σημασία, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής αρχής, κινείται δε είτε από την ίδια την κυβέρνηση είτε από τη Βουλή, ή ακόμη μπορεί να έχει ως αφετηρία και την αναφορά οποιουδήποτε πολίτη³⁶⁷. Τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που κατοχυρώνει το Σύνταγμα³⁶⁸ και εξειδικεύει ο Κανονισμός της Βουλής³⁶⁹, ως τμήμα της πολιτικής διαδικασίας και κατεξοχήν πεδίο εκδήλωσης του πολιτικού ελέγχου³⁷⁰, αλλά και ως ειδικότερη έκφανση της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης³⁷¹, διακρίνονται σε μέσα

³⁶⁵ Σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη: «Ο Κανονισμός της Βουλής προβλέπει σχετικά ότι το μεν Τμήμα ασκεί κοινοβουλευτικό έλεγχο στην πρώτη και στην τρίτη σύνθεση του, δύο φορές κάθε εβδομάδα με επίκαιρες ερωτήσεις και μία φορά κάθε πρώτη και τρίτη εβδομάδα, ημέρα Παρασκευή, με επίκαιρες επερωτήσεις (άρθρο 29 παρ. 1 εδ. β'), στις δε επιτροπές μπορεί στην αρχή της συνεδρίασης, που διατίθεται για τη συζήτηση των άρθρων, και για όχι περισσότερο από μιάμιση ώρα να διεξάγεται συζήτηση, με πρωτοβουλία βουλευτών, για ένα ή δύο θέματα γενικότερης σημασίας ή ενδιαφέροντος της αρμοδιότητας του Υπουργείου του οποίου νομοσχέδιο συζητείται ή στην αρμοδιότητα του οποίου υπάγεται η συζητούμενη πρόταση νόμου». Βλ. Γ.Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1149.

³⁶⁶ Όπως επισημαίνει η Καλυβιώτου: «Από τη ρητή διατύπωση του β' εδαφ. της παρ. 6 της συνταγματικής διάταξης προκύπτει ότι η ανάθεση της άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου, και σε άλλους, πλην της Ολομέλειας, σχηματισμούς της Βουλής είναι δυνατή, και όχι υποχρεωτική. Δεν ανατρέπεται, συνεπώς, το τεκμήριο άσκησης υπέρ της Ολομέλειας, η οποία διατηρεί την κυρίαρχη αρμοδιότητα». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 42.

³⁶⁷ Α.Ν. Ηλιάδου, «Έλεγχοι στη δημόσια διοίκηση», στο: Δ.Α. Σωτηρόπουλος-Β. Νταλάκου, (2021), *Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα*, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 223.

³⁶⁸ Πρόκειται για τις διατάξεις του άρθρου 69 (δικαίωμα υποβολής κοινοβουλευτικής αναφοράς), του άρθρου 68 (δικαίωμα σύστασης εξεταστικών επιτροπών), του άρθρου 70 παρ. 8 (ενημέρωση της Βουλής από την Κυβέρνηση για τα ζητήματα που αποτελούν αντικείμενο κανονιστικής ρύθμισης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης), του άρθρου 66 παρ. 3 (κλήση προς ακρόαση Υπουργών και κάθε άλλου προσώπου ενώπιον της Βουλής και των κοινοβουλευτικών επιτροπών) και του άρθρου 84 (πρόταση δυσπιστίας). Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 44-45.

³⁶⁹ Όπως προβλέπει η παρ. 4 του άρθρου 124 του ΚτΒ και τα οποία είναι: α) οι αναφορές, β) οι ερωτήσεις, γ) οι επίκαιρες ερωτήσεις, δ) οι αιτήσεις κατάθεσης εγγράφων, ε) οι επερωτήσεις, στ) οι επίκαιρες επερωτήσεις και ζ) οι εξεταστικές επιτροπές. Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1148. Βλ. και Α.Μ. Παντελής, (2018), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 4^η Έκδοση Εμπλουτισμένη, Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, σελ. 358

³⁷⁰ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 3.

³⁷¹ Όπως είναι επόμενο, τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου δεν ασκούνται μόνο σε επίπεδο κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, αλλά και συμπολίτευσης, όπου η άσκηση του ελέγχου εμπεριέχει και μία διαφορετική λογική. Όπως επισημαίνει η Καλυβιώτου: «Στόχος της ελεγκτικής κοινοβουλευτικής δραστηριότητας της αντιπολίτευσης είναι [...] η άσκηση κριτικής στην Κυβέρνηση, κατά τρόπο ώστε να προβάλλονται οι εσφαλμένοι κυβερνητικοί χειρισμοί και να επέρχονται οι άμεσες (λ.χ. κατάθεση πρότασης δυσπιστίας) ή οι έμμεσες κυρώσεις (λ.χ. να προωθηθεί η κυβερνητική εναλλαγή στις επόμενες εκλογές). Στόχος και καθήκον της πλειοψηφίας κατά την άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου είναι, παρά τη στήριξη που παρέχει στην Κυβέρνηση, και η διαρκής επιτήρηση του κυβερνητικού έργου. Η επιτήρηση αυτή κατατείνει κατά κύριο λόγο σε προτάσεις προς διόρθωση ή βελτίωση ή αλλαγή κυβερνητικών χειρισμών. Δεν σκοπεύεται η ανάδειξη λαθών, αλλά η διόρθωσή τους, έτσι ώστε η κυβερνητική πολιτική να καταστεί επιτυχημένη και να αποδειχθεί αξία να

κοινοβουλευτικού ελέγχου εν στενή εννοία³⁷² και σε μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που αποσκοπούν στην πληροφόρηση της Βουλής³⁷³, τα οποία τελούν μεταξύ τους σε αδιάσπαστη λειτουργική σχέση³⁷⁴. Στα μεν πρώτα κατατάσσονται: i) Οι επερωτήσεις (άρθρα 134-137 ΚτΒ)³⁷⁵, ii) οι επίκαιρες επερωτήσεις (άρθρο 138 ΚτΒ)³⁷⁶, iii) Οι αναφορές των άρθρων (124 και 125 του ΚτΒ)³⁷⁷, iv) Η πρόταση δυσπιστίας της παρ. 2 του

λάβει εκ νέου τη λαϊκή εντολή κατά τις επερχόμενες εκλογές». Βλ. Β. Τζέμος, (2011), ό.π., σελ. 217. Βλ. και Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 71-72.

³⁷² Στοχεύει στην κυβερνητική λογοδοσία και δύναται να αποδώσουν μομφή στην κυβέρνηση για την πολιτική της. Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος εν στενή εννοία διακρίνεται κατά την Καλυβιώτου περαιτέρω σε πολιτικό και νομικό. Ο μεν πολιτικός ελέγχει τη σκοπιμότητα των ενεργειών της εκτελεστικής εξουσίας και τα κριτήρια και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί είναι πολιτικής φύσης. Ο δε νομικός συνίσταται στην αξιολόγηση του κυβερνητικού έργου δυνάμει των κανόνων δικαίου της ελληνικής έννομης τάξης. Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 29, 34-35.

³⁷³ Στοχεύει στην ενημέρωση της Βουλής από την κυβέρνηση για κάθε υπόθεση που εντάσσεται ή δύναται να ενταχθεί στο κυβερνητικό έργο. Όπως συμπληρώνει η Καλυβιώτου: «Κύρια λειτουργία αυτής της όψης του ελέγχου είναι η προπαρασκευή του εν στενή εννοία ελέγχου, καθώς παρέχει την πληροφόρηση για τους κυβερνητικούς χειρισμούς, τους οποίους, εν συνεχεία, ο έλεγχος εν στενή εννοία αξιολογεί». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 29-30.

³⁷⁴ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 32-33, 89-90

³⁷⁵ Στοχεύουν στον έλεγχο της κυβέρνησης και έχουν ως αντικείμενο πράξεις ή παραλείψεις της. Σε επερώτηση είναι δυνατόν να τραπεί η ερώτηση ή η αίτηση κατάθεσης εγγράφων, εφόσον ο καταθέτων βουλευτής κρίνει ότι ο Υπουργός δεν έδωσε επαρκείς απαντήσεις ή δεν του παραδόθηκαν εμπροθέσμως τα έγγραφα που ζήτησε ή ορισμένα από αυτά. Οι υποβαλλόμενες επερωτήσεις συζητούνται υποχρεωτικώς. Στη συζήτηση μετέχουν μόνο ο βουλευτής που υπογράφει, ο επερωτώμενος υπουργός και οι αρχηγοί των κοινοβουλευτικών ομάδων. Δυνατότητα διαγραφής τους δεν υπάρχει, ενώ επερωτήσεις ομοίου περιεχομένου μπορούν να συζητηθούν ταυτόχρονα. Η συζήτηση μπορεί να γενικευθεί, εφόσον το αποφασίσει η Βουλή. Σύμφωνα με την Καμτσίδου: «Οι βουλευτές με την ίδια τη διατύπωση της ερώτησης, ιδίως της επερώτησης και κατά τη σύντομη συζήτηση που ακολουθεί την δεύτερη, μπορούν να υπενθυμίσουν τις προγραμματικές δεσμεύσεις των υπουργών ή και του πρωθυπουργού, να επισημάνουν τις παρεκκλίσεις και τα πολιτικά σφάλματα τους και, γενικά, να ζητήσουν την εκπλήρωση όσων υποχρεώσεών τους απορρέουν από την εντολή που έλαβαν κατά τον διορισμό τους». Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 273. Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 238. Γ.Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1148. Μ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 349. Α.Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 359. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 48.

³⁷⁶ Επίκαιρες επερωτήσεις είναι αιτιάσεις βουλευτών για πράξεις ή παραλείψεις της κυβέρνησης, εφόσον αφορούν θέματα άμεσης επικαιρότητας. Η πρόταση για συζήτηση της πλέον επίκαιρης αποφασίζεται από τη Διάσκεψη των Προέδρων, βάσει των προτάσεων των Προέδρων των Κ.Ο., οι οποίοι επιλέγουν δύο από τις υποβληθείσες επίκαιρες ερωτήσεις των βουλευτών τους. Όπως σημειώνει η Καλυβιώτου: «Με τον τρόπο αυτό, ο Κανονισμός της Βουλής επιδιώκει, μεταξύ άλλων, την αποτροπή εισαγωγής προς συζήτηση επίκαιρων επερωτήσεων που δεν πληρούν τους όρους του απαιτούμενου χρονικά επίκαιρου χαρακτήρα και που, ενδεχομένως, ασκούνται από τους βουλευτές καθ' υπέρβαση των επιτρεπομένων». Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 273. Γ.Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1149. Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 123. Μ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 352. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 48.

³⁷⁷ Οι αναφορές, ως έκφραση της αρχής της διαφάνειας της λειτουργίας της Βουλής και συνταγματική εξειδίκευση του άρθρου 69 εδ. γ' του Συντάγματος αποτελούν την πιο «ήπια» μορφή κοινοβουλευτικού ελέγχου και έχουν ως φορέα τον κάθε πολίτη, ο οποίος είτε κατά μόνος, είτε από κοινού με άλλους έχει το δικαίωμα να απευθύνουν στη Βουλή γραπτές αναφορές, οι οποίες περιέχουν αιτήματα ή παράπονα. Οι βουλευτές που επιθυμούν να υιοθετήσουν την αναφορά την προσυπογράφουν κατά την κατάθεση ή το δηλώνουν κατά την ανακοίνωσή της. Ο Υπουργός στον οποίο διαβιβάζεται η αναφορά από τη Βουλή έχει 25 μέρες περιθώριο να απαντήσει και στην περίπτωση που εκείνος δεν απαντήσει ή απαντήσει εκπροθέσμως, τότε η αναφορά μπορεί να

άρθρου 84 του Συντάγματος, όπως ρυθμίζεται στο άρθρο 142 του Κανονισμού της Βουλής³⁷⁸.

Κατά την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος, προτάθηκε από την Κ.Ο. του ΣΥΡΙΖΑ η εισαγωγή στην Ελλάδα της εποικοδομητικής πρότασης δυσπιστίας, κατά

συζητηθεί κατά τη διαδικασία της επίκαιρης ερώτησης. Σύμφωνα με την Καμτσιδού: «Η καλή χρήση των αναφορών, συνεπώς, ανοίγει μια, έστω στενή, οδό εξέλεξης της κυβέρνησης από τους πολίτες, μοιάζει δηλαδή να ενσωματώνει μια δυναμική διεύρυνσης της πολιτικής ευθύνης και στενότερης σύνδεσής της με την δημοκρατική αρχή» Από την πλευρά της η Καλυβιώτου επισημαίνει ότι η πληροφόρηση που παρέχει η αναφορά: «επιτρέπει στη Βουλή να καταστήσει τα ζητήματα που θέτει η αναφορά αντικείμενο πολιτικού διαλόγου και να ασκήσει έλεγχο στην Κυβέρνηση, όχι μόνον επί της υπόθεσης που γνωστοποιείται με την αναφορά, αλλά και επί της εξ αυτής τεκμαιρόμενης κακής άσκησης της κυβερνητικής εποπτείας επί της διοικητικής μηχανής» Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 271-272. Ι. Καμτσιδού, (2011), ό.π., σελ. 237. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 101-102. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 82-84, 102-103, 119. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 102-103. Για το όλο περιεχόμενο του άρθρου 69 του Συντάγματος βλ. και Μ.Γ. Καλυβιώτου, Άρθρο 69, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1140-1143. Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1148. Α.Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 358, Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 46, 49.

³⁷⁸ Συγκριτικά με τα λοιπά μέσα, η πρόταση δυσπιστίας παρουσιάζει σύμφωνα με την Γεωργοπούλου δύο ιδιαιτερότητες: «Πρώτον, ακόμη και εάν έχει ως αφορμή μία πτυχή της κυβερνητικής πολιτικής, στην τριήμερη αυτή διαδικασία αμφισβητείται το σύνολο της κυβερνητικής πολιτικής. Δεύτερον, οδηγεί σε ονομαστική ψηφοφορία όπου οι βουλευτές καλούνται να αποδοκιμάσουν συνολικά την κυβέρνηση». Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης: «Η πρόταση δυσπιστίας των παρ. 2 και 3 του άρθρου 84 του Συντάγματος αποτελεί οργανωτική εξειδίκευση του άρθρου 85 του Συντάγματος, ως μηχανισμός απονομής της ατομικής και συλλογικής πολιτικής ευθύνης των μελών της Κυβέρνησης για πράξεις και παραλείψεις κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Ταυτόχρονα, η πρόταση δυσπιστίας επιτελεί μια ισχυρή επικοινωνιακή λειτουργία, δεδομένου ότι δεν αποσκοπεί ιδίως στην ανατροπή της κυβέρνησης και την καταγραφή ενός νέου συσχετισμού κοινοβουλευτικών δυνάμεων, αλλά στη μεγιστοποίηση της δημοσιότητας των αντιπολιτευτικών θέσεων κατά της κυβέρνησης». Διαφοροποιούμενη από την πρόταση εμπιστοσύνης, η πρόταση δυσπιστίας πρέπει να υπογράφεται από το 1/6 του όλου αριθμού των βουλευτών και να προσδιορίζει με σαφήνεια τα θέματα επί των οποίων θα διενεργηθεί η συζήτηση, ενώ δεν επιτρέπεται επανάληψη της διαδικασίας, προτού παρέλθουν 6 μήνες αφότου η Βουλή απέρριψε πρόταση δυσπιστίας, με εξαίρεση την υπογραφή πρόταση δυσπιστίας από την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, οπότε το εξάμηνο δεν εφαρμόζεται. Η πρόταση δυσπιστίας μπορεί να αφορά είτε μεμονωμένο μέλος της κυβέρνησης είτε το σύνολό της ενώ δεν μπορεί να στρέφεται κατά υφυπουργού. Τυχόν αποδοχή της από τη Βουλή συνεπάγεται, στο πλαίσιο της τυποποιημένης πολιτικής ευθύνης, νομική υποχρέωση του αποδοκιμασθέντος Υπουργού προς παραίτηση, κατ' αντιστοιχία προς την υποχρέωση παραίτησης ολόκληρης της κυβέρνησης σε περίπτωση αποδοχής από τη Βουλή πρότασης δυσπιστίας που στρέφεται συνολικά εναντίον της. Μετά την απαλλαγή της κυβέρνησης από τα καθήκοντά της, ως συνέπεια της άρσης της εμπιστοσύνης της Βουλής, ακολουθεί είτε ο σχηματισμός κυβέρνησης σύμφωνα με το άρθρο 38 παρ. 1 και 37 παρ. 2 έως 4 του Συντάγματος, είτε η διάλυση της Βουλής εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 41 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος. Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 314-315. Ι. Καμτσιδού, (2011), ό.π., σελ. 266-267. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 196-198. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 60-65, 136-140. Ξ.Ι. Κοντιάδης, Άρθρο 84, στο: : Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1305, 1307-1311. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 319-320. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 80 Χ. Ανθόπουλος, «Πρόταση εμπιστοσύνης εναντίον πρότασης ατομικής δυσπιστίας», στο: Ξ. Κοντιάδης, Α. Αιμιλιανίδης, Χ. Ανθόπουλος, (2019), Η Δημόσια Διοίκηση μετά την κρίση, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 26-28..

τα πρότυπα της Γερμανίας³⁷⁹, πρόταση συμπληρωματικής της συνταγματικής καθιέρωσης της απλής αναλογικής ως πάγιου εκλογικού συστήματος³⁸⁰. Στην προτείνουσα Βουλή η πρόταση έλαβε 155 ψήφους, ενώ στη Θ' Αναθεωρητική Βουλή, όπως εξειδικεύτηκε λεκτικά³⁸¹, έλαβε μόλις 83 ψήφους, μη συγκεντρώνοντας τον απαιτούμενο από την παρ. 4 του άρθρου 110 του Συντάγματος αριθμών ψήφων για την αναθεώρησή του.

Στα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που έχουν πληροφοριακό περιεχόμενο κατατάσσονται τα εξής: i) Οι Ανακοινώσεις και δηλώσεις της κυβέρνησης ενώπιον της Βουλής σύμφωνα με το άρθρο 142^A του ΚτΒ³⁸², ii) Οι ακροάσεις Υπουργών, Υφυπουργών σύμφωνα με το άρθρο 41^A του Κανονισμού της Βουλής³⁸³, iii) Οι ερωτήσεις (άρθρο 126

³⁷⁹ Για την πρόταση δυσπιστίας και την πρόταση δυσπιστίας όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 67 παρ. 1 του Συντάγματος του Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας προβλέπεται ότι η πρόταση δυσπιστίας πρέπει να περιέχει και τον υποψήφιο καγκελάριο που θα αναδειχθεί μετά από τυχόν υπερψήφισή της. Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 176-180. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 85.

³⁸⁰ Έκθεση της Επιτροπής της Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Περίοδος ΙΖ' Σύνοδος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα. σελ. 16.

³⁸¹ «Η Βουλή μπορεί με απόφασή της να αποσύρει την εμπιστοσύνη της από την Κυβέρνηση, μόνο αν με την ίδια απόφαση προτείνει προς διορισμό νέο Πρωθυπουργό. Η Βουλή μπορεί επίσης να αποσύρει την εμπιστοσύνη της από μέλος της Κυβέρνησης». Βλ. Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Περίοδος, Α' Σύνοδος, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σελ. 85.

³⁸² Στο άρθρο αυτό δίνεται η δυνατότητα στην κυβέρνηση να ζητήσει οποτεδήποτε να κάνει ανακοινώσεις ή δηλώσεις στην Βουλή για οποιαδήποτε «σοβαρή δημόσια υπόθεση». Το αίτημα για ανακοίνωση ή δήλωση διατυπώνεται προς τον Πρόεδρο της Βουλής και γνωστοποιείται από αυτόν στους Προέδρους των Κοινοβουλευτικών ομάδων πριν από 24 ώρες τουλάχιστον (παρ. 2). Η ανακοίνωση ή δήλωση της κυβέρνησης γίνεται αυτοπροσώπως από τον πρωθυπουργό σε οποιαδήποτε συνεδρίαση νομοθετικής εργασίας ή κοινοβουλευτικού ελέγχου πριν από την έναρξη της συζήτησης των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης (παρ. 3), ενώ η κυβέρνηση ενημερώνει επίσης της Βουλή δια των αρμοδίων υπουργών για σοβαρά θέματα της αρμοδιότητάς τους (παρ. 8). Όπως συμπληρώνει και ο Τασόπουλος: «Το καθήκον της κυβέρνησης να ενημερώνει εγκαίρως και να πληροφορεί υπεύθυνα τη Βουλή αποτελεί συστατικό στοιχείο της υποχρέωσης λογοδοσίας, η οποία τη βαρύνει». Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 271. Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 123. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 31.

³⁸³ Στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού ελέγχου, η ακρόαση των μελών της κυβέρνησης ή οποιουδήποτε άλλου προσώπου είναι υποχρεωτική, εάν το ζητήσει πλειοψηφία των 2/5 των μελών της διαρκούς κοινοβουλευτικής επιτροπής. Στην έκθεση που μπορεί να συνταχθεί μετά την ακρόαση καταχωρίζεται και η άποψη της μειοψηφίας. Βλ. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 270. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 122.

επ. του ΚτΒ)³⁸⁴, iv) Οι επίκαιρες ερωτήσεις (άρθρα 129-132 ΚτΒ)³⁸⁵, v) Οι αιτήσεις κατάθεσης εγγράφων (Άρθρο 133 ΚτΒ)³⁸⁶.

Ως λοιπά μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου λογίζονται:

- i) Η πρόταση σύστασης εξεταστικής επί των πραγμάτων Επιτροπής της παρ. 2 του άρθρου 68 του Συντάγματος, όπως ειδικότερα ρυθμίζεται από τα άρθρα 144 έως

³⁸⁴ Έχουν τον χαρακτήρα της αίτησης για πληροφόρηση ή παροχή διευκρινίσεων από την Κυβέρνηση σχετικά με τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας. Υποβάλλονται από βουλευτές και αφορούν οποιαδήποτε «δημόσια υπόθεση». Απευθύνονται στους αρμόδιους Υπουργούς και αποβλέπουν στην διακρίβωση της αλήθειας κάποιου περιστατικού προς ενημέρωση και πληροφόρηση των πολιτών, όπως και το ποια μέτρα προτίθεται να λάβει η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση συγκεκριμένου θέματος, γενικού ή τοπικού ενδιαφέροντος. Οι ερωτήσεις διαβιβάζονται στους αρμόδιους Υπουργούς, οι οποίοι οφείλουν να απαντήσουν εγγράφως στη Βουλή εντός 25 ημερών. Σε περίπτωση κατά την οποία ο Υπουργός δεν απαντήσει ή απαντήσει εκπρόθεσμα, ο βουλευτής μπορεί να ζητήσει την προφορική συζήτηση της ερώτησης στην Ολομέλεια. Φ.Κ Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 272. Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1148. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 129, 349. Α.Μ Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 358-359. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 47.

³⁸⁵ Οι επίκαιρες ερωτήσεις υποβάλλονται από βουλευτές. Είναι γραπτές και αφορούν θέματα άμεσης επικαιρότητας για το αν κάποιο περιστατικό αληθεύει ή για το ποια μέτρα προτίθεται να λάβει η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση συγκεκριμένου θέματος γενικού ή τοπικού ενδιαφέροντος. Προτεραιότητα στη συζήτηση των επίκαιρων ερωτήσεων έχει η συμπολίτευση, βάσει της συνδυαστικής εφαρμογής των άρθρων 131 παρ. 1 και 19 παρ. 1 του ΚτΒ. Απευθύνονται στον Πρωθυπουργό ή στους αρμόδιους Υπουργούς και δεν απαντώνται γραπτώς αλλά συζητούνται. Ο Πρωθυπουργός είναι υποχρεωμένος να απαντήσει σε δύο τουλάχιστον επίκαιρες ερωτήσεις, τις οποίες επιλέγει. Αν όμως οι επίκαιρες ερωτήσεις εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα Υπουργών, απαντούν αυτοί. Η παρ. 4 του άρθρου 129 του ΚτΒ και δη το εδάφιο β' θεσπίζει αρμοδιότητα της Διάσκεψης των Προέδρων να καθορίζει, με απόφασή της, τη μορφή που μπορεί να λαμβάνει κάθε επίκαιρη ερώτηση, την επιτρεπόμενη έκτασή της, τα στοιχεία του επίκαιρου χαρακτήρα της καθώς και κάθε άλλο στοιχείο σχετικό με τη δομή και τα τυπικά στοιχεία της. Σε περίπτωση υποβολής επίκαιρης ερώτησης που δεν πληροί τους όρους της εν λόγω απόφασης, ο ΚτΒ στα εδάφια γ' και δ' ορίζει ρητά ότι, κατόπιν σχετικής απόφασης του ίδιου κοινοβουλευτικού οργάνου, η επίκαιρη ερώτηση δεν θα συζητηθεί, αλλά θα ακολουθήσει την διαδικασία των ερωτήσεων. Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 272. Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 123. Μ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 351. Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1149. Α.Μ Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 359. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 48-49.

³⁸⁶ Πρόκειται για «ήπιο» μέσο κοινοβουλευτικού ελέγχου, που στην πράξη ασκείται από βουλευτές τόσο της συμπολίτευσης όσο και της αντιπολίτευσης και η διαδικασία είναι κατά βάση γραπτή. Οι βουλευτές έχουν το δικαίωμα να ζητούν από τους αρμόδιους Υπουργούς, κατόπιν γραπτής τους αίτησης προς τη Βουλή, την κατάθεση εγγράφων που σχετίζονται με οποιαδήποτε δημόσια υπόθεση. Οι αιτήσεις αυτές διαβιβάζονται προς τον Υπουργό, ο οποίος οφείλει εντός τριάντα ημερών, είτε να αποστείλει τα απαιτούμενα έγγραφα, είτε να αναφέρει τους λόγους για τους οποίους η κατάθεσή τους στη Βουλή δεν είναι δυνατή. Έγγραφα που αφορούν μυστικά του κράτους, διπλωματικά, στρατιωτικά ή σχετικά με την ασφάλειά του, δεν επιτρέπεται να κατατίθενται. Τέλος, σύμφωνα με την πρόσφατη τροποποίηση του Κανονισμού της Βουλής στην παρ. 4 του άρθρου 124, προβλέφθηκε η δυνατότητα υποβολής ερώτησης με ταυτόχρονη αίτηση κατάθεσης εγγράφων, κάτι το οποίο είχε καθιερωθεί στην κοινοβουλευτική πρακτική ήδη από τη δεκαετία του 2000. Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 273. Γ.Γεραπετρίτης, (2017), ό.π., σελ. 1148. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 362. Α. Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 359. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 46-47.

149 του Κανονισμού της Βουλής³⁸⁷. Σύμφωνα με την Καλυβιώτου, βασικός σκοπός της σύστασης εξεταστικής επιτροπής «είναι η επικουρία της Βουλής, Δεν λαμβάνουν απόφαση επί των υποθέσεων που εξετάζουν, αλλά διερευνούν υποθέσεις κατά παραγγελία της Ολομέλειας της Βουλής, συλλέγουν πληροφορίες, τις αξιολογούν και καταλήγουν σε συμπεράσματα, προκειμένου να βοηθήσουν τη Βουλή να σχηματίσει άποψη επί ορισμένου ζητήματος»³⁸⁸. Κατά την Καμτσίδου, η γραμματική και συστατική ερμηνεία της παρ. 2 του άρθρου 68 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο συντακτικός νομοθέτης απέδωσε στην αντιπολίτευση μία εξουσία να προκαλεί τον συστηματικό έλεγχο των κυβερνητικών δράσεων³⁸⁹. Βάσει των επιταγών του συντάγματος, που εξειδικεύτηκαν από τον Κανονισμό της Βουλής, η πρόταση υποβάλλεται από το 1/5 του όλου αριθμού των βουλευτών και γίνεται δεκτή με την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων, η οποία δεν μπορεί να είναι κατώτερη των 2/5 του όλου αριθμού των βουλευτών³⁹⁰. Αντίθετα, στις περιπτώσεις που ζητήματα ανάγονται στην εθνική άμυνα ή την εξωτερική πολιτική, για τη σύσταση της εξεταστικής επιτροπής απαιτείται η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών³⁹¹. Σύμφωνα με την Καμτσίδου, «η αποδυνάμωση του Κοινοβουλίου σε αυτούς τους δύο τομείς είναι προφανής και η σημασία της ευνόητη», συμπληρώνοντας για τη συγκεκριμένη συνταγματική ρύθμιση ότι έχει ως αποτέλεσμα «μεγάλα πολιτικοοικονομικά διακυβεύματα να εκφεύγουν μιας συστηματικής κοινοβουλευτικής διερεύνησης ή να μετατρέπονται σε εργαλείο στα χέρια της κυβέρνησης, που έχει την δυνατότητα να προκαλέσει την εξέταση των πεπραγμένων του αντίπαλου κομματικού σχηματισμού, όταν ασκούσε την εξουσία»³⁹². Κατά το άρθρο 145 του Κανονισμού της Βουλής, οι εξεταστικές επιτροπές έχουν όλες τις

³⁸⁷ Για μία ιστορική αναδρομή του θεσμού στην Ελλάδα, την πολιτική πρακτική της Μεταπολίτευσης, τα διεθνώς ισχύοντα και την αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου βλ. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 57-59.

³⁸⁸ Μ. Καλυβιώτου, (2017), Άρθρο 68, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1132.

³⁸⁹ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 240. Βλ. και Φ. Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 275.

³⁹⁰ Όπως σημειώνει η Καλυβιώτου ως προς την ερμηνεία της πλειοψηφίας που απαιτεί το εδ.α' της παρ. 2 του άρθρου 68 του Σ: «Εφαρμόζεται, δηλαδή, η αρχή της πλειοψηφίας με τη μορφή της σχετικής πλειοψηφίας των τουλάχιστον εκατόν είκοσι βουλευτών. Επομένως, για τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής του άρθρου 68 & 2 εδ. α' Σ απαιτείται να είναι περισσότερες από τις αρνητικές οι θετικές υπέρ της σύστασης ψήφοι (τουλάχιστον εκατόν είκοσι)». Βλ. Μ. Καλυβιώτου, (2017^α), ό.π., σελ. 1134. Για τον συνταγματικό διάλογο που προκλήθηκε επί της ερμηνείας του εδ. α' της παρ. 2 του άρθρου 68 του Συντάγματος βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 105-106, υποσημ. 398. Βλ. επίσης Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 179-180.

³⁹¹ Μ. Καλυβιώτου, (2017^α), ό.π., σελ. 1137-1138.

³⁹² Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 241.

αρμοδιότητες των ανακριτικών αρχών, καθώς και του εισαγγελέα πλημμελειοδικών και ενεργούν κάθε αναγκαία, κατά την κρίση τους, έρευνα για την επίτευξη του σκοπού για τον οποίο συστάθηκαν³⁹³. Η σύνταξη πορίσματος συνιστά ταυτόχρονα δικαίωμα και υποχρέωση της εξεταστικής επιτροπής, όπου μετά την ολοκλήρωση της έρευνας συντάσσει γραπτό πόρισμα αιτιολογημένο, όπου καταχωρίζονται και οι τυχόν απόψεις της μειοψηφίας. Το πόρισμα υποβάλλεται στην Ολομέλεια της Βουλής, η οποία με την απόφαση σύστασης της εξεταστικής επιτροπής έχει καθορίσει προθεσμία υποβολής του πορίσματος σε αυτήν. Το πόρισμα, αφού υποβληθεί, ανακοινώνεται και καταχωρίζεται στα Πρακτικά της Ολομέλειας³⁹⁴. Ως προς το θεσμό της εξεταστικής επιτροπής έχουν διατυπωθεί ενστάσεις τόσο ως προς την πολιτική σκοπιμότητα κίνησής τους³⁹⁵, όσο και ως προς την αποτελεσματικότητά τους³⁹⁶. Η ανάγκη αναθεώρησης της παρ. 2 του άρθρου 68 είχε επισημανθεί και παλαιότερα από τη θεωρία³⁹⁷. Κατά την πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση, υπήρχε προσθήκη τρίτου εδαφίου στην παρ. 2 του άρθρου 68, βάσει του οποίου παρέχεται πλέον η δυνατότητα σύστασης δύο εξεταστικών επιτροπών ανά κοινοβουλευτική περίοδο, εφόσον η σχετική πρόταση δέκα τουλάχιστον βουλευτών υπερψηφιστεί από τα 2/5 του συνόλου των βουλευτών, ανεξαρτήτως πλειοψηφίας. Η πρόταση αυτή κατατέθηκε από την Κ.Ο. της ΝΔ στην προτεινόμενη Βουλή³⁹⁸, λαμβάνοντας 247 ψήφους, ενώ στην αναθεωρητική Βουλή η πρόταση αυτή υπερψηφίστηκε από 189 ψήφους. Η παραπάνω αναθεώρηση της παρ. 2 του άρθρου 68 του Συντάγματος έγινε προς την κατεύθυνση ενίσχυσης των εργαλείων που διαθέτει η κοινοβουλευτική μειοψηφία για τον πληρέστερο και αποτελεσματικότερο έλεγχο των πεπραγμένων της κυβέρνησης, συνιστώντας πλέον ένα καθαρό κοινοβουλευτικό μέσο άσκησης εκ μέρους της αντιπολίτευσης.

³⁹³ Βλ. και Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 274. Βλ. και Μ. Καλυβιώτου, (2017^α), ό.π., σελ. 1134-1135.

³⁹⁴ Μ. Καλυβιώτου, (2017^α), ό.π., σελ. 1135.

³⁹⁵ Ι. Καμτσιδου, (2011), ό.π., σελ. 242.

³⁹⁶ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 180. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 66-68.

³⁹⁷ Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), ό.π., σελ. 33. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 181. Μ. Καλυβιώτου, (2017^α), ό.π., σελ. 1135-1136. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 177-178.

³⁹⁸ Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), ΙΖ' Περίοδος, Δ' Σύνοδος, σελ. 60, όπως και <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/4854.pdf>

Τέλος, κοινοβουλευτικά εργαλεία που τονώνουν τον προγραμματικό λόγο της αντιπολίτευσης, μείζονος και ελάσσονος, ώστε, πέρα από τον έλεγχο που ασκεί στην κυβέρνηση, να προωθήσει τις πολιτικές της θέσεις στο εκλογικό σώμα, προετοιμάζοντάς την ως αξιόπιστη εναλλακτική επιλογή στις επόμενες βουλευτικές εκλογές, είναι οι προτάσεις νόμων³⁹⁹ και οι συζητήσεις προ ημερησίας διατάξεως⁴⁰⁰.

Η παραπάνω αναλυτική παράθεση των μέσων κοινοβουλευτικού ελέγχου, ως παρακολουθήματος του θεσμικού ρόλου της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης στο πλαίσιο της ελληνικής συνταγματικής τάξης αποδεικνύει ότι το υφιστάμενο πλαίσιο δύναται να ιδωθεί υπό το πρίσμα ανάγνωσης και ερμηνείας του πολιτικού συνταγματισμού. Όμως αυτό δεν αρκεί, αφού σε επίπεδο θεωρίας έχουν διατυπωθεί προτάσεις προς την κατεύθυνση ενίσχυσης του ρόλου του Κοινοβουλίου, οι οποίες, είτε αφορούν τον ελεγκτικό ρόλο του Κοινοβουλίου ως θεσμικού αντιβάρου⁴⁰¹, είτε το status των βουλευτών⁴⁰² και ευρύτερα ζητήματα που αφορούν τη διαφάνεια και την αξιοπιστία της πολιτικής τάξης⁴⁰³ (άρθρο 62 που αφορά τη βουλευτική ασυλία και 86 που αφορά την

³⁹⁹ Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 92-102.

⁴⁰⁰ Άρθρο 143 ΚτΒ. Στο άρθρο αυτό καθιερώνεται δυνατότητα του πρωθυπουργού να ενημερώνει τη Βουλή για εθνικά θέματα ή θέματα γενικού ενδιαφέροντος. Κατά τις προβλέψεις της παρ. 2 του άρθρου 143 του κανονισμού της Βουλής, κατά διάρκεια της βουλευτικής συνόδου διεξάγονται υποχρεωτικά επτά συζητήσεις προ ημερησίας διατάξεως, εκ των οποίων μία αποτελεί δικαίωμα της Κυβέρνησης, μία του Προέδρου της Βουλής και οι υπόλοιπες πέντε της αντιπολίτευσης (δύο στην αξιωματική αντιπολίτευση και από μία συζήτηση στις υπόλοιπες τρεις κατά σειρά πολιτικές δυνάμεις της αντιπολίτευσης). Βλ. και Φ. Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 271. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 123. Ι. Καμτσιδου, (2011), ό.π., σελ. 244-245. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 103-110.

⁴⁰¹ Προς αυτή την κατεύθυνση η Καλυβιώτου προτείνει: α) την υποχρέωση της κυβέρνησης προς αιτιολόγηση της πλημμελούς ανταπόκρισής της στον κοινοβουλευτικό έλεγχο· β) την εισαγωγή ειδικών μεθοδολογικών κανόνων ή η πρόβλεψη γνωμοδοτικής κρίσης επιστημονικού οργάνου (επί παραδείγματι της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής)· και γ) η σύσταση κομματικά ουδέτερου κοινοβουλευτικού οργάνου ως ρυθμιστή και εγγυητή της καλής λειτουργίας του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Βλ. Μ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 359-371. Επιπλέον προτάσεις διατυπώνει η Γεωργοπούλου, που αφορούν την διεύρυνση των θεσμικών αρμοδιοτήτων της αντιπολίτευσης ή την καλύτερη προβολή των προτάσεών της, όπως επί παραδείγματι: i) ο τακτικός κοινοβουλευτικός έλεγχος να πραγματοποιείται στις αρμόδιες Επιτροπές και όχι στην Ολομέλεια της Βουλής, ii) η ενίσχυση της λογοδοσίας και παρουσίας των αρμόδιων Υπουργών στη Βουλή, μέσω π.χ. της κατά προτεραιότητα εγγραφής στην ημερήσια διάταξη της επόμενης συνεδρίασης της αρμόδιας κοινοβουλευτικής επιτροπής ερώτησης που δεν απαντήθηκε ή iii) η παροχή δυνατότητας σε έναν ελάχιστο αριθμό βουλευτών ή στην αξιωματική αντιπολίτευση να υποβάλλει πρόταση νόμου παράλληλα με την κατάθεση από την κυβέρνηση ενός νομοσχεδίου με το ίδιο αντικείμενο. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 175-181.

⁴⁰² Ε. Βενιζέλος, (2011), ό.π., σελ. 47. Για τη νομική θέση του βουλευτή βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 76 επ.

⁴⁰³ Γ. Κατρούγκαλος, «Η ευθύνη των πολιτικών προσώπων από παράνομες πράξεις και η κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος», στο: Ξ. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 151-159. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 267.

ποινική ευθύνη των υπουργών), είτε προτάσεις που αφορούν την διαμόρφωση του Κοινοβουλίου ως forum δημοσίου διαλόγου ως «θεσμικού συμβόλου της δημόσιας σφαίρας»⁴⁰⁴ κατ' επιταγή της αρχής της δημοσιότητας⁴⁰⁵, όπως: α) η ανάληψη από τη Βουλή ρόλου στον ανοιχτό δημόσιο διάλογο πάνω σε κρίσιμα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα⁴⁰⁶, β) η ενίσχυση των μέσων και των διαύλων επικοινωνίας του θεσμού του Κοινοβουλίου με την κοινωνία των πολιτών και γ) τη συστηματική παρακολούθηση και αξιολόγηση της εφαρμογής των δημόσιων πολιτικών και συμβολή στη δημόσια διαβούλευση επί αυτών⁴⁰⁷.

Οι προτάσεις αυτές κατατείνουν στην διαμόρφωση ανοικτών και δημοκρατικών πολιτικών διαδικασιών που φέρει η ελεύθερη πολιτική συζήτηση που διεξάγεται εντός της Βουλής. Όπως συμπληρώνει και η Καλυβιώτου: «ο ελεύθερος και δημόσιος πολιτικός διάλογος εντός της Βουλής επιτρέπει την έκφραση των εντός του Κοινοβουλίου εκπροσωπούμενων πολιτικών δυνάμεων και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ικανοποίηση της αξίωσης των πολιτών να μετουσιώνεται το κομματικό συμφέρον σε πολιτική βούληση με πειστικά επιχειρήματα υπέρ αυτής»⁴⁰⁸.

Ως προς τις προτάσεις που αφορούν την διαφάνεια και την αξιοπιστία της πολιτικής τάξης, η Θ' Αναθεωρητική Βουλή τροποποίησε το καθεστώς της βουλευτικής ασυλίας του άρθρου 62, καταργώντας παράλληλα την αποσβεστική προθεσμία της παρ. 3 του άρθρου 86 του Συντάγματος⁴⁰⁹. Ειδικά, ως προς το άρθρο 62, η πρόταση αυτή κατατέθηκε από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΣΥΡΙΖΑ στην προτείνουσα Βουλή⁴¹⁰,

⁴⁰⁴ Ε. Βενιζέλος, (2011), ό.π., σελ. 41.

⁴⁰⁵ Όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 66 παρ. 1 του Συντάγματος και διασφαλίζεται: α) με την ελεύθερη είσοδο των Υπουργών και των Υφυπουργών στις συνεδριάσεις, β) με την είσοδο περιορισμένου αριθμού πολιτών στα θεώρια της Βουλής, γ) με την τήρηση και δημοσίευση των πρακτικών της Βουλής, δ) με την παρουσία δημοσιογράφων, ε) με την τηλεοπτική και διαδικτυακή κάλυψη των κοινοβουλευτικών δραστηριοτήτων από τον τηλεοπτικό σταθμό της Βουλής. Για το περιεχόμενο του άρθρου 66 το Συντάγμα βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, Άρθρο 66, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1120-1126.

⁴⁰⁶ Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Βενιζέλος είχε προτείνει η κοινωνική διαβούλευση να τεθεί υπό τον έλεγχο του Κοινοβουλίου, όπου οι ακροάσεις των κοινωνικών φορέων και των ειδικών επιστημόνων να προτάσσονται της κατάθεσης του σχεδίου νόμου και να οργανώνονται στη φάση της προνομοθετικής διαδικασίας και της προκαταρκτικής ενημέρωσης. Βλ. Ε. Βενιζέλος, (2011), ό.π., σελ. 45.

⁴⁰⁷ Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), ό.π., σελ. 36.

⁴⁰⁸ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 79.

⁴⁰⁹ Η πρόταση κατάργησης της αποσβεστικής προθεσμίας της παρ. 3 του άρθρου 86 ψηφίστηκε στην Προτείνουσα Βουλή από 255 βουλευτές και από την Θ' Αναθεωρητική Βουλή από 274.

⁴¹⁰ Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), ΙΖ' Περίοδος, Δ' Σύνοδος, σελ. 22

λαμβάνοντας 237 ψήφους, ενώ στην αναθεωρητική Βουλή η πρόταση αυτή υπερψηφίστηκε από 179 ψήφους. Στο κείμενο του άρθρου 62 πλέον προβλέπεται ότι η σχετική άδεια δίωξης σε βουλευτή παρέχεται πλέον από τη Βουλή *«υποχρεωτικά εφόσον η αίτηση της εισαγγελικής αρχής αφορά αδίκημα το οποίο δεν συνδέεται με την άσκηση των καθηκόντων ή την πολιτική δραστηριότητα του βουλευτή. Η Βουλή, με ευθύνη του Προέδρου της, αποφαινεται υποχρεωτικά σχετικά με το αίτημα σε τρεις μήνες αφότου η αίτηση του εισαγγελέα για δίωξη διαβιβάστηκε στον Πρόεδρο της Βουλής»*.

Ποια όμως είναι η σχέση του πολιτικού συνταγματισμού με την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση, όπως αυτή εκδηλώνεται από τον κοινοβουλευτικό έλεγχο που ασκεί; Η απάντηση του ερωτήματος αυτού προϋποθέτει πρώτα την ανάδειξη της βασικής λογικής που διέπει τον πολιτικό συνταγματισμό. Επειδή ακριβώς ο πολιτικός συνταγματισμός έλκει την καταγωγή του από το βρετανικό πολίτευμα, εγγίζει περισσότερο την ενδιάμεση προσέγγιση κοινοβουλευτικού συστήματος, αφού η διασταύρωση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας οδηγεί αναγκαία στην επικοινωνία μεταξύ τους, στον απαραίτητο θεσμικό διάλογο, όπου η διαμόρφωση της πολιτικής γίνεται με όρους συνεργασίας και όχι επιφυλασσόμενης αρνησικυρίας, εκφράζοντας με αυτό το τρόπο την εμπιστοσύνη μεταξύ των δύο εξουσιών. Συνεπώς, ο πολιτικός συνταγματισμός στηρίζεται στην αμοιβαία συνύπαρξη και συνεργασία των πυλώνων της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας. Οι πυλώνες αυτοί συμπράττουν⁴¹¹ δίχως να χάνουν την αμοιβαία εμπιστοσύνη και ισορροπία μεταξύ τους. Η σύμπραξη σημαίνει μία διαλεκτική ενότητα που αποσκοπεί στη διατήρηση και όχι κατάχρηση της εμπιστοσύνης μέσω της άσκησης του αναγκαίου κοινοβουλευτικού ελέγχου προς την πολιτική εξουσία. Η εμπιστοσύνη αυτή τροφοδοτείται από την πλευρά της κυβέρνησης όχι μόνο με την ανταπόκριση στα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που της ασκούνται, αλλά και με την ανταπόκριση στις ανάγκες της κοινωνίας, η οποία εκφράζεται είτε μέσω των πολιτικών κομμάτων, είτε μέσω των κοινωνικών κινημάτων. Η ταυτόχρονη ενδυνάμωση του κομματικού φαινομένου με την κοινωνική παρεμβατικότητα συνθεμελιώνουν την εμπιστοσύνη που συνεπάγεται η ισορροπία των εξουσιών, στοιχείο ενδημικό του πολιτικού συνταγματισμού. Οι μηχανισμοί ενδυνάμωσης είναι, αφενός οι εκλογές και αφετέρου η αμφισβήτηση. Με τις εκλογές καθορίζεται η πολιτική διεύθυνση της χώρας μέσω της έγκρισης ενός πολιτικού προγράμματος ενός κόμματος από το

⁴¹¹ Παράδειγμα σύμπραξης στο ελληνικό σύνταγμα αποτελεί το άρθρο 73 παρ. 1 του Συντάγματος, όπου νομοθετική πρωτοβουλία αναγνωρίζεται τόσο στην Βουλή, όσο και την κυβέρνηση. Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 284.

εκλογικό σώμα. Η ισορροπία εδώ σχετίζεται με την εναλλαγή των πολιτικών δυνάμεων και η δυνατότητα η σημερινή μειοψηφία να είναι η αυριανή πλειοψηφία⁴¹². Με την αμφισβήτηση καθορίζεται το πλαίσιο επαλήθευσης της εμπιστοσύνης που παρέχει η κοινωνία προς τους κυβερνώντες ότι εκείνοι δρουν στο πλαίσιο της προκαθορισμένης συμφωνίας, η οποία απαρτίζεται από τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού, το οποίο πρέπει να είναι αμερόληπτο⁴¹³, από πριν καθορισμένο, δίχως τη δυνατότητα αιφνιδιασμού της πλειοψηφίας σε βάρος της μειοψηφίας⁴¹⁴.

⁴¹² Όπως υποστηρίζει η Παπαδοπούλου: «Η προσωρινότητα και ευμεταβλησία κάθε πλειοψηφικής απόφασης στη δημοκρατία είναι απόρροια του πλουραλισμού ως δομικού χαρακτηριστικού της τελευταίας και παράλληλα νομιμοποιητικό θεμέλιο της πλειοψηφικής αρχής, εφόσον κάθε μειοψηφία μπορεί να μετατραπεί σε πλειοψηφία». Όπως συμπληρώνει και ο Μανιτάκης: «Οι κυβερνώντες, η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία, είναι προσωρινοί ένοικοι απλώς της εξουσίας και όχι ιδιοκτήτες της. Σε μια συνταγματική πλουραλιστική δημοκρατία, ο πολιτικός ανταγωνισμός είναι ισότιμος και ανέναος. Η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία ή των κυβερνητικών πλειοψηφιών αποτελεί συστατικό στοιχείο της. Είναι όρος της ύπαρξής της». Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 104. Βλ. και Α. Μανιτάκης, (2020), ό.π., σελ. 99.

⁴¹³ Όπως υποστηρίζει ο Τασόπουλος: «Με την στενή έννοια του όρου, η πολιτική αμεροληψία ισοδυναμεί με το τίμιο παιχνίδι, την ανόθευτη διεξαγωγή των εκλογών, τον αποκλεισμό του εκφοβισμού των πολιτικών αντιπάλων και του εκφοβισμού της ψήφου των πολιτών στην προεκλογική περίοδο, τη θέσπιση ανώτατων ορίων στις εκλογικές δαπάνες των υποψηφίων βουλευτών και κομμάτων και τον δικαστικό έλεγχο των αποτελεσμάτων». Πάντοτε σύμφωνα με τον ίδιο, η πολιτική αμεροληψία υπό την ευρεία έννοια: «συνίσταται στην ουσιαστική σωρευτική εκπλήρωση των όρων του πολιτικού φιλελευθερισμού που θεσπίζει το Σύνταγμα, για τη δίκαιη μεταχείριση των πολιτών: α) την ευρύτερη πολιτική συμμετοχή, β) τον σεβασμό των δικαιωμάτων χωρίς αυθαίρετες διακρίσεις και εξαιρέσεις, γ) την πολυφωνία και τον πλουραλισμό των αξιών, δ) την πολιτική συνεννόηση πέρα από τη διεξαγωγή τίμιων (fair) εκλογών και ε) την εφαρμογή της απλής αριθμητικής της αμεροληψίας, η οποία εκφράζει τον πολιτικό ορθολογισμό και γενικότερα τον πρακτικό λόγο σε όλες του τις εκφάνσεις». Τόσο η στενή (electoral fairness), όσο και η ευρεία έννοια της πολιτικής αμεροληψίας (impartial justice), αποτυπώνονται κατά τον Τασόπουλο στο άρθρο 52 του Συντάγματος με τους όρους «ανόθευτη» και «ελεύθερη». Σύμφωνα με τον Τασόπουλο: «Η αρχή της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης είναι γενικής εμβέλειας: καλύπτει τόσο την τυπική εκλογική διαδικασία και το (ανόθευτο) εκλογικό αποτέλεσμα όσο και την (ελεύθερη) διαμόρφωση της λαϊκής θέλησης, στην προεκλογική περίοδο αλλά και ευρύτερα». Και όπως εξηγεί παρακάτω: «Οι δύο έννοιες αμεροληψίας συνδυάζουν και συνθέτουν α) τον λαό των ελεύθερων και ίσων πολιτών, που αναγνωρίζουν αμοιβαία τα δικαιώματά τους και παίρνουν με δημοκρατική διαδικασία τις συλλογικές αποφάσεις ως εκλογικό σώμα στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας, και β) τον λαό των ελεύθερων και ίσων πολιτών της πλουραλιστικής και ανοικτής, δημοκρατικής κοινωνίας, που σέβονται την ελευθερία της γνώμης, ανέχονται τη διαφορά και συνδιαλέγονται ειρηνικά, διαμορφώνοντας την πολιτική τους συνείδηση για τα δημόσια πράγματα και τη συλλογική τους πορεία στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 25-26, 46-47, 85-92, 122. Για τη διάκριση ανάμεσα στην διαδικαστική έννοια της αμεροληψίας και της αμεροληψίας ως ηθικοπολιτικής αρχής βλ. σελ. 39 επ. Για το περιεχόμενο καθεαυτού του άρθρου 52 βλ. Γ. Καραβοκύρης, Άρθρο 52, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 993-998..

⁴¹⁴ Όπως υπήρχε στην ελληνική συνταγματική τάξη πριν την αναθεώρηση του 2001, όπου η εκάστοτε πλειοψηφία μπορούσε να αλλάξει κατά το δοκούν, με τις δικές της ψήφους, το εκλογικό σύστημα πριν τις εκλογές. Από την αναθεώρηση του 2001 και έπειτα και σύμφωνα με το άρθρο 54 παρ. 1, το εκλογικό σύστημα που ψηφίζει η Βουλή δεν ισχύει για τις επόμενες εκλογές από την ψήφισή του, αλλά από τις μεθεπόμενες. Όπως εξηγεί ο Ανθόπουλος: «Ο χρονικός περιορισμός του αναθεωρημένου άρθρου 54 § 1 καταλαμβάνει το εκλογικό σύστημα υπό τη στενή έννοια, δηλαδή τον μαθηματικό μηχανισμό

Η αμφισβήτηση εκ μέρους της κοινωνίας διαδραματίζει τον ρόλο της υπόμνησης ότι η πολιτική εξουσία δεν έχει παραβιάσει τους κανόνες του παιχνιδιού⁴¹⁵ και ότι εξακολουθεί να δρα προς την κατεύθυνση υλοποίησης των αιτημάτων της κοινωνίας.

Συνεπώς, οι εκλογές και η αμφισβήτηση συμπεκνώνονται σε δύο έννοιες που συνυπάρχουν: της εμπιστοσύνης και της εναλλαγής. Αμφότερες οι έννοιες, διασταυρώνονται στη διττή έκφανση της εμπιστοσύνης, που εξασφαλίζει την ισορροπία μέσω του μηχανισμού της πολιτικής ευθύνης. Ο πρωθυπουργός, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, ταυτόχρονα απολαμβάνει τόσο της εμπιστοσύνης της Βουλής, όπως εν προκειμένω ορίζει το άρθρο 84 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος και εξειδικεύεται στο άρθρο 141 του Κανονισμού της Βουλής⁴¹⁶, όσο και των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων που στήριξαν το πρόγραμμά του στις εκλογές⁴¹⁷. Τυχόν άρση της εμπιστοσύνης, είτε σε βάρος μέλος του υπουργικού συμβουλίου, είτε της κυβέρνησης, από την πλευρά της Βουλής, ή του εκλογικού σώματος, οδηγεί στην αμφισβήτηση και σταδιακά στο αίτημα της εναλλαγής. Εμπιστοσύνη, αμφισβήτηση, εναλλαγή τελούν σε διαλεκτική ενότητα μεταξύ τους και διαλέγονται ανοιχτά με το τρίπτυχο διαβούλευση-λογοδοσία-ευθύνη⁴¹⁸, ως συστατικά στοιχεία του πολιτικού παιχνιδιού, το οποίο διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες, όπως έχουν τεθεί από το Σύνταγμα.

μετατροπής των ψήφων σε έδρες, το σύστημα ανάδειξης βουλευτών και τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών». Συμπληρωματικά ο Κοντιάδης επισημαίνει ότι: «Η συνταγματική μηχανική του εκλογικού συστήματος αποκλείει πλέον τη χειραγωγική του λειτουργία. Από την άλλη πλευρά, επιτρέπει στον κοινό νομοθέτη να σχεδιάσει το εκλογικό σύστημα χωρίς να δεσμεύεται από λεπτομερείς περιορισμούς. Αποτελεί εσφαλμένη επιλογή να προσεγγίζεται το εκλογικό σύστημα αποσπασματικά, αφού αλληλεπιδρά με το κομματικό σύστημα, τους όρους χρηματοδότησης της πολιτικής και την εσωτερική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 264. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. Χ.Ανθόπουλος, Άρθρο 54, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1015. Υπό την σκοπιά της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, ο Δελλής επισημαίνει ότι η καινοτομία της παρ. 1 του άρθρου 54 «μειώνει τον ηθικό κίνδυνο της πλειοψηφίας όταν τον ψηφίζει», συμπληρώνοντας ότι: «Αντίστοιχα, η πρόβλεψη πως ο νόμος αυτός εφαρμόζεται άμεσα εάν συγκεντρωθεί πλειοψηφία δύο τρίτων, είναι σύμφωνη με τη συνεργατική λειτουργία του Συντάγματος: παρέχει κίνητρο συνεργασίας στις πολιτικές δυνάμεις με έπαθλο τον καθορισμό του εκλογικού πλαισίου». Βλ. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 291.

⁴¹⁵ Τους οποίους ο Τασόπουλος προσδιορίζει ως τους κανόνες: «που ορίζουν τη δημοκρατική διαδικασία και τις αρμοδιότητες των άμεσων οργάνων του κράτους, ώστε να επιτυγχάνονται αμοιβαίοι έλεγχοι της εξουσίας». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 389.

⁴¹⁶ Για τη διαδικασία της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης, η θέασή της από τη σκοπιά του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου, το περιεχόμενο καθώς και τα ειδικότερα ερμηνευτικά ζητήματα που ανακύπτουν αναφορικά με τον απαιτούμενο αριθμό βουλευτών που απαιτούνται για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης βάσει της παρ. 6 του άρθρου 84 του Συντάγματος πρβλε Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 248 επ. Βλ. επίσης Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 315 επ.

⁴¹⁷ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 65.

⁴¹⁸ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 339.

Ο πολιτικός συνταγματισμός επιφορτίζεται με το καθήκον να κρατήσει ακέραιο τον μηχανισμό «εμπιστοσύνη-αμφισβήτηση-εναλλαγή», όπου η εμπιστοσύνη δεν παρέχεται άπαξ με όρους «λευκής επιταγής», αλλά σμιλεύεται στο πλαίσιο ενός διαβουλευτικού συνεχούς που εμπλέκει την λαϊκή αντιπροσωπεία. Στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά συστήματα, όπως και στο ελληνικό, ο πρωθυπουργός δύναται να ζητά οποτεδήποτε την εμπιστοσύνη του αντιπροσωπευτικού σώματος, ως μία έμμεση μορφή λογοδοσίας που στόχο έχει να κατευνάσει ή και να εκτονώσει τις όποιες κοινωνικοπολιτικές ενστάσεις και εντάσεις έχουν προκληθεί κατά την πορεία υλοποίησης του κυβερνητικού προγράμματος. Μέσω αυτής της επιλογής, όχι μόνο επανεπιβεβαιώνεται η κοινοβουλευτική πλειοψηφία, αλλά «ωριμάζει» πολιτικά η κοινοβουλευτική μειοψηφία, μείζονα και ελάσσονα, η οποία όχι μόνο αμφισβητεί την κυβέρνηση, αλλά παρουσιάζει στο εκλογικό σώμα, ως προσπάθεια πειθούς για την υποστήριξη των ψηφοφόρων⁴¹⁹, την προοπτική κυβερνητικής εναλλαγής, μέσω μίας συντεταγμένης ανάπτυξης μιας διαφορετικής πρότασης διαχείρισης της εξουσίας⁴²⁰. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και η Καλυβιώτου: «Με την άσκηση των μέσων κοινοβουλευτικού ελέγχου δεν δοκιμάζεται μόνον η νομιμοποίηση της εξουσίας, αλλά προβάλλεται και ο πολιτικός λόγος της αντιπολίτευσης. Οι κοινοβουλευτικές μειοψηφίες διαθέτουν, με τον τρόπο αυτό, την ευχέρεια να παρουσιάζουν τις εκάστοτε εναλλακτικές, έναντι της κυβερνητικής πολιτικής, πολιτικές προτάσεις τους, μία ή περισσότερες, επί της γενικής πολιτικής ή αναφορικά με επιμέρους ζητήματα. Με την ενεργό άσκηση των ελεγκτικών δικαιωμάτων της, διευρύνονται οι δυνατότητες της αντιπολίτευσης να πείσει το εκλογικό σώμα για την ορθότητα των πολιτικών της θέσεων, με απώτερη επιδίωξη να αναλάβει τη διαχείριση της κρατικής εξουσίας. Υπό την έννοια αυτή, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος αποτελεί όχημα για την αναδιαμόρφωση της κοινής γνώμης και την προετοιμασία των πολιτικών εξελίξεων»⁴²¹.

Με τον τρόπο αυτό, η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση μέσω της κοινοβουλευτικής αμφισβήτησης προετοιμάζεται για την πολιτική εναλλαγή, στοιχείο που εμπλουτίζει εννοιολογικά την έννοια του «θεσμικού αντιβάρου», αφού πλέον δεν αρκείται μόνο στην ανάσχεση της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας, αλλά και στην διεκδίκησή της. Διαμορφώνεται μία νέα μορφή αντιβάρου, αυτή τη φορά όχι προς την πολιτική εξουσία, αλλά προς τον δικαστικό αυτοπεριορισμό. Η ταυτόχρονη ενίσχυση της Βουλής και της

⁴¹⁹ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 207.

⁴²⁰ Ι. Καμτσίδου, (2011), ό.π., σελ. 261.

⁴²¹ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 69.

κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης στο πλαίσιο του πολιτικού συνταγματισμού λειτουργεί όχι μόνο ως μηχανισμός εξισορρόπησης, αλλά και ως ενίσχυσης της πολιτικής ισότητας και κατ' επέκταση της λαϊκής κυριαρχίας που εγκολπώνει η ρεπουμπλικανική θεωρία σε επίπεδο θεσμικής αρχιτεκτονικής.

Ο πολιτικός συνταγματισμός όμως για να συντρέχει, απαιτείται η συνδρομή ορισμένων συνθήκων, οι οποίες συμπυκνώνονται στην εξής μία: Ότι υπάρχει μία ευρεία δέσμευση μεταξύ των πολιτών μίας χώρας στις συνταγματικές αξίες, οι οποίοι με βάση αυτές θα ελέγχουν το τι κάνουν οι πολιτικοί παράγοντες και με σεβασμό σε αυτές τις αξίες θα τους ανταμείβουν ή θα τους τιμωρούν κατάλληλα⁴²². Ο Tushnet συγκεκριμενοποιεί τις απαραίτητες συνθήκες που απαιτείται να συντρέχουν για την επικράτηση του πολιτικού συνταγματισμού, οι οποίες, πέρα από προγράμματα πολιτειακής εκπαίδευσης, πρέπει να συντρέχουν και συγκεκριμένες θεσμικές διαρρυθμίσεις, οι οποίες θα εξασφαλίζουν τον ισχυρό κομματικό ανταγωνισμό ή μία εξίσου ισχυρή κουλτούρα ενδοκομματικού διαλόγου που προωθεί αντιτιθέμενες οπτικές για το τι σημαίνει το Σύνταγμα⁴²³. Από την πλευρά του ο Bellamy εκτιμά ότι στις κοινοβουλευτικές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, οι ελεύθερες και δίκαιες εκλογές μεταξύ ανταγωνιζόμενων κομμάτων και η χρησιμοποίηση ενός συστήματος πλειοψηφικής ψηφοφορίας επίσης εξασφαλίζουν τις απαραίτητες για τον πολιτικό συνταγματισμό συνθήκες⁴²⁴. Ως προς τον δικαστικό έλεγχο, φαίνεται ότι προτιμά κι αυτός τον ασθενούς τύπου, αποδεχόμενος δύο σημαντικά πλεονεκτήματα που ο τελευταίος έχει και αναπτύσσει προσφορότερα στο διαλογικό πλαίσιο που τον διέπει με τον νομοθέτη: Αφενός, οι δικαστές, ως επαγγελματίες του δικαίου, έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια στο να εντοπίζουν τυχόν ασυνέχειες μεταξύ διαφορετικών νομοθετικών ρυθμίσεων. Αφετέρου, οι δικαστές έχουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίζουν ιδιωτικές υποθέσεις, τις οποίες ο νομοθέτης, λόγω του γενικού και αφηρημένου κανόνα δικαίου αδυνατεί να εξειδικεύσει⁴²⁵.

⁴²² M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 2255.

⁴²³ M. Tushnet, (2013β), ό.π., σελ. 2256.

⁴²⁴ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 317.

⁴²⁵ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 326.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναλύθηκαν τα επιμέρους θεμέλια και οι καθεαυτές εγγυήσεις του πολιτικού συνταγματισμού. Η διαβούλευση, η αμφισβήτηση, ο θεσμικός διάλογος μεταξύ νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, ελέω δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου και η ισχυρή/θεσμική αντιπολίτευση, υπό την τριπλή της ιδιότητα (κοινοβουλευτική αποτύπωση της διαφωνίας, συμπληρωματική θέσμιση της κοινωνίας που αμφισβητεί και θεσμικό αντίβαρο που εξισορροπεί τις συνέπειες του δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου), θέτουν το πλαίσιο εντός του οποίου δύναται να ευδοκιμήσει ο πολιτικός συνταγματισμός, θέτοντας κατ' αυτό το τρόπο τις βάσεις μίας εναλλακτικής ερμηνευτικής προσέγγισης και στρατηγικής στη συνταγματική θεωρία. Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μία απόπειρα σταχυολόγησης ορισμένων ειδικότερων εκδηλώσεων του πολιτικού συνταγματισμού από τον ισχύον ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, όπως αντλούνται από την παρούσα συνταγματική διαρρύθμιση και αφορούν κατά σειρά:

- Περιπτώσεις πολιτικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, όπως η αναπομπή ψηφισμένου νομοσχεδίου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κατά τους ορισμούς του άρθρου 42 παρ. 1 του Συντάγματος και η ένσταση αντισυνταγματικότητας κατά το άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής·
- Την καθεαυτή μηχανική της αναθεωρητικής διαδικασίας, με έμφαση στο άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος·
- Αποτυπώσεις του δικαστικώς ανέλεγκτου πράξεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας, όπως τα *interna corporis* της Βουλής, οι κυβερνητικές πράξεις και οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου·
- Περιπτώσεις όπου η πολιτική εξουσία, είτε παίρνει το θεσμικό προβάδισμα έναντι της δικαστικής (διορισμός της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων από την κυβέρνηση κατά τους ορισμούς του άρθρου 90 παρ. 5 του Συντάγματος), είτε εκτείνει το πεδίο ελέγχου της, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου επί των ανεξάρτητων αρχών, σύμφωνα με τις προβλέψεις του άρθρου 101 παρ. 3 του Συντάγματος.

6.1. Περιπτώσεις πολιτικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων

Ο πολιτικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στο ελληνικό δίκαιο, εμφανίζεται μόνο στο στάδιο του προληπτικού ελέγχου¹ και ασκείται από όργανα που μετέχουν, είτε στη νομοθετική εξουσία, τη Βουλή, όπως είναι ο έλεγχος συνταγματικότητας του άρθρου 100 του ΚτΒ, και ο νομοθετικός έλεγχος μέσω της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, όπως κατοχυρώνεται στην παρ.5 του άρθρου 65 του Συντάγματος και εξειδικεύεται στα άρθρα 160 επ. του ΚτΒ, είτε στην εκτελεστική εξουσία, τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας μέσω του θεσμού της αναπομπής που κατοχυρώνεται στο εδάφιο β' της παρ. 1 του άρθρου 42 του Συντάγματος.

Αναλύοντας παραπάνω τον έλεγχο συνταγματικότητας σχεδίων ή προτάσεων νόμων, αποτελεί ένα ιδιαίτερο θεσμικό εργαλείο, όπως εξελίχθηκε, στη διάθεση της αντιπολίτευσης² και κατοχυρώνεται στο άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής³. Η

¹ Σχολιάζοντας την ποιότητα του προληπτικού πολιτικού ελέγχου και αντιδιαστέλλοντάς τον από τον καταστατικό δικαστικό, η Παπαδοπούλου υποστηρίζει ότι: «ενώ οι δικαστές ενεργούν με την αποκλειστική τους προσήλωση τους και πίστη στο Σύνταγμα, οι βουλευτές είναι κατά πρώτο λόγο αντιπρόσωποι του λαού. Οι πολιτικοί εύλογα κάνουν χρήση ιδίως πολιτικών επιχειρημάτων, που, ωστόσο, είναι ακατάλληλα ή πάντως ανεπαρκή για μία κρίση νομιμότητας και όχι σκοπιμότητας, με κίνδυνο ο προληπτικός νομικός έλεγχος, παρά την ιδεοτυπικά νομική του φύση, να μεταπέσει σε πολιτικό με αποτέλεσμα την υπονόμευση της πειστικότητάς του. Κατά τον προληπτικό έλεγχο, καθώς και στην περίπτωση αυτή είναι αναμενόμενο οι αντιπρόσωποι του λαού να είναι στραμμένοι όχι μόνο στη τήρηση του Συντάγματος αλλά και στις επιλογές των ψηφοφόρων τους. Και άρα δύσκολα θα απέρριπταν μία πρόταση, ιδίως αν δημοσκοπήσεις ή άλλες ενδείξεις αποκαλύπτουν ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ της». Βλ. Α. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 150-151. Βλ. και Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 153. Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 39-40.

² Μ.Ν. Κανελλοπούλου, (1989), Ο πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων: Μελέτη Συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου κατά το Δίκαιο της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, σελ. 288.

³ Ορίζει το άρθρο 100 του ΚτΒ: «1. Ο Πρόεδρος της Βουλής και κάθε Βουλευτής ή μέλος της κυβέρνησης μπορεί να ζητήσει, στο στάδιο της καταρχήν συζήτησης, να αποφανθεί η Βουλή αναφορικά με συγκεκριμένες αντιρρήσεις που προβάλλει για τη συνταγματικότητα νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου, όπως διαμορφώθηκε από την αρμόδια Επιτροπή και εισάγεται στην Ολομέλεια ή στο Τμήμα Διακοπής Εργασιών της Βουλής. Μέχρι την έναρξη της ψηφοφορίας, ο Πρόεδρος της Βουλής και κάθε Βουλευτής ή μέλος της Κυβέρνησης μπορεί να ζητήσει να αποφανθεί η Βουλή αναφορικά με συγκεκριμένες αντιρρήσεις που προβάλλει ως προς τη συνταγματικότητα τροπολογίας που κατατέθηκε στην Ολομέλεια ή στο Τμήμα Διακοπής Εργασιών της Βουλής. Σε περίπτωση ενιαίας συζήτησης επί της αρχής, επί των άρθρων και επί του συνόλου, αντίρρηση που προβάλλεται ή αντιρρήσεις που προβάλλονται από περισσότερους ως προς τη συνταγματικότητα νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου ή τροπολογίας συζητείται ή συζητούνται μέχρι την έναρξη της ψηφοφορίας. 2. Ο Πρόεδρος της Βουλής ορίζει την έναρξη της συζήτησης της πρότασης ή των προτάσεων της προηγούμενης παραγράφου, στην οποία μετέχουν ένας από αυτούς που τη διατύπωσαν ή τις διατύπωσαν, ένας από τους αντιλέγοντες, οι Πρόεδροι των Κοινοβουλευτικών Ομάδων και οι αρμόδιοι Υπουργοί, καθένας για πέντε (5) λεπτά της ώρας. Η σχετική απόφαση λαμβάνεται αποκλειστικά με ανάταση ή έγερση».

υποχρέωση της Βουλής να ασκεί έλεγχο συνταγματικότητας κατά τη νομοθετική παραγωγή προκύπτει από τον συνδυασμό των άρθρων 26 παρ. 1 και της αρχής της ιεραρχικής υπεροχής του Συντάγματος, το δε λειτουργικό δικαίωμα των βουλευτών προκύπτει από τον συνδυασμό των άρθρων 59 παρ. 1, 120 παρ. 2 και 60 παρ. 1⁴ και αποτελεί έκφραση της αρχής της διασφάλισης της ατομικής πρωτοβουλίας των βουλευτών, η οποία απορρέει από τη συνθετική ανάγνωση της «ελεύθερης και δημοκρατικής λειτουργίας της Βουλής» της παρ. 1 του άρθρου 65 του Συντάγματος⁵.

Σκοπός του κοινοβουλευτικού ελέγχου συνταγματικότητας είναι, κατά τον Τασόπουλο: «το αυστηρό Σύνταγμα να αναχθεί τελικά και σε κριτήριο πολιτικής ορθότητας και πολιτικής νομιμοποίησης, μέσα από θεσμοθετημένες διαδικασίες»⁶. Ο έλεγχος που ασκείται στο πλαίσιο του άρθρου 100 του ΚτΒ, καθιερώνει έναν ουσιαστικό έλεγχο συνταγματικότητας, αφού ελέγχει εάν το περιεχόμενο του σχεδίου ή της πρότασης νόμου ως προς τις κανονιστικές του ρυθμίσεις και το πεδίο εφαρμογής του είναι σύμφωνο με κάποια ή περισσότερες διατάξεις του Συντάγματος και το πεδίο εφαρμογής τους ή αντίκειται σε αυτές⁷. Ο ουσιαστικός αυτός έλεγχος έχει ως συνταγματικά θεμέλια την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών (άρθρο 26 του Σ)⁸ και της απορρέουσας εσωτερικής αυτοτέλειας της Βουλής (άρθρο 65 του Σ) και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 παρ. 2 και 3 του Σ)⁹.

Την πρωτοβουλία ελέγχου με την προβολή αντιρρήσεων περί τη συνταγματικότητα έχουν ο Πρόεδρος της Βουλής, κάθε Βουλευτής και μέλος της Κυβέρνησης, ακόμη κι αν δεν είναι Βουλευτής. Οι αντιρρήσεις πρέπει να είναι συγκεκριμένες και να αφορούν σχέδιο ή πρόταση νόμου και υποβάλλονται σε οποιοδήποτε στάδιο της κατ' αρχήν συζήτησης. Οι αντιρρήσεις μπορούν να αφορούν την αρχή του σχεδίου ή της πρότασης νόμου, αλλά μπορούν όμως να αφορούν, σύμφωνα με το εδ. β' της παρ. 1 του άρθρου 100 του ΚτΒ και ήδη κατατεθείσα τροπολογία. Σύμφωνα με την

⁴ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 86.

⁵ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 97.

⁶ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 403.

⁷ Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 230.

⁸ Στο άρθρο 26 του Συντάγματος βρίσκεται η κοινή θεμελίωση του δικαστικού και του πολιτικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων. Ο Τασόπουλος, εντοπίζοντας τις διαφορές των δύο μορφών ελέγχου ως προς την αμεροληψία, αναφέρει ότι: «ο δικαστικός έλεγχος είναι σύμφυτος με την αμεροληψία και την ιδιότητα των δικαστηρίων ως τρίτων έναντι της διαφοράς, ενώ, για τον πολιτικό έλεγχο, η πολιτική αμεροληψία έχει προφανείς και δομικούς περιορισμούς σύμφωνα με όσα έχουν αναπτυχθεί και αποτελεί στην ουσία θεσμική πρόκληση για τα κόμματα να ξεπεράσουν την εγγενή πολιτική μεροληψία τους». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 403.

⁹ Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 239.

παρ. 2 του άρθρου 100 του ΚτΒ στη συζήτηση μετέχουν ένας από αυτούς που τη διατύπωσαν, ένας από τους αντιλέγοντες, οι Πρόεδροι των Κοινοβουλευτικών Ομάδων, καθώς και οι αρμόδιοι υπουργοί, καθένας έχοντας στη διάθεσή του πέντε (5) λεπτά της ώρας. Η απόφαση, σύμφωνα με το β' εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 100 του ΚτΒ λαμβάνεται αποκλειστικά με ανάταση ή έγερση. Σε περίπτωση αποδοχής της ένστασης, αποσύρεται το σχέδιο ή η πρόταση νόμου ή η τροπολογία ή η επιμέρους διάταξη ή διατάξεις του νόμου, και η συζήτηση δεν συνεχίζεται. Στην περίπτωση απόρριψης της ένστασης, η συζήτηση συνεχίζεται κανονικά¹⁰.

Η ένσταση αντισυνταγματικότητας του άρθρου 100 του ΚτΒ έχει περισσότερο επικοινωνιακό, παρά πρακτικό χαρακτήρα, αφού ποτέ στα κοινοβουλευτικά χρονικά δεν έχει γίνει δεκτή ένσταση αντισυνταγματικότητας¹¹. Μέσω της κατάθεσης της ένστασης αντισυνταγματικότητας, η αντιπολίτευση επιδιώκει να δηλώσει την έντονη αντίθεσή της προς ένα σχέδιο νόμου της κυβέρνησης, προσδίδοντας στα επιχειρήματά τον απαιτούμενο χαρακτήρα δημοσιότητας που απαιτείται¹². Η ένσταση αντισυνταγματικότητας μπορεί να μην έχει την ίδια συμβολική ισχύ με την πρόταση δυσπιστίας κατά Υπουργού ή της κυβέρνησης συνολικά της παρ. 2 του άρθρου 84 του Συντάγματος ή με την πρόταση για τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής της παρ. 2 του άρθρου 68. Εντούτοις έχει περισσότερο έναν διαλογικό χαρακτήρα, που ενισχύει τόσο την αντιπολίτευση, όσο και την κυβέρνηση. Την αντιπολίτευση την ενισχύει επειδή αποτελεί ακόμα ένα εργαλείο αμφισβήτησης της κυβερνητικής πολιτικής, στο οποίο η αντιπολίτευση επιδιώκει να δημοσιοποιήσει τις αντιρρήσεις της προς την κοινή γνώμη, ενώπιον ειδικά σχεδίων νόμων ιδιαίτερης πολιτικής σημασίας. Την κυβέρνηση την ενισχύει, αφού σύμφωνα με τον Τασόπουλο σε στιγμές ακριβώς πολιτικής έντασης *«τείνει να εξουδετερώσει τις αντιδράσεις και να νομιμοποιήσει τη θέση της εκάστοτε (κυβερνητικής) κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, μέσα από έναν έλεγχο συνταγματικότητας για τον οποίο δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι δεν θα είναι εξ αρχής νόθος και εντελώς προσχηματικός»*¹³. Η ένσταση συνταγματικότητας όμως του άρθρου 100 του ΚτΒ ενισχύει και τον θεσμό του Κοινοβουλίου συνολικά, αφού εμβαθύνει τον κοινοβουλευτικό διάλογο, εκτονώνει τυχόν πολιτικές εντάσεις μεταξύ συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης, ενώ η ύπαρξη και μόνο αυτής της δυνατότητας, ότι δηλαδή το Κοινοβούλιο δύναται να ασκήσει έλεγχο συνταγματικότητας, με τα πλεονεκτήματα και τα

¹⁰ Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 235-237, 244-246.

¹¹ Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 244.

¹² Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 237.

¹³ Γ. Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 111.

μειονεκτήματά του¹⁴, «βγάζει το Σύνταγμα από τα Δικαστήρια» και το ενσωματώνει στη τρέχουσα πολιτική πρακτική, πρόβλεψη που αποτυπώνει πλήρως το πνεύμα του πολιτικού συνταγματισμού.¹⁵

Τελευταίο εμβληματικό παράδειγμα χρήσης της ένστασης αντισυνταγματικότητας του άρθρου 100 του ΚτΒ ήταν στη συνεδρίαση ΝΑ' της 20^{ης} Νοεμβρίου 2019 της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής, όπου η ΚΟ του ΣΥΡΙΖΑ, κατά τις προβλέψεις του εδαφίου α' της παρ. 1 του άρθρου 119 του ΚτΒ κατέθεσε ένσταση αντισυνταγματικότητας για τη δεσμευτικότητα των κατευθύνσεων της προτείνουσας επί της αναθεωρητικής Βουλής με αφορμή την αλλαγή του τρόπου εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, που ρυθμίζεται στην παρ. 4 του άρθρου 32 του Συντάγματος¹⁶. Η ένσταση αυτή, παρά τον ζωηρό κοινοβουλευτικό διάλογο που προκάλεσε, τελικά απορρίφθηκε από την Ολομέλεια της Βουλής.

Αναφορικά με την Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής, μέσω των εκθέσεών της, οι οποίες κατατίθενται κατά τη διάρκεια της συζήτησης ενός σχεδίου νόμου στην Ολομέλεια, κάνει χρήση της συνταγματικής θεωρίας και νομολογίας και αποφαινεται επί της συνταγματικότητας συγκεκριμένων διατάξεων σχεδίων νόμων, προτάσεις οι οποίες κατά τη συνήθη νομοθετική πρακτική γίνονται αποδεκτές από την κυβέρνηση. Η επιστημονική υπηρεσία επεξεργάζεται το σχέδιο ή την πρόταση νόμου και υποβάλλει έκθεση, η οποία διανέμεται στους βουλευτές δύο τουλάχιστον ημέρες πριν τη συζήτηση¹⁷.

Τέλος, ως προς την δυνατότητα αναπομπής ψηφισμένου νομοσχεδίου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να αναπέμψει νομοσχέδιο που έχει ψηφιστεί από τη Βουλή, εκθέτοντας τους λόγους αναπομπής, εντός προθεσμίας ενός μήνα που προβλέπει η παρ. 1 του άρθρου 42 του Συντάγματος για την έκδοση και δημοσίευση

¹⁴ Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 242-244.

¹⁵ Όπως όμως υποστηρίζει ο Τασόπουλος: «ο κοινοβουλευτικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων διαφέρει από τον δικαστικό κατά το ότι στον πρώτο κυριαρχεί η κομματική στράτευση, επειδή ακριβώς λείπει ο αμερόληπτος κριτής, δηλ. ο δικαστής, που αποφαινεται στη δεύτερη περίπτωση επί της ένστασης αντισυνταγματικότητας». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 105, υποσημ. 225.

¹⁶ Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Περίοδος Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Α' Σύνοδος, ΝΑ' Συνεδρίαση, σελ. 4911-4922.

¹⁷ Βλ. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 255. Βλ. και Χ. Τσιλιώτης, (2011), ό.π., σελ. 246-248. Για τη συμβολή της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής στην αναβάθμιση του Κοινοβουλίου βλ. και Μ. Καλυβιώτου, (2017), Άρθρο 65 παρ. 5, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1119, όπως και Μ. Καλυβιώτου, (2017β), ό.π., σελ. 364-368. Για την συμβολή της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής στον περιορισμό της κακονομίας-πολυνομίας βλ. και Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 172-178.

των νόμων που έχουν ψηφιστεί από την Βουλή¹⁸. Όπως ορίζει ειδικότερα η παρ. 2 του άρθρου 42 του Συντάγματος: «Πρόταση νόμου ή νομοσχέδιο που έχει αναπεμφθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας στη Βουλή εισάγεται στην Ολομέλειά της και, αν επιψηφιστεί και πάλι με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών κατά τη διαδικασία του άρθρου 76 παρ. 2, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας το εκδίδει και το δημοσιεύει υποχρεωτικά μέσα σε δέκα μέρες από την επιψηφισή του». Οι προθεσμίες που καθιερώνονται είναι σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη αποκλειστικές, αφού «σε περίπτωση παρέλευσής τους παύει να υφίσταται η κατά χρόνο αρμοδιότητα του Προέδρου και η Βουλή έχει τη δυνατότητα να επανέλθει ψηφίζοντας εκ νέου το νομοσχέδιο ή την πρόταση νόμου», ενώ στην περίπτωση αυτή «θα πρέπει δε να κινηθεί η διαδικασία του άρθρου 49 του Συντάγματος για ευθύνη του Προέδρου για παραβίαση με πρόθεση του Συντάγματος»¹⁹. Αξιολογώντας την αναπομπή, ο Σπυρόπουλος επισημαίνει ότι: «Η αρμοδιότητα της αναπομπής είναι νομοθετική κατά φύση πράξη του Προέδρου, αν δ' αυτής ελέγχεται η ουσιαστική αντισυνταγματικότητα του νόμου, σε κάθε άλλη περίπτωση διοικητική»²⁰, ενώ ο Παντελής την χαρακτηρίζει ως μία ανύπαρκτη εξουσία, αφού έχει καθιερωθεί συνθήκη του πολιτεύματος κατά την οποία ο Πρόεδρος δεν ασκεί ποτέ αναπομπή²¹. Όπως συμπληρώνει και ο Γεραπετρίτης: «Στην πραγματικότητα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας λόγω της συνταγματοπολιτικής του θέσης, αποτελεί στην πράξη ταυτοχρόνως ελάχιστη απειλή για την αυτονομία της Βουλής, αλλά και αδύναμο πόλο ισορροπίας στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας, της οποίας εκ του Συντάγματος αποτελεί μέρος»²².

¹⁸ Για την φύση και τα όρια του ελέγχου που ασκεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά την διαδικασία της αναπομπής, όπως και οι δυνητικές επιπτώσεις στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα βλ. Β. Χρήστου, Άρθρο 42, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 881-886.

¹⁹ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 215.

²⁰ Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 257.

²¹ Α.Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 387.

²² Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 125. Για μία πρόταση αναμόρφωσης του θεσμού της αναπομπής βλ. επίσης Γ. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 113-117. Βλ. και Τ. Βιδάλης, (2015), ό.π., σελ. 101-102.

6.2. Μία ειδικότερη εκδήλωση του Πολιτικού Συνταγματισμού: Η αναθεώρηση του Συντάγματος

Ο πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων, όπως αποτυπώθηκε συνοπτικά στην προηγούμενη ενότητα, συνιστά μία βασική εκδήλωση του πολιτικού συνταγματισμού. Εξίσου βασική εκδήλωση συνιστά η αναθεώρηση του Συντάγματος²³, κι αυτό για δύο κυρίως λόγους: Αφενός, επειδή η κρίση σχετική με την αναγκαιότητα αναθεώρησης του Συντάγματος και ο προσδιορισμός του περιεχομένου του αποτελούν αποφάσεις που παρουσιάζουν αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα²⁴. Αφετέρου γιατί η Βουλή έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα²⁵ να αποφασίζει για την αρχική και την τελική φάση την αναθεώρηση του Συντάγματος²⁶, στοιχείο πάγιο της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης και δομικό χαρακτηριστικό της αναθεωρητικής διαδικασίας²⁷. Η αναθεώρηση του Συντάγματος συνιστά τη κατεξοχήν τυπική μορφή συνταγματικής μεταβολής και συνυπάρχει πλάι στις άτυπες, όπως επί παραδείγματι οι περιπτώσεις αλλοίωσης του Συντάγματος, το συνταγματικό έθιμο, η έννοια του ζωντανού Συντάγματος²⁸ και η συνταγματική πρακτική²⁹. Η αναθεώρηση του

²³ R. Dixon, A. Stone, (2016), «Constitutional Amendment and Political Constitutionalism. A Philosophical and Comparative Reflection», στο: D. Dyzenhaus, M. Thornburn, (2016), *Philosophical Foundations of Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 95-115.

²⁴ Όπως συμπληρώνει ο Κοντιάδης: «Η κρίση αυτή αναλύεται αφ' ενός στη διευρεύνηση του αξιολογικού ζητήματος κατά πόσον οι ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις είναι επαρκείς και πρόσφορες για την κάλυψη μιας συγκεκριμένης, εξελισσόμενης κοινωνικής πραγματικότητας και, αφ' ετέρου, στην κατεξοχήν πολιτική επιλογή μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών μορφών αναδιάπλάσής τους, προκειμένου να λειτουργήσουν ως πλαίσιο για την επίλυση των κοινωνικών συγκρούσεων και την προστασία των αγαθών που συγκροτούν το "κοινό καλό"». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 154.

²⁵ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 47. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 115.

²⁶ Από την πλευρά του οι Κοντιάδης-Φωτιάδου υποστηρίζουν ότι: «Στην πραγματικότητα λοιπόν το βάρος της αναθεωρητικής διαδικασίας φέρουν (ή επιδίδουν να φέρουν) στι; Περισσότερες συνταγματικές δημοκρατίες τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 29.

²⁷ Ξ. Κοντιάδης, «Η αναθεωρητική λειτουργία σήμερα και η αναθεώρηση της διαδικασίας αναθεώρησης», στο *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2013), Τόμος ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 223-224.

²⁸ Ο Βλαχογιάννης εντοπίζει διαφορές ανάμεσα στην άτυπη συνταγματική μεταβολή και του ζωντανού συνταγματισμού, όπως εκδηλώνεται μέσω της θεωρίας των συνταγματικών κατασκευών: «Συγκεκριμένα, η θεωρία των συνταγματικών κατασκευών δεν αμφισβητεί ουδόλως την πρωτοκαθεδρία του κειμένου, ενώ αντιθέτως οι θεωρίες περί άτυπης μεταβολής συχνά τείνουν στην αμφισβήτηση του ίδιου του κειμένου. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Balkin, οι συνταγματικές κατασκευές δημιουργούν κανόνες συνταγματικής ισχύος που κινούνται όμως στο περιθώριο του κειμένου, ενώ οι άτυπες συνταγματικές μεταβολές, εφόσον γίνει δεκτή η ύπαρξή τους, μπορούν να οδηγήσουν στην τροποποίηση ή ακόμα και "κατάργηση" /αχρησία του κειμένου». Βλ. Α. Βλαχογιάννης, (2018), ό.π., σελ. 21.

²⁹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 178.

Συντάγματος αποτελεί επίσης και τον μηχανισμό σύζευξης του Συντάγματος με την πραγματικότητα.

Έτσι σύμφωνα με το άρθρο 110 του Συντάγματος, η Βουλή, αφού μεσολαβήσει η γραπτή πρόταση τουλάχιστον πενήντα βουλευτών που συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση και συγκροτηθεί η Επιτροπή Αναθεώρησης κατά τους ορισμούς του άρθρου 119 ΚτΒ³⁰, διαπιστώνει, κατά την πρώτη φάση, την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος με πλειοψηφία τριών πέμπτων σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους τουλάχιστον ένα μήνα, η δε επόμενη Βουλή, κατά τη δεύτερη φάση και εφόσον έχουν μεσολαβήσει εκλογές³¹, ως ανοίγματος της συνταγματοπολιτικής συζήτησης στη σφαίρα της δημοσιότητας³², αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις³³. Η συνταγματική διάταξη προβλέπει επίσης ότι εάν κατά την πρώτη φάση η πρόταση αναθεώρησης δεν υπερψηφισθεί από τα 3/5 των βουλευτών, αλλά από την απόλυτη πλειοψηφία τους, τότε οι υπό αναθεώρηση διατάξεις μπορούν να αναθεωρηθούν εάν στην επόμενη Βουλή οι νέες διατάξεις υπερψηφισθούν από τουλάχιστον τα 3/5 των μελών της³⁴. Η αναθεώρηση του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα μέρες από την ψήφισή της και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμα της Βουλής³⁵.

³⁰ Η Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος αποτελείται από 38 έως 50 βουλευτές κατ' αναλογία της δύναμης των κοινοβουλευτικών κομμάτων. Η Βουλή ορίζει προθεσμία για την υποβολή της έκθεσης της Επιτροπής. Η Επιτροπή Αναθεώρησης συνεδριάζει δημόσια, εκτός αν λάβει αντίθετη απόφαση. Στην Επιτροπή μπορούν να κληθούν εμπειρογνώμονες, εκπρόσωποι φορέων ή δημόσιοι λειτουργοί προκειμένου να εκφράσουν τη γνώμη τους. Η απόφαση επί της εκθέσεως της Επιτροπής λαμβάνεται με φανερή ψηφοφορία. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 127.

³¹ Για μία κριτική στην σκοπιμότητα και χρησιμότητα μεσολάβησης των εκλογών στην αναθεωρητική διαδικασία βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2008), ό.π., σελ. 89-90. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 228-229. Από την πλευρά της η Παπαδοπούλου την μεσολάβηση των εκλογών την χαρακτηρίζει «ιδεοτυπική και ιδεατή, παρά εμπειρική και απτή». Βλ. και Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 357, όπως και Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 31.

³² Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 103.

³³ Μ. Πικραμένος, (2011^α), ό.π., σελ. 290.

³⁴ Όπως επισημαίνουν οι Κοντιάδης-Φωτιάδου: «Η απαίτηση για αυξημένες πλειοψηφίες είναι μια τεχνική για να μην έχει τη δυνατότητα η εκάστοτε πλειοψηφία να μεταβάλλει το Σύνταγμα κατά το δοκούν, διαθέτει όμως και αυτοτελή αξία ως προϋπόθεση για την ευρύτερη αποδοχή ενός κειμένου που οριοθετεί τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 37. Βλ. και Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 115-116.

³⁵ Επεξηγώντας τον σκοπό της πρόβλεψης αυτής, ο Γεραπετρίτης αναφέρει ότι: «Σκοπός, βεβαίως, της αναθεωρητικής διαδικασίας δεν είναι η ανεξάρτητη έναντι πάντων άσκηση της αρμοδιότητας από τη Βουλή, όπως στην περίπτωση της ψήφισης του Κανονισμού, αλλά ο αποκλεισμός πρωτίστως του Προέδρου της Δημοκρατίας, ως ιστορική συνέχεια της δυσπιστίας προς τον βασιλιά ως αρχηγό του κράτους». Βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 47. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2017), ό.π., σελ. 1768.

Στη δημόσια συνταγματική συζήτηση και με αφορμή τη τελευταία συνταγματική αναθεώρηση, έχουν διατυπωθεί προτάσεις τροποποίησης της συνταγματικής αναθεώρησης, είτε προς την κατεύθυνση δέσμευσης της δεύτερης αναθεωρητικής Βουλής από τις προτάσεις της πρώτης, προκειμένου να επιτυγχάνεται πράγματι η συναίνεση σε δύο διαδοχικές Βουλές, είτε προς την κατεύθυνση η συνταγματική αναθεώρηση να πραγματοποιείται σε μία Βουλή, με μία περαιτέρω ενίσχυση των απαιτούμενων πλειοψηφιών στα δύο τρίτα του όλου αριθμού των βουλευτών και την επικύρωσή της με συνταγματικό δημοψήφισμα ή αντικατάσταση των ενδιάμεσων εκλογών με αναθεωρητικό δημοψήφισμα³⁶. ώστε να εξασφαλίζεται η άμεση και ουσιαστική συμμετοχή του εκλογικού σώματος στην αναθεωρητική διαδικασία³⁷. Συνεπώς ανακύπτει το ερώτημα ποιο πλέγμα προτάσεων είναι εγγύτερα του πολιτικού συνταγματισμού.

Προτού απαντηθεί προς σε ποια κατεύθυνση πρέπει να κατευθυνθεί ο μηχανισμός της αναθεωρητικής διαδικασίας, προγενέστερης απάντησης χρήζουν ορισμένα ερωτήματα που προκύπτουν από την ερμηνεία του άρθρου 110 του Συντάγματος, με βασικό το κατά πόσο η αναθεώρηση του συντάγματος τελεί ή όχι υπό τον δικαστικό έλεγχο³⁸ και παρακολουθηματικά το κατά πόσο οι κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής δεσμεύουν την αναθεωρητική, το εάν είναι επιτρεπτή ή όχι η αναθεώρηση διατάξεων που είναι αλληλένδετες προς τις ψηφισθείσες ως αναθεωρητέες από την προτείνουσα Βουλή και τέλος αν είναι επιτρεπτή η αναθεώρηση των περί αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος³⁹.

Τα παραπάνω ερωτήματα εξετάζονται υπό το πρίσμα των εργασιών της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής και ειδικότερα με αφορμή τη συνταγματική κρίση περιορισμένης εμβέλειας που εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών της, αποτέλεσμα της διχογνωμίας αναφορικά με τον βαθμό δεσμευτικότητας της

³⁶ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 357.

³⁷ Ο Κοντιάδης απορρίπτει την ιδέα υιοθέτησης συνταγματικού δημοψηφίσματος, για δύο λόγους: «πρώτον, διότι θα έθετε κατά τρόπο διλημματικό την πρόταση αναθεώρησης και, δεύτερον, διότι δεν θα κατέλειπε επαρκή περιθώρια στα επιμέρους συλλογικά υποκείμενα της σύγχρονης πλουραλιστικής κοινωνίας, να καταθέσουν προτάσεις ή να συμμετάσχουν εποικοδομητικά στον διάλογο για το αναθεωρητικό εγχείρημα». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 149.

³⁸ Για μία συγκεντρωτική παράθεση των αντιτιθέμενων απόψεων γύρω από αυτό το ζήτημα πρβλε Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 36-39, υποσημ. 100.

³⁹ Τα ερωτήματα αυτά, συν το ερώτημα το ποια είναι ακριβώς τα ουσιαστικά όρια που τίθενται με τη ρήτρα αιωνιότητας της παρ. 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος τα θέτει ο Κοντιάδης στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2017), ό.π., σελ. 1765.

προτείνουσας Βουλής έναντι της Αναθεωρητικής, επιχείρημα που υποστήριξε ως κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ήδη από την προτείνουσα Βουλή, η μετέπειτα αξιωματική αντιπολίτευση. Κορύφωση της εν λόγω στάσης αποτέλεσε η κατάθεση ένστασης αντισυνταγματικότητας κατά τη διαδικασία του άρθρου 100 του Κανονισμού της Βουλής⁴⁰, η οποία υπεβλήθη στη συνεδρίαση ΝΑ' της 20ης Νοεμβρίου 2019 της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής με αφορμή τον τρόπο εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, η οποία και απερρίφθη από το Σώμα της Ολομέλειας.

Η απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων σχετίζεται άρρηκτα με τον πολιτικό συνταγματισμό, στον βαθμό που: η αλλαγή της μηχανικής της αναθεωρητικής διαδικασίας με το σύστημα της μονής αναθεωρητικής Βουλής επιλύει το ζήτημα της δεσμευτικότητας της προτείνουσας από την αναθεωρητική Βουλή και αποτρέπει την ενίσχυση της θεσμικής δυσπιστίας μεταξύ των πολιτικών κομμάτων⁴¹. η σύντηξη της πενταετούς περιόδου συνταγματικής «περίσκεψης» δεν υπονομεύει την αυστηρότητα-τυπικότητα του Συντάγματος⁴². ο αυτοπεριορισμός του αναθεωρητικού νομοθέτη ως προς τον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων ανανεώνει την εμπιστοσύνη ανάμεσα στη Βουλή και τον δικαστή, διασφαλίζοντας την απαραίτητη θεσμική εξισορρόπηση. Αναλυτικότερα:

Το ζήτημα περί δεσμευτικότητας, πέρα της ανάγκης και των κατευθύνσεων των διατάξεων της προτείνουσας Βουλής προς την Αναθεωρητική απασχόλησε σημαντικά τόσο τη θεωρία⁴³, όσο και τις εργασίες των Επιτροπών σε Προτείνουσα και Θ' Αναθεωρητική Βουλή⁴⁴, με τον μεν Γενικό Εισηγητή της Κ.Ο. του ΣΥΡΙΖΑ να

⁴⁰ Βλ. παρακάτω ενότητα 6.3.

⁴¹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 152.

⁴² Αν και όπως επισημαίνουν από την πλευρά τους οι Κοντιάδης-Φωτιάδου: «Η συνταγματική αυστηρότητα αποτελεί μια "υπερτιμημένη" έννοια, που έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως παρότι δεν προσφέρει παρά ένα περιορισμένο πρίσμα για την προσέγγιση της συνταγματικής μεταβολής, ενώ ενίοτε λειτουργεί ως παραμορφωτικός φακός για την κατανόηση της ιδιοσυστασίας του Συντάγματος και των παραγόντων που επηρεάζουν τη συνταγματική αλλαγή». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 46-47.

⁴³ Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 137. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 129-132.

⁴⁴ Όπως υπενθυμίζει ο Κοντιάδης, ανάλογο ζήτημα για το κατά πόσο οι κατευθύνσεις της Προτείνουσας Βουλής δεσμεύουν ή όχι την Αναθεωρητική, είχε προκύψει και τον Ιανουάριο του 1993, με την εξαγγελία της πρόθεσης ενεργοποίησης της διαδικασίας αναθεώρησης από την τότε κοινοβουλευτική πλειοψηφία: «Με διαφαινόμενη την έλλειψη συναίνεσης μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων κατά την περίοδο εκείνη, αλλά και ενόψει μιας εκλογικής αναμέτρησης που θεωρούνταν απίθανο να οδηγήσει το τότε κυβερνών κόμμα σε επικράτηση με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών, ώστε να καταστεί εφικτή στην επόμενη Βουλή η ολοκλήρωση από την ίδια του αναθεωρητικού εγχειρήματος, διατυπώθηκε σοβαρός προβληματισμός για την κατάληξή του. Ειδικότερα, επισημάνθηκε το ενδεχόμενο η νέα κοινοβουλευτική πλειοψηφία να προχωρήσει σε

υποστηρίζει στην Προτείνουσα Βουλή ότι «η δεύτερη Βουλή δεσμεύεται από την κατεύθυνση της αναθεώρησης, εφόσον έχει ρητά αυτή προσδιορισθεί από την πρώτη»⁴⁵, θέση που επανέλαβε και στην Θ' Αναθεωρητική Βουλή, αναφέροντας ότι: «δεν είναι δυνατόν να δεχτούμε ότι είναι εντελώς ασύνδετη η διαδικασία ανάμεσα στην προτείνουσα Βουλή και στην αναθεωρητική»⁴⁶.

Με την παραπάνω θέση διαφώνησε η Κ.Ο. της ΝΔ, τόσο στην προτείνουσα Βουλή, όσο και στην Αναθεωρητική. Στην προτείνουσα, διά του γενικού της εισηγητή υποστήριξε ότι «η παρούσα Βουλή δεν είναι αναθεωρητική υπό καμία αίρεση. Είναι προτείνουσα Βουλή»⁴⁷. Την ίδια θέση είχε την ευκαιρία να επαναλάβει και ο γενικός εισηγητής της Κ.Ο. της ΝΔ στην Αναθεωρητική Βουλή, λέγοντας ότι: «η Αναθεωρητική Επιτροπή είναι η Επιτροπή που μπορεί αποκλειστικά και αδέσμευτα να διατυπώσει το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων, χωρίς να δεσμεύεται από τις κατευθύνσεις και τις υποδείξεις για τη διαμόρφωση του περιεχόμενου των διατάξεων αυτών που περιλαμβάνονται στα κείμενα της προαναθεωρητικής Βουλής»⁴⁸.

Η παρουσίαση των επιχειρημάτων που αφορούν την δεσμευτικότητα ή μη της αναθεωρητικής Βουλής από την Προτείνουσα δύναται να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού ως προς το κατά πόσο το ίδιο το Σύνταγμα δύναται να είναι ανοιχτό ως προς τον δικαστικό έλεγχο, ζήτημα διαχρονικά εριζώμενο στη συνταγματική θεωρία⁴⁹. Επ' αυτού, ο Ευάγγελος Βενιζέλος διατύπωσε στην Προτείνουσα Βουλή την

αναθεώρηση των προταθεισών διατάξεων σε αντίθετη κατεύθυνση από αυτή που είχε υποδείξει η προτείνουσα Βουλή». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 130.

⁴⁵ Βουλή των Ελλήνων, Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης Συντάγματος (2019), ΙΖ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Δ' Σύνοδος, σελ. 33.

⁴⁶ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, Β' Συνεδρίαση, σελ. 23.

⁴⁷ Βουλή των Ελλήνων, Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης Συντάγματος, (2019), ΙΖ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Δ' Σύνοδος, σελ. 70

⁴⁸ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος Θ' Αναθεωρητικής Βουλής, (2019) Β' Συνεδρίαση, σελ. 18.

⁴⁹ Με αφορμή την απόφαση 11/2003 του ΑΕΔ, όπου στην απόφαση αυτή έγινε δεκτό ότι η συνταγματική αναθεώρηση ελέγχεται ως προς την υπέρβαση του εύρους της εντολής της προτείνουσας Βουλής και υπό αυτό το πρίσμα ο δικαστικός έλεγχος περιλαμβάνει τόσο την ουσιαστικά όσο και την τυπική αντισυνταγματικότητα της αναθεώρησης, ο Σπυρόπουλος υποστηρίζει ότι: «Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όντας συντεταγμένη λειτουργία, υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο ως προς την αντισυνταγματικότητά της (ΑΕΔ 11/2003). Ο έλεγχος αυτός συνίσταται κυρίως αφ' ενός στο αν με τις διατάξεις της αναθεώρησης αναθεωρήθηκαν μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος και αφ' ετέρου αν τηρήθηκε η προβλεπόμενη στο Σύνταγμα αναθεωρητική διαδικασία σε δύο Βουλές. Τα *interna corporis* της Βουλής πρέπει επίσης να θεωρούνται δικαστικώς ελεγκτέα, δοθέντος ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος τελειώνεται από τη Βουλή και μόνο, χωρίς σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ελλείπει επομένως η διαβεβαίωση του Προέδρου ότι τηρήθηκε η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία αναθεώρησης και το αμάχητο τεκμήριο της τυπικής

εξής άποψη: «Το Σύνταγμα προβλέπει δικαστικό έλεγχο για το περιεχόμενο του νόμου, όπως λέει το άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος ή για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα, όπως λέει το άρθρο 100. Το Σύνταγμα δεν προβλέπει δικαστικό έλεγχο της τυπικής συνταγματικότητας των νόμων, πολύ περισσότερο της τυπικής συνταγματικότητας του ίδιου του Συντάγματος. Και αλίμονο εάν τέτοια μείζονα ζητήματα για την υπόσταση του Συντάγματος αυτή καθαυτή γινόταν αντικείμενο παρεμπόδισης και διάχυτου δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, πέραν του ότι παραβιάζεται η αρχή της εσωτερικής αυτονομίας του Κοινοβουλίου που εδράζεται στη διάκριση των εξουσιών»⁵⁰.

Ως προς την παραπάνω θέση, το κατά πόσο η αναθεώρηση του Συντάγματος μπορεί να ευρίσκεται στη δυνατότητα υποβολής δικαστικού ελέγχου, είτε διάχυτου,

συνταγματικότητάς της. Ο δικαστικός έλεγχος της αναθεώρησης είναι συνεπώς έλεγχος τόσο της ουσιαστικής όσο και της τυπικής συνταγματικότητάς της. Έλεγχος ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας γίνεται προκειμένου να διαπιστωθεί αν οι νέες διατάξεις συνάδουν με τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος, κατά τα λοιπά δε ο έλεγχος είναι έλεγχος τυπικής αντισυνταγματικότητας». Παραπλήσια άποψη, επικαλούμενος επίσης την απόφαση 11 του ΑΕΔ εκφράζει και ο Παντελής, υποστηρίζοντας ότι: «Η αναθεώρηση του Συντάγματος ελέγχεται δικαστικά (Α.Ε.Δ. 11/2003), αν καμία συνταγματική διάταξη που είναι προϊόν αναθεώρησης δεν έχει ακόμη κριθεί ότι πάσχει. Τον έλεγχο αυτό πρέπει να ασκούν όλα τα δικαστήρια ακριβώς όπως ασκούν τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. [...] Τα δικαστήρια πρέπει να ελέγχουν την τήρηση και των ουσιαστικών και των διαδικαστικών περιορισμών για την αναθεώρηση του Συντάγματος και να αρνούνται να εφαρμόσουν στο θέμα που δικάζουν κάθε διάταξη που θεωρείται κατά παράβαση των όρων του άρθρου 110. Ειδικά, κάθε αναθεωρητική Βουλή μπορεί να δρα ως συντακτική. Ο έλεγχος περιλαμβάνει και την τήρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας [...]. Ο έλεγχος της ουσιαστικής συνταγματικότητας αφορά το αν οι νέες διατάξεις ανήκουν στο ρυθμιστικό πεδίο των συνταγματικών διατάξεων που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση. Τέτοιες δεν είναι μόνον όσες αναφέρει το άρθρο 110 παρ. 1, αλλά και όλες όσες κάθε φορά δεν κηρύσσει αναθεωρητέες η προτείνουσα Βουλή». Τέλος, ο Γεραπετρίτης επισημαίνει ότι: «η υψηλή δημοκρατική νομιμοποίηση του αναθεωρητικού νομοθέτη δεν εμπόδισε τη νομολογία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας στην ανάλογη, από την άποψη των θεσμικών της χαρακτηριστικών, περίπτωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας της αναθεωρητικής διαδικασίας να προχωρήσει στην άσκηση τυπικού ελέγχου, δεδομένης της έλλειψης οποιουδήποτε άλλου πυλώνα ελέγχου. Κι αν το προϊόν της αναθεωρητικής διαδικασίας δεν ελέγχεται τελικά ούτε από τον αρχηγό του κράτους, το αμάχητο τεκμήριο κανονικότητας που εισφέρει η έκδοση των νόμων δεν μπορεί, υπό τις παρούσες πολιτειακές συνθήκες [...] να αποτελεί πειστικό λόγο διαφοροποίησης των δύο περιπτώσεων. Εξάλλου, την αξιοποίηση του επιχειρήματος *a maiore ad minus* για τον έλεγχο της διαδικασίας της αναθεώρησης έναντι του ελέγχου των εσωτερικών του νόμου, φαίνεται να δέχτηκε η πλειοψηφία του Συμβουλίου της Επικρατείας στην απόφαση 668/2012 της Ολομέλειας για τη συνταγματικότητα του Μνημονίου, ώστε να θεμελιώσει το παραδεκτό του ελέγχου συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 του Συντάγματος». Την όλη συζήτηση κλείνει ο Κοντιάδης, επισημαίνοντας ότι: «Ενόψει πάντως της κρίσιμης διχογνωμίας, σκόπιμο είναι το ζήτημα να επιλυθεί με ρητή συνταγματική πρόβλεψη σε μια μελλοντική αναθεώρηση». Βλ. κατά σειρά: Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 155. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 136-137. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2017), άρθρο 110, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ό.π., σελ. 1776. Α. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 413. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 144.

⁵⁰ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), ΙΖ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Δ' Σύνοδος, Συνεδρίαση ΙΕ', σελ. 109.

είτε συγκεντρωτικού μέσω ενός Συνταγματικού Δικαστηρίου ή ενός Ανώτατου Δικαστηρίου που ασκεί de facto τη λειτουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, όπως επί παραδείγματι το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 100 του Συντάγματος είναι ένα ζήτημα που συνυφαίνεται άρρηκτα με: α) τη θεωρία περί «αντισυνταγματικών διατάξεων του Συντάγματος»⁵¹. β) του σκληρού πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων, σύμφωνα με τις προβλέψεις της παρ. 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος· και γ) ως προς την αυστηρότητα και την τυπικότητα του συνταγματικού κειμένου, που αφορά την ίδια αναθεωρητική διαδικασία του άρθρου 110.

Ως προς το τελευταίο, θα γίνει αυτοτελής πραγμάτευση αμέσως παρακάτω. Ως προς τα δύο πρώτα ζητήματα, που αποτελούν και τον πυρήνα της προβληματικής, η πάγια θέση της συνταγματικής θεωρίας ορίζει ότι στο συνταγματικό κείμενο δεν χωρά οποιαδήποτε άλλη διάκριση παρά μόνο των διατάξεων που αναθεωρούνται και των διατάξεων που δεν αναθεωρούνται⁵², όπως επιτάσσει και η αρχή της ενότητας του Συντάγματος, που συνεπάγεται ότι οι συνταγματικοί κανόνες αποτελούν οργανικά μέρη μιας ολότητας⁵³. Το άρθρο 110 παρ. του Συντάγματος απαγορεύει την ολική αναθεώρησή του, όπου σύμφωνα με την πρόβλεψη αυτή δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση οι συνταγματικές διατάξεις που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος⁵⁴, καθώς και μία σειρά διατάξεων που απαριθμούνται κατά τρόπο συγκεκριμένο⁵⁵.

Συνεπώς, δεν γίνεται δεκτή περαιτέρω διάκριση των αναθεωρητέων διατάξεων σε θεμελιώδεις και μη. Κι αυτό ενισχύεται από την συνδυαστική ερμηνεία του τελευταίου εδαφίου της παρ. 2 και της παρ. 3 του άρθρου 110 του Συντάγματος, που ορίζουν ρητά ότι: *«Με την απόφαση αυτή [της Βουλής] καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν. 3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η*

⁵¹ Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 158.

⁵² Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2017), ό.π., σελ. 1774.

⁵³ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 133. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 224-226.

⁵⁴ Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης: «*Η βάση και η μορφή του πολιτεύματος ως προεδρευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά το άρθρο 110 παρ. 1 δεν αναφέρεται μόνο στο άρθρο 1 του Συντάγματος, αλλά σε όλες τις συνταγματικές διατάξεις που συγκαθορίζουν το πολίτευμα και εγγυώνται, μεταξύ άλλων, την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, την αντιπροσωπευτική και την κοινοβουλευτική αρχή, το αιρετό του αρχηγού του κράτους, την αρχή της έννομης προσασίας, την ελευθερία ίδρυσης πολιτικών κομμάτων, το τεκμήριο αρμοδιότητας κατά του Προέδρου της Δημοκρατίας και τη δικαιοκρατική αρχή*». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 125.

⁵⁵ Πρόκειται για τα άρθρα 2 παρ. 1, 4 παρ. 1, 4 και 7, 5 παρ. 1 και 3, 13 και 26. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 124.

επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη συνεδρίαση της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις».

Από τη συνδυαστική ερμηνεία των παραπάνω διατάξεων προκύπτει ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν μπορεί να καθορίσει ελεύθερα τον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων που «προκρίνονται» από την Προτείνουσα Βουλή⁵⁶. Δεν μπορεί να προσθέσει ή να αφαιρέσει προτεινόμενες αναθεωρητικές διατάξεις, μολονότι αρκετές από αυτές θεωρούνται «ανακλαστικές», δηλαδή συνδέονται διαδικαστικά με άλλες συνταγματικές διατάξεις, δίχως να έχουν αυτοτελές κανονιστικό περιεχόμενο.

Εν τοις πράγμασι επιχείρημα περί μη επέμβασης στον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων προσέφερε η τελευταία Θ' Αναθεωρητική Βουλή αναφορικά με την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ειδικότερα, στην παρ. 5 του άρθρου 41 του Συντάγματος ορίζεται ότι: «*Η Βουλή διαλύεται υποχρεωτικά στην περίπτωση της παρ. 4 του άρθρου 32 παράγραφος 4*». Το τελικό παραδοτέο της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής ήταν η αποσύνδεση της εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας από την υποχρεωτική διάλυση της Βουλής, η οποία ως περίπτωση προβλέπεται στο άρθρο 41 του Συντάγματος. Από τη στιγμή που πλέον η Βουλή δεν διαλύεται λόγω αδυναμίας εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, η παρ. 5 του άρθρου 41 παραμένει ουσιαστικά ανενεργή, κενή περιεχομένου. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν επέτρεψε τον αναθεωρητικό νομοθέτη να επέμβει και να ζητήσει την κατάργησή της. Αντίθετα, επέλεξε την διατήρησή της ως «παροράματος», με την υπόσχεση κατάργησής της να μεταφέρεται στην επόμενη συνταγματική αναθεώρηση.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν την προσήλωση του αναθεωρητικού νομοθέτη στην αναθεωρητική διαδικασία του άρθρου 110, προτιμώντας την ομολογία «αβλεψίας» ή «παράλειψης», παρά την επέμβαση στον ίδιο τον μηχανισμό της αναθεωρητικής διαδικασίας, ακόμα και επί διάταξης που διαθέτει ανακλαστικό και όχι αυτοτελές κανονιστικό περιεχόμενο. Η προσήλωση αυτή, ως προϊόν της πολιτικής πρακτικής που υποδηλώνει τον σεβασμό στην αυστηρότητα και την τυπικότητα του συνταγματικού κειμένου, συμβαδίζει και με το μη αναθεωρητέο των διατάξεων που αφορούν την μορφή και τη βάση του πολιτεύματος, όπως κατοχυρώνονται στην παρ. 1 του άρθρου 110⁵⁷. Από τη στιγμή που ο αναθεωρητικός νομοθέτης επέδειξε

⁵⁶ Για την σχετική προβληματική βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 132-134.

⁵⁷ Α.Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 428.

αυτοπεριορισμό ως προς το έλασσον, μολονότι είχε υιοθετήσει την θέση περί μη δέσμευσης ως προς τις κατευθύνσεις και το περιεχόμενο των προς αναθεώρηση διατάξεων της προτείνουσας Βουλής, ο δικαστής δύναται να διαπιστώνει ότι δεν υπήρχε κατάχρηση αυτού που ονομάζεται στη θεωρία “*interna corporis*” της Βουλής και έτσι να περιβάλλει με εμπιστοσύνη την Βουλή, ως αποκλειστικό εκ του Συντάγματος όργανο για την εκκίνηση και διεκπεραίωση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Στην περίπτωση που ο αναθεωρητικός νομοθέτης είχε επέμβει και σε μία διάταξη που δεν περιλαμβανόταν καν στον κατάλογο των προς αναθεώρηση διατάξεων της προτείνουσας Βουλής⁵⁸, ακόμη και επί μιας συνταγματικής διάταξης που έχει τον χαρακτήρα του ανακλαστικού, του εξαρτώμενου, του παρακολουθηματικού συγκριτικά με μία άλλη συνταγματική διάταξη, τότε *de facto* θα καταστρατηγούσε την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων⁵⁹, την ίδια τη διαδικασία αναθεώρησης του άρθρου 110, διαρρηγνύοντας την εμπιστοσύνη του δικαστή, ο οποίος σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 87 του Συντάγματος εφαρμόζει το «Σύνταγμα και τους νόμους» και «σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση⁶⁰ του Συντάγματος». Επομένως, ο αυτοπεριορισμός της Θ’ Αναθεωρητικής Βουλής όχι μόνο διέσωσε τους δεσμούς θεσμικής εμπιστοσύνης ανάμεσα στον δικαστή και τον νομοθέτη, παρά τους αμοιβαίους και ιστορικά εναλλασσόμενους δεσμούς δυσπιστίας,⁶¹ αλλά και την πρωτοκαθεδρία της Βουλής ως επισπεύδοντος οργάνου της αναθεωρητικής

⁵⁸ Για την προβληματική που προκάλεσε η προσθήκη της παρ. 5 στο άρθρο 100 του Συντάγματος, όπου απαιτεί πλέον η κρίση περί της αντι-συνταγματικότητας διατάξεως τυπικού νόμου να συγκεντρώνεται στις Ολομέλειες των ανωτάτων δικαστηρίων και το πώς επηρεάζει το άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος, η αναθεώρηση του οποίου δεν είχε προταθεί από την προτείνουσα Βουλή κι αν παραβιάζει ή όχι τη διαδικασία του άρθρου 110 του Συντάγματος βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 225. Βλ. και Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 167 επ.

⁵⁹ Όπως σημειώνει ο Σπυρόπουλος: «*Η αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των διατάξεων του Συντάγματος αναπτύχθηκε χάριν της ενότητας του δικαίου και του Συντάγματος (προς αποτροπή τυχόν αντινομιών) και προς απόκρουση της θεωρίας των “αντισυνταγματικών διατάξεων του Συντάγματος”. [...] Οι συνταγματικές διατάξεις και αρχές είναι όλες ίσου τυπικού κύρους*». Από την πλευρά του ο Παπαστυλιανός σημειώνει: «*Η αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων δεν επιτρέπει παρέκκλιση ως προς την εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων, καθώς παρέκκλιση η οποία δεν επιτρέπεται από το ίδιο Σύνταγμα συνιστά παραβίαση του Συντάγματος*». Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, «*Το ζήτημα της ερμηνείας του Συντάγματος: Η συμβολή του Καθηγητή Αντώνη Μανιτάκη*», στο: Σύνταγμα εν εξελίξει, (2019), Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 151. Βλ. και Χ. Παπαστυλιανός, «*Οι εξαιρετικές συνθήκες και η συνταγματικότητα του άρθρου 2^Α του ν. 4339/2015 στην απόφαση Ολ ΣτΕ 95/2017*», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος στον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 475.

⁶⁰ Για το ποιες περιπτώσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν «κατάλυση του Συντάγματος» κατά την αναθεωρητική διαδικασία βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2017), ό.π., σελ. 1775-1776.

⁶¹ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 138.

διαδικασίας, παράλληλα με τον σεβασμό της αυστηρότητας και της τυπικότητας του Συντάγματος.

Στην αντίθετη περίπτωση όπου ο αναθεωρητικός νομοθέτης αναθεωρούσε το Σύνταγμα κατά τρόπο αντισυνταγματικό, παραβιάζοντας άμεσα ή έμμεσα, εκτεταμένα ή περιορισμένα τις προβλέψεις του άρθρου 110 του Συντάγματος, τότε ο δικαστής, ανακλαστικά, θα έπρεπε να ασκήσει δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης, από τη στιγμή όπου ο αναθεωρητικός νομοθέτης θα είχε διαρρήξει κάθε δεσμό εμπιστοσύνης με τον δικαστή. Η ασύμμετρη διαστολή της παρεμβατικότητας του αναθεωρητικού νομοθέτη κατά παράβαση της αναθεωρητικής διαδικασίας που ορίζεται στο άρθρο 110 θα οδηγούσε εξ αντικειμένου στην διαστολή της παρέμβασης του δικαστή στην αναθεωρητική διαδικασία, στην προσπάθειά του να αποτρέψει τις αυθαιρεσίες του νομοθέτη, αποκαθιστώντας με αυτό το τρόπο την ισορροπία μεταξύ τους, τον «θεσμικό αυτομορφισμό»⁶² τους. Στην περίπτωση αυτή δεν θα προέκυπτε μία διαλογική συνύπαρξη με όρους θεσμικής εμπιστοσύνης, δεν θα επιβεβαιωνόταν η σύμφυτη με το κράτος δικαίου υπόθεση του δικαστή ότι ο νομοθέτης είναι ορθολογικός και εύλογος⁶³, αλλά ένας συγκρουσιακός ανταγωνισμός με όρους αντι-θεσμικής κακοπιστίας, σε βάρος όχι μόνο του Συντάγματος, αλλά και της ίδιας της λαϊκής κυριαρχίας. Το Σύνταγμα θα μετατρέπόταν, από εγγύηση της ελευθερίας, σε αντικείμενο μίας πολωμένης αντιπαράθεσης για το ποιος είναι ο τελικός φύλακας του Συντάγματος, κατ' αποκλεισμό του λαού ως φορέα κυριαρχίας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο πολιτικός συνταγματισμός δεν υποθάλλει τη νόσφιση της συντακτικής εξουσίας⁶⁴ από τον αναθεωρητικό νομοθέτη, ούτε υποδαυλίζει τη σύγκρουση μέχρις εσχάτων μεταξύ θεσμικών οργάνων. Δεν επιδιώκει

⁶² Θεσμικός αυτομορφισμός για τον Γεραπετρίτη είναι: «ένας συνταγματικός οργανισμός εντός του οποίου τα όργανα του κράτους βρίσκονται μεταξύ τους σε μια διαρκή σχέση δράσης και αντίδρασης, ώστε να επιτυγχάνεται η εξορθολόγηση των λειτουργιών του». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., Αθήνα, σελ. 1.

⁶³ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 483.

⁶⁴ Όπως σημειώνει ο Μανιτάκης: «παρόλο που συμμετέχει στην άσκηση συντακτικής λειτουργίας», η αναθεωρητική εξουσία είναι «παράγωγη και νομικά δεσμευμένη». Και συμπληρώνει λέγοντας: «δεν επιτρέπεται, τουλάχιστον στις χώρες που ισχύει αυστηρό σύνταγμα, να συγχέεται με τη συντακτική εξουσία, διότι η τελευταία είναι αναπαλλοτρίωτη και ανεκχώρητη. Καμά συντεταγμένη εξουσία, ούτε η αναθεωρητική, δεν νομιμοποιείται και δεν δύναται στο πλαίσιο ενός αυστηρού συντάγματος να οικειοποιηθεί συντακτικές εξουσίες ή να ενεργήσει στη θέση ή στο όνομα της συντακτικής εξουσίας του λαού». Βλ. Α. Μανιτάκης, (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Ι: Θεμελιώδεις Έννοιες, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 258-259.

μία αναθεώρηση που κλονίζει τις νομικές και πολιτικές λειτουργίες του Συντάγματος⁶⁵. Στον αντίποδα, επιδιώκει να αναδείξει περισσότερο το πολιτικό στοιχείο έναντι του νομικού, μέσω της δράσης των πολιτικών κομμάτων εντός μίας Βουλής που είναι η επισπεύδουσα της αναθεωρητικής διαδικασίας, χωρίς φυσικά να το απονεκρώσει. Στην αντίθετη περίπτωση όπου, ο πολιτικός συνταγματισμός ανεχόταν την νόσφιση της συντακτικής εξουσίας από τον αναθεωρητικό νομοθέτη⁶⁶, τότε θα υπονόμει την ασφάλεια και την βεβαιότητα του δικαίου, στοιχείων δομικών του κράτους δικαίου⁶⁷.

Ο πολιτικός συνταγματισμός επομένως συναντά και το άκρο όριό του, το οποίο εμπίπτει όχι μόνο στην πρωτοκαθεδρία, με όρους αποκλειστικότητας της Βουλής ως προς την εκκίνηση και ολοκλήρωση της αναθεωρητικής διαδικασίας· αλλά και της διαπίστωσης ότι το μη αναθεωρητέο της παρ. 1 του άρθρου 110 δεν αποτελεί στοιχείο «κλειστότητας» ενός αναθεωρητικού εγχειρήματος, υπό τη μορφή ενός «μαύρου κουτιού» στην ευρύτερη συνταγματική μηχανική. Αντίθετα, ενέχουν τον χαρακτήρα αδιαπραγμάτευτου θεμελίου που προσδίδει στο ίδιο το Σύνταγμα κανονιστική αυθυπαρξία γύρω από συγκεκριμένες θεμελιώδεις αξίες που απορρέουν από τον νομικό και πολιτικό πολιτισμό όπως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία, η δημοκρατία και η κοινωνική δικαιοσύνη, οι οποίες με τη σειρά τους περιορίζουν τη συντακτική εξουσία⁶⁸. Όπως συμπληρώνει ο Βλαχογιάννης: «*Η μεταμόρφωση έτσι του Συντάγματος δεν είναι μια χειμαρρώδης πορεία, που συμπαρασύρει τα πάντα στο πέρασμά της, αλλά μια εξέλιξη που περιστρέφεται γύρω από σταθερά σημεία αναφοράς, τα οποία αλλάζουν, μόνο εφόσον τηρηθεί η προβλεπόμενη διαδικασία αναθεώρησης*»⁶⁹.

Η όποια συζήτηση περί πρόσληψης του πολιτικού συνταγματισμού στην ελληνική συνταγματική θεωρία δύναται να εκκινήσει μόνο εφόσον δεν τίθεται εν αμφιβόλω η ίδια η αυθυπαρξία του ίδιου του συνταγματικού κειμένου. Από τη στιγμή που το ίδιο το Σύνταγμα αποτυπώνει τον αυτοπεριορισμό και την αυτοδέσμευση της ίδιας της εξουσίας, ο πολιτικός συνταγματισμός αποδέχεται και δεν αμφισβητεί τη δογματική θεμελίωση του Συντάγματος. Τουναντίον, αποδεχόμενος την κανονιστική του αυθυπαρξία επιδιώκει την ανάπτυξη μίας προβληματικής που κείται πέρα του

⁶⁵ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 181.

⁶⁶ Όπως επί παραδείγματι προτείνει ο Βιδάλης για την καθιέρωση προεδρικού συστήματος μέσω Συντακτικής Βουλής. Βλ. Τ. Βιδάλης, (2015), ό.π., σελ. 104-108.

⁶⁷ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 153.

⁶⁸ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 24.

⁶⁹ Α. Βλαχογιάννης, (2018), ό.π., σελ. 29.

τιθέμενου Συντάγματος, ενισχύοντας και όχι αναιρώντας τους πυλώνες νομιμοποίησής του. Επαναλαμβάνοντας στο σημείο αυτό την θεμελιώδη επιδίωξή του, ο πολιτικός συνταγματισμός στην προσπάθειά του να «βγάλει το Σύνταγμα έξω από τα δικαστήρια», δεν σημαίνει ότι στην προσπάθεια αυτή πρέπει να το ακυρώσει συνολικά.

Ως προς την συζήτηση αλλαγής της μηχανικής της αναθεωρητικής διαδικασίας, μόνη η ύπαρξη των δύο Βουλών, που όπως αποδείχθηκε από την τελευταία αναθεωρητική διαδικασία, ενδέχεται να επιφυλάσσει εναλλακτικές κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, με το συνταγματικό σχέδιο της μιας να ακυρώνεται από την άλλη. Αποτέλεσμα αυτού είναι ο κίνδυνος οι επόμενες συνταγματικές αναθεωρήσεις να χαρακτηριστούν ως «άγονες»⁷⁰, διατηρώντας τον συγκρουσιακό ιδεότυπο συνταγματικής αλλαγής που χαρακτηρίζει την Ελλάδα⁷¹.

Στην προσφάτως περαιωθείσα αναθεωρητική διαδικασία, προτάσεις αναθεώρησης του άρθρου 110 κατέθεσε η Κ.Ο. της ΝΔ, προτείνοντας δια του γενικού εισηγητή της στην Προτείνουσα Βουλή «η προτείνουσα Βουλή αποφασίζει με απόλυτη πλειοψηφία για τα προς αναθεώρηση άρθρα, η Αναθεωρητική αποφασίζει με πλειοψηφία 3/5 και καταργείται η πενταετία που μεσολαβεί μεταξύ των δύο αναθεωρήσεων»⁷² Πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 110 κατέθεσε στην Προτείνουσα Βουλή και η Κ.Ο. της Δημοκρατικής Συμπαράταξης, προτείνονται τη σύντμηση μεταξύ των δύο αναθεωρήσεων από τα πέντε στα δύο έτη⁷³.

Επί των παραπάνω προτάσεων εκφράστηκαν σημαντικές επιφυλάξεις από την θεωρία, επισημαίνοντας ότι η κατάργηση της προθεσμίας «περίσκεπης» καθιστά «την συνταγματική αναθεώρηση δέσμια της συγκυρίας και του συνταγματικού λαϊκισμού»⁷⁴. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το σύνολο της συνταγματικής αρχιτεκτονικής

⁷⁰ Σωτηρέλης, Γ.Χ. Η άγωνα αναθεώρηση. (23-11-2019) <https://www.constitutionalism.gr/2019-11-23-sotirelis-agoni-anatheorisi/>

⁷¹ Όπου σύμφωνα με τους Κοντιάδη-Φωτιάδου: «Η δυσπιστία μεταξύ των θεσμικών και πολιτικών παικτών στα ζητήματα συνταγματικής αλλαγής και οι περίπλοκες αναθεωρητικές ρήτρες σε ένα συγκρουσιακό πολιτικό τοπίο αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 62.

⁷² Έκθεση Αναθεώρησης του Συντάγματος ΙΖ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου-Σύνοδος Δ', (2019), σελ. 68.

⁷³ Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος ΙΖ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου-Σύνοδος Δ', (2019), σελ. 107.

⁷⁴ Για τον Michelman, ο συνταγματικός λαϊκισμός «θεμελιώνει την κανονιστική του ισχύ όχι στον λόγο αλλά στη θέληση, και συγκεκριμένα στη σύγχρονη θέληση του λαού». Από την πλευρά του ο Βλαχόπουλος, ορίζοντας τον συνταγματικό λαϊκισμό, υποστηρίζει ότι: «Πρόκειται για το φαινόμενο εκείνο όπου γίνεται αβίαστη επίκληση του Συντάγματος (ακόμη και για ζητήματα που δεν ρυθμίζονται

του άρθρου 110 του Συντάγματος, αποκρυσταλλώνεται σε τρία δομικά στοιχεία: α) την αυξημένη πλειοψηφία, β) την παρεμβολή του εκλογικού σώματος και γ) την προβλεπόμενη πενταετία από την προηγούμενη αναθεώρηση, όπου σε αυτά τα τρία δομικά στοιχεία προστίθενται, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η αποκλειστικότητα της Βουλής ως φορέα αναθεώρησης⁷⁵.

Η προσέγγιση του πολιτικού συνταγματισμού ναι μεν συμβαδίζει με τον αναγκαίο ανασχεδιασμό της αναθεωρητικής συνταγματικής μηχανικής⁷⁶, αλλά χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υιοθετεί προσεγγίσεις που θίγουν καίρια τα ουσιαστικά όρια της αναθεωρητικής διαδικασίας. Με αυτό το τρόπο γίνονται σεβαστό το πλαίσιο αρχών που διέπουν την αναθεώρηση του Συντάγματος και οι οποίες είναι οι αρχές της συνέχειας, της συναίνεσης, της επιχειρηματολογικής διαφάνειας και του αυτοπεριορισμού του Συντάγματος⁷⁷. Όπως επισημαίνει και ο Κοντιάδης: «Ο

ή, τουλάχιστον, δεν επιλύονται από τον συντακτικό νομοθέτη), προκειμένου να θεμελιωθεί συνταγματικά μια γνώμη που είναι αρεστή σε μεγάλο τμήμα του κοινωνικού συνόλου». Σύμφωνα με τον Καραβοκύρη: «ο συνταγματικός λαϊκισμός υπολαμβάνει ως δεδομένη την εξής παραδοχή: ότι η βούληση του λαού προηγείται του Συντάγματος, λειτουργεί δεσμευτικά, ως μια προ-πολιτική, προ-νομική ή προ-συνταγματική θέση. [...] Ο συνταγματικός λαϊκιστής εργαλειοποιεί το Σύνταγμα και τον κανόνα δικαίου και τον θέτει στην απόλυτη υπηρεσία της βούλησης της πλειοψηφίας (majoritarianism), η οποία αξιώνει την πλήρη ταύτιση με την λαϊκή βούληση και τελικά την αναγόρευση της σε αυθεντικό ερμηνευτή της λαϊκής κυριαρχίας, ιδίως με τον μανδύα της αδέσμευτης συντακτικής εξουσίας. [...] Με μία λέξη, ο συνταγματικός λαϊκισμός δεν μπορεί να είναι νομικός ή συνταγματικός αλλά αντί-δικαικός και υπερ-πολιτικός, στο όνομα μιας χαρισματικής πολιτικής ηγεσίας που οφείλει και νομιμοποιείται να υπερβρεί τα διαδικαστικά όρια γιατί ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον και τη βούληση του λαού». Βλ. κατά σειρά: F. Michelman, "Constitutional Authorship", στο: L. Alexander (1998), *Constitutionalism-Philosophical Foundations*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 86. Σ. Βλαχόπουλος, (2020), *Συνταγματικός Μιθριδατισμός*, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 62. Ε. Βενιζέλος, (2018), *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι για την Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Πατάκης, Αθήνα, σελ. 221. Βλ. Γ. Καραβοκύρης, (2019), σελ. 292-293, 297.

⁷⁵ Ξ.Ι. Κοντιάδης (2017), Άρθρο 110, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ.

Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1777

⁷⁶ Κατά Κοντιάδη: «Ως συνταγματική μηχανική ορίζουμε την ορθολογική θεσμική διασύνδεση επιμέρους σκοπών που θέτει ο συνταγματικός νομοθέτης για την εξυπηρέτηση της λειτουργίας του πολιτεύματος, με συγκεκριμένα μέσα και νομικά εργαλεία, τα οποία κατευθύνουν τους φορείς εξουσίας προς ηθελημένες θεσμικές συμπεριφορές». Για να συμπληρώσει: «Η συνταγματική μηχανική άπτεται του Συντάγματος των εξουσιών, ενώ έχει περιορισμένη θέση στο σύστημα αρχών και αξιών που εγκαθιδρύει το Σύνταγμα των δικαιωμάτων». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 49. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 258.

⁷⁷ Όπως επεξηγεί ο Κοντιάδης καθεμία αρχή: «Σύμφωνα με την αρχή της συνέχειας, οι καινοτομίες που επιφέρει μια συνταγματική αναθεώρηση δεν είναι επιτρεπτό να ανατρέψουν τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, αλλά περιορίζονται στην προσαρμογή επιμέρους συνταγματικών διατάξεων στην ιστορική εξέλιξη και στους μεταβαλλόμενους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς. Σύμφωνα με την αρχή της συναίνεσης, η προσαρμογή του Συντάγματος στην ιστορική εξέλιξη πρέπει να καλύπτεται από εγγυήσεις ευρύτερης αποδοχής ως προς το περιεχόμενο και τη διαδικασία αναθεώρησης, προκειμένου το Σύνταγμα να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως νομιμοποιητικό θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας και να κωδικοποιήσει τις βασικές ηθικοπολιτικές αρχές που συνέχουν μια κοινωνία. Σύμφωνα με την αρχή της επιχειρηματολογικής διαφάνειας, αναγκαία για τη νομιμοποίηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος είναι επίσης η ειδική τεκμηρίωση του και η

αναθεωρητικός νομοθέτης δεσμεύεται από τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, με γνώμονα τις οποίες προσαρμόζει το Σύνταγμα στην ιστορική εξέλιξη, διατηρώντας ανέπαφο τον σκληρό πυρήνα του και διαφυλάσσοντας την ενότητά του. [...] Οι θεμελιώδεις αρχές αποτελούν ταυτόχρονα φραγμό στην εξουσία του αναθεωρητικού νομοθέτη. Ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν περιορίζεται μόνο από το συνταγματικό δέον, αλλά και από την εφαρμογή του δέοντος στην πράξη»⁷⁸.

Ως προς την παρεμβολή του εκλογικού σώματος, αυτή η πρόβλεψη δεν θα είχε την ίδια έννοια, αν δεν υπήρχε η συμπλήρωση της παρ. 3 του άρθρου 110 «..η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της», η οποία επιβάλλει το Σύνταγμα να αναθεωρείται από μία Αναθεωρητική Βουλή που απολαμβάνει νωπή δημοκρατική νομιμοποίηση. Νωπή δημοκρατική νομιμοποίηση απολαμβάνει η κάθε Βουλή που προκύπτει αμέσως μετά από τις βουλευτικές εκλογές, ωστόσο το επιχείρημα είναι περισσότερο πολιτικό, παρά συνταγματικό. Οι μόνες συνταγματικές διατάξεις που υπονοούν έμμεσα τη νωπή δημοκρατική νομιμοποίηση είναι η παρ. 4 του άρθρου 41 του Συντάγματος, όπου προβλέπει την αδυναμία διάλυσης της Βουλής που εκλέχθηκε μετά τη διάλυση της προηγούμενης, προτού περάσει ένα έτος και η ανωτέρω πρόβλεψη της παρ. 3 του άρθρου 110.

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι θα ήταν δυνατό, σε ένα σύστημα αναθεώρησης που διενεργείται από μία Βουλή, να περιλαμβάνεται η πρόβλεψη περάτωσης της κατά την πρώτη σύνοδο εκάστης βουλευτικής περιόδου. Ή εναλλακτικά, θα μπορούσε η Αναθεωρητική διαδικασία να ολοκληρώνεται το αργότερο μέχρι το τέλος της δεύτερης συνόδου εκάστης βουλευτικής περιόδου. Εξάλλου, όπως σημειώνει και ο Κοντιάδης: «Ωστόσο η παρεμβολή του εκλογικού σώματος στην πράξη φαίνεται σήμερα να λειτουργεί αρνητικά για την εξέλιξη του αναθεωρητικού εγχειρήματος. Οι εκλογείς στην πραγματικότητα δεν ψηφίζουν με βασικό κριτήριο τις αναθεωρητικές προτάσεις που έχουν υποβληθεί από τα πολιτικά κόμματα, αλλά λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πρόγραμμα κομμάτων και υποψηφίων. Από την

κοινοποίηση των συνταγματοπολιτικών του αφετεριών, οι οποίες συναρμόζονται με συγκεκριμένες και δεδηλωμένες αντιλήψεις του Συντάγματος και περί πολιτείας. Τέλος, σύμφωνα με την αρχή του αυτοπεριορισμού, ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν κρίνεται θεμιτό να διολισθήσει σε ριζικές μεταρρυθμίσεις του εκάστοτε ισχύοντος Συντάγματος, ούτε να αγνοήσει τα χαρακτηριστικά της ελλειπτικότητας και της διάρκειας του συνταγματικού κειμένου, υπερφορτώνοντάς το με διατάξεις αδικαιολόγητα λεπτομερειακές, συγκυριακής λογικής ή χαλαρής κανονιστικής υφής». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 28-29, 161-173.

⁷⁸ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 163, 186.

άλλη πλευρά, ο πολιτικός λόγος περί συνταγματικής αναθεώρησης προσφέρεται για κομματικούς ελιγμούς που δεν εισφέρουν ουσιαστικά στον αναθεωρητικό διάλογο, αλλά εξυπηρετούν εκλογικές σκοπιμότητες. Έτσι, η παρεμβολή εκλογών δεν αποκλείεται να εκφυλίσει την αναθεωρητική διαδικασία “σε αντικείμενο προεκλογικής πολιτικής και προεκλογικού αγώνα”. Σε τελική ανάλυση, λοιπόν, η παρεμβολή βουλευτικών εκλογών δεν μπορεί να υποστηριχθεί πειστικά ούτε ότι διασφαλίζει διαγνώσιμη λαϊκή εντολή στο ζήτημα της αναθεώρησης, ούτε ότι νομιμοποιεί τη δεύτερη αναθεωρητική Βουλή να προχωρήσει αδέσμευτη από τις κατευθύνσεις της προτεινόμενης Βουλής στην αναδιατύπωση των αναθεωρητέων διατάξεων»⁷⁹.

Ως προς την υποχρεωτική παρέλευση πενταετίας από την περάτωση της προηγούμενης αναθεώρησης, η οποία λειτουργεί και ως μία περίοδο «περίσκεψης» και «περισυλλογής» του συντακτικού νομοθέτη, θεσπίστηκε στην ιδιαίτερη συγκυρία του 1975⁸⁰, όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί ήταν ακόμη ασταθείς, λόγω της πρόσφατης δικτατορίας, αλλά και της ανάμνησης της προδικτατορικής «καχεκτικής δημοκρατίας» της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Σε ένα μεταπολιτευτικό καθεστώς που χαρακτηρίζεται από τη σταθερότητα των συνταγματικών θεσμών, θεμέλιο προστασίας τους δεν μπορεί να είναι πλέον ο «χρόνος»⁸¹, αλλά η «συναίνεση» που προβλέπει το ίδιο το Σύνταγμα

⁷⁹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 155. Βλ. και Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 156.

⁸⁰ Α.Μ. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 429.

⁸¹ Όπως επισημαίνει η Παπαδοπούλου: «Η αργή διαδικασία κίνησης της αναθεωρητικής διαδικασίας φαίνεται εναργώς στις περιπτώσεις σιωπηρής τροποποίησης του Συντάγματος, ιδίως μέσω των ευρωπαϊκών Συνθηκών, όπου παρατηρείται μια οιονεί αναθεώρηση ή σιωπηρή τροποποίηση του Συντάγματος μέσω του άρθρου 28 Σ χωρίς να προηγείται ή να ακολουθεί η τυπική αναθεωρητική διαδικασία του ά. 110 Σ. Έτσι, η άποψη περί μη αναθεώρησης του τελευταίου προκειμένου να μη χαλαρώσει ο αυστηρός του χαρακτήρας, τελικά καταλήγει στην εκ των πραγμάτων κατάργηση ή σε παροπλισμό της». Στο ίδιο μήκος κύματος ο Κοντιάδης υποστηρίζει ότι: «Σκόπιμο είναι είσης να καταργηθεί η συνταγματική πρόβλεψη για μεσολάβση πενταετίας από την ολοκλήρωση της αναθεώρησης πριν ξεκινήσει μια νέα αναθεωρητική πρωτοβουλία, ώστε να καταστεί η διαδικασία πιο ευέλικτη». Αντίθετη άποψη διατυπώνει η Γεωργοπούλου, χαρακτηρίζοντας ως «ορθή» την επιλογή του συνταγματικού νομοθέτη να απαγορεύει την έναρξη της αναθεωρητικής διαδικασίας πριν από την παρέλευση της πενταετίας από την ολοκλήρωση της προηγούμενης κι αυτό για δύο λόγους: «α) Η συχνή μεταβολή του Συντάγματος υποβαθμίζει τον ίδιο τον θεσμό στα μάτια των πολιτών καθώς τον καθιστά αντικείμενο του καθημερινού πολιτικού διαλόγου και της κομματικής αντιπαράθεσης αποπροσανατολίζοντας από τα ουσιαστικά προβλήματα της χώρας. Στις περιπτώσεις δε που πράγματι υπάρχουν προβλήματα στη λειτουργία των θεσμών, αυτά συχνότερα οφείλονται στην πολιτική πρακτική και όχι σε συνταγματικές διατάξεις· β) Η δυνατότητα συχνής αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος δεν οδηγεί, κατά κανόνα, σε αποτελεσματικές λύσεις, αφού αυτές συχνά θα είναι η πρόσκαιρη αντίδραση σε ένα πρόβλημα της επικαιρότητας, υπό την πίεση της κοινής γνώμης. Αυτές οι εύκολες λύσεις δεν επιτρέπουν να δοκιμασθούν εναλλακτικοί τρόποι επίλυσης των προβλημάτων, όπως είναι η αλλαγή της κοινής νομοθεσίας, η νομολογιακή διάπλαση της εφαρμογής τους και, ίσως το σημαντικότερο, η αλλαγή της πρακτικής των πολιτικών δυνάμεων». Βλ. Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 357. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 158. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 122.

για την αναθεώρησή του⁸². Αυτό επιβεβαιώνεται από την πρόταξη του κανόνα των «3/5» του όλου αριθμού των βουλευτών στην παρ. 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος. Και εξαιτίας του γεγονότος ότι η αρχή της συναίνεσης στην αναθεώρηση του 2019 γνώρισε μία κάμψη⁸³, λόγω της αλλαγής της απαιτούμενης πλειοψηφίας για την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας⁸⁴ και την επιλογή των μελών των ανεξάρτητων αρχών από τη Διάσκεψη των Προέδρων⁸⁵, είναι απαραίτητη η ενίσχυσή της σε μία μελλοντική αναθεώρηση, με την πρόβλεψη αναθεώρησης του Συντάγματος σε μία Βουλή με την απαιτούμενη πλειοψηφία των 3/5 ή ακόμη και των 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών⁸⁶. Όπως επισημαίνει και ο Κοντιάδης: *«η διατήρηση της πενταετούς προθεσμίας μεταξύ δύο αναθεωρήσεων, ούτε ενισχύει τον συναινετικό χαρακτήρα της αναθεωρητικής διαδικασίας, ούτε συναρμόζεται με τη δημοκρατική αρχή ή οποιαδήποτε οργανωτική βάση του πολιτεύματος και, συνεπώς, δεν μπορεί να θεωρηθεί ουσιώδες, μη αναθεωρήσιμο στοιχείο της διαδικασίας αναθεώρησης»*⁸⁷.

Με άλλα λόγια, το Σύνταγμα πρέπει να μην «κλείνεται» πίσω από περιόδους υποχρεωτικής αγρανάπαυσης, αλλά να «ανοίγεται» ενώπιον των προκλήσεων και των

⁸² Κατά τον Κοντιάδη, σημαντικό στοιχείο ως προς τη δυνατότητα επίτευξης των αναγκαίων συναίνεσεων στο πλαίσιο της αναθεωρητικής διαδικασίας αποτελεί: α) η ενδοκομματική σταθερότητα, β) η διαμόρφωση μιας σαφούς πολιτικής και ιδεολογικής φυσιογνωμίας τουλάχιστον των κομμάτων εξουσίας, γ) η ισχυρή και αδιαμφισβήτητη κομματική ηγεσία και δ) η ικανότητα συσπείρωσης της εκλογικής βάσης. Για να συμπληρώσει: *«Η απουσία των προηγούμενων προϋποθέσεων δεν διευκολύνει την επεξεργασία ενός συνεκτικού συνταγματικού λόγου, ενώ παράλληλα προκαλεί αμυντικά πολιτικά ανακλαστικά που αποδομούν τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης και συμφωνίας επί των αναθεωρητικών προτάσεων»*. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2008), ό.π., σελ. 93. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 159.

⁸³ Ο Κοντιάδης, εφορμώμενος από την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001, σταχυολογεί στο παρακάτω απόσπασμα ορισμένα στοιχεία συναινετικής δημοκρατίας, όπως: *«η πρόβλεψη αυξημένων πλειοψηφιών για τη μεταβολή του εκλογικού συστήματος, η διεύρυνση των δυνατοτήτων κοινοβουλευτικού ελέγχου, η συνταγματική θεμελίωση της δυνατότητας ενίσχυσης της αποκέντρωσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, η συνταγματοποίηση των ανεξάρτητων αρχών και η επιλογή των μελών τους με αυξημένη πλειοψηφία από τη Διάσκεψη των Προέδρων, η συνταγματική κατοχύρωση της λειτουργίας του Εθνικού Συμβουλίου Εξωτερικής Πολιτικής κ.λπ.»*. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 144.

⁸⁴ Η νέα διάταξη του εδ. α' της παρ. 4 του άρθρου 32 του Συντάγματος έχει ως εξής: *«Αν δεν επιτευχθεί ούτε και στην τρίτη ψηφοφορία η αυξημένη αυτή πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται ύστερα από πέντε μέρες και εκλέγεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκείνος που συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών»*.

⁸⁵ Η νέα διάταξη του εδ. δ' της παρ. 2 του άρθρου 101^A του Συντάγματος έχει ως εξής: *«Η απόφαση λαμβάνεται με πλειοψηφία των 3/5 των μελών της»*. Βλ. και ενότητα 6.3. Ενώ οι πλειοψηφίες που απαιτούνται για την αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2-3 του Σ) και την μεταβολή του εκλογικού συστήματος (άρθρο 54 παρ. 1 του Σ) παρέμειναν ως έχουν. Βλ. Β. Γεωργοπούλου, (2019), ό.π., σελ. 112-152.

⁸⁶ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 148.

⁸⁷ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 147.

εξελίξεων που επιτάσσει η εκάστοτε χρονική συγκυρία⁸⁸. Όπως σημειώνει και ο Κοντιάδης: «*Το αίτημα για προσαρμογή του περιεχομένου του Συντάγματος ως “αχρονικού” πλέον προτύπου, στα μεταβαλλόμενα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα, άρα το αίτημα εκσυγχρονισμού του, είναι σύμφυτο με την ιστορικότητά του*»⁸⁹.

Το συνταγματικό κράτος ωριμάζει⁹⁰ και με τον τρόπο αυτό συμβαδίζει περισσότερο με τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, που διευκολύνει σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο: «*την προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες και με τον τρόπο αυτόν την επιβίωσή του στον χρόνο, αφού ορισμένες φορές η πιεστική πραγματικότητα δεν μπορεί να περιμένει τη χρονοβόρα διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, ιδίως την “πολυτελή” αναθεωρητική διαδικασία του άρθρου 110 του Συντάγματος με τις δύο Βουλές και την πάροδο πενταετίας από την περάτωση της προηγούμενης αναθεώρησης*»⁹¹. Κατά τον Δελλή, ένα απόλυτα άκαμπτο σύνταγμα εμφανίζει δύο αδυναμίες: «*Αφενός επιτρέπει σε εκείνους που “βολεύονται” από τις τυχόν αστοχίες του, να αποκτούν πρόσοδο μέσω αυτών, διαιωνίζοντας την υπέρ τους αναποτελεσματική κατανομή των πόρων. Αφετέρου κινδυνεύει από κατάλυση, διότι μόνον έτσι είναι δυνατόν να θεραπευθούν αυτές οι αστοχίες*»⁹².

Ο πολιτικός συνταγματισμός συμβαδίζει με ένα σύνταγμα που παρουσιάζει στοιχεία ανοιχτότητας ή ευπάθειας απέναντι στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις ως «ζωντανού κειμένου»⁹³, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με την διαρκή προσαρμογή, σεβόμενο τις αρχές της συνέχειας και της συναίνεσης ως βασικών αρχών κάθε αναθεωρητικού εγχειρήματος⁹⁴, χτίζοντας με αυτό το τρόπο γέφυρες

⁸⁸ Συσχετίζοντας την αναθεώρηση του Συντάγματος με την δυναμική ερμηνεία, επισημαίνει ο Βλαχόπουλος: «*Όσο πιο δύσκολα αναθεωρείται ένα Σύνταγμα, τόσο μεγαλύτερη συχνότητα και σημασία αποκτά η δυναμική ερμηνεία ως μέσο προσαρμογής στα μεταβαλλόμενα δεδομένα. Και αντιστρόφως: όσο πιο εύκολα αναθεωρείται το Σύνταγμα, τόσο περισσότερο μειώνονται η αναγκαιότητα και η συχνότητα της δυναμικής ερμηνείας*». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 86.

⁸⁹ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 24.

⁹⁰ Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 40.

⁹¹ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 23.

⁹² Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 247.

⁹³ Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 138.

⁹⁴ Εξειδικεύοντας τις αρχές της συνέχειας και της συναίνεσης, αναφέρει ο Κοντιάδης: «*Η αρχή της συνέχειας επιτάσσει, οι καινοτομίες που επιφέρει μια συνταγματική αναθεώρηση να μην αντίκειται προς τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, αλλά επιχειρούν πρωτίστως την προσαρμογή επιμέρους συνταγματικών διατάξεων στην ιστορική εξέλιξη και στους μεταβαλλόμενους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς. Σύμφωνα με την αρχή της συναίνεσης, η προσαρμογή του Συντάγματος στην ιστορική εξέλιξη πρέπει να καλύπτεται από εγγύησεις ευρύτερης αποδοχής ως προς*

ανάμεσα στο Σύνταγμα και την πραγματικότητα⁹⁵. Με αυτό το τρόπο υιοθετεί εμπροσθοβαρή προγράμματα θεσμικής μεταρρύθμισης, ιδίως επί οικονομικών, πολιτικών και τεχνολογικών⁹⁶ εξελίξεων που χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη δυναμική⁹⁷. Εντούτοις πρέπει να ληφθεί υπόψη η επιφύλαξη του Κοντιάδη, ότι «σε περιόδους κρίσης ή έκπτωσης της θεσμικής εμπιστοσύνης, της πολιτικής αξιοπιστίας και, εν τέλει, της αξιοπιστίας των θεσμών, μια πρωτοβουλία συνταγματικής αναθεώρησης στερείται εκείνης της συμβολικής δυναμικής που θα επιτρέψει την ολοκλήρωσή της, εκτός εάν το περιεχόμενό της θεωρηθεί συνυφασμένο με ουσιαστικούς όρους υπέρβασης της εν λόγω κρίσης»⁹⁸. Για να συμπληρώσει ο Δελλής: «η λύση της αναθεώρησης δεν είναι αναγκαστικά η βέλτιστη. Ουδείς εγγυάται ότι το αποτέλεσμα της αναθεωρητικής διαδικασίας θα θεραπεύσει ασθένειες, αντί να προκαλέσει ακόμα περισσότερες. Πόσο μάλλον, όταν η σχετική συζήτηση εντάσσεται στην πολιτική καθημερινότητα και χρησιμοποιείται ως μέσο συγκάλυψης των προβλημάτων που άπτονται όχι κακού θεσμικού σχεδιασμού αλλά κακής διακυβέρνησης.»⁹⁹.

Καταληκτικά, το κατά πόσο ο πολιτικός συνταγματισμός αποτελεί ή φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα διαφορετικό πρότυπο συνταγματικής μηχανικής στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο είναι άδηλο. Το πρόδηλο είναι ότι επιχειρεί, με αφορμή την διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, μία εναλλακτική προσέγγιση της ελληνικής συνταγματικής αρχιτεκτονικής, όχι τόσο ως ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα μεταρρύθμισης και εισαγωγής νέων θεσμών, μολονότι εμφανίζουν αρκετά στοιχεία

το περιεχόμενο και τη διαδικασία της αναθεώρησης, προκειμένου το Σύνταγμα να κωδικοποιήσει τις βασικές ηθικοπολιτικές αρχές που συνέχουν μια κοινωνία». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2001), ό.π., σελ. 340.

⁹⁵ Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 63.

⁹⁶ Όπως επισημαίνει ο Μαντζούφας: «Οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις έχουν ως βασική συνέπεια την πρόωρη γήρανση των κανόνων που επιδιώκουν τη ρύθμισή τους. Για να διατηρήσουν οι ρυθμίσεις την κανονιστική τους επάρκεια πρέπει να αναθεωρούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα και αφετέρου, κατά το περιεχόμενο, να προσαρμόζονται στις ραγδαία μεταβαλλόμενες τεχνολογικές εφαρμογές». Βλ. Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 37.

⁹⁷ Μια σειρά από επιφυλάξεις εκφράζει ο Βλαχόπουλος, υποστηρίζοντας ότι: «όταν επικαλούμαστε το Σύνταγμα για κάθε θέμα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, υπάρχει ο κίνδυνος το συνταγματικό κείμενο να απωλέσει την ιδιαίτερη βαρύτητα που έχει ως ο ανώτατος καταστατικός χάρτης της χώρας και να μεταβληθεί σε ένα σύνολο ασύνδετων υπερνομοθετικών ρυθμίσεων». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Όσα περισσότερα είναι τα θέματα που θεωρούμε ότι ρυθμίζονται ευθέως από το Σύνταγμα, τόσο περισσότερο μειώνουμε το εύρος των ζητημάτων που είναι ανοικτά στον δημόσιο διάλογο, στην πολιτική αντιπαράθεση, στην ανταλλαγή ιδεών και απόψεων, στις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και στη ρύθμισή τους από τη λαϊκή αντιπροσωπεία. Επειδή όλα τα ανωτέρω αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας δημοκρατικά οργανωμένης πολιτείας, η υπερβολική επίκληση του Συντάγματος εμφανίζει σαφή αντιδημοκρατικά χαρακτηριστικά». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 95.

⁹⁸ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 205.

⁹⁹ Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 252.

«κλειστότητας» σε επίπεδο συντάγματος¹⁰⁰ και πολιτικού συστήματος¹⁰¹, πόσω μάλλον της αναζήτησης ενός «ιδανικού»¹⁰² ή «επιτυχημένου» Συντάγματος, όσο ως μία εναλλακτική διαρρύθμιση, με όρους «θεσμικής αναστοχαστικότητας»¹⁰³ των ήδη υφιστάμενων, ενσωματώνοντας έννοιες όπως δυναμικότητα, ανοιχτότητα, προσαρμοστικότητα και ευελιξία, προτείνοντας παράλληλα ένα νέο παράδειγμα για τους πολιτικούς δρώντες που ασκούν συνταγματική πολιτική, οι οποίοι σε κάθε περίπτωση πρέπει να διατυπώνουν προτάσεις με στέρεη, αναλυτική και πειστική τεκμηρίωση, σεβόμενοι τις θεμελιώδεις αρχές του υπό αναθεώρηση Συντάγματος και την συνταγματική πραγματικότητα¹⁰⁴. Εκφράζει αυτό που ο Balkin χαρακτηρίζει ως «συνταγματισμό της εξιλέωσης», ο οποίος «*συνίσταται στον ισχυρισμό ότι το Σύνταγμα είναι πάντα ένα έργο εν εξελίξει, ατελές και υπό αμφισβήτηση, αλλά στραμμένο προς την ενδεχόμενη βελτίωσή του*»¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Όπως επί παραδείγματι: α) το άρθρο 16 για το κρατικό μονοπώλιο στα ΑΕΙ, β) το «Μισθοδικείο του άρθρου 88 παρ. 2 του Σ, γ) η μη ρητή κατοχύρωση της αρχής της διαφάνειας της κρατικής δράσης και των ειδικότερων πτυχών της στο Σύνταγμα και δ) Η ύπαρξη πολυνομίας και κακονομίας στην ελληνική έννομη τάξη. Βλ. Κ. Μαρίνος, (2019), «Το Ανοιχτό Σύνταγμα ως αναθεωρητικό διακύβευμα: Ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές προσεγγίσεις ως απόπειρα δόμησης μιας νέας συνταγματικής φιλοσοφίας», ΤοΣ, Τεύχος 4, σελ. 1004. Ειδικότερα ως προς την αρχή της διαφάνειας ο Βλαχόπουλος εκφράζει αντίθετη γνώμη, υποστηρίζοντας ότι συνταγματικά κατοχυρώνεται ήδη στο άρθρο 10 παρ. 3 του Συντάγματος. Για τη σχετική επιχειρηματολογία βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2021), ό.π., σελ. 42-44.

¹⁰¹ Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 57-114.

¹⁰² Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης: «*Ιδανικό Σύνταγμα δεν υπάρχει. Κάθε πολιτεία έχει διαφορετικές ανάγκες αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης και οριοθέτησης της εξουσίας. Μπορούν βέβαια να τεθούν ορισμένα κριτήρια ως προς τη διαδικασία ανεύρεσης του βέλτιστου περιεχομένου του Συντάγματος και να προταθούν αρχές, κριτήρια και κανόνες για τη συνταγματική νομοθέτηση. Όμως η διατύπωση γενικών και αφηρημένων κατευθύνσεων ως προς το περιεχόμενο του Συντάγματος καθ'εαυτό οδηγεί σε ολισθηρό έδαφος*». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 225-226.

¹⁰³ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 275.

¹⁰⁴ Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 190-191.

¹⁰⁵ J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 146.

6.3. Άλλες εκφάνσεις του Πολιτικού Συνταγματισμού

Στην προηγούμενη ενότητα αναλύθηκε μία βασική εκδήλωση του πολιτικού συνταγματισμού, αυτή του μηχανισμού αναθεώρησης του Συντάγματος του άρθρου 110, ο οποίος συμπυκνώνει δύο κεντρικές ιδέες του πολιτικού συνταγματισμού, την θεσμική πρωτοβουλία του Κοινοβουλίου και το δικαστικώς ανέλεγκτο των παραγόμενων από την αναθεώρηση νέων διατάξεων.

Η παρούσα ενότητα συνεχίζει στην ίδια λογική, παραθέτοντας τόσο περιπτώσεις όπου ισχύει το δικαστικώς ανέλεγκτο πράξεων της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας (*interna corporis* Βουλής, θεωρία πολιτικών ή ενδιάμεσων ζητημάτων, κυβερνητικές πράξεις, συνδρομή των προϋποθέσεων «έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης» κατά την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου των άρθρων 44 παρ. 1 και 48 παρ. 5 του Συντάγματος, ή την ειδικότερη περίπτωση του άρθρου 74 παρ. 5 του Συντάγματος), όσο και περιπτώσεις προβαδίσματος της πολιτικής εξουσίας έναντι της δικαστικής, όπως είναι ο διορισμός της ηγεσίας των Ανωτάτων Δικαστηρίων της χώρας από το Υπουργικό Συμβούλιο κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, ή περιπτώσεις επέκτασης του πολιτικού ελέγχου σε διοικητικά όργανα και διαδικασίες με αυξημένες εγγυήσεις ανεξαρτησίας, όπως είναι ο κοινοβουλευτικός έλεγχος επί των ανεξάρτητων αρχών, κατά τις προβλέψεις του άρθρου 101 παρ. 3 του Συντάγματος.

Η παράθεση των ανωτέρω περιπτώσεων δεν αποσκοπεί σε μία βίαιη μετατόπιση του ισχύοντος συνταγματικού παραδείγματος, ούτε σε μία άκριτη κριτική του υφιστάμενου, αλλά η εναλλακτική θέαση αυτού υπό ένα νέο ερμηνευτικό πρίσμα, συγκεντρώνοντας στο μέτρο του δυνατού διάσπαρτες περιπτώσεις σε ένα συνεκτικό όλο, το οποίο επιτρέπει μία διαφορετική προσέγγιση του ελληνικού συνταγματικού δικαίου. Η ύπαρξη τέτοιων περιπτώσεων υποδηλώνει ότι η ελληνική συνταγματική θεωρία πληροί ορισμένες ελάχιστες προϋποθέσεις να ανοίξει διάλογο με τη θεωρία του πολιτικού συνταγματισμού, ως μία απόπειρα αναστοχασμού ή και ανανέωσης ορισμένων θεμελιωδών παραδοχών και αξιωμάτων.

Ειδικότερη εκδήλωση λοιπόν του πολιτικού συνταγματισμού συνιστά και το δικαστικά ανέλεγκτο των εσωτερικών θεμάτων (*interna corporis*) της Βουλής¹⁰⁶, όπου σύμφωνα με το σύνθετο κριτήριο που υιοθετεί η θεωρία¹⁰⁷, υπάγονται στα *interna*

¹⁰⁶ Η θεωρία των *interna corporis* έχει καταγωγή από την αγγλική συνταγματική παράδοση. Ως *interna corporis* ορίζονται τα εσωτερικά τυπικά στοιχεία του νόμου, και αφορούν τη διαδικασία συζήτησης και ψήφισης στη Βουλή κ.ο.κ. Ο Γεραπετρίτης υποστηρίζει ότι τα *interna corporis* περιλαμβάνουν τρεις περιπτώσεις ασυλίας των κοινοβουλευτικών διαδικασιών από τον κοινοβουλευτικό έλεγχο: α) ο έλεγχος συνταγματικότητας του κανονισμού, β) ο έλεγχος συνταγματικότητας εφαρμογής, αν δηλαδή η πρακτική που ακολούθησε η Βουλή είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και γ) τον έλεγχο συμβατότητας με τον Κανονισμό, αν δηλαδή η πρακτική την οποία ακολούθησε η Βουλή είναι σύμφωνη με τον Κανονισμό, ο οποίος προτείνει μία νέα τυπολογία των *interna corporis*, η οποία βασίζεται και συνδυάζει τα κάτωθι κριτήρια, α) το τυπικό, β) το λειτουργικό, γ) το αξιακό και δ) το πραγματολογικό. Όσον αφορά τον δικαστικό έλεγχο των *interna corporis* της Βουλής, η θεωρία έχει υιοθετήσει ποικίλες θέσεις. Ενδεικτικά, ο Δαγτόγλου δεν τα εξαιρεί από τον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας, διότι «*οι συνταγματικές διατάξεις που πρίζουν την αρμοδιότητα της Βουλής είναι ουσιαστικές και όχι διαδικαστικές διατάξεις. [...] Δεν εξαιρείται λοιπόν από τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων (όπως δέχεται η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας), αλλά υπάγεται σε αυτόν*». Παρά το γεγονός ότι η θεωρία των *interna corporis* επικρίθηκε από τη θεωρία, παρ' όλα αυτά η κυρίαρχη άποψη σε θεωρία και νομολογία είναι αυτή που αποκλείει στα δικαστήρια τον έλεγχό τους. Όπως σημειώνει και η Μπουκουβάλα: «*εν είδη συνταγματικού εθίμου, το οποίο θεμελιώνεται στο γεγονός ότι τη διαπίστωση αυτή των προϋποθέσεων βεβαιώνει αυθεντικά ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με την έκδοση και δημοσίευση του νόμου, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο ένα αμάχητο τεκμήριο περί της τυπικής συνταγματικότητάς του. Επιπλέον, με την προσυπογραφή του νόμου από τον αρμόδιο υπουργό, ο οποίος φέρει την πολιτική ευθύνη, υπάρχει μία ακόμη διασφάλιση της συνταγματικότητάς του*». Ωστόσο, ο Γεραπετρίτης επισημαίνει ότι: «*Το σύστημα αποκλεισμού του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των εσωτερικών θεμάτων της Βουλής, όπως ισχύει στην Ελλάδα, έχει αποτύχει*», υποστηρίζοντας την εφαρμογή ενός κανόνα «*συνταγματικής ορθότητας της νομοθετικής διαδικασίας*», τον οποίο οφείλει να διασφαλίσει ο δικαστής. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Υστερα από μια μακρά περίοδο δικαστικής αυτοσυγκράτησης έναντι των πλημμελειών της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, ο δικαστής έχει ιστορικά ενηλικιωθεί, ώστε να αναλάβει και στο πεδίο αυτό τη θεσμική του υποχρέωση να εγγυηθεί την κανονιστικότητα του Συντάγματος, ανατρέποντας ένα ιστορικά διαμορφωμένο, αλλά ανεπίκαιρο, τεκμήριο ανέλεγκτου των κοινοβουλευτικών διαδικασιών*». Ο Κοντιάδης με τη σειρά του επισημαίνει ότι: «*Η άρνηση της δικαστικής εξουσίας να υπεισέλθει σε έλεγχο συνταγματικότητας των *interna corporis* της Βουλής, παρότι αυτός δεν αποκλείεται από το Σύνταγμα, έχει οδηγήσει σε ανενέργεια των κρίσιμων συνταγματικών ρυθμίσεων, ιδίως του άρθρου 74 παρ. 5 περί μη εισαγωγής σε συζήτηση νομοσχεδίων ή προτάσεων νόμου που περιλαμβάνουν διατάξεις άσχετες προς το κύριο αντικείμενό τους. Έτσι, ο κοινοβουλευτικός ορθολογισμός παραμένει κενό γράμμα και η συνταγματική μηχανική της νομοθετικής διαδικασίας αποδεικνύεται αλυσιτελής, εφόσον δεν έχει συνοδευθεί από ρητή συνταγματική πρόβλεψη δικαστικού ελέγχου των εσωτερικών θεμάτων της Βουλής*». Από την πλευρά της η Καλυβιώτου υποστηρίζει ότι: «*το ανέλεγκτο των εσωτερικών θεμάτων της Βουλής φαίνεται να εξαντλεί την ανοχή της συνταγματικής τάξης, όταν συστηματικά αγνοούνται ή παραβιάζονται οι κανόνες λειτουργίας κοινοβουλευτικών θεσμών. Η απουσία δικαιοδοτικής κρίσης επ' αυτών καθιστά ενδεχομένως μετέωρη τη διασφάλιση της αρχής του κράτους δικαίου, η οποία θέτει συνταγματικούς φραγμούς στη δράση τόσο της εκτελεστικής όσο και της νομοθετικής εξουσίας, και, παράλληλα, αξιώνει την τήρηση αυτών των φραγμών*». Βλ. κατά σειρά: Β.Ι. Παπαρηγορίου, (2006), ό.π., σελ. 166. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 150. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 1234. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 112, 180-198. Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 153-154. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 169-170. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 23. Γ. Τασόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 1415. Β. Μπουκουβάλα, (2018), ό.π., σελ. 108-109.

¹⁰⁷ Το οποίο σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη ενσωματώνει πτυχές του τυπικού, λειτουργικού και πραγματολογικού κριτηρίου. Οι βασικές πτυχές του σύνθετου κριτηρίου είναι: i) Κατ' εφαρμογή του ελάσσονος τυπικού κριτηρίου (η οποία υποστηρίζει ότι από τους συνταγματικούς τύπους ελέγχονται

corporis κατηγορία ζητημάτων που αφορούν: α) τη συγκρότηση και τη σύνθεση του νομοθετικού σώματος (σύμφωνη με το Σύνταγμα σύσταση της Βουλής και η συγκρότηση του προεδρείου της), β) τις προϋποθέσεις εισαγωγής νομοσχεδίου και πρότασης νόμου (π.χ. ο χαρακτηρισμός από την Κυβέρνηση ενός νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου ως επείγοντος ή κατεπείγοντος), γ) ζητήματα που αφορούν τη διαδικασία συζήτησης και ψήφισης (ενδεικτικά αποδοχή τροπολογίας από τον αρμόδιο Υπουργό, η συζήτηση και ψήφιση μία μόνο φορά, καταρχήν, κατ' άρθρο και στο σύνολο, η νομοθετική πρωτοβουλία επί συνταξιοδοτικών νόμων και συνταξιοδοτικών διατάξεων που επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου κ.ο.κ.) και δ) επί της διαδικασίας άσκησης των μέσων κοινοβουλευτικού ελέγχου¹⁰⁸.

δικαστικώς μόνο όσοι προβλέπονται από το Σύνταγμα ως ανατρεπτικοί) ελέγχονται δικαστικά όλες οι πλημμέλειες, που ανάγονται σε επιτακτικές προϋποθέσεις, οι οποίες προκύπτουν ρητά ή ερμηνευτικά εκ του Συντάγματος· ii) Κατ' εφαρμογή του λειτουργικού κριτηρίου, ελέγχονται τα στοιχεία εκείνα που δεν συνιστούν κοινοβουλευτική διαδικασία υπό αυστηρή έννοια, αλλά εξέρχονται της ύλης αυτής συνιστώντας συνταγματικούς κανόνες διαφορετικής -μη διαδικαστικής- φυσιολογίας, ήτοι πρωτίστως οι συνταγματικοί κανόνες κατανομής της αρμοδιότητας· iii) Κατ' εφαρμογή του μείζονος τυπικού κριτηρίου (το οποίο υποστηρίζει ότι ελέγχονται όλες οι διαδικασίες που καθιερώνονται από το Σύνταγμα), εφαρμοζόμενο συστατικά υπό το φως του υπό στενή έννοια πραγματολογικού κριτηρίου (ο κύκλος θεμάτων που εντάσσονται στο ανέλεγκτο προσδιορίζεται ουσιαστικά από το ίδιο το τελικό κείμενο του νόμου), ελέγχονται όλα εκείνα τα στοιχεία που συνιστούν συνταγματικές προϋποθέσεις εισαγωγής, διαδικασίας και ψήφισης νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου, ανεξαρτήτως εάν προκύπτει ρητώς εκ του Συντάγματος ή συναγεται ερμηνευτικά από αυτό ότι ελέγχονται δικαστικώς, εφόσον οι πλημμέλειες προκύπτουν άμεσα από το κείμενο του νόμου, δηλαδή είναι εντέλει απευθείας ελέγξιμες. Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 199-200. Βλ. και Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 194.

¹⁰⁸ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 229-235. Βλ. και Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 354.

Ακόμη, επιμέρους εκδήλωση του πολιτικού συνταγματισμού θα μπορούσε να αποτελέσει και η θεωρία των πολιτικών ζητημάτων¹⁰⁹ και η συναφής θεωρία των «ενδιάμεσων ζητημάτων»¹¹⁰, ή ακόμη και των «κοινωνικά επίμαχων θεμάτων»¹¹¹.

¹⁰⁹ Η θεωρία των πολιτικών ζητημάτων (political questions doctrine) αναπτύχθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής παράλληλα με το αίτημα του δικαστικού αυτοπεριορισμού. Η θεωρία αυτή συνδέεται με τη νομολογιακή προτροπή του Ανώτατου Δικαστηρίου προς όλα τα αμερικανική δικαστήρια να απέχουν από την έκδοση αποφάσεων πολιτικής υφής που δεν θέτουν ζητήματα προσβολής ή παραβίασης συγκεκριμένων δικαιωμάτων και τα οποία μπορούν να επιλυθούν από άλλα κρατικά όργανα, όπως π.χ. το Κογκρέσο. Υπό την σκοπιά της δυναμικής ερμηνείας του Συντάγματος, ο Βλαχόπουλος προβαίνει σε μία διάκριση των συνταγματικών διατάξεων μεταξύ αυτών που αφορούν τα ατομικά δικαιώματα κι αυτών που εντάσσονται στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος. Για τις διαφορές που ανακύπτουν ως προς τις τελευταίες επισημαίνει ότι: «συνήθως δεν επιλύονται δικαστικά, με περαιτέρω συνέπεια στις διαφορές αυτές να απουσιάζει γραπτός δικανικός συλλογισμός από τον οποίο να συνάγεται, αμέσως ή εμμέσως, δυναμική συνταγματική ερμηνεία». Από την πλευρά του ο Γεωργιάδης επισημαίνει ότι: «Ως παραδείγματα πολιτικών ζητημάτων που θα έπρεπε να εξαιρούνται από την δικαστική κρίση έχουν αναφερθεί η αποστολή στρατευμάτων η στο εξωτερικό, βασικές ρυθμίσεις του εκλογικού νόμου, τα όρια ηλικίας για τη συνταξιοδότηση, ο αναδρομικός ή μη χαρακτήρας μιας νέας νομοθετικής ρύθμισης κ.α». Από την πλευρά του ο Καραβοκύρης επισημαίνει ότι: «Το “πολιτικό ζήτημα” δεν συνιστά παρά μία ακόμη αόριστη έννοια, που εμπίπτει στον ίδιο το δικαστή να προσδιορίσει λειτουργικά. Ο δικαστής, ελέγχοντας τη συνταγματικότητα του νόμου, ωθείται εκ προοιμίου στον έλεγχο της σκοπιμότητάς του· ακόμα και όταν επιλέγει να απέχει από αυτόν, παίρνει μοιραία πολιτική θέση. [...] Με άλλα λόγια, η βούληση του δικαστή να προσδώσει ιδιαίτερα πολιτικά χαρακτηριστικά στο νόμο και να αναγνωρίσει στο νομοθέτη ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τον χειρισμό ενός σημαντικού πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά ζητήματος, όπως είναι η δημοσιονομική κρίση και η αναγκαία για την αντιμετώπισή της άσκηση της οικονομικής πολιτικής, προκύπτει ως αναγνωρισμένη άσκηση της δικής του αρμοδιότητας και, σε καμία περίπτωση, σε ένα σύγχρονο Κράτος Δικαίου, ως νομική υποχώρησή του. Ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη υπαγωγή της επίμαχης δικαστικής ερμηνείας σε πολιτικές και άλλες πραγματολογικές δεσμεύσεις, ή σε μια στρατηγική επιλογή στήριξης της νομοθετικής εξουσίας, πρόκειται για συνειδητή απόφασή του, που επιβεβαιώνει και δεν αποδυναμώνει νομικά την κυρίαρχη θέση του στις συνταγματικές έννομες τάξεις. Από την άλλη, η θέση του δικαστή προσδιορίζει δικαιοπολιτικά τη σχέση του με τη νομοθετική εξουσία και αυξομειώνει, ανάλογα με την ένταση του ελέγχου, τον πολιτικό του ρόλο και τελικά το κύρος του ως παίκτη του νομικού συστήματος. Ο ήπιος δικαστικός έλεγχος των μέτρων της κρίσης μαρτυρά την εκούσια υποβάθμισή του παρεμβατικού ρόλου του δικαστή και, αντιστρόφως, την αναβάθμιση του νομοθέτη». Βλ. κατά σειρά: Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 193-195. Γ.Ν. Καραβοκύρης, (2014), Το Σύνταγμα και η Κρίση- Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου, Κριτική, Αθήνα, σελ. 180-181. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 90-91. Φ. Δωρής, «Η σχέση έντασης δικαίου και πολιτικής σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος V, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 217-218. Α.Σ. Γεωργιάδης, (2020), *Εισαγωγή στη Νομική Επιστήμη*, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, σελ. 287. Μ. Tushnet, (2020), ό.π., σελ. 244.

¹¹⁰ Κατά τον Αλιβιζάτο τα ενδιάμεσα ζητήματα «δεν μπορούν ευχερώς να καταταγούν ούτε στην κατηγορία των αρχών (principles) ούτε στην κατηγορία των πολιτικών (policies), σύμφωνα με τη γνωστή διάκριση του Dworkin. Και τούτο διότι τα θέματα αυτά περιέχουν στοιχεία και των δύο. Στην υβριδική/ενδιάμεση αυτή κατηγορία εμπίπτουν, για παράδειγμα, τα κοινωνικά δικαιώματα, αλλά και σημαντικές πτυχές του δικαιώματος στο περιβάλλον, η προστασία του οποίου είναι ρευστή, διότι προϋποθέτει παροχές, που δεν είναι βέβαιο ότι το κράτος μπορεί πάντοτε να εγγυάται. Εξ ου και η μικρότερη κανονιστική πυκνότητα των σχετικών συνταγματικών διακηρύξεων. Για τα ζητήματα αυτά, είναι εύλογο οι πολιτικοί να αμφισβητούν την αρμοδιότητα των δικαστών, αλλά και οι δικαστές την αυθεντία των πολιτικών». Από τη θεωρία των ενδιάμεσων ζητημάτων, αναδύεται, σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο, η θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ νομικού θετικισμού και ρεαλιστικών προσεγγίσεων. Ο μεν νομικός θετικισμός προβάλλει τον ισχυρισμό ότι σε κάθε περίπτωση την τελευταία λέξη την έχει η δημοκρατικά νομιμοποιημένη πλειοψηφία. Αντίθετα, οι ρεαλιστικές προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν,

Στην Ελλάδα, στοιχεία της θεωρίας των πολιτικών ζητημάτων εντοπίζεται στη θεωρία των κυβερνητικών πράξεων. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αναγνωρίζει, ως προς τις προβλεπόμενες κυβερνητικές πράξεις από το άρθρο 45 παρ. 5 του Π.Δ. 18/1989, έναν χώρο αμιγώς πολιτικών εκτιμήσεων¹¹² στις οποίες δεν μπορεί να υπεισέλθει ο δικαστής, τουλάχιστον στο πλαίσιο ενός ευθέως ακυρωτικού ελέγχου¹¹³. Μέσα από τη νομολογία του στις κυβερνητικές πράξεις έχει κατατάξει

κατά τον Αλιβιζάτο: «το δίκαιο ως προϊόν επάλληλων ερμηνευτικών προσεγγίσεων, όχι μόνον από τον νομοθέτη, τον δικαστή (κοινό και συνταγματικό) και τη διοίκηση, αλλά και από την κοινότητα των νομικών, καθώς και το ευρύ κοινό (μέσω σφυγμομετρήσεων και όχι μόνο). Η νομική λύση που κάθε φορά επιτυγχάνεται είναι προϊόν συμβιβασμού, δηλαδή της (σχετικής) επιρροής καθενός από τους ανωτέρω παράγοντες» δεν είναι έργο αποκλειστικά ενός από αυτούς». Βλ. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 633-634.

¹¹¹ Όπου σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο: «υποστηρίζονται με σοβαρά επιχειρήματα περισσότερες δικαιολογικές επιλογές και όπου συνήθως τίθεται ζήτημα κατοχύρωσης νέων δραστηριοτήτων ή μορφών συμπεριφοράς η συνταγματική κατοχύρωση των οποίων δεν ήταν καν νοητή κατά τη θέσπιση της συνταγματικής διάταξης (π.χ. γάμος ομόφυλων ζευγαριών). Το ίδιο ισχύει και για τα κοινωνικά επίμαχα ζητήματα που υπήρχαν κατά την ψήφιση του Συντάγματος, δεν ρυθμίστηκαν όμως από τον συνταγματικό νομοθέτη. Πρόκειται για ζητήματα, τα οποία διχάζουν την κοινωνία και η απάντηση στα οποία είναι περισσότερο αποτέλεσμα φιλοσοφικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών και ηθικών αντιλήψεων παρά νομικής επιχειρηματολογίας με βάση το συνταγματικό κείμενο [...]. Στα θέματα αυτά, “η προτεραιότητα της απόφασης ανήκει στον δημοκρατικά εκλεγμένο νομοθέτη” και η ερμηνευτική αρμοδιότητα του δικαστή πρέπει να περιορίζεται στον έλεγχο των άκρων ορίων της νομοθετικής επιλογής». Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Η θέση ότι ο νομοθέτης έχει τον πρώτο λόγο στα κοινωνικά επίμαχα θέματα, είναι ορθή και για έναν πρόσθετο λόγο: Η διερεύνηση όλων των πτυχών μιας “δύσκολης” υπόθεσης είναι ευχερέστερο να γίνει στο πλαίσιο της νομοθετικής διαδικασίας (με τη δημόσια διαβούλευση του νομοσχεδίου, την ακρόαση των ενδιαφερομένων στην αρμόδια επιτροπή της Βουλής, την ανταλλαγή απόψεων στο Κοινοβούλιο και την έκφραση θέσεων στα μέσα ενημέρωσης) παρά στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης δίκης, η απόφαση της οποίας θα ισχύσει μάλιστα μόνο για τους συγκεκριμένους διαδίκους (με ενδεχομένως διαφορετική κρίση άλλου δικαστηρίου) δημιουργώντας έτσι και θέματα ανισότητας». Για να καταλήξει: «Πέραν τούτου και επειδή τα ζητήματα αυτά συνήθως έχουν πολιτικές προεκτάσεις και βρίσκονται συχνά στο επίκεντρο πολιτικής διαμάχης, η ανάθεση της επίλυσης κοινωνικά επίμαχων θεμάτων στον δικαστή μέσω της συνταγματικής ερμηνείας, αντί στον νομοθέτη μέσω της θέσπισης διατάξεων, ενέχει τον κίνδυνο σύνδεσης της δικαστικής εξουσίας με πολιτικές παραμέτρους και εμπλοκής της στην πολιτική ζωή, συνέπεια ασφαλώς αρνητική για μια ανεξάρτητη και πολιτικά ουδέτερη δικαιοσύνη». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 84-85.

¹¹² Όπως επισημαίνει ο Δερβιτσιώτης για την εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς τις κυβερνητικές πράξεις: «Αρχικά κάθε πράξη με πολιτικό ελατήριο ή με πολιτικό ενδιαφέρον που προερχόταν από την Κυβέρνηση χαρακτηριζόταν κυβερνητική πράξη, αργότερα όμως ο νομολογιακός προσδιορισμός των κυβερνητικών πράξεων περιορίστηκε στις πράξεις της κυβέρνησης που αφορούν τις διεθνείς σχέσεις, ιδίως ως προς εκτέλεση των όρων διεθνούς σύμβασης και στις σχέσεις που ανάγονται στη λειτουργία του πολιτεύματος». Και συμπληρώνει: «Είναι νομικώς αδιαμφισβήτητο σήμερα ότι για το χαρακτηρισμό ενέργειας ως κυβερνητικής πράξης δεν αρκεί το γεγονός ότι έχει προέλθει από την Κυβέρνηση ή ότι έχει ληφθεί εκ λόγων πολιτικού ενδιαφέροντος». Βλ. Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 288.

¹¹³ Όπως αναφέρει η πλειοψηφία στις αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας 3669/2006 και 22/2007, τις οποίες παραθέτει ο Βλαχόπουλος, στις κυβερνητικές πράξεις: «δεν ασκούνται εν στενή έννοια διοικητικές αρμοδιότητες, αλλά αντιμετωπίζονται από τα ανώτατα όργανα του Κράτους πολιτικής φύσεως ζητήματα, αναγόμενα στην διαχείριση προβλημάτων υψίστης σημασίας για την Χώρα. Επομένως, από τη φύση τους, οι πράξεις αυτές δεν μπορούν να υπάγονται στον ευθύ ακυρωτικό έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας, διότι άλλως ο έλεγχος αυτός θα

πράξεις οι οποίες ανάγονται στη σχέση της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας, οι σχετικές με την απονομή χάριτος, πράξεις με τις οποίες λαμβάνονται μέτρα που αποβλέπουν στην εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια της χώρας, ή πράξεις που συνδέονται με τις σχέσεις της Ελληνικής Δημοκρατίας με άλλα κράτη¹¹⁴ ή τέλος η πράξη προκήρυξης δημοψηφίσματος¹¹⁵. Επίσης παράδειγμα κυβερνητικής πράξης αποτελεί και η παρ. 6 του άρθρου 90 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι οι αποφάσεις και οι πράξεις κατά τις διατάξεις του άρθρου αυτού δεν προσβάλλονται στο Συμβούλιο της Επικρατείας¹¹⁶. Κοινά στοιχεία των παραπάνω παραδειγμάτων κυβερνητικών πράξεων είναι δύο, αφενός ότι ανάγονται στην ύπαρξη εξουσίας που πηγάζει απευθείας από το Σύνταγμα, η οποία εξουσία έχει την αρμοδιότητα έκδοσης πράξης· αφετέρου, ιδρύεται εκ του Συντάγματος αποκλειστική κυβερνητική αρμοδιότητα¹¹⁷.

Αντίρρηση ως προς την διατήρηση των κυβερνητικών πράξεων στην ελληνική έννομη τάξη εκφράζει ο Βλαχόπουλος, υπό το πρίσμα της μεσοπολεμικής μεθόδου και πρακτικής έκδοσης νομοθετικών διαταγμάτων και αναγκαστικών νόμων, ενώ επιφύλαξη εκφράζει και ο Δαγτόγλου στην λογική ότι «*δεν υπάρχει χώρος κείμενος εκτός του συντάγματος [...] δεν υπάρχουν στεγανά διαμερίσματα στα οποία δεν εισδύει το Σύνταγμα*»¹¹⁸. Οι αντιρρήσεις είναι κυρίως δύο, αφενός ότι ναι μεν ο κατάλογος των

υπεισερχόαν ανεπίτρεπτα στο πεδίο αμιγώς πολιτικών εκτιμήσεων, που εκφεύγει από το πεδίο του ασκούμενου από το Συμβούλιο Επικρατείας ελέγχου». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2012), Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης;, Ευρασία, Αθήνα, σελ. 314.

¹¹⁴ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 290.

¹¹⁵ Λ. Παπαδοπούλου, (2014), ό.π., σελ. 331-332. Σύμφωνα με την ΟΛΣΤΕ 2787/2015 κρίθηκε ότι η προκήρυξη του δημοψηφίσματος της 5^{ης} Ιουλίου 2015 ανάγεται στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας, εμπίπτοντας συνεπώς στην έννοια της κυβερνητικής πράξης. Βλ. Α. Δερβιτσιώτης, (2015), Παρατηρήσεις στην ΣτΕΟΛ 2787/2015, ΤοΣ, Τεύχος 4, σελ. 978-986.

¹¹⁶ Βλ. Μ. Πικραμένος, (2011β), ό.π., σελ. 100. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, «Το νέο σύστημα επιλογής της ηγεσίας της δικαιοσύνης: Θεσμική βελτίωση με απροσδόκητη συνέπεια νέων ρηγμάτων;», στο Ξ.Ι. Κοντιάδης- Φ. Σπυρόπουλος (2011), Το Μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 322. Από την πλευρά του ο Γεραπετρίτης σημειώνει ότι: «*το ανώτατο ακυρωτικό δέχεται ότι παραδεκτώς προβάλλονται και εξετάζονται κατ' ουσία λόγοι ακύρωσης με τους οποίους αμφισβητείται η έννοια της συνταγματικής διάταξης και η συνδρομή όρου ή περιορισμού που τίθεται ευθέως από αυτή*». Αναφερόμενος στις αποφάσεις ΟΛΣΤΕ 1757/2008 και ΟΛΣΤΕ 3466/2005 επισημαίνει ότι: «*Σύμφωνα με τη νομολογιακή αυτή προσέγγιση, η οποία συνιστά κατά μέθοδο τελεολογική συστολή της διάταξης, μόνον η ουσιαστική επιλογή μεταξύ των υποψηφίων εναπόκειται στην ανέλεγκτη κρίση του αποφασίζοντος οργάνου, οι δε προϋποθέσεις, ως τιθέμενες εκ του Συντάγματος, ελέγχονται πλήρως από τον ακυρωτικό δικαστή. Η ερμηνεία αυτή κατατείνει ακριβώς στο να διασφαλίσει το ωφέλιμο αποτέλεσμα της τυπικής υπεροχής του Συντάγματος και της αυστηρής δομής της ιεραρχίας της έννομης τάξης*». Βλ. Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 187.

¹¹⁷ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 290.

¹¹⁸ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 1238.

κυβερνητικών πράξεων αποτελεί προϊόν του δικαιοπλαστικού ρόλου του δικαστή, εν προκειμένω του Συμβουλίου της Επικρατείας¹¹⁹, χωρίς όμως ευκρινή κριτήρια, τα οποία μπορεί να εφαρμόσει με συνέπεια· αφετέρου, ότι δεν υπάρχει ρητό συνταγματικό έρεισμα περί του ανέλεγκτου των κυβερνητικών πράξεων, όπως υπάρχει επί παραδείγματι για το άρθρο 90 παρ. 6 του Συντάγματος για τις πράξεις υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστικών λειτουργών¹²⁰.

Ως προς την πρώτη αντίρρηση, η ύπαρξη των κυβερνητικών πράξεων συνιστά ένα άτυπο συμβόλαιο εμπιστοσύνης μεταξύ νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας. Από τη μία πλευρά υπάρχει η ρητή αναφορά εξαίρεσης των κυβερνητικών πράξεων από τον ακυρωτικό έλεγχο του Συμβουλίου της Επικρατείας στο άρθρο 45 παρ. 5 του π.δ. 18/89, το οποίο προεδρικό διάταγμα βάσει της περίπτωσης δ) της παρ. 1 του άρθρου 95 του Συντάγματος έτυχε κανονιστικής επεξεργασίας από το Ανώτατο Ακυρωτικό. Η έκδοση αυτού του προεδρικού διατάγματος, κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 35 του ν. 702/1977, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1410/1984 κατέστη εφικτή με την μεσολάβηση της δικαστικής εξουσίας, η οποία αποδέχθηκε εκ μέρους της τον δικαστικό αυτοπεριορισμό επί των κυβερνητικών πράξεων. Εντούτοις, η αποχή της από τον ακυρωτικό έλεγχο των κυβερνητικών πράξεων¹²¹ συνοδεύεται και από μία ευχέρεια, η οποία μέχρι σήμερα δεν έχει θιγεί από το νομοθέτη. Η ευχέρεια αυτή εντοπίζεται στη δυνατότητα δικαιοπλαστικής διαμόρφωσης από το Συμβούλιο της Επικρατείας του καταλόγου των κυβερνητικών πράξεων που εκφεύγουν από τον ακυρωτικό του έλεγχο, δίχως την οποιαδήποτε παρέμβαση του νομοθέτη. Προφανώς, υπό τη σκοπιά του πολιτικού συνταγματισμού, ο νομοθέτης δεν θα μπορούσε να προβεί σε μία ενδεικτική έστω απαρίθμηση των πράξεων της πολιτικής εξουσίας που εξαιρούνται του δικαστικού ελέγχου, αφού κυρίαρχη λογική είναι η όσο το δυνατόν αποδέσμευση της νομοθετικής πρακτικής από τον δικαστικό έλεγχο, ως έκφραση της δημοκρατικής αρχής και της λαϊκής κυριαρχίας. Εντούτοις, το περιθώριο που καταλείπει ο νομοθέτης ή η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση στον δικαστή να διαπλάσει ελεύθερα τον κατάλογο κυβερνητικών πράξεων συνιστά επί της ουσίας μία παραχώρηση που αντισταθμίζει τον δικαστικό αυτοπεριορισμό. Ανακύπτει επομένως

¹¹⁹ Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 289.

¹²⁰ Σ. Βλαχόπουλος, (2012), ό.π., σελ. 314-315.

¹²¹ Η κυβερνητικές πράξεις εκφεύγουν του ακυρωτικού και όχι εν γένει του δικαστικού ελέγχου, αφού υπό προϋποθέσεις δημιουργούν αστική ευθύνη του κράτους. Βλ. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 404.

ένα πεδίο ισορροπίας μεταξύ πολιτικής και δικαστικής εξουσίας, στοιχείο που άπτεται της θεωρίας του πολιτικού συνταγματισμού. Αναγνωρίζεται το πρωτείο του νομοθέτη και της εκτελεστικής εξουσίας στη διαμόρφωση της πολιτικής, το οποίο συνεπάγεται τον αυτοπεριορισμό του δικαστή, ο οποίος όμως δεν απογυμνώνεται πλήρως του ρόλου του, αφού διαθέτει την ευχέρεια να καθορίσει τον κατάλογο των κυβερνητικών πράξεων χωρίς την παρέμβαση της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία παρέχει με αυτό το τρόπο ένα ελάχιστο επίπεδο εμπιστοσύνης ότι ο δικαστής δεν θα μπει στον πειρασμό να μειώσει υπέρμετρα τον κατάλογο των κυβερνητικών πράξεων που εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου.

Ανακύπτει ταυτόχρονα το ερώτημα μήπως πίσω από τη δυνατότητα του δικαστή, εν προκειμένω του Συμβουλίου της Επικρατείας, να καθορίζει τον κατάλογο των κυβερνητικών πράξεων, υποκρύπτεται κι ένας έμμεσος περιορισμός του νομοθέτη, καταλείποντας στην δικαστική εξουσία τον ορισμό των πράξεων που εκφεύγουν του ελέγχου της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αξίζει να σημειωθεί ότι η διάταξη του άρθρου 45 παρ. 5 του π.δ. 18/89 συνιστά μία ειδικότερη διάταξη ενός προεδρικού διατάγματος που αφορά τη δικονομία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Θα μπορούσε ενδεχομένως ο κοινός νομοθέτης να καταργήσει τη συγκεκριμένη διάταξη. Όμως η κατάργησή της θα σήμαινε ουσιαστικά και άρση του ανέλεγκτου των κυβερνητικών πράξεων εκ μέρους του Συμβουλίου της Επικρατείας και συνεπώς τη δυνητική υπαγωγή όλων των πράξεων στον δικαστικό έλεγχο, ακόμη και εκείνων που νομολογιακά έχουν χαρακτηριστεί ως ανέλεγκτες. Μία τέτοια πρωτοβουλία εκ μέρους του νομοθέτη ενώ θα ήταν μία πράξη απόρροια του πρωτείου του, επί της ουσίας θα οδηγούσε στην αυτοκατάργησή του, διαταράσσοντας αποφασιστικά την ισορροπία με τη δικαστική εξουσία. Η πολιτική εξουσία μπορεί να αυτοπεριοριστεί, αλλά όχι να αυτοκαταργηθεί κι αυτό δεν μπορεί να γίνει ανεκτό από τη σκοπιά του πολιτικού συνταγματισμού. Αυτό που μπορεί να γίνει όμως είναι η λελογισμένη διεύρυνση του καταλόγου που εμπίπτουν στις κυβερνητικές πράξεις από την πλευρά του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως άσκηση του δικαστικού αυτοπεριορισμού του, πάντοτε σε πνεύμα εμπιστοσύνης και διαλόγου μεταξύ των δύο εξουσιών και ενδεχομένως με ταυτόχρονο καθορισμό πιο ξεκάθαρων κριτηρίων εκ μέρους του Συμβουλίου της Επικρατείας, στο πλαίσιο ενίσχυσης των σχέσεων διαφάνειας και εμπιστοσύνης με την πολιτική εξουσία.

Ως προς τη δεύτερη αντίρρηση, ότι η ύπαρξη κυβερνητικών πράξεων δεν έχουν συνταγματικό έρεισμα, υπάρχουν δύο ειδών απαντήσεις, είτε ότι ήδη στο υφισταμένο

Σύνταγμα υπάρχει διάταξη που δύναται να λειτουργήσει ως συνταγματικό έρεισμα, είτε ότι πρέπει να θεσπιστεί μία νέα, σε μία μελλοντική συνταγματική αναθεώρηση. Ως προς το δεύτερο είδος απάντησης, το να θεσπιστεί μία νέα συνταγματική διάταξη, που να ορίζει ρητά και κατά τρόπο ενιαίο το ότι οι κυβερνητικές πράξεις εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου, κατά τα πρότυπα της παρ. 6 του άρθρου 90 του Συντάγματος είναι περιττό, αφού η οριοθέτηση του καταλόγου από το Συμβούλιο της Επικρατείας των κυβερνητικών πράξεων που εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου έγινε υπό το πλέγμα των υφιστάμενων συνταγματικών ρυθμίσεων, όπως επί παραδείγματι τα άρθρα 28, 37, 47 κ.ο.κ. Συνεπώς η κατοχύρωση μιας νέας και ειδικότερης συνταγματικής επιταγής που θα προέτρεπε την αποχή της δικαστικής εξουσίας από τον έλεγχο των κυβερνητικών πράξεων δεν θα προσέφερε κάτι περισσότερο από πλευράς κανονιστικού περιεχομένου. Ως προς το πρώτο είδος απάντησης, για το αν δηλαδή υπάρχει αυτό καθαυτό έρεισμα για τις κυβερνητικές πράξεις στο υφιστάμενο Σύνταγμα, υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, όπου από τη μία υποστηρίζεται ότι υπάρχει συγκεκριμένο συνταγματικό έρεισμα επί του οποίου στηρίζονται οι κυβερνητικές πράξεις και ειδικότερα στην περ. δ' της παρ. 1 του άρθρου 100 του Συντάγματος για το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο¹²² και από την άλλη ότι δεν υπάρχει κανένα¹²³. Η θέση περί μη ύπαρξης συγκεκριμένου και σαφούς συνταγματικού ερείσματος των κυβερνητικών πράξεων εκφράζει την ανησυχία ότι οι κυβερνητικές πράξεις κείται εκτός του Συντάγματος, με τον νομοθέτη και τον δικαστή να έχουν συνομολογήσει σε μία οριακής συνταγματικότητας διευθέτηση. Η ανησυχία αυτή, εντείνεται από την ρητή διατύπωση της παρ. 6 του άρθρου 90 του Συντάγματος. Εντούτοις, το ίδιο το Σύνταγμα παρέχει το πλέγμα προστασίας που αμβλύνει την εύλογη σε έναν βαθμό ανησυχία. Αφενός με την παρ. 5 του άρθρου 95 του Συντάγματος που προβλέπει την ρητή συμμόρφωση της διοίκησης στις δικαστικές αποφάσεις, αλλά και από την ίδια την ύπαρξη του άρθρου 93 παρ. 4 του Συντάγματος που κατοχυρώνει τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων. Η συνδυαστική επίκληση των διατάξεων αυτών, σε συνδυασμό με το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος που αφορά το δικαίωμα δικαστικής προστασίας δεν αποδίδουν ευθέως συνταγματικό έρεισμα για τις κυβερνητικές πράξεις, αλλά ορίζουν κατά τρόπο περιοριστικό τα όρια εντός των

¹²² Α. Τσιρωνάς, (2015), *Οι συγκρούσεις λειτουργιών και δικαιοδοσιών και η επίλυσή τους από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 129 επ.

¹²³ Π.Δ. Δαγτόγλου, (2011), *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 5^η Έκδοση, ενημερωμένη από Π.Λαζαράτο και Θ. Παπαγεωργίου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 58-59 και 127.

οποίων κινείται η πολιτική εξουσία που προβαίνει στις κυβερνητικές πράξεις. Επιπρόσθετα, το άρθρο 26 παρ. 1 του Συντάγματος, που προβλέπει ρητά την κυβέρνηση ως όργανο της εκτελεστικής λειτουργίας¹²⁴, συνδυαστικά με το άρθρο 81 και 82 του Συντάγματος, όπου η παρ. 1 του άρθρου 82 ορίζει ότι: «*Η κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων*», παρέχει ένα a contrario συνταγματικό έρεισμα ότι η κυβέρνηση, η οποία αναγνωρίζομενη ρητά από το Σύνταγμα, βάσει του οποίου λειτουργεί, δεν θα το παραβιάσει ή δεν κινηθεί εξωσυνταγματικά διά των κυβερνητικών πράξεων, των οποίων η ύπαρξη προβλέπεται ρητά στην κείμενη νομοθεσία.

Συνεχίζοντας την ανάπτυξη ειδικότερων εκδηλώσεων του πολιτικού συνταγματισμού προς την κατεύθυνση του δικαστικώς ανέλεγκτου, κατά πάγια νομολογία αποτελεί ο μη έλεγχος από τα ελληνικά δικαστήρια, ως κρίση μάλλον πολιτική, της συνδρομή των προϋποθέσεων «έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης» κατά την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου κατά τα άρθρα 44 παρ. 1¹²⁵ και 48 παρ. 5 του Συντάγματος¹²⁶. Όπως επεξηγεί ο Βενιζέλος: «*Η έκδοση Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου είναι διαδικασία άμεσης κατ' εξαίρεση νομοθέτησης για την ρύθμιση μιας κατάστασης ανάγκης, επείγουσας και απρόβλεπτης κατά τον συνταγματικώς προβλεπόμενο τρόπο*»¹²⁷. Οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου δεν πρέπει να συγχέονται με τις κυβερνητικές

¹²⁴ Όπως αναφέρει ο Παπαϊωάννου: «Ο όρος “κυβέρνηση” έχει ένα ευρύ και ένα στενό περιεχόμενο. Με το ευρύ περιεχόμενο, που είναι περισσότερο πολιτικό παρά νομικό, η κυβέρνηση περιλαμβάνει όλα τα πολιτικά πρόσωπα της εκτελεστικής εξουσίας (Πρωθυπουργό, Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, Υπουργούς, Υπουργούς Επικρατείας, Αναπληρωτές Υπουργούς και Υφυπουργούς). Περιλαμβάνει επίσης τη διαδικασία άσκησης πολιτικής τόσο από τα όργανα αυτά και τους Γενικούς και Ειδικούς Γραμματείς όσο και από τα συλλογικά όργανα, όπως το Υπουργικό Συμβούλιο. Με τη στενή έννοια, η κυβέρνηση ταυτίζεται με τον θεσμό του Υπουργικού Συμβουλίου». Βλ. Α. Παπαϊωάννου, «Κυβέρνηση και κυβερνητικά όργανα», στο: Δ.Α. Σωτηρόπουλος-Β. Νταλάκου, (2021), Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 153.

¹²⁵ Β. Χρήστου, άρθρο 44, στο Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, (2017), Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 916-921. Βλ. και Η-Α. Μαυρομούστακου, «Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, Νομοθέτηση και ρυθμίσεις για τη Δημόσια Διοίκηση», στο: Δημόσια Διακυβέρνηση: Προοπτικές & Προκλήσεις στον 21^ο αιώνα, 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τομέα Διοικητικής Επιστήμης Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 3-15. Βλ. επίσης και Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 91, υποσημ. 248.

¹²⁶ Σ. Κουτνατζής, Άρθρο 48, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 955. Βλ. και Η-Α. Μαυρομούστακου, (2019), ό.π., σελ. 9-10.

¹²⁷ Ε. Βενιζέλος, (2018), ό.π., σελ. 490.

πράξεις, αφού οι τελευταίες δεν σχετίζονται με έκτακτες περιστάσεις¹²⁸. Ο λόγος που οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου σύμφωνα με τον Γεραπετρίτη είναι: «ότι εδώ δεν πρόκειται για κοινοβουλευτική διαδικασία, αλλά για διαδικασία η οποία εξ ορισμού εκφεύγει της ύλης του Κοινοβουλίου, οπότε διαφοροποιείται ουσιωδώς η αιτία του δικαστικού ελέγχου»¹²⁹. Όπως συμπληρώνει από την πλευρά της και η Μαυρομούστακου: «Εξάλλου, ζήτημα δικαστικού ελέγχου της συνδρομής ή μη των έκτακτων περιστάσεων εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης, δεν μπορεί να τεθεί, διότι, εάν οι ΠΝΠ κυρωθούν μέσα στις συνταγματικές προθεσμίες από το νόμο, οι ρυθμίσεις τους καθίστανται ρυθμίσεις του κυρωτικού τους νόμου και μάλιστα αναδρομικώς»¹³⁰. Η αποχή του δικαστή από τον έλεγχο των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου εξηγείται, σύμφωνα με τον Παπανικολάου, από το γεγονός ότι: «στη συνείδησή του το πολιτικό φορτίο -κυρίως- των συνεπειών μιας δικαιοδοτικής αναίρεσης των σχετικών πράξεων είναι ασύμμετρα επαχθές λόγω της εδραίας εσωτερίκευσης μιας ελλιποσθενούς πολιτικής νομιμοποίησης του δικαιοδοτικού έργου. Ο λόγος, δηλαδή, της αποχής του δικαστή είναι μάλλον μια δημοκρατική αναστολή, που ελαύνεται από τη μη μετοχή του στο τακτικά ανανεούμενο κύκλωμα δημοκρατικής νομιμοποίησης, στο οποίο μετέχει π.χ. η αποφασίζουσα για τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου κυβέρνηση»¹³¹. Συνεπώς κατά τον Παντελή τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, «μόνο πολιτικά η Βουλή μπορεί να τις ελέγξει, όταν ψηφίζει το νομοσχέδιο που τις κυρώνει»¹³², ενώ το ανέλεγκτο των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου αφορά κατά τον Σπυρόπουλο «είτε πρόκειται για πράξεις νομοθετικού περιεχομένου που κυρώθηκαν είτε για πράξεις νομοθετικού περιεχομένου που δεν κυρώθηκαν από τη Βουλή»¹³³.

Επιπρόσθετα, στη θεωρία αναφέρεται ως ειδικότερη περίπτωση του δικαστικώς ανέλεγκτου το άρθρο 74 παρ. 5 εδ. β', το οποίο προβλέπει: «*Νομοσχέδιο ή πρόταση νόμου που περιέχει διατάξεις άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους δεν εισάγεται προς συζήτηση*». Η νομολογία, στηριζόμενη στο εδάφιο στ' της ίδιας ως άνω διάταξης: «*Σε περίπτωση αμφισβήτησης αποφαίνεται η Βουλή*», δέχεται ότι τι Σύνταγμα έχει αναθέσει τον έλεγχο τήρησης της συνταγματικής αυτής επιταγής αποκλειστικά και μόνο στη

¹²⁸ Β. Χρήστου, (2017), ό.π., σελ. 920.

¹²⁹ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 216-217.

¹³⁰ Η-Α. Μαυρομούστακου, (2019), ό.π., σελ. 11.

¹³¹ Κ.Π. Παπανικολάου, (2019), ό.π., σελ. 502.

¹³² Α. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 450.

¹³³ Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 114.

Βουλή, αποκλείοντας τον δικαστικό έλεγχο¹³⁴. Ο Μαντζούφας από την πλευρά του υποστηρίζει ότι: «το σύστημα αυτοελέγχου που φαίνεται να ευνοεί η συνταγματική διάταξη του άρθρου 74 παρ. 5 περ. στ' έχει αποδειχθεί αναποτελεσματικό διότι η Βουλή, δια της πλειοψηφίας της που ουσιαστικά είτε εισάγει είτε αποδέχεται τροπολογίες ασχέτως της προέλευσής τους, ουσιαστικά δεν έχει εξαλείψει, ούτε καν περιορίσει το φαινόμενο, το οποίο, μετά από τόσα χρόνια, έχει προσλάβει τα χαρακτηριστικά μιας "κανονικής" νομοθέτησης, την οποία όλοι αποδέχονται, παρά τις κατά καιρούς αντιδράσεις». Για να καταλήξει αμέσως παρακάτω στο συμπέρασμα ότι: «Με απλά λόγια, η παρεμβολή σε ένα νόμο διατάξεων ασχέτων προς το κύριο περιεχόμενο του νόμου δεν αποτελεί ζήτημα παράβασης ουσιώδους έστω τύπου της διαδικασίας, αλλά ζήτημα ουσίας που επηρεάζει την καλή νομοθέτηση και το κράτος δικαίου»¹³⁵.

Η παρούσα ενότητα κλείνει με την ειδικότερη παράθεση δύο ειδικότερων εκδηλώσεων πολιτικού συνταγματισμού, που δεν αφορούν το ποιες πράξεις της νομοθετικής ή εκτελεστικής εξουσίας εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου, αλλά περιπτώσεων που αποτυπώνουν, είτε το θεσμικό προβάδισμα της νομοθετικής εξουσίας έναντι της δικαστικής, είτε την επέκταση του ελέγχου της νομοθετικής εξουσίας έναντι διοικητικών οργάνων που απολαμβάνουν αυξημένες εγγυήσεις ανεξαρτησίας, όπως είναι οι ανεξάρτητες αρχές.

Εκδήλωση του θεσμικού προβαδίσματος της νομοθετικής εξουσίας έναντι της δικαστικής συνιστά ο διορισμός της ηγεσίας των Ανωτάτων Δικαστηρίων από την κυβέρνηση σύμφωνα με το άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος¹³⁶, διάταξη που αποτελεί

¹³⁴ Ο Βλαχόπουλος παραθέτει και τις αποφάσεις ΟΛΣΤΕ 161/2010, 1721/1991, 1913/2003. Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 92, υποσημ. 248. Από την πλευρά του ο Μαντζούφας προσθέτει τις αποφάσεις ΣτΕ 3845/1980, 2705/2014, ΟΛΣΤΕ, 2162/2014 (σκ.11), 216/215, ΟΛΣΤΕ 15/2015 (σκ. 21), και ΟΛΣΤΕ 655/2016 (σκ. 8). Βλ. Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 182-184, 189.

¹³⁵ Και καταλήγει στην εξής πρόταση: «Επειδή, ωστόσο, η άρση της αμφισβήτησης για την επίλυση των σχετικών διαφορών επιφυλάσσεται από το Σύνταγμα στη Βουλή, θα ήταν σκοπιμότερη η αποσαφήνιση του ζητήματος με την αναθεώρηση του Συντάγματος και την εισαγωγή σχετικής διατάξεως η εφαρμογή της οποίας θα επέβαλλε την ποινή της ακυρότητας όσων διατάξεων είναι άσχετες προς το κύριο αντικείμενο του νόμου ή με την καθιέρωση μίας διαδικασίας προληπτικού ελέγχου από τα δικαστήρια πριν την ψήφιση του νομοσχεδίου». Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 191, 193. 194-195.

¹³⁶ Κατά τον Πικραμένο: «Αυτή η ισορροπία επιβάλλεται ενόψει του ότι αφενός η κυβέρνηση, μαζί με την κοινοβουλευτική πλειοψηφία που τη στηρίζει και διαθέτει δημοκρατική νομιμοποίηση, έχει την ευθύνη διακυβέρνησης της χώρας, και συνεπώς, την ευθύνη για τη θέσπιση της νομοθεσίας και αφετέρου τα δικαστήρια, τα οποία βεβαίως δεν προέρχονται από μια διαδικασία δημοκρατικής νομιμοποίησης, διαθέτουν όμως την εξαιρετικά σημαντική για τη λειτουργία του πολιτεύματος αρμοδιότητα του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων». Από την πλευρά του ο Δαγτόγλου θεωρεί ότι η διάταξη αυτή δεν συμβιβάζεται με την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, υποστηρίζοντας ότι: «Η μέθοδος αυτή καθορισμού της δικαστικής ηγεσίας του τόπου [...] φέρνει τους δικαστές σε απευθείας

όχι μόνο παράδειγμα διασταύρωσης της εκτελεστικής και δικαστικής λειτουργίας, αλλά και ισορροπίας της πολιτειακής δράσης. Νομοθετική εξειδίκευση της παραπάνω συνταγματικής διάταξης αποτελεί ο ν. 3841/2010, η οποία συμπυκνώνεται στα εξής στάδια: α) Εισήγηση του Υπουργού Δικαιοσύνης προς το Υπουργικό Συμβούλιο, με την οποία προτείνεται προς επιλογή, στις θέσεις των προεδρείων, αριθμός δικαστικών λειτουργών μεταξύ των εχόντων τα τυπικά προσόντα, β) απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου με την οποία προεπιλέγονται οι υποψήφιοι, γ) γνώμη της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής, για την οποία απαιτείται ομοφωνία ή πλειοψηφία των 4/5 των μελών της, δ) εισήγηση του Υπουργού Δικαιοσύνης προς το Υπουργικό Συμβούλιο, η οποία δεν δεσμεύεται από τη διατυπωθείσα γνώμη και ε) απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου για την επιλογή¹³⁷.

Εκδήλωση επέκτασης του πεδίου ελέγχου της νομοθετικής εξουσίας σε άλλα διοικητικά όργανα με αυξημένες εγγυήσεις ανεξαρτησίας θα μπορούσε να εννοηθεί και ο κοινοβουλευτικός έλεγχος επί των ανεξάρτητων αρχών, ο οποίος προβλέπεται στην

εξάρτηση από την εκάστοτε κυβέρνηση και εμποδίζει (ή τουλάχιστον δίνει την εύλογη εντύπωση ότι εμποδίζει) την αμεροληψία τους, προπάντων κατά τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων». Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Κοντιάδης, ο οποίος επισημαίνει ότι: *«Η συνταγματική διαρρύθμιση της υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστών και εισαγγελέων, κατά την οποία κρίνονται από τα μέλη του οικείου ανώτατου δικαστηρίου, σε συνάρτηση με τον διορισμό της ηγεσίας των ανώτατων δικαστηρίων από το Υπουργικό Συμβούλιο, συνεπάγονται τη δυνατότητα έμμεσων πολιτικών παρεμβάσεων στο δικαιοδοτικό έργο».* Από την πλευρά του ο Τασόπουλος επισημαίνει ως μεγάλο μειονέκτημα της συνταγματικής αυτής διάταξης: *«ότι υπονομεύει το δικαστικό ήθος, επειδή θέτει τον πειρασμό στους δικαστές να είναι σήμερα βολικοί με την εξουσία, για να της είναι αύριο αρεστοί. Θα έπρεπε να αρκούν η ακεραιότητα και η αξία των δικαστών: το ότι είναι ικανοί, λογικοί και αδέκαστοι».* Τέλος ο Δελλής σημειώνει ότι: *«είναι αναγκαίο να αποφεύγεται η πολιτική άλωση των δικαστηρίων, ιδίως στο πεδίο της επιλογής των ανώτατων δικαστών»*, προτείνοντας την αναλογική εφαρμογή του άρθρου 255 ΣΛΕΕ, το οποίο σύμφωνα με τον Δελλή: *«θέτει τα πρόσωπα που υποδεικνύουν τα κράτη-μέλη για τα δικαστικά όργανα της Ένωσης υπό την έγκριση “επιτροπής επάρκειας”».* Για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι: *«Ο μηχανισμός αυτός θα έπρεπε, ίσως, να οδηγήσει τον Έλληνα αναθεωρητικό νομοθέτη σε επανεξέταση της διαδικασίας του άρθρου 90.5 Σ ως προς τον τρόπο επιλογής των Προέδρων και Αντιπροέδρων στα τρία ανώτατα δικαστήρια της χώρας».* Βλ. κατά σειρά: Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2009), ό.π., σελ. 40. Μ. Πικραμμένος, (2011β), ό.π., σελ. 100. Π.Δ. Δαγτόγλου, (2012), ό.π., σελ. 1248. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 297. Γ.Α. Τασόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 44. .

¹³⁷ Βλ. Μ. Πικραμμένος, (2011β), ό.π., σελ. 100, 103-105. Για μία ολοκληρωμένη παρουσίαση, ιστορική αναδρομή και αξιολόγηση του ν. 3841/2010 βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, «Το νέο σύστημα επιλογής της ηγεσίας της δικαιοσύνης: θεσμική βελτίωση με απροσδόκητη συνέπεια νέων ρηγμάτων;», στο: στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Φ. Σπυρόπουλος, (2011), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 313-330. Τον ν. 3841/2010 ο Κοντιάδης τον χαρακτηρίζει «νομοθετικό πειραματισμό», υποστηρίζοντας ότι: *«η πρόβλεψη της ακρόασης των υποψηφίων ενώπιον της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής, εντείνουν τις υπόνοιες ότι η επιλογή μπορεί να γίνει με κομματικά κριτήρια [...] οπότε πρόκειται για επίταση του ελαττώματος και όχι για άμβλυσή του».* Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 186.

παρ. 3 του άρθρου 101^A του Συντάγματος¹³⁸, όπως κατοχυρώθηκε μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001¹³⁹ και ανανεώθηκε από την τροποποίηση του Κανονισμού της Βουλής το 2008¹⁴⁰. Σημαντικές τροποποιήσεις στο καθεστώς των ανεξάρτητων αρχών επέφερε και η συνταγματική αναθεώρηση του 2019, αφού ο κανόνας της ομοφωνίας ή της αυξημένης πλειοψηφίας των 4/5 για την επιλογή των μελών από τη Διάσκεψη των Προέδρων¹⁴¹ μειώθηκε στα 3/5, ενώ η θητεία τους παρατείνεται μέχρι τον ορισμό νέων¹⁴².

Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος επί των ανεξάρτητων αρχών αναπτύσσεται ως επιμέρους πτυχή του πολιτικού συνταγματισμού και όχι ως ιδιαίτερο μέσο κοινοβουλευτικού ελέγχου, διότι δεν αποσκοπεί άμεσα στον έλεγχο των κυβερνητικών πεπραγμένων, αλλά στον έλεγχο ενός ιδιαίτερου θεσμικού μορφώματος¹⁴³, το οποίο

¹³⁸ «Με τον Κανονισμό της Βουλής ρυθμίζονται όσα αφορούν τη σχέση των ανεξάρτητων αρχών με τη Βουλή και ο τρόπος άσκησης του κοινοβουλευτικού ελέγχου»

¹³⁹ Σχολιάζοντας ο Κοντιάδης τη συνταγματική κατοχύρωση των ανεξάρτητων αρχών στην αναθεώρηση του 2001, υποστηρίζει ότι: «η συνταγματική κατοχύρωση των ανεξάρτητων αρχών αποτυπώνει τη δυσπιστία του αναθεωρητικού νομοθέτη έναντι της εκτελεστικής εξουσίας και περιορίζει την ευχέρεια δράσης της· αποτυπώνει εξάλλου ευρύτερα τη δυσπιστία έναντι της πολιτικής τάξης, αφού της αφαιρεί πολιτική ύλη προς όφελος κρατικών οργάνων με τεχνοκρατική στελέχωση, που εν πολλοίς καλύπτονται από πολιτική ανευθυνότητα». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 309-310. Για τη συζήτηση που διεξήχθη στο πλαίσιο της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής για τη συνταγματική κατοχύρωση των ανεξάρτητων αρχών βλ. Κ. Σπανού, «Ανεξάρτητες αρχές: Κρίση, μετεξέλιξη ή αναβάθμιση του πολιτικού συστήματος;», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης, Χ.Ανθόπουλος, (2008), Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος;, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 221.

¹⁴⁰ Γ. Γεραπετρίτης, (2017), ό.π, σελ. 1149.

¹⁴¹ Οι Λαμπροπούλου-Διέλλας επισημαίνουν ότι: «Η Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής αποτελεί όργανο μεταβλητής σύνθεσης, η σύσταση του οποίου δεν προβλέπεται στο Σύνταγμα αλλά στον Κανονισμό της Βουλής και, υπό την έννοια αυτή, η ρύθμιση του άρθρου 101Α Συντ. φαίνεται να την κατοχυρώνει συνταγματικά. Το γεγονός ότι η Διάσκεψη των Προέδρων, σύμφωνα με το άρθρο 13 του ΚτΒ, είναι όργανο μεταβλητής σύνθεσης, σε συνδυασμό με την αυξημένη και συχνά δυσεπίτευκτη πλειοψηφία που απαιτεί η σχετική συνταγματική διάταξη, αναδεικνύει μία κρίσιμη παράμετρο στο θέμα της επιλογής των μελών των ανεξάρτητων αρχών. Πρόκειται για την επίτευξη ευρείας συναίνεσης των πολιτικών δυνάμεων που μετέχουν στη Διάσκεψη των Προέδρων, η οποία δημιουργεί προϋποθέσεις αυξημένων εγγυήσεων ανεξαρτησίας και διασφάλισης του απαραίτητου θεσμικού κύρους που ι ανεξάρτητες αρχές πρέπει να διαθέτουν μέσα στο διοικητικό και πολιτικό σύστημα. Από την άλλη πλευρά, το σοβαρό μειονέκτημα αυτού του συστήματος επιλογής, που σχετίζεται με την πιθανή αδυναμία εξεύρεσης συναίνεσης και μπορεί να οδηγήσει σε καθυστερήσεις στην επιλογή νέων μελών με δυσμενείς επιπτώσεις στην λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών, φαίνεται να θεραπεύεται με την πρόνοια του αναθεωρημένου άρθρου 101Α Συντ., σύμφωνα με την οποία η θητεία των μελών των ανεξάρτητων αρχών παρατείνεται έως τον διορισμό νέων μελών». Βλ. Μ. Λαμπροπούλου, Γ. Διέλλας, «Οι ανεξάρτητες αρχές», στο: Δ.Α. Σωτηρόπουλος-Β. Νταλάκου, (2021), Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 203-204.

¹⁴² Για μία πρώτη αποτίμηση των συνταγματικών αλλαγών στο καθεστώς των ανεξάρτητων αρχών βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2021), ό.π., σελ. 34.

¹⁴³ Όπως υποστηρίζει ο Κοντιάδης: «Οι ανεξάρτητες αρχές δεν τάσσονται ως αναχώματα έναντι της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, αλλά επιχειρούν να αποπολιτικοποιήσουν, ουδετεροποιήσουν και στεγανοποιήσουν πεδία της διοικητικής δράσης τόσο από μια κομματοκρατούμενη, πατερναλιστική γραφειοκρατία, όσο και από ενδεχόμενες επιρροές ποικίλων

δεν ανήκει στην κυβέρνηση, ούτε η δράση και λειτουργία της ορίζεται άμεσα από αυτή, αλλά ανήκει διασταλτικά στο ευρύτερο σώμα της δημόσιας διοίκησης, για τα πεπραγμένα της οποίας το Κοινοβούλιο οφείλει να έχει γνώση και πληροφόρηση, ως έδρα του πολιτικού συνταγματισμού και ευρύτερα της λαϊκής κυριαρχίας.

Ο έλεγχος αυτός, που προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στη θεσμική εγγύηση ανεξαρτησίας¹⁴⁴ και την αρχή που επιτάσσει την υπαγωγή σε έλεγχο κάθε μορφής οργάνωσης και άσκησης δημόσιας εξουσίας¹⁴⁵, διακρίνεται σε τακτικό και

ιδιωτικών κέντρων οικονομικής και επικοινωνιακής ισχύος. Κατά συνέπεια οι ανεξάρτητες αρχές δεν αποτελούν ελεγκτικό μηχανισμό των πολιτικών λειτουργιών, όπως η δικαστική εξουσία, ούτε θεσμικό αντίβαρο έναντι της πλειοψηφίας, όπως η περιβεβλημένη με ποικίλες εγγυήσεις και δυνατότητες συμμετοχής, παρέμβασης ή ελέγχου κοινοβουλευτική αντιπολίτευση, αλλά κρατικά όργανα που θεσπίστηκαν για να λειτουργούν σε επιμέρους πεδία πέραν της πολιτικής και να διασφαλίζουν ακριβώς την αποξένωση των πεδίων αυτών από την πολιτική». Από την πλευρά του ο Μαντζούφας επισημαίνει ότι: «Οι Ανεξάρτητες Αρχές πρέπει να αντιμετωπιστούν ως μία μορφή διάσπασης της ενότητας της εκτελεστικής εξουσίας, καθώς αποτελούν συλλογικά όργανα, τα μέλη των οποίων εκλέγονται μέσα από κοινοβουλευτικές διαδικασίες και σε μια απόσταση από την κυβέρνηση, ενώ τα μέλη τους απολαύουν εγγύησης ανεξαρτησίας». Ο Δελλής με τη σειρά του σημειώνει ότι η ύπαρξη των ανεξάρτητων αρχών: «δεν συνάδει με την αυστηρή διάκριση των λειτουργιών, [...] Οι ανεξάρτητες αρχές δεν είναι «διοικητικές» με την στενή έννοια του όρου· διεκδικούν κανονιστική αυτενέργεια, διεξάγουν ανακριτικές έρευνες ή επιλύουν διαφορές ως διαιτητές. Χρησιμοποιούν ρυθμιστικά εργαλεία τα οποία δεν εντάσσονται στην κλασική τυπολογία των διοικητικών πράξεων (ανακοινώσεις, αναρτήσεις στο διαδίκτυο, συνεντεύξεις στον τύπο). Οι πράξεις τους δεν υπόκεινται σε ιεραρχικό έλεγχο ή σε διοικητική εποπτεία από τον αρμόδιο Υπουργό ή άλλο κυβερνητικό όργανο. Το προσωπικό τους διαφοροποιείται από τη γενική δημοσιοϋπαλληλία, ώστε τόσο η επιλογή όσο και η σταδιοδρομία του να μην εξαρτώνται από κυβερνητική ανάμιξη. Οι ανεξάρτητες αρχές απολαμβάνουν μεγαλύτερης ελευθερίας στην κατάρτιση και εκτέλεση του προϋπολογισμού τους, ενώ ο δικαστικός έλεγχος πάνω στις αποφάσεις τους είναι στην πράξη περιορισμένος· τα χέγγυα ανεξαρτησίας και η τεκμαιρόμενη τεχνοκρατική ποιότητα του έργου τους αποθαρρύνουν το δικαστή από το να ερευνήσει σε βάθος την ουσιαστική ορθότητα των επιλογών τους». ». Τέλος, οι Λαμπροπούλου-Διέλλας προσπαθούν να αποκρυσταλλώσουν τα κοινά γνωρίσματα των ανεξάρτητων αρχών στα κάτωθι: α) Διαθέτουν ένα βαθμό θεσμικής ανεξαρτησίας, η οποία ορίζεται από τη μη υπαγωγή τους στον παραδοσιακό πολιτικό/κοινοβουλευτικό έλεγχο, την ύπαρξη ίδιου προϋπολογισμού και του αυτοδιοίκητου χαρακτήρα τους· β) Η δραστηριότητά τους άπτεται της διαχείρισης «ευαίσθητων πτυχών δημόσιας δραστηριότητας», όπως η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ειδικά πεδία πολιτικής και διαδικασίες ελέγχου της διοικητικής δράσης· γ) Η ασκούμενη δραστηριότητα έχει κατά κανόνα άμεσο χαρακτήρα· δ) Σε αρκετές περιπτώσεις, υποβάλλουν τα πορίσματα των διαπιστώσεών τους στη Βουλή, τα οποία ενδέχεται να λειτουργήσουν ενημερωτικά ή να προκαλέσουν τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της κυβέρνησης. Βλ. κατά σειρά: Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 98. Π. Μαντζούφας, (2018), ό.π., σελ. 42. Βλ. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 330-331. Μ. Λαμπροπούλου, Γ. Διέλλας, (2021), ό.π., σελ. 196-197.

¹⁴⁴ Όπως σχολιάζει ο Βλαχόπουλος: «Από την άποψη αυτή, τα μέλη των ανεξάρτητων αρχών εμφανίζουν ομοιότητες με τους δικαστικούς λειτουργούς. Δεν ταυτίζονται όμως με αυτούς, αφού, σε αντίθεση με τους δικαστικούς λειτουργούς, δεν είναι ισόθια και δεν ασκούν δικαιοδοτικό έργο, οι δε πράξεις τους αποτελούν διοικητικές πράξεις που προσβάλλονται με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας». Βλ. Σ. Βλαχόπουλος, (2021), ό.π., σελ. 34. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2007), ό.π., σελ. 72-73. Βλ. επίσης και Β.Θ. Κονδύλης, «Ο θεσμός των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών και τα Μνημόνια», στο: Ξ. Κοντιάδης, Α. Αιμιλιανίδης, Χ. Ανθόπουλος, (2019), *Η δημόσια διοίκηση μετά την κρίση*, (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 37.

¹⁴⁵ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 145.

έκτακτο και αφορά τόσο τις συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές, όσο και αυτές που συστήνονται με νόμο¹⁴⁶. Ο τακτικός ασκείται από την Επιτροπή Θεσμών και Διαφάνειας της Βουλής, όταν οι αρχές υποβάλλουν την έκθεσή τους μία φορά κατ' έτος (άρθρο 138^Α του ΚτΒ¹⁴⁷). Ο έκτακτος ασκείται από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής, όταν το κρίνει αναγκαίο (άρθρο 14 παρ. δ' του ΚτΒ)¹⁴⁸. Ο τακτικός έλεγχος έχει ως αντικείμενο το ετήσιο έργο της κάθε αρχής, ενώ ο έκτακτος έχει τον χαρακτήρα της πρόσκλησης των μελών των ανεξάρτητων αρχών ενώπιον της Διάσκεψης των Προέδρων για θέματα σχετικά με την εκπλήρωση της αποστολής της κάθε αρχής¹⁴⁹. Τέλος, υπάρχει και η μορφή ελέγχου που ασκείται μέσω των Υπουργών, όπου ο ερωτών βουλευτής υποβάλλει ερώτηση, αναφορά και όποιο άλλο μέσο κοινοβουλευτικού ελέγχου στον αρμόδιο Υπουργό, εκείνος τη διαβιβάζει στην Αρχή, η οποία του απαντά και ο Υπουργός, είτε διαβιβάζει την απάντηση στη Βουλή, είτε δίνει τη δική του απάντηση, λαμβάνοντας υπόψη την απάντηση της Αρχής, δίχως όμως να δεσμεύεται από αυτή¹⁵⁰.

Ο έλεγχος που ασκείται έχει τη μορφή μίας διαρκούς επικοινωνίας και συνεργασίας, και αποσκοπεί στην λογοδοσία των ανεξάρτητων αρχών και στη διαφάνεια της δράσης τους, ιδίως ως προς την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων που εμπίπτουν στο πεδίο αρμοδιότητας κάθε αρχής¹⁵¹. Παράλληλα είναι διακριτικός τόσο ως προς τη διαδικασία όσο και ως προς τις έννομες συνέπειες, καθώς σε καμία περίπτωση δεν έχει ως έννομη συνέπεια την παύση μέλους ή του συνόλου των μελών της αρχής¹⁵². Εντούτοις σημειώνεται ότι, μολονότι η Βουλή δεν μπορεί να επιβάλει πολιτική κύρωση στα μέλη των ανεξάρτητων αρχών¹⁵³, αν η δράση μιας

¹⁴⁶ Α. Ηλιάδου, Άρθρο 101^Α, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 1630.

¹⁴⁷ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 147-149

¹⁴⁸ Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 149.

¹⁴⁹ Χ. Παπαστυλιανός, ό.π., σελ. 333-334.

¹⁵⁰ Α.Δ. Παπαϊωάννου, «Ζητήματα ανεξαρτησίας των Ανεξάρτητων Αρχών», στο: Ξ. Κοντιάδης, Α. Αιμιλιανίδης, Χ. Ανθόπουλος, (2019), *Η Δημόσια Διοίκηση μετά την κρίση*, (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 64.

¹⁵¹ Όπως συμπληρώνει ο Δελλής: «Η λογοδοσία εμφανίζει το επιπρόσθετο πλεονέκτημα ότι δεν έχει αποσπασματικό χαρακτήρα, όπως η συνήθης διοικητική εποπτεία: η ανεξάρτητη αρχή καλείται να τοποθετηθεί, όχι μόνο για συγκεκριμένες αποφάσεις της αλλά και συνολικά, για τα περιοδικά αποτελέσματα της ρυθμιστικής πολιτικής που ακολουθεί». Βλ. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 333.

¹⁵² Χ. Παπαστυλιανός, (2011), ό.π., σελ. 336.

¹⁵³ Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 105. Βλ. και Α. Παντελής, (2018), ό.π., σελ. 360.

Ανεξάρτητης Αρχής αποδοκιμαστεί από το Κοινοβούλιο δεν δύναται πλέον να είναι αποτελεσματική στο ρόλο της και θα οδηγηθεί αυτοβούλως στην παραίτηση¹⁵⁴.

Παρά τις όποιες ενστάσεις έχουν διατυπωθεί σε επίπεδο θεωρίας ως προς την ιδιαιτερότητα¹⁵⁵, την ποιότητα¹⁵⁶, την επάρκεια¹⁵⁷, τον τρόπο επιλογής από τη Διάσκεψη των Προέδρων¹⁵⁸ και την αποτελεσματικότητα του κοινοβουλευτικού ελέγχου επί των ανεξάρτητων αρχών¹⁵⁹ και λαμβάνοντας υπόψη τις προτάσεις περαιτέρω ενίσχυσής του¹⁶⁰, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος των ανεξάρτητων αρχών έχει σύμφωνα με τον Τασόπουλο περισσότερο ως αντικείμενο *«την επισκόπηση της κατάστασης που επικρατεί στο αντίστοιχο πεδίο και με κριτήριο την βελτίωση, κατά το δυνατό, του πεδίου άσκησης και προστασίας των αντίστοιχων δικαιωμάτων και των υφιστάμενων δημόσιων πολιτικών που τα επηρεάζουν, καθώς και των υφιστάμενων*

¹⁵⁴ Κ. Σπανού, (2008), ό.π., σελ. 240.

¹⁵⁵ Όπως σημειώνει η Καλυβιώτου: *«Δεδομένου ότι δεν υπόκειται ούτε στην εποπτεία ούτε στον έλεγχο του καθ' ύλην αρμόδιου Υπουργού, διασπάται η συνέχεια της ιεραρχικής και εν τέλει πολιτικής ευθύνης. Μολοντί ανήκουν στην εκτελεστική εξουσία, η Κυβέρνηση δεν φέρει πολιτική ευθύνη για τις ενέργειές τους. Η λειτουργική ανεξαρτησία των αρχών έναντι της Κυβέρνησης έχει ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση του συνόλου της ευθύνης για τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους απευθείας στα μέλη τους. Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, συνεπώς, ούτε απευθύνεται στον αρμόδιο Υπουργό ούτε ασκείται δι' αυτού»*. Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 146.

¹⁵⁶ Όπως επισημαίνει ο Σπυρόπουλος: *«Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος των ανεξάρτητων αρχών είναι υποτυπώδης και σαφώς υπολείπεται του κοινοβουλευτικού ελέγχου της Κυβέρνησης, την οποία η Βουλή μπορεί να εξαναγκάσει σε παραίτηση με την ψήφο δυσπιστίας. Η Βουλή μπορεί μόνο να συζητεί επί των εκθέσεων που της υποβάλλονται από τις ανεξάρτητες αρχές και να τις ακροάται. Δεν μπορεί να εκφράσει δυσπιστία προς τα μέλη της»*. Βλ. Φ.Κ. Σπυρόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 376.

¹⁵⁷ Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης: *«Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο έλεγχος των ανεξάρτητων αρχών από τη λαϊκή αντιπροσωπεία είναι ανεπαρκής»*. Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: *«Αναπόφευκτα η προσωπική ανεξαρτησία και η πολιτική ουδετερότητα των μελών των ανεξάρτητων αρχών δεν συμβιβάζεται με τη φύση του κοινοβουλευτικού ελέγχου, που είναι συναρτημένη με τον κομματικό ανταγωνισμό»*. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 102-103.

¹⁵⁸ Όπως υποστηρίζει ο Κοντιάδης: *«Παρότι η επιλογή ανατέθηκε από το συνταγματικό νομοθέτη σε ένα όργανο που συνεδριάζει με κλειστές θύρες, σε μια παρασκηνακή κατ' ουσίαν διαδικασία, προκειμένου ενδεχομένως να αποφευχθούν τεχνητές εντάσεις επικοινωνιακής κομματικής σκοπιμότητας, η άσκηση της επίμαχης αρμοδιότητας από το ιδιότυπο αυτό κοινοβουλευτικό όργανο αποδείχθηκε εκ του αποτελέσματος προβληματική. Υποβολή υποψηφιοτήτων δεν προβλέπεται, ούτε ακρόαση των υποψηφίων και απουσιάζουν κανόνες ελέγχου της απαρτίας, δημοσιότητας, διαφάνειας και εν γένει ορθολογικής οργάνωσης της διαδικασίας»*. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 177.

¹⁵⁹ Η. Μαυρομούστακου, (2012), *Σύγχρονες Μορφές Διοίκησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 155. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 178.

¹⁶⁰ Η Μαυρομούστακου συνοψίζει τις προτάσεις ενίσχυσης της αποτελεσματικότητας ελέγχου των ανεξάρτητων αρχών στις εξής: α) η διεξαγωγή υποχρεωτικής συζήτησης στο πλαίσιο της Ολομέλειας της Βουλής (πέντε συνεδριάσεις ανά Σύνοδο) που θα έχει ως σκοπό, τόσο τον έλεγχο κάθε ανεξάρτητης αρχής, όσο και την ενημέρωση της Βουλής σε σχέση με την αντιμετώπιση από την κοινή γνώμη της δράσης των ανεξάρτητων αρχών· β) η σύσταση μιας αυτοτελούς κατά προτίμηση Ειδικής Επιτροπής για τη διενέργεια όχι μόνο ακροάσεων, αλλά και επιτόπιων ελέγχων· και γ) η καθιέρωση της περιοδικότητας των ακροάσεων Προέδρων και μελών των ανεξάρτητων αρχών από την Ολομέλεια της Βουλής. Βλ. Η. Μαυρομούστακου, (2012), ό.π., σελ. 156.

αναγκών προκειμένου να επιτελέσουν οι Ανεξάρτητες Αρχές καλύτερα το έργο τους»¹⁶¹.
Ή όπως σημειώνει και η Καλυβιώτου, οι ανεξάρτητες αρχές μπορούν να συνδράμουν στον ελεγκτικό έργο της Βουλής, αφού «η αντίστοιχη πληροφόρηση που ενσωματώνεται στις εκθέσεις τους και υποβάλλεται ενώπιον της Βουλής, μόνο ως εξαιρετικά χρήσιμη μπορεί να αξιολογηθεί», λειτουργώντας με αυτό το τρόπο «ως εξωκοινοβουλευτικός επικουρικός μηχανισμός της Βουλής στον έλεγχο της δημόσιας διοίκησης»¹⁶². Συμπληρώνοντας η Σπανού αναφέρει ότι: «μέσω των ανεξάρτητων αρχών ενισχύεται η δυνατότητα ελέγχου των αποφάσεων εφόσον αφενός προσφέρονται περισσότερες θεσμικές δυνατότητες από ό,τι προηγούμενως, αφετέρου πιο εξειδικευμένες δομές, σε ορισμένη (αν και ποικίλη) απόσταση από την εκάστοτε κυβέρνηση, η οποία αντιμετωπίζεται με καχυποψία. Κατ' αυτόν τον τρόπο ενισχύεται η συνολική λογοδοσία (accountability) του συστήματος»¹⁶³.

¹⁶¹ Γ.Α. Τασόπουλος, «Το συνταγματικό θεμέλιο των Ανεξάρτητων Αρχών», στο: Κ. Σπανού Δ.Α. Σωτηρόπουλος, (2018), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός Τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, (επιμ.), Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 147.

¹⁶² Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), *ό.π.*, σελ. 154-155.

¹⁶³ Κ. Σπανού, (2008), *ό.π.*, σελ. 246.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ρεπουμπλικανισμός συνιστά ένα θεωρητικό ρεύμα στην ιστορία των ιδεών με μακρά παράδοση, ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη. Από την Αρχαία Ρώμη και τις ιταλικές δημοκρατίες του 11^{ου} αιώνα, μέχρι τον αγγλικό και αμερικανικό ρεπουμπλικανισμό τον 17^ο και 18^ο, ο ρεπουμπλικανισμός ως θεωρία καταλαμβάνει διακριτή θέση στην εξέλιξη της νεωτερικότητας. Παρά τη σταδιακή του περιθωριοποίησή του κατά τους δύο αιώνες που ακολούθησαν, τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και στις πρώτες του 21^{ου} συντελείται μία «αναβίωση» του ρεπουμπλικανισμού ως θεωρίας, όχι μόνο παρουσιάζοντας συνάψεις με διαφορετικά και ποικίλα θεωρητικά ρεύματα (π.χ. σοσιαλισμός, φεμινισμός) της πολιτικής φιλοσοφίας και επιστήμης, αλλά και ανοίγοντας τον δρόμο για νέες θεωρητικές διαπλάσεις, όπως επί παραδείγματι στον γνωστικό κλάδο των ευρωπαϊκών σπουδών, προς την κατεύθυνση της Ε.Ε. ως «Πολιτείας»¹, είτε στο συνταγματικό δίκαιο, υπό τον μανδύα του πολιτικού συνταγματισμού.

Όπως κατέστη φανερό και στην εισαγωγή, ο ρεπουμπλικανισμός ως έννοια παρουσιάζει δυσχέρειες επακριβούς ορισμού του, αφού παρουσιάζει γνωστικές συμπτώσεις με μία σειρά γνωστικών κλάδων (πολιτική φιλοσοφία, πολιτική επιστήμη, ιστορία, νομική επιστήμη, ευρωπαϊκές και διεθνείς σπουδές), αλλά και ερμηνευτικές εγγυτήτες και αποκλίσεις με μία σειρά εννοιών, όπως η μοναρχία, η δημοκρατία οι

¹ Για τον Χρυσόχοου, η κανονιστική στροφή στις ευρωπαϊκές σπουδές, επικουρούμενη από τη στροφή της διεθνούς έρευνας σε συγκριτικές προσεγγίσεις -γύρω από τη φύση της συστατικής αυτονομίας σε (συν)ομοσπονδιακές τάξεις, την κατανομή των εξουσιών μεταξύ ανταγωνιστικών κέντρων, και τη φύση της σύνθετης αντιπροσώπευσης- υπερβαίνει τις αδυναμίες του συμβατικού κρατοκεντρισμού, τις οποίες εντοπίζει αφενός στην απλουστευτική λογική των παιγνίων μηδενικού αθροίσματος- ό, τι χάνεται σε εθνικό κερδίζεται σε υπερεθνικό επίπεδο- και αφετέρου στην ανασκευή της θέσης ότι οι διακυβερνητικοί θεσμοί αποτελούν σκληρές αρένες εργαλειακών διακρατικών διαπραγματεύσεων χωρίς να οδηγούν στην παραγωγή συλλογικών νορμών. Η κανονιστική στροφή συνοδεύεται και από την θεώρηση της Ε.Ε. ως πολιτείας. Οι σύγχρονοι θεωρητικοί της ενοποίησης υιοθέτησαν τον όρο “πολιτεία” ως μια ενδεδειγμένη εννοιολογική κατηγορία για την Ε.Ε. για τρεις κυρίως λόγους (Χρυσόχοου, 2005: 66): α) Ο όρος δεν χαρακτηρίζεται από ιδεολογικές φορτίσεις στο επίπεδο της μικροανάλυσης συγκεκριμένων χώρων πολιτικής ή στη μορφή των ανελαστικών θέσεων του κλασσικού διακυβερνητισμού και του ομοσπονδισμού· β) ο όρος αποφεύγει τις παρερμηνείες μιας ακραιφνώς υπερεθνικής αντίληψης που συντείνουν στη θεώρηση της Ε.Ε. ως νέου πολιτικού κέντρου· Και γ) ο όρος προσφέρει στον ερευνητή μια “αναστοχαστική” απόσταση από τον ακριβή προσδιορισμό της οντολογικής φύσης της Ε.Ε., χωρίς να υποτάσσεται σε πρωθύστερα πρότυπα πολιτικής οργάνωσης και διακυβέρνησης. Βλ. κατά σειρά Δ.Ν. Χρυσόχοου, (2005), ό.π., σελ. 66. Δ.Ν., Χρυσόχοου (2007), ό.π., σελ. 105-106. Μ.Ι. Τσιμισιζέλης, (2020), ό.π., σελ. 3.

κοινοτιστικές, κοσμοπολιτικές και ελευθεριακές θεωρήσεις, καθώς και ο πολιτικός φιλελευθερισμός. Σε κάθε περίπτωση και, παρά τις επιμέρους κατηγοριοποιήσεις, ο ρεπουμπλικανισμός ως ιδέα συμπεκνώνει την κληρονομιά του σε έννοιες όπως η ελευθερία ως μη κυριαρχία, οι δημόσιες υποθέσεις ως δημόσια πράγματα (*res publica*), την αυτοκυβέρνηση, τον ρεπουμπλικανικό πατριωτισμό, την ανοικτή διακυβέρνηση, την πολιτική ισότητα και το μικτό πολίτευμα.

Η αναβίωση ή επιστροφή του ρεπουμπλικανισμού δεν επιδιώκει την ανατροπή του κρατούντος φιλελεύθερου παραδείγματος, την ολοσχερή υποκατάστασή του από ένα αντίπαλο θεωρητικό υπόδειγμα. Στον αντίποδα, η αναβίωση του ρεπουμπλικανισμού αποσκοπεί στη διόρθωση των παθογενειών του φιλελεύθερου υποδείγματος, όπως ειδικά αυτό διαμορφώθηκε από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα, με όρους διαλογικούς και όχι ανταγωνιστικούς. Το ρεπουμπλικανικό υπόδειγμα εκφράζει ένα απλό αίτημα, όπως αναφαίνεται από τις αναπτύξεις του Quentin Skinner: Ότι το ιδανικό για έναν πολίτη είναι να ζει ελεύθερο («*nivere libero*»), όπου προβάλλοντας τις απόψεις των νέο-ρωμαίων συγγραφέων για την πολιτεία αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Μια πολιτεία ή ένα έθνος θα στερηθεί την ελευθερία του εάν είναι απλώς υποκείμενο ή εκτεθειμένο στον καθορισμό των ενεργειών του από τη βούληση οποιουδήποτε άλλου πέρα από τους αντιπροσώπους του πολιτικού σώματος ως σύνολου*»². Η ασφάλεια ενός ελεύθερου κράτους απέναντι στην έξωθεν κυριαρχία απαιτεί τη διατήρηση καλών νόμων, θεσμών και νορμών στο εσωτερικό της πολιτείας.

Εντούτοις για να πετύχει τον σκοπό του, ο ρεπουμπλικανισμός δεν αρκεί απλά να μείνει στη θεωρητική πραγμάτευση σε επίπεδο εννοιών. Αντίθετα, οφείλει να στραφεί και στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής, σε μία απόπειρα εφαρμογής βασικών παραδοχών του υπό τη μορφή ενός πλέγματος θεσμών και αξιακών πυλώνων που δομούν το ρεπουμπλικανικό κράτος, το οποίο θα διασφαλίσει όσο το δυνατόν με όρους πληρότητας την ελευθερία. Ο δεσμός ανάμεσα στον ελεύθερο πολίτη και το ελεύθερο κράτος είναι κομβική για την ρεπουμπλικανική υπόθεση και για να εμβαθύνει και να διαρκέσει αυτός ο δεσμός, απαιτείται μία διαπειθαρχική πραγμάτευση της ρεπουμπλικανικής ιδέας, τόσο ως ιστορική, όσο και ως κανονιστική-πολιτική.

Η ιστορική πραγμάτευση της ρεπουμπλικανικής ιδέας πραγματοποιήθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας συμβολής, μέσω της ανάγνωσης εμβληματικών

² Κ. Σκίνερ, (2002), ό.π., , σελ. 57. Βλ. και Κ.Α. Λάβδας, (2004), ό.π., σελ. 52.

πολιτικών στοχαστών και διέλευσης συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Ο πλούτος της ρεπουμπλικανικής ιδέας, αλλά και η πυκνότητα του ιστορικού χρόνου αναπόφευκτα οδήγησαν σε μία επιλεκτική ανάγνωση συγκεκριμένων θεωριών και ιστορικών γεγονότων.

Το πρώτο κεφάλαιο φιλοξενεί τη ρεπουμπλικανική σκέψη των Αριστοτέλη, Πολύβιου, Κικέρωνα, των Άγγλων ρεπουμπλικάνων Harrington-Milton-Sidney, καθώς και των ιδρυτών της αμερικάνικης δημοκρατίας, ιδίως του James Madison, ενώ περιγράφεται μία απόπειρα ρεπουμπλικανικής διάρθρωσης που επιχειρήθηκε στις πόλεις κράτη της Βορείου Ιταλίας κατά τον 11^ο-12^ο αιώνα.

Η ρεπουμπλικανική σκέψη του Αριστοτέλη, όπως παρουσιάζεται κυρίως στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών αλλά και στα βιβλία Η' και Θ' των Ηθικών Νικομαχείων, εστιάζει ότι το άριστο πολίτευμα είναι αυτό που προάγει τον κοινό σκοπό ή εναλλακτικά το δημόσιο συμφέρον, ο οποίος υλοποιείται από τους πολλούς, ως κυρίαρχος Δήμος, με όρους πολιτικής αρετής, συμμετοχής και φιλίας.

Οι Ρωμαίοι στοχαστές, αναπτύσσουν μία ολοκληρωμένη θεωρία γύρω από την έννοια της *res publica* και του μικτού πολιτεύματος, κυρίως μέσα από τα γραπτά του Πολύβιου και του Κικέρωνα, αντλώντας παράλληλα έμπνευση και από την ιστορική παράδοση και τους θεσμούς της Ρεπουμπλικανικής Ρώμης κατά τον 6^ο αι π.Χ. Ο μεν Πολύβιος στο Έκτο βιβλίο των Ιστοριών του υποστήριξε ότι το καλύτερο πολίτευμα είναι μία μεικτή κυβέρνηση, που συνδυάζει τις αρετές των αρίστων πολιτευμάτων, διάρθρωση σύμφωνα με τον οποίο ήταν το κλειδί για την επιτυχία της Ρεπουμπλικανικής Ρώμης. Από την πλευρά του ο Κικέρων, με το έργο του «Περί Πολιτείας» υποστήριξε ότι το μικτό πολίτευμα σκοπεί στο κοινό συμφέρον και για να μπορέσει να επιβιώσει απαιτείται η συνδρομή δύο θεμελιωδών αρχών, της ισότητας και της σταθερότητας. Το ρεπουμπλικανικό μοντέλο διακυβέρνησης κληρονόμησε στους αιώνες που ακολούθησαν τις κάτωθι αρχές: την ελευθερία ως μη κυριαρχία, το μικτό πολίτευμα και την αμφισβητησιακή πολιτειότητα, ενώ υπό τη μορφή της *res publica* κληροδότησε στις επόμενες γενιές την αγάπη και το ενδιαφέρον «για τα δημόσια πράγματα», ως αυτονόητο καθήκον κάθε ελεύθερου πολίτη.

Την παραπάνω κληρονομιά προσπάθησαν να αξιοποιήσουν οι Ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, υιοθετώντας ένα πολιτειακό μοντέλο με τα κάτωθι χαρακτηριστικά: α) ήταν δημοκρατίες που διοικούνταν από εκλεγμένους

υπάτους ή άρχοντες των οποίων η εξουσία περιοριζόταν αυστηρά· β) τα αντιπροσωπευτικά σώματα, όπως λαϊκές συνελεύσεις κι άλλου είδους συμβούλια λειτουργούσαν ως τα δεσμά της εξουσίας του κράτους και των εκτελεστικών του σωμάτων· γ) εκείνα τα σώματα δεν υπόκειντο σε καμία εκκλησιαστική ή αριστοκρατική εξουσία· Και δ) ήταν αυτοκυβερνώμενες οντότητες, υποστηριζόμενες από μία ισχυρή κοινωνία που ήταν σε θέση να κρατά τη δική της αυτονομία έναντι του κράτους. Παρά την ανάπτυξη επιμέρους ανταγωνισμούς και φατριασμούς μεταξύ διαφόρων μεταξύ διαφόρων κρατών στην ιταλική χερσόνησο, ιδίως από τον 13^ο αιώνα και έπειτα, αυτό δεν εμπόδισε την εμπέδωση του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους διακυβέρνησης, με αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα τη Φλωρεντία και τη Βενετία, ανοίγοντας μετέπειτα τον δρόμο στον πολιτικό ουμανισμό και την Αναγέννηση.

Ορμώμενοι από τον ουμανισμό της Αναγέννησης και με αφορμή την αλληλοδιαδοχή κοσμοϊστορικών γεγονότων στην βρετανική χερσόνησο, με κύριους ιστορικούς σταθμούς την περίοδο των αγγλικών εμφυλίων πολέμων (1642-1649) και της Ένδοξης Επανάστασης (1688), οι Άγγλοι ρεπουμπλικάνοι στοχαστές και ιδίως οι Harrington-Milton-Sindey όχι μόνο συνέβαλλαν στην έξαρση του επαναστατικού πάθους απέναντι στη μοναρχία και της αμφισβήτησης του καθεστώτος εξάρτησης ανάμεσα στους ελεύθερους πολίτες και την εκάστοτε καλή προαίρεση του Στέμματος, αλλά κατέφυγαν επίσης στην ρωμαϊκή παράδοση της πολιτικής ελευθερίας. Οι Άγγλοι ρεπουμπλικάνοι επέμειναν ότι κάθε νόμος πρέπει να έχει τη συναίνεση όλων εκείνων στους οποίους πρόκειται να εφαρμοστεί, ενώ κύριες επιδιώξεις του βρετανικού ρεπουμπλικανισμού ήταν: α) η ανακατανομή της ιδιοκτησίας, ώστε να αποτρέπεται η μεγάλη συγκέντρωσή της σε λίγα χέρια· β) η ενθάρρυνση της ενεργούς ανάμειξης των πολιτών-ιδιοκτητών στα κοινά· και γ) ο περιορισμός της ιδιώτευσης των ατόμων.

Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με τον αμερικανικό ρεπουμπλικανισμό, όπως εκείνος διαμορφώθηκε μέσα από το κοσμοϊστορικό γεγονός της Αμερικανικής Επανάστασης και της θέσπισης του αμερικανικού Συντάγματος που την ακολούθησε. Βασική πηγή ανάγνωσης του αμερικανικού ρεπουμπλικανισμού αποτελούν τα «Ομοσπονδιακά Κείμενα» (Federalist Papers), μέσα από τα οποία αποκαλύπτεται όχι μόνο η ρεπουμπλικανική σκέψη του James Madison, αλλά και το ευρύτερο φιλοσοφικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η Αμερικάνικη Δημοκρατία. Σ' αντίθεση με τις ρουσσωϊκές καταβολές της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία είχε ως έμφαση της

ακατανίκητη εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας υπό τη μορφή μιας αφύπνισης του Έθνους που αντιπροσωπεύει τη Τρίτη Τάξη με όρους του Αββά Sieyès, η Αμερικανική Επανάσταση και το Αμερικανικό Σύνταγμα ακολουθεί τη μαντισονιακή λογική: Την ανάσχεση των επιπτώσεων της τυραννίας της πλειοψηφίας μέσω του διαμοιρασμού των εξουσιών με ταυτόχρονη συνύπαρξη των θεσμικών αντιβάρων (checks and balances) και την ενσωμάτωση της αντιπροσώπευσης σε μία μεγάλη εδαφική επικράτεια, ξεπερνώντας τις αντιρρήσεις των Rousseau και Montesquieu. Όπως και ο αγγλικός ρεπουμπλικανισμός, έτσι και ο αμερικανικός έχει έναν έντονο αντι-μοναρχικό χαρακτήρα και αναπτύσσεται σε μία εξίσου ιστορικά φορτισμένη περίοδο. Η διαφορά τους είναι ότι ο αμερικάνικος ρεπουμπλικανισμός κατάφερε να παραδώσει το πρώτο Σύνταγμα της νεωτερικότητας, το Αμερικανικό και μία θεμελιώδη σύγκλιση: της πολλαπλότητας φιλελεύθερης δημοκρατίας με την ενότητα του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους, συνιστώντας την «ενότητα της ποικιλομορφίας».

Το πρώτο κεφάλαιο λοιπόν δεν αποτυπώνει μονάχα τις απαρχές του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους και την εξέλιξή του μέσα από την αλληλοδιαπλοκή ιστορικών οροσήμων και εμβληματικών προσωπικοτήτων στην ιστορία των ιδεών. Αλλά προσφέρει και εκείνη τη θεωρητική αφετηρία στον ρεπουμπλικανισμό να διεισδύσει στην πολιτική πρακτική και την συνταγματική θεωρία. Δίοδος για το πρώτο είναι το πλέγμα θεσμών του ρεπουμπλικανικού κράτους. Δίοδος για το δεύτερο είναι ο πολιτικός συνταγματισμός, όπως αναπτύχθηκε στη Βρετανία.

Προτού όμως συμβεί αυτό, στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μία απόπειρα εννοιολογικής αποσαφήνισης μίας πυρηνικής έννοιας του ρεπουμπλικανισμού, αυτή της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, όπως την διαμόρφωσαν στον σύγχρονο πολιτικο-φιλοσοφικό διάλογο οι Philip Pettit και Quentin Skinner. Με περιορισμένη εξ ορισμού τη δυνατότητα ολιστικής πραγμάτευσης της έννοιας της ελευθερίας, η οποία έχει τη δική της ξεχωριστή θέση στη ιστορία των ιδεών³, το κεφάλαιο τριχοτομείται ανάμεσα στην χομπσιανή έννοια της ελευθερίας ως μη παρέμβασης: την κλασσική διάκριση του Isaiah Berlin μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας. Και τέλος την καθεαυτή πραγμάτευση της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας. Αφενός, η χομπσιανή έννοια της ελευθερίας, ως μη ρεπουμπλικανική, αναδεικνύει την παρέμβαση ως βασικό γνώρισμα

³ A. de Dijn, (2020), *Freedom: an unruly history*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

ακύρωσης της ελευθερίας⁴. Η διχοτόμηση του Berlin μεταξύ αρνητικής και θετικής ελευθερίας αντικατοπτρίζει την αξιακή διάκριση ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον ρεπουμπλικανισμό, όπου ο μεν πρώτος βασίζεται στην «ελευθερία από», ενώ ο δεύτερος συναρτά την ελευθερία με τις δημόσιες απαιτήσεις της. Η διάκριση όμως αυτή προετοιμάζει το έδαφος για την ειδικότερη ανάπτυξη της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας, η οποία σε αντίθεση με την αντίληψη του Berlin περί θετικής ελευθερίας που εξαρτά την αυτοπραγμάτωση από την πολιτική συμμετοχή, η ελευθερία ως μη κυριαρχία απομακρύνεται από τον μονισμό του αγαθού του παραδοσιακού ρεπουμπλικανισμού και στρέφεται προς την ανεύρεση εκείνων των πηγών εξάρτησης και κυριαρχίας που εμποδίζουν το άτομο να είναι δυνητικά ελεύθερο σε μία ποικιλία περιστάσεων της καθημερινότητας, από την οικογένεια και το σπίτι, μέχρι τον χώρο εργασίας και τις ίδιες της κοινωνικές σχέσεις.

Η αποκάλυψη των ποικίλων πηγών εξάρτησης και κυριαρχίας σε ένα κράτος το οποίο τυπικά δομείται από φιλελεύθερους θεσμούς, συνιστά πρόκριμα για το τρίτο κεφάλαιο, όπου πλέον το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες ενσαρκώνεται στην πολιτική πρακτική, μέσα από ένα πλέγμα ελεύθερων θεσμών, που συνιστούν το ρεπουμπλικανικό κράτος. Το ρεπουμπλικανικό κράτος, σύμφωνα με τις αναπτύξεις του Pettit, ο οποίος αντλεί συμπεράσματα από την Ισπανία κατά την περίοδο διακυβέρνησής της από τον σοσιαλιστή πρωθυπουργό Jose Luis Zapatero, στηρίζεται σε δύο επιμέρους πυλώνες: την αποτροπή του *dominium* και την αποτροπή του *imperium*. Το πρώτο διασφαλίζεται μέσα από μία αναπτυσσόμενη οικονομία, ένα αξιόπιστο κράτος δικαίου, ένα σύστημα γνώσης χωρίς αποκλεισμούς, ένα ισχυρό σύστημα υγείας και τέλος ένα βιώσιμο περιβάλλον. Το δεύτερο διασφαλίζεται μέσα από ένα πλέγμα διαδικαστικών περιορισμών που αφορούν την λήψη αποφάσεων εκ μέρους της κυβέρνησης (κράτος δικαίου, διάκριση των εξουσιών, διαβουλευτική δημοκρατία, έγκριση από δύο κοινοβουλευτικά σώματα, αποπολιτικοποιημένη λήψη αποφάσεων, ανεξάρτητος έλεγχος, ελεύθερη πληροφόρηση) και παροχής της δυνατότητας στους πολίτες να αμφισβητήσουν τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες στη βάση τριών διαφορετικών λόγων: α) για τη νομιμότητά τους σύμφωνα με το δημόσιο δίκαιο, β) για την πραγματική τους αξία και γ) για τη γενική τους καταλληλότητα. Όμως το πλέγμα εγγυήσεων αποτροπής από το *dominium* και το *imperium* δεν αρκεί.

⁴ A. Sen, (2015), ό.π., σελ. 347.

Πρέπει το ρεπουμπλικανικό κράτος να παρέχει εκείνες τις υλικές συνθήκες στους πολίτες του για να είναι πραγματικά ελεύθεροι, αμβλύνοντας τις ανισότητες και συμβάλλοντας στην ενίσχυση του αισθήματος ισοτιμίας μεταξύ τους. Κι αυτό γίνεται μέσω του ρεπουμπλικανικού κράτους πρόνοιας, ως δομικού στοιχείου θέσμισης της ρεπουμπλικανικής θεσμικής αρχιτεκτονικής.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν επιχειρείται το πέρασμα του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους στη συνταγματική θεωρία κι αυτό μέσα από τρεις ενδιάμεσους σταθμούς. Στο τέταρτο κεφάλαιο, με αφετηρία την εξιστόρηση της ιστορίας των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών της Βρετανίας από την Ένδοξη Επανάσταση μέχρι σήμερα, αποσαφηνίζεται εννοιολογικά ο πολιτικός συνταγματισμός, μέσα από τις ειδικότερες αναπτύξεις επιφανών εκπροσώπων του, όπως οι J.G.A. Griffith, Richard Bellamy, Adam Tomkins, Jeremy Waldron. Συνοπτικά, η προσέγγιση του πολιτικού συνταγματισμού δίνει έμφαση στη συνεχή δημόσια διαβούλευση για τους συνταγματικούς κανόνες που διέπουν την πολιτική ζωή και τεκμηριώνει τη σημασία της δημοκρατικής συμμετοχής κατά τη διαπραγμάτευση των κανόνων, αξιών και προτιμήσεων που περιλαμβάνονται στις επιμέρους εθνικές συνταγματικές τάξεις. Ο πολιτικός συνταγματισμός, σ' αντίθεση με τον νομικό συνταγματισμό, βασίζεται στην μη αυστηρή διάκριση δικαίου και πολιτικής, όπου το δίκαιο αποτελεί εργαλείο υλοποίησης των πολιτικών αποφάσεων, με τα δικαιώματα να διαμορφώνονται περισσότερο εντός της πολιτικής πρακτικής και όχι από τα δικαστήρια. Ο πολιτικός συνταγματισμός συμβαδίζει με ένα δίκαιο που είναι ανοικτό σε ευρύτερες ηθικοπολιτικές αναζητήσεις και αντιπαραθέσεις της ερμηνευτικής κοινότητας⁵.

⁵ Στην ελληνική βιβλιογραφία γίνεται μία απόπειρα ανάδειξης των εσωτερικών διασυνδέσεων ανάμεσα στο δίκαιο και την πολιτική. Όπως υποστηρίζει ο Μεταξάς: «η αυτοαναφορική, στενά δογματική, προσέγγιση του Δικαίου συνάντησε προ πολλού τα όριά της», συμπληρώνοντας ότι: «με την «προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας κανόνα δικαίου ερήμην των κοινωνικών, ιστορικών, αισθητικών, πολιτικών και ψυχολογικών ακόμη συμφραζομένων, καθώς και του εν γένει πλαισίου, εντός του οποίου αυτός παρήχθη, είναι όχι μόνο αλυσιτελής, αλλά και κατά κανόνα λανθασμένη». Από την πλευρά του ο Δωρής τονίζει ότι: «Δεν νοείται νομοθετική ρύθμιση (και γενικότερα οποιαδήποτε ρύθμιση, που τίθεται με κάποια από τις αναγνωριζόμενες στην έννομη τάξη πηγές δικαίου) χωρίς δικαιοπολιτική επιλογή. Ο δικαιοπολιτικός στόχος είναι εγγενές στοιχείο κάθε κανόνα δικαίου». Τέλος, ο Γεωργιάδης επισημαίνει ότι: «Μεταξύ δικαίου και πολιτικής υπάρχουν αρκετά σημεία επαφής. Πρόκειται για μια σχέση αλληλεπίδρασης, δεδομένου ότι τα δύο αυτά κοινωνικά φαινόμενα συνδέονται στενά, χωρίς όμως και να ταυτίζονται». Βλ. κατά σειρά: Α. Μεταξάς, «Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα legitimitas: Προκαταρκτικές σκέψεις για μια διεπιστημονική προσέγγιση του ευρωπαϊκού δικαίου, στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 52-53. Α. Μεταξάς, (2020), *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Αλληλένθεση, Κρίση, Εξαίρεση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 17. Φ. Δωρής, (2016), ό.π., σελ. 222. Α. Σ. Γεωργιάδης, (2020), ό.π., σελ. 299. Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 255.

Το πέμπτο κεφάλαιο συνιστά ένα κεφάλαιο «γέφυρα» ανάμεσα στη γενική θεωρία του πολιτικού συνταγματισμού, όπως διαπλάστηκε στην βρετανική συνταγματική θεωρία και των επιμέρους εκδηλώσεών του στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο μέσα από την υφιστάμενη θεσμική αρχιτεκτονική σε επίπεδο ελληνικού Συντάγματος και πολιτικής πρακτικής. Το πέμπτο κεφάλαιο μεσολαβεί πριν την μεταφορά του βρετανικού πολιτικού συνταγματισμού στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, παρέχοντας μία σειρά αναγκαίων εγγυήσεων που καθιστούν την μετάβαση αυτή όσο γίνεται ομαλότερη. Οι εγγυήσεις αυτές αφορούν την διαβουλευτική δημοκρατία, την «δημοκρατία της αμφισβήτησης», τον δικαστικό έλεγχο ασθενούς τύπου και την ισχυρή-θεσμική αντιπολίτευση. Η παράθεση των ανωτέρω εγγυήσεων κρίνεται απαραίτητη ώστε να εμποδωθεί από την μία πλευρά το διαλογικό στοιχείο του πολιτικού συνταγματισμού (διαβουλευτική δημοκρατία-δικαστικός έλεγχος ασθενούς ελέγχου), αλλά και να αναδειχθούν τα αντίβαρα, σε επίπεδο κοινωνίας (δημοκρατία της αμφισβήτησης) και Κοινοβουλίου (ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση) από την μετατόπιση του κέντρου βάρους από τα δικαστήρια στην πολιτική πρακτική.

Η διαβουλευτική δημοκρατία, ιδίως στην μαξιμαλιστική εκδοχή του Habermas και όχι την μινιμαλιστική εκδοχή του Schumpeter, εξασφαλίζει εκείνο το διαλογικό πλαίσιο εντός του οποίου διαλέγονται οι επιμέρους θεσμοί, ενισχύοντας τη δημοκρατική του νομιμοποίηση και ενθαρρύνοντας την συμμετοχή και την πολιτική διαφωνία ελεύθερων και ίσων πολιτών · ο δικαστικός έλεγχος ασθενούς τύπου, ως επιμέρους μοντέλο ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων και αποτυπώνοντας τη διάκριση ανάμεσα στον πολιτικό και νομικό συνταγματισμό, σηματοδοτεί τη μεταβολή από το ποιος ελέγχει, που αντικατοπτρίζει τη διάκριση μεταξύ συγκεντρωτικού και διάχυτου ελέγχου, στο ποιο είναι το αποτέλεσμα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, με άλλα λόγια τις συνέπειες που μπορεί να έχει μια δικαστική κρίση στη νομοθετική διαδικασία και στην ευρύτερη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Η ανάδειξη του δικαστικού ελέγχου ασθενούς τύπου δεν έχει σκοπό τη δομική αμφισβήτηση της φυσιολογίας και της συνταγματικής κατοχύρωσης του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα. Αντίθετα, αποσκοπεί κυρίως στην ανάδειξη του διαλογικού στοιχείου ανάμεσα στον δικαστή και τον νομοθέτη, όχι με όρους τελικότητας ή άνευ όρων κατίσχυσης, αλλά με όρους διαλεκτικής συναρμογής. Φιλοσοφικά, εκφράζεται κατ' αυτό το τρόπο η σύνδεση του πολιτικού συνταγματισμού με την παράδοση του πολιτικού ουμανισμού, όπως αντιδιαστέλλεται

με τη σειρά της από την φυσικοδικαιική παράδοση. Η μεν φυσικοδικαιική παράδοση ευνοεί μία εξωτερική λύση ως προς την πολιτική κοινωνία, με την έννοια ότι δέχεται ως δεδομένη την ατομοκρατική, εγωιστική πρακτική προσήλωση του μοντέρνου ατόμου, όπου η κοινωνική συνύπαρξη δεν αποτελεί καθαυτή ειδική μέριμνα κανενός, αποτελώντας απόλυτη συνθήκη άσκησης του εγωισμού. Το φυσικό δίκαιο αποτελεί μία κανονιστική τάξη της οποίας όμως η ύπαρξη, η προέλευση και η ισχύς δεν απαιτούν τη διαμεσολάβηση της πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας και των θεσμών της⁶. Στον αντίποδα, η παράδοση του πολιτικού ουμανισμού προτείνει μία «εσωτερική λύση», μία πολιτική λύση μακριά από τους αυτοματισμούς της νομοκανονιστικής λύσης του νεώτερου φυσικού δικαίου⁷, επιζητώντας τα ρυθμιστικά αίτια της συνοχής και της βιωσιμότητας της κοινωνίας σε εγγενείς παράγοντες και στην αποκατάσταση σχέσεων αλληλοβοήθειας και αλληλοεπίβλεψης⁸.

Η δημοκρατία της αμφισβήτησης, αξιοποιώντας τις θεωρητικές παραδόσεις του λαϊκού συνταγματισμού (popular constitutionalism) προσπαθεί να γειώσει το Σύνταγμα με την κοινωνία και τις διεργασίες που αυτή συνεπάγεται, με στόχο τον έλεγχο και την εξισορρόπηση της πολιτικής εξουσίας, λειτουργία που αποκτά επικαιρότητα λόγω της πανδημικής κρίσης και της αναγκαστικής διεύρυνσης των εξουσιών του κράτους για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Με αυτό το τρόπο συμπληρώνεται σε επίπεδο κοινωνίας πλέον η δυνατότητα του ατόμου να αμφισβητήσει τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες σύμφωνα με το σύστημα αποτροπής

⁶ Κ. Σπανού, (2005), ό.π., σελ. 60.

⁷ Δεν υπάρχει μία, αλλά πολλές και διαφορετικές θεωρίες φυσικού δικαίου. Το κεντρικό ερώτημα που θέλουν να απαντήσουν όλες αυτές οι θεωρίες αναφέρεται στην προέλευση της κοινωνίας, όπου κοινή συνισταμένη όλων των αποχρώσεων των θεωριών αυτών είναι η έννοια του φυσικού νόμου. Κοινά χαρακτηριστικά των θεωριών αυτών είναι τα κάτωθι: α) όλοι οι άνθρωποι είναι έλλογα όντα, είναι δηλαδή προικισμένα με λόγο και χρησιμοποιούν το λογικό τους, και στη βάση αυτή συνάγεται ότι το λογικό είναι ουσιαστική ιδιότητα του ανθρώπου· β) το λογικό μπορεί να κάνει ανακαλύψεις και, αν χρησιμοποιηθεί σωστά, είναι εφικτή η γνώση των ηθικών αληθειών, δηλαδή η γνώση του φυσικού νόμου· γ) οι ηθικοί νόμοι που ανακαλύπτει το λογικό είναι ορθολογικοί κανόνες, δηλαδή είναι μέρος του θείου λόγου ή ενός ορθολογικού σκοπού που διέπει το σύμπαν και οι ηθικοί κανόνες εκφράζονται με τη μορφή των προσταγών ή απαγορεύσεων που είναι καθολικά δεσμευτικές και δ) αυτοί οι ηθικοί κανόνες ή αρχές είναι προφανείς και αποδεικνύονται με τη λογική. Βλ. Γ. Πλαγγέσης, (2013), ό.π., σελ. 168. Όπως σημειώνει ο Τασόπουλος: «*Η βασική διαφορά μεταξύ του κλασσικού και του νεωτερικού φυσικού δικαίου έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ το πρώτο κυριαρχείται από το καθήκον του ανθρώπου να ανταποκριθεί στη θεολογική μεταφυσική τάξη, στο δεύτερο επικρατεί η αντίληψη για την πολιτεία ως προϊόν της έλλογης βούλησης του ανθρώπου*». Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2001), ό.π., σελ. 118. Θεμελιωτής του νεότερου φυσικού δικαίου θεωρείται ο Hugo Grotius, ο οποίος θεωρούσε ότι είναι καθολικό και αμετάβητο, διότι συνοδεύεται από το κριτήριο της καθολικής αποδοχής. Βλ. Α. Στυλιανού, (2015), ό.π., σελ. 41-50. Βλ. επίσης Β.Βix, (2007), ό.π., σελ. 111-118, καθώς και Α. Πεχλιβανίδης, (2019), ό.π., σελ. 250, όπως και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 52.

⁸ Δ.Γ. Δρόσος, (2016), ό.π., σελ. 435.

εμφάνισης του imperium στο ρεπουμπλικανικό κράτος που εισηγείται ο Pettit, ιδίως την εποχή ξεσπάσματος κοινωνικών κινημάτων που διεκδίκησαν φυλετική δικαιοσύνη και προσωπική αξιοπρέπεια, όπως επί παραδείγματι τα κινήματα του Black Lives Matter και του «Me Too». Η ισχυρή κοινωνία εξισορροπεί με το ισχυρό κράτος και με αυτό το τρόπο εξασφαλίζεται η ελευθερία, θέση που θα δοκιμαστεί και στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα του ν. 4703/2020 για τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις, αλλά και από τους εκάστοτε περιορισμούς στο δικαίωμα συνάθροισης που θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης⁹.

Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση διαφυλάττει με τη σειρά της την τήρηση του Συντάγματος που «έχει βγει έξω από τα δικαστήρια», επιφυλάσσοντας τόσο στον θεσμό του πολιτικού κόμματος, όσο και του Κοινοβουλίου ως θεσμού τον ρόλο του εγγυητή τήρησης του Συντάγματος από την εκάστοτε πολιτική εξουσία και τον αυτοπεριορισμό της από τον πειρασμό να καταστεί ανεξέλεγκτη, σύμφωνα με την μορφή του κοινοβουλευτικού συστήματος, τα βασικά χαρακτηριστικά του κρατικού μηχανισμού και τη βασική διευθέτηση της ελληνικής συνταγματικής τάξης που δεν προϋποθέτει κυριαρχία του Κοινοβουλίου. Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύθηκαν τόσο το συνταγματικό έρεισμα της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης και του κοινοβουλευτικού ελέγχου σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα (άρθρα 29, 60 παρ. 1 και 65 παρ. 1, 70 παρ. 6 του Συντάγματος), όσο και τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που προβλέπονται από τον Κανονισμό της Βουλής. Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση εντάσσεται στο εννοιολογικό σχήμα «εμπιστοσύνη-αμφισβήτηση-εναλλαγή». Η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση ελέγχει την κυβέρνηση και δεν παρέχει εν λευκώ εμπιστοσύνη. Αμφισβητεί με τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου που έχει στη διάθεσή της, συμπληρώνοντας την αντίστοιχη αμφισβήτηση της κοινωνίας

⁹ Βλ. ενδεικτικά: Ξ. Κοντιάδης, «Δημόσια Υγεία και συναθροίσεις», προσβάσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/dimosia-ygeia-kai-synathroiseis/> (19-11-2020), Γ. Καραβοκύρης, «Η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων», προσβάσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/i-syntagmatikotita-tis-apagorefsis-ton-dimosion-ypaidhriwn-synathroiseon/> (18-11-2020), Γ. Σωτηρέλης, «Από την τοπική απαγόρευση στη γενική αναστολή των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων: Συνταγματικά προβλήματα και (αχρείαστες) πολιτικές εντάσεις», προσβάσιμο στο: <https://www.constitutionalism.gr/apo-tin-topiki-apagorefsi-stin-geniki-anastoli-ton-dimosion-ipethrion-simathriseon/> (17-11-2020), Χ. Κουρουνδής, Β. Τσιγαρίδας, «Η νέα απαγόρευση συναθροίσεων και το Σύνταγμα», προσβάσιμο στο: <https://www.constitutionalism.gr/i-nea-apagorefsi-sinathriseon-kai-to-sintagma/> (28-01-2021), Γ. Αυδίκος, Η απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων και η συγκυρία, προσβάσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/h-apagoreysh-ypaidhriwn-synathroisewn-kai-h-sygkyria/> (28-01-2021).

που εκφράζεται στο πλαίσιο της δημοκρατίας της αμφισβήτησης. Και με τον προγραμματικό της λόγο προετοιμάζεται για την εναλλαγή στην κυβέρνηση μέσω του μηχανισμού των εκλογών. Το παραπάνω εννοιολογικό σχήμα που υλοποιεί η ισχυρή και θεσμική αντιπολίτευση δικαιώνει κατ' επέκταση το βασικό πνεύμα του πολιτικού συνταγματισμού, το οποίο είναι διαλογικό, αμφισβητησιακό και εναλλασσόμενο.

Τέλος το έκτο κεφάλαιο επιχειρεί μία εναλλακτική ανάγνωση της θεσμικής αρχιτεκτονικής στο ισχύον ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, υπό το πρίσμα του πολιτικού συνταγματισμού, ως μία άσκηση «θεσμικού αναγραμματισμού» ήδη υφιστάμενων θεσμών και πρακτικών που θεμελιώνονται στο ισχύον Σύνταγμα. Οι βασικές εκδηλώσεις του πολιτικού συνταγματισμού στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο προκύπτουν μέσα από μία ενδεικτική σταχυολόγηση διαδικασιών και πρακτικών όπως:

- α) Περιπτώσεις πολιτικού, προληπτικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, όπως η αναπομπή ψηφισμένου νομοσχεδίου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κατά τους ορισμούς του άρθρου 42 παρ. 1 του Συντάγματος και η ένσταση αντισυνταγματικότητας κατά το άρθρο 100 του Κανονισμού της Βουλής·
- β) Την καθεαυτή μηχανική της αναθεωρητικής διαδικασίας, με έμφαση στο άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος·
- γ) Αποτυπώσεις του δικαστικώς ανέλεγκτου πράξεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας, όπως τα *interna corporis* της Βουλής, οι κυβερνητικές πράξεις και οι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου·
- δ) Περιπτώσεις όπου η πολιτική εξουσία, είτε παίρνει το θεσμικό προβάδισμα έναντι της δικαστικής (διορισμός της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων από την κυβέρνηση κατά τους ορισμούς του άρθρου 90 παρ. 5 του Συντάγματος), είτε εκτείνει το πεδίο ελέγχου της, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου επί των ανεξάρτητων αρχών, σύμφωνα με τις προβλέψεις του άρθρου 101 παρ. 3 του Συντάγματος.

Στις προηγούμενες ενότητες και κεφάλαια συνεπώς έγινε μία προσπάθεια καταγραφής των εγγυήσεων και των ειδικότερων εκδηλώσεων του πολιτικού συνταγματισμού, αξιοποιώντας απτές περιπτώσεις από την ελληνική συνταγματική αρχιτεκτονική. Η προσπάθεια αυτή ανέδειξε ένα πλέγμα προϋποθέσεων και εκφάνσεων που απέδειξε ότι η ανάγνωση του ελληνικού συνταγματικού δικαίου υπό την ερμηνευτική σκοπιά του πολιτικού συνταγματισμού είναι εφικτή, δίχως να αμφισβητείται το γεγονός ότι η καθεαυτή ιδέα του πολιτικού συνταγματισμού έχει ως αφετηρία τη Βρετανία, αντανακλώντας εν πολλοίς και τη συνταγματική της παράδοση,

αλλά συγκροτώντας ταυτόχρονα κι ένα διακριτό ρεύμα στη συνταγματική θεωρία¹⁰. Όπως αναπτύχθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο, ο πολιτικός συνταγματισμός προέκυψε στη Βρετανία λόγω των χαρακτηριστικών του αγγλικού συντάγματος, το οποίο, ως επί το πλείστο είναι άγραφο και εύκαμπτο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν το συνταγματικό έθιμο και οι συνθήκες του πολιτεύματος¹¹. Ορμώμενος από την βρετανική παράδοση της εξελικτικής συνταγματογένεσης είναι συμβατός και με το προβάδισμα του νομοθέτη έναντι του δικαστή για την συγκεκριμενοποίηση και εξέλιξη του Συντάγματος κι αυτό σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο για τρεις λόγους: «*Πρώτον, μια δίκη, έστω κι αν εμφανίζει ευρύτερο συνταγματικό ενδιαφέρον, δεν είναι προσανατολισμένη στο δημόσιο διάλογο και στη δημόσια αντιπαράθεση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Δεύτερον, μια δικαστική απόφαση [...] δεν έχει την καθολική ισχύ μιας νομοθετικής διάταξης. Τέλος, κάθε νομοθετική αλλαγή είναι προσανατολισμένη στην προσαρμογή της έννομης τάξης στην εξελισσόμενη πραγματικότητα, τη στιγμή που μια δικαστική απόφαση μπορεί να τάσσεται υπέρ της διατήρησης του status quo*»¹². Το προβάδισμα αυτό συνοδεύεται και στην εγγύτερη προσέγγισή του με την λεγόμενη «πολιτική ερμηνεία του Συντάγματος»¹³.

Η αναγκαιότητα παράθεσης μίας διαφορετικής προσέγγισης σημαίνει ότι «συμβαίνει κάτι λάθος» στον ελληνικό συνταγματισμό; Όχι απαραίτητα. Απλά λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι η προσέγγιση του πολιτικού συνταγματισμού έρχεται σε μία εποχή που το δημόσιο δίκαιο βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή, «*αντιμέτωπο με ένα προβληματικό παρελθόν και ένα επίσης προβληματικό μέλλον*»¹⁴, το οποίο σε καθεστώς συστημικής αστάθειας¹⁵, οφείλει κατά Δελλή: «*να ισορροπήσει ανάμεσα σε τρεις*

¹⁰ Στον κανόνα του πολιτικού συνταγματισμού εντάσσονται τα έργα J. Waldron, (1999), *Law and Disagreement* και M. Tushnet, (1999), *Taking Constitution Away From the Courts* και M. Tushnet, (2008), *The Consitution of the United States of America: A contextual Analysis*

¹¹ Β.Ι. Παπαρηγόριου, (2006), ό.π., σελ. 198-200. Όπως επισημαίνει ο Αλιβιζάτος: «*Αν και δεν προβλέπονται κυρώσεις για την παραβίασή τους [...] δεσμεύουν στην πράξη τους εταίρους του πολιτικού παιχνιδιού και λειτουργούν ως κανόνες δικαίου, που κανείς δεν διανοείται να παραβιάσει. Και τούτο, παρά το γεγονός ότι το περιεχόμενό τους δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο, ούτε καθολικά αποδεκτό*». Βλ. και Ν.Κ. Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 182.

¹² Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 68.

¹³ Όπως αναφέρει ο Σπυρόπουλος: «*Η πολιτική ερμηνεία γίνεται συνήθως από πολιτικά όργανα ή από πολιτικοποιημένους ερμηνευτές, με βάση πολιτικά κριτήρια, χωρίς ειδική θεμελίωση, βουλευσιαρχικά, και όχι γνωσιοθεωρητικά. Η πολιτική ερμηνεία είναι κατ' ουσίαν βουλευτική λειτουργία και αποβλέπει στο πολιτικά σκόπιμο του συμπεράσματός της, ενώ η θεμελιωμένη και αιτιολογημένη νομική ερμηνεία είναι γνωστική λειτουργία*». Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 155.

¹⁴ Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 24.

¹⁵ Την οποία ο Στρατηλάτης ορίζει ως: «*κατάσταση στην οποία η επίταση της κρίσης του πολιτικού συστήματος οδηγεί σε κατάρρευση της πολιτικής αξιοπιστίας και άρα σε σοβαρό έλλειμμα*

πυλώνες, τη δημοκρατία, τα δικαιώματα και την “τεχνοκρατία”»¹⁶. Οι αναπτύξεις των προηγούμενων κεφαλαίων και ενοτήτων συνιστούν περισσότερο μία απόπειρα ανανέωσης του παραδοσιακού συνταγματισμού¹⁷ και της μετάβασής του σε μια εναλλακτική προσέγγιση προσαρμόσιμη στις νέες τάσεις και προκλήσεις που αναδύονται, προς την κατεύθυνση διαλογικής και συνεργατικής ενίσχυσης της αυτονομίας του πολιτικού σε σύγκριση με το αίτημα επιστροφής της κυριαρχίας, με όρους αμυντικούς και συγκρουσιακούς στο πλαίσιο ενός παραδοσιακού δημοκρατικού κρατισμού¹⁸.

Η προγενέστερη πολύπλευρη κρίση¹⁹, και η πρόσφατη πανδημική που δοκιμάζει την κανονιστικότητα²⁰, την αντοχή και τα ερμηνευτικά όρια ενός Συντάγματος²¹, συνετέλεσε στην επίσπευση της συνταγματικής μεταβολής και της ανάδειξης της έννοιας «ανθεκτικότητας»²² του Συντάγματος, ως ικανότητα του

νομιμοποίησης του συστήματος άσκησης πολιτικής εξουσίας, το οποίο (σύστημα) περιλαμβάνει οπωσδήποτε την πραγμάτωση των κοινοβουλευτικών θεσμών». Βλ. Κ.Ν. Στρατηλάτης, (2015), ό.π., σελ. 25.

¹⁶ Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 231.

¹⁷ Ο οποίος πλέον δεν μπορεί να προσεγγίζεται αποκλειστικά σε εθνικό επίπεδο, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και ο ευρωπαϊκός, με όρους λειτουργικής σύγκλισης στον επαναπροσδιορισμό δύο θεμελιωδών εννοιών του πρώτου: από τη μία, της έννοιας της διάκρισης των εξουσιών και, από την άλλη, της έννοιας της αυστηρότητας του Συντάγματος. Βλ. Α. Βλαχογιάννης, (2018), ό.π., σελ. 35.

¹⁸ Όπου η δημοκρατική νομιμοποίηση στηρίζεται στην ομοιογένεια, υπό την έννοια ότι η υπακοή της μειοψηφίας στην πλειοψηφία οφείλεται στο γεγονός ότι αμφότερες εντάσσονται σε ένα κοινό, ομοιογενές σύνολο, στον λαό του κράτους, στο έθνος, με τη θεωρία αυτή να ερείδεται στην αδιάσπαστη ενότητα εννοιών του έθνους, του λαού και του κράτους. Βλ. Λ. Παπαδοπούλου, (2011), «Σκέψεις για το Δήμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: Α. Μανιτάκης, (2011), *Η Δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας. Μελέτες χαριστήριες στον Ζήση Παπαδημητρίου*, (επιμ.), Σαββάλας, Αθήνα, ό.π., σελ. 153, 155.

¹⁹ Κατά τον Τασόπουλο η ελληνική κρίση ήταν οικονομική, διαχειριστική, κοινωνική, πολιτική, συνταγματική, πολιτιστική και στρατηγική. Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω: «Μέσα στις συνθήκες της κρίσης, οι πολιτικοί θεσμοί λειτούργησαν χωρίς τυπικές δυσλειτουργίες, παρά τις προφανείς ανισορροπίες που δημιουργήθηκαν ιδίως σε ό,τι αφορά τη νομοθετική λειτουργία του κράτους, με την κατάχρηση του θεσμού των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου». Βλ. Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 318-319.

²⁰ Κ. Χρυσόγονος, (2014), ό.π., σελ. 25-36.

²¹ Βλ. ενδεικτικά: Σ. Βλαχόπουλος, (2020), *Συνταγματικός Μιθριδατισμός*, Ευρασία, Αθήνα. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2020), *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Καστανιώτης, Αθήνα. Α.Ι. Παπατόλιας, (2020), *Η επόμενη μέρα» του εθνικού και ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Ερμηνευτικοί (ανα)στοχασμοί μετά την πανδημία*, Παπαζήσης, Αθήνα. Α. Μανιτάκης, (2020β), ό.π., σελ. 117-135.

²² Οι Κοντιάδης-Φωτιάδου ορίζουν γενικά την ανθεκτικότητα ως: «η ικανότητα ενός συστήματος και των μερών που το απαρτίζουν να προβλέπουν, να προσαρμόζονται ή να ανακάμπτουν από τις επιπτώσεις εν δυνάμει επικίνδυνων γεγονότων, κατά τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό, διασφαλίζοντας τη διατήρηση, αποκατάσταση ή βελτίωση των δομών και των ουσιαστών λειτουργιών τους. Η ικανότητα προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς ενός συστήματος ή οργανισμού, συνιστά το κυριότερο γνώρισμα της ανθεκτικότητας». Αντιδιαστέλλουν την ανθεκτικότητα του Συντάγματος με την αντοχή του

Συντάγματος να υποδέχεται απρόβλεπτα γεγονότα και να λειτουργεί αποτελεσματικά ακόμη και υπό συνθήκες πίεσης, παραπέμποντας σε έννοιες όπως της προσαρμοστικότητας²³, της ευελιξίας και της ευπλαστότητας²⁴. Ειδικά για την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στην Ελλάδα τον καιρό της οικονομικής κρίσης, ο Μανιτάκης επισημαίνει ότι: «*Ανθεκτικότητα δεν σημαίνει, συνεπώς, αντίσταση του Συντάγματος στους κραδασμούς της κρίσης, αλλά ευέλικτη ρυθμιστική ικανότητα και ανάλογη νοηματική προσαρμοστικότητα, ώστε να μπορέσει να συμβάλει, και το ίδιο, θετικά, με ηπιότητα και αποτελεσματικότητα, στην υπέρβαση της κρίσης και στην αντιμετώπιση των εντάσεων και των συγκρούσεων. Επιδιώκει με τον τρόπο αυτό να ενσταλάξει στις αποφάσεις των κρατικών οργάνων και στις συμπεριφορές των ομάδων και των ατόμων τη λογική του ορθού και υπεύθυνου πολιτικού λόγου και κυρίως του κοινού συμφέροντος*»²⁵.

Συντάγματος, αφού: «*Η επιβίωση του συνταγματικού κειμένου είναι στοιχείο της συνταγματικής αντοχής, αλλά όχι επαρκής δείκτης ανθεκτικότητας. Η συνταγματική ανθεκτικότητα δεν αρκείται στην αντοχή του συνταγματικού κειμένου στον χρόνο. Η ανθεκτικότητα μπορεί να αποτελέσει δικαιολογητικό λόγο της συνταγματικής αντοχής, η οποία όμως δεν συναρτάται με τη λυσιτελή αντιμετώπιση ισχυρών πληγμάτων ούτε με την ικανότητα αφομοίωσής τους επιτυγχάνοντας συνθήκες σχετικής ομαλότητας. Επιπλέον η ανθεκτικότητα δεν κρίνεται με γνώμονα τη μακροβιότητα ενός Συντάγματος, αλλά από την αδιάλειπτη επιτέλεση των λειτουργιών του υπό συνθήκες κρίσης*». Κατά τον Κοντιάδη, η συνταγματική ανθεκτικότητα είναι ανιχνεύσιμη σε δύο κατηγορίες μηχανισμών προσαρμογής του Συντάγματος: «*Κατά πρώτον, σε μηχανισμούς που επιτρέπουν στα Συντάγματα να μεταβάλλονται προκειμένου να προσαρμοστούν σε νέες συνθήκες. Εδώ εντάσσονται κατ' αρχάς οι αναθεωρητικές ρήτρες, που προβλέπουν τα όρια και τη διαδικασία της τυπικής συνταγματικής μεταβολής. [...] Μια δεύτερη κατηγορία αποτελείται από μηχανισμούς που επιτρέπουν στην έννομη τάξη να προσαρμόζεται στις έκτακτες ανάγκες χωρίς να απαιτείται συνταγματική μεταβολή, παραβίαση ή παράκαμψη του Συντάγματος. Τέτοιους μηχανισμούς αποτελούν οι συνταγματικές ρυθμίσεις που επιτρέπουν την επείγουσα νομοθέτηση και την ευέλικτη λειτουργία της κυβέρνησης*» Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 136-137. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 262-263.

²³ Κατά τους Κοντιάδη-Φωτιάδου: «Προσαρμοστικότητα του Συντάγματος σημαίνει ανταπόκριση στην κρίση με την προσαρμογή και την επικαιροποίηση των διατάξεών του, μέσω ενός συνδυασμού τυπικών και άτυπων μεταβολών». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης-Α. Φωτιάδου, (2016), ό.π., σελ. 108.

²⁴ Όπως αναφέρει και ο Ανθόπουλος: «*με αφορμή την οικονομική κρίση και τις συνταγματικές της επιπτώσεις, ιδίως στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, η παραδοσιακή έννοια της αυστηρότητας του Συντάγματος έδωσε τη θέση της στην έννοια της ανθεκτικότητας του Συντάγματος, δηλαδή σε μία ελαστικοποιημένη και διαβαθμισμένη έννοια της αυστηρότητας του Συντάγματος, ικανή να απορροφά την απώλεια ενός μέρους της κανονιστικής δύναμης του Συντάγματος, εν αναμονή καλύτερων ημερών*». Βλ. Χ.Ανθόπουλος, (2017), ό.π., σελ. 694. Βλ. και Α. Βλαχογιάννης, (2018), *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 98-101.

²⁵ Η ανθεκτικότητα του ελληνικού Συντάγματος επετεύχθη σύμφωνα με τον Μανιτάκη με δύο τρόπους: α) χάρη στη διαδικαστική ευελιξία του ισχύοντος Συντάγματος, που οφείλεται στην ύπαρξη των άρθρων 28 παρ. 2 και 3, 44 παρ. 1 του Συντάγματος, καθώς και της τακτικής νομοθετικής διαδικασίας που προβλέπεται στο Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής και η οποία κατοχυρώνει την εξαιρετικά ταχεία ψήφιση νομοθετημάτων μέσω της διαδικασίας του κατεπείγοντος και β) χάρη στην άτυπη, μέσω της νομολογίας, μεταλλαγής του νοήματος των συνταγματικών διατάξεων, όπου ειδικά το ΣτΕ

Και η ανθεκτικότητα του Συντάγματος συμβαδίζει αναντίλεκτα με το «ζωντανό» και το «πραγματικό» σύνταγμα. Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος αξιοποιεί το στοιχείο της εξέλιξης και της προσαρμογής από τις θεωρίες του ζωντανού και του πραγματικού Συντάγματος. Από το μεν ζωντανό Σύνταγμα, επιτυγχάνεται η αδιάλειπτη διαδικασία επικαιροποίησης του Συντάγματος, το οποίο παραμένει ζωντανό, επειδή εξελίσσεται διαρκώς στο πέρασμα του χρόνου και προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, χωρίς απαραίτητα το κείμενό του να τροποποιείται²⁶. Ο έλεγχος συνταγματικότητας που είναι συμβατός με τον ζωντανό συνταγματισμό επιφυλάσσει στα δικαστήρια έναν σταθεροποιητικό ρόλο, καθιστώντας: «όσους κατέχουν αξίωμα -και ειδικά τα εκτελεστικά όργανα- υπόλογους στο δίκαιο, αλλά ποτέ δεν λένε την τελευταία λέξη»²⁷.

Οι πολιτικοί συνταγματιστές κατονοούν το ζωντανό σύνταγμα αποκλειστικά με εξελικτικούς όρους, ως μία διαδικασία επομένως πολιτικής ανάπτυξης και πολιτικού μετασχηματισμού²⁸, ως μίας ανοιχτής διαδικασίας εν εξελίξει και ως μία υπόσχεση για το μέλλον. Από τη θεωρία του πραγματικού Συντάγματος ο πολιτικός συνταγματισμός αντλεί την αντίληψη ότι το Σύνταγμα γίνει κατανοητό ως θεμελιώδες πλαίσιο και όχι ως σύνολο κανόνων. Η θεωρία του πραγματικού Συντάγματος υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο του συνταγματικού κειμένου ανακαθορίζεται μέσα από τη συνάρτηση του τυπικού και ουσιαστικού Συντάγματος με την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα²⁹.

κατά τον Μανιτάκη: «ερμηνεύοντας το Σύνταγμα κατά την εκδίκαση υποθέσεων αμφισβήτησης της συνταγματικότητας μνημονιακών νόμων, που υλοποιούσαν κρίσιμες δημοσιονομικές, φορολογικές και ασφαλιστικές πολιτικές, διέπλασε, ανέπλασε και διαμόρφωσε συνταγματικά επιχειρήματα και νομολογιακές σταθερές ή γνώμονες τέτοιους που επιτρέπουν [...] μια ισόρροπη και λελογισμένη αντιστάθμιση της προσβολής των συνταγματικών δικαιωμάτων, ιδίως των κοινωνικών, όταν εξυπηρετούνται, πράγματι, σκοποί δημοσίου συμφέροντος, που ορίζονται από την κυβέρνηση». Βλ. Α. Μανιτάκης, (2020), *Στο Λυκόφως της Μεταπολίτευσης. Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας πριν, κατά και μετά τα Μνημόνια*, Επίκεντρο, Αθήνα, σελ. 92-96, 100.

²⁶ Βλ. J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 307.

²⁷ Σκοπός του ελέγχου συνταγματικότητας στον ζωντανό συνταγματισμό είναι κατά τον Balkin: «να αντιπροσωπεύει και να προστατεύει, με όσο πιο ορθό και συνεπή νομικά τρόπο, τις συνταγματικές αξίες πλειοψηφιών που εκτείνονται στον χρόνο και να αποτρέπει δραστικές αλλαγές σε αυτές τις συνταγματικές αξίες, εκτός και αν έχει υπάρξει εκτεταμένη και συνεχιζόμενη υποστήριξη στην αλλαγή, η οποία αποτυπώνεται σε μακροπρόθεσμες μεταβολές στη συνταγματική κουλτούρα». Βλ. J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 309.

²⁸ M. Goldoni, (2014), ό.π., σελ. 394. Για τις πολιτικές προεκτάσεις που έλαβε η αντιπαράθεση γύρω από το ζωντανό Σύνταγμα στις Η.Π.Α. βλ. και Σ. Βλαχόπουλος, (2014), ό.π, σελ. 29-30

²⁹ Όπως υποστηρίζει και ο Κοντιάδης: «Στην έννοια του πραγματικού Συντάγματος συντίθενται οι διαφορετικές ερμηνευτικές εκδοχές και πρακτικές των επιμέρους πολιτικών υποκειμένων και φορέων δύναμης που συναπαρτίζουν την ανοιχτή κοινωνία των ερμηνευτών, καταλήγοντας σε μία κατασκευή που χρησιμεύει ως ερμηνευτικό εργαλείο το οποίο αγκιστρώνει τη συνταγματική ερμηνεία στην πραγματικότητα της πολιτικής ζωής». Κατά τον Μανιτάκη, πραγματικό σύνταγμα είναι «το σύμπλεγμα των θεμελιωδών αρχών και κανόνων, που, ανεξάρτητα αν είναι ρητά διατυπωμένοι στο κείμενο του

Η σημασία της εστίασης στην έννοια του πραγματικού Συντάγματος είναι ότι από αυτήν προκύπτει μια δυναμική και εξελικτική θεώρηση του Συντάγματος, η οποία μάλιστα μπορεί να συμβάλλει και στην κατανόηση κρίσεων³⁰. Το πραγματικό Σύνταγμα βοηθά τη συνταγματική σκέψη να εγκαταστήσει γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ του θετού συνταγματικού κειμένου, της συνταγματικής πραγματικότητας και των θεμελιωδών αρχών που ισχύουν στη συνταγματική πολιτεία, που εμπνέουν και συνέχουν το πολίτευμα και την λειτουργία του και ανταποκρίνονται στη κοινή συνταγματική συνείδηση που διαμορφώνεται διαρκώς και επικρατεί³¹.

Με αυτό τον τρόπο που αποτυπώνονται ο ζωντανός συνταγματισμός και το πραγματικό σύνταγμα, συμβάλλουν και στην ανανέωση του παραδοσιακού συνταγματισμού ή ακόμη και το πέρασμα σε έναν νέο³², ιδίως την επαύριο της ελληνικής πολύπλευρης κρίσης³³. Ο νέος αυτός συνταγματισμός όμως οφείλει να

Συντάγματος ή συνάγονται από αυτό, συγκροτούν, σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή τον ουσιώδη πυρήνα της συνταγματικής τάξης που της προσδίδουν ταυτότητα, της εξασφαλίζουν συνέχεια και την αποτελεσματική εφαρμογή των διατάξεών της και, τέλος, χαρίζουν ερμηνευτική ενότητα στο σύνολο της έννομης τάξης». Κατά Balkin: «Το πραγματικό Σύνταγμα είναι το σύνολο των κατασκευών, θεσμών, νόμων και πρακτικών, που έχουν αναπτυχθεί με το πέρασμα του χρόνου γύρω από το κείμενο». Σύμφωνα τέλος με τον Ανθόπουλο: «Τα δύο στοιχεία που ενσωματώνει στην έννοια αυτή, ώστε να μην λειτουργεί εναντίον του ισχύοντος τυπικού Συντάγματος, είναι η χρησιμοποίησή της μόνο σε εκείνες τις περιπτώσεις που το Σύνταγμα παρέχει περισσότερες ευκαιρίες ερμηνείας και πάντοτε υπό την προϋπόθεση της συμφωνίας της προς τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 97. Α. Μανιτάκης, (2004), ό.π., σελ. 319-329. J. Balkin, (2018), ό.π., σελ. 136-137. Χ. Ανθόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 187.

³⁰ Α. Βλαχογιάννης, (2018), ό.π., σελ. 105-106.

³¹ Α. Μανιτάκης, (2016), «Η προτεραιότητα εφαρμογής του Κοινοτικού Δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το Κοινοτικό ερμηνεία του και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «βασικού μετόχου)», στο: Λ. Παπαδοπούλου, Ε. Πρεβεδούρου, Κ. Γώγος, (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, ό.π., σελ. 131-132.

³² Με αφορμή την αποτίμηση της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001, ο Κοντιάδης σκιαγράφησε τα γνωρίσματα του νέου συνταγματισμού: «Ο νέος συνταγματισμός αποτελεί κατ' ουσίαν μια αναπροσαρμογή της θεωρίας εξήγησης και ρύθμισης του πολιτειακού φαινομένου στη μεταβιομηχανική κοινωνία της διακινδύνευσης. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο νέος συνταγματισμός είναι μια θεωρία και μια πρακτική για "δύσκολους καιρούς". Στο πλαίσιο του νέου συνταγματισμού οι αβεβαιότητες και η ανασφάλεια της ύστερης νεωτερικότητας και της εποχής της παγκοσμιοποίησης επιχειρείται να τιθασευθούν από συνταγματικά κείμενα και ερμηνείες επεκτατικές και κατά το δυνατόν επιτακτικότερες, που περιορίζουν τα κενά, τις ασάφειες, την ευχέρεια δράσης, επιλογών ή ερμηνευτικών αυθαιρεσιών και παλινδρομήσεων των κρατικών εξουσιών ή "εξωθεσμικών κέντρων". [...] Ο νέος συνταγματισμός αποτελεί έκφραση ενός εγχειρήματος περιορισμού της διακινδύνευσης, αλλά επίσης, σε ένα άλλο επίπεδο, μέσο διάσωσης της αξιόπιστης λειτουργίας του συνταγματικού κειμένου ως θεμελιώδους κανονιστικού πλαισίου οργάνωσης της πολιτείας. Η κοινωνική αβεβαιότητα, η υπονόμηση της ασφάλειας δικαίου, η έλλειψη εμπιστοσύνης σε θεσμούς και όργανα της πολιτείας οδηγούν αναπόφευκτα στο αίτημα "ενδυνάμωσης της κανονιστικότητας" του Συντάγματος». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 314-316.

³³ Γ.Χ. Σωτηρέλης, «Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. -Προς έναν νέο Συνταγματισμό;-» στο . Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής*

διατηρήσει κι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό του παλιού. Ότι συνιστά κοινωνικό και πολιτικό αίτημα³⁴ που αποτυπώνει την ανταγωνιστική και συγκρουσιακή πολιτική που αφορά την κοινωνική σφαίρα³⁵, αλλά και ταυτόχρονα δημοκρατικό αίτημα για αυξημένες εγγυήσεις περιορισμού της κρατικής εξουσίας³⁶, ώστε αυτή η εξουσία να μην καταστεί αυθαίρετη, αποφεύγοντας με αυτό το τρόπο την ανταπόκριση στα συμφέροντα των κυβερνωμένων και την αποτυχία να λάβει υπόψη τα συμφέροντά τους με όρους ισοτιμίας³⁷. Με άλλα λόγια, ο περιορισμός της κρατικής εξουσίας, που εκφράζεται μέσω της δικαιοκρατικής αρχής, εκφράζει παράλληλα και τη θεμελιώδη πρόκληση να παράσχει η τελευταία τη βάση νομιμοποίησης της δημόσιας εξουσίας³⁸.

Βασική επιδίωξη επομένως της παρούσας διατριβής ήταν να «πάρει το σύνταγμα από τα δικαστήρια»³⁹. Ο πολιτικός συνταγματισμός συνάδει με την ρεπουμπλικανική πολιτειακή θεώρηση στο σημείο που καθιστά τη δικαστική εξουσία ελεγκτή, και όχι αναπληρωτή, της διαλεκτικής διαδικασίας μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και μεταξύ αυτών και του κράτους. Και αυτό γιατί η δικαστική εξουσία (ιδίως στα ανώτατα κλιμάκιά της) δεν είναι αιρετή, αλλά ορίζεται από μία αιρετή κυβέρνηση, δηλαδή έχει έμμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, άρα δεν θα ήταν σύμφωνο με το ρεπουμπλικανικό πνεύμα μία μη αιρετή εξουσία να υποκαθιστά τον δημοκρατικό διάλογο και τις σχετικές ζυμώσεις σε μία δημοκρατική πολιτεία⁴⁰. Εξάλλου η δημοκρατική πολιτεία είναι αυτή που συνδέει την ελευθερία, τα δικαιώματα και την πολιτική συμμετοχή σε ένα υποκείμενο⁴¹

Ο πολιτικός συνταγματισμός, όπως και ο συνταγματικός πατριωτισμός, αναφέρεται σε ένα Σύνταγμα που έχει τεθεί σε ισχύ⁴², ένα Σύνταγμα ανοιχτό στην

Πράξης, (επιμ.), Τόμος V, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 131-158. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 322.

³⁴ Κ.Α. Λάβδας, (2010), ό.π., σελ. 54.

³⁵ Γ.Ν. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 110.

³⁶ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 120.

³⁷ R. Bellamy, (2007), ό.π., σελ. 8.

³⁸ Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 222.

³⁹ M. Tushnet, (1999), *Taking the Constitution Away from the Courts*, Princeton University Press, Princeton. Όπως συμπληρώνει ο Καραβοκύρης: «Για παράδειγμα, στο έργο του Tushnet, το συνταγματικό δίκαιο οφείλει να επανασυνδεθεί με την πολιτική και, περαιτέρω, με τους ίδιους τους πολίτες που είναι οι ύπατοι φορείς συνταγματικού λόγου, αντί να παραμένει δέσμιος της γνώμης των ειδικών (δηλαδή της διακυβέρνησης των experts)». Βλ. και Γ. Καραβοκύρης, (2019), ό.π., σελ. 285.

⁴⁰ Δ.Β. Σκιαδάς, (2004), ό.π., σελ. 246.

⁴¹ Σ. Δημητρίου, (2016), ό.π., σελ. 15.

⁴² J. W. Müller, (2012), ό.π., σελ. 99,

εξέλιξη⁴³. Δεν υπεισέρχεται στο ζήτημα το πώς προέκυψε το σύνταγμα, ούτε τοποθετείται για την θεωρία της συντακτικής εξουσίας⁴⁴ και την κλασική διαμάχη Kelsen-Schmitt⁴⁵ για τον φορέα της και το πώς αυτός συγκροτείται⁴⁶, όπως και το ποιος τελικά είναι ο φύλακας του Συντάγματος⁴⁷, καθώς και οι διαφορές που ανακύπτουν ανάμεσα στη δημοκρατική νομιμότητα και τη δημοκρατική νομιμοποίηση⁴⁸, οι οποίες λειτουργούν ως ενιαίο όλον⁴⁹. Η προσήλωση στην εξέλιξη και όχι στην «στιγμή» υποδηλώνει ένα διαρκές αίτημα εξελιξιμότητας των θεσμών⁵⁰. Περισσότερο εκφράζει την ανάλυση της Arendt περί ιδιοπρόσωπης πολιτικής κοινότητας, όπως αποτυπώνεται από τη συντακτική πράξη και η οποία δεν θεμελιώνεται στο κοινό παρελθόν, αλλά στο κοινό μέλλον βασισμένο σε δεσμεύσεις

⁴³ M. Goldoni, (2013β), ό.π., σελ. 1075.

⁴⁴ Η θεωρία της συντακτικής εξουσίας ανάγεται στη Γαλλική Επανάσταση και στη γνωστή διακήρυξη που συνέταξε ο Sieyès, στην οποία διατυπώνεται για πρώτη φορά η διάκριση μεταξύ «συντεταγμένης εξουσίας» (rounoir constitue) και «συντακτικής εξουσίας» (rounoir constituant). Ο Sieyès ανέπτυξε την αρχή ότι το rounoir constituant, σε αντίθεση με το rounoir constitue, είναι δικαίως αδέσμευτο. Έτσι αποδεσμευόταν η νέα εξουσία από το ancien regime. Έκτοτε διδάσκεται ότι η συντακτική εξουσία είναι προδικαϊκή διαδικασία που δεν υπόκειται σε κανένα άλλο κανόνα δικαίου πλην εκείνου που η ίδια θεσπίζει. Από την πλευρά του ο Carré de Malberg αμφισβητεί την παραπάνω διάκριση, αφού σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση κανένα μέρος του έθνους και κανένα όργανο από μόνο του δεν είναι φορέας της κυριαρχίας. Εν γένει για τη θεωρία της συντακτικής εξουσίας και της σύνδεσής της με την λαϊκή κυριαρχία βλ. Κ.Ν. Στρατηλάτης, «Συντακτική εξουσία και λαϊκή κυριαρχία: Οι λειτουργίες και οι αδυναμίες μίας κλασικής αναγωγής», στο Σύνταγμα εν εξέλιξη: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 227-275. Βλ. και Δ.Θ. Τσάτσος, (2007), ό.π., σελ. 277, όπως και Ν.Ι. Παπασπύρου, (2016), ό.π., σελ. 118-119.

⁴⁵ Θ. Αντωνίου, (2016), ό.π., σελ. 209-216. Για το σύνολο της ζωής και του έργου του Schmitt βλ. Μ.Ι. Τσινισιζέλης, (2020), ό.π., σελ. 102-120. Ειδικά για τη συνταγματική θεωρία του Carl Schmitt βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 297-301, όπως και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 111-115. Για το πώς αυτή η διαμάχη μεταφέρθηκε και εκφράστηκε σε επίπεδο Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ τη δεκαετία του 1930 με αφορμή τη νομοθεσία του New Deal του προέδρου Roosevelt και τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη τεχνική ερμηνεία του Συντάγματος, αποκαθαρμένης από στοιχεία εξωνομικά και της ολιστικής ερμηνείας, όπου το Σύνταγμα ερμηνεύεται μέσα από το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό συγκείμενο των νομοθετικών μέτρων βλ. και Γ. Γεραπετρίτης, (2016), ό.π., σελ. 111-112.

⁴⁶ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 22-24. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 115-117.

⁴⁷ Γ. Γεραπετρίτης, (2012), ό.π., σελ. 133.

⁴⁸ Δ.Θ. Τσάτσος, (2007β), ό.π., σελ. 44-46

⁴⁹ Ο Δημητρίου συσχετίζει την ενότητα νομιμότητα-νομιμοποίηση υπό το πρίσμα της δημοκρατικής αρχής, υποστηρίζοντας ότι: «Η νομιμότητα μπορεί να ανατρέχει στην ακαταγώνστη ισχύ της κρατικής κυριαρχίας. Η νομιμοποίηση όμως τονίζει τη σπουδαιότητα της κοινωνικής συγκατάθεσης, χωρίς την οποία η κρατική εξουσία μπορεί να υποστεί έντονη αμφισβήτηση. Η εξισορρόπησή τους είναι αναγκαία, προκειμένου η αξιακή θεώρηση της δημοκρατικής πολιτικής λειτουργίας, δηλαδή η νομιμοποίηση, να συνιστά προϋπόθεση για την άσκηση εξουσίας». Βλ. Σ. Δημητρίου, (2018), ό.π., σελ. 16.

⁵⁰ Η οποία σύμφωνα με τον Κοντιάδη προϋποθέτει: «πρώτον, ευέλικτη διαδικασία τυπικής συνταγματικής αναθεώρησης, δεύτερον αποφυγή υπερ-ρύθμισης σε συνταγματικό επίπεδο εκείνων των πεδίων που κρίνονται ως πιο ευάλωτα σε εξωσυνταγματικές μεταβολές, όπως ο εκλογικός νόμος, και τρίτον ρύθμιση των επιμέρους διαδικασιών και αρμοδιοτήτων με γνώμονα την τελολογική ορθολογικότητα ως προϋπόθεση για την αποτροπή συνταγματικών και πολιτικών κρίσεων». Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2015), ό.π., σελ. 79.

που αναλαμβάνουν τα μέλη της μέσω των αμοιβαίων υποσχέσεων μεταξύ τους, όπου χάρη σε αυτές δημιουργούνται «νέοι κόσμοι», εν προκειμένω νέες ερμηνείες εντός του πλαισίου της πολιτικής δράσης⁵¹. Στο ίδιο μήκος και ο Τσάτσος, ο οποίος υποστηρίζει ότι η δημοκρατία πέρα από ιστορική είναι και μη στατική, δηλαδή δυναμική, υπό την έννοια ότι η σταθερότητα της δημοκρατίας δεν σημαίνει περιεχόμενο σταθερό ως μόνιμο και αναλλοίωτο, αλλά σταθερή και αέναη εναρμόνισή της με την εξελισσόμενη ιστορική πραγματικότητα⁵².

Επιπλέον, η παρούσα συμβολή δεν επιδιώκει την διατάραξη της συμφιλίωσης της δημοκρατίας με τη συγκυρία και την ιστορία, όπως αποτυπώνεται στον συναινετικό χαρακτήρα του ίδιου του κειμένου του Συντάγματος⁵³, όπως και από την τελική διαρρύθμιση της συμβίωσης μεταξύ δικαίου και πολιτικής που εκδηλώνεται στο πλαίσιο της οργανωμένης πολιτείας⁵⁴, δίχως να διαταράσσει την ομαλή λειτουργία του Συντάγματος⁵⁵. Εκφράζει τη συμφιλίωση της αρχής του Κράτους Δικαίου με τη φύση του νομοθέτη ως συντεταγμένου κρατικού οργάνου που λειτουργεί σε ένα

⁵¹ Χ. Παπαστυλιανός, (2008), ό.π., σελ. 24-25.

⁵² Δ.Θ. Τσάτσος, (2007β), ό.π., σελ. 51.

⁵³ Ε. Βενιζέλος, (2018), ό.π., σελ. 26-27. Σύμφωνα με τον Δελλή, το Σύνταγμα, ως συναινετικό κείμενο, έχει δύο όψεις: «Μία στιγμιαία, καθώς αποτυπώνει επιλογές της συλλογικής και της ατομικής βούλησης στο χρονικό σημείο της δημιουργίας του: ο κυρίαρχος λαός δέχεται να αυτοπεριοριστεί, ο πολίτης συμφωνεί να ανεχθεί την παράκαμψη των ατομικών του προτιμήσεων με συλλογικές αποφάσεις. Μία διαρκή/προοπτική, καθώς οριοθετεί τις μελλοντικές επιλογές. Λειτουργεί ως ασφαλιστήριο συμβόλαιο μακράς διάρκειας από το οποίο προστατεύονται, άρα ωφελούνται όλοι». Βλ. Γ. Δελλής, (2018), ό.π., σελ. 241.

⁵⁴ Όπως αναφέρει ο Δωρής: «Η πιο χαρακτηριστική διάταξη στην ελληνική έννομη τάξη, που αναφέρεται ρητά στη σχέση δικαίου και πολιτικής στο πλαίσιο της αναγνωριζόμενης στην Κυβέρνηση λειτουργίας είναι η παρ. 1 του άρθρου 82 του Συντάγματος». Για να συμπληρώσει: «η πολιτική λειτουργία της κυβέρνησης, όπως αυτή αναγνωρίζεται κατά το άρθρο 82 του Συντάγματος, ασφαλώς και δεν μπορεί να είναι αυθαίρετη. Το περιεχόμενό της δεν μπορεί να εξέρχεται των ορίων του κράτους δικαίου, στο οποίο ασφαλώς υπόκειται και η Κυβέρνηση. Αυτό ακριβώς είναι το νόημα του άρθρου 82 παρ. 1 του Συντάγματος, όταν αυτό προβλέπει ρητά ότι η από την κυβέρνηση χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας πρέπει να είναι «σύμφωνη με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων». Οι κυβερνητικές αποφάσεις για τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας, που περιλαμβάνει και την οικονομική και την εξωτερική πολιτική, ναι μεν δεν υπόκειται σε άμεσο δικαστικό έλεγχο, υπόκειται όμως σε κοινοβουλευτικό και ευρύτερα πολιτικό έλεγχο, καθώς επίσης στον προβλεπόμενο στα άρθρα 85 και 86 του Συντάγματος έλεγχο όταν τα μέλη της κυβέρνησης τελούν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους ποινικά αδικήματα». Από την πλευρά του ο Δερβιτσιώτης επισημαίνει ότι: «κατ' ουσίαν η έννοια της πολιτικής περιλαμβάνει κάθε υπόθεση του δήμου, δηλαδή κάθε κοινή υπόθεση των πολιτών. Η αντιμετώπιση του κοινού ζητήματος ανατίθεται από το Σύνταγμα στην Κυβέρνηση». Για να συμπληρώσει: «Η χάραξη και η πραγμάτωση της γενικής πολιτικής εκ μέρους της Κυβέρνησης τελεί υπό την επιφύλαξη τήρησης του Συντάγματος και των σύμφωνων προς αυτό νόμων. Ισχυρός περιορισμός στην εν λόγω κυβερνητική αρμοδιότητα προκύπτει από τη δράση των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εξ άλλου περιορισμό στην χάραξη και πραγμάτωση της κυβερνητικής πολιτικής θέτουν οι δανειακές συμβάσεις που υπέγραψαν οι Κυβερνήσεις μας λόγω της οικονομικής κρίσης». Βλ. Φ. Δωρής, (2016), ό.π., σελ. 217-219. Βλ. και Α.Ν. Δερβιτσιώτης, (2019), ό.π., σελ. 327-328.

⁵⁵ Δ. Θ. Τσάτσος (2007^α), ό.π., σελ. 262.

προκαθορισμένο πλαίσιο αρμοδιοτήτων⁵⁶. Εκφράζει ταυτόχρονα και τη συμβίωση και εναρμόνιση του πολιτικού φιλελευθερισμού με τον πολιτικό ενθουσιασμό⁵⁷. Συμβάλλει στην καταξίωση των θεσμών και την αποτροπή κοινωνικής και πολιτικής απαξίωσής τους⁵⁸.

Επίσης δεν θέλει να ακυρώσει το κανονιστικό πεδίο του συνταγματισμού, το οποίο περιλαμβάνει τη διαλεκτική ένωση μεταξύ της αρχής της αυτοκυβέρνησης ως προϋπόθεσης της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατικής επιταγής του αυτό-περιορισμού για την αποφυγή μορφών εκλογικού δεσποτισμού, αυθαίρετης εξουσίας και πλειοψηφικής εξουσίασης⁵⁹. Αντίθετα, και σε συμφωνία με τη ρεπουμπλικανική αντίληψη, το σύνταγμα, αντί να αποτελεί προϋπόθεση για την πολιτική, η συζήτηση περί πολιτικής γίνεται το μέσο συγκρότησης της πολιτείας⁶⁰, με τον πολιτικό συνταγματισμό να εκφράζει την ανάγκη ύπαρξης ενός θεσμικού πλαισίου στο οποίο θα αναπτύσσεται αυτός ο διάλογος⁶¹. Ο διάλογος αυτός αναπτύσσεται, στο πλαίσιο του συνταγματικού δικαίου⁶² υπό τη μορφή συζήτησης⁶³, αλλά και ελέγχου⁶⁴ μεταξύ

⁵⁶ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 145.

⁵⁷ Γ.Α. Τασόπουλος, (2006), ό.π., σελ. 2.

⁵⁸ Εκδηλώσεις απαξίωσης των πολιτικών θεσμών κατά τον Τασόπουλο είναι: «η περιθωριοποίηση της συζήτησης γύρω από τις αξίες, τους σκοπούς ή την αποστολή που εξυπηρετεί ένας θεσμός και ο μαρασμός της αναζήτησης τρόπων για να γίνει καλύτερος· η διαρκής υποβάθμιση της λειτουργίας του και του ποιοτικό του επιπέδου· η απροθυμία συμβολής και προσφοράς στο έργο του· η ανυπαρξία σεβασμού προς την ιστορία των θεσμών και αυτού που αντιπροσωπεύουν για τη δημόσια ζωή· η ισοπεδωτική και μηδενιστική νοοτροπία απέναντι στην τιμή του δημοσίου λειτουργήματος, που συναρτάται με έναν θεσμό, κ.λπ.». Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 128, 131.

⁵⁹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2005), Για μια ευρωπαϊκή *res publica*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 136-137. Βλ. και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2006), Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 179-180, καθώς και Δ.Ν. Χρυσόχου, (2008), Η Άδηλος Κυριαρχία, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 139.

⁶⁰ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2017), ό.π., σελ. 149.

⁶¹ M. Tushnet, (2012), Dialogue and Constitutional Duty, Harvard Law School, Public Law & Legal Theory Working Paper Series, Paper No. 12-10, διαθέσιμο στο http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2026555 Βλ. και F. Michelman, (1986), "The Supreme Court 1985 Term-Foreword: Traces of Self-Government", Harvard Law Review, vol.4, σελ. 17-23.

⁶² Γ.Α. Τασόπουλος, (2014), ό.π., σελ. 85.

⁶³ M. Tushnet, (2006), ό.π., σελ. 997.

⁶⁴ Όπως σημειώνει η Καλυβιώτου: «οι βουλευτές μπορούν ελεύθερα να ασκήσουν το, κατ' εφαρμογή του άρθρου 60 παρ. 1 του Συντάγματος, δικαίωμα περί ελευθερίας της γνώμης τους αναφερόμενοι και επί του περιεχομένου αμετάκλητης δικαστικής απόφασης, και ότι τέτοια απόφαση μπορεί να καταστεί αντικείμενο κοινοβουλευτικών ερωτημάτων και κυβερνητικών απαντήσεων στο πλαίσιο κοινοβουλευτικού ελέγχου». Για να συμπληρώσει όμως αμέσως παρακάτω ότι: «ο βουλευτής ασκεί ανεπίτρεπτο κοινοβουλευτικό έλεγχο επί του έργου της δικαστικής εξουσίας -ακόμη και σε περίπτωση αμετακλήτως περατωθείσης δικαστικής απόφασης-όταν θίγει το κύρος της δικαστικής λειτουργίας και όταν στοχεύει στην άσκηση πιέσεων στο δικαστικό σώμα, στην προσπάθεια επηρεασμού της δικαιοδοτικής κρίσης και, εν τέλει, στη λογοκρισία της». Ενώ ο έλεγχος επί του έργου της δικαστικής εξουσίας γνωρίζει περιορισμούς, δεν ισχύει το ίδιο για τον λαό, λόγω της πρόβλεψης του άρθρου 26

νομοθέτη, κυβέρνησης και δικαστή, όχι με όρους απολυτότητας που δύναται να επιτάσσει το πρωτείο, αλλά θεσμικότητας και ορθολογικότητας⁶⁵ στο πλαίσιο της χρονικο-οργανωτικής προτεραιότητας που απολαμβάνει ο νομοθέτης στο πλαίσιο της θεσμικής παραγωγής του δικαίου⁶⁶ και του δευτερογενούς θεσμικού ρόλου του δικαστή, όπως αυτή ρυθμίζεται από το Σύνταγμα⁶⁷. Η συζήτηση αυτή πότε τελειώνει με την αποδοχή των αποφάσεων των δικαστών εκ μέρους του νομοθετικού σώματος, της εκτελεστικής εξουσίας και του λαού⁶⁸ και πότε οι συζητήσεις τελειώνουν με το νομοθετικό σώμα και την εκτελεστική εξουσία να βαδίζουν τον δικό τους δρόμο, αγνοώντας τις επιπτώσεις που έθεσαν ενώπιον τους τα δικαστήρια και οι υποστηρικτές της δικαστικής υπεροχής⁶⁹.

Τα δικαστήρια υφίστανται της δημοκρατίας υπό την έννοια ότι μόνο η δημοκρατική διαδικασία έχει τη νομιμοποιημένη εξουσία να καθορίζει τις αρχές και του νόμου ενός συνταγματικού και νομικού συστήματος⁷⁰. Σε αυτό το σύστημα τα δικαστήρια ευθυγραμμίζονται με τις συνταγματικές απόψεις που κατέχονται από έναν πολιτικό συνασπισμό που διατηρείται στην εξουσία για μία μεγάλη περίοδο κι αυτό συμβαίνει μέσω του μηχανισμού διορισμού δικαστών⁷¹. Εντούτοις, η ευθυγράμμιση αυτή δεν πρέπει να φτάνει στο σημείο αναίρεσης θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως είναι η απαγόρευση των βασανιστηρίων. Τα δικαστήρια προστατεύουν και κατοχυρώνουν θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα, ενδυναμώνοντας τους πολίτες κατά την συμμετοχή τους στη συλλογική

παρ. 3 του Συντάγματος που ορίζει ότι οι αποφάσεις των δικαστηρίων «εκτελούνται στο όνομα του ελληνικού λαού». Όπως επισημαίνει ο Τασόπουλος: «η ελευθερία κριτικής των δικαστικών αποφάσεων από τους πολίτες τίθεται σε τελείως διαφορετική συνταγματική και ηθικοπολιτική βάση, σε σύγκριση με τους κυβερνώντες. Σε σχέση με τους πολίτες, στο ήθος του δικαστή αρμόζουν η ταπεινότητα απέναντι στην κριτική και η ανωτερότητα απέναντι στην ενδεχόμενη προβολή». Βλ. Μ.Γ. Καλυβιώτου, (2017), ό.π., σελ. 202-203. Βλ. και Γ.Α. Τασόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 45.

⁶⁵ Α. Μανιτάκης, (2020β), ό.π., σελ. 55.

⁶⁶ Σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο, η οργανωτική-χρονική προτεραιότητα της παρέμβασης του νομοθέτη στην ερμηνεία και την εφαρμογή του Συντάγματος δεν του διασφαλίζει ούτε το μονοπώλιο του καθορισμού του νοήματος των συνταγματικών κανόνων, ούτε την άσκηση ανέλεγκτης πολιτικής. Κι αυτή η προτεραιότητα κάμπτεται ιδίως υπό το πρίσμα του ενωσιακής έννομης τάξης, όπου ο εθνικός νομοθέτης καθίσταται απλώς εκτελεστής του ενωσιακού δικαίου. Βλ. Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 210, 212 επ.

⁶⁷ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 147, 200, 207.

⁶⁸ Βλ. R. Post & R. Siegel, (2004), ό.π., σελ. 1036-1037. Βλ. και L. Alexander & L. B. Solum, (2005), ό.π., σελ. 1638.

⁶⁹ M. Tushnet, (2006), ό.π., σελ. 1000. Αντίθετη άποψη διατυπώνει ο Kramer, υποστηρίζοντας ότι ο λαός οφείλει να διαλέξει ανάμεσα υποχρεωτικά ανάμεσα στον λαϊκό συνταγματισμό και την δικαστική υπεροχή, επιλέγοντας την πρώτη. Βλ. . R. Post & R. Siegel, (2004), ό.π., σελ. 1029

⁷⁰ R. Bellamy, (2019), ό.π., σελ. 320.

⁷¹ M. Tushnet, (2006), ό.π., σελ. 998.

αυτοκυβέρνηση⁷². Επίσης αυτή η ευθυγράμμιση δεν πρέπει να καλλιεργεί έναν πολιτικό λόγο και μία ρητορική που αποσκοπεί στην επέμβαση, χειραγώγηση και γενικά απόπειρας επηρεασμού της δικαιοσύνης κατά την άσκηση των καθηκόντων της και κατ' επέκταση την υποβάθμιση του κύρους της. Σύμφωνα με τον Τασόπουλο: «Επιβάλλεται η αποφυγή κάθε πράξης ή ενέργειας ασυμβίβαστης με τον σεβασμό του κύρους και του ήθους των δικαστών: της εξουσίας να εκφέρουν αιτιολογημένη κρίση, κατά τον έλεγχο του νόμου, ως τελευταίοι ερμηνευτές του Συντάγματος. Γενικότερα, η αρχή της διάκρισης των εξουσιών απαιτεί μετριοπάθεια στην αντιμετώπιση των άλλων εξουσιών και αναγνώριση του θεμιτού πεδίου δράσης τους»⁷³.

Συνεπώς, ο διάλογος δεν εμφανίζεται μόνο στις μεγάλες συνταγματικές στιγμές, αλλά εκτυλίσσεται αδιάκοπα, ως μέρος μίας εξελισσόμενης διαδικασίας αμοιβαίας αναγνώρισης⁷⁴, όπου τα κρατικά όργανα εδραιώνουν ένα δίκτυο επικοινωνίας στην παραγωγή και ερμηνεία του δικαίου⁷⁵. Αυτό το δίκτυο επικοινωνίας επιτρέπει στους δικαστές, όπως και στους άλλους φορείς των κρατικών λειτουργιών, να δρουν σχετικά ελεύθερα, αναπτύσσοντας ένα δικαιοπλαστικό-πολιτικό έργο⁷⁶, το οποίο όμως οφείλει σε κάθε περίπτωση να λαμβάνει υπόψη τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της δικαστικής απόφασης⁷⁷.

⁷² Βλ. R. Post & R. Siegel, (2004), ό.π., σελ. 1036.

⁷³ Γ.Α. Τασόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 45.

⁷⁴ R. Bellamy, D. Castiglione, (2004), ό.π., σελ. 182.

⁷⁵ Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 287-288. Βλ. και Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 204.

⁷⁶ Κ.Θ. Γιαννακόπουλος, (2013), ό.π., σελ. 210.

⁷⁷ Συνάφειες μπορούν να εντοπιστούν με την λεγόμενη θεωρία της «ανοιχτής κοινωνίας των ερμηνευτών», που εισηγήθηκε ο Häberle και εισήγαγε στην ελληνική συνταγματική θεωρία ο Δημήτρης Τσάτσος. Όπως επισημαίνει ο Κοντιάδης: «Ο διάλογος που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ανοιχτής κοινωνίας των ερμηνευτών του Συντάγματος αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη της ουσιαστικής ορθότητας των προτεινόμενων ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Το Σύνταγμα δεν εξαντλείται σε έναν κατάλογο κανόνων ή αρχών, αλλά ενσωματώνει θεσμικές συμπεριφορές και πρωταρχικές στάσεις απέναντι σε διαφορετικές όψεις της κοινωνικής συμβίωσης». Σταχυολογώντας σε μεταγενέστερο έργο του τη θεωρία του Häberle περί ανοιχτής κοινωνίας των ερμηνευτών του Συντάγματος, ο Κοντιάδης επισημαίνει ότι: «Το Σύνταγμα αποτελεί ένα πλουραλιστικό πλαίσιο το οποίο περιλαμβάνει “ένα *minimum* ουσιαστικών ρυθμίσεων και ένα *optimum* διαδικαστικών κανόνων ή κανόνων επικοινωνίας”, συγκροτώντας εκείνους τους “όρους συναίνεσης” που επιτρέπουν ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό και τη διαφωνία. Το συμπλήρωμα του Συντάγματος ως δημόσια διαδικασία είναι η “ανοιχτή κοινωνία των ερμηνευτών” χωρίς αυτήν, το Σύνταγμα δεν μπορεί να αποτελέσει δημόσια διαδικασία. Στην ανοιχτή κοινωνία των ερμηνευτών ο Häberle περιλαμβάνει τα κρατικά όργανα, τους συμμετέχοντες στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των κρατικών οργάνων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται τα πολιτικά κόμματα και οι γνωμοδοτικές επιτροπές, τη δημόσια σφαίρα, υπό την έννοια των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των ομάδων συμφερόντων και ευρύτερα των υποκειμένων που συγκροτούν την κοινωνία των πολιτών και, τέλος, τη συνταγματική επιστήμη. [...] Κατά τον Häberle, στις σύγχρονες πλουραλιστικές δημοκρατίες το Σύνταγμα δεν αποτελεί ένα κλειστό σύστημα, του οποίου την ερμηνεία επιχειρούν οι συνταγματολόγοι ή τα αρμόδια κρατικά

Ως καταληκτικό σχόλιο που συνοψίζει συμπεράσματα και κατευθύνσεις του επιλόγου, αξίζει να σημειωθεί ότι η πολυπρισματική προσέγγιση της ρεπουμπλικανικής σκέψης, μέσα από το ερμηνευτικό εργαλείο που προσέφεραν τα τέσσερα επίπεδα ανάλυσης, αποσκοπεί στο να κατανοήσει τις προκλήσεις της νεότερης δημοκρατίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την ενότητα μίας πολλαπλότητας, ως ένας αναγραμματισμός του μεικτού πολιτεύματος, έννοιας κεντρικής στην ρεπουμπλικανική παράδοση. Όπως αναφέρει και ο Gauchet: *«Δεν πρόκειται πλέον για ένα μείγμα της μοναρχίας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας»*, αλλά πρόκειται περισσότερο για ένα μείγμα, που ενσωματώνει τρεις επιμέρους διαστάσεις, την πολιτική, την δικαιοκή και την ιστορική. Κατά τον Gauchet, αυτό το μείγμα: *«Συναρθρώνει μία μορφή πολιτικής κοινότητας -το έθνος κράτος, εν ολίγοις-, μία αρχή νομιμότητας που αποτελεί ταυτόχρονα κανόνα νομικής συγκρότησης- τα δικαιώματα του ανθρώπου, με δύο λόγια- και μία χρονική οργάνωση της συλλογικής δράσης, δηλαδή το συνειδητά παραγωγικό γίνεσθαι που ονομάζουμε ιστορία, δίνοντας στον όρο μία καινούργια σημασία σε σχέση με τη σημασία που είχε πριν τον 19^ο αιώνα»*⁷⁸. Την παραπάνω σύνθεση και ανάλυση του μείγματος της νεότερης δημοκρατίας προσπάθησε να αξιοποιήσει και η παρούσα συμβολή, μεταφέροντας τις απαρχές, τη διαμόρφωση και τις ειδικότερες εκδηλώσεις της ρεπουμπλικανικής παράδοσης στην πολιτική, την ιστορία και το δίκαιο (κεφάλαιο έκτο), μέσα σε ένα πλαίσιο διαλογικό και όχι συγκρουσιακό με τη νεότερη δημοκρατία, οι διαστάσεις της οποίας εδραιώθηκαν άμεσα⁷⁹. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι επιμέρους αναγνώσεις-ερμηνείες της ρεπουμπλικανικής παράδοσης συμβάλλουν στο να επέλθει και πάλι η ισορροπία,

όργανα με βάση μια αυστηρή μεθοδολογία, αποκομμένη από τους κοινωνικούς συσχετισμούς και από την ιστορική πραγματικότητα. Η ερμηνεία του Συντάγματος είναι μια διαδικασία που διεξάγεται μέσα σε ένα χώρο δημοσιότητας και διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ των αρμοδίων τυπικών θεσμών (Κοινοβούλιο, δικαστήρια κ.λ.π.) και ενός ανοιχτού δημοσίου διαλόγου στον οποίο μετέχουν ποικίλοι φορείς. Η ερμηνεία του Συντάγματος συνιστά μια ανοιχτή διαδικασία στην οποία συμπράττουν πολλές “κατηγορίες” ερμηνευτών, από τις οποίες καμία δεν μπορεί να διεκδικήσει το προνόμιο της αποκλειστικής γνώσης του “ορθού”. Τα εκάστοτε αρμόδια όργανα, που θα προβούν στην κρίσιμη, “τελική” ερμηνεία των συνταγματικών ρυθμίσεων, δεν αποφασίζουν εν κενώ ούτε αγνοούν τις επιμέρους προτάσεις και προσεγγίσεις που επιχειρούνται, δηλαδή, υπό μια άλλη οπτική, τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα». Ως καταληκτικό σχόλιο για την θεωρία περί ανοιχτής κοινωνίας των ερμηνευτών του Συντάγματος, ο Κοντιάδης υποστηρίζει ότι: *«Η ανοιχτή ερμηνεία του πλουραλιστικής δημοκρατίας, αναγνωρίζοντας την αλληλεπίδραση δικαίου και πολιτικής, δεν αναιρεί την υποταγή της πολιτικής στο δίκαιο, πράγμα που εκφράζεται πρωτίστως με το αίτημα της επιχειρηματολογίας στο πλαίσιο μιας έλλογης διϋποκειμενικής επικοινωνίας»*. Βλ. Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2006), ό.π., σελ. 282-285, 289. Βλ. και Ξ.Ι. Κοντιάδης, (2018), ό.π., σελ. 91-94, 98. Βλ. επίσης Σ. Βλαχόπουλος, (2019), ό.π., σελ. 75.

⁷⁸ M. Gauchet, (2009), ό.π., σελ. 22.

⁷⁹ M. Gauchet, (2009), ό.π., σελ. 23.

στο να ανασυγκροτηθεί η συνθετική άρθρωση ανάμεσα στο πολιτικό, το νομικό και το ιστορικό⁸⁰, με όρους διαλογικούς και όχι συγκρουσιακούς.

Ιδωμένη συνεπώς είτε ως κριτικό εργαλείο στη νεωτερική διάσταση της φιλελεύθερης διακυβέρνησης, είτε ως δημόσια φιλοσοφία με στόχο την αναβάθμιση του κοινού καλού, είτε ως υπόδειγμα δημοκρατικής διαβούλευσης, είτε ως βασικό θεσμικό εχέγγυο για μία ισορροπημένη διακυβέρνηση, είτε ακόμη ως δημόσια ηθική, η ρεπουμπλικανική σκέψη, κλασική και νέα, αποτελεί ένα αξιακό πρότυπο που επιτυγχάνει ένα δυναμικό ισοζύγιο μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, μεταξύ δημόσιας αρετής και ατομικής υπευθυνότητας, μεταξύ ενότητας και διαφορετικότητας και, τέλος, μεταξύ πολιτικής και πολιτείας⁸¹. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Galli: *«η νεωτερική δημοκρατία δεν είναι επομένως μόνο η ιστορία της εξουσίας του λαού ούτε μόνο η ιστορία του κράτους. Είναι την ίδια στιγμή η ιστορία των δικαιωμάτων των ατόμων και των αγώνων για την κατάκτηση τους σε συνθήκες ισότητας, προκειμένου ο λαός στη νεωτερική εποχή να μην αποτελεί μέρος, αλλά να γίνει συνώνυμο του όλου»*⁸².

⁸⁰ M. Gauchet, (2009), ό.π., σελ. 26.

⁸¹ Δ.Ν. Χρυσόχου, (2005), ό.π., σελ. 13.

⁸² C. Galli, (2016), ό.π., σελ. 46.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Acemoglu, D., Robinson, J.A., (2013), *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη: Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, μετάφραση Φιλίππατος, Α., Λιβάνης, Αθήνα.

Acemoglu, D., Robinson, J.A., (2020), *Ο Στενός Διάδρομος. Κράτη, Κοινωνίες και η Μοίρα της Ελευθερίας*, μετάφραση Α. Αλαβάνου, Λιβάνης, Αθήνα.

Arendt, H., (2006), *Για την Επανάσταση*, μετάφραση Στουπάκη, Α., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Arendt, H., (2009), *Υπόσχεση πολιτικής*, μετάφραση Χαλμούκου, Κ., Κέδρος, Αθήνα.

Arendt, H., (2012), *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, μετάφραση Μερτίκας, Γ.Ν., Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα.

Armitage, D., (2020), *Εμφύλιοι Πόλεμοι: μια ιστορία στο πεδίο των ιδεών*, μετάφραση Μηλιώρη, Μ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Balkin, J.M., (2018), *Το Ζωντανό Σύνταγμα*, εισαγωγή-μετάφραση Βλαχογιάννης, Α., Παπαζήσης, Αθήνα.

Bellamy, R., Castiglione, D., (2004), «Η Ευρώπη ως δημοκρατία», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 151-202.

Beard, M., (2017), *SPQR. Ιστορία της Αρχαίας Ρώμης*, μετάφραση Κουρεμένος, Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Berlin, I., (2001), *Τέσσερα Δοκίμια Περί Ελευθερίας*, μετάφραση Παπαδημητρίου, Γ., Scripta, Αθήνα.

Bix, B., (2007), *Φιλοσοφία του Δικαίου*, πρόλογος Χατζής, Α., μετάφραση Καραστάθη, Α., Κριτική, Αθήνα.

Black, A., (2018), *Η Πολιτική Σκέψη στην Ευρώπη του Μεσαίωνα (1250-1540)*, μετάφραση-επιμέλεια Γιαννακόπουλος, Δ.Κ., Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.

Blanning, T.C.W., (2016), *Γαλλική Επανάσταση. Ταξική ή πολιτισμική σύγκρουση;*, μετάφραση Παπαϊωάννου, Τ., Οκτώ, Αθήνα.

- Brennan, J., (2018), *Εναντίον της Δημοκρατίας*, μετάφραση Ρούσσο, Ν., Παπαδόπουλος, Αθήνα.
- Burnham, J., (2009), *Οι Μακιαβελιστές υπέρμαχοι της ελευθερίας*, μετάφραση: Αλαβάνου, Μ-Α, Κέδρος, Αθήνα
- Cameron, D., (2020), *Φεμινισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Cassirer, E., (2013), *Η ιδέα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος*, Πρόλογος Ξηροπαϊδης, Γ., μετάφραση Ανδρουλιδάκης, Γ., ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Cassirer, E., (2015), *Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, εισαγωγή Hartung, G., μετάφραση Φωσβίνκελ, Α., ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Coleman, J., (2005), *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης, Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους*, μετάφραση Χρηστίδης, Γ.Ε., επιμέλεια Βαλλιάνος, Π.Σ. Α' Τόμος, Κριτική, Αθήνα.
- Coleman, J., (2006), *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης: Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση*, Τόμος Β', εισαγωγή Βαλλιάνος, Π.Σ., μετάφραση Χρηστίδης, Γ.Ε., Κριτική, Αθήνα.
- Constant, B., (2000), *Περί Ελευθερίας και ελευθεριών*, Εισαγωγή Κιτρομηλίδης, Π., Μετάφραση Κόλλια, Ε.-Δαρβέρης, Τ., Πρόλογος-Επιμέλεια Παιονίδης, Φ., Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Crawford, M.H., (2013), *Η Ρεπουμπλικανική Ρώμη*, μετάφραση Ρουμπέκας, Ν., Παναγιωτίδου, Ο., Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Della Porta, D., Diani, M., (2010), *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή*, μετάφραση Γιαταγάνας, Ξ, Κριτική, Αθήνα
- Fleurbaey, M., (2019), *Μανιφέστο για την κοινωνική πρόοδο: Ιδέες για μία καλύτερη κοινωνία*, Προλεγόμενα Sen, A., μετάφραση Χρηστίδης, Γ., Πόλις, Αθήνα.
- Fontana, B., “Δημοκρατία και η Γαλλική Επανάσταση», στο Dunn, J., (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, (επιμ.), μετάφραση Χιωτέλλης, Π., Παρίση, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 145-168.
- Galli, C., (2016), *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, μετάφραση Δημητρόπουλος, Π., Πόλις, Αθήνα.
- Gauchet, M., (2009), *Η Άνοδος της Δημοκρατίας*, μετάφραση Κιουπκιολής, Α., Τόμοι Α' και Β', Πόλις, Αθήνα.
- Habermas, J., (1996), *Το Πραγματικό και το Ισχύον*, μετάφραση Θ. Λουπασάκης, πρόλογος Ν. Κοτζιάς, επιμέλεια Θ. Γεωργίου, Λιβάνης, Αθήνα.

- Habermas, J., (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μετάφραση Αναγνώστου, Λ., Νήσος, Αθήνα.
- Habermas, J., (2003), *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*, μετάφραση Αναγνώστου, Λ., εισαγωγή Παπαγεωργίου Κ., Πόλις, Αθήνα
- Hay, C., Lister, M., Marsh, D., (2011), *Το Κράτος: Θεωρίες και Προσεγγίσεις*, (επιμ.), μετάφραση Αντωνίου, Γ., Κουτσογιάννης, Α., Σαββάλας, Αθήνα.
- Held, D., (2007), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μετάφραση Τζιαντζή, Μ., Κεή, Κ., Βογιατζής, Γ., επιστημονική επιμέλεια Μανιάτης, Γ., Πολύτροπον, Αθήνα.
- Heywood, A., (2019), *Πολιτική Θεωρία: Μία εισαγωγή*, μετάφραση Κοτσυφού, Ε., 4^η Έκδοση, Αθήνα.
- Heywood, A., (2020), *Βασικές Πολιτικές Ιδέες*, μετάφραση Κοτσυφού, Ε., Επίκεντρο, Αθήνα.
- Hindmoor, A., “Δημόσια Επιλογή», στο: C. Hay, M. Lister, D. Marsh, (2011), *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, (επιμ.), μετάφραση Αντωνίου, Γ., Κουτσογιάννης, Α., Σάββαλας, Αθήνα, σελ. 138-165.
- Hirschmann, A.O., (2002), *Αποχώρηση, Διαφωνία, Αφοσίωση: Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, Πρόλογος-Επιμέλεια Κατσούλης, Η., Μετάφραση Πλυτά, Τ., Παπαζήσης, Αθήνα.
- Hobbes, T., (2015), *De Cive- Περί του Πολίτη*, μετάφραση-σχόλια Βάβουρας, Η- Φιριπή, Ε., εισαγωγή-μελέτη Βάβουρας, Η., πρόλογος Στυλιανού, Α., Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Hobsbawn, E.J., (2019), *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Honneth, A., (2018), *Η ιδέα του σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια επικαιροποίησης*, μετάφραση Μ. Τοπάλη, Πόλις, Αθήνα.
- Hughes, G.J., (2013), *Ηθικά Νικομάχεια: Ένας οδηγός ανάγνωσης*, Επιστημονική Επιμέλεια Κοτζία, Π., μετάφραση Γκολίτσης, Π., Οκτώ, Αθήνα.
- Kershaw, I., (2020), *Η Ευρώπη σε δίνη, 1950-2017*, μετάφραση Αστερίου, Μ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Kymlicka, W., (2005), *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας: Μία εισαγωγή*, εισαγωγή-μετάφραση Μολύβας, Γρ., Πόλις, Αθήνα.

Jennings, J., (2004), «Ο ρεπουμπλικανισμός και η πολιτική της ολοκλήρωσης: Μία κριτική προσέγγιση», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 203-233.

Locke, J., (2010), *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως*, μετάφραση-εισαγωγή Κιτρομηλίδης, Π., Πόλις, Αθήνα.

Locke, J., (2016), *Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση*, πρόλογος-μετάφραση Ξανθόπουλος, Χ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Madison, J., Hamilton, A., Jay, J., (2009), Τα Ομοσπονδιακά Κείμενα των ΗΠΑ, πρόλογος Sarbanes P., μετάφραση. Χατζηδημητρίου, Ε., Παπαζήσης, Αθήνα.

Meier, C.S., «Η Δημοκρατία από τη Γαλλική Επανάσταση και εξής», στο Dunn, J., (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 169-210.

McNeil, W.H., (2020), *Βενετία: Γέφυρα Δύσης και Ανατολής, 1081-1797*, μετάφραση Μίχα, Γ., Παπαδόπουλος, Αθήνα.

Manent, P. (2014), *Οι μεταμορφώσεις της πόλεως. Δοκίμιο για τη δυναμική της Δύσης*, μετάφραση Μαρσέλλος, Χ., Πόλις, Αθήνα.

Müller, J.W., (2012), *Συνταγματικός Πατριτισμός*, πρόλογος-σχόλια Χ. Παπαστυλιανός, μετάφραση Χ. Παπαστυλιανός, Φ. Στεφοπούλου, Παπαζήσης, Αθήνα.

Pettit, P., (2007), *Θεωρία της Ελευθερίας: Από την ψυχολογία στην πολιτική της δράσης*, μετάφραση Κιουπκιολής Α., Πόλις, Αθήνα.

Pettit, P., «Η ελευθερία ως αντιδύναμη», στο: *Δοκίμια Πολιτικής Φιλοσοφίας: Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή*, (2018), εισαγωγή-μετάφραση, Μελά, Λ., Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 363-410.

Porter, R., (2014), *Ο Διαφωτισμός*, μετάφραση Μπαμιατζόγλου, Ξ., Οκτώ, Αθήνα.

Rachels, J., Rachels, S., (2012), *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Μπαμιατζόγλου, Ξ., Οκτώ, Αθήνα.

Rapp, C., (2012), *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη*, Επιστημονική Επιμέλεια Θανασσάς, Π., μετάφραση Τσιριγκάκης, Η., Οκτώ, Αθήνα.

Rawls, J., (2017), *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μετάφραση Μαρκέτος, Σ. - Κιουπκιολής, Α., Μεταίχμιο, Αθήνα.

Rawls, J., «Απάντηση στον Χάμπερμας», στο Rawls, J., (2017), *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μετάφραση Μαρκέτος, Σ., -Κιουπκιολής, Α., Μεταίχιμο, Β' Έκδοση, Αθήνα, σελ. 487-547.

Renaut, A., (2007), *Τι είναι ένας ελεύθερος λαός; Φιλελευθερισμός ή Ρεπουμπλικανισμός;*, μετάφραση Παπαδημητρίου Γ., Πόλις, Αθήνα.

Robertson, J., (2019), *Ο Διαφωτισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*, πρόλογος Κιτρομηλίδης, Π.Μ., μετάφραση Αναγνωστόπουλος, Θ., Επίκεντρο, Αθήνα.

Rosen, J., (2016), *Το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. Οι προσωπικότητες και οι αντιπαραθέσεις που διαμόρφωσαν την Αμερική*, εισαγωγή-μετάφραση Ρωξάνα, Α.Μ., πρόλογος Σακελλαρίου, Ν.Κ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Sabine, G.H., (1961), *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, μετάφραση Κρίσπη, Μ., Ατλαντίς, Αθήνα

Schmidt, M.G., (2004), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, μετάφραση Δεκαβάλλα Ε., επίμετρο Πάσχος, Γ., Σαββάλας, Αθήνα.

Schumpeter, J.A., (2006), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Εισαγωγή: Swedberg, R., Επιστημονική Επιμέλεια-Θεώρηση: Ψαλιδόπουλος, Μ., μετάφραση, Τσαμπρούνης, Χ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Schwartzmantel, J., (2005), *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, πρόλογος Λάβδας, Κ.Α., μετάφραση Γιαταγάνας, Ξ., Κριτική, Αθήνα.

Sen, A., (2015), *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μετάφραση Χρηστίδης, Γ., Επίμετρο Παπαγεωργίου, Κ., Πόλις, Αθήνα.

Shorten, A., (2017), *Σύγχρονη Πολιτική Θεωρία*, μετάφραση: Γ. Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα.

Siedentop, L., (2002), *Η Δημοκρατία στην Ευρώπη*, πρόλογος Ιωακείμης, Π.Κ., μετάφραση Μανδηλαρά, Σ., Θεμέλιο, Αθήνα.

Sieyès, E., (2016), *Τι είναι η Τρίτη Τάξη*, Μετάφραση: Στεφοπούλου, Φ., επιμέλεια-εισαγωγή Παπαστυλιανός, Χ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Skinner, Q, (1997), «Οι ιταλικές πόλεις-δημοκρατίες», στο Duhn, J., *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε. 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, (επιμ.), μετάφραση Χιωτέλλης, Π., Παρίση, Α., Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 77-94.

Σκίνερ, Κ., (2001), *Μακιαβέλι*, μετάφραση Αθανασίου, Κ., επιμέλεια Νικολαΐδης, Θ, Νήσος, Αθήνα

Skinner, Q., (2005), *Τα Θεμέλια της Νεότερης Πολιτικής Σκέψης*, μετάφραση Σαρηγιάννης, Μ., επιστημονική επιμέλεια Σ. Μαρκέτος, Σ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Skinner, Q., (2018), «Τα παράδοξα της πολιτικής ελευθερίας», στο *Δοκίμα Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας: Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή*, εισαγωγή-μετάφραση Μελά, Λ, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 331-361.

Sternhell, Z., (2012), *Ο Αντι-Διαφωτισμός: Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, μετάφραση Καρακατσούλη, Α., Πόλις, Αθήνα.

Swift, A., (2015), *Πολιτική Φιλοσοφία*, μετάφραση Λαμπράκος, Γ., Οκτώ, Αθήνα.

Tushnet, M., (2013), *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Η συγκριτική άποψη*, εισαγωγή-μετάφραση Καϊδατζής, Α., Παπαζήσης, Αθήνα.

Viroli, M., (2020), *Εθνικιστές και Πατριώτες*, μετάφραση/σχόλια Αρβανιτάκης, Δ.Δ., ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Wellmer, A., (2001), *Η Ελευθερία στο Νεωτερικό Κόσμο: Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού*, εισαγωγή-μετάφραση Καβουλάκος, Κ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Wickham, C., (2018), *Η Μεσαιωνική Ευρώπη*, μετάφραση Γεμελιάρης, Χ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Wolff, F., (1995), *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Wood, G.S., «Δημοκρατία και η Αμερικανική Επανάσταση», στο Dunn, J., (1997), *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ-1993 μ.Χ.*, (επιμ.), μετάφραση Χιωτέλλης, Π., Παρίση, Α., Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σελ. 123-143.

Worms, F., (2018), *Οι χρόνιες παθήσεις της δημοκρατίας*, μετάφραση Φαράκλας, Γ., Πόλις, Αθήνα.

Αγγελίδης, Μ., (1994), *Η Γένεση του Φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου Thomas Hobbes-John Locke*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Αλέξης ντε Τοκβίλ, (2001), *Η δημοκρατία στην Αμερική*, εισαγωγή Μανιάτης, Γ., μετάφραση Λυκούδης, Μ., Στοχαστής, Αθήνα.

Αλιβιζάτος, Ν.Κ., (2010), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα.

Αλιβιζάτος, Ν.Κ., (2013), *Ποια Δημοκρατία για την Ελλάδα μετά την Κρίση*, Πόλις, Αθήνα.

Αλτουσέρ, Λ., (2016), Ο Μακιαβέλλι και εμείς, εισαγωγή και επιμέλεια Φουρτούνης, Γ., μετάφραση-επιμέλεια Λάμπρου, Μ., Νήσος, Αθήνα.

Αμίτσης, Γ., (2016), *Εμβληματικές πρωτοβουλίες διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής την εποχή των Μνημονίων- Το υπόδειγμα της Εθνικής Στρατηγικής Κοινωνικής Ένταξης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Ανδρουλάκης, Β., (2016), «Χρειαζόμαστε πραγματικά ένα Συνταγματικό Δικαστήριο; Μία πάντα επίκαιρη συζήτηση», ΤοΣ, Τεύχος 1, σελ. 95-107.

Ανδρουλιδάκης, Κ. «Ευνομία, Ελευθερία και Δικαιοσύνη: Η καντιανή θεωρία του δικαίου και της αρετής», στο I. Kant, (2013), *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση-σημειώσεις-επιμέλεια Ανδρουλιδάκης, Κ., Σμίλη, Αθήνα, σελ. 361-394.

Ανθόπουλος, Χ., «Προεδρική Εκλογή και Συνταγματική Ορθότητα», στο: Καμτσίδου, Ι., Μανιτάκης, Α., Γεραπετρίτης, Γ. Κατρούγκαλος, Γ., Βλαχόπουλος, Σ., Ανθόπουλος, Χ., Χρυσόγονος, Κ., (2010), *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές αμφιλογίες*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 105-137.

Ανθόπουλος, Χ., «Το Σύνταγμα πίσω από το Σύνταγμα. Ιστορία και κριτική της έννοιας του πραγματικού Συντάγματος», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 175-209.

Ανθόπουλος, Χ., «Πρόταση εμπιστοσύνης εναντίον πρότασης ατομικής δυσπιστίας», στο: Κοντιάδης, Ξ., Αιμιλιανίδης, Α., Ανθόπουλος, Χ., (2019), *Η δημόσια διοίκηση μετά την κρίση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 25-31.

Αντωνίου, Θ., Γεραπετρίτης, Γ., (2014), *Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Αντωνίου, Θ., (2016), *Ιστορία Πολιτικών Ιδεών*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα

Βαλλιάνος, Π., (2010), *Ελληνισμός, Επιστήμη, Κριτική: Εννοιολογικά Θεμέλια της Νεωτερικότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Βασιλόγιαννης, Φ., (2015), *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, Ευρασία, Αθήνα.

Βασιλόγιαννης, Φ., (2019), *Το μίσος για τη φιλελεύθερη δημοκρατία*, Ευρασία, Αθήνα.

Βενιζέλος, Ε., «Ο ρόλος του Κοινοβουλίου σήμερα», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα ό.π., σελ. 39-49.

Βενιζέλος, Ε., (2018), *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι για την Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Πατάκης, Αθήνα,

Βενιζέλος, Ε. «Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. . 67-132.

Βιδάλης, Τ., (2015), *Ο Πολίτης Πρόεδρος. Γιατί πρέπει να αλλάξουμε πολίτευμα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Βλαχογιάννης, Α., (2018), *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη,

Βλαχόπουλος, Σ., (2012), *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης;*, Ευρασία, Αθήνα.

Βλαχόπουλος, Σ., (2014), *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, Ευρασία, Αθήνα.

Βλαχόπουλος, Σ., «Συνταγματικό Δικαστήριο και έλεγχος των συνταγματικών οργανωτικών διαφορών», στο *Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων*, (2015), Κατσίγιαννης, Φ., Μαρούλη Ν., Μπουκουβάλα, Β., Ειρηνάκη, Μ., Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 23-28.

Βλαχόπουλος, Σ., (2016), «Γιατί είναι απαραίτητη η ίδρυση ενός Συνταγματικού Δικαστηρίου στην Ελλάδα», *ΤοΣ*, Τεύχος 1, σελ. 83-94.

Βλαχόπουλος, Σ., (2020), *Συνταγματικός Μιθριδατισμός*, Ευρασία, Αθήνα.

Βλαχόπουλος, Σ., «Σύνταγμα και δημόσια διοίκηση», στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α.-Νταλάκου, Β., (2021), *Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα*, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 29-53.

Βουλή των Ελλήνων, Έκθεση της Επιτροπής της Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Περίοδος ΙΖ' Σύνοδος Δ', Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων, Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Περίοδος, Α' Σύνοδος, Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων, Έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης Συντάγματος (2019), ΙΖ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Δ' Σύνοδος, Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), ΙΖ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Δ' Σύνοδος, Συνεδρίαση ΙΕ'

Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (2019), Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, Β' Συνεδρίαση

Βουτσάκης, Β., «Πολιτικά δικαιώματα: μεταξύ δημοκρατίας και ηθικής αυτονομίας», στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Αγγελίδης, Μ. - Σπουρδαλάκης, Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 57-73.

Γεραπετρίτης, Γ., (2012), *Το Σύνταγμα και η Βουλή*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Γεραπετρίτης, Γ., (2016), *Αγγλο-Αμερικανικοί Συνταγματικοί Θεσμοί*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Γεραπετρίτης, Γ., «Η πρόκληση της διαβουλευτικής δημοκρατίας», στο: *Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 159-173.

Γεωργιάδης, Α.Σ., (2020), *Εισαγωγή στη Νομική Επιστήμη*, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Γεωργίου, Σ., (2017), *Τα συνταγματικά θεμέλια του δημοσίου χώρου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Γεωργοπούλου, Β., (2019), *Κοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Θεσμικές διαστάσεις και πολιτική πράξη 1975-2015*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Γιαννακόπουλος, Κ.Θ., (2013), *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Δαγτόγλου, Π.Δ., (2011), *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 5η Έκδοση, ενημερωμένη από Λαζαράτο, Π. Θ. Παπαγεωργίου, Θ., Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Δαγτόγλου, Π.Δ., (2012), *Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα*, Τέταρτη Αναθεωρημένη Έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Δελλής, Γ., (2018), *Δήμος και Αγορά*, Ευρασία, Αθήνα.

Δελλής, Γ., (2020), *Φιλελευθερισμός και σοσιαλδημοκρατία*, Ευρασία, Αθήνα.

Δερβιτσιώτης, Α., (2015), Παρατηρήσεις στην ΣτΕΟΛ 2787/2015, ΤοΣ, Τεύχος 4, σελ. 978-986.

Δερβιτσιώτης, Α.Ν., (2019), *Η έννοια της Κυβέρνησης*, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Δημητρίου, Σ., «Απλώς δίκαιον και κύριον της πόλεως: Η ιδέα της δικαιοσύνης και ο καθορισμός της κυριαρχίας στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη», στο Ζουμπουλάκης, Σ., (2015), *Δικαιοσύνη και Δίκαιο*, (επιμ.), Άρτος Ζωής, σελ. 55-73.

Δημητρίου, Σ., (2016), *Ελευθερία και κυριαρχία. Πολιτική ελευθερία και κυριαρχία στο τρίτο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα.

Δημητρίου, Σ., «Η αξία της αντιπροσωπευτικής συνταγματικής δημοκρατίας και το αξιακό μέτρο της κοινωνικής δικαιοσύνης», στο: Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Αγγελίδης, Μ., - Σπουρδαλάκης, Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 1-25.

Δρόσος, Γ.Ζ., (1996), *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Δρόσος, Δ.Γ., (2016), *Το Ευγενές Εμπόριο της Συμπάθειας: Αστικός πολιτισμός και ηθική κοινότητα στον σκωτικό Διαφωτισμό*, Νήσος, Αθήνα.

Δρόσος, Δ.Γ., «Η Αισθητική του Κοινού Αγαθού στην Πρώιμη Νεωτερικότητα. -Πολιτικός Ουμανισμός και Εκλέπτυνση των Ηθών στον Shaftesbury-», στο: Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 269-283.

Δωρής, Φ., «Η σχέση έντασης δικαίου και πολιτικής σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, Α-Ι., Δ., (2016), Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος V, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 211-239.

Ηλιάδου, Α.Ν., «Έλεγχοι στη δημόσια διοίκηση», στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α.-Νταλάκου, Β., (2021), Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 217-238.

Καβουλάκος, Κ. Σερντεδάκης, Ν., (2016), «Συλλογική Δράση και Κοινωνικά Κινήματα», στο: Μεταξάς, Α-Ι., Δ., (2016), Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 501-522.

Καϊδατζής, Α., (2014), «Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα, ενόψει της διάκρισης σε συστήματα ισχυρού και ασθενούς τύπου», Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, σελ. 2015-2033.

Καϊδατζής, Α., (2016), *Ο Δικαστικός Έλεγχος των νόμων στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Καλδής, Β., «Ρεπουμπλικανισμός και Ελευθερία», στο: Α-Ι. Δ. Μεταξάς, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Σύγχρονη διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, σελ. 437-460.

Καλυβιώτου, Μ.Γ., (2017), *Κοινοβουλευτικός Έλεγχος. Συνταγματικό Πλαίσιο και όρια*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Καμτσίδου, Ι., (2011), *Το Κοινοβουλευτικό σύστημα: Δημοκρατική αρχή και κυβερνητική ευθύνη*, Σαββάλας, Αθήνα.

Καμτσίδου, Ι., «Από τον έλεγχο της νομιμότητας στον έλεγχο της συνταγματικότητας των κρατικών πράξεων: Όψεις του κράτους δικαίου στο έργο του Γιώργου Παπαδημητρίου», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2011), Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 67-79.

Καμτσίδου, Ι. «Σύγχρονες προσλήψεις της δημοκρατίας: Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Α. Μανιτάκη», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 211-225.

Κανελλοπούλου, Μ.Ν., (1989), *Ο πολιτικός έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων: Μελέτη Συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου κατά το Δίκαιο της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Μ., (2012), *Η χειραφέτηση της Ευρώπης. Συνταγματική θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Καραβοκύρης, Γ.Ν., (2014), *Το Σύνταγμα και η Κρίση- Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Κριτική, Αθήνα.

Καραβοκύρης, Γ., «Οι συνταγματικές απορίες του λαϊκισμού», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2019), σελ.277-306.

Κατρούγκαλος, Γ., «Η ευθύνη των πολιτικών προσώπων από παράνομες πράξεις και η κρίση του κοινοβουλευτικού συστήματος», στο: Κοντιάδης, Ξ., Σπυρόπουλος, Φ., (2011), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 151-159.

Κικέρων, (2017), *Περί Καθηκόντων (De officiis)*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Χαλκωματάς, Δ., ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Κιτρομηλίδης, Π., (2013), *Πολιτική Επιστήμη: Οι περιπέτειες μιας ιδέας*, Πόλις, Αθήνα

Κιτρομηλίδης, Π., (2016), *Νεότερη Πολιτική Θεωρία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Κοκκινάκης, Γ., (2012), *Εξουσία και Ελευθερία: Η συγκρότηση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής 1776-1789*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Κονδύλης, Β.Θ., «Ο θεσμός των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών και τα Μνημόνια», στο: Κοντιάδης, Ξ., Αιμιλιανίδης, Α., Ανθόπουλος, Χ., (2019), *Η δημόσια διοίκηση μετά την κρίση*, (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 35-52.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2001), *Μεταμορφώσεις του Κοινωνικού Κράτους στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2006), *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, πρόλογος Τσουκαλάς, Κ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., «Κομματικό σύστημα και συνταγματική πολιτική», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Ανθόπουλος, Χ.Θ., (2008), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*, (επιμ.). Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 67-95.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2008), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Διοίκηση και τους Θεσμούς Κοινωνικής Ασφάλειας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2009), *Ελλειμματική Δημοκρατία: Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., «Εξέλιξη του Κοινοβουλευτισμού και μέλλον του Κοινοβουλίου στην Ελλάδα», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 27-36.

Κοντιάδης, Ξ., «Η αναθεωρητική λειτουργία σήμερα και η αναθεώρηση της διαδικασίας αναθεώρησης», στο *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί. Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2013), Τόμος ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 217-234

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2015), *Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα. Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., - Φωτιάδου, Α., (2016), *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., «Κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης», στο: Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος ΙV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 131-142.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., «Η προληπτική λειτουργία του κράτους πρόνοιας», στο: *Επίκαιρα Ζητήματα Δικαίου Κοινωνικής Προστασίας. Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Κρεμαλή*, (2016), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 29-42.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2018), *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Σύνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Κοντιάδης, Ξ.Ι., (2020), *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον Covid-19*, Καστανιώτης, Αθήνα.

Κόντος, Π., (2018), *τα δύο ευ της ευτυχίας. Εισαγωγή στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Κοτρώγιαννος, Δ., Λάβδας, Κ.Α., «Περί Κυριαρχίας. -Από την Πολιτική Χειραφέτηση στη Νέα Τάξη του Πραγματικού-», στο Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ.285-302.

Κουταλάκης, Χ., «Νέες μορφές (λειτουργικής) διακυβέρνησης και δημοκρατία. Μεταξύ αποτελεσματικότητας, αποδοτικότητας και δημοκρατικής νομιμοποίησης», στο: *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: Προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, Σεφεριάδης, Σ.Ι., επιμέλεια-εισαγωγή, Νήσος, Αθήνα, σελ. 361-378.

Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., «Η πρόκληση του ρεπουμπλικανισμού», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η προοπτική του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 13-38.

Λάβδας, Κ.Α., «Νόρμες, κανόνες και εξελικτικές διαστάσεις της συνεργασίας στις διεθνείς σχέσεις», στο: Λάβδας, Κ.Α., Ξενάκης, Δ.Κ., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 57-99.

Λάβδας, Κ.Α., (2010), *Η Πολιτική ανάμεσα στο Δυνητικό και το Οικείο. Παρεμβάσεις και Αναθεωρήσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Λάβδας, Κ.Α., (2012), *Αμερική: Πολιτική Ανάπτυξη, Δημοκρατία και Εξωστρέφεια στις Η.Π.Α.*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Λάβδας, Κ.Α. (2015), *Φιλελευθερισμός των Πολιτών. Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Λαμπροπούλου, Μ, Διέλλας, Γ., «Οι ανεξάρτητες αρχές», στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α.-Νταλάκου, Β., (2021), *Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα*, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 195-216.

Λέκκας, Π., (2012), *Αφαίρεση και Εμπειρία: μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα.

Λόρδος Άκτον, (2008), *Από την Αναγέννηση στην Αμερικανική Επανάσταση: Η φιλελεύθερη ματιά στην ιστορία*, μετάφραση Παππάς, Α., πρόλογος Λιάκος, Α., Σμίλη, Αθήνα

Μακρής, Σ., (2007), *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις: Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Ι. Σιδέρης, Β' Έκδοση, Αθήνα.

Μακρής, Σ., (2009), *Niccolò Machiavelli: «Virtù» και Ερμηνευτικά κάτοπτρα. Σπουδή στη νεοτερική και σύγχρονη πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Μακρής, Σ., (2011), «Η διαβούλευση ως φιλοσοφική θεωρία της δημοκρατίας. Κανονιστικές, διαδικαστικές και κριτικές όψεις», ΔτΑ, Τεύχος 51, σελ. 823-845.

Μακρής, Σ., «Δημοκρατία, διαβούλευση και αγωνιστικός πλουραλισμός. Φιλελεύθερες, επικοινωνιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις, στο: Σεφεριάδης, Σ.Ι., (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. 179-201.

Μακρής, Σ., (2017), *Πολιτική Επιστήμη. Κοινωνικός Μετασχηματισμός & Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Δεύτερη Έκδοση-Επαυξημένη-Αναθεωρημένη, Ι.Σιδέρης, Αθήνα.

Μακρυδημήτρης, Α., (2004), *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, Τέταρτη Έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα.

Μάνεσης, Α., (1980), *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Μανιτάκης, Α., (2004), *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Ι: Θεμελιώδεις Έννοιες, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Μανιτάκης, Α., (2008), «Η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου: απόπειρα πολιτικοποίησης του Συντάγματος δια της πολιτικοποίησης της πολιτικής», ΤοΣ, Τεύχος 1, σελ. 3-38.

Μανιτάκης, Α., (2016), «Η προτεραιότητα εφαρμογής του Κοινοτικού Δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το Κοινοτικό ερμηνεία του και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «βασικού μετόχου)», στο: Παπαδοπούλου, Α., Πρεβεδούρου, Ε., Γώγος, Κ., (2016), *Το Δικαστήριο της ΕΕ: Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών* (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 97-142

Μανιτάκης, Α., (2020), *Στο Λυκόφως της Μεταπολίτευσης. Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας πριν, κατά και μετά τα Μνημόνια*, Επίκεντρο, Αθήνα.

Μανιτάκης, Α., (2020), *Ελληνικός Συνταγματισμός 200 χρόνια μετά. Δημοκρατικός, νεωτερικός, ακμαίος*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα.

Μαντζούφας, Π., (2018), *Καλή νομοθέτηση και κράτος δικαίου. Πολυνομία, κακονομία και μη εφαρμογή των νόμων*, Ευρασία, Αθήνα.

Μαντζούφας, Π., «Ο πλουραλισμός στην ενημέρωση και το δημόσιο αγαθό των τηλεοπτικών συχνοτήτων στη διαδικασία αδειοδότησης των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 343-358.

Μ. Τύλλιος Κικέρων, (2015), *Περί Πολιτείας*, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια Ντεληγιάννης, Ι., Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Μαρίνος, Κ., (2019), «Το Ανοιχτό Σύνταγμα ως αναθεωρητικό διακύβευμα: Ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές προσεγγίσεις ως απόπειρα δόμησης μιας νέας συνταγματικής φιλοσοφίας», *ΤοΣ*, Τεύχος 4, σελ. 1001-1027.

Μαυριάς, Κ., (2005), *Συνταγματικό Δίκαιο*, τέταρτη έκδοση επαυξημένη, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Μαυριάς, Κ.Γ., (2014), *Ιστορία Πολιτικών Ιδεών [από την Ελληνική Αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ]*, Δ' Έκδοση, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Μαυρομούστακου, Η., (2012), *Σύγχρονες Μορφές Διοίκησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Μαυρομούστακου Η-Α., «Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου, Νομοθέτηση και ρυθμίσεις για τη Δημόσια Διοίκηση», στο: *Δημόσια Διακυβέρνηση: Προοπτικές & Προκλήσεις στον 21ο αιώνα*, 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τομέα Διοικητικής Επιστήμης Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 3-15.

Μελά, Λ., (2018), *Δοκίμια Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας. Δικαιοσύνη-Ελευθερία-Αρετή*, (επιμ.), Εισαγωγή-Μετάφραση Μελά, Λ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Μεταξάς, Α., «Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα legitimitas: Προκαταρκτικές σκέψεις για μια διεπιστημονική προσέγγιση του ευρωπαϊκού δικαίου, στο: *Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματισμός και η κρίση του*, (2019), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 49-63.

Μεταξάς, Α., (2020), *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Αλληλένθεση, Κρίση, Εξαίρεση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Μηλιός, Γ., (2020), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μηλιώνη, Δ.Λ., «Νέα μέσα, νέες προκλήσεις: η ανάγκη ριζοσπαστικοποίησης της διαβουλευτικής δημοκρατίας και ο ρόλος του διαδικτύου, στο: Σεφεριάδης, Σ.Ι. (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. 205-227.

Μιλλ, Τ.Σ., (2018), *Περί Ελευθερίας*, μετάφραση Βογιατζής, Γ., Ηριδανός, Αθήνα.

Μπουραζέλης, Κ., (2017), *Οι τρόφιμοι της λύκαινας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα,

Μολύβας, Γ., (1998), «Η διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής ελευθερίας κατά τον Isaiah Berlin και ο ορισμός της ελευθερίας ως αρνητικής ιδέας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 1, σελ. 1-27

Μολύβας, Γ., (2007), *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης*, Ανατύπωση, Πόλις, Αθήνα.

Μολύβας, Γ., «Προτεσταντισμός και πολιτικός ριζοσπαστισμός», στο: Ζουμπουλάκης, Σ., (2018), *Ο Λούθηρος και η Μεταρρύθμιση. Ιστορία, θεολογία, πολιτική*, (επιμ.), Άρτος Ζωής, Αθήνα, σελ. 399-414.

Μολύβας, Γ., (2019), «Το ιδεώδες της ισότητας», στο: Β. Κιντή, Χ. Μπάλλα, Γ. Φαράκλας, Τόποι: αντίδωρα στον Παντελή Μπασάκο, Αριάδνη, Ρέθυμνο, σελ. 113-141.

Μοντεσκιέ, (2006), *Το Πνεύμα των Νόμων*, μετάφραση Παπαγιώργης, Κ., Κονδύλης, Π., εισαγωγή Κονδύλης, Π., Γνώση, Αθήνα.

Μπαλωτή, Ξ.Δ., (2020), *Γαλλική Επανάσταση (1789-1799)*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.

Μπαρούτσος, Φ., (2019), *Αναγέννηση: Η ιστορία μιας έννοιας*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.

Μωραΐτης, Γ., (2019), *Φιλοσοφία της Κυριαρχίας: Στοχασμοί στην Πολιτική και Κοινωνική Θεωρία του Τόμας Χομπς και του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ*, Νήσος, Αθήνα.

Νεχαμάς, Α., (2017), *Περί Φιλίας*, Πρόλογος-μετάφραση Τάσης, Θ., Μεταίχμιο, Αθήνα.

Παιονίδης, Φ., (2018), *Η Δημοκρατία ως Λαϊκή Κυριαρχία*, μετάφραση Φριλίγγος, Α., Gutenberg, Αθήνα

Παιονίδης, Φ., «Η εγγενής επισφάλεια των πολιτικών αποφάσεων συνιστά πρόβλημα για τις σύγχρονες δημοκρατίες;» στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 181-196.

Παιονίδης, Φ., (2020), *Προλεγόμενα στην πολιτική φιλοσοφία*, Οκτώ, Αθήνα

Παναγόπουλος, Ε., (1996), *Οι Ελληνικές Ρίζες του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Πανταζάκος, Π., (2006), *Ενστικτο και Ελευθερία κατά τον Τόμας Χομπς*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Πανταζάκος, Π., (2012), *Ηθική και Δημοκρατία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Πανταζάκος, Π.Ν., (2015), *Ηθική και Μεταθική*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Παντελής, Α.Μ., (2018), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 4η Έκδοση Εμπλουτισμένη, Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., (2012), *Πολιτική Συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., «Από την Πυραμίδα της Συμμετοχής στην Πολιτική των Πολιτών», στο: Μεταξάς, Α-Ι, Δ., (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 79-110.

Παπαγεωργίου, Κ., (2008), *Πόλεμος και Δικαιοσύνη*, Πόλις, Αθήνα.

Παπαγεωργίου, Κ., «Οι μεταπτώσεις της ισότητας: Από την πολιτική ρητορική στην πολιτική φιλοσοφία», στο: Κιντή, Β., Μπάλλα, Χ., Φαράκλας, Γ., (2019), *Τόποι: Αντίδωρα στον Παντελή Μπασάκο*, (επιμ.), Περιοδικό Αριάδνη, Ρέθυμνο, σελ. 143-170.

Παπαρηγορίου, Β.Ι., (2006), *Λαϊκή Κυριαρχία και Κοινοβουλευτισμός στην Αγγλία: Το αγγλικό πολίτευμα και κυβερνητικό σύστημα. Συμβολή στην συνταγματική και ιστορική διαρεύνηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου, Λ. «Σκέψεις για το Δήμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο: Α. Μανιτάκη, (2011), *Η Δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας. Μελέτες χαριστήριες στον Ζήση Παπαδημητρίου*, (επιμ.), Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 152-174.

Παπαδοπούλου, Λ., (2014), *Θεσμοί «Άμεσης Δημοκρατίας» στο Σύνταγμα, Συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων ουσίας*, Ευρασία, Αθήνα.

Παπαδοπούλου, Λ., «Από τη διπλή στην τριπλή νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής Ένωσης: Το μετέωρο βήμα του Δημήτρη Τσάτσου και η πρακτική πολιτική φιλοσοφία του Γιώργου Παπαδημητρίου, στο: Παπαδοπούλου, Λ., Γώγος, Κ., Πικραμένος, Μ.Ν., *Η Ελλάδα στην Ευρώπη*, (2019), (επιμ.), Ευρασία, Αθήνα, σελ. 69-100.

Παπαδόπουλος, Γ., (2018), *Οι Δημοκρατίες σε Κρίση; Πολιτική και διακυβέρνηση*, Επίκεντρο, Αθήνα.

Παπάζογλου, Μ.Γ., (2009), *Οι Προκλήσεις του Εξευρωπαϊσμού και της Διαβούλευσης για το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Παπαϊωάννου, Α.Δ., (2017), *Πολιτική και δικαιοσύνη στη δίνη του Brexit*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Παπαϊωάννου, Α.Δ., «Ζητήματα ανεξαρτησίας των Ανεξάρτητων Αρχών», στο: Κοντιάδης, Ξ., Αιμιλιανίδης, Α., Ανθόπουλος, Χ., (2019), *Η δημόσια διοίκηση μετά την κρίση*, (επιμ.), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 53-64.

Παπαϊωάννου, Α., «Κυβέρνηση και κυβερνητικά όργανα», στο: Σωτηρόπουλος, Δ.Α. -Νταλάκου, Β., (2021), *Το Σύγχρονο Διοικητικό Σύστημα στην Ελλάδα*, (επιμ.), ΕΑΠ, Αθήνα, σελ. 151-171.

Παπανικολάτου, Ν., (2016), *Η Δημοκρατική Πολιτεία στον Αλέξις Τοκβίλ*, Επίκεντρο, Αθήνα.

Παπανικολάου, Κ.Π., «Μια δημοκρατική θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 495-512.

Παπαρρηγόπουλος, Ξ.Ι., (2011), *Κράτος Δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Παπασπύρου, Ν.Ι., (2016), *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού Διαδρομές και συναντήσεις της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής παράδοσης πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο*, πρόλογος Αλιβιζάτος, Ν., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Παπασπύρου, Ν.Ι., (2019), *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί. Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Παπαστυλιανός, Χ., (2008), *Προϋποθέσεις και όρια της μετεξέλιξης της Ε.Ε. σε μια διακριτή συνταγματική τάξη*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Παπαστυλιανός, Χ., (2011), «Ανεξάρτητες Αρχές και Κοινοβούλιο», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (επιμ.), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ.331-343.

Παπαστυλιανός, Χ., «Οι εξαιρετικές συνθήκες και η συνταγματικότητα του άρθρου 2Α του ν. 4339/2015 στην απόφαση Ολ ΣτΕ 95/2017», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος στον Αντώνη Μανιτάκη*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 473-494.

Παπατόλιας, Α.Ι., (2020), *Η επόμενη μέρα» του εθνικού και ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Ερμηνευτικοί (ανα)στοχασμοί μετά την πανδημία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Πατέλλη, Ι., (1995), *Η Φιλοσοφία του Hobbes: Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Πεχλιβανίδης, Α., (2019), *Κράτος και πολιτική στον όψιμο μεσαίωνα: Ο Μαρσίλιος της Πάδουας και οι καταβολές του δημοκρατικού στοχασμού*, Επίκεντρο, Αθήνα.

Πικραμένος, Μ. «Η διαμόρφωση συνταγματικής πολιτικής στον χώρο της Δικαιοσύνης», στο: *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου*, (2011), Τόμος Ι, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 83-91.

Πικραμένος, Μ., (2011), «Η Βουλή ως νομοθέτης στο πεδίο οργάνωσης και λειτουργίας της δικαιοσύνης», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 287-311.

Πλαγγέσης, Γ., (2010), *Αρχαία Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία: Σοφιστές, Πλάτων, Αριστοτέλης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Πλαγγέσης, Γ., (2013), *Νεότερη Πολιτική και Κοινωνική Φιλοσοφία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Πλατανάκης, Χ., «Αρχαία Πολιτική Φιλοσοφία», στο Καραμανώλης, Γ., (2017), *Εισαγωγή στην Αρχαία Φιλοσοφία*, (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σελ.419-447.

Πολίτης, Γ.Ν., (2012), *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής*, Ψυχογιός, Αθήνα.

Πολυζωίδης, Α., (2011), *Κείμενα για τη Δημοκρατία*, Οκτώ, Αθήνα.

Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Περίοδος Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Α' Σύνοδος, ΝΑ' Συνεδρίαση.

Ρεβώ Ντ' Αλλόν, Μ., (2016), *Γιατί δεν αγαπάμε τη δημοκρατία*, μετάφραση Μ. Πάγκαλος, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.

Ρεθυμνωτάκη, Ε., (2012), *Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Ρέμελης, Κ.Σ., «Το Δικαίωμα Ένστολης Άσκησης του Δικαιώματος Συνάθροισης από Αστυνομικούς Υπαλλήλους και η Υποχρέωση Πολιτικής-Κομματικής Ουδετερότητας», στο: Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 211-248.

Ρουσσώ, Ζ.Ζ., (2004), *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μετάφραση Γρηγοροπούλου, Β. - Σταϊνχάουερ, Α., επιμέλεια-εισαγωγή-επίμετρο Γρηγοροπούλου, Β., Πόλις, Αθήνα.

Ρωλς, Τ., (2015), *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μετάφραση Βασιλόγιαννης, Φ., Βουτσάκης, Β., Παιονίδης, Φ., Παπαγεωργίου, Κ., Στυλιανίδης, Ν., Τάκης, Α., επίμετρο Παπαγεωργίου, Κ., Ανατύπωση, Πόλις, Αθήνα.

Ρωξάνα, Α.Μ., «Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α., έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων και ελληνικός συνταγματισμός» στο: J. Rosen, (2016), *Το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. Οι προσωπικότητες και οι αντιπαραθέσεις που διαμόρφωσαν την Αμερική*, εισαγωγή-μετάφραση Ρωξάνα, Α.Μ., πρόλογος Σακελλαρίου, Ν.Κ., Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 19-57.

Σακελλαρίου, Μ.Β., (2016), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Σαρμάς, Ι., (2016), «*Εμείς ο Λαός*»: *Η Συνταγματική Νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Σεφεριάδης, Σ.Ι., «Ριζοσπαστική δημοκρατία και κοινωνικά κινήματα», στο: Σ.Ι. Σεφεριάδης, (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος, Αθήνα, σελ. 381-410.

Σκιαδάς, Δ.Β., (2004), «Ο δικαιικός χαρακτήρας του ευρωπαϊκού ρεπουμπλικανισμού», στο: Λάβδας, Κ.Α., Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2004), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία. Η πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 235-279.

Σκίνερ, Κ., (2002), *Η Ελευθερία Προτιμότερη από τον Φιλελευθερισμό*, μετάφραση Παρίση, Α., Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Σμιτ, Κ., (2009), *Η Έννοια του Πολιτικού*, μετάφραση-εισαγωγή Λαβράνου, Α., επιμέλεια Σταμάτης, Γ., Κριτική, Αθήνα.

Σούρλας, Π., (1989), *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Σούρλας, Π., (2016), *Δημοκρατία και Αυτονομία*, Πόλις, Αθήνα.

Σούρλας, Γ.Ι., (2019), *Αλήθειες και Μύθοι για το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα. Για μία νέα ανάγνωση του Κοινωνικού Κράτους στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Σούρλας, Π., (2020), *Ρυθμίζοντας τα του βίου. Ο νομοθέτης και η βιοηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Σπανού, Κ., (2000), *Διοίκηση, Πολίτες και Δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Σπανού, Κ., (2005), *Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων*, Σαββάλας, Αθήνα.

Σπανού, Κ., «Ανεξάρτητες αρχές: Κρίση, μετεξέλιξη ή αναβάθμιση του πολιτικού συστήματος;», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Ανθόπουλος, Χ., (2008), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*; Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 215-256.

Σπουρδαλάκης, Μ., «Κομματική πειθαρχία και κρατικοποίηση των κομμάτων», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (2011), *Το Μέλλον του Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 99-102.

Σπουρδαλάκης, Μ., (2016), «Κόμματα και κομματικό σύστημα -Κρίση και προκλήσεις», στο: Μεταξάς, Α-Ι. Δ, (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, (επιμ.), Τόμος IV, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 111-129.

Σπουρδαλάκης, Μ., «Ευρωπαϊκά Πολιτικά Κόμματα. Προκλήσεις και προοπτικές, στο: Κ. Σπανού, Κ., Σωτηρόπουλος, Δ.Α., (επιμ.), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός Τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 248-260.

Σπυρόπουλος, Φ.Κ., (2006), *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Σπυρόπουλος, Φ., Κοντιάδης, Ξ., Ανθόπουλος, Χ., Γεραπετρίτης, Γ., (2017), *Σύνταγμα Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Σταμέλος, Χ., (2019), *Εισαγωγή στο ομοσπονδιακό δίκαιο των ΗΠΑ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Σταμέλος, Χ., (2020), *Φιλοσοφία του Δικαίου. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Στρατηλάτης, Κ.Ν., (2011), *Ο πολιτικός Καντ σήμερα*, Νησίδες, Αθήνα.

Στρατηλάτης, Κ.Ν., (2015), *Το Πολιτικό Σύστημα σε κρίσιμη καμπή. Οι θεσμικές συνθήκες και το Σύνταγμα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Στρατηλάτης, Κ.Ν., «Συντακτική εξουσία και λαϊκή κυριαρχία: Οι λειτουργίες και οι αδυναμίες μίας κλασικής αναγωγής», στο *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 227-275.

Στυλιανού, Α., (2006), *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου: Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα.

Στυλιανού, Α., «Αντιπροσωπευτική και άμεση δημοκρατία στον 21ο αιώνα», στο: Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα, Πρακτικά Συνεδρίου, (2018), Επιστημονική Επιμέλεια Αγγελίδης, Μ. - Σπουρδαλάκης, Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 95-105.

Σωτηρέλης, Γ.Χ., «Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. -Προς έναν νέο Συνταγματισμό;-» στο . Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), Πολιτική Επιστήμη. Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης, (επιμ.), Τόμος V, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 131-158.

Σωτηρέλης, Γ.Χ. Η άγωνα αναθεώρηση. (23-11-2019) <https://www.constitutionalism.gr/2019-11-23-sotirelis-agoni-anatheorisi/>

Σωτηρόπουλος, Δ.Α., (2017), *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Ποταμός, Αθήνα.

Τασόπουλος, Γ.Α., (2001), *Το Ηθικοπολιτικό Θεμέλιο του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Τασόπουλος, Γ.Α., (2006), *Η Κοινωνία και το Σύνταγμα στην Ελλάδα. Μεταξύ πολιτικού ενθουσιασμού και ευπρέπειας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Τασόπουλος, Γ.Α., (2007), *Τα Θεσμικά Αντίβαρα της Εξουσίας και η Αναθεώρηση του Συντάγματος*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Τασόπουλος, Γ.Α., «Το νέο σύστημα επιλογής της ηγεσίας της δικαιοσύνης: θεσμική βελτίωση με απροσδόκητη συνέπεια νέων ρηγμάτων;», στο Ξ.Ι. Κοντιάδης - Φ. Σπυρόπουλος (2011), *Το Μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Συνταγματικές και Πολιτικές Διαστάσεις*, (επιμ.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 313-330.

Τασόπουλος, Γ.Α., «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης», στο: Α. Τριανταφυλλίδου, Α., Γρόπα, Ρ., Κούκη, Κ., (2013), *Ελληνική Κρίση και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα*, (επιμ.), Κριτική, Αθήνα, σελ. 99-139.

Τασόπουλος, Γ.Α., (2014), *Η λαϊκή κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, Κριτική, Αθήνα.

Τασόπουλος, Γ.Α., «Από την οικονομική κρίση στην κρίση του κοινοβουλευτισμού; Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση», στο: *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στην Δημοκρατία του 21ου αιώνα*, (2018), Πρακτικά Συνεδρίου, Επιστημονική Επιμέλεια Μ. Αγγελίδης-Μ. Σπουρδαλάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σελ. 151-179.

Τασόπουλος, Γ.Α., «Το συνταγματικό θεμέλιο των Ανεξάρτητων Αρχών», στο: Σπανού, Κ, Σωτηρόπουλος, Δ.Α., (2018), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία. Τιμητικός Τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, (επιμ.), Παπαδόπουλος, Αθήνα, σελ. 137-153.

Τασόπουλος, Γ.Α., «Η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό και ατομικό δικαίωμα», στο: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει: Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη*, (2019), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 381-406.

Τασόπουλος, Γ.Α., Τάκης, Α., «Τα υπόρρητα της συζήτησης για τις συναθροίσεις: Το πρόβλημα της αστυνομικής βίας και η χρησιμότητα των τύπων», (14.07.2020), <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/ta-yporrita-tis-syzitisis-gia-tis-stbathroiseis-to-provlima-tis-astynomikis-vias-kai-i-xrisimotita-ton-typon/>

Τζέμος, Β., «Η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση», στο: Κοντιάδης, Ξ.Ι., Σπυρόπουλος, Φ., (επιμ.), *Το μέλλον του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 211-224.

Τσακυράκης, Σ., (1992), *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα.

Τσακυράκης, Σ., (2019), *Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Τσάτσος, Δ., (1987), «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», ANTI, Τεύχος 346, σελ. 19-25.

Τσάτσος, Δ.Θ., (2007), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα.

Τσάτσος, Δ.Θ., (2007), *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Πόλις, Αθήνα.

Τσάτσος, Δ.Θ., (2010), *Πολιτεία*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα.

Τσιλιώτης, Χ., (2020), *Η αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Brexit) υπό το πρίσμα του Ενωσιακού και του Βρετανικού Συνταγματικού Δικαίου*, πρόλογος Βενιζέλος, Ε., Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Τσινισιζέλης, Μ., Ι., (2020), *Ο Λόγος της Κυριαρχίας- Διανοητικό κεκτημένο, θεωρία της ομοσπονδίας και αντιστίξεις στη σημερινή Ευρώπη*, Τζιόλας, Θεσσαλονίκη.

Τσιρωνάς, Α., (2015), *Οι συγκρούσεις λειτουργιών και δικαιοδοσιών και η επίλυσή τους από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Φερού, Ζ.Μ., (2006), *Το Ζήτημα του Ευρωπαϊκού Κράτους*, πρόλογος Μανιτάκης, Α., μετάφραση Ζαρταμόπουλος, Ν., Παπαζήσης, Αθήνα.

Φιλιπάκη, Ε., «Κένταυροι, Λύκοι και Θνητοί Θεοί. -η Αμφισημία της Εξουσίας στη Σκέψη των Machiavelli και Hobbes-» στο Μεταξάς, Α-Ι. Δ., (2016), *Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και Συγχρονική Διερεύνηση της Πολιτικής Πράξης*, Τόμος VIII, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 253-268.

Χάμπερμας, Γ., (2012), *Για ένα σύνταγμα της Ευρώπης*, μετάφραση Τριανταφύλλου, Σ., 2η Έκδοση, Πατάκης, Αθήνα.

Χαραλάμπης, Δ., (1998), *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Χατζής, Α., (2000), Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας του δικαίου: μια κριτική προσέγγιση, *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 4, σελ. 79-116.

Χατζής, Α., (2017), *Φιλελευθερισμός*, Παπαδόπουλος, Αθήνα.

Χομπς, Τ., (2006), *Λεβιάθαν ή Ύλη*, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας, Εισαγωγή Μεταξόπουλος, Α., Μετάφραση Πασχαλίδης, Γ., - Μεταξόπουλος, Α., Γνώση, Αθήνα.

Χριστιανός, Β., Παπαδοπούλου, Ρ-Ε, Περάκης, Μ., (2020), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Χρυσόγονος, Κ., (2014), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, 2η Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Χρυσόγονος, Κ., Βλαχόπουλος, Σ., (2017), *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4η Αναθεωρημένη Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Χρυσόγονος, Κ., (2020), *Πολιτειολογία. Το Κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2005), *Για μια ευρωπαϊκή res publica*, Παπαζήσης, Αθήνα

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2006), *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2007), *Σχεδίαση Μετακρατικής Πολιτείας*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2008), *Η Αδηλος Κυριαρχία*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2009), *Στη Δημόσια Σφαίρα: Δοκιμές Ιδεών*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2010), *Caritas rei publicae*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2010), *Οργανωμένη Πολλαπλότητα: Το μωσαϊκό της διεθνούς συμβίωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2017), *Πολιτεία Αδέσμευτου Βίου: Μια εισαγωγή στην πολιτική θεωρία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Χρυσοχόου, Δ.Ν., (2020), *Πολιτειολογία των ενώσεων*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ψημίτης, Μ., «Αντιφάσεις των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων έναντι της μετανεωτερικής δημοκρατίας: Η χειραφέτηση και η ελιτίστικη συγκρότηση ως αντίστοιχες προοπτικές διεύρυνσης και συρρίκνωσης της δημοκρατίας», στο: Σεφεριάδης, Σ.Ι., (2014), *Η δημοκρατική λειτουργία σε καμπή: προκλήσεις και απειλές στον πρώιμο 21ο αιώνα*, (επιμ.), Νήσος Αθήνα, σελ. 411-438.

Ξενόγλωσση

Ackerman, B., (1998), *We the People*, vol. 1 Foundations, Harvard University Press, Cambridge MA.

Alexander, L., Solum, L.B., (2005), Popular? Constitutionalism?, *Harvard Law Review*, Vol. 118, No.5., σελ. 1594-1640.

Allison, JWF., (2007), *The English Historical Constitution: Continuity, Change and European Effects*, Cambridge University Press, Cambridge.

Bailyn, B., (1967), *The Ideological Origins of the American Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Bellamy, R., (2007), *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*, Cambridge University Press: Cambridge.

Bellamy, R., (2011), «Political Constitutionalism and Human Rights Act», *Journal of International Constitutional Law*, vol. 9, No. 1, σελ. 86-111.

Bellamy R., Weale, A., (2015), «Political legitimacy and European Monetary Union: contracts, constitutionalism and the normative logic of two-level games», *Journal of European Public Policy*, 22:2, σελ. 257-274.

Bellamy, R., (2016), “A European Republic of Sovereign States: Sovereignty, Republicanism and the EU”, *Journal of European Political Thought*, vol. 16, Issue. 16, σελ. 188-209.

Bellamy, R., (2016), «Turtles All the Way Down?: Is the Political Constitutionalist Appeal to Disagreement Self-Defeating? A Reply to Cormac MacAmhlaigh», *International Journal of Constitutional Law*, vol. 14, No. 1, σελ. 204-216.

Bellamy, R., (2019), “The republican core of the case for judicial review: A reply to Tom Hickey. Why political constitutionalism requires equality of power and weak review”, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 17, Issue 1, σελ. 317-328.

Berlin, I., (1969), *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford.

Craig, P., (2011), «Political Constitutionalism and the Role of Courts: A Response», *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 9, Issue 1, σελ. 112-131.

de Dijn, A., (2018), «Rousseau and Republicanism», *Journal of Political Theory*, vol. 46, σελ. 58-80.

de Dijn, A., (2020), *Freedom: an unruly history*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Dixon, R., Stone, A., (2016), «Constitutional Amendment and Political Constitutionalism. A Philosophical and Comparative Reflection», στο: Dyzenhaus D., Thornburn, M., (2016), *Philosophical Foundations of Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 95-115.

Dworkin, R., (1977), *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.

Dworkin, R., (1997), *Freedom's Law: The Moral Reasoning of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge MA.

Ewing, K.D., (2013), «The Resilience of Political Constitution», *German Law Journal*, Vol. 14, No. 12, σελ. 2111-2136.

Fallon, Jr., R.H., (1989), “What is Republicanism, and Is It Worth Reviving?”, *Harvard Law Review*, vol. 102, No. 7, σελ. 1695-1735.

Gamble, A., (2016), *Can the welfare state survive?*, Cambridge, Polity.

Gee, G., (2008), *The Political Constitutionalism of J.G.A. Griffith*, *Legal Studies*, vol. 28 No. 1, σελ. 20-45.

Gee, G., Webber, G.C.N., (2010), «What is Political Constitution? », *Oxford Journal of Legal Studies*, 30 (2), p. 273-299.

Gee, G., Webber, G., (2013), «A Grammar of Public Law», *German Law Journal*, Vol. 14, No. 12, σελ. 2137-2156.

Gee, G., Webber, G., (2013), «Rationalism in Public Law», *Modern Law Review*, 76 (4), σελ. 708-734.

Goldoni, M., McCorkindale, C., (2013), «Why We (Still) Need a Revolution», *German Law Journal*, Vol. 14, No.12, σελ. 2197-2227.

Goldoni, M., (2013), «Two internal critiques of political constitutionalism», *International Journal of Constitutional Law*, vol. 10, no.4,, σελ. 926-949.

Goldoni, M. (2013β), «Constitutional Reasoning According to Political Constitutionalism: Comment on Richard Bellamy», *German Law Journal*, vol. 14, no. 08, σελ. 1053-1076.

- Goldoni, M., (2014), «Political Constitutionalism and the Question of Constitution-Making», *Ratio Juris*. Vol. 27 No. 3, σελ. 387-408.
- Goldoni, M. McCorkindale, C., (2019), «Three Waves of Political Constitutionalism», *King's Law Journal*, Vol. 30, No.1, σελ. 74-96.
- Griffith, J.A.G., (1979), «The Political Constitution», *Modern Law Review*, 42 (1), σελ. 1-21.
- Griffith, J.A.G., (2001), «The Common Law and the Political Constitution», *Law Quarterly Review*, 117, σελ. 42-67.
- Gutmann, A., Thompson, D., (2002), «Deliberative Democracy beyond process», *The Journal of Political Philosophy*, 10(2): σελ. 153-174.
- Habermas, J., (1995), «Reconciliation through the public use of reason: Remarks on John Rawl's Political Liberalism», *The Journal of Philosophy*, vol. 92, No3, σελ. 109-131.
- Harrington, J., (1992), *The Commonwealth of Oceana and 'A System of Politics'* (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (Pocock, J. Ed.), Cambridge University Press, Cambridge.
- Israel, J., (2017), *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World 1775-1848*, Princeton University Press, Princeton,
- Kimpell, J.L., (2009), «Neo-republicanism: Machiavelli's solutions for Tocqueville's republic», *European Political Science Review*, 1:3, σελ. 375-400.
- Korsgaard, C., «Taking the Law into Our Own Hands: Kant on the Right to Revolution», στο: Reath, A., Herman, B., Korsgaard, C., (1997), *Reclaiming the History of Ethics-Essays for John Rawls*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 297-328.
- Kramer, L.D., (2004), «Popular Constitutionalism», *Calif. L. Review*, vol. 92, No.4, σελ. 959-1011.
- Laborde, C., (2008), *Critical Republicanism: The Hijab Controversy and Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford.
- Laborde, C., (2010), «Republicanism and Global Justice: A Sketch», *European Journal of Political Theory*, σελ. 48-69.
- Landemore, H., (2020), *Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Lepore, J., (2018), *These Truths: a history of the United States*, W.W. Norton & Company, New York,

- Lind, J. (1776), *Three Letters to Dr. Price, Payne*, London
- Long, D.G., (1977), *Bentham on Liberty*, University of Toronto Press, Toronto.
- Lovett, F., (2010), *A General Theory of Domination and Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Lovett, (2014), F., «Republicanism», *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, επιμέλεια: Zalta, E.N., διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://plato.stanford.edu/entries/republicanism> (τελευταία πρόσβαση 2 Φεβρουαρίου 2021).
- Mac Amhlaigh, C., (2016), «Putting political constitutionalism in its place», *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 14, No. 1, σελ. 175-197.
- Maier, P., (1997), *American Scripture: Making the Declaration of Independence*, Knopf, Νέα Υόρκη,
- Maier, P., (1998), *The Declaration of Independence and the Constitution of the United States*, Bantam Dell, New York.
- Marti, J.L., Pettit, P., (2010), *A Political Philosophy in Public Life: Civic Republicanism in Zapatero's Spain*, Princeton University Press, Oxford.
- Maynor, J., (2003), *Republicanism in the Modern World*, Polity Press, Cambridge.
- Michelman, F., (1986), “The Supreme Court 1985 Term-Foreword: Traces of Self-Government”, *Harvard Law Review*, vol.4, σελ. 17-23.
- Michelman, F.I., (1988), *Law's Republic*, *Yale Law Journal*, vol. 97, no. 8, pp.1493-1537.
- Michelman, F., “Constitutional Authorship, στο: Alexander, L., (1998), *Constitutionalism-Philosophical Foundations*, Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 64-98.
- Oliver, D., (2003), *Constitutional Reform in the UK*, Oxford University Press, Oxford
- Paine, T., (1985), *Rights of Man*, Penguin Books, Χάρμοντσουερθ.
- Paine, T., (1985), «Common Sense», στο *Collected Writings*, The Library of America, New York
- Pettit, P., (1997), *Republicanism: A theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, New York.
- Pettit, P., (2008), *Made with Words: Hobbes on Language, Mind and Politics*, Princeton University Press, Princeton NJ,

Pettit, P., (2010), «A Republican Law of Peoples», *European Journal of Political Theory*, 9, σελ. 70-94.

Pettit, P., (2011), *The Instability of Freedom as Noninterference: The Case of Isaiah Berlin*, *Ethics*, Vol 121, Number 4, σελ. 693-716.

Pettit, P., (2012), *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.

Pettit, P., «Rousseau's dilemma», στο: A. Lifschitz, (2016), *Engaging with Rousseau Reaction and Interpretation from the Eighteenth Century to the Present*, ed., Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 168-188.

Pocock, J.G.A., (1975), *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton.

Post, R, Siegel, R., (2004), «Popular Constitutionalism, Departmentalism and Judicial Supremacy», *California Law Review*, Vol. 92, σελ. 1027-1044.

Price, R., (1991), *Political Writings*, ed. D.O. Thomas, Cambridge University Press, Cambridge.

Sandel, M., (1996), *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Skinner, Q., (1996), *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge University Press, Cambridge.

Sunstein, C., (1988), *Beyond the Republican Revival*, vol. 97, no. 8, pp. 1539-1590.

Sidney, A., (1990), *Discourses Concerning Government*, ed. T.G. West, T.G., Liberty, Indianapolis.

Taylor, C., (2000), *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

Tierney, S., (2013), «Whose Political Constitution? Citizens and Referendums», *German Law Journal*, vol. 14, No. 12, σελ. 2185-2196.

Tomkins, A., (2002), «In Defence of the Political constitution», *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 1, σελ. 157-175.

Tomkins, A., (2005), *Our Republican Constitution*, Hart, Oxford.

Tomkins, A., (2010), «The Role of the Courts in the Political Constitution», *University of Toronto Law Journal*, vol. 60, Issue 1, σελ. 1-23.

- Tomkins, A., (2013), What's Left of the Political Constitution?, *German Law Journal*, Vol. 14, No. 12, σελ. 2275-2292.
- Tushnet, M., (1988), *Red, White and Blue: A critical analysis of Constitutional Law*, Harvard University Press, Cambridge
- Tushnet, M., (2006), Popular Constitutionalism As Political Law, 81 *Chi.-Kent L. Rev*, σελ. 991-1006.
- Tushnet, M., (2008), *Weak Courts, Strong Rights: Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Tushnet, M., (2012), Dialogue and Constitutional Duty, Harvard Law School, Public Law & Legal Theory Working Paper Series, Paper No. 12-10, διαθέσιμο στο http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2026555
- Tushnet, M., (2013), «The Relation Between Political Constitutionalism and Weak-Form Judicial Review», *German Law Journal*, vol. 14, No. 12, σελ. 2249-2263.
- Tushnet, M., (2020), *Taking Back the Constitution: Activist Judges and the Next Age of American Law*, Yale University Press, New Haven and London.
- Viroli, M. (2002), *Republicanism*, Hill and Wang, New York.
- Waldron, J., (1999), *Law and Disagreement*, Clarendon Press, Oxford.
- Waldron, J., (2005), «The Core of the Case Against Judicial Review», *Yale Law Journal*, 115(6), σελ. 1346-1406.
- Webber, G.C.N., (2016), «Loyal opposition and the political constitution», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 37, Issue 2, σελ. 357-382.
- Wood, G., (1990), «Classical Republicanism and the American Revolution», *Chicago-Kent Law Review*, σελ. 13-38
- Worden, B., «English Republicanism», στο: Burns, J.H. & Goldie, M., (1991), *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, ed., Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 443-475.